

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ДВНЗ “ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА”**

**ВІСНИК
ПРИКАРПАТСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

ІСТОРІЯ
Випуск 23–24

**До 20-ліття утворення кафедри історії слов'ян
і 80-річчя професора Петра Федорчака**

Видається з 1995 р.

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
2013

УДК 93/94
ББК 63
В53

*Затверджено до друку
вченою радою Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника (протокол № 6 від 26 червня 2013 р.).*

Видання внесено до Переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора й кандидата історичних наук (постанова президії ВАК України від 14 квітня 2010 р. № 1-05/3)

Редакційна рада: д-р філол. наук, проф. В.В.ГРЕЩУК (*голова ради*); д-р юрид. наук, проф. В.А.ВАСИЛЬЄВА; д-р філос. наук, проф. С.М.ВОЗНЯК; д-р філол. наук, проф. В.І.КОНОНЕНКО; д-р іст. наук, проф. М.В.КУГУТЯК; д-р пед. наук, проф. Н.В.ЛИСЕНКО; д-р фіз.-мат. наук, проф. Б.К.ОСТАФІЙЧУК; д-р фіз.-мат. наук, проф. А.В.ЗАГОРОДНЮК; д-р хім. наук, проф. Д.М.ФРЕЙК; д-р політ. наук, проф. І.Є.ЦЕПЕНДА.

Редакційна колегія: д-р іст. наук, проф. М.В.КУГУТЯК (*голова редколегії*); д-р іст. наук, доцент С.В.АДАМОВИЧ; д-р іст. наук, проф. В.С.ВЕЛИКОЧИЙ; д-р іст. наук, проф. В.В.ГРАБОВЕЦЬКИЙ; д-р габ. проф. Р.ДРОЗД; д-р іст. наук, проф. О.С.ЖЕРНОКЛЕЄВ; д-р іст. наук, проф. Л.О.ЗАШКІЛЬНЯК; д-р іст. наук, проф. В.Л.КОМАР; д-р іст. наук, проф. В.В.МАРЧУК; д-р політ. наук, проф. І.С.МОНОЛАТІЙ; д-р іст. та філол. наук, проф. Є.ПАЩЕНКО; д-р іст. наук, проф. П.С.СРЕДЖУК; д-р іст. наук, проф. П.С.ФЕДОРЧАК; канд. іст. наук, доцент Л.В.ЩЕРБІН (*відповідальний секретар*).

Адреса редакційної колегії:
76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57,
Інститут історії і політології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
Тел.: 59-61-03.

Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2013. Вип. 23–24. До 20-ліття утворення кафедри історії слов'ян і 80-річчя професора Петра Федорчака. 487 с.

У збірнику вміщено наукові статті, присвячені етносоціальним і національно-культурним процесам в Україні, актуальним проблемам історії зарубіжних країн, джерелознавства й історіографії, етнології, а також праці молодих науковців.

Newsletter Precarpathian University. History. 2013. Issue 23–24. 487 s.

This book contains scientific articles dealing with actual historical problems of ethno-social and national-cultural processes in Ukraine, history of foreign countries, historical sources studies, historiography, ethnology and the research results of the beginning scientists.

© Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2013
© Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2013

УДК 378 (091) (477.86)
ББК 74.84 (4 Укр) 738г

Володимир Комар, Петро Федорчак

ДВАДЦЯТИЛІТТЯ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯН

У статті розкрито історію становлення й розвитку кафедри історії слов'ян ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”. Характеризуються основні аспекти наукової й навчально-методичної діяльності його колективу за двадцятилітній період існування.

Ключові слова: кафедра історії слов'ян, ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”, професор П.С.Федорчак, професор В.Л.Комар.

У вересні 2013 р. минає двадцять літ від часу заснування на історичному факультеті Прикарпатського університету імені Василя Стефаника кафедри історії слов'ян. Ініціатором створення та її першим завідувачем став доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України П.С.Федорчак. До складу новоствореної кафедри ввійшли кандидати історичних наук, доценти А.В.Крюков, М.М.Нагорняк, В.І.Сілецький, Ю.М.Томин і старший лаборант А.А.Ткач. Створенню кафедри передувало запровадження в 1992 р. курсу “Історія зарубіжних слов'ян”, який протягом багатьох років залишався базовою нормативною дисципліною для студентів історичного факультету.

Становлення кафедри відбувалося в складних умовах, які переживала Україна після проголошення незалежності. Викладачі кафедри запозичили досвід викладання історії зарубіжних слов'ян у Київському університеті імені Тараса Шевченка, Львівському державному університеті імені Івана Франка й Чернівецькому державному університеті імені Юрія Федьковича. Завідувач кафедри історії зарубіжних слов'ян столичного університету, доктор історичних наук, професор В.І.Яровий двічі відвідував Прикарпаття. Він прочитав для студентів-істориків спецкурс із державотворчих процесів у слов'янських країнах, поділився досвідом навчально-методичної, наукової та виховної роботи. На той час у Львівському університеті стажувалися доценти А.В.Крюков і Ю.М.Томин, а в Чернівецькому – професор П.С.Федорчак. Використовуючи досвід провідних вузів України й застосувавши власні підходи до викладання слов'янознавчих дисциплін, викладачі розробили програму курсу “Історія зарубіжних слов'ян”, у якій урахувалися докорінні зміни, що відбулися в Центрально-Східній Європі в 90-х рр. ХХ ст.

Поряд з навчально-методичним забезпеченням нормативних курсів, були визначені основні шлхи наукових досліджень кафедри. У 1994 р. під керівництвом професора П.С.Федорчака розпочалося комплексне дослідження теми “Етнополітичний і соціально-економічний розвиток слов'янських народів”. У розрізі цієї великої проблеми викристалізувалися два магістральні напрямки наукових досліджень кафедри – історія Польщі й історія Росії. Це історії найближчих держав-сусідів, у кордонах яких протягом тривалого періоду перебували українські землі. Тому всю історичну правду про них важливо знати, оскільки й дотепер політика Республіки Польща й Російської Федерації помітно впливає на суспільно-політичні процеси в Україні.

Викладачі кафедри активно поєднували навчальну роботу з науковими дослідженнями. Вивчаючи взаємовідносини між Україною й зарубіжними слов'янськими країнами, професор П.С.Федорчак опублікував низку статей про насильницьку депортацію українців і поляків, а також про українсько-польські культурні взаємини [1]. Доценти Ю.М.Томин [2], М.М.Нагорняк [3], В.І.Сілецький [4] видали друком праці, у яких знайшли відображення етнополітичні проблеми Польщі в 1918–1939 рр., станов-

лення славістичних досліджень на Прикарпатті, а також вивчення наукової спадщини корифеїв української науки – Миколи Костомарова, Михайла Драгоманова й Івана Франка. Вагомий внесок у дослідження ідеології російського самодержавства здійснив доцент А.В.Крюков. Він у співавторстві зі студентом В.З.Дебенком видав монографію “Імперська ідея в Московській державі наприкінці XV–XVI ст.: ідеологія, політика, практика” (Івано-Франківськ, 1997), опублікував статті, присвячені творчій спадщині Ізмаїла Срезневського [5]. Логічним завершенням дослідження комплексної теми стало видання навчально-методичного посібника “Історія Польщі” (Івано-Франківськ, 1995) за науковою редакцією професора П.С.Федорчака, співавторами якого, зокрема, стали всі викладачі кафедри історії слов’ян.

Важливим етапом наукового розвитку кафедри стало проведення міжнародної науково-практичної конференції на тему “Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.”, яка відбулася в Івано-Франківську 21–22 листопада 1996 р. У ній взяли участь учені з Києва, Львова, Івано-Франківська та інших міст України, а також науковці з Республіки Польща. На конференції обговорювалися українсько-польські політичні, соціально-економічні, культурно-релігійні та літературно-мистецькі взаємини. Теми, задекларовані в доповідях і виступах конференції, дали поштовх комплексним розвідкам, які згодом стали завершеними кандидатськими й докторськими дослідженнями багатьох учасників конференції. У 1997 р. за редакцією професора П.С.Федорчака були опубліковані матеріали цієї конференції. Підкреслюючи її значення для наукового розвитку кафедри історії слов’ян, слід зауважити, що надалі серед дослідницьких тем стала переважати проблематика українсько-польських стосунків у Галичині.

Поряд із цим не залишилися поза увагою професорсько-викладацького складу кафедри дослідження історії інших сусідніх слов’янських країн. У 1999 р. колектив кафедри опублікував за редакцією П.С.Федорчака “Коротку історію Чехії і Словаччини” для студентів історичних спеціальностей. Вона стала результатом спільних зусиль кандидатів історичних наук, доцентів Ю.М.Томина, А.В.Крюкова, В.І.Сілецького, М.М.Нагорняка, які працювали під керівництвом професора П.С.Федорчака. На той час це був чи не єдиний посібник, присвячений чеській і словацькій історії, що з’явився друком у відродженій Україні.

Наукова робота викладачів кафедри історії слов’ян була також тісно пов’язана з краєзнавчою тематикою. Професор П.С.Федорчак, досліджуючи економічні, торговельні та культурні взаємини між Прикарпаттям і регіонами Польщі, Словаччини й Російської Федерації, опублікував низку статей про насильницьку депортацію українців і поляків у післявоєнний період, українсько-польські взаємини, економічні та торговельні відносини із зарубіжними слов’янськими країнами.

Краєзнавчій проблематиці були присвячені наукові конференції й круглі столи, які проводила кафедра. Зокрема, у 2002 р., до 55-х роковин “Акції Вісла”, викладачі кафедри організували й провели засідання круглого столу, учасники якого висвітлили невідомі раніше факти з історії польського й українського народів.

У листопаді 2006 р. кафедру історії слов’ян очолив доктор історичних наук, професор В.Л.Комар. На кафедрі продовжують працювати доктор історичних наук, професор П.С.Федорчак, кандидати історичних наук, доценти Ю.М.Томин, В.З.Дебенко, М.Д.Вітенко, старший викладач Р.В.Кобильник і старший лаборант О.Д.Дідик.

Вважаючи пріоритетним напрямом дослідження відносин між українським і польським народами від найдавніших часів до наших днів, кафедра поставила перед собою завдання підготувати і провести низку конференцій з актуальних проблем історії двох слов’янських народів. Своєрідним продовженням згаданої конференції 1996 р. стала Міжнародна наукова конференція “Гадяцька унія в історії польсько-українських відносин 1658–2008 років”, яка відбулася 28–29 листопада 2008 р. в Івано-Франківську. Конференція була покликана актуалізувати проблеми польсько-української співпраці

для безпеки Центрально-Східної Європи, особливо в контексті нових загроз міжнародній стабільності та проведення наступних наукових конференцій з проблем польсько-українських взаємин.

Черговим етапом співпраці українських і польських учених стала Міжнародна наукова конференція “Союз Пилсудський – Петлюра 1920 р.: історичні умови і сучасні інтерпретації”, яка відбулася 22–25 жовтня 2009 року. Вона відзначалася широким міжнародним представництвом. На конференцію прибуло близько 30 дослідників з Республіки Польща. Доповіді й повідомлення українських і польських учених, що прозвучали на конференції, засвідчили вагомі здобутки в дослідженні українсько-польських взаємин.

Колектив кафедри протягом 2010–2012 років став активним учасником щорічних міжнародних польсько-українських конференцій і зустрічей, які проводилися кафедрою міжнародних відносин нашого університету у м. Яремче. Результатом цієї багаторічної праці стало видання тритомника матеріалів конференцій, одним із редакторів якого став проф. П.С.Федорчак, а авторами – викладачі й аспіранти кафедри історії слов'ян [6].

Вагомим науковим успіхом колективу кафедри історії слов'ян можна вважати видання колективної монографії “З історії українсько-польських відносин другої половини ХІХ – початку ХХІ ст.” за редакцією професора П.С.Федорчака [7]. До її авторського колективу увійшли провідні вітчизняні й зарубіжні дослідники відносин між українським і польським народами, зокрема професори І.Є.Цепенда, Р.Дрозд, О.Я.Калакура, О.Я.Красівський, І.В.Пилипів, В.Л.Комар, а також доценти О.Є.Марущенко, І.Я.Райківський, М.А.Геник, М.Д.Вітенко, Т.П.Федорчак.

Навчальна робота залишається найважливішою ділянкою діяльності колективу кафедри історії слов'ян, яка забезпечує викладання нормативних курсів: “Історія Центрально-Східної Європи”, “Історіографія історії зарубіжних слов'ян”, “Історія Польщі”, “Історія Росії”, “Країнознавство: Польща”.

Спеціалізація кафедри для студентів ІІІ – V курсів “Етнополітичний і соціально-економічний розвиток слов'янських народів” включає в себе спецкурси: “Джерелознавство історії зарубіжних слов'ян”, “Міжнародні відносини і зовнішня політика слов'янських країн ХХ – початку ХХІ ст.”, “Державотворчі процеси в слов'янських країнах у ХХ – на початку ХХІ ст.”, “Міжслов'янські етнополітичні й науково-культурні взаємини у ХХ – на початку ХХІ ст.”, “Слов'яни і європейська цивілізація”, “Українсько-польські відносини у ХІХ–ХХ ст.”, “Імперська ідея в Російській державі кінця ХV–ХVІІІ ст.: ідеологія, політика, практика”, “Суспільно-політичні процеси у слов'янських країнах міжвоєнного періоду”, “Соціально-економічний розвиток слов'янських народів наприкінці ХVІІІ – на початку ХХІ ст.”, “Історичні персоналії”. У них розглядаються різноманітні аспекти соціально-економічного, політичного та культурного розвитку слов'янських народів в європейському контексті й охоплюється повний історичний цикл – від етногенезу слов'ян до початку ХХІ століття.

На підвищення якості лекцій і семінарів спрямовано теоретичний семінар кафедри, який плідно функціонує від початку її створення. Тут викладачі виступають із доповідями на слов'янознавчу тематику, аналізують події минулого, висвітлюють причини й наслідки сучасних суспільно-економічних змін у зарубіжних слов'янських країнах. Аналіз різних історичних проблем на теоретичному семінарі проводиться у формі дискусій.

На методичному семінарі кафедри обговорюються форми й методи читання лекцій, проведення семінарів, індивідуальних занять зі студентами, звертається увага на врахування специфіки заочної форми здобуття знань у навчальному процесі. Велика увага приділяється змінам у навчальному процесі у зв'язку із запровадженням Болонської системи навчання.

Кафедра забезпечує викладання історичних дисциплін не лише в Інституті історії, політології і міжнародних відносин, а й для студентів Інституту філології університету. Професори й доценти проводять тут лекційні та семінарські заняття з історії Польщі й історії Росії.

Організація навчальної роботи опирається на велику науково-дослідницьку працю, яку проводять викладачі кафедри. Зокрема, до сфери наукового зацікавлення В.Л.Комара належать зовнішня та внутрішня політика Польщі міжвоєнного періоду, ідеологічні концепції слов'янських народів і місце в них України. У своїх дослідженнях він залучає до наукового обігу величезний документальний матеріал з архівів і рукописних збірок бібліотек України, Російської Федерації, Республіки Польща й Франції. Окремі статті в контексті його досліджень присвячені розкриттю невідомих аспектів національної політики Польщі стосовно української меншини в міжвоєнний період [8]. Докторську дисертацію на тему “Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.)” В.Л.Комар захистив у 2011 р. за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. Захисту дисертації передувало видання наукової монографії [9]. Окрім того, у науковому доробку професора В.Л.Комара близько сотні наукових праць, опублікованих в Україні, Англії, Білорусі, Литві, Польщі та Росії [10].

У 2006 р. професор П.С.Федорчак примножив свій вагомий науковий доробок і видав навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей [11]. На основі не доступних раніше архівних документів він також розкрив невідомі сторінки історії Польщі 1921–1926 рр., поглибив дослідження депортації українців з Польщі в Українську РСР і поляків із західних областей Української РСР у Польщу [12]. Висвітливши соціально-економічне становище в Чехословаччині, особливо чесько-словацькі відносини впродовж ХХ ст., професор П.С.Федорчак обґрунтував закономірність її розпаду на дві незалежні держави [13]. У ряді публікацій він проаналізував українсько-польські взаємини в галузі освіти, науки й культури в 90-ті роки ХХ – на початку ХХІ ст. і розвиток освіти й науки на Прикарпатті.

Доцент Ю.М.Томин опублікував низку праць з краєзнавчої проблематики й висвітлив вклад видатних поляків у дослідження історії Галичини [14]. Він також активно працює над дослідженням впливу ідейної спадщини просвітителів Кирила й Мефодія в суспільно-політичному житті слов'янських народів.

Наукові праці доцента В.З.Дебенка присвячені вивченню політичних проблем слов'янських народів у контексті історії Центрально-Східної Європи доби Середньовіччя. Він одним із перших у сучасній вітчизняній історіографії проаналізував зародження та розвиток імперської ідеології в Московській державі XV–XVI ст. [15]. У його дослідженнях зроблено висновки, які концептуально, по-новому обґрунтовують зародження деспотичного державного ладу, експансіоністську зовнішню політику та причини стрімкого територіального зростання Московської держави [16].

Доцент М.Д.Вітенко вивчає соціально-економічні передумови та причини загострення польсько-українських конфліктів в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. У сферу його наукових зацікавлень входять питання демографічних змін на польсько-українському пограниччі, розвитку сільського господарства й промисловості, еволюції суспільних верств і соціально-правового становища різних прошарків галицького суспільства в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. Особливо актуальними є висновки М.Д.Вітенка про наявність у Галичині так званих “паралельних світів” – етно-конфесійних спільнот, що дали поштовх розвитку польського, українського та інших націоналізмів [17].

До сфери наукових зацікавлень старшого викладача Р.В.Кобильника входять польсько-українські партійно-політичні відносини міжвоєнного періоду. У своїх дослідженнях він висвітлює ставлення провідних польських державних і політичних діячів

до українського питання, діяльність польських політичних партій та організацій, концептуальне осмислення ними проблем національної політики Польщі [18].

На кафедрі історії слов'ян активно діє студентський науковий гурток, яким керує доцент В.З.Дебенко. Кращі студенти, працюючи під керівництвом своїх наукових керівників, виступають з повідомленнями на міжнародних конференціях, друкують статті, беруть участь у студентських олімпіадах. Як приклад можна назвати Р.В.Чорненького, який, будучи студентом, опублікував п'ять статей, у т. ч. і за кордоном, і у 2009 р. здобув III місце в Другому турі Всеукраїнської студентської олімпіади з історії, яка відбулася в Харківському національному педагогічному університеті імені Г.С.Сковороди.

З 1994 р. на кафедрі успішно працює аспірантура (спеціальність 07.00.02 всесвітня історія). Першим аспірантом кафедри був В.Л.Комар, який у 1998 р. захистив кандидатську дисертацію на тему "Українське питання в національній політиці Польщі (1935–1939 рр.)". У 2001 р. відбувся захист кандидатської дисертації В.З.Дебенка "Імперська ідея в Московській державі в кінці XV–XVI ст.", а в 2005 р. І.В.Кучери "Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914–1917 рр.". У 2006 році були захищені дві кандидатські дисертації: М.Д.Вітенко – "Польсько-українські відносини в Галичині: соціально-економічний аспект (остання третина XIX – початок XX ст.)" і Я.В.Штанько – "Білий рух півдня Росії і Українська Держава та УНР (1918–1920 рр.)". О.К.Бориняк захистив кандидатську дисертацію на тему "Польсько-білоруські відносини в 1991–2004 рр.". Його дисертація у 2011 р. здобула перше місце в п'ятому Конкурсі імені Єжи Гедройця, який був організований посольством Республіки Польща в Україні. Керівник усіх вищеназаних дисертацій – доктор історичних наук, професор П.С.Федорчак. 2 квітня 2013 р. у спеціалізованій вченій раді Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України й Інституті народознавства НАН України успішно відбувся захист аспірантки кафедри Н.М.Сидорик (науковий керівник – доктор історичних наук, професор В.Л.Комар). Нині на кафедрі під керівництвом професорів і доцентів кафедри навчаються аспіранти Є.П.Самборський, М.С.Середюк, А.В.Крюков, М.І.Мосорко, А.В.Федяк і Н.П.Оленіч.

Важливою ділянкою роботи кафедри є міжнародна діяльність, яка здійснюється з вищими навчальними закладами та науковими установами Польщі, Чехії, Росії. Професор П.С.Федорчак виступав з доповідями на наукових конференціях у Москві та Стамбулі. Професор В.Л.Комар, зокрема, став учасником близько вісімдесяти міжнародних та всеукраїнських наукових форумів: конгресів, симпозіумів, конференцій тощо. Він виступав з доповіддю на тему "Повсякденне і приватне життя населення Станиславова в 1939–1944 рр." на II Світовому конгресі зарубіжних дослідників історії Польщі (Краків, вересень 2012 р.). Професор В.Л.Комар пройшов наукові стажування в Україні й за кордоном – у Ягеллонському й Варшавському університетах, а також Літературно-науковому інституті й Польській бібліотеці в Парижі. Доцент М.Д.Вітенко був учасником програми уряду Польщі для молодих науковців і проходив річне стажування у Варшавському університеті. Аспірант О.К.Бориняк навчався в магістратурі Варшавського університету.

Кафедра історії слов'ян зберігає вірність традиціям, які зробили її відомою не лише в Україні, й за кордоном. Її викладацький колектив поєднує в собі професорський досвід, доцентську зрілість і молодечий аспірантський запал. До свого двадцятилітнього ювілею кафедра підійшла зі значними вагомими здобутками в науковій, навчально-методичній і виховній роботі, активно трудиться і укладає плани на майбутнє.

1. Федорчак П. С. Розвиток українсько-польських зв'язків у галузі культури на Прикарпатті // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 21–22 листоп. 1996 р. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 439–443 (у співавторстві); його ж. Депортація українців з Польщі та поляків із західних областей Української РСР (1944–1946 рр.) // Українська

- історична наука на порозі ХХІ ст.: Міжнародний науковий конгрес, 16–18 трав. 2000 р. – Чернівці : Рута, 2001. – С. 299–306.
2. Томин Ю. М. М. Драгоманов і національно-визвольний рух південних слов'ян / Ю. М. Томин // М. Драгоманов: доба та ідеї. – Івано-Франківськ : ДОП ІФДТУНГ, 1996. – С. 95–100 (у співавторстві); його ж. Славистична спадщина Івана Франка // Іван Франко і національне та культурне відродження України : зб. наук. статей. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 118–121 (у співавторстві); його ж. Шкільний плебісцит 1937 р. в Польщі // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 21–22 листопада 1996 р. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 180–184 (у співавторстві).
 3. Нагорняк М. М. Вплив великих держав на етнополітику Польщі в 1918–1945 рр. // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 21–22 листоп. 1996 р. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 296–300 (у співавторстві); його ж. Становлення славистичних досліджень на Прикарпатті // Історичне слов'янознавство: традиції та сучасність : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – К., 1997. – С. 221–224.
 4. Сілецький В. І. М. Драгоманов і національно-визвольний рух південних слов'ян / В. І. Сілецький // М. Драгоманов: доба та ідеї. – Івано-Франківськ : ДОП ІФДТУНГ, 1996. – С. 95–100 (у співавторстві); його ж. Микола Костомаров – історик, письменник, педагог // Микола Іванович Костомаров і Галичина : матеріали наук. конф. присвяченої 175-річчю від дня народження М. Костомарова. – Івано-Франківськ : Плай, 1995. – С. 131–136.
 5. Крюков А. В. Г. С. Сковорода в науковій спадщині І. І. Срезневського / А. В. Крюков // Матеріали міжвузівської наукової конференції до 200-річчя світлої пам'яті Григорія Савича Сковороди. – Івано-Франківськ: Плай, 1994. – С. 85 – 86; його ж. Ізмаїл Срезневський і Галичина // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ : Плай, 1998. – Вип. 1. – С. 135–147.
 6. *Od Ugody Hadziackiej do Unii Europejskiej.* – Т. 1. – *Wolni z wolnymi, równi z równymi, zasnymi z zasnymi...* / pod. red. P. Fedorczaка i J. Makara. – Rzeszów : Wyd-wo “Drukarnia Uniwersytetu Rzeszowskiego”, 2012. – 262 s.; *Od Ugody Hadziackiej do Unii Europejskiej.* – Т. 2 : *Rezet czy kontynuacja* / pod red. P. Fedorczaка i J. Makara. – Rzeszów, 2012. – 428 s.; *Od Ugody Hadziackiej do Unii Europejskiej.* – Т. 3 : *Polsko-ukraińskie strategiczne partnerstwo: realia i perspektywę* / pod. red. P. Fedorczaка i J. Makara. – Rzeszów, 2012. – 249 s.
 7. З історії українсько-польських відносин другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. : колективна монографія / [П. С. Федорчак, І. Є. Цепенда, В. Л. Комар та ін.]; за ред. П. С. Федорчака. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. Василя Стефаника, 2011. – 255 с.
 8. Комар В. Л. “Українське питання” в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.) / В. Л. Комар // Укр. іст. журн. – 2001. – № 5. – С. 120–128; його ж. Політика Польщі щодо українців Галичини (1919–1939 рр.): основні напрямки та етапи // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2001. – № 5–6. (На пошану професора Олександра Карпенка). – С. 290 – 295; його ж. Спроби регіонального поділу західноукраїнських земель у міжвоєнній Польщі // Україна соборна : зб. наук. статей. – Київ, 2005. – Вип. 2. – Ч. III. – С. 373–381.
 9. Комар В. Л. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.) / Володимир Комар. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2011. – 360 с.
 10. Комар В. Л. Беларусь в политике прометеизма Польши в 20-х гг. ХХ в. / В. Л. Комар // Российские и славянские исследования. – Минск, 2008. – Вип. 3. – С. 76–82; Комар В. Л. Украинский вопрос в польско-японских отношениях в 1930-е годы / Владимир Комар // Историки-слависты МГУ. Кн. 8 : Славянский мир: в поисках идентичности. В ознаменовании 70-летия кафедры и 175-летия учреждения славистических кафедр в университетах Российской империи. – М., 2011. – С. 610–623; Komar W. Próba realizacji idei prometeizmu Polski na Wołyniu w latach 1928–1938 / W. Komar // Razem w Europie / pod red. I. Miklaszewicz, R. Kamuntaviczus. – Kaunas, 2006. – S. 186–201; Komar W. Emigracja kaukaska w ruchu prometejskim okresu międzywojennego / W. Komar // Kaukaz w stosunkach międzynarodowych. “Przeszłość, teraźniejszość, przyszłość” / [pod red. P. Olszewskiego, K. Borkowskiego]. – Piotrków Trybunalski, 2008. – S. 217–226; Komar W. Emigracja URL w ruchu prometejskim okresu międzywojennego / Wołodmyr Komar // Ruch prometejski i walka o przebudowę Europy Wschodniej (1918–1940) / [pod red. M. Kornata]. – Warszawa, 2012. S. 119 – 126; Komar W. Stosunki polityczne Ukraińców i Tatarów krymskich w okresie międzywojennym / Wołodmyr Komar // Nowy Prometeusz. – Warszawa : Dom Kaukaski w Polsce; Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, 2012. – № 2. – S. 185–198; Komar V. Polish Plans for Solving the Ukrainian Question in the Run-Up to the Second World War / Vladimir Komar // Divided Eastern Europe: Borders and Population Transfer, 1938–1947 / [eds. A. Dyukov, O. Orlenko]. – Cambridge, 2012. – P. 92–102.
 11. Федорчак П. С. Новітня історія Польщі ХХ століття : навч. посіб. для студ. іст. спец. / П. С. Федорчак. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2006. – 219 с.
 12. Федорчак П. С. Соціально-економічне та політичне становище Польщі 1921–1926 рр. / П. С. Федорчак // Покликання служити науці і людям. Наук. зб. на пошану д-ра історичних наук, професора Георгія Кожолянка. – Чернівці, 2008. – С. 281–286; його ж. Документи Державного архіву Івано-

- Франківської області про депортацію українців з Польщі та поляків із західних областей України (1944–1946 рр.) // Історичні пам'ятки Галичини. (До 150-річчя від дня народження Івана Франка) : IV наук. конф. – Львів, 2008. – С. 503–508.
13. Федорчак П. С. Розвиток економіки Чехословаччини між Першою та Другою світовими війнами / П. С. Федорчак // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці, 2000. – С. 212–217; його ж. Чехословацька Республіка на рубежі 20-х рр. ХХ ст.: передумови створення та політичний розвиток // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2001. – № 5–6. – С. 262–267; його ж. Чесько-словацькі міжнаціональні відносини в державотворчих процесах ХХ століття // Проблеми інтеграції науково-освітнього, інтелектуального потенціалу в державотворчому процесі. – Тернопіль ; Севастополь ; Стамбул, 2007. – С. 369–375.
14. Томин Ю. М. Польські дослідники історії Галичини в ХІХ ст. / Ю. М. Томин // Матеріали ІІІ Прикарпатської історико-краєзнавчої наукової конференції. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 55–59; його ж. Краєзнавчі подорожі Івана Франка в Галичині в кінці ХІХ – початку ХХ ст. // Історичні пам'ятки Галичини (до 150-и річчя від дня народження Івана Франка) : матеріали ІV наук. конф. – Львів, 2002. – С. 48–58.
15. Дебенко В. З. Генеза месіанства і деспотизму в Московській державі / Дебенко В. З. // Нова політика. – К., 1998. – С. 25–28.
16. Дебенко В. З. Зародження імперської ідеї в Московській державі в кінці ХV–ХVІ ст. / В. З. Дебенко. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – 153 с.
17. Вітенко М. Д. Селянський страйк 1902 р. в Галичині та польсько-українські взаємини / М. Д. Вітенко // Вісник Ужгородського університету. Серія історична. – Ужгород. – 2004. – Вип. 13. – С. 30; його ж. Соціально-правове становище поденних наймитів та двірських слуг у Галичині (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2005. – № 11. – С. 299–307; його ж. Боротьба за сервітутні права в Галичині (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.) // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія. – Івано-Франківськ, 2005. – Вип. 9. – С. 128–138.
18. Кобильник Р. Українське питання в політичних поглядах Романа Дмовського кінця 20 – середини 30-х рр. ХХ ст. / Кобильник Р. // Галичина. – 2001. – № 7. – С. 154–158; його ж. “Українське питання” в суспільно-політичних поглядах Тадеуша Голувка (20–30-ті рр. ХХ ст.) // Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності : зб. наук. пр. – Луганськ : Знання, 2007. – С. 351–356; його ж. Ставлення польських політичних партій до пацифікації 1930 року // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія. – 2001. – Вип. 4. – С. 106–111; його ж. Українське питання в концепціях польських проурядових партій (1926–1930 рр.) // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. – Київ ; Краків, 2002. – С. 95–97; його ж. “Українське питання” в концепціях польських політичних партій (перша половина 30-х рр. ХХ ст.) // Україна соборна : зб. наук. статей. – К., 2005. – Вип. 2. – Ч. ІІ. – С. 474–483.

В статтє раскрыта история становления и развития кафедры истории славян ДВНЗ “Прикарпатский национальный университет имени Василия Стефаника”. Характеризуются основные аспекты научной и учебно-методической деятельности ее коллектива за двадцатилетний период существования.

Ключевые слова: кафедра истории славян, ДВНЗ “Прикарпатский национальный университет имени Василия Стефаника”, профессор П.С.Федорчак, профессор В.Л.Комар.

In the article history of becoming and development of department of history of slavs of DVNZ is exposed the “Prykarpattya national university of the name of Vasyl Stefanik”. The basic aspects of scientific and навчально-методичної activity of his collective are characterized for 20 period of existence.

Keywords: department of history of slavs, DVNZ the “Prykarpattya national university of the name of Vasyl Stefanik”, professor of P.Fedorchak, professor V.Komar.

Микола Кугутяк, Василь Дебенко, Олександр Марущенко

**ПРОФЕСОР ПЕТРО СТЕПАНОВИЧ ФЕДОРЧАК:
80-річчя ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ТА 50 РОКІВ САМОВІДДАНОЇ НАУКОВО-
ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ПРИКАРПАТЬСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ
УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА**

Прикарпатська земля виростила не одну плеяду талановитих науковців. Серед них і доктор історичних наук, професор кафедри історії слов'ян, почесний професор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, заслужений працівник освіти України П.С.Федорчак. Він став учителем для багатьох провідних учених-істориків України.

Дивлячись наскільки жвавою людиною, цікавим співрозмовником та емоційним лектором є Петро Степанович Федорчак, важко повірити, що цього року він відзначає 80-річний ювілей. Його внутрішня енергія зачаровує, а життєвий і науковий шлях є взірцем мужності, цілеспрямованості та неймовірної працездатності.

У бурхливій 90-ті роки ХХ ст., коли піддавалися переоцінці методологічні засади історичної науки та формувалися підвалини новітньої української історіографії, незмінними залишалися професійні якості науковця. На своїх лекціях Петро Степанович любив повторювати крилатий вислів: «Історію творять люди, а пишуть про неї історики». Він завжди наголошував, що історик повинен бути незаангажованим у вивченні подій і явищ, точним у викладі фактів, об'єктивним в аналізі й інтерпретації документів. Свій високий професійний рівень і великі знання професор П.С.Федорчак присвятив вихованню в молоді любові до рідної землі, збереженню національних традицій, плеканню загальнолюдських цінностей.

Народився Петро Степанович Федорчак 22 серпня 1933 року у с. Росохачі Коломийського повіту Станіславського воєводства в незаможній селянській сім'ї. Його батьки користувалися великою пошаною в сільській громаді за свою любов до праці та рідної землі. Згодом ця родинна традиція стане відмінною рисою характеру Петра Степановича. Перші знання він здобув у Росохацькій семирічній школі, де навчався в 1940–1947 роках. Як пригадає ювіляр, навчання йому довелося поєднувати з працею на полі, оскільки його батька було мобілізовано для роботи на Урал, а мати залишилася з трьома малолітніми дітьми.

Але потяг до знань допоміг долати труднощі. У 1947 році П.Федорчак вступив у Коломийське педагогічне училище. І тут довелося одночасно заробляти на їжу й одяг. В училищі він захоплювався педагогами Костянтином Данкевичем, Оленою Голодненко, Іваном Бородіним, Миколою Бездітком, які не лише майстерно викладали навчальні предмети, а й уміло прищеплювали любов до професії вчителя. Під їхнім впливом Петро Степанович пов'язав усе своє подальше життя з освітою.

У 1951 році Петро Федорчак став студентом історичного відділу історико-філологічного факультету Івано-Франківського (колишнього Станіславського) педагогічного інституту. Тут він прослухав нормативні й спеціальні навчальні курси тодішніх провідних викладачів, зокрема доцентів І.К.Васюти, П.М.Денисовця, П.Т.Рущенка, Ю.І.Патлажана та інших, у майбутньому відомих докторів наук і професорів. Вони ж допомогли йому набути навиків науковця-дослідника. В інституті він брав активну участь у студентських наукових гуртках і семінарах, виступав з доповідями та повідомленнями на конференціях, готував перші наукові праці. І результат не забарився: Петро Федорчак переміг на Республіканському конкурсі студентських наукових робіт. Він активно займався спортом, який став його постійним супутником у житті.

У 1955 р. П.С.Федорчак закінчив навчання в інституті, одержавши диплом з відзнакою. У наступні роки він перебував на виборчій громадській роботі, одночасно ви-

кладав історію й географію в середніх школах Станіслава, був першим заступником голови обласного товариства “Знання” і першим заступником голови обласної федерації спорту.

У 1960–1963 рр. Петро Федорчак навчався в аспірантурі Київського державного університету ім. Тараса Шевченка, де достроково захистив кандидатську дисертацію з історії західних областей України.

У 1963 році Петро Степанович обійняв посаду старшого викладача Івано-Франківського державного педагогічного інституту. У 1966 р. йому присвоєно вчене звання доцента. В інституті П.С.Федорчак викладав історичні дисципліни, а в 1972 році очолив кафедру. За його ініціативою та підтримкою викладачі урізноманітнювали форми й методи навчально-виховного процесу, уперше на Прикарпатті застосовували сучасні технічні засоби навчання. Набутий у цьому кафедрою досвід Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР рекомендувало для використання в інших вищих навчальних закладах.

П.С.Федорчак навчально-методичну роботу пов’язав з науковими дослідженнями. Він був співавтором і членом редакційної колегії тому “Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область”, автором та співавтором низки монографій і статей. П.С.Федорчак у 1977 році першим з випускників історичного факультету захистив докторську дисертацію з історії України, а в 1978 році йому було присвоєно наукове звання професора.

У 1982 році Петро Степанович став проректором з наукової роботи. Енергійно й самовіддано працюючи на цій посаді до 1993 року, він докладав великих зусиль щодо напряму організації й координації наукових досліджень факультетів і кафедр інституту, створення аспірантури, був ініціатором проведення багатьох наукових конференцій, симпозіумів та семінарів, сприяв виникненню Науково-технічної ради інституту й спрямовував її діяльність на здійснення нових наукових програм і виконання держбюджетної тематики.

У створеному в 1992 році на базі педагогічного інституту Прикарпатському університеті імені Василя Стефаника П.С.Федорчак, продовжуючи обіймати посаду проректора з наукової роботи, наполегливо домагався вдосконалення наукової діяльності колективу згідно з університетськими вимогами.

У 1993 році вчена рада університету обрала професора П.С.Федорчака завідувачем новоствореної кафедри історії слов’ян. Очолити кафедру, він, передусім, побував у Київському, Львівському та Чернівецькому університетах, вивчав досвід організації слов’янознавчої освіти, зокрема, викладання нормативних і спеціальних дисциплін, проведення навчально-методичної, науково-дослідної та виховної роботи. Це допомогло викладачам розробити програму й робочі плани нормативних курсів “Історія зарубіжних слов’ян”, врахувати в цьому досягнення сучасної історичної науки. Здійснюючи творчий підхід до висвітлення історії, викладачі зосередили увагу на відображенні в лекціях і на семінарах докорінних змін у політичному та соціально-економічному житті слов’янських країн, які відбулися на зламі ХХ і ХХІ століть.

На створеному за ініціативою П.С.Федорчака науково-методичному семінарі викладачі кафедри виступали з доповідями на актуальну слов’янознавчу тематику, обговорювали сучасні форми й методи читання лекцій і проведення семінарських занять, колоквиумів, ділилися власним досвідом організації та ведення навчального процесу, у т. ч. удосконалення системи діагностики знань студентів, застосування модульно-рейтингової системи їх оцінювання тощо. П.С.Федорчак також спрямував колектив кафедри на розробку спеціальних курсів і спецсемінарів із джерелознавства й історіографії зарубіжних слов’ян, розвитку слов’янознавства в Східній Європі, міжслов’янських етнополітичних і культурних взаємин, міжнародного становища та зовнішньої політики слов’янських держав у ХХ ст. На його пропозицію створено кабінет історії

слов'ян, де майбутні спеціалісти поповнюють свої знання з історії кожної слов'янської країни і який став центром навчально-методичної роботи кафедри.

Тривалий час, плідно працюючи на освітянській ниві, П.С.Федорчак приділяє велику увагу підготовці студентів до роботи в школі, щорічно здійснює керівництво педагогічною практикою майбутніх фахівців, сприяє їм у методичному забезпеченні уроків. Разом з колегами по кафедрі він допоміг тисячам студентів стати вчителями історії, багато з них очолили школи, ліцеї, гімназії та інші освітянські установи. Випускники університету під час зустрічей з викладачами-істориками неодноразово висловлювали подяку Петрові Степановичу за передані їм знання, педагогічний досвід і спрямування їх на правильний життєвий шлях.

В університеті урізноманітнілася та диверсифікувалася наукова діяльність професора П.С.Федорчака. Ним здійснено низку нових цікавих досліджень з теоретичних проблем слов'янознавства, українсько-польських відносин, історичного краєзнавства, удосконалено науково-методичне забезпечення навчального процесу, а також підготовлено декілька нових навчальних посібників і підручників. У монографіях і статтях він із сучасних позицій характеризував державотворчі процеси в зарубіжних слов'янських країнах й особливості їхнього політичного, соціально-економічного, культурного розвитку та зовнішньої політики.

У 1995 році за безпосередньою участю та редакцією професора П.С.Федорчака колектив кафедри історії слов'ян опублікував посібник “Історія Польщі”, у якому висвітлено найважливіші проблеми розвитку цієї країни від найдавніших часів до сьогодення.

У 1999 році за його редакцією вперше в Україні опубліковано рекомендовану Міністерством освіти України як навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей “Коротку історію Чехії і Словаччини”. У ній на багатому фактичному матеріалі проаналізовані державотворчі процеси в Чехословаччині в період між Першою та Другою світовими війнами, розкриті негативний вплив тоталітаризму на цю країну, закономірності “оксамитової революції”, міжнаціональні протиріччя в період існування Чеської та Словацької республік. З різних проблем історії Чехії та Словаччини професор П.С.Федорчак також опублікував ряд статей.

В інших працях учений відобразив вплив розпаду Австро-Угорської імперії та краху російського царизму на створення слов'янських держав. Характеризуючи значення Західно-Української Народної Республіки для активізації державотворчих процесів у сусідніх країнах, П.С.Федорчак довів, що ЗУНР урахувала у своїй внутрішній і зовнішній політиці і європейський досвід.

Вагомим науковим доробком П.С.Федорчака є дослідження складних і суперечливих українсько-польських взаємин. У 1997 році за його редакцією опубліковано збірник, у якому вміщено понад 100 доповідей українських і польських учених, проголошених на Міжнародній науковій конференції “Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.” У ньому П.С.Федорчак відобразив, зокрема, національну політику Другої Речі Посполитої та сучасні українсько-польські взаємини. У декількох статтях, аналізуючи депортацію українців з Польщі в Україну та поляків з України до Польщі в 1944–1946 роках, він підтвердив, що ця так звана добровільна акція перетворилася в життєву трагедію двох сусідніх народів.

Водночас професор П.С.Федорчак опублікував низку статей про українсько-польське співробітництво в галузі освіти, науки й культури в 90-х роках ХХ – на початку ХХІ ст., у яких довів, що співпраця українського та польського народів у цій галузі зближує й збагачує їхню культури. Це ж засвідчили й автори монографії “З історії українсько-польських відносин другої половини ХІХ – початку ХХІ ст.”, виданої у 2011 році під керівництвом, у співавторстві й за редакцією П.С.Федорчака.

У науковому доробку вченого важливе місце посідає й краєзнавча тематика. На значному фактичному матеріалі він досліджує діяльність вищих навчальних закладів Іва-

но-Франківська щодо вдосконалення підготовки спеціалістів, формування інтелектуального потенціалу нашого краю й незалежної України в цілому. За його активною участю, співавторством та редагуванням опубліковані монографії з історії Івано-Франківського державного педагогічного інституту імені Василя Стефаника й Інституту історії та політології Прикарпатського національного університету, у яких відображено педагогічну, наукову й громадську діяльність їхніх колективів і вагомий внесок у підготовку висококваліфікованих спеціалістів. У книзі “Мій рідний край – Прикарпаття” він відобразив економічний, соціальний та культурний розвиток нашого регіону.

У 2006 році П.С.Федорчак видав монографію “Новітня історія Польщі ХХ ст.” Усього вчений опублікував близько 160 наукових праць і завершує монографію з новітньої історії Чехії й Словаччини.

П.С.Федорчак докладає зусилля щодо організації представницьких наукових конференцій і форумів. У 1996 році за його активним сприянням ректорат Прикарпатського університету й Івано-Франківська обласна державна адміністрація провели Міжнародну наукову конференцію “Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.”, у якій взяли участь понад сто науковців України та Республіки Польща. Вони проаналізували різні аспекти українсько-польських взаємин, розкрили причини протистояння між двома народами, що мали місце в минулому, зокрема, у 30–40 рр. ХХ століття.

У 2002 році професор П.С.Федорчак ініціював проведення в Прикарпатському університеті круглого столу “Акція Вісла”. Його учасники обговорили причини й наслідки цієї трагічної події та її висвітлення й оцінку в сучасній українській та польській історіографіях.

П.С.Федорчак – активний учасник міжнародних, всеукраїнських, регіональних та міжвузівських наукових конференцій. У 2000 році він виголосив доповідь з історії слов’янських народів на представницькому форумі – Міжнародному конгресі “Українська історична наука на порозі ХХІ ст.” Професор Петро Федорчак бере участь у щорічних українсько-польських наукових конференціях.

Значну увагу П.С.Федорчак приділяє підготовці істориків-науковців. Він ініціював створення на кафедрі історії слов’ян аспірантури. Під його керівництвом підготували й захистили дисертації зі слов’янознавчих проблем Володимир Комар, Василь Дебенко, Микола Вітенко, Ірина Місюра, Ярослав Штанько, Олег Бориняк. Він також допомагає в написанні дисертацій пошукувачам з інших міст і регіонів України, неодноразово виступав офіційним опонентом на захистах докторських і кандидатських дисертацій в університетах Дніпропетровська, Києва, Львова.

П.С.Федорчак за розробленою програмою в науковому семінарі знайомить студентів з організацією наукової діяльності, методикою написання курсових, бакалаврських, дипломних і магістерських праць, наукових статей і рефератів, передає студентам багатий особистий досвід ведення наукових досліджень, роботи з архівними й історіографічними джерелами. Він прищеплює їм навички дослідження політичного, соціально-економічного становища й зовнішньої політики слов’янських країн, міжслов’янських етнополітичних і культурних зв’язків. На семінарах зі спеціалізації викладає спецкурси з міжнародного становища та зовнішньої політики зарубіжних слов’янських країн. У магістратурі Петро Степанович читає лекції та проводить семінари з історії державотворчих процесів у слов’янському світі. Під його керівництвом десятки студентів успішно захистили магістерські й дипломні роботи.

П.С.Федорчак докладає значні зусилля для встановлення творчих зв’язків з ученими вищих навчальних закладів Івано-Франківська, інших міст України та зарубіжжя. Ним ініційовані науково-теоретичні засідання “круглого столу” за участю науковців вищих навчальних закладів Прикарпаття, на яких обговорювалися важливі проблеми соціально-економічного й громадсько-політичного розвитку краю. Він сприяв запрошенню викладати спецкурси прикарпатським студентам українськими та зарубіжними

вченими. Це допомогло колективу кафедри історії слов'ян використати у своїй діяльності кращий досвід викладання історичних дисциплін.

Прекрасними рисами характеру Петра Степановича є його доброзичливість, щирість, бажання і готовність завжди прийти на допомогу людям у вирішенні життєвих і професійних проблем. Він, зокрема, допоміг у визначенні наукового шляху відомому тепер ученому, докторові історичних наук, академіку АН Вищої школи, заслуженому професорові Київського національного університету імені Т.Г.Шевченка Я.С.Калакурі, колишньому однокурсникові, а згодом доктору історичних наук, професорові, завідувачу кафедри Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича В.М.Холєвчуку.

Серед учнів і вихованців Петра Степановича є нинішні ректор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника доктор політичних наук, професор Ігор Цепенда, директор Інституту історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету доктор історичних наук, доктор філософії, професор Микола Кугутяк, директор Інституту туризму Прикарпатського національного університету доктор історичних наук, професор Володимир Великочий, завідувач кафедри історії слов'ян, доктор історичних наук, професор Володимир Комар. З колишніх студентів – учнів професора П.С.Федорчака слід назвати докторів історичних наук, професорів Миколу Литвина, Миколу Вегеша, Максима Гона, Петра Сіреджука, Олега Жерноклеєва, Ігоря Пилипівка, Ігоря Соляра, докторів політичних наук, професорів Сергія Дерев'янка й Михайла Нагорняка, доцентів Олександра Марущенка, Ігоря Райківського та інших.

Плідна науково-педагогічна діяльність Петра Степановича відзначена високими освітянськими нагородами – званнями “Відмінник народної освіти” (1977 р.), “Відмінник освіти України” (2000 р.), медалями “За трудову доблесть” (1981 р.), “Ветеран праці”. У 1990 році йому було присвоєно почесне звання “Заслужений працівник народної освіти Української РСР”. З 2007 року він є почесним професором Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Уже п'ятдесят років П.С.Федорчак незмінно трудиться в Прикарпатському університеті, користуючись авторитетом серед викладачів, студентів й аспірантів, маючи значний педагогічний і науковий досвід. Важко переоцінити внесок почесного професора Прикарпатського університету П.С.Федорчака, справжнього галицького інтелігента, у становлення та розвиток вищої освіти й науки на Прикарпатті. Освітянська та наукова нива стала сенсом буття Петра Степановича, його покликанням.

Професор П.С.Федорчак і нині гідно виконує обов'язки, пов'язані з науковою та викладацькою діяльністю. Він удосконалює викладання курсу новітньої історії Центрально-Східної Європи, готує нових науковців, продовжує керівництво науковим колективом з виконання держбюджетних тем, є членом вченої ради Інституту історії, політології і міжнародних відносин, сумлінно ставиться й до обов'язків члена редакційної колегії “Вісника Прикарпатського університету. “Історія”, редакційної ради наукового й культурно-просвітницького краєзнавчого часопису “Галичина”, спеціалізованої вченої ради із захисту докторських і кандидатських дисертацій зі спеціальностей “Історія” та “Етнологія”.

Петро Степанович Федорчак наділений особливим талантом працювати з людьми, перейматися їхніми труднощами, створювати умови для успішної роботи, водночас залишаючись принциповим та вимогливим до всіх і насамперед до себе. Колеги й учні Петра Степановича щиро вітають його з 80-річчям з дня народження і 50-річним ювілеєм науково-педагогічної діяльності в Прикарпатському університеті та бажають міцного здоров'я, творчої наснаги й невичерпної життєвої енергії.

УДК 94 (477. 85/87)

ББК 63.3(4 Укр)

*Петро Сіреджук***ІНВЕНТАР НАДВІРНОЇ 28 ЧЕРВНЯ 1717 Р.**

Уперше у вітчизняній історіографії досліджується проблема демографічного і соціально-економічного розвитку міста Галицької Гуцульщини в першій чверті XVIII ст. У статті висвітлено національний і соціальний склад населення Надвірної в 1717 р.

Ключові слова: інвентар, ремісники, українці, поляки, вірмени.

Урбаністика середньовічного Прикарпаття є ахіллесовою п'ятою вітчизняного краєзнавства й української історичної науки. Хоч уже видано історію Надвірної, але її пізньосередньовічна історія вкрай слабо досліджена. Виявлення кожного нового документа зазначеного хронологічного зрізу має велике пізнавальне значення як для самої Надвірної, так і міст цього періоду всього Прикарпаття.

Мета статті – дослідити інвентар міста Надвірна, який датується 28 червня 1717 р. Він складається з восьми сторінок, написаний старою польською мовою й зберігається в справі № 190 фонду Олександра Чоловського Головного архіву давніх актів у Варшаві [1, к.4–11].

Текст документа написаний писарем, який мав каліграфічний почерк, а тому легко читається й має гарний зовнішній вигляд. Інвентар Надвірни 1717 р. виявлено в червні 2012 р., коли автор перебував у Польщі на стипендію фонду королеви Ядвіги Ягеллонського університету в Кракові.

Надвірна на той час являла собою ремісничо-аграрне місто. Ремісники складали 37%, а аграрії – 20,3% всього населення міста. З міського ремесла найбільш розвинутими були кушнірство, ткацтво й шевство. Ремісники цих фахів були об'єднані в цехи. Окрім згаданих ремесел, у місті непогано розвивалися бондарство, гончарство, кравецтво, млинарство та різництво.

Тоді в Надвірній жителям міста послуги надавали 108 ремісників 22 фахів: винник, котляр, пасічник, слюсар, трач, художник, шапочник, двоє ковалів, двоє пекарів, двоє рибаків, два теслі, два цирульники, троє кравців, четверо боднарів, четверо гончарів, четверо музикантів, шестеро кравців, шестеро різників, семеро мельників, 14 шевців, 18 кушнірів і 25 ткачів. Тут доречно зазначити, що ремісничою діяльністю займалися особи не тільки українського, а й вірменського, польського та єврейського походження. Наприклад, з євреїв у місті пекарями були Зейлик і Хаїміха, а кравцями – два Лейби: один з ринку, а другий – із затильного кварталу, Мордко та Мортега.

Важливим моментом в інвентарі Надвірни 1717 р. є констатація фактів, що в усіх трьох цехах українці і поляки працювали спільно. Ось, приміром, у ткацькому цеху трудилися українці Гринь Лучка, Іван Усів, поляк Ян Барияк та ін. У шевському цеху українці Семен Кравченко, Іван Кустків, Іван Пукіра, а з поляків – Бартош Барияк, Бартош Гут, Ян Гутиків і ряд інших [1, к.6–8]. Це дає підстави твердити, що між двома громадами – українською й польською – були товариські взаємовідносини, неприязні між ними на етнічній основі не було.

Населення Надвірни було поліконфесійним. Українську громаду обслуговувало чотири отці візантійського обряду. Польська громада мала свого ксьондза, а єврейський кагал – рабина [1, к.4–10].

Варто відмітити, що аграрії Надвірної за своїм соціальним становищем нічим не відрізнялися від селянства цілої округи, зокрема, Стримби та Назавізова. Наприклад, тяглі селяни Стримби того року, як і тяглі аграрії Надвірної, відробляли два дні пан-

щини в тиждень від Святого Юрія до Покрови. Цей інвентар також засвідчує, що деякі надвірнянські міщани рільництво поєднували з ремісничими фахами. Зокрема, Луць Бойко ще був винником, якийсь Михайло – котлярем, Федір Якимів – трачем і т. д. [1, к.4–6, 12–13].

Повинності ремісників: боднарів, гончарів, кушнірів, ткачів, шевців та інших були невисокими, можна сказати символічними. Отже, аграрії міста зазнавали більше соціального гніту, порівнюючи з міськими ремісниками. Цей факт дає підстави зробити припущення, що ремісникам у Надвірній жилося дещо краще, ніж аграріям [1, к.4–11].

Усе населення Надвірні 1717 р. налічувало 296 родин, у тому числі три вірменських, 26 польських, 122 єврейських та 145 українських. Демографи вважають, що на той час одна родина складалася із шести осіб. Отже тоді, за мінімальними підрахунками, у Надвірній проживало 1 776 осіб. Серед них 18 вірмен, 156 поляків, 732 євреї та 870 українців. Отже, ще за тих часів українці кількісно переважали чужоземні спільноти, які мешкали в місті.

У соціальному плані міське населення теж було неоднорідним. Його найбільш верству, або міський плебс, складали коморники, тобто родини тих аграріїв і ремісників, які не мали власного житла й проживали в заможних співвітчизників. Їх налічувалося 11 родин: Андрій Березенко, Іван Кочерчин, Криштоф, Антон Марків, Гаврило Місюків, Микита Нижник, Василь Пнівка, Степан Трясоголова, Юрко, Яворський і Степан Кубайщикін. Останній з незрозумілих причин залишив місто, а тому в інвентарі значиться втікачем. До міського плебсу ще залічуємо вбогу єврейську родину Давида Зейликового. Ця верства складала 3,7% усіх охоплених інвентарем надвірнянських міщанських сімей. Серед коморників були не тільки українці, а й вірмени, поляки та євреї. Так, вірменин Антон жив у коморі свого тестя Марка. У польській громаді коморником значиться піший міщанин якийсь Криштоф, а українській – Андрій Березенко, Микита Нижник, Василь Пнівка та ін. [1, к.5–10].

Інвентар Надвірної 1717 р. є також важливим джерелом вивчення сучасного антропонімікону жителів Надвірної. Зокрема, можна сьогодні стверджувати, що роди Гриценків, Дем'янчуків, Іроденків, Луценків, Полатайків та ряду інших є найдавнішими в цьому прикарпатському місті. Отже, можна стверджувати, що сучасний ономастикон тут почав формуватися з початку XVIII ст. Надалі часі він розвивався по висхідній лінії й удосконалювався. Разом з тим необхідно зазначити, що більшість родів міського поселення з плином часу вигасла, а їм на зміну прийшли нові родини.

Окрім того, антропонімікон дає підстави до висновку, що населення Надвірної зростало не тільки за рахунок природного збільшення, а й притоку переселенців з надвірнянської сільської округи та з різних регіонів Східної України. Зокрема, тоді в Надвірній з Назавізова жив Федір Назавізовський, а також вихідці зі східноукраїнських теренів – Андрій Березенко, Федір Грищенко, Здриченко, Іван Іроденко, Семен Кравченко, Іван Луценко, Василь Сидорейко, Стефан Трясоголова та ряд ін. Схильні до думки, що, імовірно, це були чумаки, які тут осіли тому, що їх звабили гуцулки.

Єврейська громада, як й українська теж зростала завдяки двом демографічним факторам: природному збільшенню та притоку з покутських, опільських і подільських міст. Зокрема, серед євреїв надвірнянського кагалу значиться виходець з покутського Солотвина Галицького повіту Галицької землі різник Юдко Солотвинський, з опільського міста Жовква Львівського повіту Львівської землі – Юдко Жовківський, з подільського міста Брацлав – Мошко Брацлавський і т. д. Одночасно згаданий документ фіксує втечу з міста двох українських родин: шевця Івана Оленоного та зятя Кубайчихи – Степана [1, к.4, 5, 7, 8].

Недоліком зазначеного інвентарю Надвірної 1717 р. є те, що він охоплює тільки платників податків. У ньому немає жодних конкретних відомостей про міське духо-

венство, міську та замкову адміністрацію, а також про охорону й обслуговування магнатської твердині. У ньому відсутній опис міського замку, господарських будівель, міських млинів, корчем, єврейської громади тощо. Щоправда, прогалину про надвірнянську єврейську громаду заповнює реєстр єврейських родин Надвірні 1733 р., які належали до міського кагалу.

Община євреїв у Надвірній почала формуватися близько 1648 р. і в 1662 р. налічувала 60 осіб чоловічої статі. За даними 1733 р., у Надвірній проживало 122 єврейських родини, з яких 44 мешкало на ринку, 75 – на прилеглих до ринку вуличках у так званих затильних домах, а три інших, вірогідно, жили на околицях. Отже, єврейське населення проживало в центральній частині міста, а інші спільноти на його окраїнах [1, к.32–35; 2, арк.317].

Отже, незважаючи на вищевказані недоліки, інвентар Надвірної 1717 р. – важливий документ дослідження міської економіки та соціально-економічного становища надвірнянських міщан, а також урбаністики Галицької Гуцульщини й у цілому Прикарпаття в першій чверті XVIII ст.

Нижче подаємо зміст самого інвентарю містечка Надвірна, який датується 28 червня 1717 р., адже він заслуговує публікації в українському варіанті для ознайомлення широкого кола краєзнавчої й наукової громадськості краю як з надзвичайно цінним першоджерелом з урбаністики Галицької Гуцульщини та Прикарпаття.

Інвентар Надвірної 28 червня 1717 р.

Мешканці міста, що обробляють наділи волами (тяглі)

1) Василь Срібний; 2) Федір Гриценко; 3) Федір Свидроїв; 4) Кость Ільків; 5) Василь Ільчишин; 6) Василь Мартинів; 7) Іван Вовків; 8) Стефан Стеців; 9) Григор Федів; 10) Іван Гриджка; 11). Яциніга Пугірова; 12). Гринь Свідров; 13). Пилип Долбенчин; 14) Григораш; 15) Петро Скорогуд; 16) Турчин Андрусихи; 17) Тимко Зуців; 18) Василь Свідров; 19) Іван Іроденко; 20) Іван Дем'янчук; 21) Іван Яцинін; 22) Дем'ян Сенчин; 23) Михайло Дикий; 24) Павло Івашів; 25) Андрушко Пивоварчук; 26) Василь Пица; 27) Василь Луць; 28) Василь Сидорейко; 29) Іван Каплон; 30) Тимко Тигоняк; 31). Прокіп Дикий; 32). Прокіп Ільків; 33). Іван Луценко; 34). Олекса Кочерга; 35). Паробій Гринишин; 36). Дмитро Ковалів; 37) Станіслав Коваль; 38) Ясько Коваль; 39) Петро Полатайко; 40) Іван Постерначук; 41) Стефан Костинка; 42) Іван Іванчуляк; 43) Павло Іванчуляк; 44) Дмитро Іванишин; 45) Ілько Попів; 46) Василь Пнівка (коморник); 47) Криштоф (коморник); 48) Микита Нижник (коморник); 49) Стефан Трясиголова (коморник); 50) Луць Бойко (винник); 51) Савка Пасічник [1, к.4–6].

Повинності вищезазначених міщан:

Вищезазначені міщани, котрі мали поле, то кожний з них був зобов'язаний платити з наділу по дев'ять злотих, давати 12 святкових яєць, по фірі (возу. – П.С.) святочних дров. Коли вродяться сливки, грушки або яблука, то від них потребувалося здавати володарю урожай десятого дерева, а коли на буках рясним був врожай жиру, то тоді від стада господар давав володарю десятого вепра, а також десятину з пасіки. Також тяглі міщани ще платили рогове: від корови, вола й коня по злотому, а від телиці – 15 грош. Панщину тяглі міщани, тобто ті, хто мав свою пару волів, відробляли від свята святого Юрія до Покрови руського обряду по два дні, а котрі посідали одного, то спрягаються з іншими. Взимку парові міщани працювали володарю по одному дню. Окрім того, їх зобов'язували ходити на зажинки, обжинки, закоски, оборки, обкоски й на толоку [1, к.5].

Піші міщани

1) Федір Сурм'яків; 2) Андрій Щербаняк; 3) Василиха Кубайцова; 4) Семениха Мушиха; 5) Лазориха Дідова; 6) Мелегейда; 7) Гася Кікейкова; 8) Параска Григорова; 9) Роман Ломницький; 10) вдова Харитониха; 11) Семен зять Хромейкі; 12) Петрушка Мазур; 13) Данило Павлів; 14) Дмитриха Сурм'якова; 15) Ігнат Демків; 16) Еліаш Маляр; 17) Андрій Варващин; 18) Іван зять Франків; 19) Михайло Котляр; 20) Семениха Марііна; 21) Федір Якимів (трач); 22) Федір Назавізівський [1, к.6].

Повинності піших міщан

Ці вищеназвані міщани від свята Юрія до Покрови зобов'язані відробляти панщину два дні, а зимою один день у тиждень. Як і тяглі, що мають земельні наділи, сплачували рогівщину й десятини, а також позапанщинні повинності [1, к.6].

Цех шевський:

1) Ян Якубів (цехмістер); 2) Ян Гутиків; 3) Семен Кравченко; 4) Бартош Гут; 5) Бартош Баріляк; 6) Іван Пукіра; 7) Іван Кустків; 8) Войцех Андрушків; 9) Якоб Савіцький; 10) Грегорж Цюлків; 11) Станіслав Павлюк; 12) Йозеф Цюлків; 13) Станіслав Андрушків; 14) Іван Оленин (немає, очевидно, втік в час складання інвентаря); 15) вдова Лазарова Курчиха (не робить); 16) вдова Кусичка [1, к.6–7].

Повинності шевців

Усі згадані шевці давали чиншу по чотири злотих, а також рогове і відробляли раз в рік один шарварок [1, к.7].

Ткацький цех

1) Гринь Лучка; 2) Іван Усів; 3) Ян Баріляк; 4) Яць Бабців; 5) Іван Хромейки; 6) Павло Іванчулів; 7) вдова Гриниха; 8) Тимко Григорів; 9) Андрій Опелуків (рибак); 10) Станіслав Баріляк; 11) Лаврентій Янів; 12) Олекса Новоміщак; 13) Лесь Щербанів; 14) Петро Івонічин; 15) Андрій Березенко (коморник); 16) Федір Іванків; 17) Яків Кузяк; 18) Семен Березенко; 19) Афтанасій Міський; 20) Здриченко; 21) Іван Дунців; 22) Данило Кіктів; 23) Андрій Костик; 24) Іван Іванчулів; 25) Гринь Іванчулів; 26) Ян Вуйтів (рибак); 27) Грегорж Янів (двірський) [1, к.7–8].

Повинності ткачів

Ткачі сплачували рогівщину й ходили на шарварок раз у рік [1, к.8].

Цех кушнірський

1) Семен Жулкевський; 2) Іван Шапочник; 3) вдова Андріиха Дялчиха; 4) Федір Ковалів; 5) Федір Жулкевський; 6) Петро Полатайко; 7) Юрко Масюків; 8) Олекса Григорів; 9) Федір Парашин зять; 10) Григорій Парашин; 11) вдова Миколаєва; 12) Іван Пастерначек; 13) Миколай Міротчин; 14) Петро Миколайчук; 15) Гаврило Масюків (кравець, коморник); 16) Яворський (коморник); 17) Іван Кочерчин (коморник); 18) Стефан Кубайчихи зять (коморник, немає його); 19) вдова Мелегейка; 20) Андрій Кіктів (кравець); 21) Юрко (кравець, коморник); 22) Шеремет [1, к.8].

Повинності кушнірів

Кушнірі сплачували власникові рогівщину й ходили раз у рік на шарварок і магістрові робили кожуха [1, к.8].

Гончарі

1) Андрій Щербаняк; 2) Стефан Щербаняк; 3) Ян Скорупський; 4) Петро Скорупський [1, к.8–9].

Повинності гончарів

В разі потреби гончарі ходили до замку ремонтувати печі або робити кахлі, горшки для кухні, а також платили натуральні данини і рогівщину [1, к.9].

Боднарі

1) Станіслав Боднар; 2) Вдова Яна; 3) Станіслав Дондяк; 4) Ян Сташків [1, к.9].

Повинності боднарів

У разі потреби боднарі ходили до замку робити те, що потрібно ремонтувати, а також давали натуральні данини й рогівщину [1, к.9].

Різники

1) Савка Різник; 2) Петро Опелуків; 3) Шмійло Йосів; 4) Іцько Йосів; 5) Юдка Солотвинський; 6) Гершун [1, к.9].

Повинності різників

Кожен різник християнського й іудейського віровизнання щорічно був зобов'язаний володарю давати по каменю лою. Кожен з них платив роговий податок і десятини, а давав по чотири пари постолів [1, к.9].

Музиканти

1) Іван Кальмучек; 2) Василь Семанків; 3) Олекса Козак [1, к.10].

Повинності музикантів

Вони платили натурою десятини й від худоби рогове [1, к.10].

Мельники

1) Микита Остапів; 2) Микита Якимів; 3) Василь Кіт; 4) Федір Івасишин; 5) Андрій Блиндак; 6) Павло Петришин; 7) Стефан Блیدیшин (того нема, очевидно, на час складання інвентарю втік з міста. – П.С.) [1, к.10].

Повинності мельників

Мельники виходили із сокирою до двірської роботи тоді, коли затребує адміністрація двору – замку. Окрім того, на користь двору платили десятини й рогове від домашніх тварин [1, к.10].

Теслі

1) Юрій Тесля; 2) Іван Тесля [1, к.10].

Повинності теслярів

Вони, як мельники, із сокирою ходили в разі потреби до двору, а якщо протягом року не виконували там ніякої роботи, то за це мали заплатити двору 30 злотих. Крім того, ще платили рогове [1, к.10].

Вірмени:

1) Марко Вірменин; 2) Богдан Вірменин; 3) Коморник Антон зять Марків [1, к.10].

Повинності вірмен

Вони платили тільки натурою й від худоби рогове або рогівщину [1, к.10].

Двірські (замкова прислуга)

1) Бобровський; 2) Торжевський; 3) Бедзінський; 4) Павло Кухар; 5) стадник Петро Келіман; 6) Заморський; 7) Дунець; 8) Вісньовський; 9) Маловецький; 10) Хопта; 11) Слюсар; 12) Микола Возниця.

Вищеназвані особи не виконували ніяких повинностей і панщини, але були тільки услугах двору [1, к.10].

Єврейські родини Надвірнянської синагоги 1733 р.

Євреї, що проживали на ринку

1) Берко Томів; 2) Куна Ровішин; 3) Янкіль Юдишин; 4) Мошко Шулумішин; 5) Ело Авусів; 6) Мошко Плоценник; 7) Шмійло Шломішин; 8) Іршко Шломихи Шереметової; 9) Шмійло Майорків – лихвар; 10) Зейлик Шломихи; 11) Йосьо Шмаркатий; 12) 13) Янкіль Марків; 14) Йосьо Шкульнік; 15) Томсон Тхорів; 16) Мортга Кравець; 17) Борух Сендер; 18) Шлома Лихварів; 19) Бінін Худін; 20) Гершко Тхорів; 21) Самсон Кантор; 22) Шмійло Блоцишин; 23) Нісіо Постольнік; 24) Шлома Ханім; 25) Мендель Музика; 26) вдова Ханя; 27) Хашід Лейбин; 28) Ело – зять Йосьо Шмаркатого; 29) син Сендера Боруха; 30) Іцько Лейбин; 31) Борух Гендин; 32) зять Шломи Лейби; 33) Айзик Марків; 34) Вольва Бабецький; 35) Мошко Брацлавський;

36) Давид Мошка Плущенніка; 37) Мошко Шулумішин; 38) Нота Йосів; 39) Лейба Пасічнянський; 40) Шміло Бродський; 41) Ело Забрамний; 42) Фішко – зять Майорів; 43) Лейба Кравець [1, к.71, 73–75].

Євреї, що мешкали в затильних будинках

1) Давидко Шереметів; 2) Хаїміха Пекарка; 3) Нохім – син Еті Окатої; 4) Давид – син Плоценників; 5) Шміло – зять Лейзорів; 6) Самсон Іцька Тхорова; 7) Вульва – зять Лейби Чорного; 8) Мошко – зять Данілишин; 9) Літман; 10) Юдка Бендів; 11) Нола – зять Юсів; 12) Мошко Плущеннік; 13) Давид – син Мошків; 14) Гершко – зять Мошка Плущенніка; 15) Лейба Авусів; 16) Шлома – зять Лейбин; 17) Анкель – зять Лейбин; 18). Ело Овашів; 19). Давидко Юська Шмаркатога; 20) Копел – зять Юрів; 21) Лейба Цирулік; 22) Шміло Цирулик; 23) Угрик Цирулік; 24) Зейлик – син Лихваря; 25) Мошко – син Шмаркатога; 26) Єрухім Мошка Плоценніка; 27) син Боруха Гендина; 28) син Іршка Зелінського; 29) Лейба Дорянський; 30) Берко Айзиків; 31) Нуся Терєбіч; 32) Іршко Фетків; 33) Ело – син Нуся Терєбича; 34) Хаїм Етіовей Окатої; 35) Мотьо Шміла Бродського; 36) Тайбіш Абрамків; 37) Абрамко – зять Зельмана; 38) Гередик Шломчин; 39) Іршко – зять Блудігашка; 40) Борух – зять Басистого; 41) Іцька – зять Басистого; 42) Мордко Кравець; 43) Шломко Лейби Авусєвого; 44) Пінкас – син Янкелішин; 45) Мендель – зять Рувінського; 46) Сруль – зять Лейби Чорного; 47) Гершко – зять Шміла Колодного; 48) Берко Мейтин – зять Кравця; 49) Кісіл Марків; 50) Гис Куцій; 51) Юдка Шломчин; 52) Симха Сори; 53) Іцько Тхорів; 54) Шміло – син Якубів; 55) Герчик – син Голдин; 56) Лейба Лойовський; 57) Гершко син Міхлів; 58) Борух Доружинчин; 59) Давид Зейликів (убогий); 60) Тейв'я Данилишин; 61) Юдко Дудзів із зятем Вольвою; 62) Евзор Кельмана Мордьового; 63) вдова Юдка Жовківського; 64) Андел Марків; 65) вдова Шломи; 66) Зейлик Пекар; 67) Орон Ізраїл Гершка Герговича; 68) Зусіо Шкульник; 69) Тевія Ментин; 70) Якуб Шереметів; 71) Гашкіль Лейбишин; 72) Лейба Рудий Піргач; 73) Нусьо – зять Майорка; 74) Іцько – зять Майорка; 75) Лейба Кравець [1, к.78, 80, 92].

Повинності євреїв

Винники й кухарки єврейської національності раз в тиждень ходили на шарварки [1, к.11].

Узагальнюючи сказане, можна зробити висновок: інвентар м. Надвірна є важливим джерелом вивчення соціально-економічного й демографічного розвитку урбаністики Прикарпаття в першій чверті XVIII ст. Сама Надвірна була ремісничо-аграрним містом, у якому ремісники чисельно переважали аграріїв. За своїм соціальним статусом жителі міста були неоднорідними й ділилися на кілька верств: коморників, піших і тяглих аграріїв, ремісників і двірської (замкової) служби. Національний склад населення міста, як соціальний, теж був різноманітним.

1. AGAD. zespot. A. Czoł, Sygn. 190, k. 4–11, 71, 73–75, 78, 80, 92.

2. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ України), ф. 5, оп. 1, спр. 142, арк. 317.

Впервые в отечественной историографии исследуется проблема демографического и социально-экономического развития города Галицкой Гуцульщины в первой четверти XVIII в. В статье освещено национальный и социальный состав населения Надворны в 1717 г.

Ключевые слова: инвентарь, ремесленники, украинцы, поляки, армяне.

The problem of demography, social and economic development of the Galician Hucul hingland in the first quart of the XVIII century is being studied for the first time in the domestic historiography. The article deals with national and social composition of Nadvirna population in 1717.

Keywords: equipmnt, craftsmen, Ukrainians, Poles, Armenians.

ІНВЕНТАРНИЙ ОПИС ЧЕРНЕЛИЦЬКОГО ЗАМКУ 1798 РОКУ*

У статті вперше публікується рукописний текст інвентарного опису Чернелицького замку 1798 року, який зберігається у фонді Олександра Чоловського у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника. Подаються переклад опису сучасною українською мовою й коментар до документа. Автор аналізує інвентарний опис, відмічає руйнування замкових будівель, які мали місце в другій половині XVIII століття, і робить спробу з'ясувати причини цього явища.

Ключові слова: Чернелицький замок, Чернелиця, інвентарний опис, Вікторія Підбельська.

Чернелицький замок, розташований на правому березі річки Дністер у містечку Чернелиця, яке згадується в письмових джерелах ще в першій половині XV ст. (1440 р.) [12, s.78 (№2252); 22, с.42], є однією з небагатьох пам'яток XVII століття, які збереглися на території Івано-Франківської області. Будівництво замку, розпочате перед 1636 роком Язловецькими [4, арк.646], закінчив напередодні 1659 року князь Михайло Єжи Чарторийський [5, s.157]. У другій половині XVII й у XVIII століттях замок, неодноразово змінюючи власників і переходячи до Дідушицьких (1690 р.) [7, s.108], Потоцьких (1692 р.) [7, s.109], Підбельських (не пізніше 1798 р.) [3, арк.3], Ценських (не пізніше 1804 р.) [6. – Rekoris III/3/15]**, залишався однією з найбільш важливих твердинь Речі Посполитої на Покутті. Однак історія замку й оригінальний вигляд пам'ятки дотепер були майже не знані дослідникам. У численній публіцистичній літературі [13, с.104; 14, с.113; 15, с.22; 16, с.89–92; 17, с.39–40; 21, с.116–117; 27, s.171], а також у поодиноких наукових працях, присвячених згаданій фортеці [18, с.38–39; 19, с.127; 23, с.48–50; 24, s.12–13], зустрічаємо тільки коротку, іноді недостовірну, історичну довідку й загальний опис сучасного стану замку. Що ж стосується його оригінального вигляду чи стану пам'ятки в XVII–XIX століттях, то автори повністю оминають увагою цей аспект. Проте збережені архівні матеріали дозволяють не тільки відтворити оригінальний вигляд замку, а й прослідкувати динаміку змін – руйнувань і відбудов твердині протягом XVII–XX століть.

Такими документами у першу чергу є неопубліковані до цього часу інвентарні описи Чернелицького замку з 1757 та 1798 років. У нашій статті основну увагу приділимо останньому із згаданих документів*** – інвентарному опису володінь Вікторії Підбельської в місті Чернелиця та його передмістях: Селянському Куті, Щиглівці й у селі Хмелева. Текст налічує 17 рукописних аркушів і написаний польською мовою [3]. Заголовок документа має латинську назву “Inventarium sortis oppidi Czernolica cum vilagiis Sielański Kąt, Szczygłówka et Pago Chmielowa ad massam cridariam M[agn]if[ic]e[nt]i[ae] Victoriae Podbielska spectantis sub actu detaxationis eiusdem sortis in sequelam mandati d[omi]ni 5 Martiis 1798 ad n[umerum] 1993 diebus mentis Iulii 1798 a[n]no assumptae In fundo conscriptum” [3, арк.2], що можна перекласти як: “Список ґрунтів міста Чернолиця з фільварками Селянський Кут, Щиглівка й селом Хмелева в масі спадковий, що підлягає власності Вельмишановної Вікторії Підбельської, підпорядкованій під акт обліку того ж ґрунту в результаті замовлення з 5 березня 1798 [року] під номе-

* Стаття написана в рамках міжнародного проекту “Чернелицький замок: історія і сучасний стан”, який реалізується групою дослідників в Інституті історії Ягеллонського університету (Краків, Польща) при співпраці з Прикарпатським національним університетом імені Василя Стефаника й Івано-Франківським національним університетом нафти і газу (Івано-Франківськ, Україна).

** Можливість ознайомитись із приватним родинним архівом Ценських була надана мені Тадеушем Ценським і Міхалом Ценським, за що хочу виразити їм щиро подяку.

*** Інвентарний опис Чернелицького замку із 1757 року разом із перекладом та науковим коментарем було опубліковано в часописі “Галичина”.

ром 1993, написано в днях місяця липня 1798 року”. У документі подано тільки місяць, у в якому було створено опис – липень 1798 року [3, арк.2]. Віднайдений польським істориком і консерватором Олександром Чоловським, він був переданий до фондів Оссолінеум у Львові. Після поділу матеріалів Оссолінеум у 1946 році між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Польською Народною Республікою згаданий вище інвентарний опис потрапив до Відділу рукописів Львівської бібліотеки АН УРСР. Нині він зберігається у Відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника у фонді Олександра Чоловського (ф. 141, оп. 1) під шифром 449 і загальною назвою “Inwentarze z opisami zamków na Rusi Czerwonej XVII–XIX w.” (“Інвентарні описи замків Червоної Русі XVII–XIX ст.”) [3, арк.1]. Відповідно до умови, укладеної у 2004 році між Львівською національною науковою бібліотекою України імені Василя Стефаника та Національною бібліотекою імені Оссолінських у Вроцлаві, оцифрована копія зазначеного документа знаходиться у фондах Оссолінеум [10].

Інвентарний опис 1798 року умовно можна поділити на дві частини. У першій із них перелічуються найбільш значні будівлі, що належали Вікторії Підбельській у Чернелиці та її передмістях. Тут виділяються кілька розділів. Перший включає опис замку [3, арк.3], у другому містяться дані про колишню міську ратушу [3, арк.3–4], третій охоплює опис фільварку в передмісті Чернелиці – на Селянському Куті [3, арк.4–6], у четвертому знаходимо опис двору в селі Хмелева [3, арк.6–7], п’ятий містить опис млина Івана Бойкового (Бойка) [3, арк.7]. Друга частина інвентарного опису включає детальний перелік ґрунтів й опис повинностей місцевого населення. Тут теж виділяється кілька розділів. У першому з них знаходимо опис ланів, сіножатей і двірських городів у передмістях Чернелиці – на Селянському Куті [3, арк.7], у Хмелеві [3, арк.8] і Щиглівці [3, арк.8], другий розділ включає опис повинностей підданих, у тому числі євреїв із Чернелиці [3, арк.8–9], останній, третій розділ, містить таблицю з переліком мешканців Чернелиці, Селянського Кута, Щиглівки й Хмелеви та переліком їхніх повинностей [3, арк.10–17].

З точки зору дослідження історії Чернелицького замку найбільш цікавою є перша частина інвентарного опису, де вміщено короткий опис твердині станом на 1798 рік. Наведемо його повністю із збереженням оригінальних знаків пунктуації та оригінального польськомовного правопису кінця XVIII століття.

Текст:

Opisanie Budowli Dworskiej w Miescie Czernelicy do Części massy Krudalney do W-ny Podbielski należącej.

I-m.

Zamek w Miescie Czernelicy, do ktorego wchodząc, most przed bramą na fosie dawniey znajdujący się, całkiem rozebrany iest, do tego Zamku wchodząc Brama murowana od Miasta z facyatu do ktorey bramy drzwi drewniane jodłowe pop[s]ute gwoździami okute których sztuk 80, biegun na czopie zelaznym a wgorze kuna zelazna wskroś mur skwornikiem założona bez zadnego skobla, o zasuwach drewnianych, wszedłszy w Brame poprawey ręce szpiklerz bez drzwi o dwóch oknach od dziedzinca bez szkła, przez puł zamurowanych, Posadzka Kamienna, na wierzchu tey Bramy, Rezydencya ale całkiem zdezelowana w ciągu Szpiklerza Lamus bez zadnych drzwi o oknie zamurowanym pod którą Bramą y Lamusem wskroś ciągną się Piwnic dwie po części już po nadwalane, nad tąz Bramą Dach gętami pobity stary tak iz nawet zreperowanym być nie może nad Szpiklerzem zaś y nad Lamusem zadnego dachu nie ma, wyszedzsy z Bramy na Dziedziniec w prawey ręce --- . Rezydencya murowana bez Dachy żadnego tylko Kominow 3 w gore wyprowadzonych, całkiem od słoty zdezelowana sklepienia porysowane y miejscami wałace się, w ktorey Rezydencyi Sień duża w prawey ręce Salei duża wlewey ręce Pokojow 4-y na przeciw drzwi siennych Pokojow 2, wktorey Rezydencyi ani drzwi ani Okien ani Piecow nie ma, procz 2-ch Kominkow, wciągu

tey Rezydencyi Kaplica bez Okien y bez Drzwi pod którą Loch murowany zawalony, wlewey ręce wszedszy z Bramy kawałki muru gdzie dawniey Staynia, Wozownia y Wartownia bywały wprost od Bramy idąc Komin murowany kucheny lecz drzewa żadnego nie ma, przytym Kominie Piec Piekarski zawalony y gdzie dawniey Piekarnia bywała, pośród Dziedzinka Studnia murowana zarzucona, koło teyze Studni Złob kamienny wielki, cały ten Zamek wkoło murem opasany ktoren już po części po nadsypywał się osobliwie przy Stronie gdzie Staynia bywała.

Переклад:

Опис двірських будівель у місті Чернелиця, що належать до спадкової маси В[оеводи]ни Вікторії Підбельської.

I-м.

Замок у місті Чернелиця, на вході до якого над ровом перед брамою колись знаходився міст, який повністю розібраний. На вході до того замку, з лицевого боку від міста мурована брама, до цієї брами дерев'яні ялові двері зіпсовані, оббиті цвяхами в кількості 80 штук, бігун на металевому чопі, а вгорі залізна куна скворником пропущена через мур без жодної скоби, з дерев'яними засувами. Увійшовши до брами, з правого боку зерносховище без дверей із двома вікнами з боку дитинця, без скла, наполовину замуровані, підлога кам'яна. Нагорі цієї брами резиденція, однак повністю понищена. У продовженні зерносховища лямус без жодних дверей із замурованим вікном. Під брамою й лямусом уздовж тягнуться дві пивниці, частково вже розвалені. Над тією ж брамою дах покритий гонтами, старий, так що навіть не підлягає ремонту. Над зерносховищем і над лямусом жодного даху немає. Вийшовши з брами на дитинець справа –. Мурована резиденція без жодного даху, тільки 3 комини виведені вверх, повністю понищена дощовою погодою, склепіння подряпані, місцями обвалені. У цій резиденції великі сіни, з правого боку великий зал, з лівого – 4 кімнати, навпроти дверей сіней 3 кімнати. У цій резиденції ані дверей, ані вікон, ані печей немає, крім 2-х камінів. У продовженні цієї резиденції каплиця без вікон і без дверей під якою завалена мурована темниця. Вийшовши з брами, ліворуч фрагменти муру там, де колись були стайня, возівня й вартівня. Ідучи просто з брами – мурований кухонний камін, але без жодного дерева, коло каміна завалена пекарська піч, там де колись була пекарня. Посередині дитинця закинута мурована криниця, біля якої великий кам'яний жолоб. Увесь той замок по периметру оточений муром, котрий уже частково зруйнований, особливо з боку, де була стайня.

Коментар. Поданий вище інвентарний опис Чернелицького замку з 1798 року є надзвичайно цінним джерелом для відтворення історії пам'ятки. Завдяки цьому, уперше введеному до наукового обігу документу, можна відтворити вигляд і стан замку в останніх роках XVIII століття.

Однак далеко не вся інформація, яка вміщена в описі, є чіткою й зрозумілою. У першу чергу, це стосується згаданої на самому початку документа власниці маєностей у Чернелиці та її передмістях – Вікторії Підбельської. Інвентарний опис 1798 року є єдиним відомим джерелом у якому вона названа власницею Чернелицького замку. У жодному іншому документі не зустрічаємо даних про приналежність Чернелиці з фортецею до володінь Вікторії Підбельської. З огляду на це, при сучасному стані джерельної бази майже неможливо точно встановити, коли й за яких обставин Підбельська отримала замок і до якого часу володіла ним. Можемо тільки ствердити, що Чернелиця перейшла в її власність не раніше 1762 року, коли місто разом із замком ще належало Марціані Потоцькій з Огінських [1, арк.852 і зв.]. Таким чином, перехід Чернелицького замку до роду Підбельських можна датувати досить широким періодом між 1762 і 1798 роками. Що ж стосується з'ясування питання, до якого часу Вікторія Підбельська володіла покутською твердинею, то можна говорити про те, що найпізніше в 1804 році

замок перейшов у власність родини Ценських, оскільки в тому році ним уже володів відставний полковник Маурицій Ценський [6. – Rękoris III/3/15].

Так само мало що можна сказати про особу Вікторії Підбельської. У жодному переліку польської шляхти кінця XVIII – початку XIX століть вона не згадана [26, s.541–542; 28, s.121–123]. Можливо, вона належала до роду Підбельських гербу Тшаска (Trzaska), представників якого зустрічаємо на Поділлі в першій половині XVIII століття [28, s.122–123]. Однак видається правдоподібним, що Вікторія не була прямим нащадком Підбельських, але поріднилась із ними через одруження з кимось із представників роду. На це можуть указувати слова “воєводина Вікторія Підбельська”, розміщені в інвентарному описі. Такий вираз міг бути застосований тільки до жінки, яка була дружиною воєводи й представника роду Підбельських. Очевидно, саме її чоловік походив із згаданої родини. Імовірно, що в часи існування Речі Посполитої він міг займати посаду одного з воєвод. На жаль, на підставі опису неможливо встановити ані ім'я чоловіка Вікторії, ані уточнити його посаду і функції*.

Наступним питанням, яке виникає під час аналізу інвентарного опису, є з'ясування причин занепаду Чернелицького замку. Відомо, що фортеця ще в середині XVIII століття перебувала в доброму стані [2, арк.3–7; 9, арк.3–7], але вже через чотири десятки років, як бачимо, знаходилась у значному занепаді. Міст, розташований над ровом перед в'їзною брамою, був розібраний; резиденція на верхньому поверсі вежі знаходилась в жалюгідному стані, а дах над нею вимагав термінового ремонту; господарські приміщення з правого боку від вежі зазнали відчутних руйнувань. У ще гіршому стані знаходився житловий будинок розташований на дитинці замку, поряд із четвертим бастіоном. Опис свідчить, що дах над будинком був відсутній, у кімнатах збереглися тільки каміни, вікон і дверей не було. Фактично нічого не залишилось і від таких господарських споруд як стайня, возівня та пекарня, у занепаді знаходилась і вартівня, а криниця взагалі була засипаною. У замкових стінах уперше появились проломи, які протягом наступних століть тільки розширювались.

На превеликий жаль, досліджуване джерело не подає жодної інформації, яка б дозволила з'ясувати причини занепаду замку протягом досить короткого проміжку часу. З попереднього інвентарного опису замку, датованого 1757 роком, добре видно, що в середині XVIII століття замок був у доброму стані [2, арк.3–7; 9, арк.3–7]. А вже в кінці того ж століття твердиня знаходилась у значному занепаді. Характер руйнувань, коротко описаних в інвентарі, теж не проливає достатньо світла на причини занепаду. Наважусь припустити, що замок міг бути понищеним у результаті якогось збройного конфлікту. Найбільш правдоподібним видається припущення, що фортеця зазнала руйнувань під час Барської конфедерації весною 1768 року, коли російські й урядові польські війська придушували опір повстанських загонів на Покутті, в околицях Городенки [23, s.33]. Не виключено, що в замку міг чинити опір один із загонів конфедератів, що й викликало згадані вище руйнування, як це було наприклад, у Раковецькому замку [24, s.43; 20, с.34]. Однак це залишається тільки нашим припущенням, оскільки підтвердити чи спростувати його не дозволяє стан джерельної бази. Не є винятком також, що причини руйнування замку були зовсім іншими.

Підсумовуючи, відмітимо, що інвентарний опис 1798 року – останній відомий сьогодні опис Чернелицького замку. Після отриманих руйнувань фортеця очевидно перестала відігравати роль військового укріплення й перетворилася тільки на помешкання для його власників. Подальшу її історію можна відтворити лише фрагментарно, на підставі епізодичних відомостей, зачерпнутих із приватної кореспонденції власників замку [11, арк.25–27; 8, арк.39]. Але й такі скупі дані не завжди є в роз-

* Ситуації не проясняють і списки урядовців Речі Посполитої, створені польськими дослідниками. Серед них не бачимо жодного Підбельського, котрий міг би займати посаду воєводи в Руському чи в сусідньому Подільському воєводстві [29, s.378–379; 30, s.224–225].

порядженні істориків. Після смерті Теофілі Ценської в 1835 році [11, арк.49] замок правдоподібно був опущеним протягом тривалого часу, а збережені архівні документи не згадують про нього жодним словом. Тільки в кінці XIX століття він знову появляється на сторінках джерел, що було пов'язано з діяльністю його нового власника – Самуеля Мосберга та Грона Консерваторів Пам'яток Східної Галичини у Львові.

1. Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника . Відділ рукописів, ф. 9, оп. 1, спр. 778.
2. Там само, ф. 141. Фонд Олександра Чоловського, оп. 1, спр. 159, 51 арк.
3. Там само, спр. 449, 17 арк.
4. Центральний державний історичний архів у м. Львів (ЦДАІЛ України), ф. 5, оп. 1, спр. 130.
5. Akta Grodzkie i Ziemskie z archiwum ziemskiego we Lwowie / wyd. A. Prochaska. – Lwów : Nakładem Towarzystwa Naukowego, 1931. – Т. 24. – 570 s.
6. Archiwum rodzinne Cieńskich w Krakowie. – Testament Franciszki Cieńskiej z Głuchowskich. – Rękopis III/3/15.
7. Dzieduszycki M. Kronika domowa Dzieduszyckich / M. Dzieduszycki. – Lwów : Nakładem autora, 1865. – 480 s.
8. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. – Dział mikrofilmów. – Korespondencja Cieńskich. – Т. 1 : Korespondencja rodzinna Cieńskich i Dzierzkowskich. Lata 1745–1869. – Mf 2665/I [Sygnatura oryginału: 6765/I].
9. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. – Inwentarz klucza Czernelickiego. – Sygnatura DE-4972 [Sygnatura oryginału: 159]. – 17 ark.
10. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. – Inwentarze z opisami zamków na Rusi Czerwonej. – Sygnatura DE-2709 [Sygnatura oryginału: 449]. – 12 ark.
11. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. – Zbiory cyfrowe. – Archiwum Cieńskich z Okna. – Płyta 7. – Sygnatura DE-2375 [Sygnatura oryginału: 8059/III].
12. Zbiór dokumentów małopolskich. – Т. 8: Dokumenty z lat 1435–1450, uzupełnienie: dokumenty z lat 1286–1442 / wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1975. – 399 s.
13. Антонюк Д. Сто п'ятдесят п'ять польських замків і резиденцій в Україні / Д. Антонюк. – Ч. 1. – К. : Грані-Т, 2011. – 188 с.
14. Вечерский В., Замки и крепости Украины / В. Вечерский. – К., 2005. – 151 с.
15. Вечерський В. Замки й фортеці : альбом / В. Вечерський. – К., 2007. – 663 с.
16. Випасняк І. П. Чернелиця – містечко над Дністром : (короткий історичний нарис) / І. П. Випасняк, Я. М. Яценюк. – Чернівці : Технодрук, 2007. – 131 с.
17. Лесик О. В. Замки та монастирі України / О. В. Лесик. – Львів, 1993. – 172 с.
18. Нагірний В. Чернелицький замок / В. Нагірний // Матеріали III Прикарпатської історико-краєзнавчої наукової конференції. – Коломия : ВІК, 1997. – С. 38–39.
19. Нельговский Ю. А. Каменные замки Западной Украины конца XVI – первой половины XVII вв. / Ю. А. Нельговский, Е. М. Годованюк // Архитектурное наследство / под ред. О. Х. Халпахчыяна. – Т. 34: Преемственность и влияния в архитектуре народов СССР. – М. : Стройиздат, 1986. – С. 125–133.
20. Пляменицька О. Раковецький замок / О. Пляменицька // Пам'ятки України. – 1996. – № 3–4. – С. 34–36.
21. Прибега Л. Замки та фортеці : альбом / Л. Прибега. – К. : Мистецтво, 2007. – 352 с.
22. Сіреджук П. Першовитоки Прикарпаття / П. Сіреджук // Краєзнавчий збірник на пошану Богдана Гавриліва. – Івано-Франківськ : Тіповіт. – С. 41–54.
23. Смеречанський Р. Городенківщина стежками століть / Р. Смеречанський, О. Каглян, В. Никифорул. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – 140 с.
24. Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej / A. Czołowski. – Lwów : Nakładem autora, 1892. – 70 s.
25. Konopczyński W. Konfederacja barska / W. Konopczyński. – Warszawa : Volumen, 1991. – Т. 1. – 438 s.
26. Niesiecki K. Herbarz polski / K. Niesiecki. – Lipsk : Nakładem i drukiem Breitkopfa i Haertela, 1841. – Т. 7. – 582 s.
27. Polak T. Zamki na Kresach. Białoruś, Litwa, Ukraina / T. Polak. – Warszawa : Pagina, 1997. – 223 s.
28. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej / opr. S. Uruski. – Warszawa : Księgarnia Geberthnera i Wolffa, 1917. – Т. 14. – 884 s.
29. Urzędnicy Dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy / pod red. A. Gąsiorowskiego. – Т. 3 : Ziemie ruskie. – Zeszyt 1 : Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku (ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy / opr. K. Przyboś. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódź : Ossolineum-PAN, 1981. – 415 s.

30. Urzędnicy Dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy / pod red. A. Gąsiorowskiego. – Т. 3 : Ziemie ruskie. – Zeszyt 3 : Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy / opr. E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka. – Kórnik, 1998. – 243 s.

В статті вперше публікується рукописний текст інвентарного описання Чернелицького замка 1798 года, котрий зберігається в фонді Александра Чоловського в відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника. Подаються переклад описання на сучасний український мовний і коментарій до документа. Автор аналізує інвентарне описання, відзначає руйнування замкових будівель, котрі мали місце во второй половині XVIII століття, і робить спробу встановити причини цього явища.

Ключові слова: Чернелицький замок, Чернелиця, інвентарне описання, Вікторія Підбельська.

The handwritten text of inventory description of Chernelickogo of lock of 1798, which is kept in the fund of Oleksandr Chelovskogo in the department of manuscripts of Lviv National Scientific Library of Ukraine of the name of Vasyl Stefanika, is first published in the article. Translating of description is given into the modern Ukrainian language and comment to to the document. An author analyses inventory description, marks destructions of Articulata buildings, which took place in the second half of age and gives it a shot to find out reasons of this phenomenon.

Keywords: Chernelickiy became drenched, Chernelicya, inventory description, Viktoriya Pidbel'ska.

УДК 94 (477) “1860”
ББК 63.3 (4 Укр) 52

Ігор Райківський

УЯВЛЕННЯ ПРО НАЦІОНАЛЬНУ ЄДНІСТЬ УКРАЇНИ В ПРЕСІ РАННІХ НАРОДОВЦІВ (1862–1866 рр.)

Преса “ранніх” народовців у першій половині 1860-х рр. поширювала ідею національної єдності України, використовувала етнонім “Україна”, що вважався синонімом до слів “Русь”, “Мала Русь”, “русини”. На сторінках народовської преси у Львові – у часописах “Вечерниці”, “Мета”, “Нива”, “Русалка” утверджувалася належність місцевого населення до самостійної української нації, відмінної від польської й російської, друкувалися кращі твори нової української літератури, переважно передруком з альманаху М.Максимовича “Киевлянин” видання 1840 й 1841 рр. і журналу “Основа” у Петербурзі (1861–1862 рр.). Листовні зв’язки нечисленних українських діячів із Наддніпрянщини з редакціями народовських часописів до виходу журналу “Правда” (з 1867 р.) були спорадичними, непостійними.

Ключові слова: народовці, преса, часописи, ідея, національна єдність.

Актуальним завданням сучасної історичної науки є дослідження національного руху, проблеми формування української національної самосвідомості в період “національного відродження” (модерного націотворення) ХІХ – початку ХХ ст. В українському варіанті особливістю цього процесу було перебування українських (“руських”, “малоруських”) земель під владою двох імперій – Російської й Австрійської (Австро-Угорської). Вагомий внесок в утвердження ідеї національної єдності (соборності) України зробив народовський рух у Східній Галичині, що організаційно оформився на початку 1860-х рр. під визначальним впливом із Наддніпрянської, підросійської України. “Раннє” народовство привертало увагу дослідників [113; 115; 116 та ін.], але й досі є актуальним питання відображення в народовській пресі соборницьких настроїв.

На сторінках народовських часописів у Львові “Вечерниці” (1862–1863 рр.), “Мета” (1863–1865 рр.), “Нива” (1865 р.), “Русалка” (1866 р.) знайшла підтримку ідея самобутності та національної єдності розділеного між двома державами українського (“малоруського”) народу. Так, уже в першому номері часопису “Вечерниці”, що виходив щотижня етимологічним правописом як “літерацьке письмо для забави и науки” за редакцією Ф.Заревича (пізніше – В.Шашкевича), у лютому 1862 р. говорилося: “... мы

слов'янського дерева, восточної росихи, руського конара малоруська галуза. [...] Мы собѣ... марнѣемо, а по-надъ нашою галузою, изьдавна ломаною и загуканою сильными вихрами, росте близька велико-руська сестриця такъ пышно та буйно, що зъ-за неї нихто уже нашої и не бачить” [83]. Іншим разом було сказано, що “мало-руській языкъ... ѡдъ польщины и московщины зарѡвно далеко; а приближенъе его до одной або до другої природнымъ способомъ статися не може. Якъ свѣтъ свѣтомъ не поплыве Днѣпро ни по-пѡдъ Москву, ни по-пѡдъ Варшаву, а плыстиме до вѣку тѡлько по-при свѡй рѡднѣсенській Кѣвъ!” [87]. Автори статей у “Вечерницях” проголошували необхідність формування єдиної української літературної мови “на чисто народнѡй основѣ, або инакше, не дѣлитись письмомъ ѡдъ нашихъ надднѣпрянськихъ братѡвъ, зъ котрыми становимо одну народню цѣлѡсть” [91].

Серед галицьких письменників у часописі найчастіше виступали В.Шашкевич, К.Климкович, Е.Згарський, ф. Заревич, Д.Танячкєвич, А.Вахнянин та ін., а з буковинських – Ю.Федькович [1, арк.57, 58]. Однак власними силами вони навряд чи змогли б “заповнити “Вечерницї” своїми творами, – писав багатолітній дослідник наддніпрянсько-галицьких взаємин другої половини ХІХ ст. К.Студинський, – якби не особисті зв’язки з українськими письменниками, якби не журнали “Кієвлянинъ” (1840 і 1841 рр.) і “Основа” (1861–2), а побіч них видання творів поодиноких авторів...” [2, арк.91]. Зразком для наслідування стали твори наддніпрянсько-українських літераторів і вчених, які постійно друкувалися в часописі. Так, читачі “Вечерниць” могли ознайомитися з творами Т.Шевченка, Марка Вовчка, Л.Глібова, О.Стороженка, М.Олельковича, В.Бернатовича (псевдо – Кузьма Басарабець), М.Максимовича, М.Терезовського й П.Куліша, який підписувався власним іменем або анонімом Петро Забоцня [119, с.25].

Першим, хто допоміг “Вечерницям” своїми літературними творами й установив особисті зв’язки з редакторами, був студент Київського університету В.Бернатович (псевдонім – Кузьма Басарабець) [2, арк.91]. Молодий письменник зацікавив галичан своїми оповіданнями про життя селянства [14–16]. У часописі друкувалися публіцистичні дописи й оповідання В.Бернатовича, які він надсилав у Галичину під час подорожі по Європі на початку 1860-х рр. [11, 13 та ін.]. На зворотному шляху в 1863 р. наддніпрянський діяч побував у Львові, де написав нову статтю, опубліковану 7 лютого (ч.6). Стаття закликала до розвитку на народнорозмовній основі в Галичині української літературної мови, інакше В.Бернатович жартома пообіцяв “запитися горѣлкою, якъ не матимемъ щирої народнѣ-руської письменности” [12]. Після повернення додому він друкувався у львівському часописі “Слово” у 1865 р., але вже наступного року передчасно помер від тифу [2, арк.97, 100].

Услід за В.Бернатовичем подав свій голос П.Куліш, надіславши до видавців “Вечерниць” оповідання “Дівоче серце”. У листопаді-грудні 1862 р. воно було надруковано (ч.39–42) [35] з приміткою редакції: “Помѣщаючи повѣсть “Дівоче серце”, дякуємо Пану Кулѣшеви за честь, яку зробивъ намъ, пересылаючи свою працю у нашу Редакцію. При щирѡй помочи надднѣпрянськихъ братѡвъ чей скорше зайдемо тамъ, куда давно намъ прямовати належало..., побачимо всѣ одинъ цѣль, одну дорогу сынамъ великої України”. Редакція вирішила не змінювати правопису П.Куліша “для вигоди нашої старшої читаючої публики” [24]. Невдовзі після публікації у “Вечерницях” “Дівоче серце” вийшло окремим виданням [2, арк.101]. На сторінках часопису опубліковано також дві Кулішеві поезії “До братів на Вкраїну” [63] і думу “Кумейки” [65], що були передруковані. На прохання видавців надіслати свої нові твори П.Куліш відповів: “Шкода, що не маю нічого готового послати Вамъ у збірникъ; а тільки що напишу, заразъ и вишлю. [...] Щиримъ серцемъ прихильний до Васъ и до всеї коханої Галицької Русі” [67]. На жаль, архів “Вечерниць” майже не зберігся, хоч у самому часописі згадувалося про листування з редакцією П.Куліша [118, с.IV].

Запрошуючи до передплати часопису на 1863 р., видавці запевняли, що знайшли “симпатію въ народѣ межи старшими и молодшими, въ Галичѣ и на Украинѣ”. Підтвердженням цього були “численні листы, яки дѣстаємо зъ провинціи, и матеріялы, якихъ удалось намъ нагромадити послѣдними часами...” [45].

Редактори “Вечерниць” звернулися через В.Бернатовича до Марка Вовчка, яка перебувала в першій половині 1860-х рр. у Парижі, з проханням передати один із своїх творів [2, арк.102]. Авторка надіслала початок повісті “Пройдисвіт”, як писалося у “Вечерницях”, це була “славна писателька”. Вона обіцяла “по своимъ силамъ служити “добрѣй справѣ”, за що буде від галичан “невгомонна дяка” [18]. Від імені редакції К.Климкович висловив українській письменниці подяку в листі, але Вовчок, мабуть, не відповіла й продовження свого “Пройдисвіта” не передала. Наскільки відомо, ширших зв’язків із нею не було встановлено [2, арк.102, 102 а]. У часописі поміщено тільки першу частину повісті з поміткою в кінці: “дальше обіцяно” [86]. Редакція “Вечерниць” скористалася публікацією “Народних оповідань” Марка Вовчка, перше видання яких вийшло 1857 р. у Петербурзі й здобуло високу оцінку серед читачів. Галицький часопис передрукував оповідання “Козачка” [51], причому в редакційній примітці зазначалося, що воно написане українською мовою – “то не такій далекій намъ говоръ, якъ російській, але то таки нашъ власный, хоть, правда, краснѣйшій ѡдъ сего, якимъ мы въ Галичинѣ говоримо... Дай Боже намъ якъ найшвидче пѣзнати и якъ найбільше повчитися нашої украинської словесности, а тогдѣ наша письменность ... станеться така, якъ повинна бути: народна, самостайна, руська!” [51, ч.5, с.39].

О.Кониський із заслання на півночі Росії, куди він був відправлений за українофільську діяльність, на початку 1863 р. надіслав “Вечерницям” три поезії, що були надруковані під псевдонімом Сирота [88–90], обіцяв незабаром передати повість [2, арк.102 а]. У листі до В.Шашкевича 28 лютого 1863 р. він висловив подяку за примірник “Вечерниць”, надісланий йому аж у Вологду, з радістю писав, що “для мене на чужині се великий, дуже великий гостинець, а ще більший зробите, коли будете ласкаві и напишете, що дієтця у Галичині, якъ наші брати...” [6, арк.1; 8, арк.1]. Редакція опублікувала оповідання Омеляна Стояненка “Справдешня приязнь” [95] і його недокінчений нарис “Хуртовина” [99].

Галицький часопис “Вечерниця”, у якому друкувалися твори наддніпрянсько-українських авторів, викликав цікавість на Наддніпрянщині. До редакції надійшов допис у кінці липня 1862 р., підписаний “М.Терезовський”, але, на жаль, точно невідомо, хто ховався під цим псевдонімом [2, арк.102 а; 111]. М.Терезовський “щиримъ серцемъ” вітав новий часопис у Галичині – “першу гезету, писанну нашою мовою”. Русофільське “Слово”, що почало видаватись у Львові 1861 р., доходило через російсько-австрійський кордон, однак, за словами автора допису, “на Україні дуже не впадаєця єго мова, котру навіть не зовсімъ розуміємо; нашижъ селяни нічого не втнуть; а єсть декотрі дуже охочі читати”. Автор вітав прагнення “писати такъ, якъ говоре народъ, такою мовою, котру розуміє нашъ селянинъ”, водночас висловлював жаль, що “ви тримаєтесь Вашої Галицької правописі, ... у насъ на Україні важко читають книжки, писані Вашою правописсю”. М.Терезовський висловився за фонетичний правопис П.Куліша, “кулішівку”, яка є “сама практична, бо в ій слово вимовляєця такъ, якъ пишетьця...” З позицій національної єдності Наддніпрянщини й Галичини було сказано: “Намъ потрібно мати єднакову правопись и єднакову литературну мову”, на зразок поетичної творчості Т.Шевченка й кращих українських письменників. Щоправда, автор розумів відмінності в народнорозмовній мові в різних місцевостях, приміром, на Чернігівщині, Поділлі та Харківщині, але ж “усі у насъ пишуть однаково, тримаютьця мови, виробленної нашими кращими литераторами” [97].

Отже, висловлювалася підтримка входження простонародної мови в літературу (“мову Шевченкову зрозуміють по всіхъ куткахъ України, зрозуміють, певне, и на Гали-

Райківський Ігор. Уявлення про національну єдність України в пресі ранніх...

чині”), піддано критиці спроби “писати по московськи”, російською літературною мовою, малозрозумілою для галицького простолюду. Здавалося б, легше прийняти літературно опрацьовану “лядську (польську. – *І.Р.*) або московську мову”, ніж “працювати надъ своєю, ще невиробленною”. Однак навіть “маленькі народи хотять мати свою власну літературу”, що вже казати про більш як 15-мільйонний український народ [97, с.286].

Невдовзі з Харкова надійшло “Письмо з-задніпровської України” [98], у якому говорилося про необхідність зміцнення наддніпрянсько-галицьких контактів. Із прикрістю було сказано про відступництво українського панства, яке після запровадження під російською владою кріпацтва “одкинулось відь народу и попереверталось у Москалівъ”, тож навіть після “першого співу Тараса” мало хто осмілювався “передь усіми видаватись за Українцівъ, за хахлівъ по духові и мові”. Свою мету “харківці”, як і “у Киянь, Полтавцівъ и всіх Українцівъ”, убачали в тому, щоб “розвивати народъ на ёго власніхъ початкахъ”, літературну мову на народнорозмовній основі й самостійну українську літературу. У відповідь на твердження про недоцільність вироблення власної мови, коли вже є добре опрацьована й кодифікована літературна мова, придатна нібито для всіх “русів” – і “великорусів”, і “малорусів”-українців, автори статті писали: “Самостайність народнєї української мови, вdachі и поглядівъ – оть перве, на що ми вказуємъ Москалямъ для свого захисту” [98, ч.14, с.113–115]. Редакція “Вечерниць” отримала цього листа від харківських студентів, мабуть, Василя Мови (Лиманського) [2, арк.103, 104]. У листі до Ф.Заревича 30 листопада 1862 р. В.Мова писав із Харкова “братамъ Галичанамъ”, чому вони так довго не присилають часопис “Вечерниці”, бо гроші “на се діло” харківські громадівці передали В.Антоновичу. Водночас містилося прохання допомогти у висилці львівської газети “Слово”, яку передплатили ще торік літом [118, с.1].

Однак зв’язки наддніпрянських письменників і простих дописувачів із редакцією часопису були все-таки спорадичними. К.Студинський стверджував, що, крім П.Куліша, у безпосередній переписці з “Вечерницями” залишалися маловідомі літератори В.Бернатович і М.Терезовський, тоді як твори інших українських письменників надходили, найімовірніше, “з другої руки” – чи то від самого П.Куліша, чи то передруковувалися [119, с.25]. Очевидно, більшість праць, які побачили світ у “Вечерницях”, були передруковані з двох журналів – М.Максимовича “Кіевлянинъ” (далі – “Киевлянин”) видання 1840 і 1841 рр. і В.Білозерського “Основа”, що виходив у Петербурзі протягом 1861–1862 рр., з якого, за висловом К.Студинського, “редакція черпала повними пригорщами” [2, арк.104]. Зокрема, К.Климкович переклав російськомовні оповідання П.Куліша, що з’явилися в першому виданні “Киевлянина” 1840 р. [41; 42; 64]. З другої книги альманаху 1841 р. була передрукована в перекладі К.Климковича Кулішева повість “Огняний змій” [75, 76]. М.Максимович, як відомо, опублікував у цьому ж альманасі статтю “О стихотвореніяхъ Червонорускихъ”, прихильну до літературної діяльності в Галичині на народнорозмовній основі, яку переповіли “Вечерниці” у 1862 р. у статті К.Климковича [53]. “То справдешній ученый, – писав К.Климкович про М.Максимовича, – бо вчився ... на своєму власному народі”, у заслугу йому ставився заклик до галичан слідувати в літературному процесі за провісником української ідеї в краї М.Шашкевичем [53, ч.21, с.184].

Після того, як Я.Головацький помістив у 1863 р. у львівському часописі “Галичанинъ” “Письмо о галицко-русской словесности...” М.Максимовича, що надійшло з Києва в 1840 р. [28], на сторінках “Вечерниць” було надруковано частину цього листа [84]. М.Максимович обстоював у ньому самостійність русько-української мови в минулому, але водночас демонстрував зневіру в її майбутнє, “природність” “великоруської” мови серед освіченої верстви населення на Наддніпрянщині. “Вечерниці” відверто піддали критиці твердження М.Максимовича, як і діяльність самого Я.Головацького, який “пише теперъ чисто московськимъ язикомъ”. “Для насъ минула уже пора поль-

ської і пора московської мови, – наголошувала редакція, – тепер настала пора мови рідної, т. е. южноруської”, яку необхідно розвивати “всіма силами...” [84, с.139].

Однак ще більше, ніж із “Киевлянина”, видавці “Вечерниць” використовували передруки з петербурзької “Основи”. Редакція часопису відзначала важливість для галичан “Основи”, де “розкривається правдивий образ нашої теперішньої літератури” [25]. Зокрема, з поезій Т.Шевченка у “Вечерницях” з “Основи” були передруковані: “Чи не покинуть нам, небого...” [81; 108], “Неофіти” [73; 74], “Чернець” [104; 107]. Значно більше з’явилося передруком з “Основи” творів П.Куліша, причому різного жанру: поезій [19; 20; 36; 57], оповідань [43; 44; 46; 55], статей критичних [85; 100; 101] та історичних [2, арк.108; 47; 60; 82; 109]. Серед наукових праць М.Костомарова, надрукованих в “Основі”, перекладено “Черты народной южнорусской истории” [52; 103]. Крім того, “Вечерниці” помістили з “Основи” байки Л.Глібова [10; 27], оповідання О.Стороженка [71; 72; 93; 94], Митра Олельковича [77; 78; 79; 80], М.Білокопитного [17; 105] тощо. Окрему сторінку в передруках “Вечерниць” становили твори, спеціально присвячені Т.Шевченку, що публікувалися в “Основі” [40; 54]. Отже, неповний перелік різножанрових творів з “Основи”, що в оригіналі або в перекладі містилися у “Вечерницях”, дає уявлення, наскільки важливою була літературна й наукова продукція з Наддніпрянщини для галицької народовської молоді, яка, за висловом К.Студинського, “з малим досвідом і слабкими силами забралася до видавання журналу”. К.Студинський аргументовано переконував, що “якби не поміч з України, якби не “Киевлянин” і не “Основа”, “Вечерниці” були би упали з браку літературного, критичного і наукового матеріялу” [2, арк.111].

На жаль, про матеріальну допомогу для редакції львівського часопису від наддніпрянських громадівців немає докладної інформації. Відомо, що кількість передплатників часопису на Наддніпрянщині була незначною. К.Студинський, зокрема, писав: “Про яку-небудь матеріальну допомогу з України не маємо вісток, а передплатників звіттам також було небагато, бо посилка була утруднена, а “Основа” (петербурзька. – *І.Р.*) заступала їм краще українську культуру, як це могли вчинити “Вечерниці” [2, арк.114]. Свою заслугу видавці “Вечерниць” справедливо вбачали в поширенні знань про Україну в Галичині. “Ледве сотній зь читающою громады знавъ де-що про нашу рідну Украину, про батька Тараса, Основяненка, Куліша, Костомарова, Марка Вовчка и т. д., – говорилося на шпальтах часопису наприкінці 1862 р. – Ледва девять місяцівъ писали мы нашѣ “Вечерницѣ”, а зь невеличкою молодой громадкы стала громада поважна.., нынѣ у кождѣмъ закутку Галича учуемъ вже про нашу Украину...” [91]. Отже, народівці намагалися утвердити належність галицьких русинів до самостійної української нації в мовно-культурній і політичній сферах.

Ідейні погляди “Вечерниць” (видавалися до червня 1863 р.) обстоював народівський часопис “Мета”, що почав виходити у вересні 1863 р. як “літературно-політичний вістникъ” за редакцією К.Климковича. “Мета” була заснована за фінансової підтримки наддніпрянських діячів, які після закриття петербурзької “Основи” в умовах посилення антиукраїнських репресій у Росії бажали перетворити новий часопис у політичний орган усього українського руху, за епіграф до нього були взяті Шевченкові слова “В своїй хаті – своя правда, і сила, і воля!” Виданню “Мети”, вважав К.Студинський, передувало листовне порозуміння галицьких видавців із наддніпрянськими громадівцями, передусім, П.Кулішем [3, арк.5]. Про це, зокрема, свідчить Кулішевий лист до редакції “Мети” восени 1863 р. П.Куліш вважав львівську “Мету” “продовженням того, що почала наддніпрянська література” [110, с.274].

У названому листі П.Куліш образно звертався до “коханого побратимства” із закликом “пахати та сіяти, бо лежить наша рідна земля великим перелогом”. Водночас містилася адреса в Петербурзі, через яку можна було замовляти українські книжки. Письменник висловив бажання приїхати до Львова з дружиною Ганною Барвінок, яка

Райківський Ігор. Уявлення про національну єдність України в пресі ранніх...

“так же само серцем припадає до Вашої братерської долі”, щоб ближче “подивитись на галичанську Україну”. П.Куліш цікавився літературними здобутками галичан, запитував про нові україномовні видання та попит на них серед місцевого населення, із сарказмом висловився про польське повстання 1863 р. (“божевільні ляшкі начинили колоту, а дурні гóлови (російські централісти. – *І.Р.*) думають, що й наш брат хоче йти слідом за ними”). Із сумом говорилося, що “ніколи ще не було так нашому братові важко!” [7, арк.153, 154; 121, с.254, 260, 261].

Матеріали в часописі “Мета” друкувалися фонетичним правописом П.Куліша, більш відомим як “кулішівка”, що, на відміну від етимологічного правопису М.Максимовича (ним, як відомо, друкували “Вечерниці”), сильніше розмежував українську й російську мови. По суті, це стало своєрідною правописною революцією, що наблизила галицьких русинів до нової української літератури, яку видавали “кулішівкою”. Лист з України, опублікований свого часу у “Вечерницях”, поряд з позитивними оцінками часопису (“Привітаємо щирим серцем першу газету, писанну нашою мовою”), підкреслював необхідність прийняття єдиного українського правопису: “Шкода тільки, що ви тримаєтесь Вашої Галицької правописі. Не знаю, як у вась на Галичині, а у нась на Вкраїні важко читають книжки, писані Вашою правописсю. У нась усі пишуть правописсю п.Куліша...” [97, с.286]. Редакція “Мети” доклала чимало зусиль для входження народно-розмовної мови в літературу, уживання загальноукраїнського правопису.

На сторінках “Мети”, крім маловідомих літераторів-галичан (В.Ільницький, В.Маринчук, В.Стебельський, О.Гороцький, Є.Згарський та ін.) і буковинця Ю.Федьковича, друкувалися твори наддніпрянсько-українських письменників. Із редакцією часопису був пов’язаний П.Куліш, який, за словами І.Франка, залишався “головним двигачем українофільського руху в Галичині в 60-х і майже до половини 70-их років” [122, с.12]. Так, “Мета” опублікувала три оригінальні, спеціально надіслані твори П.Куліша [3, арк.6, 7]: “Мартин Гак” [61], “Руїна” [62], “До Щасного Саламона” [34]. У часописі були також передруковані його поезії [58; 59] та “історичний роман” “Брати”, що вийшов 1863 р. у журналі “Вістникъ Юго-Западной Россіи” [56]. Кулішеву поему “Могильні сходи́ни” було опубліковано 1863 р. під анонімом “Тургурдядько” [33]. З видавцями “Мети” зв’язалася також Марко Вовчок [3, арк.10], яка надіслала в 1865 р. два “Листи з Парижа” [23]. У виданні “Мети” узяв участь історик В.Антонович (під псевдонімом В.Маринчук) віршем “Зъ колишнього” [70], що поклато початок його багатолітній співпраці з народовськими виданнями.

Крім нових, оригінальних творів видатних українських письменників Наддніпрянщини, помістила “Мета” кілька передруків або перекладів [3, арк.12]. Так, із поезій Т.Шевченка було надруковано “Мені однаково, чи буду...”, “Н.Костомарову Веселе сонечко ховалось...”, “Заповіт” [106]. Серед Шевченкових поезій помилково був названий вірш “Ще не вмерла Україна”, опублікований на початку журналу (1863 р., №4). Водночас у “Меті” побачили світ твори Д.Мордовцева (частина романтичної поеми “Козаки і море”, видана в 1859 р.) [49], Є.Гребінки (“Можебилиця”, “Так іноді люди женяться”) [31; 32], М.Чайки (“Москалева правда”, що з’явилася в петербурзькій “Осно́ві” у травні 1862 р.) [102]. Щоправда, літературний рівень друкованих у часописі творів наддніпрянсько-українських письменників, за винятком, передусім, Т.Шевченка, П.Куліша й Марка Вовчка, не завжди був достатньо високим [3, арк.13]. Галицький читач міг ознайомитися з бібліографією книжок, що вийшли друком українською мовою в Росії [68]. Подаючи короткі відомості про розвиток “руської літератури у братів нашихъ” на Наддніпрянщині, з гордістю писалося, що за останні чотири роки з’явилося “стільки книжокъ руськихъ, скільки не вийшло їхъ въ цю пору въ Галичині, ні за цілихъ передущихъ 60 літъ на Вкраїні”. Однак автор статті був змушений визнати, що галича-

ни не мають змоги придбати українські книжки “въ жадній львівській книгарні, ані побачити їх...” [68, с.267].

“Мета” була не тільки літературним, а й політичним часописом, у якому містилися дописи з Наддніпрянщини. Уже в першому номері за 1863 р. поміщено кілька дописів: “з Києва”, “з Харківщини”, “з Чернігівщини” [39]. У редакційній примітці з позицій української національної самобутності говорилося, що “по доброму називає Руський (росіянин. – *I.P.*) Русина Українцем, а Русин Руського – Москалем, а коли один на одного лихий, тоді єсть ище для Українця прізвище: “Хахоль”, а для Москаля: “Кацапъ”. Великорось, Сівернорось, Малорось и Южнорось – то названія офіціальні и наукові, которі жаденъ зъ тихъ обохъ людівъ не то що не уживає, але навіть значення їхъ не знає”. Народовський часопис усвідомлював необхідність вживання етноніму, який би виразно розмежував національний рух русинів-українців і москалів-росіян. Висувалося припущення, що назва “Русь” із часом “зовсім исчезне, а останетця тільки Московщина и Україна або навіть “Кацапия” и “Хахляндия”...”. Урешті-решт, яку саме назву отримають етнічні українські землі в майбутньому, не було принципово важливим, основне – обстоювати їх самостійність і національну єдність України: “...Нехай буде народня назва нашого люду “Хахли”, а нашого краю “Хахляндия”, аби тільки ми собі й були те, що ми єсть на ділі, т. є. самостайнімъ людомъ, а не прищіпкою Ляхівъ або Москалівъ, якими насъ одні й другі зробити хотять” [39, с.92].

“Невеселими ... новинами обмінювалися Українці з Галичанами, – писав К.Студинський про сумнозвісний Валуєвський циркуляр 1863 р. – Хоч як невеселі були дописи, то все ж таки мало що не зі всіх пробивається віра у краще майбутнє...” [3, арк.23, 24]. “Мета” опублікувала лист із Наддніпрянщини, у якому з боєм говорилося про антиукраїнські репресії “на Святій Русі”: “Скажіть, чи єсть де земля відъ Китая до Патагонії, відъ нової Голяндії до Канади, де-бъ було переступленнемъ говорити своєю мовою, де-бъ бувъ заперть писать книжки и учить дітей тимъ язикомъ, якимъ у семі говорить 14,000,000 народа”. Водночас більшість московських журналів, як було сказано, “те й робить, що топтає въ грязь Українцівъ, за те тільки, що вони Українці”. У кінці статті містилося прохання до всіх слов’ян, передусім до “братівъ-Галичанъ”, подавати в пресі інформацію про репресії з надією на підтримку українофільства, “постоять за свою правду” [38]. У фейлетоні з Києва, присвяченому галицьким москвофілам, писалося:

... Ви претесь такъ у Московщину,
Мовъ кращого нема вамъ діла,
Якъ запродаць свою родину! [26]

Анонімний автор допису “Зъ-надъ Волги” [120, с.34] висловлював радість, що наша спільна справа “знайшла собі добрий, теплий закутокъ въ вашій Галичині”, і з боєм писав: “Зовсімъ стемніло въ нашій Україні”, “Основа” давно вже замовкла”, у “завчасній смерті (журналу. – *I.P.*) винні не одні вороги нашої мови та цензурні умови, але й сама українська громада. Передплатниківъ у неї въ остатнімъ часі дуже мало було”. Із сумом говорилося, що в умовах антиукраїнських репресій неможливо “побачити та почитати вашу “Мету” [37]. Ввіз і поширення “Мети” на території Російської імперії були заборонені з грудня 1863 р., часопис звинувачено в пропаганді українського політичного сепаратизму [116, с.212]. Серед невеликого кола наддніпрянських діячів, які всупереч цензурним перешкодам після Валуєвського циркуляру 1863 р. читали журнал (принаймні окремі його номери), висловлювалися критичні зауваження до редакції. “Насчетъ “Мети” скажу, прочитав ее отъ листа до листа, что она слишкомъ прѣсна”, – писала видавцям часопису 26 січня 1864 р. Стефанія Лобода, дружина члена Полтавської громади Віктора Лободи. Вона наголошувала, що “языкъ ея (“Мети”. – *I.P.*) и не для народа, и не для образованного класса малороссіянь, ... что-то вродѣ

старечой каші”, суміш різних круп (“и пшениная, и гречневая, и рисовая и всѣхъ сортовъ вообще”) [118, с.3].

З редакцією журналу народовців “Мета” співпрацювали колишні польські *Райківський Ігор*. Уявлення про національну єдність України в пресі ранніх...

повстанці з підросійської України, що знайшли порятунок від переслідувань російського царизму в Галичині, де активно включилися в громадсько-політичне життя. Вони пропагували ідею українсько-польського порозуміння проти Росії, друкували статті, у яких висвітлювалася похмура картина переслідування українського руху за Збручем, що сприяло кристалізації серед галичан програми мовно-культурної і політичної незалежності українців від росіян [112, с.234]. Авторами анонімних статей, що публікувалися в часописі, були польські “хлопомани” Лев Сорочинський і Павлин Свенціцький [3, арк.26]. Перший під псевдонімом Левко Гончаренко надрукував у 1863 р. дві статті, у яких обстоював національну єдність галичан і наддніпрянців. “Політичні інтереси сусідніх державъ, – писав він, – довели насъ до того, що дві рідні часті одного народу ледве можуть зъ собою зноситись...”. Одні прийняли “греко-руську віру” (православ’я. – *І.Р.*), тоді як другі сповідують унію, “різнимось теперъ и законами, въ соціяльнімъ бити, а маємъ тільки невеличку громаду людей, правдивихъ народолюбцівъ, котримъ приходитця боротись изъ апатією и егоїзмомъ панівъ и темнотою простого люду...” [30]. Іншим разом автор виступив “противъ єдности зъ Россією”, що “забила народне життє України” [29]. У листі до редактора “Меті” К.Климовича 19 квітня 1865 р. Л.Сорочинський з Парижа писав про готовність “послужити Вамъ чимъ можемъ, чи то въ редакціі Вашої газети чи въ чимсь иншимъ”, намагався зрозуміти, “чи наші думки теперъ різнятьця багацько, чи ні?” [118, с.8].

П.Свенціцький (псевдоніми – Данило Лозовський, Павло Свій, Павлин Стасурський) прихильно ставився до українофільства, опублікував у “Меті” кілька статей, підписаних “Лях з України” або анонімних [3, арк.45, 47, 52, 60; 9; 66; 69]. У його публікаціях містилися заклики до польсько-українського порозуміння. Автор переконував, що “гробову яму для Польши викопала борба бувшої республіки польскої зъ українськимъ народомъ” [9, с.73]. Мабуть, найтісніше П.Свенціцький інтегрувався в середовище народовців під час співпраці в 1866 р. з редакцією часопису “Нива”, де під псевдонімом Павло Свій була надрукована низка його творів, зокрема, переклад першої дії “Гамлета” В.Шекспіра, вірш “Ніч на Подолі”, “повість з життя українського” “Колись було” [117, с.480]. В основі українофільства П.Свенціцького були народницькі переконання, сформовані ще в київському хлопоманському середовищі, що проявлялися в зацікавленні народною культурою, критичному ставленні до шляхти, захопленні новою українською літературою. Однак між ним і народовцями постійно зберігалася певна дистанція, він ніколи не поривав відверто з польськими колами, що дає підстави відносити його до угруповання “gente Rutheni, natione Poloni”, прихильників подвійної (польсько-руської) ідентичності [117, с.481, 483, 486].

Одночасно з “Метою” народовці налагодили у Львові випуск літературно-наукового часопису “Нива”, видавцем і редактором якого став К.Горбаль. “Замовкла Україна, – писалося в першому номері “Ниви” у січні 1865 р., – намъ пора обізватъся тимъ охотнійшъ працюючи, що лишъ намъ є въ тому змога...” [92]. 20 номерів журналу (останній вийшов у липні 1865 р.) зробили вагомий внесок у розвиток нової української літератури, духу національної єдності українців. Редакція “Ниви” знайомила не лише з творами місцевих галицьких – В.Стебельського, І.Верхратського, В.Ільницького та ін. і буковинських – Ю.Федьковича, І.Воробкевича письменників, а й наддніпрянсько-українських – Т.Шевченка, Марка Вовчка, М.Старицького (псевдонім – Гетьманець), П.Куліша, О.Стороженка, О.Навроцького, О.Цисса (Мовчія), підписаних здебільшого псевдонімами [1, арк.60; 119, с.27]. У “Ниві” прямо говорилося про підтримку української літературної мови на народнорозмовній основі, зразками якої були твори наддніп-

рянських літераторів, бо, за словами часопису, “письменній мові годі блукати, мовь вь лісі, помежи місцевими говорами, которі всі вь купі (виділено редакцією. – *I.P.*) мають допіро право ввійти у письменство и зложити собою одну письменну мову [21, с.17]. Із шаную до творчості Т.Шевченка й з вірою в майбутнє України говорилося:

Якъ вчивъ Ти, батьку, такъ будемо жити,
Й стане Вкраїна! – недоля минетця!.. [22, с.81].

Першого січня 1866 р. за редакцією В.Шашкевича у Львові вийшов перший номер літературного часопису “Русалка”. Уже сама його назва засвідчила підтримку редакцією традицій, закладених у “Русалці Дністровій”. Назву часопису й особу його редактора було визначено під час перебування О.Кониського в столиці Галичини наприкінці 1865 р. У своєму першому листі до Ю.Федьковича 14 (26) листопада 1865 р. він писав про намір видавати в новому році “справжній” руський часопис, до якого “будемо ... гуртом працювати...” [4, арк.29, 30]. На відміну від своїх попередників – “Мети” і “Ниви”, “Русалка” виходила етимологічним правописом, щоб знайти підтримку серед старшої частини населення, невдоволеного “кулішівкою”. Часопис майже в кожному номері друкував твори О.Кониського під різними псевдонімами – Перебендя, О.Верниволя, Сирота, Журавель, Маруся К., галицьких і буковинських авторів К.Климковича, В.Шашкевича, С.Воробкевича та ін. [1, арк.60; 4, арк.30, 31]. Найбільше творів дав “Русалці” сам О.Кониський, серед публікацій були як поезії, так і проза [5, арк.101, 104]. К.Климкович у дусі національної єдності Галичини з Наддніпрянською Україною писав:

Хиба-жъ на свѣтѣ мало насъ?
Хиба-жъ и духъ козачій згинувъ?
Хиба-жъ дарма спѣвавъ Тарасъ?
Нѣ! Ще не вмерла Украина! [48].

На Великдень 1866 р. В.Шашкевич задав читачам риторичне питання з вірою в майбутнє України:

Христос воскресъ! Коли жъ воскресне
Изь мертвыхъ ненька-удова –
Коли же встане Украина,
Що те-жъ за правду полягла? [99].

Однак через брак фінансів видання часопису припинилося на 12 номері (2 квітня 1866 р.), що підтвердило недовговічність народовської періодичної преси. Ще раніше, ніж “Русалка”, перестала виходити “Мета” з фінансових причин (усього за два роки вийшло 23 номери). Редактор К.Климкович, не маючи засобів до існування, виїхав на село. Національна свідомість ранніх народовців сформувалася вже в зрілому віці, не була успадкованою в родинних домівках або з дитячих років у школі, як це традиційно відбувається в сучасному суспільстві. Характерно, що дехто з них уважав можливим змінювати національну самоідентифікацію відповідно до політичної ситуації. Прикладом цього став перехід на панславистські позиції, передусім, через матеріальні нестатки, колишнього редактора “Мети” К.Климковича. Він увійшов до редакції панславистського органу “Славянская заря”, що почав виходити в липні 1867 р. у Відні, хоч, правда, уже через рік повернувся до народовців [116, с.213, 214]. Видавці журналу закликали до створення під протекторатом Габсбургів “западно-славянського государства”, об’єднувальним фактором і гарантом політичної самостійності якого мала стати російська мова. “Раннє” народовство в 1861–1866 рр. не змогло створити (крім учнівських напівтаємних громад) довговічних пресових органів або інституцій, що стало завданням нового покоління народовців [114, с.68, 70].

Таким чином, галицькі народовці послідовно утверджували належність місцевого населення до самостійної української нації, відмінної від польської й російської, поширювали нову українську літературу. Народовська преса першої половини 1860-х рр. публікувала кращі твори наддніпрянських письменників, широко використовувала

етнонім “Україна”, що вважався синонімом до слів “Русь”, “Мала Русь”, “русини”. Однак листовні зв’язки нечисленних українських діячів із Наддніпрянщини з редакціями галицьких часописів, передусім “Вечерниці”, “Мета”, були спорадичними, непо-

Райківський Ігор. Уявлення про національну єдність України в пресі ранніх...

стійними, багато творів новочасної літератури передруковувалися з альманаху М.Максимовича “Киевлянин” видання 1840 і 1841 рр. та петербурзької “Основи” (1861–1862 рр.). Більш сталі контакти були започатковані в останній третині 60-х рр. із виходом у Львові журналу “Правда” (з квітня 1867 р.), якому судилося стати загальноукраїнським органом, а в його редагуванні на перших порах брав активну участь видатний український письменник П.Куліш.

1. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 362 (Студинський К. – академік), оп. 1, спр. 74 Праця “До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860–1873”. Рукопис і брошури, 88 арк.
2. ЦДІАЛ України, ф. 362, оп. 1, спр. 94 Праця “Зв’язки України з Галичиною”. Уривок. Рукопис (част.1–1V), 202 арк.
3. Там само, спр. 115 Огляд часопису “Мета” за 1863–1865 рр., 138 арк.
4. Там само, спр. 117 Огляд часописів “Нива” і “Русалка” за 1865–1866 рр. Машинопис, 123 арк.
5. Там само, спр. 118 Огляд часописів “Нива” і “Русалка” за 1865–1866 рр. Рукопис, 142 арк.
6. Інститут літератури ім. Т.Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології, ф. 3 Франко І., од. зб.3705 Витяги з листів різних авторів із збірки Н.Вахнянина за 1863–1864 рр., 2 арк.
7. Там само, од. зб.4230 Листування різних осіб. 1863–1906. Автографи, 196 арк.
8. Там само, од. зб.4326 Кониський О. Лист до Шашкевича В. Автограф. Вологда, 1863, 1 арк.
9. Австрия и доля Украины. Голосъ зъ-надъ Днѣпра // Мета. – 1864. – № 5. – Січень. – С. 73–79.
10. Байки Л.Глѣбовъ. I. Вовкъ и ѳвчарѣ. II. Жаба и вѳль. III. Мѣрошникъ // Вечерницѣ. – 1862. – Ч. 22. – 28 черв. – С. 197, 198.
11. Басарабець. Допись съ чеськои Праги. 5 сѣчня / Басарабець // Вечерницѣ. – 1863. – Ч. 5. – 31 сѣч. – С. 36–38.
12. Басарабець. Допись. Львѳвъ 1 лютого / Басарабець // Вечерницѣ. – 1863. – Ч. 6. – 7 лют. – С. 45, 46.
13. Басарабець. Зъ дороги / Басарабець // Вечерницѣ. – 1862. – Ч. 39. – 29 листоп. – С. 333, 334; Ч. 42. – 19 груд. – С. 356, 357; Ч. 43. – 28 груд. – С. 364, 365.
14. Басарабець. Мужичька дружба / Басарабець // Вечерницѣ. – 1862. – Ч. 25. – 19 лип. – С. 222–224; Ч. 26. – 26 лип. – С. 229–231; Ч. 27. – 2 серп. – С. 237–239; Ч. 29. – 16 серп. – С. 254–256; Ч. 30. – 23 серп. – С. 261–263; Ч. 31. – 29 серп. – С. 270.
15. Басарабець. Розказъ про Явдоху Долиньщанку, за ѣи долю та й кривду / Басарабець // Вечерницѣ. – 1862. – Ч. 20. – 14 черв. – С. 160–162.
16. Басарабець. Тодѳръ Бушакъ / Басарабець // Вечерницѣ. – 1862. – Ч. 35. – 1 листоп. – С. 300, 301.
17. Бѣлокопытый М. Горюванья / М. Бѣлокопытый // Вечерницѣ. – 1863. – Ч. 7. – 14 лют. – С. 49.
18. Вечерницѣ. – 1862. – Ч. 31. – 29 серп. – С. 272.
19. Вешнякъ Т. До землячки / Т. Вешнякъ // Вечерницѣ. – 1863. – Ч. 5. – 31 сѣч. – С. 33.
20. Вешнякъ Т. До землячки / Т. Вешнякъ // Основа. – 1862. – Лютий. – С. 81, 82.
21. Відъ редакції // Нива. – 1865. – Ч. 2. – 20 січ. – С. 17.
22. Вічня память Кобзареві // Нива. – 1865. – Ч. 6. – 27 лют. – С. 81.
23. Вовчокъ Марко. Феллетонъ. Листи зъ Парижа / Марко Вовчокъ // Мета. – 1865. – № 7. – 15 (27) мая. – С. 222–224; № 10. – 30 черв. (12 лип.). – С. 318–320.
24. Всячина // Вечерницѣ. – 1862. – Ч. 39. – 29 листоп. – С. 336.
25. Всячина // Вечерницѣ. – 1863. – Ч. 5. – 31 сѣч. – С. 40.
26. Галицькимъ москвофиламъ // Мета. – 1865. – № 10. – 30 черв. (12 лип.). – С. 317.
27. Глѣбовъ Л. Байки / Л. Глѣбовъ // Основа. – 1861. – Апрѣль. – С. 60–64.
28. Головацький Я. Письмо о галицко-русской словесности Профессора М. Максимовича, писаное въ 1840 г. изъ Кіева / Я. Головацький // Галичанинъ. Литературный сборникъ. – Львовъ, 1863. – Кн. I. – Вып. II. – С. 110, 111.
29. Гончаренко Л. Де-що про школи народні на Україні / Л. Гончаренко // Мета. – 1863. – № 4. – Грудень. – С. 327.

30. Гончаренко Л. Значення Київського Університету для Українського Народу / Л. Гончаренко // Мета. – 1863. – № 3 (листоп.). – С. 218.
31. Гребінка Е. Можебилиця / Е. Гребінка // Мета. – 1863. – № 2 (жовт.). – С. 123–133; № 3. – Листопадъ. – С. 187–195.
32. Гребінка Е. Такъ иноді люде женятця / Е. Гребінка // Мета. – 1863. – № 3. – Листопадъ. – С. 201–209.
33. Гургурдядько. Могильні сходи / Гургурдядько // Мета. – 1863. – № 1. – Вересень. – С. 18–34; № 2. – Жовтень. – С. 106–116.
34. Данило Юсь. До Счастлиго Саламона, прочитавши ёго “Коломийки и Шумки”. Допись зъ України / Данило Юсь // Мета. – 1865. – № 6. – 30 цвіт. (12 мая). – С. 173–176.
35. Дівоче сердце. Идилія П. Куліша // Вечерницѣ. – 1862. – Ч. 39. – 29 листоп. – С. 329–332; Ч. 40. – 6 груд. – С. 337–339; Ч. 41. – 12 груд. – С. 346–348; Ч. 42. – 19 груд. – С. 353–355.
36. До братѣвъ на Вкраину // Вечерницѣ. – 1863. – Ч. 2. – 10 сѣч. – С. 9, 10.
37. Дописі. Зъ-надъ Волги // Мета. – 1864. – № 5. – Січень. – С. 68–70.
38. Дописі. Українець Зъ України // Мета. – 1863. – № 2. – Жовтень. – С. 152, 154.
39. Дописі: Киянинъ Зъ Києва. Зъ Харьківщини. Зъ Черніговщини // Мета. – 1863. – № 1. – Вересень. – С. 84–93.
40. Жемчужниковъ Л. Воспоминаніе о Шевченкѣ, его смерть и погребеніе / Л. Жемчужниковъ // Основа. – 1861. – Мартъ. – С. 1–21.
41. За те, одъ-чого у мѣстечку Воронежѣ высохъ Пѣшевецѣвъ ставъ. Украинське оповѣданье П. Кулѣша // Вечерницѣ. – 1862. – Ч. 19. – 7 черв. – С. 145–148.
42. За те, що сталося съ козакомъ Бурдюгомъ на Зеленой недѣлѣ. Народне оповѣданье П. Кулѣша (переведене зъ велико-руського) // Вечерницѣ. – 1862. – Ч. 36. – 8 листоп. – С. 310, 311; Ч. 37. – 15 листоп. – С. 319, 320.
43. Забоцень П. Гордовита пара (Бабусине оповідання) / П. Забоцень // Основа. – 1861. – Ноябрь–декабрь. – С. 49–56.
44. Забоцень П. Гордовита пара (Бабусине оповѣданья) / П. Забоцень // Вечерницѣ. – 1862. – Ч. 43. – 28 груд. – С. 361–364.
45. Запросины до передплаты // Вечерницѣ. – 1862. – Ч. 42. – 19 груд. – С. 360.
46. Иншій чоловѣкъ. Оповѣданье П. Кулѣша. Переведене зъ російського // Вечерницѣ. – 1862. – Ч. 27. – 2 серп. – С. 233–236; Ч. 28. – 9 серп. – С. 241–244; Ч. 29. – 16 серп. – С. 249–252; Ч. 30. – 23 серп. – С. 257–261; Ч. 31. – 29 серп. – С. 267–270; Ч. 32. – 6 верес. – С. 275–278; Ч. 33. – 13 верес. – С. 282–284.
47. Історія України одъ найдавнѣйшихъ часѣвъ (Початокъ зъ обширнѣйшого дѣла П. Кулѣша // Вечерницѣ. – 1863. – Ч. 7. – 14 лют. – С. 51–54; Ч. 8. – 21 лют. – С. 61–63; Ч. 9. – 28 лют. – С. 69, 70; Ч. 10. – 7 марта. – С. 76–78; Ч. 11. – 14 марта. – С. 85, 86.
48. Климковичъ К. Тарасови на вѣчную память! У пяті роковини ёго смерті / К. Климковичъ // Русалка. – 1866. – Ч. 10. – 5 марта. – С. 74.
49. Козаки и море. Поема Д. Мордовцева // Мета. – 1864. – № 5. – Січень. – С. 5–20.
50. Козачка // Вечерницѣ. – 1862. – Ч. 5. – 1 марта. – С. 39.
51. Козачка. Народне оповѣданье Марка Вовчка // Вечерницѣ. – 1862. – Ч. 5. – 1 марта. – С. 39, 40; Ч. 6. – 8 марта. – С. 47, 48; Ч. 7. – 15 марта. – С. 55, 56; Ч. 8. – 22 марта. – С. 62, 63; Ч. 9. – 29 марта. – С. 72; Ч. 10. – 5 цвѣт. – С. 79, 80.
52. Костомаровъ Н. Черты народной южнорусской истории / Н. Костомаровъ // Основа. – 1861. – Мартъ. – С. 114–165; 1862. – Червецъ. – С. 1–45; листопадъ. – С. 1–19.
53. Кс. Кл. Гадка ученого о руськой словесности / Кс. Кл. // Вечерницѣ. – 1862. – Ч. 20. – 14 черв. – С. 162–165; Ч. 21. – 21 черв. – С. 182–184.
54. Кс. Кл. Згадка за Шевченка, его смерть и похороны. Пѣсля Л. Жемчужникова. Основа, 1861. III. / Кс. Кл. // Вечерницѣ. – 1862. – Ч. 22. – 28 черв. – С. 193–197.
55. Кулишъ П. Другой человекъ. Изъ воспоминаній былого. (Посвящается Н. И. Костомарову) / П. Кулишъ // Основа. – 1861. – Февраль. – С. 56–104.
56. Кулишъ П. Брати Историчній романъ початку XVII віку / П. Кулишъ // Мета. – 1864. – № 5. – Січень. – С. 21–45.
57. Кулишъ П. До братѣвъ на Вкраину / П. Кулишъ // Основа. – 1862. – Березиль. – С. 29–32.
58. Кулишъ П. Дума про Саву Кононенка / П. Кулишъ // Мета. – 1863. – № 1. – Вересень. – С. 9–13.
59. Кулишъ П. Сонетъ / П. Кулишъ // Мета. – 1863. – № 1. – Вересень. – С. 13.
60. Кулишъ П. Історія України одъ найдавнѣйшихъ часѣвъ / П. Кулишъ // Основа. – 1861. – Сентябрь. – С. 79–107.
61. Кулишъ П. Мартинъ Гакъ / П. Кулишъ // Мета. – 1863. – № 1. – Вересень. – 3 (15) жовт. – С. 35–44.

62. Кулішъ П. Руїна / П. Кулишъ // Мета. – 1863. – № 2. – Жовтень. – 3 (15) листоп. – С. 134–148; 1864. – № 5. – Січень. – 3 (15) серп. – С. 50–67.
63. Кулѣшъ П. До братѣвъ на Украину / П. Кулишъ // Вечерницѣ. – 1863. – Ч. 2. – 10 сѣч. – С. 9, 10.
64. Кулѣшъ П. Малороссійскіе рассказы / П. Кулишъ // Кіевлянинъ на 1840 годъ. Книга первая. Издалъ М. Максимовичъ. – К., 1840. – С. 205–215, 215–228.
65. Кумейки. Дума (Зъ “Досвѣткѣвъ” П.Кулѣша) // Вечерницѣ. – 1863. – Ч. 6. – 7 лют. – С. 41, 42.
66. Листи київського Славянина // Мета. – 1865. – № 15. – 30 верес. (12 жовт.). – С. 488–490; № 18. – 19

Райківський Ігор. Уявлення про національну єдність України в пресі ранніх...

(31) груд. – С. 550–554.

67. Литературни вѣсти // Вечерницѣ. – 1863. – Ч. 3. – 17 сѣч. – С. 24.
68. Литературні вісті // Мета. – 1863. – № 3. – Листопадъ. – С. 267, 268.
69. Ляхъ зъ України Дещо до становища Русі супротив ляхько-московської борби // Мета. – 1863. – № 3. – Листопадъ. – С. 228–235.
70. Маринчукъ В. Зъ колишнего / В. Маринчукъ // Мета. – 1863. – № 3. – Листопадъ. – 3 (15) груд. – С. 179–181.
71. Матусине благословення (Зъ оповіданъ О. П. Стороженка) // Основа. – 1861. – Сентябрь. – С. 41–52.
72. Матусине благословення (Зъ оповѣданъ О. П. Стороженка) // Вечерницѣ. – 1862. – Ч. 34. – 23 верес. – С. 292–296.
73. Неофити. Поема Тараса Шевченка // Вечерницѣ. – 1862. – Ч. 31–33. – 29 серп. – 13 верес.
74. Неофити. Поема Т. Шевченка // Основа. – 1862. – Квітень. – С. 1–17.
75. Огненный змѣй. Повѣсть П.Кулѣша // Кіевлянинъ / издалъ М. Максимовичъ. – К., 1841. – Кн. II. – С. 181–288.
76. Огняный змѣй. Украинська повѣсть П. Кулѣша / пер. зъ російського Кс. Кл. // Вечерницѣ. – 1862. – Ч. 20. – 14 черв. – С. 155–159; Ч. 21. – 21 черв. – С. 170–174; Ч. 22. – 28 черв. – С. 185–190; Ч. 23. – 5 лип. – С. 203–205; Ч. 24. – 12 лип. – С. 209–213; Ч. 25. – 19 лип. – С. 217–220; Ч. 26. – 26 лип. – С. 225–228.
77. Олельковичъ М. Антѣнъ Михайловичъ Танській (Легенда) / М. Олельковичъ // Вечерницѣ. – 1862. – Ч. 43. – 28 груд. – С. 366, 367.
78. Олельковичъ М. Антѣнъ Михайловичъ Танській (Легенда) / М. Олельковичъ // Основа. – 1861. – Августъ. – С. 29–32.
79. Олельковичъ М. Жидѣвська дяка / М. Олельковичъ // Вечерницѣ. – 1863. – Ч. 5. – 31 сѣч. – С. 38–40.
80. Олельковичъ М. Жидѣвська дяка / М. Олельковичъ // Основа. – 1861. – Сентябрь. – С. 73–78.
81. Остання Тарасова дума // Вечерницѣ. – 1862. – Ч. 21. – 21 черв. – С. 169.
82. Отвѣтъ современной лѣтописи Русскаго Вѣстника // Основа. – 1861. – Февраль. – С. 256–259.
83. Передне слово // Вечерницѣ. – 1862. – Ч. 1. – 1 лют. – С. 1.
84. “Письмо о галицко-русской словесности проф. М. Максимовича”. Соч. Я. Ф. Головацкого // Вечерницѣ. – 1863. – Ч. 17. – С. 137–139.
85. Про городи й села // Вечерницѣ. – 1862. – Ч. 28. – 9 серп. – С. 246–248; Ч. 29. – 16 серп. – С. 253, 254; Про городи й села. Листъ II. – 1862. – Ч. 31. – 29 серп. – С. 271, 272.
86. Пройдисвітъ. Повѣсть Марка Вовчка // Вечерницѣ. – 1863. – Ч. 10. – 7 марта. – С. 73–76.
87. Руській языкъ // Вечерницѣ. – 1862. – Ч. 12. – 19 цвѣт. – С. 93.
88. Сирота. Плачь Іереміи (Частина зъ 3-і глави) // Вечерницѣ. – 1863. – Ч. 16. – 2 мая. – С. 126.
89. Сирота. Споминки про Богдана Хмельницького (Частина) // Вечерницѣ. – 1863. – Ч. 13. – 4 цвѣт. – С. 102, 103.
90. Сирота. Українська нічь. Олені Василевні С-л-д-кій // Вечерницѣ. – 1863. – Ч. 14. – 11 цвѣт. – С. 109.
91. Слово до нашихъ предплатителѣвъ // Вечерницѣ. – 1862. – Ч. 35. – 1 листоп. – С. 296.
92. Слово редакції // Нива. – 1865. – Ч. 1. – 10 січ. – С. 1.
93. Стороженко О. Зъ народніхъ устъ. Скарбъ / О. Стороженко // Основа. – 1861. – Ноябрь–декабрь. – С. 17–22.
94. Стороженко О. Скарбъ / О. Стороженко // Вечерницѣ. – 1863. – Ч. 12. – 21 марта. – С. 89–92.
95. Стояненко О. Справдешня пріязнь / О. Стояненко // Вечерницѣ. – 1862. – Ч. 13. – 26 цвѣт. – С. 103, 104.
96. Терезовській М. Зъ України / М. Терезовській // Вечерницѣ. – 1862. – Ч. 33. – 13 верес. – С. 285, 286.
97. Харківці. Письмо зъ Задніпровської України // Вечерницѣ. – 1863. – Ч. 14. – 11 цвѣт. – С. 112–115; Ч. 15. – 18 цвѣт. – С. 121–123.

98. Христось воскресє! // Русалка. – 1866. – Ч. 12. – 2 цвѣт. – С. 89.
99. Хуртовина // Вечерницѣ. – 1863. – Ч. 16. – 2 мая. – С. 131, 132.
100. Хуторянинъ Листи съ хутора. Листъ I // Основа. – 1861. – Январь. – С. 310–318; Листи съ хутора. Листъ II // Февраль. – С. 227–232; Листи съ хутора. Листъ III // Мартъ. – С. 25–32.
101. Хуторянинъ. Чого стоить Шевченко яко поеть народній // Вечерницѣ. – 1862. – Ч. 21. – 21 черв. – С. 179–182.
102. Чайка М. Москалева правда // Мета. – 1863. – № 4. – Грудень. – С. 275–308.
103. Черки народней южноруськой исторіи (Перевѣдъ, а подекуда вытягъ изъ розправы М.Костомарова // Вечерницѣ. – 1863. – Ч. 13. – 4 цвѣт. – С. 105–107; Ч. 14. – 11 цвѣт. – С. 115, 116; Ч. 16. – 2 мая. – С. 128, 129.
104. Чернець (П. А. Кулѣшу) // Вечерницѣ. – 1863. – Ч. 3. – 17 сѣч. – С. 17, 18.
105. Черніговецъ М. Білокопитий Горювання / М. Черніговецъ // Основа. – 1862. – Березиль. – С. 78–80.
106. Шевченко Сидючи въ неволі, 1847 р. До Миколи Костомарова. Завіщанне // Мета. – 1863. – № 4. – Грудень. – 3 (15) січ 1864. – С. 272–274.
107. Шевченко Т. Чернець (П. А. Кулішу) / Т. Шевченко // Основа. – 1861. – Январь. – С. 7–10.
108. Шевченко Т. Чи не покинуть нам, небого... / Т. Шевченко // Основа. – 1861. – Май. – С. 3–5.
109. Якъ гадає Основа про галицьку письменность // Вечерницѣ. – 1862. – Ч. 27. – 2 серп. – С. 239, 240; Ч. 29. – 16 серп. – С. 256.
110. Возняк М. Листування Панька Куліша з Олександром Кониським / Михайло Возняк // Нова Україна. Місячник письменства, мистецтва, науки і громадського життя / під ред. В. Винниченка й М. Шаповала. – Прага – Берлін, 1923. – Ч. 7–8. – Липень–серпень. – С. 267–276.
111. Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.) / О. І. Дей. – К., 1969. – 560 с.
112. Історія Львова : у 3-х т. / ред. кол. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. – Львів, 2007. – Т. 2. – 559 с.
113. Мудрий М. Галицькі народовці в 60-х рр. XIX ст.: спроба модернізації української національної ідеї / Мар'ян Мудрий // Молода нація. Альманах. – К., 1996. – Вип. 3. – С. 213–219.
114. Мудрий М. Спроби українсько-польського порозуміння в Галичині (60–70-і роки XIX ст.) / Мар'ян Мудрий // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1997. – Вип. 3–4. – С. 58–117.
115. Серeda О. Громади ранніх народовців у Східній Галичині (60-ті роки XIX століття) / Остап Серeda // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 9. – С. 378–392.
116. Серeda О. Національна свідомість і політична програма ранніх народовців у Східній Галичині (1861–1867) / Остап Серeda // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 199–214.
117. Серeda О. Павлин Свенціцький у суспільному житті Галичини: до історії польського українофільства / Остап Серeda // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2006–2007. – Вип. 15. – С. 475–486.
118. Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. Матеріяли до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною / Кирило Студинський. – Харків – Київ, 1931. – 606 с.
119. Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860–1873 / Кирило Студинський // Україна. Науковий двохмісячник українознавства під редакцією акад. М. Грушевського. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 6–40.
120. Студинський К. Зв'язки Олександра Кониського з Галичиною в рр. 1862–1866 / Кирило Студинський // Відбитка із “Записок НТШ”. Праці філологічної та історично-філософської секції. – Т. CL. – Львів, 1929. – 68 с.
121. Студинський К. Слідами Куліша / Кирило Студинський // Записки НТШ. – Львів, 1928. – Т. CXLVIII. – С. 241–306.
122. Франко І. Писаня І.П.Котляревського в Галичині / Іван Франко // Записки НТШ. – Львів, 1898. – Т. XXVI. – Кн. VI. – С. 1–14.

Пресса “ранних” народовцев в первой половине 1860-х гг. распространяла идею национального единства Украины, использовала этноним “Украина”, который считался синонимом к словам “Русь”, “Малая Русь”, “русинь”. На страницах народоцевской прессы во Львове – в журналах “Вечерниця”, “Мета”, “Нива”, “Русалка” утверждалась принадлежность местного населения к самостоятельной украинской нации, отменной от польской и российской, печатались лучшие произведения новой украинской литературы, преимущественно перепечаткою из альманаха М.Максимовича “Киевлянин” издания 1840 и 1841 гг. и журнала “Основа” в Петербурге (1861–1862 гг.). Письменные связи немногочисленных украинских деятелей из Надднепрянщины с редакциями народоцевских журналов до выхода “Правды” (с 1867 г.) были спорадическими, непостоянными.

Ключевые слова: народовцы, пресса, журналы, идея, национальное единство.

The press of “early” populists in the first half of 1860-s spread the idea of national unity of Ukraine, used etnonim “Ukraine”, that considered a synonym to the words “Rus”, “Small Rus”, “rusyny”. On the pages

of the populist press in Lviv – in the magazines “Vechernytsi”, “Meta”, “Nyva”, “Rusalka” belonging of local population to independent Ukrainian nation, different from Polish and Russian became firmly established, the best works of new Ukrainian literature were printed, mainly reprinting from the almanac of M.Maksimovich named “Kievlyanin” edited in 1840 and 1841 and from the magazine “Osnova” in Petersburg (1861–1862). Correspondence relations of the scant Ukrainian figures from Naddniprovyanshchyna with the editorships of populist magazines till edition of magazine “Pravda” (from 1867) were sporadic, inconstant.

Keywords: populists, press, magazines, idea, national unity.

УДК 94 (477.4):061

ББК 63.3(4 Укр)5-7

Вікторія Волошенко

КИЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО ГРАМОТНОСТІ В ПОШИРЕННІ “КОРИСНИХ КНИГ” СЕРЕД СЕЛЯНСТВА ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

Стаття присвячена проблемі сприяння Київського товариства грамотності налагодженню селянського читання в Правобережній Україні. Проаналізовано чинники, що впливали на ефективність заходів КТГ з поширення книг серед селянства. Уточнено градацію типів та кількість безкоштовних бібліотек-читалень, укомплектованих і відкритих товариством. На основі аналізу місцевих звітів виявлено межі коливань кількості абонентів сільських бібліотек різних типів, умов отримання й читання книг селянами, їхніх читацьких пріоритетів. Указано на існування протиріччя між просвітницькими завданнями організації з поширення “корисних книг” і необхідністю пристосовуватись до споживацьких запитів селянства.

Ключові слова: Київське товариство грамотності, селянське читання, “корисні книги”.

На зламі XIX–XX ст. прищеплення селянам любові до читання, прилучення їх до друкованого слова актуалізувалося на фоні тривання в Російській імперії модернізаційних та емансипаційних змін, процесів формування модерної ідентичності. З 1890-х рр., після зняття урядових заборон, розширилися можливості громадськості в організації впорядкованого потрапляння книжок у села. Тривала заборона відкриття земських установ у Правобережній Україні (“Південно-Західному краї”) підносила значення роботи приватних осіб і громадських організацій, центральне місце серед яких належало Київському товариству грамотності (далі – КТГ). Його поява вкладалась у загально-російську традицію заснування подібних просвітницьких товариств, а найближчим прикладом для наслідування була діяльність Харківського товариства розповсюдження грамотності у народі. Більше десяти років із часу заснування в 1882 р. товариство, за висловом його активного діяча Є.О.Ківлицького (1861–1921), було “мертвонародженим”, оновившись тільки після об’єднання з Комітетом народних читань та обрання головою в 1897 р. В.П.Науменка (1852–1919) [4].

Питання про основні шляхи поширення книг у селах Київським товариством грамотності вже поставало у фокусі уваги дослідників у руслі загальної характеристики діяльності організації, заходів з налагодження освіти дорослих, боротьби за українізацію навчання [19–23 та ін.], однак проблема не виокремлювалася як самостійна; не досліджувалася з огляду на те, які саме книжки пропонувалися селянам. Метою статті є виділення чинників, що зумовлювали ефективність різних напрямів роботи КТГ у налагодженні селянського читання в Правобережній Україні; виявлення затребуваності селянами поширюваної серед них літератури. Основне джерело – друковані звіти КТГ [6–12], у яких особливу увагу приділено аналізу звітів з місць (наприкінці 1903 р. були отримані з 39 бібліотек, наприкінці 1906 р. – зі 153, з них 78 шкільних [7, с.81–87; 12, с.35–76]). Далі за текстом ці відомості використані для виявлення кількості абонентів сільських бібліотек різних типів, умов отримання та читання книг, читацьких пріоритетів селян.

Термін “селянство” у статті вжитий у поширеному сьогодні узагальнюючому значенні, але в офіційних звітах КТГ цю дефініцію можна зустріти нечасто, зокрема, у

зв'язку з неоднорідністю верстви й побутуванням інших її назв. Діяльність КТГ поділялася на роботу в Києві й у “провінції” (повітових містах, містечках і селах), а читачі – на міських (передусім київських) і сільських. “Провінційні” читачі називались “обитателями” або “населенням”/“сільським населенням”. Усе це не змінювало головного: у звітах неодноразово підкреслювалося, що одним з основних завдань КТГ було поширення книг серед “сільського населення” – у “середовищі, яке знань і книг найбільше потребує”. Те, що це було саме “селянське населення”, підтверджував у своїх рапортах волинський губернатор [3, арк.3]. Залишається відкритим питання про кількість селян серед відвідувачів міських і містечкових бібліотек. Так, у бібліотеці м. Ковель їх було “мало”, навпаки, серед абонентів першої київської безкоштовної бібліотеки-читальні в 1906 р. частка “козаків і селян” сягала 26,2% усіх читачів [12, с.47]. У 1903 р. Спеціально для київських “окраїн” планувалося влаштувати дрібні пересувні бібліотеки та вуличні вітрини для розклеювання на них брошур [9, с.45–46, 67]. Селяни могли отримувати книжки для прочитання й від абонентів міських бібліотек з інших соціальних категорій; їхньому знайомству з друкованим словом сприяло функціонування київського Народного будинку, влаштування народних читань, вистав, закладів освіти для дорослих.

Найбільш успішний напрям діяльності КТГ у справі налагодження селянського читання, без сумніву, полягав у комплектуванні бібліотек-читалень. За затвердженими в 1888 р. “Правилами для сільських бібліотек”, останні на Правобережжі можна було влаштувати за клопотанням засновників при церковних попечительствах і братствах, волосних правліннях, шкільних закладах; книжками (безкоштовно, у кредит або за помірковану платню) їх мало забезпечувати Київське товариство грамотності [2, арк.3]. На той час у КТГ не було плану роботи, коштів, кадрів, спеціального підрозділу для цієї роботи; з 1897 р. нею стала займатись утворена бібліотечна комісія, а з 1899 р. – ще й реорганізований книжковий склад.

У літературі в основному згадується про організацію КТГ самостійних безкоштовних бібліотек і бібліотек для Київського комітету народної тверезості [22, с.11; 19, с.129], але зроблено було більше за рахунок тих народних, шкільних і домашніх бібліотек, які склалися і розсилалися на замовлення різних установ і приватних осіб (табл.1). Не виключено, що ця робота розпочалася ще з кінця 80-х років. Проблемою було те, що бібліотеки, складені за дорученнями, не надсилали звітів, у товаристві не було їхньої точної статистики. Щодо даних, які вносилися до друкованих звітів, то є незрозумілим, скільки закладів цього типу вже існувало, а скільки формувалося нових кожного року; не було інформації про них і в узагальнених звітах станом на початок 1904 і 1907 років. Так, на початок 1904 р. указувалося, що їх було 97, але якщо рахувати із складеними на замовлення (і вважати, що за кожен рік у звіти вносилися відомості тільки щодо нових бібліотек), то їх мало б бути принаймні 1 285. Непевність відомостей заважає точно полічити кількість бібліотек різних типів. О.В.Гордійчук указує на заснування КТГ більше 700 бібліотек [22, с.11]. В.П.Науменко писав, що їх було влаштовано більше 1 000 [3, арк.70 зв.]. Безумовно, що найбільшим було замовлення почесного члена КТГ київського губернатора Ф.Ф.Трепова, який у 1901 р. доручив товариству скласти 700 бібліотек (приблизно по 100 книг у кожній) для Київського губернського комітету народної тверезості. КТГ сформувало й самі ці бібліотеки, і поповнення для них у 1902 р., але надалі звітів про їхню роботу не отримувало (див. табл. 1).

Таблиця 1

Кількість бібліотек-читалень, укомплектованих КТГ

[складено автором за: 6, с.66–68, 94–95; 7, с.74, 76, 78, 111; 12, с.31–40; 8, с.12; 9, с.73, 79; 10, с.8–9, 75, 80; 11, с.90–92, 96–98;]

Укомплектовано бібліотек-читалень:	Протягом								Усього станом на:	
	1896	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1906	01.01.04	01.01.07
на замовлення різних установ		66	2	21	65	30	212	17		
для комітетів народної тверезості			1		700	10				
шкільних та училищних спрощеного типу	11	30	14		14	10	16		43	78
імені Є.Шунтової						1			1	1
імені О.С.Пушкіна				2					2	
імені Т.Г.Шевченка						1			1	
імені Ф.Павленкова					10	17	18	80	45	167
імені Д.Безвершенка у м. Скатеринопіль										1
у м. Ковель									1	
безплатне відділення при громадській бібліотеці в м. Нова-Ушиця										1
при ділянкових лікарнях									4	
Усього	11	99	18	23	789	99	246	97	97	248
на поповнення раніше влаштованих				2	7	707	11	8		

Отримавши до 1899 р. негативний досвід безсистемного розсилання бібліотек “за кожною випадковою вимогою”, у КТГ було вирішено влаштувати мережу самостійних народних бібліотек. Розпочали з “іменних” – відкритих на честь О.С.Пушкіна, Т.Г.Шевченка та Є.Шунтової (померлої сестри професора С.А.Іванова, який захотів увічнити її пам’ять). З 1900 р. товариство долучилось до проекту з організації найбільшої мережі “іменних” безкоштовних народних бібліотек – на честь московського книговидавця Ф.Павленкова, який заповів відкрити по імперії 2 000 бібліотек на таких умовах: 50 рублів на влаштування кожної бібліотеки мало надаватися з його фонду, ще 50 рублів повинні були виділити засновники. Кількість павленківських бібліотек непинно зростала (на 1-ше січня 1907 р. у Київській губернії їх було 51, Подільській – 36, Волинській – 80 [12, с.31–32]). Відкривалися й інші види бібліотек: шкільні, лікарняні, “спрощеного типу”. Стосовно селянства, як уже було зазначено, окремо відстояли міські й містечкові бібліотеки (див. табл. 1).

За звітами з місць, у 1903 р. кількість абонентів павленківських бібліотек коливалася від 976 у м. Сміла й 586 у с. Ванява до 34 у с. Шаргородське; у 1906 р. – від 892 у м. Базалія до 35 у с. Станішевка. На початок 1907 р. у 39 бібліотеках налічувалось 7 556 користувачів (у середньому 194 на одну бібліотеку), з них 38% дорослих, 43% підлітків і 19% дітей (24 бібліотеки, які надіслали звіти, знаходилися при училищах). Швидко зростала кількість відвідувачів у 16 бібліотеках, тільки-но відкритих у 1906 р., найбільше – у с. П’ятигорки – до 310. Значною була чисельність абонентів шкільних бібліотек, у 1906 р. у м. Романівці було 418 читачів, у с. Максимовичі – 384, в інших – від 20 до 300. Відвідування бібліотек різко зменшувалося влітку. Видачі книг відбувались і щоденно, і по кілька днів на тиждень. Загальна кількість осіб, які користувалися книгами, значно перевищувала кількість абонентів. Із 40 “іменних” бібліотек, які надали такі відомості: 22 обслуговували більше 100 селищ (так, до бібліотеки с. Сарново приходили мешканці 12 селищ). На шляху за літературою бажаючі долали

близько 18 верст, набуваючи змогу отримати на руки до 8–12 книг; кожна згодом обходила чимало читачів: ними обмінювалися, грамотні читали вголос неписьменним. У громадських закладах читали мало, в основному – вдома. Читалень у бібліотеках, що надіслали звіти, було 5 у 1903 р. і 7 у 1906 р., розміщалися вони при чайних, волосних правліннях, на приватних квартирах. Читали там лише чоловіки й тільки періодику. Найбільше відвідувачів, до 50-ти на день, учало до читальні с. Будаївка. У звітах сільських бібліотек не було відомостей про соціальний склад абонентів, але вказувалося, що книжками користувались і священники, і сільська інтелігенція; не тільки українці, а і євреї та поляки. У 1900 р. одну з бібліотек надіслали до Ольшанського чеського народного училища.

У пошуках способів розповсюдження книг бібліотечна комісія та книжковий склад КТГ намагалися не змарнувати жодної можливості. З 1900 р. стали складати набори книжок для подарунків сільським дітям під ялинки. У 1901 р. було виконано 6 таких замовлень [11, с.96–98].

Задля налагодження “провінційної” книжкової торгівлі в 1899 р. були відкриті книжкові крамниці в Смілі, Обухові, Горошках і Тростянці, у 1902 р. – чотири сільські крамниці на Поділлі, 20 місць продажу при сільських лікарнях за підтримки Подільського комітету тверезості; організована книжкова торгівля в залі III класу Київського вокзалу та вузлових станціях Фастів, Жмеринка й Ковель і комісійний продаж книг при чайних. У 1900 р. склад КТГ виконав 5 замовлень на книжковий продаж, у 1903 р. – 14 [9, с.73–74; 11, с.7–10, 39, 96–98]. Утім, з витрачених ним коштів у 1903 р. тільки 15,5% пішло на організацію книжкового продажу при вузлових залізничних станціях, 1,5% (202 руб. 86 к.) – торгівлі в селах [7, с.111]. У 1905 р. Продаж в селах узагалі не відбувалося, хоча, наприклад, завідувач бібліотеки в с. П’ятигорки стверджував, що селяни охоче купували б книги [12, с.24, 37].

Важко просувалася справа видання КТГ “народної літератури” – і на стадії ухвалення рукописів до друку, і під час випуску, і при збуті – товариство не витримувало конкуренції з іншими друкарнями [9, с.8–9; 83–84; 7, с.4]. Не здійснилися задуми видавати сільськогосподарський календар і “народну газету” [19, с.131]. Успішнішою була робота зі складання рецензій на народні видання для приблизних каталогів народних бібліотек. У продажу добре розійшовся збірник рецензій за 1899 р., ще краще – перші два випуски оглядів “Народная литература” (1903–1904), проблеми з’явилися із продажем третього (1905): “Кваплива поява та щезання дешевої літератури” та великий попит на неї актуалізували більш часте видання менших за обсягом збірок [11, с.92; 6, с.68; 11, с.77; 12, с.34, 71].

Необхідність узгоджувати всі дії з органами влади узалежнювала діяльність товариства від урядової регламентації. Селянам можна було пропонувати тільки книжки, ухвалені для народних читань і використання в школах і читальнях Ученим комітетом Міністерства народної освіти й духовним відомством. Діячі товариства неодноразово клопоталися про збільшення цих каталогів. Деякі послаблення були зроблені в 1901–1902 рр., а найбільші зміни відбулися після царського указу від 2-го грудня 1905 р., за яким до народних бібліотек-читалень допускалися всі книги й періодичні видання, не заборонені цензурою. Поява нових можливостей не означала зняття контролю. Поширювані видання “визвольного” характеру сприймалися як “злочинні”. Звинувачення в їх розповсюдженні призвело до закриття товариства в 1908 р. [1, арк.31–31 зв.]. У квітні 1907 р. волинський губернатор доповідав міністрові внутрішніх справ: “Поширення серед селянського населення подібної літератури є безсумнівно шкідливим, адже ідеї соціалізму та інші теорії, що нею розвиваються, будучи недоступними для розуміння малограмотних селян, можуть породжувати серед них небажані бродіння (...)” [3, арк.3–3 зв.]. Зміна політичної кон’юнктури в 1905–1907 рр. також спричинила масовий відплив членів з товариства: увага “російського інтелігентного товариства”

переключилася на суспільні питання. Пожвавилася діяльність філіалів, але ненадовго. Так, діячі Звенигородської комісії встигли виписати “Громадську Думку” і відсвяткувати “Роковини Т.Г.Шевченка”, але так і не змогли реалізувати плани щодо відкриття народного будинку, влаштування народних читань та спектаклів [12, с.1–2, 75–76].

Чимало труднощів виникало через нестачу коштів. Фонд Київського товариства грамотності складався із членських внесків, пожертв і зборів від благодійницьких заходів; отримані кошти розподілялися між комісіями. У 1902 р. бюджет КТГ на влаштування сільських бібліотек складав 200–300 руб., у той час як Харківське товариство для цього отримувало субсидію губернського земства до 1 200 рублів [6, с.68]. Разом з тим не завжди використовувалися наявні фонди. У 1899 р. залишилися не витраченими 400 руб. з коштів, наданих із загального фонду КТГ на заснування пушкінських бібліотек [9, с.42]. У 1902 р. видатки на формування безкоштовних бібліотек склали 170 руб. при бюджеті бібліотечної комісії у 869 руб. (залишок “перекинули” на друк рецензій), тоді як при менших бюджетах у 1897 р. було витрачено 185 руб., 1900 р. – 503 руб. У 1903 р. бібліотечна комісія також не витратила асигнованої їй товариством суми, посилаючись на малу кількість замовлень. Зменшувалися й витрати на кожну бібліотеку. Усе більше перевага віддавалася заснуванню павленківських бібліотек, що потребувало мінімальних власних внесків. Відкриті бібліотеки залишалися “маленькими крапками в неозорому морі народної темноти” [6, с.29; 7, с.78, 119–120], але і їм не вистачало фінансової підтримки.

До шкільних і спрощених бібліотек у середньому висилалося книг на 5–10 руб., до бібліотек інших типів – на 50–100 руб. На 10 руб. можна було придбати 40–45 книжок. Між тим звіти засвідчували, що навіть при бережливому ставленні до книг з боку сільських читачів книжковий фонд зношувався. Протягом 1902–1906 рр. по різних бібліотеках було втрачено від 13 до 160 книг, деякі стали такі зношені, що їх не можна було читати. Майже в усіх звітах ішлося про збільшення попиту на книги й лунали прохання про поповнення, особливо важливе для шкільних бібліотек, які, при мізерній кількості книг, часто були єдиним місцем у своїх селах, де брали книги і дорослі, і діти. Бібліотечна комісія поповнювала невеличку кількість бібліотек (див. табл. 1), переважно тих, що надсилали звіти, на 5–10 руб. На додаткове висилання книг до 700 бібліотек, відкритих для комітетів народної тверезості, у середньому було витрачено по 1 руб. 55 коп. Книги ззовні (від інших громадських установ, сільських громад, комітетів тверезості й приватних осіб) отримували тільки 3 бібліотеки в 1903 р. і 9 – у 1906 р., ще 13 одержували періодику. До окремих шкільних бібліотек на казенні гроші купувалися підручники й селянська газета правого спрямування “Дружеская Речь”.

Справа наближення книг до читачів із селян потребувала громадського втручання. Заклики КТГ про допомогу розміщували в місцевій пресі та розсилали в повідомленнях волосним правлінням, поміщикам, комітетам народної тверезості, мировим посередникам, податковим інспекторам, сільським лікарям, учителям та ін. Дані табл. 1 доводять, що ці зусилля не були марними, але й рівень громадської активності не був високим. На 120 екземплярів звернення, розісланого в 1899 р., надійшло до десяти замовлень; на 970 листів із закликами засновувати пушкінські бібліотеки – 15 пропозицій, придатними з яких виявилися дві, фінансова ж допомога з “провінції” надійшла лише від одного вчителя (4 руб. 36 к.). У КТГ були налагоджені стосунки майже зі всіма повітовими комітетами народної тверезості Київської губернії й деякими Подільської та Волинської. Утім без наслідків залишилося прохання КТГ до Київського губернського комітету народної тверезості (1903) про асигнування 3 000 руб. на заснування 30-ти 100-рублевих бібліотек при сільських чайних [9, с.11–12, 70–79; 10, с.74–79; 7, с.76].

За положенням бібліотеки мали відкривати в приміщеннях училищ, але часто-густо до цієї справи підключали сільські громади. Через зволікання останніх, наприклад, у 1896 р. затягнувся розгляд клопотання черкаського мирового посередника про комплектацію трьох сільських бібліотек [8, с.11]. За свідченням В.П.Науменка, перед відкриттям павленківських бібліотек КТГ входило в згоду саме із сільськими громадами (рідше – з окремими особами) про надання безкоштовних приміщень [3, арк.71]. За звітами, ці заклади розміщали в будинках сільських і волосних правлінь, приватних домівках, чайних, але більшість усе ж при училищах, мережа яких збільшувалась.

Громадських внесків потребувало й формування книжкових фондів бібліотек. У 1901–1902 рр. фонди близько 40% павленківських бібліотек були складені за сприяння сільських громад і волосних правлінь. Ще 40% бібліотек у 1901 р. і 33,3% у 1902 р. Отримали для цього приватні кошти – від освітян, землевласників, управлінь маєтками, священиків, мирових посередників, лікарів, агрономів. Та вже в 1903 р. серед засновників були тільки приватні особи й комітети народної тверезості, у 1906 р. останні сприяли відкриттю 81,2% павленківських бібліотек у Київській губернії. У 1906 р. на Волині, де доти було засновано найменше бібліотек по краю, відразу з'явилася 61 на земські субсидії. КТГ вело перемовини з Подільським земством про відкриття 154 бібліотек у кожній волості [11, с.90; 10, с.71; 12, с.31–37].

Недостатня інтенсивність роботи КТГ і в київських комісіях, і на місцях пояснювалася, крім іншого, нестачею працівників, які б мали бажання “просвіщати народ” безкоштовно або за крихітну платню. Протягом багатьох років усю роботу товариства координував В.П.Науменко [18; 24]. У 1899–1902 рр. редагування рецензій узяв на себе Є.О. Ківлицький. До 1904 р. усі організаційні клопоти з формування павленківських бібліотек лежали на завідувачі київським книжковим складом Т. І. Осадчому (1866–1945), який вів листування, підтримував стосунки із засновниками бібліотек, більшість з яких відкрив особисто [11, с.90; 7, с.116]. Завідувачами сільських бібліотек ставали вчителі та священики, рідше – агрономи, лікарі, писарі, завідувачі чайних та приватні засновники. За звітами 1906 р., винагороду отримували тільки завідувачі в м. Базалія (40 руб. на рік) і с. Половці (12 руб.) [12, с.37]. Між тим найбільш плідною була робота закладів із сумлінними працівниками, приміром бібліотеки в с. Борщів на чолі з п. Єрем'євою. Навпаки, складання із себе повноважень завідувачами призвело до припинення існування книжкового складу в м. Горшки та бібліотеки в с. Осьмиговичі [10, с.76; 10, с.67; 7, с.85].

Крім “видимих” причин збоїв у роботі КТГ, були й приховані. Чи не найважливіша з них, на наш погляд, полягала в розумінні просвітянами того, які саме книги були варті поширення. Термін “корисна книга для народу” на зламі XIX–XX ст. мав принаймні дві конотації. У вузькому значенні, згідно з просвітницькими ідеалами, ішлося про науково-популярні книжки й брошури природничого, сільськогосподарського та медичного змісту, ознайомлення з якими повинно було допомогти піднесенню матеріального добробуту селян. Ширше під цим терміном розуміли більш різнопланову літературу, що мала слугувати “духовному збагаченню народу”. За одним з розхожих тлумачень, “просвіта”, на відміну від “навчання”, мала сприяти поширенню не просто знань, а знань “правильних” замість “хибних”, адже “народну темноту” уособлювали не тільки анальфабети. Відповідно, без допомоги “освічених класів” представники “народу” нібито не могли впорядкувати самостійне читання [13; 5 та ін.]. “Літературним розвитком” селян треба було займатися, бо самопливом у селах “мільйонними тиражами” розповсюджувалися лубочні видання (казки, пригоди, мандри, сонники, календарі тощо), зміст яких видавався не відповідним тому шляху, який мав пройти народ у своєму культурному розвитку. За висловом письменника й журналіста Г.А.Коваленка (1867–1938), видавці лубочної літератури не рахувалися з “моральним, так би мовити, обов'язком давати народові справжню духовну поживу, корисне читан-

ня” [14]. Автор іншої замітки “Кіевской старини” обурювався результатами перевірки наявних запасів книжок, коли в 143 селянських родин одного з українських сіл знайшли 866 книг, з яких більшість складала видання релігійного змісту (409) та лубочна література (298). Зі знайдених 72 українських книжок “найбільше пощастило” “Наймичці” і “Кайдашевій сім’ї”, завдяки їх дешевій ціні [16]. Протистояти напливу “літератури московського нікольського ринка” і мали “загальнокорисні книги” (наприклад, у 1898 р. у Санкт-Петербурзі було створено “Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг” для друку творів красного письменства та науково-популярних брошур українською мовою). Показовим був синонімічний ряд до цього поняття у звітах КТГ. “Корисна книга” називалася також “добра”, “краща”, “толкова”. Та в контексті чи не найбільш влучною була медична метафора – “здорова”. Указувалося, що поширення такої літератури було “одним з кращих засобів розумового і морального розвитку народу”: до “провінції, у ведмежі закутки” мала проникнути “дешева добра книжка, яку треба вибрати – виудити з маси всілякого сміття, яке поступає на книжковий ринок щорічно”. Деякі назви мали присмак меншовартості – “народні видання”, “кращі книги, допущені до народних бібліотек”, “популярні видання для малопідготованого читача”.

“Правильні” книги необхідно було не тільки вибрати (звідси й складання всіх цих “списків книг” і збірників рецензій), а й полегшити їхній доступ “до різних шарів суспільства”. Промовистим є зауваження кореспондента “Вѣстника Европы: “Останнім часом немало складається й друкується добрих книг для народного читання. (...) необхідно, щоб ці книжки дійшли до народу, і щоб народ знав, де їх можна купити. (...) Доки народ не визнає цих нових добрих книг і не стане сам запитувати їх, доти народною книжковою торгівлею мають займатися люди, які розуміють смисл і толк у народних книжках” [17]. Безумовно, що головними шляхами наближення книг до селянства й було відкриття бібліотек і спеціальних пунктів продажу. Знаний науковець та громадський діяч М.Сумцов (1854–1922) зазначав: “Вони (громадські бібліотеки. – В.В.) мають нести культурний розвиток, тобто пізнання всього вищого, що продумано кращими людьми й знайшло вираз у друці” [14].

У книжкових каталогах і книгозбірнях, формованих КТГ, постійними були відділи “кращих художніх” творів і літератури наукового характеру з різних галузей. У революційні роки, на фоні зростання атеїстичних і “визвольних” настроїв, зник раніше обов’язковий релігійний відділ і був доданий суспільно-юридичний.

Як свідчать звіти КТГ, селяни читали книжки, запропоновані їм у безкоштовних бібліотеках-читальнях. Проблеми існували з комерційно не вигідним роздрібним продажем “доброї” літератури. Причин шукали в новизні справи, апатії до неї “інтелегентних осіб”, незвичці пасажирів третього класу до книги. Але справа, як видається, була й в асортименті продаваних книг. Селяни призвичаювалися читати “кращі” книги, але далеко не завжди були готові купувати їх. Та й читали вибірково. Книги всіх відділів знаходили читачів тільки в маленьких шкільних бібліотеках. Звіти самостійних безкоштовних бібліотек засвідчували зменшення кількості книгозбірень, у яких читали всі книжки, з 11 у 1903 р. до 2 у 1906 р. До 1907 р. збільшилася цікавість до відділів історії та географії, затребуваною стала періодика. Найменшою популярністю користувалися “корисні” юридичні та медичні книги, несталий попит був на сільськогосподарські й природознавчі. Найохочіше дорослі селяни читали книги релігійно-морального змісту й белетристику. Сільський читач “розвивався”, причому не тільки в межах книжкового коридору КТГ: у деяких бібліотеках запитували книги, яких там не було (твори Т.Шевченка, І.Котляревського, Ф.Достоевського, Л.Толстого, А.Чехова, Д.Писарева, І.Тургенєва, В.Короленка, Г.Сенкевича, “на суспільні теми”, “по сучасним питанням”, “про економічне становище Росії та інших країн” тощо). Але були й такі

читачі, які не визнавали подібних “великих книжок”, книжок про “світське життя”. Найбільш затребуваними залишалися ті ж самі мандри та казки.

Бестселерами роздрібного продажу були 1,5–5 копійчні дешеві народні видання й книги для самоосвіти. Діячі КТГ змушені були звернути увагу на передоплату найдешевших книг, які мали б збут, намагаючись закріпитись у цьому сегменті книжкового ринку. Зрештою, у середовищі київських книжкових магазинів, з у край бідним набором народних видань, склад зайняв “серйозне становище”. Існувало розуміння того, що при переведенні складу на комерційну основу доведеться “дослухатися більш уважно до вимог народу” і вести статистику “затребуваних книг” [6, с.94, 96; 7, с.112, 122–123; 11, с.6].

Отже, діяльність КТГ з поширення книг серед селянства Правобережжя утруднювалася через урядову регламентацію, нестачу коштів і кадрів. Неоднозначно розгортався процес залучення до цієї справи громадськості. Зі всіх напрямів діяльності найбільш ефективною була праця з відкриття сільських бібліотек, яка уможливлювала донесення до потенційних читачів книг, визнаних “корисними” і “добрими”. У видавничій діяльності й справі книжкового продажу КТГ опинялося між Сциллою і Харібдою, будучи змушеним ураховувати споживацькі запити із завданнями “просвітницького впливу” на читачів. Надалі важливим здається з’ясування поглядів на зміст селянського читання представників різних суспільних течій.

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 317, оп. 1, од. зб. 5027, арк. 1–45.
2. Там само, ф. 442, оп. 838, од. зб. 89, арк. 1–8.
3. Там само, ф. 442, оп. 857, од. зб. 146, арк. 1–148.
4. Ківлицький Є. О. (Про київське товариство грамотності) / Є. О. Ківлицький; Новікова О. Євген Ківлицький про роботу Володимира Науменка в товаристві грамотності // Київська старовина / гол. ред. П. П. Толочко. – К. : Київський славистичний університет. – 2012. – № 3 (405). – С. 81–82.
5. Мичурин А. В защиту книги “Что читать народу?” / А. Мичурин. – Тифлис : Типография Я. И. Либераман, 1887. – 41 с.
6. Отчет о деятельности Киевского Общества Грамотности в 1902 году. – К. : Тип. Н. А. Гирич, 1903. – 108, XXI с.
7. Отчет о деятельности Киевского Общества Грамотности в 1903 году. – К. : Тип. Н. А. Гирич, 1904. – 126, XVIII с.
8. Отчет о деятельности Киевского Общества Грамотности за 1896 год. – К. : Тип. Императорского Ун-та св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1897. – 43 с.
9. Отчет о деятельности Киевского Общества Грамотности за 1899 год. – К. : Тип. Т. Г. Мейландер, 1901. – 196 с.
10. Отчет о деятельности Киевского Общества Грамотности за 1900 год. – К. : Тип. М. Д. Ивановой, 1901. – 96 с.
11. Отчет о деятельности Киевского Общества Грамотности. За 1901 год. – К. : Тип. М. Д. Ивановой, 1902. – 124 с.
12. Отчет о деятельности Киевского Общества Грамотности за 1906 год. – К. : Тип. 1-й Киевской Артели печатного дела, 1907. – 99 с.
13. Рубакин Н. А. Этюды о русской читающей публике / Н. А. Рубакин. – С. Пб : Склад издания В.П.Карабасникова, 1896. – 244 с.
14. Сумцов Н. Ф. Организация общественных и школьных библиотек / Н. Ф. Сумцов. – Х. : Тип. Губернского правления, 1896. – 24 с.
15. Сьогобочний Гр. (Коваленко Г.А.) Лубочная украинская литература / Г. А. Коваленко // Київская старина. – 1905. – Т. 89 : Библиография. – С. 8.
16. Что читает деревня? // Київская старина. – 1901. – Т. 73. – Текущие известия. – С. 157.
17. Яковенко В. С книгами по ярмаркам / В. Яковенко // Вісник Європи. – Сентябрь, 1894. – Кн. 9. – С. 401–419.
18. Албул І. Історія педагогіки в персоналіях: Володимир Науменко (1852–1919) : навчальний посібник / І. В. Албул; Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. – Умань : Софія, 2007. – 196 с.
19. Березівська Л. Д. Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – поч. XX ст.) / Л. Д. Березівська. – К. : Вид-во “Молодь”, 1999. – 191 с.
20. Вовк Л. П. Історія освіти дорослих в Україні : нариси / Л. П. Вовк. – К. : УДПУ, 1994. – 228 с.

21. Гордійчук О. В. Бібліотеки, книжкові склади та магазини Київського товариства грамотності: 1882–1908 / О. В. Гордійчук // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – К., 2009. – Вип. 1. – С. 65–69.
22. Гордійчук О. В. Становлення та діяльність Київського товариства грамотності (1882–1908 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / О. В. Гордійчук; Держ. вищ. навч. заклад “Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди”. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 20 с.
23. Калиниченко А. Київське товариство грамотності / А. Калиниченко, Н. Калиниченко // Рідна школа. – 1997. – № 12. – С. 74–75.
24. Палієнко М. Повернення із забуття: портрет вченого, журналіста, видавця Володимира Науменка / М. Палієнко ; за ред. Н. Сидоренко. – К. : Дослід. центр іст. укр. преси, 1998. – 41 с.

Стаття посвячена проблемі содействія Киевского общества грамотности налаживанию крестьянского чтения в Правобережной Украине. Проанализированы факторы, влиявшие на эффективность мероприятий КТГ по распространению книг среди крестьянства. Уточнена градація типів и количество бесплатных библиотек-читален, укомплектованных и открытых обществом. На основе анализа местных отчетов установлены пределы колебаний количества абонентов библиотек разных типов, условий получения и чтения книг крестьянами, их читательских приоритетов. Указано на существование противоречия между просветительскими заданиями организации по распространению “полезных книг” и необходимостью приспособляться к потребительским запросам крестьянства.

Ключевые слова: Киевское общество грамотности, крестьянское чтение, полезные книги.

The article is devoted to the aspects of peasants' reading establishing on Right-Bank Ukraine by Kyiv Literacy Society. The author analyses the factors that had an impact on efficiency of the actions carried out by Kiev Literacy Society as on distribution of the books among the peasantry. Types and number of free-of-charge libraries equipped and opened by the society are revealed herein. Based on the analysis of the local reports there have been fixed the fluctuation limits in number of subscribers of different types libraries, conditions of receipt and reading of the books by the peasants and their reading preferences. The article shows the existence of contradictions between literacy tasks of the organization as on distribution of “the useful books” and necessity for adaptation to the consumer demands of the peasantry.

Keywords: Kyiv Literacy Society, peasants' reading, useful books.

УДК 94(477.83/.86) : 323.1 “1890/1895”

ББК 63.3 (4 Укр) 52

Андрій Королько

РАДИКАЛЬНІ НАРОДНІ ВІЧА НА ПОКУТТІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1890-х рр.

У статті простежено перебіг радикальних народних віч на Покутті першої половини 1890-х рр., що спричинили посилення позицій РУРП у краї. Звернено увагу на передумови становлення українського радикального руху на Покутті; проаналізовано національно-політичні й соціально-економічні вимоги радикалів, які виносилися на народних вічах, політичних зборах і нарадах; показано активність відомих радикальних діячів І.Франка, С.Даниловича, К.Трильовського та інших, які виступали з відповідними програмами на народних зібраннях; простежено діяльність першого радикального політичного товариства на Покутті “Народна Воля”, яке засноване в рамках загальнонародного вічового руху в краї.

Ключові слова: радикали, Русько-Українська радикальна партія, віче, Покуття, “Народна Воля”.

Третю течію суспільно-політичного руху Галичини кінця XIX – початку XX ст. поряд з народовським і русофільським рухом представляли радикали. Вони, опираючись на ідеї Михайла Драгоманова, намагалися позбутися консервативних поглядів старшого покоління, вивчали здобутки європейської культури й науки, хотіли присвятити себе праці для простого народу. Радикали одні з перших приступили до створення масової політичної організації для захисту народних інтересів. Саме їм належить створення 1890 р. у Галичині першої в історії України політичної партії сучасного типу – Русько-Української радикальної партії (РУРП).

Але разом з тим радикальна група не була внутрішньо єдиною. На кінець 1880-х рр. в її межах співіснували “старші радикали” (І.Франко, М.Павлик, О.Терлецький, Г.Павлик), близькі до них “молодші соціалісти” (С.Данилович, Т.Окуневський, К.Трильовський, І.Гарасимович) – обидві групи залишилися під впливом М.Драгоманова й обстоювали пристосування марксістського соціалізму до аграрної Галичини й “молоді” радикали (Ю.Бачинський, В.Будзиновський, С.Вітик, В.Охримович), які сприйняли ортодоксальний марксизм і згодом використали його для обґрунтування ідеї державної самостійності України [69, 136; 75, с.73–74].

Радикальний рух у Галичині знайшов відображення в низці публікацій українських і зарубіжних авторів: Я.Грицака [73; 74; 75], О.Аркуші [69; 70], І.Чорновола [101; 102; 103; 104], О.Сухого [91; 92], М.Кугутяка [82; 83], Дж.-П.Химки [100], П.Шкраб’юка [105; 106], С.Макарчука [84], а [80], І.Гурака [79] та ін. Поглиблено займалися вивченням окресленої нами проблеми Іван Білинкевич [72], Іван Монолатій [85], Микола Гуйванюк [76; 77; 78], Василь Харитон [99], Осип Кравченко [81], торкаючись питання перебігу народних віч на Покутті, участі в них відомих радикальних діячів. Більшість праць з досліджуваної нами проблеми має історико-краєзнавчий характер, однак достатньо цікаво проливає світло на такий вид практичної роботи радикалів у краї.

Велику кількість інформації із зазначеної проблеми почерпнули з радикальних періодичних часописів “Народ” (1890–1895) і “Хлібороб” (1891–1895), які виходили в м. Коломия. Часопис “Народ” після створення РУРП став офіційним органом партії. У вступній статті редакція, що була в руках І.Франка й М.Павлика, заявляючи про бажання “причинитися до вироблення між Русинами міцних основ солідарности...”, підкреслила, що “за підвалину всяких заходів... маємо того, хто нас усіх своєю кєрвавицею згадував – народ, простих робітних людей” [8, с.1]. Як орган РУРП двотижневик ставив своїм завданням “ширити серед народа й інтелігенції всесвітні поступові думки... розбирати й критикувати наш сучасний суспільний устрій... жите й розвій нашої суспільности”. Він значною мірою спричинився до закладання основ національного й соціального визвольного світогляду народу, указуючи реальний напрям українського масового руху [89, с.57]. Часопис “Хлібороб” теж зумовив до закладання основ національного і соціально-визвольного світогляду селян, міщан та ремісників, ставив за мету “сміло і явно боронити наших бідних хліборобів по селах і містах, подавати їм усю правду з огляду на справедливість і добро простого народу... ширити дух боротьби за кращий добробут і просвіщати народ до тої боротьби...” [46, с.1]. На сторінках часопису й у додатках до нього аналізувалася організаційна робота радикального політичного товариства “Народна Воля” і новостворених осередків товариства “Народна спілка”, яке “має старатися о піднесення добробуту і просвіти народа руского на Покуттю” [89, с.62]. Частково почерпнули інформацію з львівського друкованого органу РУРП “Громадський голос” (1895–1939, з перервами).

Ще один корпус первинних джерел становить мемуарна література. Серед праць такого характеру слід виокремити свідчення очевидців тогочасних подій: Василя Равлюка [87–88]; Іванни та Євгенії Данилович, доньок одного з лідерів радикального руху Северина Даниловича [1]. У цих спогадах розглядається громадсько-політична діяльність діячів, причетних до становлення радикального руху на Покутті – В.Стефаніка, Л.Мартовича, С.Даниловича, їхні взаємини з лідерами РУРП І.Франком, М.Павликом. До цих джерел треба підходити обережно, адже трапляються неточності, які слід через аналіз наявних архівних джерел із цієї проблеми порівнювати, корегувати.

При висвітленні досліджуваної проблеми залучили газетні й журнальні замітки про лідерів радикального руху на Покутті І.Сандуляка, Г.Запаринюка, С.Даниловича, М.Павлика, зібрані галицьким бібліографом І.Левицьким наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. [2; 3; 4; 5].

Мета статті – простежити перебіг радикальних народних віч на Покутті першої половини 1890-х рр., що спричинили посилення позицій РУРП у краї. Досягнення мети передбачає вирішення таких завдань: показати передумови становлення українського радикального руху на Покутті; проаналізувати національно-політичні й соціально-економічні вимоги радикалів, які виносилися на народних вічах, політичних зборах і нарадах; звернути увагу на активність відомих радикальних діячів І.Франка, С.Даниловича, К.Трильовського та інших, які виступали з відповідними програмами на народних зібраннях; простежити діяльність першого радикального політичного товариства на Покутті “Народна Воля”, яке засноване в рамках загальнонародного вічового руху в краї.

Радикальний рух отримав своє поширення на Покутті. Пояснюється це тим, що тут часто бували або проживали ідеологи радикального руху Іван Франко, Михайло Павлик і його сестри, Кирило Трильовський, Северин Данилович, Остап Терлецький, Наталя Кобринська, Теофіл Окуневський. Слід також визнати, що Покуття було аграрним краєм, тому представники радикального руху особливу увагу приділяли селянській масі, убачаючи в ній основу демократичного руху.

Провідну роль у пропаганді радикальних ідей відіграв І.Франко, який з М.Павликом й О.Терлецьким видавав часописи “Громадський друг”, “Дзвін”, “Молот”. Іван Франко мріяв про заснування прогресивної політичної партії. Про це він писав Михайлові Драгоманову в жовтні 1881 р.: “[...] поперед усього утворення сильної організації сільського і міського робочого люду, зведення до купи, впорядкування і прояснення всіх опозиційних та революційних елементів, що бродять скрізь у головах народних” [98, с.147]. Але в той час економічні та суспільно-політичні обставини в Галичині не сприяли реалізації такого задуму. Більшість населення тоді становили селяни. Робітничий клас був ще тоді нечисленний і слабо організований. І.Франко писав про це в статті “Організація демократичної партії”: “Характер галицької демократичної організації повинен бути відмінний від організації віденської... Він повинен бути переважно людський, аграрний, далекий від легковаження міщанства та міських робітників у суспільнім житті народу [...] Головна сила нашої суспільності – селянство; головні питання, що займають увагу керманів нашої держави, політиків та публіцистів се питання рільні...” [72, с.141].

Епіцентром творення радикальних ідей стали стіни Коломийської гімназії. У таємному гуртку місцеві гімназисти пропагували радикальні погляди, комплектувалася література соціалістичними творами І.Франка, М.Драгоманова, українських і польських авторів, вивчення яких не було передбачено навчальною програмою. Гімназисти відзначали шевченківські свята, поглиблювали свої знання з історії рідного краю. Активними учасниками гуртка були представники “Покутської трійці” Василь Стефаник і Лесь Мартович, а також Лев Бачинський, які пішли на беззастережну службу новим ідеям, проголошеним І.Франком [88, с.109–110]. Василь Стефаник писав у листі до Ольги Гаморак (1899 р.), що радикальна течія “брала в кліщі молоду душу й батогом гнала її в бій”, а гімназія, “крім формального навчання й ворожого наставлення до нас, учнів-українців, нічого нам не давала. (Тому) виникла потреба заснувати таємне товариство, яке доповнювало б школу і дало б змогу молодим хлопцям знайти своє місце серед тодішніх невідрадних обставин” [81, с.432].

Вир політичного життя щораз більше переконував І.Франка, М.Павлика та інших радикалів у необхідності створення політичного об’єднання, яке б захищало інтереси селян, ремісників, робітників, інтелігенції. А тому на кошти, зібрані наддніпрянськими українцями на початку 1890 р., І.Франко та М.Павлик приступили до видання журналу “Народ”, яким підготували ґрунт для створення політичної партії. Русько-Українська радикальна партія (РУРП) створена 4–5 жовтня 1890 р. у Львові й була першою політичною організацією галицьких українців, що відповідала європейським

партійним зразкам [91, с.243]. У популярній брошурі “Радикали і радикалізм”, виданій у серії “Хлопська бібліотека”, зазначалося, що термін “радикал” походить від латинського слова *radix*, тобто корінь. Отже, радикал – це людина, котра повинна доходити до кореня або ж основи якоїсь речі, а не обмежуватись її поверховим вивченням. Прихильники цієї течії стверджували, що необхідно бути “радикалом” у всіх питаннях [53, с.6; 91, с.243].

Радикали використовували різноманітні засоби агітації, вели освітню й організаційну роботу. Найрезультативнішим елементом агітаційно-пропагандистської діяльності вважалися народні віча, на яких висувалися злободенні питання суспільно-політичного й соціально-економічного життя краю. Передусім, радикали зверталися до українського селянства, яке мало б стати опорою у втіленні в життя радикальних ідей. Лідери РУРП поклали великі надії на віча. Іван Франко, виступаючи на народному зібранні у Львові 12 листопада 1893 р., зауважив: “Радикальна партія є партією селян, і висуває клич – “не селянин для інтелігенції, а інтелігенція для селян”, та під кличем працює. Наука не повинна бути дійною коровою для того, хто її осягнув, а здобувши її, кожний обов’язаний ділитися тою наукою з народом, передавати своє знання народові. Віча, які тепер масово проводяться, є свого рода селянською гімназією. Там (на вічах) шліфується думка, на вічах складає народ свою програму, вирішує важливіші питання. Вічеві рішення є справді виразом волі і потреб всього народу. При допомозі віч розвивається народна свідомість і це єдиний спосіб його організування” [72, с.142]. Невідомий дописувач газети “Народ”, характеризуючи стан радикального руху на Косівщині початку 1890-х рр., так оцінив важливість проведення віч серед українських селян краю: “Віча то сама найверхніща інстанція і найсвятіща річ для наших селян з усього, що є в нашій радикальній руху” [35, с.242].

На вічах розглядали не тільки питання покращення соціального добробуту селян, а й звучали виступи щодо організації читалень, пропагували тверезість, закликали до створення позичкових кас і селянського промислу, порушували питання викладання української мови у Львівському університеті й українських гімназіях, проблеми українського жіноцтва.

За нашими спостереженнями, найбільше радикальних віч на території Східної Галичини першої половини 1890-х рр. відбулося, на Покутті. Протягом 1890–1895 рр. у краї пройшли три радикальні загальнонаціональні (2 лютого 1891 р.; 30 травня 1893 р.; 4 січня 1894 р.) і три окружні (початок листопада 1891 р.; 27 лютого 1892 р.; 18 червня 1893 р.) віча; одне організаційне (установче) віче радикального політичного товариства “Народна Воля” (30 липня 1893 р.); низка нарад (31 січня 1890 р. спільно з коломийською філією “Просвіти”; 5 лютого, 8 і 29 вересня 1891 р.; 15 серпня 1892 р.; 20 серпня й 29 жовтня 1893 р.; 13 травня, 19 червня й 4 листопада 1894 р.; 9 червня 1895 р.). Радикальні діячі Покуття причетні до організації народних віч і нарад у Станиславові (9 квітня й 7 червня 1892 р.) і Львові (16 грудня 1894 р., 2 лютого 1895 р.).

Найчастіше скликалися віча в Коломиї, де окремою сторінкою виступають народні зібрання на підтримку РУРП. Варто також зауважити, що до створення першої української політичної партії був причетний так званий “Коломийський гурток” на чолі із С.Даниловичем [79, с.95]. Перші спільні селянські зібрання радикальні діячі “Коломийського гуртка” здійснювали за сприяння місцевої філії “Просвіти”. 31 січня 1890 р. культурно-освітнє товариство зорганізувало “простолюдські виклади для селян” під орудою С.Даниловича. Прибуло сто селян із сіл Коломийського, Снятинського і Косівського повітів, переважно представники народних читалень. Після вступного слова заступника голови філії “Просвіта” о. Миколи Лепкого з тригодинною промовою виступив С.Данилович, який ознайомив селян з їхніми правами на спадкове володіння землею, родинним майном [63].

Іван Монолатій стверджує, що перше народно-радикальне віче відбулося в Коломиї 2 лютого 1891 р. у залі готелю “Таліція” (на другому поверсі теперішнього ТзОВ “Гастроном “Коломиянка”) [85, с.128]. На ньому був присутній І.Франко, який згодом написав цікаві спогади про цю подію [65]. Каменяр визнав, що “[...] се перше віче, скликане радикалами, немов би перша прилюдна проба впливу та діяльності наших товаришів” [65, с.57]. За його спостереженнями, місцева влада стосовно організації цього напівполітичного заходу українськими радикалами ставилася недовірливо, хоча вела себе набагато спокійніше й тактовніше, ніж щодо організації місцевою філією “Просвіти” зборів у січні 1890 р. [65, с.58].

У тогочасній пресі вказувалося про велелюдність першого радикального віча, на яке зійшлося 800 селян Покуття; стверджувалося про рішучість місцевої громади організувати такі народні зібрання: “Наш нарід тому так численно зібрався на коломийське віче, щоби показати, що він вже уміє постояти за свої права, за свої інтереси; що він вже чим раз більше стає самосвідомою силою, котра не дивиться на ніякі обіцянки та команди з гори, але в собі самій шукає средств до переведеня в жите своїх змагань” [33, с.69].

Однак не всі присутні на вічі підтримували гасла радикалів щодо соціальної рівності населення. Дописувачі до української радикальної газети “Народ” Іван Франко й Кирило Трильовський у суголосся підтвердили, що греко-католицькі священники Гошоватюк (на думку авторів газетних заміток, цей священник у практичній роботі прирівняв голову “Народної Ради”, лідера народовської течії українського національного руху Ю.Романчука з Ісусом Христом), Павлюк, Левицький та їхні однодумці перебивали присутніх радикальних діячів Курилюка, Г.Запаринюка й С.Даниловича, указуючи на неприйнятності поширення соціальних реформ на покутському ґрунті. Лідери радикального руху були розчаровані тим, що інші греко-католицькі священники на народному зібранні не підтримали ідей рівності населення краю, посилення селянського фактора у розгортанні українського національного руху Східної Галичини [33, с.69–70; 65]. І.Франко ділився своїми прикрими враженнями про нетактовні виступи деяких інтелігентів-священиків: “Вони своїми виступами засвідчили про свій дуже низький рівень знання та виховання [...] Виступи селян також нічого конкретного не вносили, говорили загальні фрази про єдність та згоду. Тільки кількох промовців-селян, що підійшли до порушеної теми (справи виборів. – А.К.) сміливо, викриваючи різні надужиття при виборах, та пропонуючи конкретні заходи для боротьби з ними” [65, с.57–58].

Наприкінці роботи коломийського віча прийнято рішення створити виборчий комітет у складі 160 членів, який через агітаційну роботу мав підтримувати “селянського кандидата” С.Даниловича на виборах депутатів до Державної Ради в м. Відень. Через три дні, 5 лютого 1891 р., відбулося перше засідання виборчого комітету в складі 130 осіб [33, с.70].

Серйозна організаційна робота місцевими радикалами здійснювалася напередодні проведення першого окружного селянського віча, яке відбулося 5 листопада 1891 р. у Коломиї. Були скликані дві наради 8 і 29 вересня 1891 р., на яких розглядалися питання, що виносилися на обговорення загальнокрайового заходу. Віче мало відбутись у жовтні, однак на прохання депутата Галицького крайового сейму, прихильника українського радикального руху Теофіла Окуневського, який перебував у відрядженні, загальнокрайові збори перенесли на початок листопада 1891 р. – громадсько-політичний діяч “хотівби почути гадку і волю народа” [38]. Організували окружне народне віче С.Данилович, І.Гарасимович і К.Трильовський, головували Т.Окуневський і І.Кузик. На ньому висувалися не тільки соціально-економічні вимоги, а й політичні. Северин Данилович наголошував, що, улаштовуючи такого характеру народні збори селян, “радикали стоять на тім, що для поправи долі руского народа треба ґрунтовної зміни цілого теперішнього устрою політичного в краю, щоби все жите політичне по-

ставити на основі повного демократизму, а першою підставою до досягнення тої цілі є заведене загального безпосереднього голосовання при всіх виборах. Се має бути точка виходу до всіх інших реформ, се єдиний спосіб здобути рускому народови відповідне становище в державі” [14, с.307]. Прийнято низку вимог-резолуцій: упровадити загальне безпосереднє таємне голосування з одночасною ліквідацією куріальної системи під час виборів до Державної Ради, крайових сеймів, повітових і громадських рад; засудити політику “нової ери” у справі українсько-польського порозуміння; надати більше прав повітовим і місцевим громадським радам, склад яких обирають на три роки жителі села без упровадження куріальної системи голосування; усунути тотальний контроль над органами місцевого самоврядування з боку окружних урядовців; посилити дисциплінованість керівництва виборчих комітетів щодо окреслення кандидатів у депутати місцевих рад, які мали б сумлінно виконувати свої обов’язки; контроль стосовно ремонту доріг доручити громаді краю, зменшити для селян кількість днів на ремонт шарварків (доріг) тощо [43, с.42–43; 52; 62].

Невідомий дописувач газети “Хлібороб” високо оцінив проведення окружного віча в Коломиї: “Було се перше селянське віче, якого єще доси не було в Галичині [...] Народ покутський показав на тім вічу свою повну зрілість і спосібність говорити рішучо і з повагою про свої права, кривди і жаданя” [43, с.41]. Зауважимо, що на цьому зібранні, на відміну від попереднього, греко-католицьке духовенство не виступало проти соціально-економічних ініціатив радикалів. Імовірно, низка священників узагалі не була запрошена на радикальне віче, а склад його учасників становив удвічі менше – 400 чоловік. Для порівняння, через місяць, 6 грудня 1891 р., у невеликому селі Карлів Снятинського повіту (тепер – с. Пругівка Снятинського району) було скликане радикальне селянське віче, у якому теж узяло участь 400 жителів [23; 32].

Ідеї діячів радикального руху звучали в Снятині, де 27 лютого 1892 р. відбулося народне віче [49]. У роботі віча, організованого радикальним проводом повітового міста й с. Карлів, взяло участь 2 тисячі селян і міщан краю [39, с.33] (за іншими даними, 1,5 тисячі жителів [51, с.65]). За вічем слідували староста й комісар Снятинського староства та 12 жандармів. На радикальному зібранні, що мало розширену програму (16 питань) і тривало 5 годин, головою президії обрано Северина Даниловича, а його заступником селянина із с. Карлів Івана Кузика; по декілька разів виступали Михайло Павлик, Іван Сандуляк та інші промовці. Вони висували питання, які стосувалися всього покутського селянства. Промовляли насамперед селяни, котрі у своїх виступах наводили конкретні факти зловживань з боку адміністрації та порушували актуальні наболілі питання. Крім загального виборчого права, вимагали припинити конфіскацію прогресивних видань, поліпшити існуючу систему навчання, знизити ціни на сіль, зменшити податковий тиск на селян, відмінити шарварки, запровадити українську мову в діловодстві сільських органів влади тощо. Щодо вдосконалення пресового закону в справі видання книг і часописів прийнято резолюцію: заборонити конфіскацію друкованої продукції; покарати через рішення суду присяжних тих урядовців, які перешкоджають виходу у світ необхідної для громадськості періодичної й неперіодичної літератури; скасувати низку податків у ході продажу відповідної вітчизняної й зарубіжної літератури [51, с.66; 39, с.34].

У сфері ведення місцевої торгівлі була вирішено: визначити зрозумілі для українських селян митні тарифи під час продажу товарів на ярмарках і базарах, виписати їх на спеціальних табличках не тільки польською, а й українською мовою; жителів єврейської національності зобов’язати припинити ошуканські торговельні махінації стосовно до українців [51, с.70; 39, с.34–35]. Кирило Трильовський закликав, щоб українські селяни Покуття закладали власні крамниці й магазини (“склепи”), їхня діяльність мала б регулюватись економічним і просвітнім товариством “Народна спілка”.

Осередок цього товариства повинен знаходитись у кожному покутському селі [51, с.70].

Кирило Трильовський також детально зупинився на наданні загальних виборчих прав українським селянам, відстоював тезу щодо розширення прав повітових і громадських рад, наголосив на тому, щоб на Снятинщині й загалом на Покутті діяло радикальне політичне товариство, яке б захищало права місцевих селян [51, с.69; 13, с.47]. Майбутній “батько січового руху” звернув увагу на редакційну політику другого за поширенням у народних масах Покуття радикального часопису “Хлібороб” (після газети “Народ”. – *А.К.*), що “повинен стати органом селянства руского. Читайте всі газети, і рускі і польські, і які хто може, але маймо свій розум і піддержуймо насамперед свою власну газету” [13, с.47; 51, с.69].

Де кілька разів на вічі промовляв Іван Франко. Він виступив з промовою об’єднати українські політичні сили у вирішенні національного питання. Навів приповідку про дітей-сиріт, які, спаливши маєтки після смерті родичів, почали сваритися між собою, мовляв, на їхніх згарищах знаходилася батьківська скриня, комора, стодола, що мала належати тому чи іншому братові. У суперечку втрутився знекровлений голодом і холодом наймолодший брат: “Покиньте, братя, сваритися, а ставмо нову хату і робімо на хліб”. Каменяр порівняв наймолодшого брата з РУРП, яка хоче примирити старші за віком українські політичні сили народовців і москвофілів [13, с.45; 51, с.67].

Іван Франко виступив з гострою критикою тих промовців, котрі пробували доводити, що українці не доросли до того, щоб користуватися правом загального голосування, а тому наполягали, щоб це питання зняти з порядку денного. Письменник указав на безглуздість такого становища й закликав присутніх, щоб рішуче висловили своє домагання на одержання права голосу. У питанні справи освіти Іван Франко зробив ґрунтовний аналіз тогочасного стану шкільництва в Галичині. Використовуючи статистичні дані, він показав, що далеко не всі українські села мають школи й що вчителі низько оплачувані та залежні від усіх, починаючи від війта й закінчуючи корчмарем [13, с.46; 51, с.68; 72, с.143–144]. З огляду на важливість порушених у цій доповіді питань, вона була повністю опублікована у часописі “Народ” під назвою “Наші народні школи і їх потреби” [41; 96].

На снятинському вічі Іван Франко почув розмову селянина-самоука, столяра й різьбара, а водночас народного поета й активного громадського діяча радикальної партії Івана Сандуляка з Карлова про те, що ексектор забрав останній кожух від однієї бідної сім’ї, тому що вона не могла сплатити податків [4 зв., 5, 5, арк. 4]. Це так схвилювало Івана Франка, що він написав оповідання “Історія кожуха”, уперше опублікувавши його в часописі “Хлібороб” і назвавши іронічно “сучасною казкою” [66; 86, с.116; 94]. Згадує Іван Франко активного діяча радикального руху у вірші “Вандрівка русина з Бідою”, написаному в 1892 р.: поряд з іншими радикалами Іван Сандуляк намагається визволити народ з біди. Коли русин і Біда приїхали в Коломию, то остання попросила русина об’їздити “те місто кляте”, бо тут її “із’їздять радикали” [95, с.126].

Пізніше довгий час І.Франко й І.Сандуляк листувалися, неодноразово зустрічалися на народних вічах, між ними панували щирі й теплі стосунки. Великий Каменяр вислав І.Сандуляку на якісь невідкладні потреби п’ять флоринів [71]. Дослідник М.Гуйванюк зауважує, що впадає в очі щедрість І.Франка, який, хоч сам жив у постійних фінансових нестатках, але все ж таки поділився своїм мізерним доробком із бідним селянином [78, с.82].

На вищезгаданому вічі в Снятині Іван Франко ближче познайомився з цікавим промовцем, громадсько-культурним діячем, членом радикальної партії селянином Григорієм Запаринюком, уродженцем с. Вовчківці Снятинського повіту (тепер – Снятинського району). Про зміну виборчого законодавства у першому пункті програми віча говорив Григорій Запаринюк, “віказуючи, що на нашу бідноту перший лік є роз-

ширене прав політичних...” “Для багатьох панів се справа не така важна, вони можуть собі жити і за границею, де права вільніші, але чому-ж ми до оборони краю маємо бути перші, а до прав останні?” – запитував він [4, арк. 4 зв.; 36].

Після віча Г.Запаринюк запросив до себе І.Франка, М.Павлика, К.Трильовського та інших гостей. Про це розповів герой новели В.Стефаніка “Дід Гриць”: “А як Франко приїхав до мене з молодими ночувати, то жінка, хоч як вічів не любила, але не торкотіла на мене в малій хаті, бо виділа, що наші молоді вчені були коло него такі щасливі і ясні, якби він кожному поклав золоте колісце на голову. А я припер си до ясеня в саду та й кажу: “Господи ти звеселив світ свій цими звіздами, а нас, бідних мужиків, звеселив ти Франком. Будеш мати молитву мою за него щодня” [90, с.208].

У своїх спогадах голова Снятинської й Заболотівської філій “Просвіти” Василь Равлюк так згадував про приятні стосунки між Г.Запаринюком та І.Франком: “Цього цікавого чоловіка (Григорія Запаринюка. – А.К.) у р. 1894 я побачив в Станіславові і одержую відповідь, що він іде піхотою до Львова, щоб придивитися як люди живуть, а у Львів іду до Франка, там він мою промову вишліфовує, учить відповідних рухів, навчає, як він каже, риторичних штучок. На мій запит, чи у Франка стрічав більше таких людей, Г.Запаринюк сказав, що зустрічав одного із Збаражчини та Жидачівщини. Тепер я зрозумів, як Франко за посередництвом таких “запаринюків” клав печать свого духа на жите народу” [87, с.15].

Збереглися відомості про те, що в 1905 р. Г.Запаринюка востаннє відвідав І.Франко, який тоді побував у с. Тростянець Снятинського повіту (тепер Снятинського району). Старожили Вовчківців розповідали, що коли селянин відвозив письменника на залізничний вокзал у Снятині, то по дорозі зустрів пана Мойсу з кіньми, “... як зміями, але з дороги не звернув і капелюха не зняв, небоже дідичу, я ще не такого пана везу, як ти” [99, с.62–63]. У свою чергу І.Франко в розвідці “Нарис історії української літератури до 1890 р.” високо оцінив ораторські здібності народного трибуна: “... як бесідники визначаються навіть неграмотні селяни Запаринюк, Антін Грицуняк та Петро Новаковський” [93, с.468]. Про виступи Г.Запаринюка на народних зібраннях писав Каменяр в оповіданні “Свинська конституція” [97].

На вищезгаданому вічі І.Франку сподобалися промови іншого селянина із с. Вовчківці Василя Чернявського, який виступив тричі, критикуючи священника Підляшеського, що “свій вік був поляком, а тільки на тиждень став українцем”, і деяких народних учителів, що замість просвіти поширюють тьму. Окрім цього, В. Чернявський скаржився на ретроградні погляди вчителів Покуття стосовно навчання дітей із селянського середовища, педагоги краю принизливо говорять: “Мужика як вивчиш, то сокотися его (стережися) гірше як 100 вовків” [51, с.68].

Завершилося віче в Снятині урочисто й святково, ще довгий час учасники зборів не хотіли розходитися по домівках. Невідомий дописувач газети “Народ” із цього приводу так писав: “Зібрані розійшлися в дуже поважнім і радісним настрою, а купки йїх довго ще опісля стояли і бесідували то в льокалю віча то на гостинцю. Серед окриків, по скінченю віча, селяне казали: «Дивіть, аж серце радуєся, – яка велика наша радикальна партія!»” [51, с.72].

Однак народовська преса доволі негативно оцінила радикальне зібрання в Снятині. Зокрема, часопис “Діло” стверджував, що організатори заходу допустили до зали засідань тільки крикунів, ведучий віча Северин Данилович не надавав голос противникам радикального віча. Радикали негативно ставилися до греко-католицького духовенства: “Радикалы замѣсть “духовенство” пишуть “попѣвство”, хоть певно знають, що “попѣвство” значить мешканье священника” [27].

Проте прихильник радикальних ідей, невідомий учасник віча так риторично відповів на критичні закиди народовської газети: “Пишіть собі панове від “Діла” еще і

більші брехоньки, та через те не відберете поваги тому вічу. Ви однаково противні всім вічам, то щож вас обходить і Снятинське віче?” [64].

Подібні віча скликалися й у Станіславові: 9 квітня 1892 р. [45] (серед активних учасників радикального руху були присутні І.Франко, М.Павлик, Т.Окуневський, С.Данилович, І.Гарасимович), 7 червня 1892 р. [34] (зі Львова приїхали І.Франко, М.Павлик, з Коломиї – С.Данилович, І.Гарасимович і селянин Яворський, зі Снятина – І.Сандуляк). Проте перше квітнєве віче, зорганізоване напередодні Великодніх свят, виявилось невдалим і фактично зірваним місцевою адміністрацією. На заваді організації віча стали також народовці [42]. І.Франко писав: “Ця затія була упланована за рання, про це нема сумніву, бо ще перед початком йшла розмова (поширювали міщани м. Калуш. – А.К.), що збори не відбудуться, що будуть заборонені, радили селянам розходитись ще до початку віча... Калушани були добре угощені і на підпитку. Угощав їх по дорозі калушський купець Коритовський... До викриків калушан заохочували попи довколишніх сіл, зокрема Струтинський і Гриньовський, оба з Ямниці, вони викрикували самі, та заохочували калушан: “Кричіть! Кричіть! Він в бога не вірить!” і т. п.” [68].

Однак друге віче 7 червня 1892 р. відбулося, на нього зійшлося 300 людей: “Зібрані все таки були одушевлені, бачучи, що сей другий штурм радикалів на Станіславів уже на половину повівся” [50, с.160]. Головою віча обрали Теофіла Окуневського, заступником – Северина Даниловича, секретарями – І.Гарасимовича й М.Павлика. Виступили тільки три учасники: Т.Окуневський, який розповів про три течії українського національного руху в Східній Галичині, указавши, що лише радикали турбуються про важке життя українських селян краю; І.Сандуляк, який виголосив про надання загального виборчого права простому українському робочому люду; К.Трильовський звернув увагу на важке соціально-економічне становище українських селян через засилля державних податків. Після виступу “батька січового руху” урядовий комісар розпустив віче, оскільки організатори заходу не змогли представити чотирьох нововиявлених учасників віча: “Хоть віче недокінчилося але люде були і тою трішкою вдоволені. Всі бесіди сподобались дуже. Нарід відчув в них всі свої задушевні гадки і бажаня” [61, с.95; 16; 18].

Політичні вимоги звучали на зібранні лідерів радикального руху Покуття в Коломиї 15 серпня 1892 р. Фокусувалась увага на покращенні соціально-економічного добробуту місцевого українського селянства. Прийнято ухвалу, щоб скрізь прихильники політичної сили виступали “яко радикальна селянська партія, солідарно і безбоязно, в обороні прав людських і горожанських і в здобуваню чим раз більшої свободи і гаразду” [2; 56]. Ця нарада фактично заклала підвалини для заснування радикального політичного товариства “Народна Воля”, яке буде утворене наступного 1893 р.

Тридцятого травня 1893 р. відбулося друге загальнонаціональне радикальне віче в Коломиї, на яке зібралось 900 чоловік (за іншими даними, 500 чоловік [40]), переважно українські селяни [25, с.69; 44]. На відміну від першого політичного заходу радикалів у Коломиї, це зібрання не особливо контролювалося місцевою жандармерією й пройшло надзвичайно спокійно: “У перше в нашій Галилеї, ані на місці зборів ані в цілім місті не видно було ані однісінького жандармського багнету; перед самим будинком було усього щось два міські поліціанти...” [24, с.93]. На думку керівників народного зібрання, це було перше віче, що виразно керувалося статутними вимогами РУРП [24]. На вічі розглядалися як соціально-економічні (удосконалення громадського самоврядування, аграрного законодавства краю, поліпшення матеріальної долі селян), так і політичні (надання загального виборчого права, партійно-політична ситуація в краї, редакційна політика радикальних часописів) питання. Серед основних рішень у справі розширення громадського самоврядування українців краю були прийняті такі: вибори до громадської ради мають відбуватися за загальним виборчим правом, причому в го-

лосуванні повинні брати участь усі громадяни села; вїта й керївний осередок громадської ради має обирати не загальний склад громадської ради, а всі жителї населеного пункту, термін повноважень діяльності уповноваженого законодавчого органу має становити не більше трьох рокїв, у будь-який час жителї можуть усунути з посади як вїта, так і керївний склад громадської ради, якщо не виконуватимуть рїшень простої громади села; рїшення про створення окружних громад є гальмом для розвитку місцевого (громадського) самоврядування; лїквідувати преференції багатших жителїв стосовно посїлости громадських володїнь населеного пункту; готувалося спеціальне анкетування про стан самоврядування на селї, зразок його друкувався в радикальному часописї “Хлїбороб” [6; 24, с.93–94]. У сферї загального виборчого законодавства (під час виборїв до Галицького крайового сейму у Львовї й Державної Ради у Віднї) другим радикальним вїчем затверджено постанови: скасувати сучасні норми курїальної системи голосування, щоби “увесь нарїд по селах і мїстах безпосередно, без правиборїв, і картками вибирав послїв до соїму й ради державної”; голосування має бути загальним, для всїх рївним і таємним [24, с.95].

Стосовно податкового й земельного законодавства прийнятї такі ухвали: селяни не повинні сплачувати одночасно податок нї з окремої дїлянки, нї з хати, де проживають, подають у казну держави тїльки один із зазначених податкїв; найбїднїші категорїї українського селянства не зобов’язанї сплачувати жодного податку на користь держави; заборонено розподїляти земельнї дїлянки без погодження місцевої громади; великї панські маєтки, лїси, пасовища мають бути викупленї за державнї кошти й безкоштовно переданї сїльській громадї; при продажу земельних дїлянок у прикордонних мїсцевостях населених пунктїв тутешня громада повинна стати першою у визначеннї розподїлу майна; сїльскї робїтники, якї працюють на панських маєтках, мають отримати такі ж права, як робїтники, що працюють на фабриках і заводах, особливо, якщо це стосується оплати працї [24, с.94; 25].

Друге радикальне вїче в Коломїї постановило, що в партїйно-полїтичній сферї РУРП партїя дїє самостїйно та зазиває селян і мїщан приставати до рядїв партїї. Мїсцевий осередок РУРП закликає, щоби духовенство не втручалось у справи органїзацїї партїйно-полїтичного життя на територїї краю. Нацїлювалося на обов’язковїй передплатї українських радикальних часописїв, передусїм, газети “Хлїбороб”. На вїчї сформований вужчий комїтет місцевого осередку РУРП з дев’яти осїб: І. Бородайкевич, селянин з с. Бортники Товмацького повїту; І. Верстюк, селянин із с. Трофанївка Товмацького повїту; С.Данилович, адвокат із м. Коломия; І. Дорундяк, селянин із с. Кийданч Коломїйського повїту; М.Павлик; І.Сандуляк, селянин із с. Карлїв Снятинського повїту; Щ.Творовський з м. Станиславїв; К.Трильовський, адвокат з м. Коломия [24, с.95].

Результатом вїча стало створення на Покуттї радикального полїтичного товариства “Народна Воля”, яке ставило перед собою мету – об’єднати селян під прапором програмних положень РУРП. Для її реалїзацїї в практичній діяльності “Народна Воля” висувала завдання: скликати по всїй територїї Схїдної Галичини збори, вїча, влаштувати вїдчити для вирїшення полїтичних, нацїонально-культурних й економїчних питань; друкувати радикальнї часописи, вїдозви, книги; спрямовувати петицїї, скарги, листи в центральнї й мїсцевї органи влади. Членом цього товариства має бути українець, якому виповнилося 24 роки вїн спроможний щорїчно сплатити 20 австрїйських корон членських внескїв. Головою товариства обрано С.Даниловича, його заступником – І.Сандуляка. До складу керївного осередку також увїйшли К.Трильовський, М.Павлик та Ю.Лутчак [9].

Через три тижнї 18 червня 1893 р. вїдбулося багатолюдне радикальне селянське вїче в Снятинї. Розглядалися два основнї питання щодо впровадження загального виборчого права й реформування громадського самоврядування. Серед вїдомих радикаль-

них діячів виступили: письменник Лесь Мартович, який порівняв систему виборчого законодавства Австро-Угорської імперії з іншими країнами Західної Європи, проаналізував конституцію Швейцарії, де громадянам цієї країни надано найкращі свободи; адвокат І.Гарасимович охарактеризував реформу громадського самоврядування; селяни-радикали Іван Сандуляк, Василь Чернявський, Іван Кузик говорили про наболілі буденні справи місцевих жителів. Кирило Трильовський виголосив резолюцію другого загальнонаціонального радикального віча, яке відбулося у Коломиї 30 травня 1893 р. [54].

Тридцятого липня 1893 р. у теперішньому парку ім. К.Трильовського в Коломиї відбулося організаційне віче радикального політичного товариства “Народна Воля”. Створений постійний головний осередок товариства, до складу якого увійшли С.Данилович, І.Франко, І.Гарасимович, К.Трильовський, М.Павлик, І.Сандуляк, І.Дорундяк, В.Киданецький і І.Фокшей. Головою товариства одноголосно обрано Івана Франка. Останній очолив президію віча й виголосив довгу промову про свою та М.Павлика майже 20-річну діяльність щодо організації й освідомлення селянства. Каменяр наголосив: “Ми мали й маємо хлопа (селянина. – *А.К.*) за чоловіка і віримо, що его можна просвітити і зробити горожанином, рівним хоть би й панови”. У виступі І.Франка вперше пролунали заклики до переходу від непопулярних у Галичині соціалістичних ідей на “посередню дорогу” [48; 85, с.129]. Северин Данилович та Іван Сандуляк зупинилися на розумінні поняття “радикал”, оскільки в тогочасному галицькому суспільстві страхалися цього слова, убачаючи в діях представників цієї політичної течії щось страшне, недобре. На думку С.Даниловича, не треба соромитися зазначеної дефініції, адже радикал – це той чоловік, який не хоче латати людську біду, а прагне викорчувати її до кореня, а на її місце завести щось добре, потрібне для людини. І.Сандуляк вніс у розуміння цього слова інше звучання: “[...] радикали то робітники до дикого саду [...] Отже товариство радикальне то коренителі всего злого; радикали хочуть переіменити порядки так, аби нарід не стогнав від тягарів”. С.Данилович пропонував видати популярну для народу книжечку з поясненням понять радикальна партія і радикали [47, с.105]. На установчих зборах “Народної Волі” прозвучало більше десятка виступів радикальних діячів краю, переважно на злободенну соціально-економічну тематику. До політичного товариства записалося 200 членів [47; 57; 58]. На початку 1894 р. їх було вже близько 500, переважно селяни [37].

Вузьке засідання головного осередку політичного товариства “Народна Воля” відбулося 20 серпня 1893 р. і стосувалося вирішення економічних питань краю. Прийнято постанову про відтермінування низки радикальних віч на Покутті з вересня до пізньої осені у зв’язку з поширенням холери [17].

Відмітимо також, що в цей період подібне радикальне політичне товариство на чолі з Теофілом Окуневським було утворене в м. Городенка (14 грудня 1893 р.) [22]. Значно пізніше спробували організувати “Народну Волю” місцеві радикали в Снятині. Перші установчі збори радикального політичного товариства цього покутського містечка мали відбутися 2 грудня 1894 р. [20]. Однак місцеве староство заборонило скликати радикальні політичні збори, оскільки головний осередок товариства не подав список членів “Народної Волі”. Невідомий дописувач часопису “Хлібороб” таку заборону назвав комічною, бо в урядовому законі про товариства не вказано про попереднє складання списку членів на установчих зборах: “Видно в Старостві снятинським протів радикалів інші закони, як де инде”. Місцевий урядовий орган мотивував таке рішення й розповсюдженням холери, яка ніби поширюється в Коломийському й Городенківському повітах. Попри це, в той час функціонували торги та ярмарки в Снятині, Коломиї й Городенці [19].

Того ж 1893 р. у Коломиї відбулася т. зв. довірочна нарада радикальної партії Покуття, яка пройшла 29 жовтня. Обговорено політичну обстановку в краї та проект

виборчої реформи й вирішено за сприяння політичного товариства “Народна Воля” скликати народні віча в Снятині, Косові та Коломиї за умови, якщо до середини листопада не буде призупинено розповсюдження холери, вирішено скликати віча в кількох селах Коломийщини [15; 21; 72, с.149].

Четвертого січня 1894 р. у Коломиї організоване третє українське загальнонаціональне радикальне віче. На це дійство “через тріскучі морози і пильну працю перед різдвяними святами” прибуло тільки 250 селян. У ході роботи віча розглядалися такі питання: стан справ щодо діяльності радикального товариства “Народна Воля” і часопису “Хлібороб”; механізми вирішення низки соціально-економічних питань стосовно покращення добробуту українських селян краю; у полі зору опинилося також загальне виборче законодавство. Зауважимо, що в ухвалі керівництво віча апелювало до політичної й соціально-економічної організації на радикально-демократичних основах не тільки українських селян, а й робітників, що свідчить про розширення соціальної бази радикального руху на Покутті. Прийнято рішення делегувати представників партії на “довірочні збори” РУРП у Львові 2 лютого 1895 р. Наголошувалося на активізації діяльності радикального товариства “Народна Воля”, де б її місцеві представники мали скликати подібні народні віча в Снятині, Отинії, Косові, Станиславові, Бродах [59; 60].

Другі розширені загальні збори українського радикального політичного товариства “Народна Воля” відбулися в Коломиї 19 червня 1894 р. Переобрана керівна рада організації. Новим головою став Северин Данилович, а Іван Франко залишився звичайним членом президії товариства. До керівного органу товариства також обрано Р.Яросевича, Щ. Творовського, К.Трильовського, М.Павлика, І.Сандуляка, І.Дорундяка й К.Лазоряка. На думку Івана Білинкевича, перевантаженість літературною, науковою, редакторською й публіцистичною діяльністю не давала І.Франкові можливості приділяти належну увагу справам товариства “Народна Воля”, тому в травні 1894 р. він відмовився від головування в товаристві [72, с.149]. Президія “Народної Волі” на засіданні 13 травня 1894 р. Франкової відмови не прийняла й просила його здійснити відвід [26]. Так чи інакше, але звітував про діяльність президії на других загальних зборах 19 червня 1894 р. не Іван Франко, а Северин Данилович [28, с.69]. Останній звернув увагу, що за 11 місяців діяльності “Народної Волі” до її складу вписалося 685 членів, переважно селяни Покуття. Керівний осередок товариства намагався протягом липня 1893 р. – червня 1894 р. влаштувати дев’ять радикальних віч по всій території Східної Галичини, однак більшість так і не відбулася через заборону їх проведення місцевою владою з різних причин – приміщення для здійснення цих заходів замалі, страх перед селянськими виступами тощо. Проте С.Данилович зауважив, що головний осередок “Народної Волі” відправив своїх делегатів на загальноукраїнське віче в Стрию й польське – у Кракові. Спільно із соціалістами проведені віча в Снятині, Станиславові й Коломиї [28, с.69]. Михайло Павлик, виконуючи функції касира, проаналізував матеріальний стан радикальної організації [28, с.69–70]. На засіданні прийнято низку ухвал: вимагати, щоб усі члени товариства виписували радикальний часопис “Хлібороб”; селяни мають право самостійно влаштовувати віча без погодження радикальної партії та її політичних товариств, навіть “щоби віча устроювано під голим небом”; створити позичкову касу для членів радикальної партії в проведенні активної практичної діяльності; змінити статут “Народної Волі” у справі розширення діяльності організації на територію Північної Буковини; відправити делегатів політичного товариства на чолі із С.Даниловичем до Львова на загальнонаціональне радикальне віче [28, с.71–72]. Радикали хизувалися тим, що того ж самого дня в Коломиї відбулися збори філії товариства “Просвіта”, на яке прийшло тільки 15 чоловік, з них лише два селяни; на зібранні русофільського товариства ім. М.Качковського взяло участь до ста чоловік, у тому числі близько 30 селян. Натомість на загальні збори українського радикального політичного товариства “Народна Воля” прибуло 400 селян [28, с.69, 72].

Четвертого листопада 1894 р. у Коломиї відбулися “довірочні збори видніших членів партії радикальної з Покутя”. На партійне зібрання прибуло кілька представників інтелігенції й понад 100 селян-радикалів. Вирішувалися питання визначення кандидатів у депутати до Галицького крайового сейму від РУРП. Прийнято рішення, що кандидатами від радикальної партії в Коломийському повіті має стати Теофіл Окуневський, Снятинському – Кирило Трильовський, Косівському – Северин Данилович; у цих повітах повинні діяти радикальні виборчі комітети, які мали б займатися виборчою агітацією по селах краю. Стосовно кандидатур від РУРП по Товмацькому, Станиславському й Городенківському повітах, то вони не були чітко окреслені, ухвалено “тимчасом ліпше вивідатися по селах тих повітів, на скільки можлива там чисто радикальна кандидатура”. Контроль над розгортанням виборчої кампанії на Покутті має здійснювати “Народна Воля”; у разі перемоги кандидатів-радикалів на Покутті її представники в Галицькому сеймі повинні виконувати вказівки цієї організації. Постановлено також для порозуміння визначення кандидатів усіх осередків на місцях скликати загальні збори РУРП у Львові. Партійні збори завершилися урочистим прощанням з редактором коломийських радикальних часописів “Народ” і “Хлібороб” Михайлом Павликом, котрий переїжджав на постійне місце проживання в м. Львів: “Тра було видіти, як селяне щиро, по товариски прощали з жалем свого товариша Павлика, котрого дім був для всіх селян в день і в ночі отворений, де они заходили в кожний час, як до своєї хати поучитися і покріпити на дусі! При тім вручили селяне тов. Павликови на памятку адресу “від товаришів покуцких радикалів” з підписами” [30].

1895 рік радикали зустріли загальною підготовкою до виборів у Галицький крайовий сейм. Олена Аркуша вважає, що радикальна партія за останні роки швидко зміцніла, зокрема, завдяки послідовній критиці “нової ери” і дискредитації “старих” угруповань. Швидким темпом ішло розгортання масового селянського руху – природної основи радикалів [70, с.97]. Радикали підштовхнули селянство вести самостійну виборчу акцію. Показовим у цьому є лист селянина Івана Сандуляка із с. Карлів Снятинського повіту, який закликав селян бути політично активнішими: “То-ж не спіт, брата не спіт, але трудіться сами для себе! [...] Ми звикли все бути послідними всюди, і ніколи ми того не встидаємося. А то є великий сором для нас, Галицких Русинів” [31, с.116]. Автор зазивав об’єднуватися навколо “Народної Волі” та “обирати послом свого”: “Дорогі Братя! [...] щиро благаю і всіх разом наклоняю: тримайте ся в купі, єднайте ся в товариство “Народної Волі”, то жадна сила вас не поконе” [31, с.116].

Тогочасна радикальна преса поклала надії на успішну працю політичного товариства “Народна Воля”. “Громадський голос”, друкований орган “молодих” радикалів повів поряд з іншим радикальним часописом “Хлібороб” передвиборну кампанію партії. Уже його перший номер відразу ж зайняв опозиційне становище щодо існуючих українських виборчих комітетів і категорично заявив: “Ми маємо свою селянську радикальну партію і вибори має вести наше політичне товариство “Народна Воля” в Коломиї”. Одночасно часопис виклав програму виборчої акції: “Де можна, треба класти на кандидатів радикалів, інтелігентних або селян, а де нема таких кандидатів, а є порядні люди з народовців або москвофілів, там підпирати їх, але головна умова до того: кандидат мусить заявитись за лісами і пасовиськами і загальним голосуванням” [7].

Треті загальні збори “Народної Волі” відбулися в рамках радикального віча в неділю 9 червня 1895 р. Головою віча обрано Михайла Павлика, його заступником – Івана Сандуляка, секретарями – Лева Бачинського й Андрія Камінського. Основною темою народного зібрання стала підготовка радикалів до виборів у Галицький крайовий сейм. Із цього питання виступили К.Трильовський, С.Данилович і кілька селян. Вони вимагали, щоб вибори до Галицького крайового сейму, повітової й громадської ради здійснювалися не за куріальною системою, а через загальне голосування. Націлювали всіх присутніх на вічі, щоб у кожному населеному пункті Покуття активніше працю-

вали місцеві радикальні комітети задля підтримки кандидатів у Галицький крайовий сейм. Ухвалили рішення, що кандидатами від радикальної партії в Снятинському повіті має стати Кирило Трильовський, Коломийському – Теофіл Окуневський, Городенківському – Северин Данилович, Станиславівському – Йосиф Гурик. Дещо пізніше прийнято рішення, що кандидатом від радикальної партії у Косівському повіті має стати Козьма Лазоряк [10, с.3]. Щодо кандидатур від РУРП по Товмацькому й Косівському повітах, то вони не були визначені, попередньо повинні бути затверджені політичним товариством “Народна Воля”. На вічі закликали до запровадження загального, прямого, рівного й таємного виборчого права та підтвердили “бажання, щоби в повітах, де нема інтелігентних радикалів або інших кандидатів, класти селян” [29].

Торкалися питання законодавства у сфері шкільництва, мисливства, вимагали надати більше самоврядування сільській громаді, щоб “панський слід” не був присутнім у вирішенні цих проблем. Після завершення радикального віча відбулися загальні збори політичного товариства “Народна Воля”. Сформований новий головний осередок під керівництвом С.Даниловича. До складу президії “Народної Воли” увійшли І.Бородайкевич, О.Бурачинський, К.Лазоряк, М.Павлик, І.Сандуляк, І.Шлемкевич, Щ.Творовський і К.Трильовський [11].

Слід визнати, що передвиборна кампанія з боку радикалів супроводжувалася великою самовпевненістю. Часопис “Громадський голос” відзначав: “Де нема радикалів, там іде робота дуже пиняво, бо руські патріоти посварилися і нічого не роблять” [12].

Низка відомих радикальних діячів Покуття взяли участь в урочистому радикальному вічі, присвяченому 30-річчю літературно-наукової діяльності М.Драгоманова, яке відбулося 16 грудня 1894 р. у Львові. Зокрема, заступником голови віча обрано покутського селянина Івана Сандуляка, а секретарем був молодий студент Василь Стефаник. Серед промовців з Покуття найбільше себе проявили адвокати Северин Данилович і Кирило Трильовський, селяни Іван Сандуляк та Юрій Лутчак, які детально показали стан політичних і соціально-економічних справ у краї [67]. Невідомий автор статті газети “Хлібороб” відмітив, що вперше ідея проведення радикальних віч з Покуття розповсюдилася на територію всієї Східної Галичини. Радикальне віче у Львові показало, що “весь нарід обстає за радикальними жаданнями; ... радикали справедливо думають, що цілому народови дієся кривда і що лиш радикальні жадання можуть народови помочи” [55, с.2].

Таким чином, своєрідним центром продукування радикальних поглядів на території краю стала Коломийська гімназія. Місцеві гімназисти створили таємний гурток, де зачитували реферати, пропагували соціалістичні твори М.Драгоманова й І.Франка. Покуття було аграрним краєм, тому речники радикального руху особливу увагу приділяли селянській масі, убачаючи в ній основу демократичного руху. Тому тут відбулося найбільше народних віч на підтримку Русько-Української радикальної партії в 1890-х рр. Радикальні діячі особливо поклали великі надії на віча, вважаючи що рішення, які там приймалися, є справді виразом волі й потреб усього українського народу. На цих зібраннях виступали не тільки досвідчені перебігом партійно-політичної боротьби радикальні діячі, а й прості промовці-селяни. Розглядалися різноманітні питання зі сфери центрального й місцевого громадського виборчого законодавства, шкільництва, справи розмежування земельних володінь між селянами й багатшими власниками, ремонту доріг, звучали виступи щодо організації народних читалень, “Народних спілок”, пропагували тверезість, закликали до створення позичкових кас і селянського промислу тощо. Важливим результатом роботи радикальних віч стало створення на Покутті в 1893 р. радикального політичного товариства “Народна Воля”, яке ставило перед собою мету – об’єднати селян під прапором програмних положень РУРП. На діяльність цього товариства покладалася низка завдань: скликати по всій

території Східної Галичини збори, віча, влаштовувати відчити для вирішення політичних, національно-культурних й економічних питань; друкувати радикальні часописи, відозви, книги; спрямовувати петиції, скарги, листи в центральні й місцеві органи влади. Завдяки “Народній Волі” радикали доволі серйозно підготувалися до виборів у Галицький крайовий сейм 1895 р., запропонували своїх п’ять кандидатів у п’яти округах, переважно Покуття. І хоча переміг лише один із цих кандидатів Теофіл Окуневський, усе ж передвиборна кампанія засвідчила про серйозну налаштованість радикалів краю вести активну партійно-політичну боротьбу.

1. Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника (ЛННБ України), відділ рукописів. – Плеш. 40 Данилович Іванна і Євгенія, донька Северина Даниловича. Біографічні спогади про Северина Даниловича (1861–1942) та інших членів родини. 1980 р., Снятин. 52 арк.
2. ЛННБ України, відділ рукописів, ф. 167 Левицький І. О., оп. 1, спр. Павл. 18, п. 1. Допис до журналу “Хлібороб” про заснування серед селян Покуття організації радикальної партії. [1892] [Коломия], 2 арк.
3. Там само, оп. 2, спр. 961, п. 35. Данилович Северин, д-р, адвокат в г. Кути, ц. Коломия. Вирізки і виписки з періодичних видань. Львів, 1890, 1900, 11 арк.
4. Там само, спр. 1227, п. 42. Запаринюк Григорій, господар з г. Волчковці, д. Вовчківці, ц. Коломия (тепер Івано-Франківська обл., Снятинський р-н). Вирізки і виписки з періодичних видань, портрет. Львів 1888, 1892, 4 арк.
5. Там само, спр. 2811, п. 84. Сандуляк (Лукин) Іван (1845, с. Карлів, д. Снятин, ц. Коломия – 1926) – громадський діяч, селянин-господар з с. Карлів. Виписки і вирізки з періодичних видань (біографія, портрет, бібліографія). 1890, 1902. Львів, Чернівці, 12 арк.
6. Анкета в громадських справах // Хлібороб. – 1893. – Ч. 4. – 1 март. – С. 22–23; Ч. 5. – 15 март. – С. 26–27.
7. Вибори до Сойму // Громадський голос. – 1895. – Ч. 1. – 20 март. – С. 2–3.
8. Від редакції // Народ. – 1890. – Ч. 1. – 1 січ. – С. 1–2.
9. Відозва від радикального політичного товариства “Народна Воля” // Хлібороб. – 1893. – Ч. 14. – 15 лип. – С. 89–90.
10. Відозва до всіх Товаришів радикалів і всіх руских селян Галичини і Буковини // Хлібороб. – 1895. – Ч. 13–17. – 1 верес. – С. 1–3.
11. Віче і загальні збори “Народної Волі” // Хлібороб. – 1895. – Ч. 10, 11 і 12. – 15 черв. – С. 1–3.
12. Громадський голос. – 1895. – Ч. 6. – 15 верес. – С. 39.
13. Гулейчук О. Повітове народне віче в Снятині / Онуфрій Гулейчук // Хлібороб. – 1892. – Ч. 6. – 15 март. – С. 41–50.
14. Данилович С. Коломийське народне віче і премудрість “Діла” / Северин Данилович // Народ. – 1891. – 20 листоп. – Ч. 23. – С. 307–308.
15. Довірочна нарада мужів довіря рускої радикальної партії з Покутя відбулася 29 м. м. в Коломії // Народ. – 1893. – Ч. 21. – 1 листоп. – С. 269–270.
16. Дрібні вісти. В справі розв’язаного в Станіславові радикального віча ... // Хлібороб. – 1892. – Ч. 17. – 1 верес. – С. 132.
17. Дрібні вісти. Друге засідане Виділу “Народної Волі” ... // Хлібороб. – 1893. – Ч. 17, 18. – 1, 15 верес. – С. 121.
18. Дрібні вісти. Друге народне радикальне віче в Станіславові з дня 7 червня 1892 р. ... // Хлібороб. – 1892. – Ч. 16. – 15 серп. – С. 123.
19. Дрібні вісти. Загальні збори “Народної Волі” скликані на день 2 грудня с. р. до Снятина заборонило Староство снятинське ... // Хлібороб. – 1894. – Ч. 22, 23. – 1 груд. – С. 125.
20. Дрібні вісти. Надзвичайні загальні збори руского політичного товариства “Народна Воля” відбудуться в Снятині ... // Хлібороб. – 1894. – Ч. 19, 20, 21. – 15 падолис. – С. 118.
21. Дрібні вісти. Народне віче в Коломії // Хлібороб. – 1893. – Грудень. – Ч. 24. – С. 167.
22. Дрібні вісти. Нове політичне товариство основано в Городенці // Хлібороб. – 1893. – Ч. 24. – Грудень. – С. 167.
23. Дрібні вісти. Сільське віче в Карлові відбуло ся дня 6-го грудня с. р. ... // Хлібороб. – 1891. – Ч. 11, 12. – 15 груд. – С. 67.
24. Друге радикальне віче в Коломії // Народ. – 1893. – Ч. 11. – 8 черв. – С. 93–95.
25. Друге селянське радикальне віче в Коломії // Хлібороб. – 1893. – Ч. 11, 12. – 19 черв. – С. 69–72; Ч. 13. – 1 лип. – С. 81–84; Ч. 14. – 15 лип. – С. 90–91; Ч. 15. – 1 серп. – С. 98–102; Ч. 16. – 15 серп. – С. 108–110.
26. За “Народну Волю” // Хлібороб. – 1894. – Ч. 8, 9. – 15 квіт., 1 мая. – С. 67.
27. Зъ табору рускихъ радикаловъ // Діло. – 1893. – Ч. 15. – 20 січ. (1 лют.). – С. 1–2.

28. Загальні збори “Народної Волі” // Хлібороб. – 1894. – Ч. 10, 11. – 15 мая, 1 черв. – С. 69–72.
29. Загальні збори “Народної Волі” // Громадський голос. – 1895. – Ч. 4. – 20 черв. – С. 30.
30. Збори партійні в Коломиї // Хлібороб. – 1894. – Ч. 19, 20, 21. – 15 падолис. – С. 111–112.
31. Іван Сандуляк Лукинів с Карлова. До Братів Селян. (Допис спід Снятина) / Іван Сандуляк // Народ. – 1895. – Ч. 8. – 15 квіт. – С. 116–121.
32. Іванійчук Н. Громацке віче в Карлові / Николай Іванійчук, Іван Сандуляк Юрія // Хлібороб. – 1892. – Ч. 1. – 1 січ. – С. 4–6.
33. Клим Обух [Трильовський К.]. Рух виборчий в коломийській окрузі / Кирило Трильовський // Народ. – 1891. – Ч. 4–5. – 1 март. – С. 69–71.
34. На віче до Станіслава // Хлібороб. – 1892. – Ч. 11. – 1 черв. – С. 85.
35. “Напад за виступ протів радикалів?” // Народ. – 1892. – Ч. 22–23. – 8 груд. – С. 242.
36. Народ: Громадсько-політичний журнал [Львів]. – 1892. – Ч. 5–6. – 6 берез. – С. 69.
37. “Народна Воля” // Хлібороб. – 1894. – Ч. 1, 2. – 1, 15 січ. – С. 12.
38. Народне віче в Коломиї // Хлібороб. – 1891. – Ч. 6, 7. – 1 жовт. – С. 38.
39. Народне віче в Снятині // Хлібороб. – 1892. – Ч. 5. – 1 март. – С. 33–35.
40. Народні віча за загальним голосованем // Народ. – 1893. – Ч. 12–13. – 1 лип. – С. 115–116.
41. Наші народні школи і їх потреби // Народ. – 1897. – № 7–8.
42. О. Г. Подвиги “новоеристів” в Станіславі / О. Г. // Хлібороб. – 1892. – Ч. 8. – 15 квіт. – С. 57–59.
43. Окружне народне Віче в Коломиї // Хлібороб. – 1891. – Ч. 8, 9, 10. – 1 груд. – С. 41–43.
44. Панове Громада! [Відозва про скликання віча у Коломиї] // Хлібороб. – 1893. – Ч. 10. – 15 мая. – С. 68.
45. Панове Громада! [Відозва про проведення селянського окружного віча в Станіславі] // Хлібороб. – 1892. – Ч. 6. – 15 март. – С. 52.
46. Панове Громада! // Хлібороб. – 1891. – Ч. 1. – 25 квіт. – С. 1–2.
47. Перші Збори “Народної Волі”. (Конець) // Хлібороб. – 1893. – Ч. 16. – 15 серп. – С. 105–107.
48. Перші збори “Народної Волі” // Хлібороб. – 1893. – Ч. 15. – 1 серп. – С. 100–101.
49. Повітове народне віче до Снятина до господи на “Вигоді” ... // Хлібороб. – 1892. – Ч. 4. – 15 лют. – С. 25–26.
50. М. П. Полеміка й дописи. Віче радикальне в Станіславі / М. П. // Народ. – 1892. – Ч. 11–12. – 10 черв. – С. 160–161.
51. Політика краєва і загранична. Віче народне в Снятині // Народ. – 1892. – Ч. 5–6. – 6 март. – С. 65–72.
52. Політика краєва і загранична. Резолюції коломийського віча народного // Народ. – 1891. – Ч. 23. – 20 листоп. – С. 305–307.
53. Радикали і радикалізм. – Львів : Накл. ред. “Громадського голосу”, 1896.
54. Радикальне віче в Снятині // Хлібороб. – 1893. – Ч. 13. – 1 лип. – С. 86–87.
55. Радикальне віче у Львові // Хлібороб. – 1895. – Ч. 1, 2, 3. – 15 лют. – С. 2–3.
56. Радикальне політичне товариство // Хлібороб. – 1892. – Ч. 17. – 1 верес. – С. 125–127.
57. Спис членів “Народної Волі” // Хлібороб. – 1893. – Ч. 17, 18. – 1, 15 верес. – С. 124; Ч. 19. – 1 жовт. – С. 136; Ч. 20. – 15 жовт. – С. 144; Ч. 21, 22, 23. – Жовтень. – С. 160–161.
58. Спис членів руского політичного товариства “Народна Воля” в Коломиї // Хлібороб. – 1893. – Ч. 16. – 15 серп. – С. 112.
59. Трете радикальне віче в Коломиї // Народ. – 1894. – Ч. 1. – 1 січ. – С. 16.
60. Трете радикальне віче в Коломиї // Хлібороб. – 1894. – Ч. 1, 2. – 1, 15 січ. – С. 5–7.
61. Три віча рускі // Хлібороб. – 1892. – Ч. 12. – 15 черв. – С. 94–95.
62. Трильовський К. Про народне віче в Коломиї / Кирило Трильовський // Хлібороб. – 1891. – Ч. 11, 12. – 15 груд. – С. 58–62.
63. Участник. Відчитні збори селянські в Коломиї // Народ. – 1890. – Ч. 4. – 15 лют. – С. 55–56.
64. Участник віча. За віче Снятинське понаписувала газета “Діло” багато брїхонь ... // Хлібороб. – 1892. – Ч. 5. – 1 март. – С. 40.
65. Франко І. Віче коломийске / Іван Франко // Народ. – 1891. – Ч. 4. – 15 лют. – С. 57–59.
66. Франко І. Історія кожуха. Сучасна казка (Посвячую Іванови Сандулякови з Карлова) / Іван Франко // Хлібороб. – 1892. – Ч. 18, 19. – 1 жовт. – С. 137–139.
67. Юбилей 30-літньої праці Михайла Петровича Драгоманова // Народ. – 1895. – Ч. 1–2. – 1, 15 січ. – С. 1–6.
68. Kurjer Lwowski. – 1892. – № 103.
69. Аркуша О. Український національно-політичний рух у Галичині наприкінці 80-х рр. XIX ст. / Олена Аркуша // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наук. праць. – Львів, 1997. – С. 118–140.
70. Аркуша О. Галицький Сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. / Олена Аркуша. – Львів, 1996. – 174 с.
71. Арсенич П. Іван Сандуляк / Петро Арсенич // Снятин. Краєзнавчий і літературно-мистецький журнал. – Снятин : Прут Принт, 2004. – Ч. 1 (15). – С. 68–70.
72. Білинкевич І. Іван Франко на Станіславщині: біографічно-краєзнавчі нариси / Іван Білинкевич ; вст. ст., підготов. тексту і наук. ред. М. М. Васильчука. – Коломия : Вік, 2006. – 164 с.

73. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. : [навч. посіб. для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студ. іст. ф-тів. вузів, учителів] // Я. Й. Грицак. – К. : Генеза, 2000. – 360 с.
74. Грицак Я. До генези ідей політичної самостійності / Я. Й. Грицак // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К. : Наук. думка, 1992. – Вип. 1. – С. 119–143.
75. Грицак Я. “Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини / Ярослав Грицак // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. 222 : Праці історико-філософської секції. – С. 71–110.
76. Гуйванюк М. Кирило Трильовський – організатор і натхненник січового руху в Галичині й Буковині на початку XX ст. / Микола Гуйванюк, Олег Павлишин // Питання історії України : зб. наук. статей. – Чернівці : Технодрук, 2008. – Т. 11. – 272 с.
77. Гуйванюк М. Іван Франко та січовий рух у Галичині й Буковині на початку XX ст. / Микола Гуйванюк // Питання історії України : зб. наук. статей. – Чернівці : Зелена Буковина, 2006. – Т. 9. – 264 с.
78. Гуйванюк М. Іван Сандуляк – визначна постать національного руху галицьких українців кінця XIX – початку XX ст. / Микола Гуйванюк // Питання історії України : зб. наук. статей. – Чернівці : Зелена Буковина, 2005. – Т. 8. – С. 81–85.
79. Гурак І. РУРП (УРП) та українське студентство (1890–1914 рр.) / Ігор Гурак // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2006–2007. – Вип. 12–13. – С. 94–103.
80. Зашкільняк Л. Михайло Драгоманов, соціалізм і польський соціалістичний рух / Леонід Зашкільняк // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2001. – С. 420–437.
81. Кравченко О. Коломия й радикальний рух / Осип Кравченко // Коломия й Коломийщина : зб. споминів і статей про недавнє минуле. – Філадельфія : Вид. Комітету Коломлян, 1988. – 960 с.
82. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії : нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / Микола Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 204 с.
83. Кугутяк М. В. Радикальна партія в Східній Галичині / М. В. Кугутяк // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 55–63.
84. Макарчук С. Відносини між Русько-українською радикальною партією і Соціал-демократичною партією Галичини і Сілезії у 90-х роках XIX століття / Степан Макарчук // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 9 : Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля / НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2001. – С. 437–448.
85. Монолатій І. Цісарська Коломия. 1772–1918 / Іван Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2010. – 312 с.
86. Покуття. Історико-етнографічний нарис. – Львів : Манускрипт-Львів, 2010. – 456 с.
87. Равлюк В. Т. Спогади про “Покутську трійцю” / Василь Равлюк ; упорядкув., передм., прим., комент. Василя Харитона. – Снятин : Прут Принт, 2006. – 78 с.
88. Равлюк В. Спогади про Василя Стефаніка / Василь Равлюк // Ямгорів. Літературно-краєзнавчий і мистецький альманах. – 2005. – Ч. 13–14. – С. 108–114.
89. Романюк М. М. Українські часописи Коломії (1865–1994 рр.) : історико-бібліографічне дослідження / М. М. Романюк, М. В. Галушко ; передм. В. Качкана. – Львів, 1996. – 238 с.
90. Стефанік В. “Мое слово” : новели, оповідання, автобіографічні та критичні матеріали, витяги з листів / Василь Стефанік ; упорядкув., передм. та приміт. Л. С. Дем'янівська. – 2-ге вид., доп. – К. : Веселка, 2000. – 319 с.
91. Сухий О. Еволюція національної програми Русько-української радикальної партії / Олексій Сухий // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність / відп. ред. Я. Ісаєвич ; упоряд. М. Литвин, О. Аркуша. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 243–250.
92. Сухий О. Національна ідея в програмах та діяльності українських політичних партій Галичини (кінець XIX – початок XX ст.) / Олексій Сухий. – Львів : Каменяр, 1998. – 132 с.
93. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / Іван Франко // Франко І. Твори : у 50 т. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 41 : Літературно-критичні праці (1890–1910). – 694 с.
94. Франко І. Історія кожуха / Іван Франко // Твори : у 50 т. / Іван Франко. – К. : Наук. думка, 1978. – Т. 18. – С. 319–323.
95. Франко І. Вандрівка русина з Бідою / Іван Франко // Твори : у 50 т. / Іван Франко. – К. : Наук. думка, 1976. – Т. 1. – С. 126–141.
96. Франко І. Я. Педагогічні статті і висловлювання / Іван Франко ; за ред. О. Дзевєріна. – К. : Рад. школа, 1960. – 299 с. – С. 191–196.
97. Франко І. Свинська конституція / Іван Франко. – Львів : Книж.-журн. вид-во, 1953. – 23 с.
98. Франко І. Твори : у 20-ти т. / Іван Франко. – К. : Держлітвидав України, 1955. – Т. XX.
99. Харитон В. З історії суспільно-політичного руху в Галичині і на Покутті наприкінці XIX – на початку XX ст. / Василь Харитон. – Снятин : Прут Принт, 2007. – 120 с.

100. Химка Дж.-П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860–1890) / Джон-Пол Химка. – К. : Вид-во “Основні цінності”, 2002. – 328 с. – (Серія “Спадщина”).
101. Чорновол І. 199 депутатів Галицького сейму / Ігор Чорновол. – Львів : Тріада плюс, 2010. – 228 с.
102. Чорновол І. Українські партії австрійської Галичини та польської Західної України / І. Чорновол // Молода нація. – 2005. – № 3. – С. 5–44.
103. Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861–1901 : нарис з історії українського парламентаризму) / Ігор Чорновол. – Львів : Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 288 с.
104. Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1914 рр. / Ігор Чорновол. – Львів : Львів. акад. мистецтв, 2000. – 247 с.
105. Шкраб'юк П. Просвітницько-економічні структури Радикальної партії в Галичині / П. Шкраб'юк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 19 : “Просвіта” – оберіг незалежності та соборності України / Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України / відп. ред. Ярослав Ісаєвич ; упоряд. Феодосій Стеблій, Володимир Пашук. – Львів, 2010. – С. 77–82.
106. Шкраб'юк П. М. Павлик та його візія політичного майбутнього України / Петро Шкраб'юк // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наук. праць. – Львів, 1995. – Вип. 2. – С. 130–143.

В статті прослідковано ход проведення радикальних народних веч на Покутьє першої половини 1890-х гг., которые привели к усилению позиций РУРП в крае. Обращено внимание на истоки становления украинского радикального движения на Покутьє; проанализировано національно-политические и социально-экономические требования радикалов, которые рассматривались на народных вечерах, политических собраниях и совещаниях; показано активность известных радикальных деятелей И.Франко, С.Даниловича, К.Трилівського и других, которые выступали с соответствующими программами на народных собраниях; проследжено деятельность радикального политического общества на Покутьє “Народная Воля”, которое основано в рамках общенародного вечевого движения в крае.

Ключевые слова: радикалы, Русско-Украинская радикальная партия, вече, Покутьє, “Народная Воля”.

The article describes the progress of radical public meetings in Pokuttya in the first half of 1890's that led to the rise of RURP in the region. Attention is paid to the preconditions of Ukrainian radical movement formation in Pokuttya, national political and socio-economic demands of radicals that were passed on public meetings, political gatherings and meetings are analyzed, prominent activity of radical activists I.Franko, S.Danylovysh, K.Tryl'ovs'ky, and others who spoke for the same programmes at public meetings is shown; the activity of the first radical political society “People's Freedom” that is founded within the framework of national public movement in Pokuttya region is kept up.

Keywords: radicals, Rus-Ukrainian radical party, public meeting, Pokuttya, “People's Freedom”.

УДК 39 (477)

ББК 63.3-7

Оксана Дрогобицька

РОЛЬ ГАЛИЦЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В РОЗБУДОВІ МІСЦЕВОЇ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.)

Проаналізовано роль галицької сільської інтелігенції в покращенні системи охорони здоров'я на селі. Особливу увагу звернено на просвітницьку діяльність учителів і священиків, організацію домашніх аптек та кооперативних лікарень для селян, боротьбу з пересудами. Відзначено, що створення кооперативних медичних закладів з ініціативи місцевої інтелігенції сприяло поліпшенню побутових умов життя населення, а також зростанню його проінформованості про причини недуг і способи їх запобігання.

Ключові слова: сільська інтелігенція, священик, учитель, лікар, охорона здоров'я.

Попри значну зацікавленість, яка спостерігається серед сучасних дослідників до історії галицької інтелігенції чи найбільш яскравих представників суспільної еліти, і досі маловивченими залишаються окремі питання її повсякденного життя. До таких,

© Дрогобицька О., 2013

насамперед, відносимо діяльність місцевих учителів, священиків і нечисленних фахівців медичної галузі, спрямовану на покращення системи охорони здоров'я на селі наприкінці XIX – 30-х років XX ст.

В останні роки вийшло друком чимало публікацій, присвячених проблемі підготовки медичних кадрів у Східній Галичині, соціально-професійній характеристиці українських лікарів чи охороні здоров'я загалом. Це, у першу чергу статті В.Благого [34; 35], Н.Мисак [45] і В.Шумської [48]. Із названих досліджень випливає, що лікарі не становили чисельної соціальної категорії на селі, а відтак їхні функції змушені були виконувати вчителі, священики, а подекуди й спеціалісти з інших галузей діяльності. Це підтверджується також широкою джерельною базою, яка подана архівними матеріалами, статистичними звітами, замітками в періодичних виданнях, мемуарами самих представників сільської інтелігенції й спогадами старожилів.

На найбільшу увагу заслуговує мемуарна спадщина освітян і священиків, а також їхніх сучасників, серед яких о. Т.Войнаровський [24], о. П.Чавс [31], учителька О.Дучимінська [38], кооператор І.Фур [29], випускник медицини М.Харкевич [30] та інші. Чимало цінної інформації нам вдалося почерпнути від респондентів, опитаних у ході польових досліджень [4–7]. Їхні свідчення зайвий раз підтверджують ту важливу роль, яку відігравали представники місцевої еліти в боротьбі з поширенням різних недуг, у процесі підвищення рівня знань пересічних членів сільської громади про основи догляду за дітьми, правила особистої гігієни тощо.

Маючи на меті простежити роль галицької сільської інтелігенції в покращенні медичного обслуговування населення наприкінці XIX – 30-х рр. XX ст., передовсім вважаємо за доцільне з'ясувати загальний стан системи охорони здоров'я краю.

Як під час австро-угорського правління, так і в період польського панування, сфера охорони здоров'я залишалася виключно монополією поляків та євреїв. За 25 років існування медичного факультету Львівського університету за часів Австро-Угорщини (з 1894 р.) було випущено 544 лікарі, серед яких лише 40 українців [36, с.284].

Важка ситуація з лікарями-українцями зумовлювалася трьома факторами. По-перше, медична освіта потребувала чималих розумових зусиль і матеріальних витрат (під час навчання платними були не тільки лекції, практичні заняття, а й спецкурси, підручники, випускні іспити тощо) [35, с.415]. Наприклад, навчання на медичному факультеті Львівського університету закінчувалося докторськими (ригорозами) екзаменами, кожен з яких передбачав суворі умови допуску й громіздку процедуру складання, тому не кожному вдавалося вчасно отримати диплом. Зокрема, диплом “доктора всіх лікарських наук”, а відтак і дозвіл виконувати всі лікарські практики, які видавали після здачі трьох ригороз, кожна з яких включала чотири окремих екзамени, отримали в 1900 р. 49%, а в 1910 р. тільки 33% випускників медичного факультету [34, с.11].

По-друге, багатьох потенційних студентів мало приваблювала довготривалість навчання (близько 8 років разом із практикою). До того ж через перевантаженість навчального процесу студенти-медики не могли підзаробляти репетиторством, як це робили багато гімназистів чи їхніх колег студентів з інших факультетів.

По-третє, польська урядова влада чинила перешкоди українцям під час вступу (для них існував так званий “нумерус клявзус”, тобто обмежена кількість студентів, які можуть бути прийняті на навчання). Зокрема, вступ українців на медичний факультет Львівського університету допускався в межах 5% [36, с.284]. Як писав у своїх спогадах медик за фахом М.Харкевич, “щоб дістатися на медичні студії треба було мати передусім протекцію, а далі матуральне свідоцтво з дуже добрим поступом. Не менше помагав факт попереднього відбуття військової служби. Вступні іспити це була лише формальність...” [30, с.30].

Навіть той, кому пощастило здобути медичну освіту за кордоном, зустрічав перед собою перепони, коли справа доходила до підтвердження диплома. Зокрема, якщо перед Першою світовою війною підтвердження диплома займало кілька днів, то у 20-х роках від випускників закордонних університетів додатково вимагали пройти програму ще чотирьох семестрів і здати іспити [16, с.2].

Кризу в системі забезпечення медичного обслуговування населення краю поглиблювала нерівномірність кадрового розподілу між центром і провінцією. У міжвоєнний період на кожні 100 лікарів 60 проживало у великих містах Польщі [46, с.11], причому 88,6% медиків працювало в населених пунктах із кількістю понад 100 тис. мешканців [50, s.110].

Станом на 1928 р. у Львівському, Станіславському й Тернопільському воєводствах налічувалося 1 978 лікарів, у той час як тільки в Варшаві – 2 144 [53, s.85]. Зокрема, у Львівському воєводстві 93,6% медиків працювало в містах, решта ж у сільській місцевості [50, s.111]. Якщо у Львові один лікар припадав на 455 мешканців, то, наприклад, у Рудківському повіті – на 19 311 [2, арк.41–42]. У цілій же Польщі цей показник зберігався на рівні 1:3225 [51, s.137; 52, s.188].

Процес зосередження медиків переважно в містах частково підтверджує список членів філії Українського лікарського товариства в м. Станіслав від 15 лютого 1936 р., у якому з 39 наведених прізвищ лікарів тільки один Д.Добротвір представляв с. Липицю Рогатинського повіту. Решта практикували в повітових центрах і містечках [3, арк.12–12 зв.].

Через такий незадовільний стан близько 70% населення не одержувало своєчасної медичної допомоги [1, арк.8], а у 25 повітах не було навіть повітових державних лікарень [36, с.286]. Наприклад, у 30-х рр. ХХ ст. на всій косівській Гуцульщині (28 сіл) працювало тільки 4 лікарі та 4 акушери. До того ж тут не існувало жодної лікарні чи приватної лічниці [39, с.197].

Робота на провінції не приваблювала медиків з огляду на незадовільні побутові умови, брак відповідного обладнання, далеку віддаленість від лікарень, через що вони часто змушені були самостійно діагностувати хворих без консультації з відповідними спеціалістами. Крім того, у великому місті легше було знайти пацієнтів, які б на належному рівні могли оплатити медичні послуги [50, s.110].

Через те, що кількість лікарів, які проживали на провінції, була мінімальною, чимало інтелігентів часто самі змушені були надавати медичні послуги [4, арк.1; 23, с.38; 25, с.53; 33, с.8]. Наприклад, учителька О.Дучимінська ночами часто чергувала біля хворих односельчан, бо саме так розуміла свої обов'язки [38, с.183]. Освітянин Д.Батюк самотужки вивчав медицину, купляв різноманітну фахову літературу й навіть придбав мікроскоп. Він добре знав властивості лікувальних трав і використовував їх при лікуванні селян та у ветеринарії [42, с.34, 36].

Учителі перевіряли перед початком занять, наскільки охайними є їхні учні й чи дотримуються правил гігієни [11, с.94; 44, с.105]. Питанню ролі школи й педагога в справі популяризації медичної освіти на селі присвятив окрему публікацію лікар Р.Осінчук [17–19]. На його думку, саме сільська школа повинна оздоровити селянську родину. З огляду на це, сільська вчителька зобов'язана: по-перше, дбати про санітарний стан школи; по-друге, заохочувати молодь дотримуватися основних правил гігієни (не останню роль у цьому напрямі роботи автор відвів особистому прикладу педагога); по-третє, виховувати в учнів любов до фізичної праці, гімнастики й спорту [19, с.5].

Велику роль у справі попередження поширення різних недуг відігравали й священники. Наприклад, парохі деяких гуцульських сіл відправляли на обов'язкове медичне обстеження всіх, хто бажав узяти шлюб [15, с.3].

У своїх спогадах о. Т.Войнаровський зазначав: “Не маючи ніяких відомостей у лікарській ділянці, я старався намовити хворого, щоб порадився лікаря, та взагалі нама-

гався призвичаїти селян, щоб в разі якої недуги удавалися до лікаря. Не зважаючи на це, приходилося мені дуже часто виступати самому в ролі лікаря, бо селяни мали до мене таке довір'я, що годі було не уважати їх налягань і просьбу о пораду" [24, с.38]. Як ліки найчастіше він використовував хінін, каву та навіть звичайне самонавіювання. Останнє відбувалося таким чином: священник казав хворому, коли він неодмінно одужає, і це завжди точно справджувалося. Завдяки цим діям, він отримав серед селян славу "першорядного знавця недуг", до якого за порадою йшли не тільки його парафіяни, а й хворі з далеких сторін [24, с.39].

Серед пацієнтів о. Т.Войнаровського було й чимало інтелігентів, зокрема відомий галицький адвокат Є.Олесницький. Останній, завдяки відвару льону, який запропонував йому священник, вилікував хворі нирки* [24, с.39].

Можна навести ще один приклад роботи священників на ниві покращення охорони здоров'я в сільській місцевості. Так, парох с. Комарники Турківського повіту Василь-Саламон Щасний на власні кошти створив аптеку, де місцеві мешканці могли за невелику оплату купити гомеопатичні препарати. Він займався цією справою понад 30 років [41, с.39].

Питаннями медичного забезпечення населення нерідко займалися й інші члени священничої родини. Наприклад, Ольга Шухевич, донька пароха Тишківців Городенківського повіту З.Шухевича, у батьківській хаті організувала невелику лікарню, де безкоштовно надавала допомогу бідним селянам [32, с.11]. Така ж своєрідна лікарня діяла в домі о. І.Онуцького із с. Підвербці. Як згадував очевидець, кожний, хто мав нагоду побувати в гостях у священника, міг бачити там двоє чи троє хворих селян, які тижнями лежали на приходстві. Це були убогі парафіяни, які не могли заплатити за медичну допомогу в місті. Дружина священника лікувала хворих медикаментами, придбаними на власні кошти [26, с.769–770].

Інколи жінка священника була єдиною особою на селі, яка володіла навиками надання першої медичної допомоги. Зокрема, часто відвідувала хворих дружина душпастиря с. Чорнокінці Великі Гусятинського повіту [49, р.184]. Респондент К.Савчук із с. Дубівці Станіславівського повіту розповіла, що коли вона поранила руку серпом, то батько одразу ж відвів її до жінки пароха, яка зробила їй перев'язку [4, арк.1].

Лідія Лугова, яка походила із священничої родини, згадувала, що її мати давала місцевим жінкам поради й лікувала дітей на основі фахових підручників з медицини. Удома була власна аптечка з найнеобхіднішими препаратами. "В нашому селі, як і в інших селах, – писала Л.Лугова, – в тому часі була велика смертність жінок при пологах. Мати радила спроваджувати іспитованих повитух, і дійсно згодом такі фахові повитухи приїздили з Бурканова й Вишнівчика. Зимомо діти мерли найбільше від простуди. Мати вчила жінок класти «баньки» проти «колькок»" [27, с.45]. Власну домашню аптеку мала й дружина о.К.Хотинецького із с. Чернево Мостиського повіту, куди селяни приносили різні цілющі трави й бджолиний віск для виготовлення ліків [31, с.286].

Особливо варто відзначити, що така допомога здійснювалася практично безкоштовно або за невелику оплату, у той час як виклик фахового медика тягнув за собою чималі витрати. Останнє звичайно було вагомим аргументом для селян, щоб не вдаватися до послуг лікарів. Зокрема, наприкінці XIX ст. виїзд у село до хворого, залежно від відстані, коштував у середньому 20–50 ринських, уночі – вдвічі більше. Ще більше коштів вимагало оперативне втручання. Так, за операцію з видалення апендициту слід було заплатити 200–300 ринських, а за більш складну – до 1 000 [48, с.47].

* У своїх спогадах о. Т.Войнаровський подав рецепт цих ліків: "До одної літри кип'ячої води кидається дві столові ложки льняного насіння і вариться так довго, скільки треба часу до змовлення одного «Отченашу». Опісля відливається насіння, а відвар дається хорому пити, сам або з молоком, скільки хорий може випити. Це повторяється 8–12 днів, а навіть і довше" [24, с.39].

У 30-х рр. ХХ ст. існували такі ціни на медичні послуги: консультація в лікаря до 6 злотих, консультація у хворого вдома – до 10, виїзд до недужого – до 12, перев'язка, дрібне хірургічне втручання – до 20, операція середньої складності – до 80, складна операція – до 200, звичайні пологи – до 40, а з оперативним втручанням – до 80 злотих. Виклик вночі слід було оплачувати за подвійним тарифом, так само на 50% зростала ціна за поради лікаря в неділю й святкові дні [21, с.10]. Якщо взяти до уваги, що за день роботи на полі селянин отримував у середньому 1 злотий (не набагато більше цінилася праця й інших найманих робітників*), то він мав відпрацювати тиждень, щоб тільки проконсультуватись у лікаря (не беручи до уваги інші витрати, у тому числі й на медикаменти). Коли ж довелося б робити операцію, то це йому обійшлося б у вартість однієї чи двох корів.

Зважаючи на низький рівень медицини в сільській місцевості та невисоку платоспроможність населення, інтелігенти виступали з пропозиціями щодо організації кооперативних лікарень, відомих як “Кооперативи здоров'я”. Перший такий заклад засновано 24 грудня 1936 р. у с. Ременів Львівського повіту [46, с.8]. Про обсяги роботи кооперативу свідчать такі дані: тільки в 1938 р. лікар О.Літинський прийняв 1 626 чоловік, виголосив 17 доповідей й оглянув 64 селянські помешкання [29, с.103]. За свою роботу він отримував 200 злотих щомісяця. Ті, хто не був членами кооперативу, змушені були платити за медичні послуги окремо. Із цієї суми 75% медик залишав собі, а решту 25% передавав установі за використання приміщення й інструментів [29, с.93].

Другий подібний заклад виник у с. Боднарів Станіславівського повіту 14 лютого 1937 р. [46, с.8]. Територія його діяльності охоплювала 8 сіл Станіславівського, та 8 сіл Калуського повітів. Головою Наглядової Ради установи став місцевий парох о. Ю.Кочержук, а заступником – священник із с. Майдан С.Яськевич [1, арк.3].

У Боднарові, як свідчать старожили, працювала лікарка-українка Анна Гловінська. Вона приїхала зі Львова перед Першою світовою війною й оселилася разом із сестрою. Як медик А.Гловінська була відома на всю округу (спеціалізувалася на гінекологічних захворюваннях), тому до неї приїжджали лікуватися навіть із сіл сусідньої Львівщини [6, арк.1; 7, арк.1]. У цьому населеному пункті першу медичну допомогу селянам надавав й агроном Микола Дяченко. Він сам виготовляв різні краплі й мазі, мав цінну медичну літературу [5, арк.1, 2].

Пропаганда необхідності покращення медичного обслуговування на селі тісно поєднувалася з боротьбою сільської інтелігенції із забобонами й ворожіннями. Активну роботу в цьому напрямі проводили вчителі. Зокрема, заклик поборювати пересуди знаходиться в записній книжці Іванни Блажкевич. Це дає підстави припустити, що ця тема стала предметом її лекції чи реферату [8, арк.16]. Викоренити забобони, навчаючи історії, рекомендувала відомий буковинський педагог, письменниця Є.Ярошинська [22, с.202].

Учителі пояснювали, що у випадку захворювань необхідно звертатися до лікаря, бо “мудрі люди вже давно перестали вірити в бабські забобони” [43, с.51]. Однак ситуацію ускладнював той факт, що батьки самі, у силу своєї неосвіченості, створювали сприятливий ґрунт для існування подібних вірувань у дітей. Тому те, чого навчали педагоги в школі, часто суперечило домашньому вихованню й могло нівелюватися батьківським авторитетом.

Наприклад, типове ставлення гуцулів до лікарів описано в П.Шекерика-Доникова. За ним, селянин, коли занедужає, до “дохторий ни иде, бо то велика сума

* Один із діячів ОУН й УПА, уродженець с. Вербів Старий Бережанського повіту В.Фортуна згадував, що селяни в його околицях “на гостинцях товкли каміння, де при форсовній, тяжкій, від рана до вечора, праці заробляли 1,20 зл. на день. І то треба було мати знайомого, щоби ту працю дістати. На весну ходили до лісів графа Потоцького садити деревця, за 50 грошів працюючи денно по 12 годин” [28, с.23].

коштує, а другий раз то делеко, у чорта за дверми, а третє, ци вни би ніби шош по-могли? От пусті тлумаки, лиш людем голов морочют, та екїс слабости вигадуют, а вни шо знают! Відки вни годни зперти Божу волю, або й силу! Пусте, земнені боги! Прийде то до чоловіка, шош ніби си випитає, поковтає по чьоловікови, шош пошкробає на папери и заберетци, а то нічьо ни помагає, хоч мечі горохом по стїні” [47, с.153].

Серед більшості селян панувало переконання, що кому призначено жити, той видужає, а кому померти – той неодмінно помре. Звідси й приказки: “Як Біг дасть, так буде”, “Що йому суджено, того не мине”, “Що має вмирати, то вмре”, “Кому на вік, тому на лік” (“Як буде на вік, то буде й на лік”), “Як Бог не поможе, то і доктор не порадит” [37, с.170]. Подекуди навіть вважали, що коли хворого відвезти до лікарні – це певна смерть, що під час протиепідемічних заходів медики в шпиталях отруюють людей [37, с.170].

Досить активну позицію в боротьбі із забобонами займала жіноча періодика, зокрема, часопис “Жіноча воля”. В одній із статей викривалися віра у уроки, сказане в “такий час” тощо [20, с.8]. Інший дописувач цього часопису критикував віру в “сонники” і розкривав їхній згубний вплив. На його думку, “як довго всілякі сонники будуть своєю ворожбою наводити безпотрібну журбу про сподівані нещастя, як довго кожну днину начинатимуть наші господині від толкування снів, – так довго не буде добра в наших родинах...” [12, с.3].

Представники сільської інтелігенції опублікували низку оповідань, де викривали згубний вплив ворожінь і забобонів або висміювали їх у гумористичному дусі [9; 13; 40, с.29–31]. Наприклад, о. Ю.Кміт в оповіданні “На млаку...” показав негативний вплив забобонів на емоційну сферу й стан недужих [40, с.29–31].

Активну боротьбу із знахарством та упередженням до традиційної медицини вело духовенство. Цікаво, що в народі сформувалися забобони, пов’язані безпосередньо з особою священика та його душпастирськими обов’язками. Селяни, як правило, у разі недуги зверталися спершу до ворожбитів, місцевих знахарів, рідше – лікарів, уже тільки при безнадійному стані хворого – до священика. Тому вони вірили, що хворий, який висповідався “на смерть”, обов’язково повинен померти [14, с.276].

У деяких гуцульських селах твердили, що хворий неодмінно одужає, якщо проживе два-три дні після оливопомазання. Так само намагалися вгадати майбутнє недужого за кольором букв Святого Письма: якщо священик відкриє його на сторінці з виділеними червоними літерами, то хворий одужає, коли ж таких букв мало або зовсім нема – слід чекати смерті [37, с.195]. Аналогічно пророкували шлях душі померлого (до раю чи до пекла), коли душпастир відправляв молебень на подвір’ї перед відправленням траурної процесії на цвинтар [37, с.196].

Львівський дослідник Р.Гузій у своїй монографії “З народної танатології: карпатознавчі розсліди” наводить приклади ворожінь і за іншими прикметами, наприклад, за відлунням церковного дзвіночка, з яким священик ішов до недужого. Якщо дзвоник звучав голосно, то хворий повинен померти, коли ж тихо – то одужати. Якщо повісмо із залишками елею, яке священик після помазання викидав у піч, швидко спалахувало й згоряло, вірили, що швидко так само настане смерть. Коли ж воно займалося повільно – людина одужає. Подекуди вважали, що хворий помре, якщо священик, переступаючи поріг його дому, спочатку стане на нього правою ногою. Якщо ж стане лівою – людина житиме [37, с.196, 198].

Звичайно, беззастережна віра в такі прикмети (у разі їхнього негативного результату) не тільки не додавала оптимізму родині хворого, а й негативно впливала на стан здоров’я самого недужого. Випадки збігу прикмети та її наслідків, які переповідалися від однієї людини до іншої, тільки підсилювали віру в названі пересуди, а відтак створювали широке поле для просвітницької діяльності місцевої інтелігенції.

Таким чином, за умов відсутності на селі кваліфікованої медичної допомоги, а також належної соціальної інфраструктури, першочергового значення набувала діяльність освіченої верстви, спрямована на організацію фахової медицини та популяризацію складових здорового способу життя. Це передбачало навчання селянок основ догляду за дітьми та надання їм елементарних знань у галузі санітарії й гігієни, боротьбу за покращення медичного обслуговування через підготовку фахівців із середовища селян. Створення “Кооперативів здоров’я” за ініціативою місцевих учителів і священників сприяло поліпшенню побутових умов життя населення, а також зростанню його проінформованості про причини недуг і способи їх запобігання. Не останню роль відігравав і той факт, що подібні заклади робили медичне обслуговування доступним для широкого загалу насамперед із матеріальної точки зору.

1. Центральний державний історичний архів м. Львів (ЦДАЛ України), ф. 348, оп. 1, спр. 6768, 14 арк.
2. Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.), ф. 1, оп. 9, спр. 68, 240 арк.
3. Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 6, оп. 1, спр. 229, 22 арк.
4. Науковий етнографічний архів Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника (– НЕАПНУ), ф. 1, оп. 2, спр. 3, 2 арк.
5. Там само, спр. 15, 2 арк.
6. Там само, спр. 16, 1 арк.
7. Там само, спр. 17, 1 арк.
8. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів, ф. 243, спр. 2, 51 арк.
9. Горищів О. Як Марисуня наворожила / О. Горищів // Христос наша сила! – 1939. – Ч. 31. – С. 3.
10. Записки учителя // Учитель. – 1893. – Ч. 4. – С. 52–56.
11. Записки учителя // Учитель. – 1893. – Ч. 6. – С. 92–94.
12. І. Б. Сонник / І. Б. // Жіноча воля. – 1932. – Ч. 12. – С. 3.
13. Лисогірська Ж. Нова ворожба / Ж. Лисогірська // Жіноча воля. – 1938. – Ч. 1–2. – С. 4–6.
14. Лукач С. о. Посіщення хорих / С. Лукач // Добрий пастир. – 1931. – Ч. 1. – С. 273–283.
15. Обов'язок священників на Гуцульщині // Діло. – 1926. – Ч. 145. – С. 3.
16. Одна з болячок. Доля нострифікантів і поведінка з ними // Діло. – 1925. – Ч. 75. – С. 2.
17. Осінчук Р. Суспільна праця жінки в оздоровленні народу та його побуту / Р. Осінчук // Жіноча доля. – 1933. – Ч. 6. – С. 3–4.
18. Осінчук Р. Суспільна праця жінки в оздоровленні народу та його побуту / Р. Осінчук // Жіноча доля. – 1933. – Ч. 7. – С. 3–4.
19. Осінчук Р. Суспільна праця жінки в оздоровленні народу та його побуту / Р. Осінчук // Жіноча доля. – 1933. – Ч. 8. – С. 5.
20. Покидайте забобони // Жіноча воля. – 1935. – Ч. 14. – С. 8.
21. Скільки платити лікарям // Правда. – 1938. – Ч. 26. – С. 10
22. Ярошинська Е. Про средства виховання жіночої молодіжки по селах: відчит на окружній учительській... / Е. Ярошинська // Учитель. – 1896. – Ч. 13 – С. 202.
23. Влох М. Винники. Звенигород. Унів та довкільні села : історично-мемуарний збірник / М. Влох. – Чікаго-США, 1970. – 527 с.
24. Войнаровський Т. Спогади з мого життя / Т. Войнаровський // Історичні постаті Галичини ХІХ–ХХ ст. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1961. – С. 11–75.
25. Горбач О. Шлях зі Сходу на Захід. Спогади / О. Горбач. – Львів : Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. – 373 с.
26. Городенщина : історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк ; Торонто ; Вінніпер, 1978. – 864 с.
27. Лугова Л. Стежками минулого : спогади / Л. Лугова. – Буенос-Айрес, 1984. – 244 с.
28. Фортуна В. З минулих літ : спогади / В. Фортуна. – Львів, 2005. – 270 с.
29. Фур І. Ременів, село моєї молодості і праці: Спомини / І. Фур. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1991. – 178 с.
30. Харкевич М. Я вас не забув: Спомини 1935–1945 / М. Харкевич. – Нью-Йорк ; Чікаго, 1997. – 288 с.
31. Чавс П. У вирі життя та Мостищина і Судововишенщина / П. Чавс. – Стемфорд : Вид. дієцезального музею і б-ки Укр. католиц. єпархії, 1976. – 376 с.
32. Арсенич П. Родина Шухевичів / П. Арсенич. – Коломия : Вік, 1995. – 120 с.
33. Баб'як П. Клементина Попович у спогадах сучасників / П. Баб'як // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 2000. – Вип. 7/8. – С. 3–22.

Дрогобицька Оксана. Роль галицької сільської інтелігенції в розбудові місцевої...

34. Благий В. Студентство Львівського університету в 1900–1914 роках: історико-соціологічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 “Історія України” / Благий В. ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2003. – 20 с.
35. Благий В. Студенти-медики Львівського університету на початку ХХ ст. (1900–1914 рр.) / В.Благий // Львів: місто – суспільство – культура : зб. наук. праць / за ред. М. Мудрого. – Львів : ЛДУ ім. Івана Франка, 1999. – С. 409–420.
36. Верхратський С. Історія медицини. – 3 вид., переробл. і доп. / С. Верхратський. – К. : Вища школа, 1983. – 381 с.
37. Гузій Р. З народної танатології: карпатознавчі розсліди / Р. Гузій. – Львів : Ін-т народознав. НАН України, 2007. – 352 с.
38. Дучимінська О. Весняні дні / О. Дучимінська // Сумний Христос / Дучимінська О. – Львів : Каменяр, 1992. – С. 152–218.
39. Жерноклеєв О. Галицька Гуцульщина: етнополітичні процеси і національна ідентичність / О. Жерноклеєв // Українознавчі студії. – 2000. – № 2. – С. 195–204.
40. Кміт Ю. Тремтіння душі / Ю. Кміт. – Львів : Накладом книгарні Наук. т-ва ім. Шевченка, 1922. – 143 с.
41. Комарницький В. Подвижництво Щасного Василя-Саламона / В. Комарницький // Мандрівець. – 2008. – № 5. – С. 38 – 41.
42. Ломацький М. Українське вчителство на Гуцульщині / М. Ломацький. – Торонто, 1958. – 72 с.
43. Макогон Д. Безвірок / Д. Макогон // Вибрані оповідання / Макогон Д. – Львів : Книжково-журнальне вид-во, 1959. – С. 51.
44. Малицька К. Мужичька дитина / К. Малицька // Твори / К. Малицька ; упорядкув., прим. та наук. ред. О. М. Івасюк, В. Є. Бузинської. – Чернівці : Букрек, 2011. – С. 104–109.
45. Мисак Н. Українські лікарі в Галичині (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.): соціально-професійна характеристика / Н. Мисак // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету : зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 9. – С. 180–193.
46. Степанів О. Кооперативи здоров'я: їх завдання, організація, історія / О. Степанів. – Львів, 1937. – 31 с.
47. Шекерик-Доників П. Рік у віруваннях гуцулів : вибрані твори / П. Шекерик-Доників. – Верховина : Ред. журналу (видавництво) “Гуцульщина”, 2009. – 352 с.
48. Шумська В. Охорона здоров'я в Тернополі і Тернопільському повіті у 1772–1918 роках / В. Шумська // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. І. С. Зуляка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – Вип. 2. – С. 46–49.
49. Hryniuk S. Peasant with Promise: Ukrainians in Southeastern Galicia 1880–1900 / S. Hryniuk. – Edmonton : CIUS Press, 1991. – 299 p.
50. Kamińska-Kwak J. Inteligencja wojewodstwa lwowskiego w okresie międzywoyennym / J. Kamińska-Kwak. – Rzeszów : Wydawnictwo uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – 456 s.
51. Mały rocznik statystyczny. – Rok II. – Warszawa : Nakładem głównego urzędu statystycznego, 1931. – 168 s.
52. Mały rocznik statystyczny. – Rok VI. – Warszawa : Nakładem głównego urzędu statystycznego, 1935. – 278 s.
53. Sprawozdanie o stanie zdrowotnym Rzeczypospolitej Polskiej oraz o działalności władz i instytucyj zdrowia publicznego w roku 1927. – Warszawa, 1929. – 199 s.

Проанализирована роль галицкой сельской интеллигенции в улучшении системы здравоохранения в сельской местности. Особенное внимание обращено на просветительскую деятельность учителей и священников, организацию домашних аптек и кооперативных больниц для крестьян, борьбу с кривотолками. Отмечено, что создание кооперативных медицинских учреждений по инициативе местной интеллигенции способствовало улучшению бытовых условий жизни населения, а также росту его осведомленности о причинах болезней и способах их предотвращения.

Ключевые слова: сельская интеллигенция, священник, учитель, врач, здравоохранение.

The role of Galician rural intelligentsia in the improvement of the system of health protection on the village are analyzed. The special attention is turned on elucidative activity of teachers and priests, organization of domestic pharmacies and cooperative hospitals for peasants, fight against superstitions. It is marked that creation of cooperative medical establishments on initiative of local intelligentsia was instrumental in the improvement of domestic terms of life of population, and also growth of their information about reasons of illnesses and methods of their prevention.

Keywords: rural intelligentsia, priest, teacher, doctor, health protection.

УКРАЇНСЬКА АРХЕОЛОГІЯ ГАЛИЧИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТЬ

У статті зроблено спробу проаналізувати внесок українських учених у розвиток археології в Галичині в ХІХ – першій третині ХХ століть.

Показано внесок в її розвиток І.Вагилевича, Я.Головацького, А.Петрушевича, І.Шараневича, М.Грушевського, Б.Януша, Я.Пастернака, Ю.Полянського, І.Старчука, Я.Хмільєвського, І.Борковського, О.Кандиби та інших дослідників.

Ключові слова: Галичина, Наддніпрянська Україна, українська археологія, Наукове товариство імені Шевченка, Львівський університет.

Археологія відіграє важливу роль в об'єктивному висвітленні історичного минулого народу. Це досить важливо для українців Галичини, які впродовж багатьох століть були відірваними від решти українських земель. Тому закономірним є інтерес до наукового доробку українських археологів Галичини ХІХ – першої третини ХХ століть. Окремим аспектам окресленої проблеми присвятили свої дослідження сучасні вітчизняні вчені [5; 6; 8; 9; 25–28; 36; 37; 39] і вчені української діаспори [34; 41]. Однак комплексного розв'язання вона ще не знайшла у вітчизняній історіографії. Це визначає завдання, які намагаємося розв'язати в пропонованій статті.

Серед багатьох творчих зацікавлень історика й краєзнавця Варлаама Компаневича була також археологія. У 1810 році він разом з П.Гайслером проводив археологічні дослідження в Пліснеську, де обстежив три могили й виявив ряд цікавих пам'яток.

Про археологічні зацікавлення вченого свідчать і наполегливі шукання ним могили князя Лева Даниловича на території Онуфріївського монастиря у Львові та місця поховання друкаря І.Федорова [1, с.51–52].

Певний інтерес до археології проявляли діячі “Руської трійці” Іван Вагилевич та Яків Головацький. На основі викопних знахідок І.Вагилевич намагався реконструювати ранньослов'янську цивілізацію. Він досліджував також бойовий меч, виявлений у Буську неподалік Львова [40, с.196].

У 1843 році І.Вагилевич опублікував статтю, присвячену цікавій археологічній пам'ятці – наскельній фортеці в Уричі. Він багато уваги приділив опису печер і схилився до думки, що первісне призначення споруд на скелях мало ритуальний характер, що підтверджувалося знахідками в печерах кісток, кераміки та монет.

У 1861 році в урочищі Вільшаниця коло Урича вчений здійснив археологічне обстеження не відомої раніше культової споруди, висловивши на базі виявлених матеріалів припущення, що вказана споруда могла служити дохристиянською святинєю [6, с.70]. Слід підкреслити, що І.Вагилевич одним з перших у Галичині почав досліджувати кам'яні печерні комплекси. Завдяки йому, у науковий обіг було введено науково обґрунтовану класифікацію печерних порожнин відповідно до їхнього призначення, виділено в окремі групи давні печерні культові споруди, оборонні фортеці, сторожові вежі, виробничі та житлові приміщення тощо.

Я.Головацький вивчав археологічні знахідки в селі Берем'яни біля Заліщик на Тернопільщині, назвавши місце їхнього виявлення “язичницьким кладовищем”. Про різнобічну обізнаність автора з пам'ятками археології свідчить його праця “Про дослідження пам'яток руської старовини, що збереглися у Галичині та Буковині” [40, с.196]. У згаданій праці чи не вперше подано характеристику стану археологічних досліджень на західноукраїнських землях. Їхні початки вчений пов'язує з давньоруськими знахідками З.Доленги-Ходаковського в с. Синява на річці Сян у 20-х роках ХІХ ст. Він розглядає також виявлену в річці Збруч у 1848 році статую язичницького бога Свято-

вида, кам'яну бабу із села Кам'янки на Коломийщині, численні знахідки посуду, зброї, срібних прикрас, перснів ранньослов'янської епохи, а також пам'яток кам'яного віку, епохи бронзи тощо. Учений слушно зауважував, що згадані археологічні пам'ятки фрагментарні та випадкові й наголошував, що “наш край ще не діткнений в археологічному відношенні”.

Згадану працю Я.Головацький виголосив на першому Археологічному з'їзді в Москві в 1869 році, ознайомивши наукову громадськість Росії та інших країн з археологічними пам'ятками західноукраїнських земель, станом їхнього вивчення та вказавши план дальшого наукового обстеження цих територій. Пізніше, після переїзду до Росії, учений цікавився проблемами археологічних досліджень у Білорусії, вивчав збірки археологічних пам'яток вільнюських музеїв [40, с.196].

Певний інтерес до археології виявив галицький учений москвофільського спрямування Антін Петрушевич. У 1851 році він опублікував у Відні статтю, присвячену виявленій у річці Збруч кам'яній статуї язичницького бога Святовида, після чого згадана пам'ятка мала значний резонанс у слов'янському світі [8, с.30].

Ученого особливо цікавив давній Галич. Йому належить значний внесок у справу локалізації та встановлення місцезнаходження давнього Галича. Тривалий час, як відомо, панувала думка, що давній Галич був на місці сучасного міста Галич. У середині XIX століття розпочалася наукова дискусія про місцезнаходження літописного міста. А.Петрушевич, дотримуючись традиційної позиції, вів наукову полеміку з Ісидором Шараневичем. Останній висловив думку, що місто знаходилося на високому правому березі річки Лімниця близько трьох кілометрів на захід від сучасного Галича [8, с.31]. Однак у ході дискусії більшість дослідників прийняли нову концепцію, висунуту А.Чоловським, згідно з якою велике городище над річкою Луква в селі Крилос, що майже за п'ять кілометрів на південь від Галича, є рештками літописного Галича. Ця концепція, незважаючи на критику А.Петрушевича, залишилася домінуючою [34, с.49–52].

У другій половині 70-х років XIX ст. учений досліджував недавно відкритий Михалківський скарб з Борщівського повіту на Тернопільщині та бронзові пам'ятки єгипетських культів з галицького Поділля [8, с.32–33].

У 1886 році А.Петрушевич узагальнив результати розкопок Ольвії, зазначивши, що тут існували давньогрецькі поселення в VII–V ст. до н. е. Подав також нотатки про місто й державу Ольвію. Він цікавився результатами археологічних розкопок, які проводили тоді українські та російські вчені, зокрема, у Володимирі-Волинському та на побережжі Ладозького озера [8, с.33].

Як слушно відзначає вчений С.Борчук, становлення української археології в Галичині пов'язане з іменем професора Львівського університету Ісидора Шараневича, бо ж археологічні розкопки, що проводилися в краї, раніше мали переважно розвідувальний характер і обмежувалися переважно виявленням городищ і розкопуванням могил [5, с.138].

І.Шараневич звернувся до археології з метою розширення фактологічної бази княжої доби історії Галичини. Особливо вченого цікавив Галич. Археологічні дослідження давнього Галича він розпочав весною 1882 року разом із священником із села Залуква коло сучасного Галича Левом Лаврецьким, які тривали до 1887 року. За цей час тут було виявлено ряд цікавих пам'яток, зокрема, фундаменти церков святого Спаси, святої Богородиці, святого Іллі, Благовіщення, святої Анни, а також “Ротонди” тощо. У процесі розкопок згаданих пам'яток ученим було знайдено дрібніші пам'ятки, зокрема, поховання, які ним ретельно вивчалися [5, с.142–153].

Археологічні розкопки в Галичі викликали велике зацікавлення громадськості краю. Щоб ознайомити всіх бажаючих з результатами своїх досліджень, І.Шараневич у вересні 1885 року організував виставку археологічних знахідок у залі Політехнічної

школи у Львові. У наступному році він повторив цю виставку в Ставропігійському інституті, а в 1888 році, до 900-річчя хрещення Русі, організував тут нову виставку археологічних знахідок, що користувалася великою популярністю [5, с.153].

Кілька разів учений відвідував стародавній Звенигород, зокрема, у 1885 році з В.Антоновичем він провів археологічне обстеження місцевості й розвідувальні розкопки, під час яких було виявлено кілька пам'яток. Тоді ж І.Шараневич з наддніпрянським гостем побували також на місцях археологічних розкопок стародавнього Галича [42, с.99].

У 1895–1897 роках І.Шараневич разом зі студентами В.Кухарським і Б.Яновським проводили археологічні дослідження первіснообщинних могильників поблизу сіл Чехи й Висоцьке на Бродівщині та поселень з ознаками городищ, розташованих неподалік від них. Нині вчені умовно називають етнокультурну спільноту, до якої належать ці об'єкти, висоцькою культурою. Упродовж трьох сезонів розкопок було знайдено близько 350 поховань і виявлено 1 213 археологічних пам'яток [5, с.154–155]. Серед них були кераміка, вироби з бронзи, заліза, крем'яні знаряддя праці, кістяні гребені й проколки, скляні й бурштинові прикраси.

Установлюючи етнічну приналежність носіїв висоцької культури, учений за визначальною ознакою розрізняв антропологічний тип і дійшов висновку, що тут до V або VI століття проживало населення північно-німецького походження, яке не мало ніякого відношення до сучасного населення Галичини. Що ж до датування розкопаних пам'яток, то він, здійснивши порівняльний аналіз виявлених знахідок з аналогічними, відомими в Європі, зробив висновок, що верхньою межею могильників у Висоцькому й Чехах слід вважати V або VI століття, а нижня межа сягає в глибину віків.

З кінця XIX століття, завдяки М.Грушевському, було започатковано археологічні студії в НТШ. Учений приділяв значну увагу пам'яткам археології різних епох. Про це свідчить ряд його публікацій у “Записках НТШ”, зокрема “Похоронне поле каменного віку в с. Чехах (пов. Бродський)”, “Дальші розкопки в с. Чехах”, “Звенигород галицький”, “Печатка митрополита Константина зі Звенигорода”, “Молотовське срібло”, “Похоронне поле в с. Чехах”, “Печатки з околиць Галича” тощо [4, с.40, 42, 75, 78, 100].

Добру орієнтацію вченого в археологічній проблематиці підтверджують численні його рецензії на праці українських і зарубіжних археологів В.Антоновича, М.Біляшівського, Ф.Вовка, В.Хвойки, М.Кондакова, А.Кіркора, Л.Нідерле та інших [37, с.414].

М.Грушевський докладав багато зусиль для залучення галицьких учених до роботи археологічних з'їздів, що їх організувало Російське імператорське археологічне товариство. На XI Археологічний з'їзд, що мав відбутися в 1899 році в Києві, ученими НТШ було підготовлено ряд рефератів, однак вони не змогли побувати на ньому через заборону друкувати їхні виступи українською мовою. На знак протесту члени історично-філософської секції НТШ на своєму засіданні 16 червня 1899 р. постановили не брати участі в роботі з'їзду й видати підготовлені реферати в “Записках НТШ”. Із цієї ж причини вони не брали участі й у роботі XII Археологічного з'їзду в 1902 році в Харкові, XIII Археологічного з'їзду в 1905 році в Катеринославі та XIV Археологічного з'їзду в 1908 році в Чернігові [35, с. 415].

За ініціативою М.Грушевського в 1893 році при НТШ було засновано музей, а в 1900 році – археологічний відділ при ньому. У його основу лягли даровані та закуплені експонати [31, с.42–43]. Особливо активно поповнювався археологічний відділ музею завдяки М.Грушевському, М.Біляшівському, Ф.Вовку, пізніше Я.Пастернаку, Ю.Полянському та іншим дослідникам [44, с.48; 45, с.45; 46, с.21]. Перед Другою світовою війною в археологічному відділі музею нараховувалося майже 30 тисяч експонатів і він став найбільшим у музеї НТШ [36, с.64]. У цей період археологічний відділ музею

активно поповнювався новими експонатами. Лише в 1938 році сюди надійшли пам'ятки з 38 місцевостей Галичини, Волині, Холмщини та Полісся [46, с.96].

Завдяки високому науковому авторитету НТШ, його членами стали відомі археологи. Почесними членами НТШ були обрані відомий чеський славіст Л.Нідерле, київський історик й археолог В.Антонович. Його дружина К.Мельник, яка провела широкомасштабні дослідження давньоруських курганних могильників Волині та Є.Сіцинський з Кам'янця-Подільського, який активно вивчав археологію Поділля, були обрані дійсними членами НТШ [37, с.416].

З НТШ активно співпрацював відомий археолог, антрополог та етнограф Ф.Вовк, який тривалий час перебував на еміграції у Парижі. В 1899 році його обрали дійсним членом НТШ. У наступному році в Парижі на XII Міжнародному конгресі передісторії, антропології та археології Ф.Вовк виступив з доповіддю “Про передмікенську індустрію в неолітичних знахідках на Україні”, а також переклав французькою мовою реферат М.Грушевського “Похоронне поле в Чехах”, який теж був зачитаний на згаданому конгресі. Пізніше вчений на сторінках видань НТШ опублікував свою доповідь, у якій використав також трипільські матеріали з Галичини та матеріали, виявлені В. Хвойкою під час розкопок Кирилівської палеолітичної стоянки в Києві [37, с.416]. Перебуваючи тривалий час за кордоном, Ф.Вовк своєю діяльністю сприяв ознайомленню французької та світової громадськості з досягненнями українських археологів.

Цікавився археологією, сприяв розвитку археологічних досліджень і публікації їхніх результатів І.Франко. На сторінках “Літературно-наукового вісника” в кінці XIX ст. було виділено спеціальну рубрику, у якій публікувалися повідомлення про найновіші світові, регіональні та місцеві археологічні відкриття, випадкові знахідки тощо. Знаючи багато іноземних мов, І.Франко виступав дописувачем археологічної рубрики. Так, у IV томі згаданого видання, який вийшов у 1899 році, у міжнародній хроніці відзначено археологічні відкриття в Індії, де англійський дослідник др. Філер відкрив руїни стародавнього міста Капілявасту, виявив статую Будди та інші знахідки. Подано також цікаві відомості про знахідки коштовних речей кінця IV ст. до н. е. під час розкопок у Херсонесі тощо [3, с.12–13]. У 1911 році І.Франко опублікував у “Записках НТШ” розвідку про неолітичні знахідки, віднайдені коло його рідного села Нагуєвичі [4, с.262].

Часто з'являлися статті, рецензії, огляди, присвячені археології, на сторінках “Записок НТШ”. Зокрема, огляди західноєвропейської й української літератури з археології, антропології й етнографії та рецензії на роботи польських археологів у Галичині в 1904–1908 роках періодично готував З.Кузеля [37, с.416–417].

З 1907 року в музеї НТШ почав працювати здібний молодий археолог Богдан Януш. У “Записках НТШ” публікують його рецензії на археологічні дослідження, з'являється стаття вченого про цікаву знахідку – камінь із загадковими знаками в селі Заздрість на Тернопільщині [4, с.187]

Він підготував і видав також цікаві дослідження, про археологію Львівщини та Поділля [50; 51]. Не втратив свого наукового значення й каталог галицьких пам'яток старовини, що з'явився друком у 1918 році, у якому є багато інформації про археологічні пам'ятки краю [52].

Значну дослідницьку роботу Б.Януш проводив на Поділлі, співпрацюючи з Подільським музеєм у Тернополі. Підсумком цієї співпраці стало дослідження “Минуле і пам'ятки Тернопільського воєводства”, яке вийшло у світ у 1926 році [39, с.93].

З 1928 року до трагічної смерті в 1930 році вчений працював у Покутському музеї в Станіславові.

У 1907 році архітектурно-археологічні дослідження стародавнього Галича розпочав Йосип Пеленський. 1909 року в “Записках НТШ” з'явилася його замітка про сліди однієї із численних пам'яток архітектури цього міста [4, с.211].

Перебуваючи на стажуванні в Києві 1908 року, він брав участь в археологічних розкопках Десятинної церкви та церкви Спаса на Берестові. У 1911–1912 роках учений проводив розкопки в Галичі. У 1913 році він захистив дисертацію на тему “Костел святого Станіслава коло Галича” [10, с.142]. У 1914 році в Кракові вийшла у світ монографія Й. Пеленського “Галич в історії середньовічного мистецтва”, де він ґрунтовно охарактеризував галицьку архітектуру на підставі археологічних досліджень кінця ХІХ – початку ХХ століть [49].

Певний стосунок до археологічної науки в Галичині на початку ХХ століття мав виходець з Київщини Вадим Щербаківський. З 1908 року він працював технічним помічником директора Національного музею у Львові й активно їздив по західноукраїнських землях, ретельно досліджуючи церковну й народну архітектуру та пам’ятки мистецтва. Водночас він обстежував також пам’ятки археології. Зокрема відомо, що в 1909 році В.Щербаківський проводив археологічні дослідження на Золотому Тоці в Крилосі [26, с.146]. У 1910 році в “Записках НТШ” він опублікував наукову розвідку про язичницьку кам’яну статую із села Лопушна коло Рогатина [37, с.417].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть поряд з НТШ одним із центрів розвитку археології в Галичині став Львівський університет. З ним у цей час була тісно пов’язана творча діяльність уродженця села Грабовець Богородчанського повіту вченого чеського походження Карла Гадачека. У 1897 році він закінчив Львівський університет, а в 1897–1900 роках вивчав класичну археологію, праісторію та нумізматику у Віденському університеті.

У той час, співпрацюючи з Віденським інститутом археології, самостійно проводить археологічні розвідки в Галичині. У 1898–1899 роках учений досліджував поселення ХІ–ХІІ століть у с. Неслухів Кам’яно-Буського повіту на Львівщині, у 1900 році брав участь у науковій експедиції австрійських археологів до Єгипту, а в 1901–1903 роках для вдосконалення свого наукового рівня та збору археологічних матеріалів здійснив подорожі по Греції, Румунії та Німеччині [38, с.54–55].

З 1905 року працював професором кафедри класичної та доісторичної археології Львівського університету [10, с.17]. Одночасно й далі активно проводив археологічні дослідження в краї. До числа найбільших його досягнень належать дослідження, проведені в 1906–1912 роках на поселенні трипільської культури в урочищі Обоз коло с. Кошилівці Заліщицького району на Тернопільщині.

Учений описав також великий золотий фракійський скарб із села Михалків коло Борщева на Тернопільщині. Ним було відкрито ряд пам’яток неоліту й енеоліту на території Бучацького, Заліщицького та Чортківського районів Тернопільщини. Біля села Приозерне на Рогатинщині вчений виявив могильник ІV ст. н. е., а біля Коропця на Тернопільщині відкрив та дослідив селище культури лійчастого посуду [38, с.55].

На початку ХХ століття у Львівському університеті вивчали археологію Володимир Гребеняк та Ярослав Пастернак. Ще будучи студентом, В.Гребеняк з 1913 року працював у музеї НТШ. У 1914 році він упорядкував археологічні збірки музею. Улітку того ж року В.Гребеняк та Я.Пастернак узяли участь в археологічній експедиції Львівського університету під керівництвом антрополога Я.Чекановського й вивчали печеру “Вертеба” у с. Більче-Золоте коло Борщева на Тернопільщині, де були виявлені цікаві матеріали періоду енеоліту.

В.Гребеняк опублікував дослідження про пам’ятки ранньозалізного часу в Галичині, у якій виділив окрему “галицьку культуру”, визначив територію її поширення, культурні зв’язки та хронологію. За кошти НТШ він проводив археологічні розвідки та невеликі розкопки. Їхні результати підсумував в окремій статті, яка започаткувала в “Записках НТШ” традиційну рубрику про нововідкриті пам’ятки та цікаві матеріали з археології [4, с.325].

Однак лихоліття Першої світової війни назавжди вирвало з рядів українських учених цього здібного археолога. Ставши до лав УСС, він у 23-річному віці 7 червня 1916 року загинув у бою поблизу Галича.

Більш щасливо, хоч і нелегко, склалася доля Я.Пастернака. Після листопадових подій 1918 року він воював в УГА за незалежність України, а після поразки національно-визвольних змагань опинився в 1922 році в Чехо-Словаччині, де перебував до 1928 року. У 1922 році почав студіювати археологію в Карловому університеті в Празі у відомого славіста Л.Нідерле, який спрямував його наукові зацікавлення проблемами археології ранніх слов'ян і княжої доби. Згодом Я.Пастернак розпочав археологічні розкопки. Протягом 1922–1927 років він розкопав і вивчив 26 археологічних пам'яток на території Чехії [27, с.25].

У 1925 році Я.Пастернак захистив докторську дисертацію на тему “Руські Карпати в археології” і в березні 1926 року першим серед українських учених отримав звання доктора як археолог [27, с.25–26].

Стараннями Л.Нідерле він став спочатку асистентом археологічного відділу чеського Народного музею в Празі, а потім асистентом Державного археологічного інституту. Протягом 1925–1928 років учений проводив розкопки на території старої Праги, зокрема, на середньовічному королівському замку «Градчани». Тут він дослідив фундаменти двох романських костелів XI–XII ст. та укріплення княжого дитинця. За успішні розкопки отримав подяки від президента Чехо-Словацької республіки Т.Масарика й від Державного археологічного інституту. Йому пропонують високі посади в чеських установах, у т. ч. і завідування кафедрою в Карловому університеті.

Однак улітку 1928 року Я.Пастернак повертається до Львова. У 1928–1939 роках він очолює Культурно-історичний музей НТШ. У 1929 році вченого обирають дійсним членом НТШ, а в 1931 році – членом Львівського археологічного товариства. У 1932 році Я.Пастернак був обраний дійсним членом Українського богословського наукового товариства й став професором археології Богословської академії у Львові, заснував при ній музей [27, с.27].

Водночас він зосереджує свою увагу на дослідженнях археологічних пам'яток Галичини. Учений усвідомлює, що йому одному не вдасться зібрати достатньо археологічних джерел для фундаментальних узагальнень історичного минулого українського народу. Тому Я.Пастернак звертається до національно-свідомого культурного загалу Галичини глибше пізнавати історію краю, берегти його неоціненні скарби. Щоб заохотити до пошукової праці шанувальників старовини, він запроваджує в 1929 році в “Записках НТШ” рубрику “Нові археологічні набутки українських музеїв у Львові”, де постійно інформує читачів про історичні надбання, водночас публікує низку науково-популярних статей у пресі та часописах “Наша Батьківщина”, “Життя і знання”, “Літопис Бойківщини” тощо [27, с.121–126; 32, 33].

У перші роки після повернення в Галичину вчений активно досліджував різночасові пам'ятки археології краю. Так, у міжвоєнний період ним було вивчено понад 20 пам'яток доби енеоліту, 9 пам'яток доби заліза, 10 пам'яток ранньослов'янської доби (III–VIII ст.), 21 пам'ятку давньоруської княжої доби (IX–XIII ст.) та ін. Застосовуючи універсальну практику досліджень різночасових археологічних пам'яток, він у 1928–1944 роках розкопав на західноукраїнських землях близько ста пам'яток [28, с.30, 133–135]. Учений, зокрема, активно досліджував міста Галицько-Волинського князівства Белз, Звенигород, Львів, Тереховлю, Пліснеськ та інші.

Слід підкреслити, що з 30-х років XX ст. Я.Пастернак зосередив свою увагу на вивченні пам'яток княжої доби Прикарпаття й Волині. У 1934 році він розпочав широкомасштабні дослідження стародавнього Галича. Фінансував ці розкопки митрополит А.Шептицький.

Дослідження, проведені Я.Пастернаком на території Крилоського городища, остаточно розв'язали багаторічну дискусійну проблему локалізації літописного Галича. Це стало можливим після сенсаційних відкриттів ученим фундаментів Успенського собору в 1936 році. У наступному році Я.Пастернак усередині храму виявив саркофаг із похованням князя Ярослава Осмомисла. Пізніше вчений узагальнив археологічні дослідження княжої столиці в монографії “Старий Галич”, яка з'явилася друком у 1944 році [34, с.3].

До речі, ведучи дослідження стародавнього Галича, Я.Пастернак залучив до них молодих учених Івана Старчука й Олексія Ратича.

Уродженець села Пилипи на Коломийщині І. Старчук, завдяки співпраці з Я.Пастернаком протягом 1940–1941 рр., освоював методику польових археологічних досліджень. У 1940 році дослідники провели розвідки й розкопки на кількох слов'янських і давньоруських городищах, зокрема, у Галичі та Пліснеську. Ґрунтовніше він вивчав згадану пам'ятку в 1946–1949 роках. У період співпраці з Я.Пастернаком почав досліджувати мистецькі пам'ятки стародавнього Галича – керамічні плитки зі світських і культових споруд, кам'яну різьбу, давньоруські прикраси. Під час Другої світової війни було знищено багато цих знахідок і лише дякуючи педантично зробленим зарисовкам І.Старчука, котрі вціліли в його архіві, збережено унікальний джерельний матеріал.

У 1947 році вчений подав до Інституту археології АН України машинопис монографії “Мистецькі пам'ятки феодального Галича”, а через два роки він завершив монографію “Давньоруські городи західних областей УРСР”, де систематизував численні археологічні матеріали, нагромаджені за 150 років, охарактеризував тогочасний стан вивчення літописних міст і городищ. Але згадані дослідження, на жаль, не були опубліковані [43, с.102–103].

Не минула даремно співпраця з Я.Пастернаком і для О.Радича. Після Другої світової війни він активно вивчав середньовічні археологічні пам'ятки Прикарпаття й Волині та підготував монографію “Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР” [39, с.170–171].

У міжвоєнні роки вивченням археологічних пам'яток Галичини активно займався також геолог і географ Юрій Полянський. Його наукова діяльність була тісно пов'язана з НТШ. З 1920 року вчений працював у музеї Товариства, де впорядкував і систематизував його фонди, створював експозиції та виставки. Починаючи з 1923 року, він проводив щорічні польові довготривалі дослідження, під час яких зібрав багатий джерельний матеріал.

Метою польових досліджень Ю.Полянського було вивчення здебільшого питань геології четвертинного періоду, стратиграфії плейстоценових відкладів, проблем палеогеоморфології тощо. У зв'язку з тим, що плейстоценові відклади містять сліди життя й діяльності людей стародавнього кам'яного віку, виникла необхідність ґрунтового дослідження пам'яток палеоліту. Він його виконав на такому високому професійному рівні, що вченого по праву вважають “батьком західноукраїнського палеоліту”. Інші археологічні епохи досліджував спорадично, хоч і тут залишив по собі яскравий слід у багатьох публікаціях.

За час своїх багаторічних експедиційних робіт Ю.Полянський відкрив переважно в Подністров'ї 66 палеолітичних стоянок, зокрема, у Лисичниках, Новосілці-Костюковій й Касперівцях біля Заліщик на Тернопільщині. Найважливішим висновком ученого є положення про окрему Подільсько-Бессарабську провінцію пізнього палеоліту, у якій ним з відомих тоді 126 палеолітичних об'єктів виділено західноподільську (70 пунктів), східноподільську (44 пункти) і південносхідну (22 пункти) групи пам'яток [39, с.129–134]. Після Другої світової війни вчений перебував на еміграції в Аргентині, де активно продовжував займатися науковими дослідженнями.

У міжвоєнні роки активно прилучився до археологічних досліджень молодий учений зі Львівського університету Маркіян Смішко. Ним були науково опрацьовані археологічні пам'ятки з розкопок могильника у Верхній Липиці на Рогатинщині в 1889–1890 роках і поселення в Незвиську на Городенківщині в 1926 році. Він довів існування окремої липицької культури, дав характеристику пшеворським пам'яткам, розкрив співвідношення липицької й пшеворської культур.

Починаючи з 1935 року, учений активно досліджував культуру карпатських курганів перших століть нашої ери та палеолітичні пам'ятки Галичини. Тоді ним було проведено археологічні розкопки в Стопчатові й Трачі Косівського, Нижньому Струтині Рожнятівського, Надії Долинського, Буківні Тлумацького районів. Ці пам'ятки вченим ширше досліджені в післявоєнні роки [39, с.165–166].

У той самий період у вивчення археологічних пам'яток Галичини вагомий внесок зробили також археологи-аматори. Це стосується, у першу чергу, емеритового радника Скарбової дирекції в Станіславові Лева Чачковського та лікаря Ярослава Хмилевського. У 1927–1932 роках вони з ентузіазмом вивчали історичну топографію княжого Галича та його околиць, зібрали велику кількість топографічних назв, справедливо вважаючи їх недооціненими скарбами історії.

Результатом їхньої багаторічної праці стало укладення монументальної мапи всіх нерухомих пам'яток давнього Галича – укріплень, церковниць, селищ, поховальних об'єктів. У 1931 році вчені-аматори підготували текст книги “Княжий Галич” із численними планами, схемами й фотознімками. Та через несприятливі умови вона з'явилася друком у Станіславові лише наприкінці 1938 року [28, с.38–39]. Я.Пастернак згодом у передмові до другого видання книги відзначав, що “тією важливою працею вони оба підготували і значно облегшили мої дослідження – розкопки на терені княжого Галича – Крилоса в роках 1934–1941, завершені відкриттям фундаментів княжого Успенського собору з половини XII ст. та кам'яного саркофагу домовини з тлінними останками його великого фундатора, князя Ярослава Осмомисла” [28, с.39–40].

Обстежуючи терени княжого Галича, учені-аматори зібрали колекцію археологічних матеріалів, частину якої передали музею НТШ у Львові, а інші лягли в основу археологічного музею Духовної греко-католицької семінарії в Станіславові. Зібраний на теренах старого Галича топографічний матеріал (понад 110 сіл) Л.Чачковський передав історикові М.Кордубі, який займався вивченням цієї проблеми.

До речі, Л.Чачковський та Я.Хмилевський досліджували також інші княжі столиці Галицько-Волинської держави: Белз, Тереховлю, Звенигород, Буськ. У 1932 році Л.Чачковський опублікував статтю про стародавню Тереховлю й готував публікації про інші згадані столиці. Перебуваючи в Буську на Львівщині в травні 1933 року, він за влучним висловом Я.Пастернака, помер “серед розгару наукової праці, мов жовнір на полі битви” [11, с.466]. У 1937 році в “Записках НТШ” посмертно з'явилася друком його розвідка “Княжий Белз” [4, с.340].

До відомих аматорів археології цього періоду можна віднести й учителя географії й краєзнавця зі Станіславова Мар'яна Гавдяка. Він досліджував літописні географічні назви та пам'ятки стародавнього Галича. У 1938 році опублікував книгу “Княжий Галич” [11, с.108].

У 30-ті роки XX століття належну увагу вивченню археологічних пам'яток краю приділяли також працівники музеїв Галичини. Великим ентузіастом вивчення цих пам'яток був, зокрема, директор самбірського музею “Бойківщина” лікар Володимир Кобільник. Археологічні експедиції, для яких він використовував власне авто, готувалися тут доволі ґрунтовно. Із часу заснування в 1931 році згаданого музею групи археологів-аматорів, часто за участю археологів зі Львова Я.Пастернака, М.Смішка та інших, активно обстежували й розкопували археологічні пам'ятки в селах Ступниці, Лішні, Попелях, Городищі, Кульчицях, Котовані тощо [7, с.106] Лише в 1932 році було

організовано 33 поїздки з метою обстеження та вивчення археологічних пам'яток краю. Починаючи з 1931 року, В.Кобільник регулярно публікував матеріали з археологічної тематики в друкованому органі музею “Літопис Бойківщини” [12–24].

У міжвоєнний період археологічні пам'ятки Волині, Полісся та Підляшшя вивчав волинський археолог Олександр Цинкаловський. Він активно співпрацював з НТШ у Львові, збирав матеріали до “Історико-географічно-економічного словника Волині і Волинського Полісся”. У 1937 році в “Записках НТШ” учений опублікував статтю “Матеріали до археології Володимирського повіту” [4, с.340].

Ученому належить також серія науково-популярних книжечок і статей про окремі давньоруські пам'ятки Волині в довоєнних львівських виданнях “Життя і знання” і “Наша Батьківщина” [37, с.423].

У кінці 20–30-х років ХХ ст. активно співпрацював з НТШ у Львові син українського поета О.Олеся із Чехо-Словаччини Олег Кандиба. За дорученням Управи Музею НТШ учений проводив археологічні дослідження в Борщівському та Заліщицькому повітах Тернопільщини, де вивчав пам'ятки трипільської культури. Найважливіші роботи він здійснив у печері Вертеба. У 1928 році О.Кандиба опрацьовував археологічні збірки музеїв Львова й Кракова, а в 1930 році захистив докторську дисертацію на тему “Неолітична мальована кераміка Галичини” [39, с.175].

Навесні 1931 року О.Кандиба досліджував збірки доісторичного відділу Музею природи та історії у Відні, де зберігались унікальні матеріали з багатьох відомих пам'яток давньоукраїнської історії, зокрема, із Шипинців на Буковині та Городниці в Галичині. У 1937 році він завершив ґрунтовну працю про селище трипільської культури в Шипинцях, у якій звів разом, класифікував і проаналізував великий археологічний матеріал зі згаданої пам'ятки, зокрема, кераміку, розписану фарбами з музеїв Відня, Берліна, Кракова, Львова й Чернівців. Остання стаття вченого, присвячена ранньому етапу трипільської культури в Галичині, була опублікована в 1939 році в Празі в збірнику Українського наукового інституту [39, с.176–178].

У 1932 році дійсним членом НТШ став археолог з Праги Лев Чикаленко, який спочатку разом зі своїм учителем Ф.Вовк ом, а потім самостійно досліджував палеолітичну стоянку коло села Городка на Волині та Мізинську стоянку на Чернігівщині. Захистивши в Празі дисертацію про розвиток геометричного орнаменту періоду палеоліту, він, як й О.Кандиба, зацікавився керамікою трипільської культури й у тісній співпраці з НТШ опрацьовував матеріали поселення в с. Більче-Золоте на Тернопільщині. Учений був першим професійним археологом, який дослідив літописний Червен на українсько-польському пограниччі [37, с.422]. Л.Чикаленко вивчав також пам'ятки періоду енеоліту на території Чехо-Словаччини, установив зв'язок моравської мальованої кераміки з мальованою керамікою трипільської культури в Україні.

Відомим представником археологічної науки міжвоєнного періоду був уродженець покутського села Чортовець на Городенківщині Іван Борковський. З 1922 року він навчався на філософському факультеті Карлового університету в Празі, де разом з Я.Пастернаком студіював археологію у відомого славіста Л.Нідерле.

У Празькому університеті в 1929 році він захистив дисертацію, присвячену культурі шнурової кераміки на території Східної Європи й України. Із червня 1928 року працював в Інституті археології Чехословацької академії наук [29, с.104–107].

Починаючи з 1925 року, учений активно досліджував минуле Празького граду, а після переїзду до Львова 1928 року Я.Пастернака він фактично продовжував його справу з вивчення археологічних пам'яток Праги та її околиць [48, с.39].

Вивчаючи виявлену під час обстежень та археологічних розкопок кераміку, І.Борковський зумів чітко виділити слов'янські старожитності другої половини I тис. н. е. й установив безпосередній еволюційний зв'язок між ранньослов'янською та середньовічною добре датованою кераміками. Результати своїх досліджень учений спочатку

опублікував у статті в науковому збірнику “Пам’ятки археології” за 1936–1938 рр., а в 1940 році з’явилася його фундаментальна праця “Старослов’янська кераміка у Середній Європі (дослідження до початків слов’янських культур)” [30, с.201–202].

Виділену групу найдавнішої слов’янської кераміки І.Борковський запропонував називати “празьким типом”, “празькою культурою”. Цими науковими визначеннями, як слушно зауважив український археолог В.Баран, археологи-славісти послуговуються донині часу. Ряд цікавих праць з археології вчений опублікував також у післявоєнні роки.

Як бачимо, у XIX – першій третині XX століть українська археологія розвивалася в Галичині досить інтенсивно. Вагомий внесок в її розвиток зробили І.Шараневич, М.Грушевський, Я.Пастернак, Ю.Полянський та інші дослідники. Уродженець Галичини І.Борковський вніс значний вклад у розвиток археології в Чехо-Словаччині.

1. Антонович О. Варлаам Компаневич (1777–1858) / О. Антонович // Вісник НТШ. – 2006. – Ч. 35. – С. 50–53.
2. Берест Р. Красназавчі студії Богдана Януша / Р. Берест, І. Берест // Історичні пам’ятки Галичини : матеріали III наук. красназавчої конф., 19 листоп. 2004 р. – Львів : Вид-й центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. – С. 204–212.
3. Берест Р. Внесок Івана Франка у розвиток археологічної науки в Галичині / Р. Берест // Археологічні дослідження Львів. ун-ту. – 2006. – Вип. 9. – С. 11–16.
4. Бібліографія Записок Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2003. – 741 с.
5. Борчук С. Громадсько-культурна та наукова діяльність І. І. Шараневича (1829–1901 рр.) / С. Борчук. – Івано-Франківськ, 2009. – 211 с.
6. Булик Н. Археологія та археологи заходу України в добу романтизму / Н. Булик // Галичина. – 2010. – № 17. – С. 65–76.
7. Голик Р. Між Асклепієм, Марсом і Кліо. Володимир Кобільник та його епоха / Р. Голик // Дзвін. – 2006. – Ч. 11–12. – С. 104–108.
8. Грабовецький В. Антон Петрушевич – дослідник історії Галичини / В. Грабовецький, А. Королько. – Івано-Франківськ : Плай, 2001. – 76 с.
9. Дем’ян Г. Іван Вагилевич – історик і народознавець / Г. Дем’ян. – К. : Наук. думка, 1993. – 152 с.
10. Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940–2000). – Львів, 2000. – 293 с.
11. Івано-Франківськ. Енциклопедичний словник / Г. Карась, Р. Діда, М. Головатий, Б. Гаврилів. – Івано-Франківськ : Нова зоря, 2010. – 495 с.
12. Кобільник В. З археології Бойківщини / В. Кобільник // Літопис Бойківщини. – 1931. – Ч. 1. – С. 38–42.
13. Його ж. З археологічних дослідів на Бойківщині // Там само. – 1933. – Ч. 2. – С. 3–31.
14. Його ж. Могила. Ч. I, II, III в Городниці // Там само. – С. 32–38.
15. Його ж. Руська путь (шлях на Закарпаття – В. Б.) // Там само. – С. 39–48.
16. Його ж. З археології Бойківщини. II. Виказ пам’яток. // Там само. – С. 49–52.
17. Його ж. Відкриття доісторичних землянок в Кульчицях // Там само. – 1934. – Ч. 3. – С. 12–19.
18. Його ж. З археології Бойківщини. III. Виказ пам’яток // Там само. – С. 20–22.
19. Його ж. Загальні завваги про кости людини при археологічних розкопках // Там само. – 1934. – Ч. 4. – С. 1–11.
20. Його ж. З археології Бойківщини. IV. Виказ пам’яток // Там само. – 1935. – Ч. 5. – С. 11–12.
21. Його ж. З археології Бойківщини. V. Виказ пам’яток // Там само. – 1935. – Ч. 5. – С. 14
22. Його ж. З археології Бойківщини. VI. Виказ пам’яток // Там само. 1935. – Ч. 6. – С. 21–22.
23. Його ж. З археології Бойківщини. VII. Виказ пам’яток // Там само. – 1936. – Ч. 7. – С. 4–6.
24. Його ж. Знаки на днах посудин княжої доби зі Ступниці повіт Самбір // Там само. – 1936. – Ч. 8. – С. 1–11.
25. Коваль І. Дослідник підземного архіву України / І. Коваль. – Галич ; Львів, 1999. – 174 с.
26. Коваль І. Ярослав Пастернак – основоположник української церковної археології / І. Коваль // Галичина. – 1999. – № 3. – С. 66–70.
27. Коваль І. Ярослав Пастернак – дослідник старожитностей України / І. Коваль, І. Миронюк. – Івано-Франківськ : Нова зоря, 2006. – 143 с.
28. Коваль І. Євангеліст Лука з княжої Галича / І. Коваль, І. Миронюк. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – 224 с.
29. Левкун Я. Археолог Іван Борковський: повернення у славі в Україну / Я. Левкун. – Снятин : Прут Принт, 2007. – 230 с.

30. Левкун Я. Історичний портрет археолога І. Борковського / Я. Левкун // Галичина. – Івано-Франківськ, 2011. – № 18–19. – С. 199–207.
31. Оприск В.М. Грушевський і археологічний відділ музею НТШ у Львові / В. Оприск // Михайло Грушевський і Західна Україна : доп. і повідомл. наук. конф. (Львів, 26–28 жовт. 1994 р.). – Львів : Світ, 1995. – С. 41–44.
32. Пастернак Я. Шнурова могила в Кульчицях / Я.Пастернак // Літопис Бойківщини. 1936. – Ч. 7. – С. 1–4.
33. Пастернак Я. Струтинське городище / Я. Пастернак // Літопис Бойківщини. – 1938. – Ч. 10. – С. 23–26.
34. Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. / Я. Пастернак. – Івано-Франківськ : Плай, 1998. – 347 с.
35. Петегирич В. Михайло Грушевський і західноукраїнська археологія / В. Петегирич, Д. Павлів // Михайло Грушевський і Західна Україна: доп. і повідомл. наук. конф. (Львів, 26–28 жовт. 1994 р.). – Львів : Світ, 1995. – С. 103–105.
36. Петегирич В. Доля археологічної колекції музею НТШ. / В. Петегирич // Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка: книги і люди. – Львів, 1996. – С. 59–67.
37. Петегирич В. Археологія у дослідженнях членів НТШ / В. Петегирич, Д. Павлів // Записки НТШ. – Т. ССXXII : Праці історично-філософської секції. – Львів, 1991. – С. 412–426.
38. Ровенко О. Професор археології із с. Грабовець / О. Ровенко // Краєзнавець Прикарпаття. – 2008. – № 12. – С. 54–55.
39. Рудий В. Видатні та маловідомі археологи України. Біографічні нариси : довідник / В. Рудий. – Львів : Тріада плюс, Ліга Прес, 2007. – 322 с.
40. “Руська трійця” в історії суспільно-політичного руху і культури України. – К. : Наук. думка, 1987. – 338 с.
41. Соневицький Л. Володимир Антонович і українська історична наука в Галичині / Л. Соневицький // Український історик. – 1981. – № 1–4. – Рік XVIII. – С. 98–105.
42. Смішко М. Вістря на спис із рунічним написом із Розвадова / М. Смішко // Літопис Бойківщини. – 1935. – Ч. 5. – С. 1–13.
43. Филипчук М. Археологічні, мистецтвознавчі та педагогічні студії Івана Старчука / М. Филипчук // Записки НТШ. Праці історично-філософської секції. – Львів, 1995. – Т. ССXXV. – С. 97–103.
44. Хроніка НТШ. – 1904. – Ч. 17.
45. Хроніка НТШ. – 1909. – Ч. 39.
46. Хроніка НТШ. – 1911. – Ч. 47.
47. Хроніка НТШ. – 1939. – Ч. 74.
48. Шендеровський В. Дослідник Празького граду / В. Шендеровський // Нехай не гасне світ науки. Кн. 2. – К. : Рада, 2006. – С. 36–40.
49. Pelenski J. Halicz w dziejach sztuki sredniewiecznej. Na podstawie badan archeologicznych / J. Pelenski. – Krakow, 1914. – 205 s.
50. Janusz B. Z pradziejow Ziemi Lwowskiej / B. Janusz. – Lwow, 1913. – 92 s.
51. Janusz B. Kultura przedhistoryczna Podola Galicyjskiego / B. Janusz. – Lwow, 1919. – 172 s.
52. Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej / B. Janusz. – Lwow, 1918. – 310 s.

В статтє сдєлана попытка проаналізувати вклад українських учених в розвитие археології в Галичині в ХІХ – першій третині ХХ століть. Показано вклад в її розвитие І.Вагілевіча, Я.Головацького, А.Петрушевіча, І.Шараневіча, М.Грушевського, Б.Януша, Я.Пастернака, Ю.Полянського, І.Старчука, Я.Хмєлевського, І.Борковського, О.Кандьби і других.

Ключевые слова: Галиция, Надднєпрянская Украина, украинская археология, Научное общество имени Шевченко, Львовский университет.

The attempt to analyse the contribution of Ukrainian scientists into the development of archaeology in Halychyna in the 19th and the first third of the 20th centuries is made in the article. The contribution made by I.Vagilevych, Ya.Holovatsky, A.Petrushkevych, I.Sharankevych, M.Hrushevsky, B. Yanuch, Ya. Pasternak, Yu. Polyansky, I. Starchuk, Ya.Khmilevsky, I.Borkovsky, O.Kandyba and other researches into its development is presented.

Keywords: Halychyna, Naddniprovska Ukraina, Ukrainian archaeology, Shevchenko Scientific Society, Lviv University.

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСТВА КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ (1914–1918 рр.)

У публікації висвітлені основні зміни в суспільно-політичних, соціально-економічних, культурно-освітніх, конфесійних відносинах, які були характерні для території Східних Карпат у роки Першої світової війни. Доведено, що вони вагомо вплинули на зміцнення в гуцулів почуття української етнічної приналежності, значно активували їх національно-політичну свідомість та ідентифікацію.

Ключові слова: Карпатський регіон, Гуцульщина, українці, Перша світова війна, національно-політична трансформація.

Війна завжди приводила до комплексних або часткових змін у різних сферах життєдіяльності тих чи інших держав, соціумів, етнічних спільнот. Зазвичай указані трансформаційні процеси видозмінювали первинну соціальну, політичну, господарську, культурну й етнічну структури. Більше того, в останній чверті XIX – на початку XX ст. війни спричинили значні радикальні зміни в національно-політичній площині, спонукали до окреслення у воюючому середовищі сталих етнополітичних інтересів, загострення внутрішніх міжетнічних взаємин й ультранационалістських протидій ідеї національного самовизначення на державному рівні. Не була винятком і Перша світова війна, яка для українства стала переломним моментом на шляху до колективної політичної мобілізації й визначеної групової етнічної ідентифікації. Із цього приводу німецький історик М. фон Гаген відзначив, що Перша світова війна заактивувала українське питання до безпрецедентного рівня й привела до сильного піднесення національного руху [6].

У сучасній історіографії подіям Першої світової війни, її причинам, передумовам, наслідкам присвячена значна кількість праць. Проте в зрізі комплексного вивчення окремих векторів національно-політичної трансформації українства більшість науковців воліють обійти цю ділянку дослідницького інтересу. Певним винятком є роботи І.Барана [1] В.Заполовського [30], О.Мазура й О.Сухого [32; 33; 41], С.Попика [37], О.Реєнта [38], У.Уської [42] і К.Шевченка [48].

Метою нашої публікації є спроба історичної реконструкції змін, які відбувалися в українському середовищі на етносоціальному й політичному рівнях. З огляду на обширність проблеми викладу, у статті акцент був зроблений на висвітлення трансформацій, які відбулися у воєнне лихоліття на теренах Гуцульщини. У подальших розвідках ми продовжимо розглядати вказану тему й у зрізі інших українських етнографічних масивів. Зважаючи на це, завданням зазначеної публікації є аналіз суспільно-політичного становища краю, соціально-економічних, культурно-освітніх і конфесійних відносин у ньому.

Перша світова війна стала рубіконом між традиційністю й модерном у світогляді українського селянства, боротьбою усталеності й інновацій у його свідомості, зламом закоренілого архаїчного мислення та впровадженням нових цінностей, насамперед національного й політичного рівнів. По суті, як зазначає вітчизняний історик Я.Грицак, Перша світова війна прискорила процес “зі селян у націю” в інший спосіб. Більшість мобілізованих на фронт селян чітко не уявляли собі, що є тою батьківщиною, за яку вони мали в разі потреби покласти своє життя. Найчастіше вони ідентифікували себе не з певною нацією, а з тим регіоном, у якому жили перед мобілізацією. Війна “націоналізувала” їх [6].

Під час Першої світової війни територія Українських Карпат стала ареною одних із найбільш запеклих військових дій на Східному фронті. Як указує австрійський дослідник А.Ранда, війна “на Гуцульщині мала один з найбільш кривавих епізодів” [49,

s.172]. За роки військового протистояння фронт чотири рази проходив через територію краю.

Війна докорінно змінила традиційний уклад національно-політичного та культурно-освітнього життя на Гуцульщині. У часи війни воно було мінімізоване. Проте його здобутки кінця XIX – початку XX ст. показали глибоке вкорінення почуття української національної єдності, виявили національну ідейність і спрямованість гуцулів під час створення воєнізованих формувань, їх участь у них і громадсько-культурному русі кінця 1916–1917 рр.

З початком війни на Гуцульщині розпочалася масова мобілізація гуцулів австрійською владою. Газета “Діло” писала, що весь Косів із суміжними селами виглядає як один великий воєнний табір [34]. В основному призов проводився добровільно, без застосування сили. Причиною масовості добровольців було усвідомлення національних і політичних наслідків протиборства між Австро-Угорською та Російською імперіями для українства. Значну частину гуцулів було мобілізовано до австрійської армії й відправлено на Італійський фронт.

У свою чергу українські політичні сили Галичини 2 серпня 1914 р. об’єдналися в Головну Українську Раду, що створила Українську Бойову Управу, яку очолив К.Трильовський. 6 серпня було видано відозву до українського народу “зголошуватися в ряди У.С.С.” (Українські січові стрільці). На заклик січовиків на Галицькій Гуцульщині розпочалась організація військових загонів. У Косівському, Надвірнянському та Печеніжинському повітах одразу розпочали працювати повітові комітети. Так, за даними газети “Громадський голос”, в УСС 10,12% січовиків були вихідцями з Косівського повіту [3.Гуц]. За нашими підрахунками, у першому полку УСС вихідці з Гуцульщини склали 9,33% [36, с.145–155]. Значну кількість добровольців становила молодь, вихована в національному дусі в лоні українських культурно-освітніх товариств, яка прагнула виконати свій громадянський і національний обов’язок. Молоді солдати були переконані, що “йдуть на війну за кращу долю свого Народу, на Святе діло” [4, с.12]. Голова Косівської повітової управи УСС учитель І.Устиянович, виступаючи на вічі в Косові 31 серпня 1914 р., зазначив, що, виборюючи волю “нашій Україні”, вони гідно сповнять свій обов’язок і не осоромлять Гуцульщину [4, с.14]. Однак численні перепони з боку австрійської влади не сприяли масовій організації українського війська.

На Буковинській Гуцульщині на початку 1915 р. з ініціативи барона М.Василька та його брата Г.Василька створено Гуцульський курінь. Українські дослідники В.Заполовський і С.Попик, розглянувши формування та функціонування Гуцульського куреня на Буковині, виявили, що в кількісному плані до складу куреня було залучено 1 351 [30, с.39] і близько однієї тисячі селян-українців [37, с.72]. За даними священника Г.Лози із с. Шепіт, організацією куреня здебільшого займався Г.Василько. До куреня входили гуцули, економічно залежні від нього як поміщика. Як свідчать архівні дані, “селянам обіцяли, що їх залишать для захисту рідного села, якщо вони добровільно будуть воювати проти російських військ. У противному випадку – зарахують у ландштурм і пошлють в Угорщину. Це була основна причина, що змушувала селян іти в партизанські загони Василька” [14, арк.31–32]. Загалом австрійські військові намагалися не афішувати будь-які відомості про нове “українське військо” [43, арк.1–91].

На думку С.Попика, створення Гуцульського куреня було одним із козирів австрофільської політики М.Василька [37, с.72–73]. Однак, за словами А.Ранди, не відігравши важливого значення, після однорічного існування український легіон (насправді тут мова йде про Гуцульський курінь. – П.К.) у Буковині було ліквідовано [49, с.19].

У другій половині жовтня 1916 р. для допомоги австрійцям у Румунських Карпатах австрійське командування дозволило УСС сформувати “Гуцульську сотню”. Переважно вона була організована з представників “старої війни” (учасників попе-

редньої військової кампанії 1914–1915 рр. – П.К.) [3, с.339–340], яка відзначилась особливою хоробрістю в боях у Південній Буковині.

З початком війни більшість населення Гуцульщини підтримало австрофільську позицію українського політичного проводу. Її суть полягала в тому, що українці є патріотами своєї держави й щодо неї виконують свій обов'язок, бо “боротьба за будучність Габсбурзької монархії є для них боротьбою за будучність України” [4, с.14].

Нагнітання масової політичної істерії на початку й упродовж війни призвело до визрівання легенди про так звану “руську зраду”, у зв'язку з якою австрійська влада упереджено ставилася до українців краю, постійно звинувачуючи їх у русофільстві. На відміну від Лемківщини, русофільський рух на Гуцульщині не набув значного поширення. Заходи, проведені русофілами, не мали успіху. Проросійська пропаганда на Гуцульщині перед війною, яка велася за посередництвом і фінансуванням представників москвофільської орієнтації, не досягла поставлених результатів.

У роки війни населення Гуцульщини зазнавало національної дискримінації й морально-силових утисків з боку австро-угорської влади та російської окупаційної адміністрації.

З початком війни на Гуцульщині розпочалися “встановлення” рівня лояльності місцевого населення до австро-угорської влади, пошуки й виявлення неблагонадійних елементів, наслідком чого стали масові репресії й військові розправи над мирним населенням. За присудами австро-угорських армійських польових судів, а то й без них, українців звинувачували в державній зраді й страчували. На Гуцульщині страти мали масштабний характер.

Особливо великих розмірів окреслений процес набрав у кінці 1914 – на початку 1915 рр. Відзначимо, що в часи війни українофобською позицією найбільше “уславилися” угорські гонведи. Сумновідомим є застосування наказу по угорській армії щодо “ув'язнення 40 русинів”, з яких 20-х відпускали, а 20-х вішали. Як зазначає о. С.Пап, “не мало значення кого...вішали публічно” [35, с.605]. Нині військові злочини стосовно українського населення з огляду на брак архівних джерел, досліджені ще вкрай малодостатньо.

Значну роль у розгортанні масових страт на Закарпатській Гуцульщині відіграв військовий суд 52 дивізії австро-угорської армії. Так, у жовтні 1914 р. в Ясіні за один тиждень було заарештовано 150 селян, з яких 65 було страчено. За цей самий період покарано на смерть п'ять осіб у Верхній Апші та Великому Бичкові [7, арк.34, 43].

Подібна ситуація спостерігалася на Буковинській і Галицькій Гуцульщині. Очевидець подій Т.Галіп у своїх спогадах згадував про юрбу гуцулів, яких під конвоєм вели гонведи (угорські солдати). Усі вони були “зрадниками”, яких відправляли до трибуналу. Серед арештованих переважно були старі люди, жінки, діти [2, с.178–179]. У січні 1915 р. у Вижниці австрійський військово-польовий суд засудив до страти двох українців. На Вижнеччині вахмістр Лакінгер замордував 41 селянина, виправдовуючись, що всі українські селяни зрадники [14, арк.10–11].

На Галицькій Гуцульщині у вересні-жовтні 1914 р. також відбувались арешти, суди та страти осіб, яких вважали налаштованими проросійськи. Так, у Косові було заарештовано суддю Гулу, якого звинуватили в русофільстві, а в Криворівні – кількох гуцулів за шпигунство [29; 39]. З наближенням російських військ з боку австро-угорської військової влади значно збільшилася кількість звинувачень в антидержавній діяльності українських селян. Пошуки русофілів і шпигунів перетворилися на масові екзекуції й знущання над гуцулами. Уродженець Уторопів М.Матвіїв-Мельник згадував “виття псів, рев худоби і крики катованих людей” і “тринадцять вішеників на грабах і вербах вздовж косівської дороги” [5, с.93]. На основі спогадів своїх батьків П.Біленчук розповідав, що “під час відступу австрійські війська почали звинувачувати

мешканців Уторопів в москофільстві. Був повішений ... Ілько Кошевка, інших 10 чоловік австрійці забрали з собою і в селі Пістині, поблизу лісу, повісили” [5, с.92].

Військові дії негативно вплинули на соціально-економічне становище населення краю. Вони унеможливили рух трудових ресурсів, спричинили різкий стрибок цін, унаслідок чого в кінці 1914 р. почали виявлятися тенденції економічної й продовольчої кризи. Частина працездатного населення Гуцульщини було мобілізовано до діючої армії. У комплексі ці чинники сприяли економічному розладу та краху господарської інфраструктури, яка й без того перебувала на примітивному рівні. Наприкінці серпня 1914 р. припинено поштове сполучення, населення перебувало в інформаційному вакуумі, у зв'язку із чим поширювалися неправдиві чутки, які дестабілізували суспільно-політичне становище та підсилювали українофобські настрої.

Загалом щодо українства, зокрема Гуцульщини, прослідковувалася безпідставність переслідувань і страт. Австрійська військова розвідка в травні 1915 р. провела дослідження, присвячене ставленню гуцулів села Татарова й околиці Підлесньова Надвірнянського повіту до державної влади. Вона встановила, що в часи війни гуцули завжди були лояльними до австрійської влади [47, арк.1–7]. Аналізуючи політичні симпатії населення Криворівні Косівського повіту, невідомий дописувач “Діла” зазначав, що воно ставиться “прихильно до Австрійців, негативно до Росіян” [29].

У часи окупації соціально-правове становище місцевого населення ускладнилося масовими мародерствами та гвалтуваннями. М.Матвіїв-Мельник згадував, що “після відступу австрійських військ зайшли донські козаки, вони гвалтували жінок” [5, с.93]. Російська окупаційна влада також проводила численні карні експедиції, результатами яких були масові арешти, ув'язнення та висилання на Схід (перважно в Іркутську губернію, Тургайську та Якутську області) ні в чому не винних людей. На окупованих царською армією територіях активно переслідувалось усе українське й проводилася боротьба з “непевними” і “неблагополучними” елементами. Звичним явищем стали жваві пошуки австрійських шпигунів, масові репресії щодо “підозрілих” осіб [18, арк.88]. На думку російської влади, до цієї категорії в першу чергу потрапляли австрійські службовці [19, арк.253].

На Гуцульщині державними службовцями здебільшого були лісники. 19 серпня 1916 р. окупаційний орган російської окупаційної влади “Галицьке генерал-губернаторство” видав розпорядження, згідно з яким усіх службовців, залишених австрійським урядом, потрібно було виселити [8, арк.5]. Наприкінці 1916 р. було заарештовано 27 лісників з Руської Молдавиці, Іспаса, Міліє, Виженки, Сергіїв, а на початку 1917 р., відповідно, ще 60 осіб з інших сіл Буковинської Гуцульщини [22, арк.54]. Так, серед арештованих лісників 11 осіб були задіяні в лісовому фонді барона М.Василька [22, арк.55]. У Галицькій Гуцульщині заарештовано 12 лісників з Пістинської та 5 осіб з Яворівської дільниць [8, арк.7, 24]. Стосовно лісників були проведені відповідні розслідування, у результаті яких 35 чоловік вислано за неблагонадійність у глиб Росії (перважно в Іркутську губернію й Тургайську та Якутську області) [19, арк.157, 213; 21, арк.1–11].

Численні рейди щодо виявлення неблагонадійних осіб та ворожих шпигунів призвели до страждань значної кількості місцевого населення [11, арк.75]. Так, на думку українського історика Д.Дорошенка, “лише 1% серед усіх обвинувачених і арештованих по підозрінню в шпіонажі можна вважати за людей справді причасних до шпигунської праці. Решта ж була жертвами неясних підозрінь, фальшивих доносів, непорозумінь і часто-густо особистих поракунків” [27, с.69].

Соціально-економічне становище Гуцульщини характеризувалося масовими реквізіціями, бо, як зазначала газета “Діло”, вона була “в часі сеї війни обібрана і чужими, і своїми” [40]. Під час першої російської окупації Гуцульщина перетворилася у “велику

руїну”. Часопис підкреслював, що одразу із зайняттям краю “почали ся рабунки”, які перетворилися на масові грабiжницькі акції з боку російських солдат [29].

На момент звільнення території Гуцульщини навесні 1915 р. місцеве населення перебувало в надзвичайно важкому господарському становищі. Для визначення розмірів економічного розладу та матеріальної допомоги населенню з ініціативи товариства “Сільський Господар” у травні 1915 р. у повіті було розіслано питальник. Згідно з надісланими даними, у Косівському повіті спостерігався “страшний образ розпучливого положення нашого селянства ... особливо в гірських околицях”, із 42 громад повіту негайної продовольчої допомоги потребували 24 [20, арк.1]. Таке ж становище було й в інших гуцульських місцевостях. Загалом населення Галицької Гуцульщини потребувало грошової компенсаційної допомоги в розмірі 235,5 тисячі корон [20, арк.2].

Австрійська влада продовжила реквізиційну політику, розпочату росіянами, яка здійснювалася за рахунок населення. Реквізиції набули масштабних розмірів і проводились у кожному гуцульському селі. За тяглову силу, худобу, підводи селяни отримували посвідки (“вексельні розписки”), а за вилучені продукти харчування здебільшого нічого. Так, у гуцульських селах Надвірнянського повіту “війська забирали все без посвідок” [29]. Улітку 1915 р., у зв’язку з очікуваним наступом російських військ австрійське командування евакуювало на південь Буковини 70–80% усього поголів’я худоби [31, с.54].

Військові дії та реквізиційна політика австрійців і росіян зумовили ще більшу злиденність населення Гуцульщини. У 1916 р. його становище значно погіршилося, унаслідок неврожаю, який призвів до масового голоду.

Улітку 1916 р. Гуцульщина вдруге була окупована російськими військами. На осінь 1916 р. повітові управління визначали економічне становище сільського населення як крайню скруту, а становище інтелігенції – як відчайдушне [16, арк.25–26]. Так, у Вижницькому повіті в складному становищі перебувало 10 гуцульських сіл. Найбільших розмірів голод набрав на Путильщині. Російські чиновники засвідчували, що населення Усть-Путильської дільниці гостро потребувало продуктів, яких у них уже немає. На вересень 1916 р. у Косівському повіті 1/20 частина населення вже не мала ніяких продовольчих запасів [23, арк.94]. Щоб якось вижити, прогудувати сім’ї й обігріти домівки, місцеве населення змушене було йти на протиправні дії: крадіжки речей, лісу, худоби [10, арк.26, 46, 75]. Селяни крали також зброю й військово спорядження [45, арк.1; 10, арк.27].

Масовий голод серед населення Гуцульщини занепокоїв російську владу. Щоб хоч якось виправити становище, вона змушена була вжити мінімізованих заходів для покращення ситуації шляхом виділення коштів на продовольчі закупівлі для населення. На Косівський повіт, населення якого масово голодувало, було виділено лише 1,8 тисячі крб, які були витрачені на закупівлю хліба [44, арк.1; 45, арк.2]. Однак цих коштів для стабілізації ситуації було вкрай мало. У вересні 1916 р. російська влада констатувала, що для прохарчування населення Косівського повіту потрібно щомісячно підвозити до 30 тисяч пудів житньої та кукурудзяної муки [44, арк.7, 9]. Вижницька повітова влада повідомляла, що населення потребує 15 вагонів кукурудзяної, 8 – житньої, 4 – пшеничної муки, 1 вагон солі та 1 вагон гасу [23, арк.175]. Фактично в населення Косівського повіту залишалось 3,1% житньої муки від загальної потреби, 15,1% кукурудзяної муки, 14,2% картоплі [16, арк.26, 133–135]. На вересень 1916 р. потребувало допомоги 20% населення Печеніжинського повіту, на кінець 1916 р. – 47,2% [15, арк.26]. Становище інших повітів, заселених гуцулами, було ще гіршим. Загалом допомога потрібна була близько 65 тис. населення Південної Галичини [16, арк.115].

Це зумовило побоювання влади, що населення гірських дільниць, яке найбільше потерпало від голоду, на зимовий період розпочне рух у долини. Вижницький староста

доповідав, що в цьому разі повітова влада може розмістити в долинах лише 2,5 тисячі осіб [15, арк.26; 16, арк.115].

Російські війська, навіть з огляду на скрутне соціально-економічне становище населення, продовжили реквізиції худоби, запасів продовольства, фуражу, шерсті та інших матеріалів і речей. Вони розпочалися одразу ж після окупації й на кінець 1916 – у першій половині 1917 рр. набрали масового характеру. Досить часто реквізиції проводилися без погодження з місцевою владою й мали грабіжницькі риси. Подекуди вони перетворювалися в збройні напади російських солдат [10, арк.43, 77–78, 80; 11, арк.6, 88–90]. Косівський староста зазначав, що реквізиції вже довели до повного знищення продуктів харчування в місцевого населення. Він указував, що “забрано все”, тому “селяни незадоволені” [11, арк.4–5].

Суспільно-політичне й культурно-освітнє життя на Гуцульщині від кінця 1914 р. до середини 1916 р. було загальмованим. Лише з кінця 1916 р. у краї пожвавилось громадське життя гуцулів та активізувалась їхня соціокультурна діяльність. Основними напрямками діяльності були боротьба проти реквізицій та за відновлення шкіл.

Виховані на принципах законності, громади населених пунктів Галицької та Буковинської Гуцульщини в кінці 1916 – першій половині 1917 рр. розпочали боротьбу з реквізиційним безправ'ям. На адресу повітових і губернських властей від їхнього імені надходили “прошення”, у яких викладалася суть свавільництва та пограбування селянства з боку реквізиторів; російських солдат звинувачено в мародерстві, шахрайстві, обмані, здирництві, застосуванні сили та інших протиправних діях щодо місцевого населення. Результатом активного відстоювання власних позицій громад стало поступове звільнення їх від реквізицій.

Через скрутне економічне становище гуцулів стан охорони здоров'я був незадовільним. Більшість місцевого населення мало сифіліс. Косівський староста писав, що є такі села, у яких практично все населення заражене цією хворобою [17, арк.43]. Люди досить часто страждали від інфекційних захворювань, які здебільшого мали епідеміологічний характер. Так, восени 1916 р. на Гуцульщині лютувала епідемія сипного тифу, яка повторилася наступного року [17, арк.12–13, 63].

У період війни освіта в етнографічному масиві перебувала в занепаді. Значна кількість шкіл, унаслідок активних воєнних дій на території Гуцульщини, була зруйнована або знаходилася в напівзруйнованому стані.

Відновлення шкіл розпочалося під час другої російської окупації. Російська влада добре розуміла, що відкриття шкіл сприятиме позитивному ставленню місцевого населення до неї, яке не досить адекватно сприймало окупацію через політику російської адміністрації в суспільно-політичній і соціально-економічній сферах. 20 серпня 1916 р. чернівецький губернатор видав циркуляр, у якому мова йшла про відкриття шкіл у повітах губернії. У документі зазначалося, що “шкільне життя не повинне залишатися без потрібного контролю і нагляду” [9, арк.1; 26, арк.1]. Щоправда, у школах заборонялися німецька та єврейська мови. До навчального процесу не допускалися підручники з антиросійським змістом, які вилучалися [26, арк.2, 9–13, 30 а, 31 а, 37, 45, 55 а, 77]. 14 жовтня 1916 р. генерал-губернатор видав “Тимчасове положення про устрійство учбової частини в областях Австро-Угорщини, зайятих по праву війни“. У документі мовою відносин школи з державними установами визначалася “руська мова” [12, арк.5]. Отже, російська влада деякими поступками в освітньому питанні прагнула прихилити до себе місцеве населення.

Певна лібералізація окупаційної влади в освітній галузі спричинила громадський рух за школу в гуцульських місцевостях. Восени 1916 – навесні 1917 рр. у більшості населених пунктів Гуцульщини були проведені зібрання громад, які однозначно виступили за відкриття навчальних закладів. Особливо активно освітній рух поширився в гуцульських селах Печеніжинського повіту [12, арк.23; 25, арк.7–8].

На території Буковинської й Галицької Гуцульщини на початок 1917 р. було відкрито 16 шкіл, що порівняно з довоєнним часом становило 12,2 % [9, арк.4–12; 17, арк.2, 54–55]. Причиною такої кількості навчальних закладів була їхня повна або часткова руйнація, що вимагало проведення докорінної реконструкції, інша частина використовувалася під російські військові установи, зокрема, казарми, конюшні, лікарні, і відсутність учительських кадрів. Щодо останніх, то в циркулярі вказувалося, що в сільських школах роль учителів можуть виконувати місцеві інтелігентні сили [9, арк.1; 12, арк.19, 23; 24, арк.51].

Російська окупаційна влада стосовно питання відкриття шкіл вимагала від місцевих громад подання статистичних даних про кількість дітей, їхню національну та релігійну приналежність, мову викладання, зміст навчальних програм. За даними місцевих органів влади, абсолютна більшість дітей були “русинами” або “малорусами”. У конфесійному аспекті діти сповідували переважно греко-католицький обряд. Мовою викладання в школах була “русинська”, а навчальні програми мали місцевий характер [25, арк.2, 7–13, 30 а, 31 а, 45, 55 а, 56 а]. У школах катастрофічно не вистачало навчальної літератури та шкільного приладдя.

Отже, об’єктивно відкриття та діяльність шкіл з “русинською” (українською) мовою викладання сприяли значному піднесенню національного самоусвідомлення гуцулів.

У гуцульських селах Печеніжинського повіту навчальним процесом було охоплено лише 11,3% дітей, при цьому третина дітей не мали можливості відвідувати школу через матеріальні нестатки [25, арк.77, 79, 93]. У шести школах Косівського повіту навчалася 52,3% дітей [9, арк.7–8].

Єдиною активною організацією в роки війни залишилася Греко-католицька церква, яка слугувала національним орієнтиром для місцевого населення. Проте її громадсько-політична діяльність була обмеженою. Це було пов’язане з тим, що стосовно українських священиків робили компромативні кроки. Греко-католицький клір, за словами графа Тіси, “темні сили... хотіли представити як касту російських агентів-зрадників”. Греко-католицькі й православні отці звинувачувалися в австрофільстві та москвофільстві. Однак більшість священиків залишилася на своїх парафіях. Лише незначна кількість греко-католицьких і православних отців покинула свої парафії й відступила з австро-угорськими військами. Переважна більшість парафій були чинними. Так, у Вижницькому повіті не діяли 8 греко-католицьких церков, у Косівському – 5, у Печеніжинському – 2 [17, арк.18, 20–21, 27–28]. Відповідно діючими залишились у Вижницькому повіті 2 уніатські церкви, у Печеніжинському – 10, у Косівському – 35 [17, арк.53].

Окупаційна влада прагнула на недіючі парафії призначити православних священиків, а особливо місцевих священиків-русофілів, яким надавала матеріальну підтримку [13, арк.18]. Проте православ’я на Гуцульщині було поширене лише на її буковинській частині. На Галицькій Гуцульщині, зокрема в Косівському повіті, воно було взагалі відсутнім [46, арк.12–17].

Таким чином, у роки війни продовжилося становлення української національної ідентичності, свідченням чого на Гуцульщині, як і в інших історико-етнографічних масивах, стало значне поширення етнонімів “український”, “українець”, що сприяло зростанню української національної свідомості та поглибленню національної самоідентифікації серед гуцулів. Військові дії й реквізиційна політика австрійської й російської адміністрацій опосередковано сприяли процесу самоусвідомлення населення. Звинувачуючи гуцулів у русофільстві чи австрофільстві, їх неодмінно співвідносили з українцями. Національному самоусвідомленню сприяли результати української культурно-просвітньої праці на початку ХХ ст. Так, за даними австрійської військової розвідки, у

травні 1915 р. гуцули села Татарів на Надвірнянщині називали себе українцями [47, арк.1–7].

Національним поступом українців на Закарпатті й Закарпатській Гуцульщині була стурбована угорська влада. Радник угорського королівського уряду фон Драше-Лазер у приватному листі до австрійського держсекретаря писав: “Ми не дозволимо робити з нашого чудового рутенського народу українців” [37, с.131]. Проте радикальну еволюцію національно-політичного прогресу українців було вже не зупинити.

Отже, у політичній сфері зміни, які відбулися внаслідок військових дій, призвели до дискримінації гуцулів з боку австро-угорських і російських військових за національною ознакою. Одночасно в соціально-економічній площині національна дискримінація підсилювалася масовими безправними реквізиціями з населення Гуцульщини. Розвиток етнокультурної сфери залежав від умов культурно-освітнього поступу, що було пов’язано з політикою окупаційного режиму. Однак активна суспільно-політична позиція українства краю сприяла виникненню та поширенню громадсько-культурного руху стосовно питання відновлення шкільництва. Але в етнічній сфері в роки війни, незважаючи на різні види дискримінаційних дій (силової, реквізиційної), продовжилося становлення української національної ідентичності, зростання рівня національного усвідомлення та посилення доцентрових тенденцій серед гуцулів у плані самоототожнення себе з українством.

1. Баран І. Воєнні дії та руйнування на території Східної Галичини (серпень 1914 – червень 1915 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / І. Баран. – Львів, 2010. – 20 с.
2. Галіп Т. З моїх споминів / Т. Галіп // Буковинський журнал. – 1994. – Ч. 1–2. – С. 152–179.
3. Горбовий М. Гуцульська сотня / М. Горбовий // Українські Січові Стрільці 1914–1920 / за ред. Б. Гнаткевича та ін. ; іл. оформл. І. Іванця. – Репринт. відтворення з вид. 1935 р. – Львів : Слово, 1991. – С. 339–340.
4. Горбовий М. За кращу долю України : спогад зперед 20-ох літ / М. Горбовий // Календар “Просвіти” на рік 1935 р. – Львів : Накладом т-ва “Просвіта” у Львові, 1935. – С. 12–16.
5. Грабовецький В. Уторопи: сторінки історії. До 630-річчя письмової згадки / В. Грабовецький. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 1997. – 223 с.
6. Грицак Я. Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації / Я. Грицак. – Режим доступу : <http://www.franko.lviv.ua/subdivisions/um/um2-3/problemyistoriohrafiji/2-hrytsak%20yavoslav.htm>.
7. Державний архів Закарпатської області (Держархів Закарпатської обл.), ф. 63, оп. 2, спр. 308.
8. Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 12, оп. 1, спр. 23.
9. Там само, спр. 28.
10. Там само, спр. 58.
11. Там само, спр. 61.
12. Там само, спр. 31.
13. Там само, спр. 34.
14. Державний архів Чернівецької області (Держархів Чернівецької обл.), ф. 283, оп. 1, спр. 5.
15. Там само, спр. 135.
16. Там само, спр. 173.
17. Там само, спр. 224.
18. Там само, спр. 409.
19. Там само, спр. 411.
20. Там само, спр. 5.
21. Там само, спр. 11.
22. Там само, спр. 12.
23. Там само, спр. 37.
24. Там само, ф. 882, оп. 1, спр. 48.
25. Там само, ф. 923, оп. 1, спр. 1.
26. Там само, спр. 7.
27. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1918). – Ч. 1. Галицька Руїна 1914–1917 років / Д. Дорошенко. – Львів : Червона калина, 1923. – 131 с.
28. З Гуцульщини // Громадський голос. – 1923. – 7 лип.
29. З життя Гуцульщини // Діло. – 1915. – 15 мая.

30. Заповловський В. Буковина в останній війні Австро-Угорщини 1914–1918 / В. Заповловський. – Чернівці : Золоті литаври, 2003. – 284 с.
31. Курило В. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху на Буковині / В. Курило. – Чернівці : МВССО УРСР, Чернів. ДУ, 1973. – 150 с.
32. Мазур О. Наслідки війни для села Східної Галичини / О. Мазур // Перша світова війна і слов'янські народи : матеріали міжнар. наук. конф. (14–15 трав. 1998 р.). – К., 1998. – с. 101–108.
33. Мазур О. Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914–1918) : дис... канд. іст. наук : 20.02.22 / Держ. ун-т “Львівська політехніка” / О. Мазур. – Львів, 1997. – 248 с.
34. Новинки // Діло. – 1914. – 26 серп.
35. Пап С. о. Історія Закарпаття / С. Пап, о. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2003. – Т. III. – 644 с.
36. Поіменний список 1. полку У.С.С. // Українські Січові Стрільці 1914–1920 / за ред. Б. Гнаткевича та ін. ; іл. оформ. І. Іванця. – Репринт. відтворення з вид. 1935 р. – Львів : Слово, 1991. – С. 145–155.
37. Попик С. Українці в Австрії. 1914–1918: австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни / С. Попик. – К. ; Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 236 с.
38. Реєнт О. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти / О. Реєнт. – Режим доступу : <http://histans.com/JournALL/pro/16/1/19.pdf>.
39. Російська господарка на Гуцульщині // Діло. – 1915. – 24 цвіт.
40. Страшні відносини на Гуцульщині // Діло. – 1918. – 27 верес.
41. Сухий О. Українське населення Галичини на початку Першої світової війни: репресивні акції австрійської влади / О. Мазур, О. Сухий // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. “Держава та армія”. – № 408. – Львів, 2000 – С. 73–78.
42. Уська У. Спроби впровадження етнічної назви “українці” в офіційне діловодство Австро-Угорщини (1914–1918) / У. Уська // Наукові зошити історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка : зб. праць. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – Вип. 4. – С. 153–162.
43. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 353, оп. 1, спр. 223.
44. Там само, ф. 361, оп. 1, спр. 1266.
45. Там само, спр. 1926.
46. Там само, ф. 722, оп. 3, спр. 8.
47. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 146, оп. 8, спр. 1894.
48. Шевченко К. Карпатские русины и Великая война / К. Шевченко. – Режим доступу : http://sr.fondedin.ru/new/fullnews_arch_to.php?subaction=showfull&id=1311505294&archive=1311505470&start_from=&ucat=14&.
49. Randa A. Die Bucowina im Weltkrieg / A. Randa. – [Б. м., б.р.] – 28 s.

В статье освещены основные изменения в общественно-политических, социально-экономических, культурно-образовательных, конфессиональных отношениях, которые были характерны для территории Восточных Карпат в годы Первой мировой войны. Доведено, что они весомо оказали влияние на укрепление в гуцулов ощущение украинской этнической принадлежности, значительно активировал их национально-политическое сознание и идентификацию.

Ключевые слова: *Карпатский регион, Гуцульщина, украинцы, Первая мировая война, национально-политическая трансформация.*

The publication highlights the major changes in the socio-political, socio-economic, cultural, educational, religious relationship that characterized the Eastern Carpathians in the First World War. It is shown that they substantially influenced the strengthening of Ukrainian Hutsul sense of ethnicity, significantly activated their national and political consciousness and identity.

Keywords: *Carpathian region, Hutsul, Ukrainian, World War I, the national political transformation.*

УДК 94(477)-051:321.01]”191/192”
ББК 63.3 (4 Укр) 6

Віктор Голубко

КОНЦЕПЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В БАЧЕННІ СИМОНА ПЕТЛЮРИ

Проаналізовано концептуальні погляди одного із чільних діячів Української революції 1917–1920 рр. Симона Петлюри щодо можливих моделей розвитку Української держави.

Ключові слова: Українська держава, Симон Петлюра, парламентська республіка, державна ідеологія.

Серед когорти українських державних діячів ХХ ст. важливе місце належить Симону Петлюрі – людині, з іменем котрої пов’язана ціла епоха боротьби за незалежність України. Будучи керівником УНР у найважчий для неї період, він зумів не лише на практиці очолити державну структуру, а й реалізувати її модель, закласти підвалини демократичної республіки. Проте його ім’я довгі десятиліття настільки очорнювалося ворогами української державності, а подекуди навіть представниками власної інтелектуальної еліти, що й донині, уже в незалежній Україні, помітна певна упередженість до його особистості. Між тим уважне вивчення державницької діяльності С.Петлюри, як і його теоретичних поглядів у галузі державного будівництва, не втратило своєї актуальності й тепер. Зокрема, можна виділити такі притаманні його діяльності риси, як принциповість, реалізм, несприйняття партійного доктринерства, справжні демократичні переконання у втіленні моделі національного державотворення.

Аналізуючи його діяльність часів Української революції 1917–1920 рр. і публіцистику періоду еміграції 1921–1926 рр., можна скласти уявлення щодо його бачення моделі Української держави, а відтак провести певні аналогії із сьогоденням.

Об’єктом пропонованого дослідження є постать Симона Петлюри як державного діяча в добу Української революції 1917–1920 рр. та еміграційний період життя.

Предмет дослідження – погляди С.Петлюри, висловлені ним у науково-публіцистичних працях, і його практична діяльність як лідера Української Народної Республіки щодо моделей національної державності, форм і методів її реалізації.

У статті поставлено мету подати синтетичну характеристику моделей української державності, реконструйовану на підставі теоретичного доробку С.Петлюри, а також його практичної державотворчої діяльності як очільника УНР. Для досягнення поставленої мети необхідно дослідити погляди С.Петлюри стосовно форм реалізації української державності; визначити моделі державного устрою України в його баченні; суспільний устрій держави; проблему формування в населення державницької ідеології; зовнішньополітичні пріоритети Української держави.

Постать Симона Петлюри завжди викликала зацікавлення в істориків. Однак в силу того, що він уособлював найактивнішого й найпослідовнішого у своїх діях українського політичного діяча, котрий до того ж претендував на загальнонаціональне лідерство, то й відповідно не міг однозначно сприйматися різними політичними силами, що знайшло відображення й в історичних працях. Відтак публікації про нього є надмірно політизовані, що заважає об’єктивному дослідженню його діяльності, у тому числі теоретичного доробку, у якому він сформулював своє бачення Української держави. Державотворчі процеси в Україні останнього двадцятиліття викликали підвищений інтерес до постаті С.Петлюри. Історики намагаються виважено й об’єктивно подати події, пов’язані з його діяльністю. Серед найґрунтовніших сучасних праць про С.Петлюру слід назвати монографії С.Литвина [5], В.Сергійчука [19] і В.Савченка [18].

Основною джерельною базою для дослідження поглядів С.Петлюри на проблему української державності є документи його авторства, коли він перебував на посаді Голови Директорії УНР і Головного отамана армії УНР, а також його публіцистика еміграційного періоду [8]. Варто згадати й фундаментальне видання архівних матеріа-

лів “Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920” [3]. Документи, поміщені в цьому збірнику також відтворюють політичну й державотворчу діяльність С.Петлюри як керівника УНР.

Висвітлюючи концепцію української державності в баченні С.Петлюри, насамперед варто наголосити на тому, що він був, мабуть, одним із небагатьох чільних діячів соціалістичного політикуму Центральної Ради, котрий еволюціонував від автономістських концепцій національного державотворення до самостійницьких. Пояснення тому – його участь в українському військовому русі й створенні підвалин національних збройних сил, котрі не поміщувалися в автономістські рамки державотворення, які вона сповідувала.

Аксіомою для С.Петлюри впродовж усієї його політичної діяльності періоду Української революції було невідступне дотримання постулату державної незалежності України. У відозві “До населення всієї соборної України” від 17 вересня 1919 р. першим програмним пунктом уряду УНР він визначив “самостійність і незалежність Української Народної Республіки, – щоб ніхто з близьких та далеких сусідів не замахувався на наше самостійне державне життя та добробут українського народу” [6, с.181]. Нагадаємо, що це був чи не найважчий для УНР час, коли юрисдикція її уряду розповсюджувалася лише на декілька повітів Поділля. Як реакція на зневіру в перспективу подальшої боротьби серед українського політикуму стало поширення федералістської концепції щодо майбутнього статусу України.

Українська держава у візії С.Петлюри – це демократична парламентська республіка. Характерно, що навіть у військових обставинах, що вимагали концентрації влади, а то й диктатури, він жодного разу не підтримав цієї ідеї [2, с.15]. “Самостійна Україна коли буде, то буде тільки як демократична республіка”, – писав він [15, с.189]. Уже перебуваючи в еміграції, у листі до генерала Миколи Удовиченка С.Петлюра наголошував, що “кілька разів міг би успішно “розганяти уряди”, але не робив цього, бо гадаю, що, особливо в молодій державі, це привело би до внутрішньої деморалізації” [12, с.123]. Україна як самостійна держава, на його переконання, будуватиметься “на принципах суто демократичного парламентаризму” [14, с.194]. Виборча система має базуватися на засадах загального, рівного й таємного виборчого права, а парламент та уряд формуватися на основі пропорційної системи. В Українській державі повинні бути гарантовані права громадян інших національностей, котрі стоять на ґрунті самостійності України й беруть участь у державному будівництві, бо це “буде запорукою нашої перемоги над ворогами і запорукою нашого самостійного і ні від кого незалежного життя” [16, с.184]

Цікавими є погляди С.Петлюри й щодо суспільного устрою держави. Як відомо, він був одним із провідних діячів УСДРП, відтак займав ліву позицію в соціальних питаннях. Проте, на відміну від В.Винниченка, у цьому питанні впродовж 1917–1920 рр. він еволюціонував від лівих поглядів до поміркованих. Без сумніву, що С.Петлюра бачив Україну соціально справедливою державою. У вже цитованій відозві “До населення всієї соборної України” він сформулював такі засади внутрішньої політики: передача землі від великих власників без викупу селянству, урахування інтересів робітництва – 8 годинний робочий день і соціальні гарантії праці.

Разом з тим після 1920 р. у публіцистиці С.Петлюри можна помітити обґрунтування ідеї української державності як солідарного витвору всього українського суспільства. Він рішуче виступає проти партійного доктринерства, котре веде українське державне будівництво в безвихідь, позаяк поділ суспільства на антагоністичні класи й соціальна боротьба між ними захитує пріоритет національної державності, що, на його думку, неприпустимо. У той самий час він не відкидав факту, що українське суспільство не може бути соціально-однорідним, а через те матиме якісь партійні вподобання. Тому “лише ті партійні програми, котрі стоять в першу чергу на становищі добра для

цілої України, а не певної тільки кляси, й з цього становища розглядають інтереси поодиноких кляс та груп українського громадянства можуть розраховувати на наше співчуття й можуть зватися патріотичними... Вузькі програми, що хочуть покроїти народ і його душу є шкідливими й стоять поза межами патріотичних вчинків” [8, т. 3, с.543–544]. Тобто для С.Петлюри пріоритетними були державні, а не вузько-партійні інтереси. “Кажда партійна програма, оскільки вже необхідно помириться з існуванням її, мусить працювати в першу чергу для України, а потім для своєї кляси. Інтереси своєї кляси мусить підчинити загальнонароднім стремлінням, а не одягати в свій фрак, часто пошитий з невдалої матерії й не на той ріст” [8, т. 3, с.543–544]. Як підсумок, С.Петлюра наголошує: “Держава вища над партії, нація вища над кляси” [7, с.310].

Важливими й актуальними до цього часу є міркування С.Петлюри щодо ролі державної ідеології в націо- та державотворчих процесах в Україні. Аналізуючи історичний досвід української козацько-гетьманської державності, він доходить висновку, що “причиною загублення нашої державної незалежності, помимо економічно-політичних причин, було не завершення процесу консолідації української нації під час смерти гетьмана Богдана, брак єдиної державної ідеології у його заступників, що має об’єктивну цінність для всіх кляс тогочасної української нації” [9, с.214]. Характерно, що до питання формування державної ідеології як одного з найсуттєвіших чинників українського державотворення 1917–1920 рр. С.Петлюра звертався часто. Він указував на те, що її формування “справа незвичайно тяжка“, а українське суспільство “лише в тяжких катастрофах, в пробах різних може, як в горнілі страждань, її вияснити собі та засвоїти“ [12, с.226]. Саме в період національної революції цього чинника найбільше бракувало як у внутрішній, так і зовнішній політиці. Яскравим прикладом цьому можуть послужити різні концепції зовнішньополітичної орієнтації серед вищого керівництва УНР, що перешкоджали її виходу з міжнародної ізоляції. Із цього приводу С.Петлюра із сумом констатував: “А брак єдиної державної ідеології, єдиної провідної лінії в зовнішній політиці – оці риси, що характеризують дотеперішній стан політичного розвитку нашого громадянства – мало потішають і на майбутнє бо створюють у нашого громадянства ілюзії облудні і переменшення в оцінці тих труднощів, які стоять перед Україною в справі вступу її до європейської чи світової коаліції держав...” [11, с.317]. Державна ідеологія скристалізується за умови, коли українське суспільство усвідомить потребу підпорядкувати свою діяльність “вимогам державної дисципліни” [17, с.241].

Важливою підвалиною самостійної Української держави мала стати (церква) С.Петлюра вважав її інтегральною частиною всього державного будівництва, моральним авторитетом, котрий зміцнить націю й державу. Для цього вона повинна здобути автокефалію й мати власного патріарха. “В майбутніх конфліктах з Москвою, – писав він, – внутрішнє міцна, ієрархічно дисциплінована українська церква може відограти велике позитивне значення у вислідах такої боротьби” [9, с.215].

Не менш актуальними для сьогодення є погляди С.Петлюри на роль державних лідерів. Вони, на його переконання, повинні володіти низкою моральних і ділових якостей, таких як: політична послідовність, витримка, здатність вийти поза межі мертвого доктринерства, відповідальність за доручену справу, творчий підхід до виконання покладених завдань, ґрунтовне знання техніки будівництва держави, політична далекозорість, уміння орієнтуватися в перипетіях політичного життя як українського так і міжнародного, почуття міри й такту, “а найпаче систематичної, невтомної, так званої “чорної”, праці, до якої не кожен здатен” [9, с.215]. Дієздатність адміністративного апарату держави можуть забезпечити професіонали, а тому уважав С.Петлюра, “прикликання до праці фахових досвідчених сил, хоч би закордонних, є потребою державного значення” [13, с.280]. Тому не дивно, що він звертав увагу українських дипломатів на те, аби вони уважно вивчали державний досвід країн, у яких перебували.

Державна діяльність С.Петлюри припадала на складний для України період, коли доводилося збройно виборювати й захищати незалежність. Через те надзвичайно актуальним було питання її зовнішньополітичних пріоритетів, усвідомлення місця нашої країни в тогочасному світі. Реалізація цього плану тісно перепліталася з проблемою досягнення соборності українських земель, котрі в тогочасних умовах реалізувати було практично неможливо. Звідси й постав контраверсійний в оцінках українських політиків ініційований С.Петлюрою Варшавський договір 1920 р.

В останні роки життя С.Петлюра, проаналізувавши набутий досвід, сформулював й основні засади зовнішньополітичної концепції незалежної Української держави. Насамперед він звертав увагу на те, що Україна, коли хоче утвердитись у світі як незалежна країна, має брати до уваги ті держави, які виявляють зацікавлення в її існуванні. Очевидно, що це був європейський вектор зовнішньої політики. При цьому С.Петлюра акцентував увагу на тому, що геополітичне розташування України “висуває перед українською політикою завдання шукати оперття на системі політичних зв’язків з тими державами, що мають певні інтереси на Чорному морі або в басейні його” [10, с. 280]. Тому він не виключав можливості створення коаліції держав Балтійсько-Чорноморського регіону: України, Польщі, Латвії, Литви, Грузії, Азербайджану. Спробою реалізації цієї концепції було підписання 15 січня 1921 р. представниками УНР, Фінляндії, Естонії, Литви та Польщі військової конвенції, котра мала б гарантувати ці країни від імперських зазіхань Росії [1, р.296]. Він не виключав можливості долучення до цієї коаліції Румунії й Туреччини. Наголошуючи на важливості дипломатичного чинника в утвердженні суверенної Української держави, С.Петлюра закликав урахувувати досвід 1917–1920 рр. “Коли українська нація не змогла зреалізувати свого державного ідеалу в 1917–1920 рр., то причиною цього явища було між іншим те, що в цей час українська політика не дописала українській стратегії, себто військова наша боротьба не мала належної допомоги з боку української політики... З цього досвіду ми повинні засвоїти науку для майбутнього: вона полягає в придбанні реальних симпатій серед впливових міжнародних чинників до ідеї Української держави” [4, с.228].

Отже, Симон Петлюра сформулював концепцію державної структури України, фундаментальними засадами якої виступають самостійність, соборність, демократизм, верховенство права та європейські пріоритети в зовнішній політиці.

1. Hunczak T. Ukrainian and Poland in documents 1918–1922 / T. Hunczak. – N.Y. ; Paris, 1983. – Vol. 2. – P. 296.
2. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923. / В. Верига. – Львів, 1998. – Т. 2. – 504 с.
3. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920 : документи і матеріали : у 2 т. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – Т. 1. – 688 с.; Т. 2. – 744 с.
4. Іванис В. Симон Петлюра / В. Іванис. – Дрогобич, 1992. – 256 с.
5. Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана / Сергій Литвин. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 640 с.
6. Петлюра С. До населення всієї соборної України / С. Петлюра // Статті. Петлюра С. В / упоряд. та авт. передм. О. Климчук. – К. : Дніпро, 1993. – С. 180–183.
7. Петлюра С. Розпочинаючи видання... / С. Петлюра // Статті. Петлюра С. В. – С. 309–313.
8. Петлюра С. Статті, листи, документи / С. Петлюра. – Нью-Йорк, 1956. – Т. 1. – 480 с.; 1979. – Т. 2. – 627 с.; Т. 3. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – 616 с. ; Т. 4. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – 704 с.
9. Петлюра С. З листа до І. Огієнка / С. Петлюра // Статті. Петлюра С. В. – С. 213–216.
10. Петлюра С. “Табір“. Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі / С.Петлюра // Статті. С. В. Петлюра. – С. 276–303.
11. Петлюра С. Лист до А. Ніковського / С. Петлюра // Статті. Петлюра С. В. – С. 216–220.
12. Петлюра С. Лист до генерала-хорунжого Миколи Удовиченка / С. Петлюра // Статті. Петлюра С. В. – С. 220–228.
13. Петлюра С. Лист до панів послів та голів дипломатичних місій УНР / С. Петлюра // Статті. Петлюра С. В. – С. 208–212.

14. Петлюра С. Нога до Найвищої Ради союзних і сполучених держав у Парижі / С. Петлюра // Статті. Петлюра С. В. – С. 193–194.
15. Петлюра С. Промова на політичній нараді 26 листопада 1919 року / С. Петлюра // Статті. Петлюра С. В. – С. 188–189.
16. Петлюра С. Проти погромів / С. Петлюра // Статті. Петлюра С. В. – С. 183–186.
17. Петлюра С. Сучасна українська еміграція та її завдання / С. Петлюра // Статті. Петлюра С. В. – С. 231–275.
18. Савченко В. А. Симон Петлюра / В. А. Савченко. – Х. : Фолио, 2004. – 416 с.
19. Сергійчук В. Симон Петлюра / Володимир Сергійчук. – К. : ПП Сергійчук М. Ш., 2009. – 568 с.

Проанализированы взгляды одного из лидеров украинского национального движения 1917–1920 гг. Симона Петлюры относительно возможных моделей развития Украинского государства.

Ключевые слова: Украинское государство, Симон Петлюра, парламентская республика, государственная идеология.

The author analyzed the opinion of Symon Petlura, one of prominent leaders of Ukrainian Revolution (1917–1920) concerning possible development patterns of Ukrainian state.

Keywords: Ukrainian state, Symon Petlura, Parliament republic, state ideology.

УДК 947.04 (Укр.)
ББК 63.3 (4 Укр) 6

Андрій Руккас

УКРАЇНСЬКІ СТАРШИНИ В ПОЛЬСЬКІЙ ВИЩІЙ ВІЙСЬКОВІЙ ШКОЛІ

У міжвоєнний період в польських збройних силах за індивідуальними контактами з польським військовим міністерством служило близько 40 колишніх офіцерів Армії Української Народної Республіки отамана С.Петлюри. Деякі з них пройшли навчання в польській Вищій Військовій Школі (аналог Академії Генерального Штабу), де отримали вищу військову освіту. Про цих людей, їх навчання і розповідається в статті.

Ключові слова: Польща, Українська Народна Республіка, армія, Вища Військова Школа, Академія Генерального Штабу, контрактний офіцер.

Наприкінці листопада 1920 р. під тиском “червоних” Армія Української Народної Республіки (УНР) була вимушена перейти на західний берег Збруча, до контролюваної поляками Східної Галичини. Програвши більшовикам відкритий двобій, керівники УНР не відмовилися від амбітних планів тріумфального повернення й створення незалежної держави. Із цією метою протягом усього міжвоєнного періоду вони активно готувалися до майбутнього відродження української армії. Слушним моментом для цього, на їхню думку, мала б стати війна європейських країн проти СРСР або потужне національно-визвольне селянське повстання на території Радянської України. Після травневого перевороту 1926 р. і приходу до влади в Польщі маршала Ю.Пілсудського ці плани стали набувати конкретних форм.

Ю.Пілсудський, військовий міністр і фактичний авторитарний керівник держави, висунув власну геополітичну концепцію “прометеїзму”. Він був твердо переконаний у тому, що польські інтереси на сході Європи є тісно пов’язані з національно-визвольними прагненнями неросійських народів Радянського Союзу. На його думку, єдиною запорукою для успішної боротьби з великодержавницькою політикою Росії (байдуже якої – імперської чи радянської) може стати поява в чорноморсько-каспійському регіоні нових незалежних держав: України, Грузії, Азербайджану, Північнокавказької федерації. Разом з Польщею вони утворили б спільний фронт проти російської експансії. Заради досягнення цієї мети полякам варто всіляко сприяти активізації діяльності неросійської еміграції в різних сферах: політичній, військовій, ідейно-пропагандист-

ській, культурно-освітній. Одним із дієвих прикладів такої підтримки була контрактна служба грузинських, азербайджанських, північнокавказьких та українських офіцерів у Війську Польському. Поляки сподівалися, що здобувши таким чином теоретичні знання та практичний досвід, ці люди в разі війни із СРСР очолять національні регулярні та партизанські формування й воюватимуть проти спільного ворога.

Перші українські старшини Армії УНР були прийняті на службу до збройних сил Другої Речі Посполитої в лютому 1928 р. (значно пізніше за грузинів, азербайджанців і представників народів Північного Кавказу). Станом на 1 серпня 1938 р. їх налічувалося 38 осіб [19]. Кожний офіцер укладав спеціальний безтерміновий контракт з військовим міністерством Польщі. У цьому документі визначалися: його військове звання; умови служби й оплати; терміни та види відпусток; матеріальне забезпечення на випадок хвороби; матеріальне забезпечення родини в разі смерті, що сталася під час виконання службових обов'язків; право на позику в розмірі двох окладів на обмундирування та спорядження; умови розриву контракту. Фактично, за своїм правовим становищем контрактні офіцери мало чим відрізнялися від кадрових офіцерів Війська Польського за винятком деяких моментів. Так, контрактники не мали доступу до військових таємниць, зокрема, до мобілізаційних документів і планів; вони були позбавлені пенсійного забезпечення за вислугою років; надання їм чергового військового звання залежало не від польського начальства, а від ініціативи власних еміграційних керівників; підвищення до наступного звання відбувалося через укладання нового контракту; уся інформація про службу контрактників мала закритий характер і не публікувалася в "Офіцерських щорічниках" чи в "Денниках персональних наказів" [18, к.453–455]. У першому варіанті стандартного контракту, який на початку 1920-х рр. підписували грузини, азербайджанці та представники народів Північного Кавказу, був спеціальний пункт, за яким офіцер зобов'язувався воювати в польській армії в разі війни проти СРСР. Однак пізніше, коли контракти стали укладати українці, такої умови в їхніх угодах уже не було [28, s.197].

У польській армії контрактні офіцери проходили інтенсивну підготовку в різноманітних військових навчальних центрах і спеціалізованих курсах, здобуваючи нові знання й досвід, потрібні їм для майбутньої боротьби. Своєрідною вершиною в цьому процесі було їхнє навчання у Вищій військовій школі (ВВШ), що була аналогом Академії Генерального Штабу в довоєнній Польщі. За 20 років існування цього закладу (1919–1939) тут навчалася 24 контрактні офіцери, з них 13 грузинів, 8 українців, 2 азербайджанці та 1 аварець [10].

У літературі радянської доби про українців, які служили за контрактом у польській армії та закінчили ВВШ, не писали взагалі, адже для тодішньої влади всі вони були "зрадниками власного народу". Лише після здобуття Україною незалежності з'явилося декілька праць, присвячених українській військовій еміграції в Польщі в 1920–1939 рр. Одна з них належить перу О.Колянчука з Перемишля. Попри вагомі переваги цієї роботи мусимо відзначити, що контрактна служба українців та їхнє навчання у ВВШ висвітлені в ній досить побіжно [21]. На увагу також заслуговує біографічний довідник українських старшин, підготовлений київським дослідником Я.Гинченком [26]. Проте, вузькі рамки коротких довідок не дозволили йому всебічно розкрити важливі епізоди з життя цих людей. Фактично, автори обох праць, говорячи про навчання українців у польській Вищій військовій школі, обмежилися лише сухою констатацією цього факту. Подібний стан речей характерний і для сучасної польської історіографії. Так, Р.Потоцький у своїй книзі, присвяченій унерівській еміграції в Другій Речі Посполитій, так само поверхнево пише про контрактну службу українців у Війську Польському та їхнє навчання у Вищій військовій школі [29]. Крім того, існує кілька спеціальних робіт з історії цього навчального закладу, але прізвища українців та інших контрактників зустрічаються там лише в списках випускників [32; 33].

Таким чином, урахувавши те, що широкому загалу сьогодні практично нічого не відомо про перебування українців у стінах єдиного в довоєнній Польщі вищого військового навчального закладу, ми прагнемо у своїй статті висвітлити особливості їхнього навчання у ВВШ.

Основу джерельної бази дослідження становлять документи із Центрального військового архіву Республіки Польща у Варшаві. Це, передусім, кваліфікаційні картки та щорічні атестації українців-контрактних офіцерів, випускників Вищої військової школи. Крім того, важливий матеріал міститься в спогадах українських старшин, що навчалися у цьому закладі: генералів П.Самутина, В.Татарського та П.Шандрука [23; 25; 27; 30].

У 1917–1920 рр. Армія УНР відчувала брак достатньої кількості добре підготовлених старшин з академічною військовою освітою, здатних до ефективної роботи в штабах різного рівня. Для виправлення такої ситуації в листопаді 1919 р. планувалося відкрити прискорені курси Генштабу (було навіть затверджене відповідне Положення), однак цей задум у вирі воєнних подій і катастроф залишився нереалізованим [4, арк.39]. До ідеї заснувати подібний заклад військового керівництва повернулося вже на інтернуванні. 21 листопада 1921 р., згідно з наказом Головної Команди Війська УНР № 63, у Калішському таборі розпочали свою роботу “Скорочені курси для підготовки штабних старшин для праці в оперативних штабах Армії УНР”, якими керував один з найдосвідченіших фахівців Армії УНР – Генштабу генерал-поручик С.Дядюша. На курси було зараховано 35 старшин, з яких тільки 27 завершили повний цикл навчання, успішно склали прикінцеві іспити й одержали відповідні свідоцтва [5, арк.65]. Упродовж 6 місяців навчання курсантам читалися такі дисципліни: стратегія й тактика, техніка штабної служби, особливості організації та бойового застосування кавалерії й артилерії, фортифікація та топографія, адміністрація й статистика, воєнна історія, воєнне законодавство, історія й географія України, українська та польська мови. Після місячної відпустки всі випускники були відправлені в розпорядження начальника Генерального Штабу для призначення на вільні посади в оперативних штабах і дивізіях Армії УНР.

У лютому 1923 р., згідно з наказом Головної Команди Війська УНР № 5, на базі “Скорочених курсів підготовки штабних старшин до праці в оперативних штабах Армії УНР” у Каліші були створені тепер уже “Академічні курси при Генеральному Штабі Військ УНР”, начальником яких залишився генерал С.Дядюша. Зміни торкалися не тільки назви. Передусім, до навчального плану були запроваджені нові лекційні дисципліни, зокрема: інженерна справа, організація й бойове застосування технічних військ, історія воєнного мистецтва, історія української визвольної боротьби 1917–1920 рр., короткий огляд історії Першої світової війни 1914–1918 рр., іноземна мова (німецька або французька на вибір), а також семінари з військової психології. У зв’язку із цим, термін навчання збільшувався до 8 місяців (без урахування прикінцевих іспитів) [1, арк.13]. Крім того, значно розширилося коло професорсько-викладацького складу. По суті, реорганізовані таким чином курси ставали першим ступенем майбутньої Української Воєнної Академії. Щоправда, з різних причин чисельність слухачів постійно скорочувалася: початково їх було 34 чол., а наприкінці 1923 р. залишилося тільки 23 чол. [21, с.122; 24, с.55]. У травні 1924 р. “Академічні курси” зробили свій перший і водночас останній випуск, після чого вони невдовзі припинили діяльність, оскільки польська влада остаточно вирішила ліквідувати Калішський табір для інтернованих українських вояків.

Таким чином, упродовж 1921–1924 рр., опираючись тільки на власні сили, у складних табірних умовах було підготовлено з півсотні українських старшин для майбутньої штабної роботи. Однак повноцінними старшинами Генштабу вони не стали,

оскільки курси були, по суті, лише підготовчим етапом до вступу до справжньої академії. Їхньою головною метою було поновити фахові знання, піднести світогляд і національну свідомість слухачів, а також надати їм певного практичного досвіду [4, с.41].

Чудово усвідомлюючи всі недоліки підготовки старшин Генштабу на самотужки організованих курсах, керівники УНР прагнули влаштувати найліпших старшин до іноземних академії, де б вони мали змогу здобути якісну й повноцінну вищу військову освіту. Так, улітку 1922 р. генерал-інспектор Армії УНР генерал О.Удовиченко із цією метою звертався до начальника польського Генерального Штабу генерала В.Сікорського, прохаючи його прийняти 17 кращих випускників Скорочених курсів до Вищої військової школи. Однак, посилаючись на труднощі фінансового характеру, польська сторона дала негативну відповідь [24, с.55]. У березні наступного року український Генеральний Штаб безуспішно намагався командувати до французьких вищих військових навчальних закладів п'ятьох старшин: сотника В.Мамонтова з 1-ї Запорізької дивізії, поручика М.Можейка з 2-ї Волинської дивізії, сотника Ю.Науменка із 4-ї Київської дивізії, сотника В. Ступницького з 5-ї Херсонської дивізії та хорунжого Б.Бокитька з 6-ї Січової дивізії [2, арк.33].

Наприкінці 1923 р. до справи взявся сам Головний Отаман С.Петлюра, який просив польський Генштаб прийняти до Вищої військової школи сотника В.Шевченка, підполковника А.Кмету та сотника О.Іванова. За його словами, це були найкращі представники старшинського корпусу Армії УНР. Так, сотник В.Шевченко за рівнем успішності першим закінчив Скорочені курси, здобувши середній бал 11,87 з 12-ти можливих, сотник О.Іванов ці ж курси закінчив другим із середнім балом 11,14 [8, арк.65]. Підполковник А.Кмета – кадровий бойовий офіцер, нагороджений Георгіївською зброєю, у 1919 р. командував 4-м пішим полком Січових стрільців, а потім очолював відділ статутів Головної Управи Генерального Штабу. Ще в 1920 р. його включили до списку претендентів для майбутнього навчання в академії, атестуючи як дисциплінованого, вихованого, освіченого старшину, який “цілком відповідає для проходження курсу в академії, коли на іспиті виявить досить знання в закордонній мові для слухання курсу” [3, арк.205]. Загалом троє згаданих кандидатів цілком відповідали всім професійним, моральним, психологічним та ідеологічним вимогам, що висувалися як з польського, так і з українського боку. Однак попри це до Вищої військової школи вони так і не потрапили. Натомість за рекомендацією С.Петлюри виїхали до Чехословаччини, де активно взялися до зміцнення та згуртування уенерівської військової еміграції в цій країні [8, к.94]. Крім того, А.Кмета та В.Шевченко в серпні 1923 р. вступили до Української Господарської академії в місті Подебради [6, арк.7; 7, арк.27].

Навчання українців у польській Вищій військовій школі знову стало актуальним уже після “санаційного” перевороту та загибелі С.Петлюри. Проте серед лідерів уенерівської еміграції не було єдиної думки щодо майбутніх претендентів. Так, керівник розвідки полковник М.Чеботарів активно ратував за повторне висування сотника В.Шевченка, підполковника А.Кмети та сотника О.Іванова, називаючи їх “кандидатами Великого Небіжчика”, тобто самого С.Петлюри. З іншого боку військовий міністр еміграційного уряду УНР генерал В.Сальський, якого підтримував президент УНР в екзилі А.Лівицький, пропонував нових людей: генерала П.Шандрука та колишнього особистого ад'ютанта С.Петлюри підполковника О.Доценка. Як наслідок, довкола цього питання розгорнулася надзвичайно запекла й безкомпромісна закулісна боротьба, оскільки кожний намагався довести полякам слушність власних пропозицій, очорнити в їхніх очах опонента й, звісно ж, провести до Школи саме своїх протеже. Про деякі подробиці такого негласного протистояння довідуємося з кореспонденції М.Чеботаріва. Так, в одному зі своїх листів до сотника В.Шевченка він досить детально змалював йому всю ситуацію. “На протязі останніх 4–5 місяців неодноразово в розмовах з

нашими я підкреслював, що єдиними кандидатами до А[кадемії] Г[енерального] Ш[табу] являетесь Ви, але замічав, що такі мої заяви залишалися без належної уваги, що мене обурювало і примушувало затаїти і перейти до рішучої і не щирої тактики, щоби в такий спосіб примусити їх погодитися з певним фактом... я промовчував і обходив категоричність моїх жадань і разом з тим робив своє діло в Штабі (Генеральному Штабі Війська Польського. – Прим. *А.Р.*)... 10-го (листопада 1926 р. – Прим. *А.Р.*) я мав розмову з А[ндрієм] М[иколайовичем] (Лівицьким. – Прим. *А.Р.*) і він мені, ніби між іншим сказав, що мається можливість примістити до Академії пару наших старшин (він не знає, що я надзвичайно зацікавлений Вашим вступом до Академії і що неупинно проводжу цю справу в Штабі) і що він кандидатами рахує: 1) Доценка, а 2) Шандрука. Я мовчу. Тоді він питає як я дивлюсь на цих кандидатів. Я коротко заявив: “Я рахую єдиними кандидатами тих, які були кандидатами у Пана Головного Отамана Симона Петлюри, а саме Шевченка, Кмету і Іваніва”. Сказав я це рішуче і лаконічно. Після цього, нічого не відповівши, А.М. перейшов на другі питання. Зрозумів, що я буду скрізь відстоювати цих кандидатів, не зостановлюючись навіть перед скандалом” [20, с.207–208].

І скандал таки стався. 15 листопада 1926 р. президент УНР в екзилі А.Лівицький і військовий міністр еміграційного уряду УНР генерал В.Сальський передали начальникові розвідувального II Відділу польського Генерального Штабу офіційне звернення, у якому просили його сприяти зарахуванню на курс Вищої військової школи трьох кандидатів: генерала П.Шандрука, підполковника О.Доценка та сотника В.Шевченка [8, к.496]. Довідавшись про це, М.Чеботарів почав діяти – він поділився інформацією з усіма зацікавленими особами, поскаржився впливовим працівникам польської військової розвідки, з якими тісно співпрацював, повідомив їх про те, що кандидатури викликали незадоволення, збентеження та стурбованість серед керівництва унерівської еміграції в Чехословаччині. Одночасно М.Чеботарів почав “обробляти” президента А.Лівицького, котрий як голова держави візував всі офіційні звернення до поляків. Про це він прямо пише А.Кметі: “Одержавши Вашого останнього, чи передостаннього листа, я пішов до А.М. Очевидно був сумний і це відбивалось на обличчю А.М. запитав, що зі мною. Тоді я, як тільки міг, здержано, але почав доказувати необхідність виставити і Вас кандидатом до АГШ, про глухість Сальського і між іншим заявив, що дістав від Вас розпачливого листа. Довго говорить прийшлося і нарешті А.М. зрозумів правильність моїх доводів, усю помилковість Сальського, написав зараз же листа до Сальського, в котрому наказав зараз же скласти добавочне прохання на Вас і негайно принести йому на підпис. В листі зазначив, що буде чекати прохання для підпису до 12-ї години ночі, бо прохання мусить бути Сальським однесено до Штабу на другий день ранком” [20, с.223]. Як наслідок, 19 листопада 1926 р. генерал В.Сальський передав начальникові II Відділу польського Генштабу ще одного офіційного листа, у якому йшлося про додаткового кандидата – підполковника А.Кмету. Крім того, під час аудієнції український міністр усно попросив, по можливості, прийняти до Вищої військової школи й сотника О.Іванова [8, к.494].

Зважаючи на складність і делікатність ситуації, начальник II Відділу наказав своїм підлеглим ретельно вивчити всі кандидатури й відібрати серед них двох, максимум трьох найкращих. Так, В.Шевченко й А.Кмета, як висуванці самого С.Петлюри, жодних нарікань не викликали. Генерала П.Шандрука офіцери польської розвідки оцінили позитивно – “особа енергійна, здібна, молода. Має авторитет серед молоді. З політичної точки зору у свій час вагався щодо польсько-української концепції. Зараз це велика сила в Каліші і тому висувається Сальським, який хоче привернути його на свій бік у боротьбі проти частини генеральської фронди”. Водночас кандидатура підполковника О.Доценка була рішуче відкинута. Завдяки закулісній роботі полковника М.Чеботаріва, поляки визнали його абсолютно нездатним до

навчання, адже, за їхніми словами, це був “інтриган, політикан, торгаш і то найгіршого штибу спекулянта. Згідно з конфіденційною інформацією, він висувається, бо українці не знають, що з ним робити. Це не та особа, котра щось би нам дала в майбутньому”. Сотник О.Іванів як потенційний кандидат навіть не фігурував. Остаточний вердикт польської розвідки щодо претендентів був таким: “До Школи передусім надавались би Шевченко і Кмета. Коли з огляду на обмежену кількість місць, не можна буде прийняти трьох, то думаю мають піти Шевченко і Шандрук. Однак, прийняття третього – Кмети було б дуже бажаним для нас, зняло б напруження у Празі і полегшило б працю Лівичькому” [8, к.494].

Після того, як кандидатури майбутніх слухачів Вищої військової школи були, нарешті, узгоджені, їхня доля тепер залежала від польського військового міністра маршала Ю.Пілсудського, за яким залишалося останнє слово в цьому складному й заплутаному питанні, чиїм кандидатам надати перевагу, кого підтримати в негласному протистоянні. Урешті-решт було прийняте компромісне, однак несприятливе для українців рішення – справі подальшого розвитку не давати взагалі. Зрозуміло, що основною причиною відмови поляків стали сварки, інтриги та скандали серед лідерів уенерівської еміграції. Безсумнівно, що всю вину за провал М.Чеботарів покладав на генерала В.Сальського, який своєю “неумілою тактикою, своїми дурними кандидатами” викликав з його боку “кандидатів, через що почалась ніби боротьба, а цього тільки і треба було їм (полякам. – Прим. А.Р.), щоб взагалі справу затягнути”. У листі до сотника В.Шевченка керівник української розвідки писав, що міністр В.Сальський “попав в таке становище, що й сам не радий. З одного боку, хотілось би шито-крито провести Шандрука і Доценка, а з другого боку, після мого галасу, треба доказати Вам, що він і Вас трьох хотів примістити, бо ж отой проклятий Чеботарів повідомить їх, вони про все довідаються і будуть ніби його ворогами, а це не в його інтересі, бо ж Кмета стоїть на чолі єдиної військової організації, яка підпирає ніби його особу, а Ви з Іванівим є активними творцями цієї організації... Наші розголосили цю справу, ясно не в мою користь, і перед Шандруком і перед Доценком і щоб не бути битим Сальський не натискує, взагалі, на прийняття будь-кого, щоби своїм сказати, що справа не вдалась” [20, с.217]. Тож через конфлікт між двома уенерівськими лідерами поляки постановили нікого до Школи не приймати, аби тим самим не створювати нових проблем і не викликати нових сварок. Тут варто зазначити, що поки українці сварилися, зарезервовані для них місця у Вищій військовій школі в 1926 р. зайняли інші: двоє грузинів (капітан Д.Кутателадзе, ротмістр Д.Шалікашвілі) та азербайджанець (полковник М.Ісрафіл-Бей) – усі троє контрактні офіцери Війська Польського [32, s.117].

Запекле протистояння між військовим міністром еміграційного уряду УНР і керівником розвідки завершилося поразкою останнього. 1 січня 1928 р. полковник М.Чеботарів був звільнений зі своєї посади. Це розв’язало руки генералові В.Сальському, який позбувся впливового внутрішнього ворога. Лише тепер можна було знову братися за справу приділення українських старшин до польської Вищої військової школи на навчання. Відтепер кандидатів вирішено було добирати лише серед українців-контрактних офіцерів Війська Польського (перші контракти з військовим міністерством Речі Посполитої були укладені в лютому 1928 р.).

Вища військова школа розміщувалася у Варшаві на вулиці Кошиковій, 71а. Протягом двох років в її стінах польські офіцери проходили підготовку для роботи в штабах рівня дивізії й вище. Кандидати на навчання обиралися серед офіцерів, що мали звання від поручника до майора включно, а з 1932 р. – до капітана. Проте в цьому плані для контрактних офіцерів, у тому числі й українців, поляки йшли на поступки. Зазвичай для того, щоб потрапити до Школи, абітурієнти мали скласти два тури іспитів: передвступні (на рівні корпусного округу, де відбиралися кращі) і вступні (безпосередньо в Школі). Однак усі контрактні офіцери-українці вступали до ВВШ поза конкурсом,

оскільки їхні кандидатури заздалегідь погоджувалися між військовими відомствами УНР і Речі Посполитої. У зв'язку із цим, вони не проходили елімінаційного відбору на першому етапі, а вступні іспити мали для них суто формальний характер (щоправда, кандидати про це не знали й ставилися до іспитів дуже серйозно).

Унаслідок закулісних чвар серед керівництва уенерівської еміграції, українські старшини з'явилися в стінах ВВШ лише в листопаді 1931 р. Першими з них були капітани П.Самутін та А.Валійський. Наступного року навчання розпочали майор П.Дяченко й капітан М.Палієнко. Після річної перерви в 1934 р. до Школи знову було прийнято українського офіцера – майора В.Мальця. У 1936 р. до ВВШ вступив майор П.Шандрук, а в 1937 р. – поручник В.Татарський. У 1938 р. до Школи був зарахований ротмістр І. Зваричук, але у зв'язку з нападом Німеччини на Польщу він устиг прослухати лише 1 курс. Крім того, війна перешкодила планам поручників О.Кузьминського та В.Тарановича, вступ яких був передбачений на 1940 р. Основна інформація про українських старшин, що навчалися у Вищій військовій школі, наводиться в таблиці [11–15; 32].

Прізвище, ім'я	Військові звання		Рід військ	Випуск	Роки навчання	Оцінка
	польські	українські				
Зваричук Іван	ротмістр	сотник	кавалерія	XIX	1938–1940	не завершив
Татарський Василь	поручник	поручник	піхота	XVIII	1937–1939	не відома
Шандрук Павло	майор	генерал-хорунжий	піхота	XVII	1936–1938	добре
Малець Віктор	майор	підполковник	піхота	XV	1934–1936	дуже добре
Дяченко Петро	майор	полковник	кавалерія	XIII	1932–1934	задовільно
Палієнко Микола	капітан	сотник	артилерія	XIII	1932–1934	задовільно
Самутін Петро	капітан	сотник	піхота	XII	1931–1933	дуже добре
Валійський Аркадій	капітан	сотник	піхота	XII	1931–1933	добре

Контрактні офіцери-українці, що були слухачами у ВВШ, на рівні з поляками відвідували майже всі теоретичні заняття та брали участь у всіх тактичних подорожах. У таємниці від них тримали лише справи, пов'язані з діяльністю 2-го відділу Головного Штабу (розвідка й контррозвідка), мобілізаційні плани та концепції розвитку польських збройних сил.

Цікаві спогади по своє навчання залишив В.Татарський. Він, зокрема, писав: “З першого дня навчання взято було таке темпо, що я думав, що не дам собі ради. Однак, згодом я втягнувся в цю працю і мені вже було не так тяжко, як на початку. Навчання були дуже цікаві, бо з ділянки вищих військових знань. Але найцікавіші були навчання в терені, переважно на границях Польської Республіки. На такі навчання виїжджали ми санітарним потягом, який затримувався на якійсь станції, а звідти їхали в терен на самоходах. В терені навчання були теж цікаві, але не для того, хто був визначений на головну функцію, бо він був під “обстрілом” начальства і то неабиякого, а “грубих риб”... Від його відповідей і влучного розв'язання залежала його доля... Відбувши короткий стаж в (12-й) дивізії, я повернувся до школи, де в короткому часі розпочався другий і останній курс. По теоретичних науках в зимовому періоді зближався час практичних навчань в терені. Цим разом ми виїхали в Галичину, спочатку в околиці Городка, а пізніше – Коломиї. Навчання відбувались досить нервово, бо в повітрі висіла війна; щодня з нашої школи відкликали поодиноких курсантів, яких приділяли до дивізій, що були поставлені в стан поготівля... За кілька днів перед війною я закінчив Вищу Військову Школу і був висланий до мого полку (контрактних старшин, по скінченні школи до штабів не призначали, як це звичайно робилося у відношенні до польських старшин” [25, с.71, 77].

Треба підкреслити, що протягом навчання у ВВШ українські контрактні офіцери не відчували жодної дискримінації стосовно себе з боку польських викладачів або однокурсників. П.Шандрук згадував, що “всі були дуже приємними та вірними друзями” [30, р.161]. З ним повністю погоджується П.Самутін, який у своїх спогадах пише, що “всі були добрими колегами. Мій приятель сотник А.Валійський і я завжди пам’ятали, що репрезентуємо тут не тільки себе, але і корпус старшин армії УНР, а тому – тільки наша праця і відповідне поведіння могли з’єднати нам повагу і пошану” [23, с.30]. У свою чергу керівники та викладачі ВВШ відмічали велике знання, уміння та чималий практичний досвід українських офіцерів. Тому не дивно, що деякі з них заслужили високої прикінцевої оцінки “дуже добре”. Ось що писав начальник Школи генерал Т.Кутшеба про перших українських випускників:

“Капітан П.Самутін – контрактний офіцер, українець. Вирізняється своїми здібностями, характером, амбіційністю та працею. В інтелектуальному плані – мислення дуже швидке, може досконально зорієнтуватися в ситуації, прийняти дуже сміливе, а головне точне рішення. Характер – незалежний, рішучий, замкнутий, сумлінний. В роботі – надзвичайно витривалий, дуже старанний і добросовісний. Постійно підвищує рівень своїх знань. Під час перебування у Школі поведіння відмінно” [11].

“Капітан А.Валійський – контрактний офіцер, українець. Індивідуальність визначена. Офіцер з великими здібностями, швидким розумом, гарною орієнтацією та вірним, хоча й повільним прийняттям рішень. Характер ... скромний, витриманий, самостійний. В праці – дуже амбіційний, докладний, повільний. Під час перебування у Школі поведіння відмінно” [12]. Цілком очевидно, що саме завдяки своїм визначним професійним і персональним якостям він у 1936–1939 рр. займав посаду начальника штабу при Військовому міністерстві УНР (щоправда, з огляду на режим секретності навколо українських державницьких інституцій, офіційно повідомлялося лише про відрядження А.Валійського в розпорядження Військово-історичного бюро польського Головного штабу).

Одним з кращих випускників Школи був майор В.Малець. “Характер скромний, врівноважений, замкнутий в собі. Через велику різницю у віку (49 років) з колегами по навчанню особливих стосунків практично не підтримує. Поважний, обов’язковий, дуже працьовитий (працездатність – відмінна). Тактично підготовлений, дуже добрий, логічний, спокійний. Приймає добрі рішення, що спираються на ґрунтовному обміркуванні ситуації та великому бойовому досвіді” [14].

З позитивного боку зарекомендував себе в Школі й майор (з березня 1939 р. – підполковник) П.Шандрук. Викладачі ВВШ відзначали, “що незважаючи на значний вік (50 років. – Прим. А.Р.) він викликає подив своєю витривалістю та силою духу. Служить прекрасним прикладом для молодших колег”. Крім того, указувалося, що, “незважаючи на значну різницю у військових званнях (П.Шандрук був генерал-хорунжим армії УНР. – Прим. А.Р.) завжди був дуже лояльним співробітником та підвладним” [15].

На цьому загалом позитивному тлі виділяється постать майора П.Дяченка, навчання якого в Школі навряд чи було успішним. Учитися йому було досить важко, наука давалася з великими труднощами. На підставі так званих кваліфікаційних карт, які заповнювали викладачі Школи на кожного слухача, можна скласти уявлення про здібності та деякі риси характеру П.Дяченка. Отже, здібність та інтелектуальний розвиток – посередні; працьовитість, старанність, відчуття обов’язку – заледве середні, лінивий, посередня уважність; внутрішня самодисципліна – добра; лояльність – дуже висока; фізична витривалість, нервово опанування, духовний стан – високі; позитивні та негативні риси характеру – малоздібний, проте має дуже велике почуття реалізму. Відносно професійних якостей майора П.Дяченка викладачі Школи відмічали його вміння добре готувати інформацію для того, щоб командир міг прийняти рішення; сумлінність і докладність праці були на достатньому рівні. Його відчуття дійсності, реальна оцінка

можливостей видів зброї, людей та тварин, реальна калькуляція сил і засобів у часі й на просторі були, за оцінками більшості викладачів, добрими. Він непогано опанував техніку видавання наказів, його вміння редагувати накази (ясність і зв'язаність) оцінювалися на високому рівні. Разом з тим викладачі зазначали, що майор П.Дяченко “важко мислить й заледве достатньо орієнтується” [13].

Оцінки викладачів, розміщені на кваліфікаційних картах, не були таємницею. На індивідуальних бесідах, які кожного семестру проводив комендант Школи, слухачів інформували про досягнуті ними результати (крім пунктів “здібність та інтелектуальний розвиток” і “позитивні та негативні риси характеру”), указуючи на недоліки та закликаючи посилити працю для їхнього усунення. Однак, судячи з усього, подібні розмови мало вплинули на успішність навчання П.Дяченка, загальні оцінки якого після теоретичного курсу були досить негативні – “недостатня”, “заледве достатня”, “слабка”, “достатня”. Такими ж були і його результати після завершення 1-го курсу – “заледве достатній, не придатний на штабіста, тільки в стройові частини”. Остаточна ж випускна оцінка П.Дяченка була лише “достатня” [13]. Слід зазначити, що серед тридцяти чотирьох офіцерів 13-го випуску ВВШ оцінку “дуже добре” одержали 7 осіб, “добре” – 19, “достатньо” – 8 [9]. У цьому випадку навряд чи можна говорити про необ'єктивність та упереджене ставлення польських викладачів Школи до українського офіцера. Справа, очевидно, полягала в іншому й причини треба шукати в площині міжособистісних стосунків П.Дяченка з начальником Школи генералом Т.Кутшебою. Певним підтвердженням цього може бути лист П.Дяченка від 4 жовтня 1938 р., у якому він категорично відмовлявся давати гроші на колективний подарунок для генерала з нагоди 10-ліття його перебування на чолі навчального закладу. П.Дяченко писав тоді: “Для ген. Кутшеби не дам а ні копійки, бо за два роки школи пізнав його добре” [16]. У відповідь військовий міністр УНР В.Сальський зазначав: “З листа Вашого... бачу, що Ви маєте особисте застереження проти г. К (генерала Кутшеби. – Прим. А.Р.). На мій погляд воно неслухне, а з яких причин, то при побаченні Вам оповім. Вшанування г. К. має не стільки особисте, скільки загальне значення для нашої справи, внаслідок чого я зробив відповідний доклад п. ГО (пану Головному Отаману А.Лівицькому. – Прим. А.Р.) і він цю ініціативу апробував. Тому що в цій справі заангажовані п. ГО і я, то припадаючу на Вас суму, щоб не обтяжувати надмірно Ваших товаришів, виплачу я особисто” [17].

Під час навчання слухачі українці постійно підтримували тісний контакт з провідними діячами Державного Центру УНР в екзилі. Так, вони повинні були регулярно доповідати військовому міністру еміграційного уряду генералові В.Сальському про свої успіхи та невдачі. Заступник міністра закордонних справ доктор Р.Смаль-Стоцький проводив з ними консультації з приводу міжнародної ситуації. У своїх спогадах П.Самутін пише, що президент УНР в екзилі А.Лівицький “запрошував до себе і до подробиць випитував нас абсолютно про все. Радів з наших успіхів і потішав нас та підтримував на душі. Він був не тільки нашим найвищим зверхником, але опікуном і батьком” [23, с.31].

Контрактні офіцери-українці, у тому числі й випускники ВВШ, залишилися вірними своїй новій батьківщині. У вересні 1939 р. усі вони встали на захист Польщі (хоча як іноземці не були зобов'язані цього робити) і взяли активну участь у боях з німецькими військами [більше про це див.: 22]. Один з них, підполковник П.Шандрук, був навіть відзначений найвищою польською бойовою нагородою – срібним хрестом Ордена Віртуті Мілітарі [31, s.169] за те, що, будучи начальником штабу 29-ї піхотної бригади, 23 вересня в районі міста Замостя у важких боях з ворогом вивів з оточення й урятував від поразки своє з'єднання. Як відмічали самі поляки, у складній ситуації П.Шандрук зробив значно більше ніж можна було очікувати від звичайного командира [34, s.107].

Таким чином, контрактна служба українських офіцерів у польських збройних силах, їх навчання у Вищій військовій школі є, безперечно, одним з важливих епізодів нашої спільної історії. В армії Другої Речі Посполитої вони мали змогу отримати сучасну військову освіту, здобути великий практичний досвід. Свої знання та вміння ці люди щиро прагнули застосувати для створення вільної Української держави.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 1075, оп. 2, спр. 1037.
2. Там само, спр. 1051.
3. ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 2, спр. 155.
4. Там само, спр. 226.
5. Там само, оп. 4, спр. 8.
6. Там само, ф. 3795, оп. 1, спр. 1213.
7. Там само, спр. 2197.
8. Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), sygn. I.303.4.2476. List kierownika referatu "C" Oddziału II Sztabu generalnego do szefa Oddziału II i kierownika referatu ogólnego mjr. Sokołowskiego w sprawie przejścia do WSW b. oficerów armii Petlury, 2.XII.1926 r.
9. CAW, sygn. I.340.1.196. Promocja XIII 1932/1934 rr. Zestawienie statystyczne absolwentów.
10. CAW, sygn. I.303.1.216. Stan oficerów kontraktowych, absolwentów Wyższej Szkoły Wojennej na 1939 r.
11. CAW, sygn. I.340.1.217. Karta kwalifikacyjna kpt. piech. Piotra Samutina.
12. CAW, sygn. I.340.1.217. Karta kwalifikacyjna kpt. piech. Arkadiusza Walijskiego.
13. CAW, sygn. I.340.1.218. Karty kwalifikacyjne mjr. kaw. Piotra Diaczenko.
14. CAW, sygn. I.340.1.220. Karta kwalifikacyjna mjr. piech. Wiktora Malca.
15. CAW, sygn. I.340.1.226. Karta kwalifikacyjna mjr. piech. Pawła Szandruka.
16. CAW, sygn. I.380.2.173. Лист полк. П. Дяченка до ген. В. Сальського, 4.X.1938 р.
17. CAW, sygn. I.380.2.173. Лист ген. В. Сальського до полк. П. Дяченка, 8.X.1938 р.
18. CAW, sygn. I.380.2.242. Rzeczpospolita Polska. Ministerstwo Spraw Wojskowych. Kontrakt z por. kontr. Janem Mytrusiem, 1.IX.1930 r.
19. CAW, sygn. tymczasowa 1774/89/206. Stan oficerów kontraktowych-Ukraińców na dzień 1.VIII.1938 r.
20. Визвольні змагання очима контррозвідника. Документальна спадщина Миколи Чеботаріва. – К., 2003. – 288 с.
21. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939) / Олександр Колянчук. – Львів, 2000. – 278 с.
22. Руккас А. Участь українців-контрактних офіцерів польської армії у вересневій кампанії 1939 р. / Андрій Руккас // Київська старовина. – 2002. – № 3. – С. 90–102.
23. Самутин П. Польська Вища Військова Школа / Петро Самутин // Вісті Комбатанта. – 1964. – № 4. – 15–21; 1965. – № 1. – С. 24–31.
24. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921–1924 рр.) / Ігор Срібняк. – К. ; Філадельфія, 1997. – 187 с.
25. Татарський В. Під чотирма прапорами / В. Татарський. – Мюнхен, 1959. – 134 с.
26. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921) / Я. Тинченко. – Кн. 1. – К., 2007. – 536 с.
27. Шандрук П. Сила доблесті / П. Шандрук. – Івано-Франківськ, 2008. – 240 с.
28. Małoch M. Wygnaniec z Kaukazu. Przyczynek do dziejów oficerów kontraktowych w II RP / Marcin Małoch // Niepodległość. – 1995. – Т. XLVII. – S. 185–217.
29. Potocki R. Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920–1939) / Robert Potocki. – Lublin, 1999. – 384 s.
30. Shandruk P. Arms of Valor / Pavlo Shandruk. – New York, 1959. – 320 p.
31. Spis kawalerów Orderu Wojennego Virtuti Militari nadanego w czasie Drugiej wojny światowej, 1939–1945. – Londyn : b. d. – 423 s.
32. Stawecki P. Oficerowie dyplomowani Wojska Drugiej Rzeczypospolitej / Piotr Stawecki. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1997. – 270 s.
33. W 50-lecie powstania Wyższej Szkoły Wojennej w Warszawie / zebrał i opracował płk. dypl. W. Chocianowicz. – Londyn, 1969. – 532 s.
34. Za co gen. Szandruk dostał Virtuti Militari // Kultura. – 1965. – № 6. – S. 106–107.

В міжвоєнний період в польських вооружених силах по індивідуальним контрактам с польським военным министерством служило около 40 бывших офицеров Армии Украинской Народной Республики атамана С.Петлюры. Некоторые из них прошли обучение в польской Высшей военной школе

(аналог Академії Генерального Штаба), где получили высшее военное образование. Об этих людях, их обучении и повествуется в статье.

Ключевые слова: Польша, Украинская Народная Республика, армия, Высшая военная школа, Академия Генерального Штаба, контрактный офицер.

During the interwar period in the Polish armed forces there were about 40 former officers from the Army of the Ukrainian People's Republic headed by otaman Simon Petlura. They all served according to the individual contracts signed with Polish War Ministry. Some of them have been trained in the Polish Higher Military School (similar to the Academy of the General Staff), where they got a higher military education. This article deals with these people and their studies.

Keywords: Poland, Ukrainian People's Republic, the army, the Higher Military School, Academy of the General Staff, a contract officer.

УДК 930.2:94 (477.8)

ББК 63.01

Галина Стефанюк

ЗАХОДИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ У СФЕРІ ЗАЙНЯТОСТІ СХІДНОГАЛИЦЬКОГО СОЦІУМУ В 1941–1944 рр.

У статті проаналізовано реалізацію політики німецької окупаційної влади в Галичині й визначено заходи нацистів щодо зайнятості українців краю та їхнє місце у формуванні “великого господарського простору”.

Ключові слова: Галичина, німецька окупація, Третій райх, Генеральне Губернаторство, нацистський режим.

Характерною ознакою й помітною особливістю сучасного етапу розвитку української історичної науки є суттєва активізація дослідження вітчизняними науковцями стану доволі непростого, однак ефективного використання економічного потенціалу українців. У незалежній Україні інтерес до означеного кола питань формувався досить повільно, незважаючи на розсекречення державних архівів, зняття ідеологічних застережень, громадську дискусію навколо обставин використання праці українців у Райху. Сьогодні у вітчизняній науці триває процес накопичення емпіричної інформації, яка б дозволила об'єктивно й усебічно показати явище примусової праці українців у роки Другої світової війни.

Після проголошення незалежності України вітчизняна історична наука з позицій історизму підійшла до аналізу актуальних питань Другої світової війни. В основному питанням реалізації політики німецької окупаційної влади в Галичині в досліджуваній період приділяють увагу О.Лисенко, І.Андрухів, А.Боляновський, П.Кам'янський, Т.Пастушенко, В.Шайкан, І.Муковський та інші.

Мета статті полягає в об'єктивному висвітленні реалізації соціально-економічної політики німецького окупаційного режиму в Галичині й аналізі заходів нацистів щодо праці українців краю в сільському господарстві й промисловості.

Напередодні війни із СРСР Німеччина не мала єдиної концепції стосовно використання трудових ресурсів окупованих земель. З одного боку, розроблялися масштабні плани економічної експлуатації захоплених територій, з іншого, – нацистське керівництво втілювало в життя ідеї расової теорії: в Україні від голоду й хвороб загинули мільйони військовополонених, проходили акції знищення єврейського населення, представників більшовицької партії, під час яких сотні тисяч осіб працездатного населення були вбиті. Водночас окупаційною адміністрацією були вжиті необхідні заходи для точного обліку місцевого працездатного населення, що стало передумовою успішного вивезення робочої сили до Німеччини.

Процес прописки й реєстрації працездатних регламентувала наказова база, яка дозволяла контролювати й обмежувати зміну місця проживання й праці. Зокрема, у газеті “Воля Покуття” говорилося, що “у Генеральній Губернії для контролю за пропискою від 1 квітня 1942 р. запроваджений загальний мельдунковий обов’язок” [9]. Усі, хто вселявся або виселявся в будинок чи квартиру, були зобов’язані впродовж трьох днів прописатися або виписатися. Хто виїздив більше як на два місяці, то мусив повідомляти про це відповідну структуру. Дітей до 15 років реєстрував голова родини. Крім того, власник або адміністратор будинку був зобов’язаний реєструвати всіх, що проживали в підконтрольних йому помешканнях [9]. У “Краківських вістях” наголошувалося, що починаючи з 1942 р., усі мешканці Генеральної Губернії, згідно з постановою від 17 грудня 1941 р., підлягали обов’язковому “поліційному зголошенню” [17].

У роки Другої світової війни керівництво нацистської Німеччини планувало якомога ефективніше використати економічний потенціал окупованих територій. Україні в цих планах відводилася роль невичерпного постачальника продовольства й сировини. Передбачалося, що з проведенням деіндустріалізації великих промислових центрів на території України залишити лише видобуток природних ресурсів для їх подальшого вивезення в Райх.

Після провалу “бліцкригу” акценти в економічному освоєнні окупованої території дещо змінилися – зроблено ставку не тільки на сільське господарство й видобувну галузь промисловості, а й на відновлення інших галузей важкої індустрії. Реалізація цих планів (уведення в дію зруйнованих підприємств, заводів, шахт, цехів) потребувала великої кількості робочої сили. Надходження трудових ресурсів, в основному, відбувалося за рахунок радянських військовополонених і місцевого цивільного населення. Режим, установлений у дистрикті “Галичина”, був ліберальніший, аніж на інших окупованих німцями українських територіях. Як згадує у своїх мемуарах колишній голова Українського крайового комітету (УКК) у Львові К.Паньківський, те, що Галичина була колись частиною Австрійської держави, відіграло певну роль у трактуванні німцями Галичини й галицьких українців. Окрім цього, дистрикт “Галичина” розглядався не як окупована територія, а як складова частина великого німецького Райху. Це стало одним із найважливіших факторів, які визначили своєрідний статус дистрикту серед інших окупованих земель України [13, с.56].

“Особливий статус” Галичини означав, що значна територія західноукраїнських земель одразу після окупації підпадала під дію трудового законодавства, упровадженого вже для населення Польщі. Створювалися спеціальні органи влади – арбайтсамти (Arbeitsamt), а в Галичині вони називалися уряди праці, котрі проводили облік і розподіл робітників відповідно до їхньої кваліфікації. Генерал-губернатор Г.Франк був дуже задоволений розширенням території Генеральної Губернії. Він обіцяв негайно “впрягти населення у продуктивну працю” на службу Райху й, особливо враховуючи довготривалі плани колонізації, “зробити з Генеральної Губернії резервуар робочої сили для Райху, резервуар умиротворений та економічно врівноважений” [10, с.130].

З приєднанням до Генерального Губернаторства Галичина, підпадаючи під дію трудового законодавства для окупованої Польщі, мала обов’язково відправляти певний контингент на роботу до Німеччини. Використовуючи традицію трудової еміграції галичан до Західної Європи, уже із серпня 1941 р. із Західної України розпочався виїзд добровольців на роботу до Німеччини та Польщі [14]. На 27 листопада 1941 року за даними відділу праці Генеральної Губернії, з дистрикту “Галичина” було відправлено 60 709 осіб [16, с.27].

Бажаючих виїхати виявилось багато. У зв’язку із цим, газета “Львівські вісті” у кінці 1941 – на початку 1942 рр. публікувала попередження, щоб галичани самотужки не виїздили до Райху на роботу: “В останніх днях задержано на якийсь час транспорти

робітників зі Львова до Німеччини. Трапляється, що деякі з них на власну руку виїжджають до Кракова в тому переконанні, що звідти легше дістатися на місце праці. Тому УКК у Львові повідомляє, що поки що у Кракові такі транспорти теж здержані (правдоподібно до 10 або 15 січня 1942 року), і ті що прибувають до Кракова, не можуть мати там ніякої опіки і можливості прожитку. Хто бажає виїхати на працю до Німеччини, повинен ждати в Галичині до хвилини, коли будуть налаштовані переїздові табори Уряду Праці. На власну руку не виїжджайте до Кракова” [15]. До кінця грудня 1941 з дистрикту “Галичина” було відправлено 62 100 робітників.

Проте перша фаза використання галицьких українців на роботах у Німеччині хронологічно розпочалася не з 1941 р., а з вересня 1939 р. Частина галичан, які були призвані до польського війська й незадовго стали військовополоненими німецько-польської війни, із часом були переведені в стан цивільних робітників Німеччини. Як зазначалося в “Краківських вістях”, “велетенський, небачений досі експеримент використати робітну силу чужинців у Німеччині, почався, можна сміло сказати, з останнім пострілом у німецько-польському збройному конфлікті. З першими поїздами “добровольців” на працю – це були українці, здебільшого втікачі західноукраїнських земель – почалася справжня, як її називає німецька преса, «промислова мандрівка народів»” [11]. Іншою категорією галицького населення, яка потрапила до Райху на початку війни в становище, подібне до становища іноземних робітників, були втікачі з Галичини, які перебиралися спочатку до Генеральної Губернії, а згодом переїжджали до нацистської Німеччини.

Утілюючи в життя власну соціальну політику на окупованих землях, німецькі інстанції керувалися вказівками про максимальну експлуатацію місцевого населення в інтересах Райху. Із цією метою райхсміністр східних окупованих територій А. Розенберг 5 серпня 1941 р. видав розпорядження, у якому наголошувалося: “Зобов’язаним до праці вважається кожний здібний до неї. Зобов’язаним до праці за фахом вважається той, хто вивчив ту чи іншу спеціальність” [4, арк.2]. На підставі розпорядження райхсміністра від 19 грудня 1941 р. для місцевих мешканців віком від 18 до 45 років було “запроваджено обов’язок праці”. Пізніше, з 1 січня 1942 р., у Галичині набуло чинності розпорядження генерал-губернатора про обов’язкову реєстрацію осіб 15-річного віку в урядах праці. Окрім того, уряд розподіляв робочу силу за вимогами влади, військових частин, підприємств, установ. Узгодження з урядом вимагав і процес прийняття на роботу. Від січня 1941 р. на території Генеральної Губернії почало діяти розпорядження, згідно з яким процедура працевлаштування забороняла змінювати місце праці [18]. Але основне завдання відділів урядів праці полягало в тому, що вони займалися вербуванням працездатної молоді з дистрикту “Галичина” на роботи до Райху.

У свою чергу на дистрикт “Галичина” поширювалося таке ж розпорядження уряду Генерального Губернаторства для місцевих мешканців віком від 18 до 60 років [8, арк.22]. Проте до виконання цих зобов’язань часто залучалися підлітки до 18 років і люди віком понад 60 років. Упродовж серпня 1941 – липня 1944 рр. на дистрикт “Галичина” поширювалося розпорядження про примусове використання учнів як робочої сили та відправлення їх працювати в Німеччину [8, арк. 22]. З 1 січня 1942 р. на території Галичини запроваджувалися обов’язкові громадські роботи. Усі фізично здорові чоловіки віком від 15 років повинні були зареєструватися в повітових і міських урядах праці. Працездатні чоловіки від 17 до 35 років залучалися також до трудових повинностей у так званих “будівельних службах”. Окрім того, УКК організував для українців свої табори праці під назвою “Українська служба Батьківщині”. Його відділи праці проводили вербування працездатної молоді для робіт на промислових підприємствах і в сільському господарстві на теренах Німеччини.

У будівельних таборах працювало по 100–150 осіб. Начальником табору й керівником робіт, як правило, призначався німець. Відділення могли очолювати майстри-

фахівці будь-якої національності, за винятком євреїв. Служба тривала три місяці. Добровольці трудових таборів безкоштовно отримували їжу, одяг, знаряддя праці, а також 0,5 злотих зарплати щоденно. Якщо доброволець відпрацьовував установлений термін без порушень, йому видавали довідку, у якій зазначалися рід і характер праці, а також час та її оцінка. Така довідка давала перевагу при працевлаштуванні на постійне місце роботи. Якщо траплялися порушення або виконання роботи було неякісним, адміністрація табору продовжувала термін трудової повинності.

Фюрер і його оточення вважали, що в питанні праці щодо українського населення необхідно застосовувати метод примусу. На його думку, це мало бути ефективним і результативним способом збагачення господарства. Так, на нараді в головному штабі 24 вересня 1941 р. А.Гітлер зазначав: “Українці також ліниві, погано організовані, по-азіатськи нігілістичні, як і великороси. Тут не повинно стояти питання етики праці й обов’язку, бо ці люди не зрозуміють таких речей ніколи, оскільки вони реагують тільки на нагайку” [10, с.534].

Згідно з розпорядженням німецької окупаційної влади від 18 лютого 1942 р., запроваджувався обов’язковий набір працездатного населення для робіт на промислових об’єктах і в сільському господарстві безпосередньо на території Третього райху. До зазначеного терміну виїзд до Німеччини з Галичини мав добровільний характер. Перші добровольці в кількості 600 осіб виїхали наприкінці жовтня 1941 р. [5, арк.12]. Наприкінці квітня 1942 р. у Німеччині вже працювало 665 тис. робітників з Генерального Губернаторства, з яких 100 тис. – з Галичини, а також 435 тис. військовополонених [21].

Частина українців виїжджала до Німеччини добровільно, піддавшись агітації, яку проводила німецька адміністрація й УКК. Кожна округа повинна була щомісячно відправити до Німеччини 7–8 тис. робітників. Німецька адміністрація доводила план на кожний повіт, волость, село. Якщо добровольців не було, сільські старости й мужі довір’я від УКК знаходили таких “добровольців”, якими, здебільшого, були вихідці з багатодітних сімей, сироти та напівсироти.

Частина молодих людей піддавалася на певні пропагандистські прийоми. Через кожних 2–3 місяці в села приїжджали люди, які переконали населення, особливо тих, хто терпів злидні та матеріальну скруту, їхати до Німеччини, де вони зможуть “розбагатіти”, незважаючи на війну. Усього з жовтня 1941 р. до квітня 1943 р. добровільно з дистрикту “Галичина” виїхало 300 255 осіб (188 895 чоловіків і 111 360 жінок). Більшість з них – 220 114 осіб, працювали в сільському господарстві, а 80 141 – у промисловості [22].

Не можна не зважати на той факт, що для заохочення від’їзду до Німеччини сім’ям добровольців надавалася матеріальна допомога. Зокрема, Відділ суспільної опіки УЦК 13 березня 1944 р. видав постанову про допомогу родинам робітників, які виїхали на роботу до Німеччини. “Згідно правильника Головного уряду праці в Кракові про підстави виплати грошових допомог родинам робітників, право на допомогу мають: 1) жінка, чоловік якої виїхав до Німеччини, або навпаки; 2) діти до 14 років, батьки яких виїхали на роботу до Німеччини; 3) найвища ставка місячної допомоги не може переступати 100 злотих, а одноразової – 150 злотих” [2, арк.121]. Щоб отримати постійну чи разову допомогу, родичам “треба подати заяву на приписному формулярі. В доказ підтвердження правдивих даних, та що одержуючий родини знаходиться дійсно на праці в Райху, треба долучити посвідку від війта чи бургомистра” [2, арк.122].

Масове вивезення місцевого населення на примусові роботи до Німеччини стало однією зі складових економічної експлуатації західних областей України. Зокрема, генерал-губернатор Г.Франк під час одного зі своїх виступів заявив, що на території окупованих округів, розташованих уздовж смуги Львів–Чернівці–Тернопіль, має бути створений добре впорядкований резервуар робітників для потреб Райху.

Інколи українське населення намагалося уникнути вивезення на роботу. Тоді окупанти застосовували репресивні заходи. Так, на відмову їхати до Німеччини в лютому 1943 р. нацисти вчинили криваву розправу над мешканцями с. Осінки на Тернопільщині, розстрілявши на сільському майдані 60 місцевих жителів, спаливши 16 дворів. Подібні дії окупаційної влади не могли не викликати в місцевого населення негативної реакції та прагнення чинити опір.

Відомими були заходи нацистів щодо сільського населення. Зокрема, селянські землі німецькі колоністи перетворювали у свої маєтки – “лігеншафти”, на яких працювали місцеві селяни, а в період канікул – учителі. Газета “Кременецький вісник” від 3 березня 1942 року надрукувала матеріал про знищення колгоспного ладу: “Згідно із законом про проведення аграрної реформи в межах німецького чотирирічного плану землі не одержать ті, хто не підкоряється розпорядженням німецької влади, політично непевні або непридатні для самостійного користування землею” [12].

За байдуже виконання своїх обов’язків праці в лігеншафтах українців вали до відповідальності. Водночас влада наголошувала, що “учителі, які всеціло віддадуться в час ферій збиранню лікарської сировини і викажуться відповідно високими кількостями, можуть бути звільнені від обов’язку примусової шеститижневої праці при жнивях в Лігеншафтах” [7, арк.7].

Позбавлені основних прав і свобод, мешканці захоплених вермахтом східних областей могли розраховувати тільки на право праці, що стало головною запорукою їхнього життя. Згідно з твердженням нацистської пропаганди, своєю власною працею населення східного простору мало визначити місце, на яке воно заслуговуватиме в майбутній “Новій Європі” під егідою Німеччини. Працю й підтримку мали тільки лояльні до німецького режиму провідники політики Райху. Політичне “фільтрування” українського народу стало буденним явищем, а антигуманні настрої нищили моральну силу людей, пригнічували, зводили до волі сліпих виконавців чужої волі.

Усього за 1941–1944 рр. до Німеччини з Галичини було відправлено (добровільно чи примусово) 1 млн. 250 тис. осіб [6, арк.8]. Після війни понад 300 тис. осіб, які поверталися з Німеччини додому, під час проходження співбесіди були звинувачені працівниками спецорганів у “співпраці з окупантами” і відправлені в концтабори та на заслання у віддалені райони СРСР. Добровільно чи примусово вони виїхали до Німеччини для радянських спецслужб було не важливо.

Процес масового вивезення на роботу до Німеччини не був контрольований, оскільки українці не мали власної адміністрації, яка б “боронила перед німцями права українців”, а діючі структури УКК відігравали лише роль допоміжного посередницького органу [19, с.7].

Потреба скеровувати людей до робіт, пов’язаних з їхнім основним заняттям, вимагала диференційованого підходу в ставленні окупаційних органів влади до різних груп населення. Як сільське, так і міське населення було зобов’язане беззаперечно виконувати всі розпорядження окупаційної влади, зокрема, працювати й виконувати накази німецької адміністрації при відсутності достатніх стимулів до праці. Для дистрикту “Галичина” був характерний низький рівень соціального захисту місцевих жителів, обмежені можливості якого німецька адміністрація пояснювала труднощами воєнного часу. У соціальному відношенні гітлерівський “новий порядок” у Галичині зводився до інтенсивної експлуатації всіх прошарків населення краю. Позбавлені основних громадянських прав, різноманітні суспільні категорії мешканців Галичини в екстремальних умовах війни й окупаційного режиму опинилися у вкрай важких обставинах існування.

Таким чином, постачання робочої сили для економіки Третього райху виявилось одним із масових заходів окупаційної влади у сфері зайнятості українців, котрі торкнулися майже кожної родини. Це була продумана робота нацистів упродовж майже

трьох років. Для цього була створена потужна адміністративна система, яка включала в себе всі структури окупаційної адміністрації – від найвищих посадових осіб окупаційної влади, до старост і керівників будинків, від фронткових військових підрозділів вермахту до місцевих поліцейських формувань.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 4620, оп. 3, спр. 311.
2. Там само, ф. 3959, оп. 2, спр. 84.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 57, оп. 4, спр. 5.
4. Там само, ф. 1, оп. 70, спр. 8.
5. Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. Р-98, оп. 1, спр. 2, арк. 12.
6. Там само, ф. Р-98, оп. 1, спр. 2, арк. 18.
7. Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.), ф. Р-8, оп. 1, спр. 1255.
8. Там само, ф. Р-35, оп. 12, спр. 67.
9. Загальний мельдунковий обов'язок // Воля Покуття. – 1942. – Ч. 7.
10. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж ; Нью-Йорк ; Львів, 1993. – 660 с.
11. Краківські вісті. – 1939. – № 214.
12. Крем'янецький вісник. – 1942. – 3 берез.
13. Лапан Т. Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту в неволі. (1939–1945) : дис. канд. іст. наук / Т. Д. Лапан. – Львів, 2005.
14. Львівські вісті. – 1941. – 8 листоп.
15. Львівські вісті. – 1942. – № 122.
16. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : зб. док. і матеріалів. – К. : Політвидав України, 1963. – 488 с.
17. Обов'язок поліційного оголошення // Краківські вісті: щоденник. – 1942.
18. Обмеження зміни місця праці // Воля Покуття. – 1942. – Ч. 2.
19. Паньківський К. Роки німецької окупації / К. Паньківський. – Нью-Йорк ; Торонто : Життя і мислі, 1965. – 480 с.
20. Пастушенко Т. Українські примусові робітники нацистської Німеччини : депортація, примусова праця, репатріація / Т. Пастушенко // Джерела пам'яті : історико-краєзнавчий альманах. – Вип. 2 : Остарбайтери: жива правда – живий біль / упоряд. Т. Ю. Нагайко. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 166–190.
21. Станіславівське слово. – 1943. – 26 квіт.
22. Українське слово. – 1942. – 18 квіт.

В статтє проанализировано осуществление политики немецкой оккупационной власти в Галиции и обозначены мероприятия нацистов по занятости украинцев края и их месте в формировании “большого хозяйственного пространства”.

Ключевые слова: Галиция, немецкая оккупация, Третий райх, Генеральное Губернаторство, нацистский режим.

The paper analyzes the implementation of a policy of German occupation authorities in Galicia and defined Nazis measures of employment Ukrainian edge in shaping “large economic space”.

Keywords: Galicia, German occupation, the Third Reich, General Governorship, nazy regime.

ЕВОЛЮЦІЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ВІЙСЬКОВОЇ ОКРУГИ ІV “ГОВЕРЛЯ” УПА-“ЗАХІД” (1943–1945 рр.)

У статті аналізуються процеси становлення та розвитку організаційної структури військової (воєнної) округи ІV “Говерля” УПА-“Захід” у 1943–1945 рр. Окреслено організаційні особливості розвитку збройних сил під егідою ОУН (б) в умовах фашистської окупації, проходження фронту та на початковому етапі утвердження в регіоні радянської влади. Подаються перелік територіальних одиниць національних збройних сил у краї, хронологія їхньої появи та видозмін, а також узагальнений перелік їхніх керівників. Здійснено порівняльний аналіз окремих розсекречених матеріалів радянських репресивних органів із відомими джерелами з історії вітчизняного національно-визвольного руху.

Ключові слова: національно-визвольний рух, військова округа, тактичний відтинок, Українська повстанська армія, Організація українських націоналістів.

Повне уявлення про розвиток національного руху Опору на Прикарпатті передбачає загальне розуміння його внутрішньої структури. Існування останньої уможливорює глибше усвідомлення масштабів спротиву радянській владі в регіоні, виокремлення певних етапів цього процесу, урешті-решт, є спростуванням закидів щодо спорадичності та неорганізованості повстанської боротьби з боку окремих вітчизняних і зарубіжних суспільно-політичних сил.

Хід розбудови українських збройних формувань націоналістичного спрямування показало в узагальнюючих працях вітчизняних [6; 7; 8; 10], діаспорних [9] і зарубіжних [11] дослідників, опублікованих джерелах та збірниках документів [4; 5]. Проте слід зауважити, що висвітлення особливостей розвитку територіальних одиниць Української повстанської армії (далі – УПА) не є остаточно завершеним і вимагає доповнень й уточнень. Значна роль у цьому процесі відводиться впровадженню в науковий обіг спогадів сучасників і ветеранів, а також розсекречених документів репресивних органів СРСР [1; 2; 3]. Використання й порівняльний аналіз означених вище джерел уможливорює досягнення загальної мети – висвітлення передумов, причин і розвитку організаційної структури військової округи (далі – ВО) ІV “Говерля” УПА-“Захід” у 1943–1945 рр.

Дослідник П.Содоль відзначає, що з приходом на посаду Головного командира УПА Романа Шухевича (листопад 1943 р.) “УНС (Українська Національна Самооборона. – Авт.) переіменовано на УПА-“Захід”, із поділом останньої на військові (“воєнні”) округи, що “в основному були територіально ідентичні з тодішнім організаційним поділом ОУН-СД (самостійників-державників; ОУН (б). – Авт.) на області” [9, с.9]. Слід зауважити, що для формування збройних сил УПА-“Захід”, окрім базових загонів, УНС передбачала поглинання інших існуючих під егідою ОУН (б) військових одиниць, зокрема, відділів особливого призначення (ВОП).

У документах, які знаходилися в розпорядженні радянських репресивних органів, теж простежується зв'язок між територіальним поділом, що використовувався в середовищі націоналістичного підпілля, і появою організаційно-територіальних частин УПА. У грудні 1944 р. проводом ОУН (б) територію Галичини було розмежовано на три краї – Карпатський, Львівський, Тернопільсько-Подільський. Карпатський край, у свою чергу, поділявся на Дрогобицьку, Станіславську, Коломийську, Калуську, Буковинську й Закарпатську округи [3, арк.17].

У свідченнях захопленого МДБ Володимира Андрухів^{*} датованих 5 квітня 1945 р., стверджувалося, що зазначені вище краї й округи входили до територіальних меж УПА-“Захід”, які охоплювали Львівську, Дрогобицьку, Тернопільську, Станіславську

^{*} Андрухів Володимир Андрійович-“Тур”, “Андрій”; учасник особистої охорони організаційно-мобілізаційного референта крайового штабу УПА-“Захід” “Грома” (“Мира”) [2, арк.199].

та Кам'янець-Подільську області УРСР. Констатувалося також, що кожна з округ співвідносилася з кордонами вищезгаданих адміністративних одиниць [2, арк.199].

Використання кодової назви “Захід” відносно частин УПА у визначеній місцевості розпочинається з грудня 1943 р. Олександр Луцький у своїх свідченнях стверджував, що саме із цього місяця його як командуючого УПА-“Захід” уведено до складу Крайового Проводу (далі – КП) ОУН (б) у Галичині. Паралельно ним виконувалися обов’язки військового референта КП [5, с.541].

Керівництво збройними силами УПА-“Захід” здійснював Крайовий військовий штаб (далі – КВШ). До березня 1944 р. очільником КВШ виступав О.Луцький, який зумів за час свого перебування на посаді довести чисельність тактичних одиниць УПА-“Захід” до 12–15 тисяч осіб [5, с.541]. У березні 1944 р. його переведено в Головний військовий штаб (далі – ГВШ) УПА на посаду інспектора [1, арк.37–38; 5, с.541]. Його наступником із березня 1944 р. став Василь Сидор*. Слід вважати, що ці обов’язки виконувалися ним до серпня 1944 р. Саме 22-м числом цього місяця О.Луцький датує своє повторне призначення на посаду керівника КВШ УПА-“Захід” відповідно до розпорядження О.Гасина-“Дора”, який на той час виконував обов’язки шефа ГВШ [5, с.547].

У цей час відбувається розширення кодової назви “Захід” до “Захід-Карпати”. Основними завданнями кінця літа – осені 1944 р. визначалися реорганізація збройних сил УПА в регіоні та підготовка їх до переходу через лінію радянсько-фашистського фронту [5, с.547]. У своїх свідченнях О.Луцький подає склад КВШ УПА-“Захід-Карпати”, а також характеризує чисельність та особливості діяльності збройних формувань, які знаходилися в його підпорядкуванні. Варто відзначити розбіжності у визначенні загальної кількості живої сили – усього близько 3 тисячі на відміну від попередньо наведених 12–15 тисяч бійців [5, с.548–549].

За свідченнями В.Андрухів, КВШ УПА-“Захід” складався з таких відділів: військово-навчального, політичного, жандармерії (жандармерія проіснувала до травня 1946 р., після чого виконання обов’язків, які раніше покладалися на неї, було передоручено територіальній сітці СБ ОУН (б) чи окремим роям у структурі сотень), військової розвідки, організаційно-мобілізаційного, зв’язку та санітарного [2, арк.199–200]. Усі відділи мали відповідних керівників.

У “Літописі УПА” згадується існування шести (за свідченнями В.Андрухів – п’яти [2, арк.199]) ВО, з яких у Карпатах функціонували IV (Станіславщина, Буковина) і V (Дрогобищчина). На початку 1945 р. у ході реорганізації (зумовлена намаганням керівництва ОУН (б) поширити організаційну сітку та діяльність підрозділів УПА на Закарпаття) збройних сил УПА-“Захід” із шести ВО сформувалося чотири. У результаті цього, ВО IV, крім Станіславщини (без Рогатинського повіту) і Буковини, поширила межі на більшість тодішньої Дрогобицької області (терен колишньої ВО V) і Закарпаття. Тоді ж, на думку П.Содоля, у документації УПА-“Захід” стосовно ВО IV розпочинається вживання кодової назви “Говерля”. Також, у той час відбувся поділ ВО на тактичні відтинки (далі – ТВ), які теж мали свою нумерацію та кодові назви. У межах ВО IV їх нараховувалося шість:

- ТВ 20 (територія Буковини);
- ТВ 21 “Гуцульщина” (Гуцульщина, Покуття);
- ТВ 22 “Чорний Ліс” (Надвірнянський, Станіславівський, Тлумацький (Товмацький) повіти);
- ТВ 23 “Магура” (Долинщина, Калущина, Жидачівщина);
- ТВ 24 “Маківка” (Стрийщина, Дрогобищчина, Самбірщина, повіт Турка);
- ТВ 25 (територія Закарпаття).

*Василь Сидор-“Ростислав Вишитий”, “Шелест”, “Конрад”, “Крегул”, “Кравс” [6, с.33–35, 69; 8, с.362].

Управління збройними силами ВО передбачало існування штабу керівника, якого призначав шеф КВШ. На рівні штабу ВО призначення здійснювалися командуючим за згодою КВШ і профільних керівників (референтів) обласних проводів ОУН (б). Структура штабу ВО дублювала відділи, що були в складі КВШ УПА-“Захід”. Відмінність полягала в існуванні додатково посад кадровика (“шефа по кадрах”) та окружного інтенданта [2, арк.203]. В обов’язки останнього входило матеріальне постачання частин УПА. Свою роботу він проводив через забезпечення функціонування сітки інтендантів окремих частин УПА, а також у співпраці з господарчим референтом окружного проводу ОУН (б). Завдання кадровика полягало в комплектуванні командного складу бойових частин ВО. Він також здійснював “підбір людей для розвідки” [2, арк.204].

Бойовими відділами в складі військової округи виступали курені, сотні, чоти та рої. П.Содоль зазначає, що, крім кодових назв, із кінця 1945 р. сотні почали ідентифікуватися у звітній документації двозначним, а чоти – тризначним числом. У межах ВО IV нумерація бойових відділів визначалася числами від 58 до 93 [9, с.10]. У матеріалах, що знаходилися в розпорядженні НКВС, констатується, що “з моменту створення Карпатського краю на його території нараховувалося більш ніж 20 сотень УПА” [3, арк.26].

У документах радянських репресивно-каральних органів згадується, що на квітень 1945 р. “тимчасово виконуючим” обов’язки “командира” “Станіславської воєнної округи № 4” (у документі – “Станіславський воєнний округ № 4”) був Василь Андрусак*. Керівництво жандармерією ВО здійснював Дмитро-Ярослав Вітовський (“Зміюка”, “Андрієнко”) [2, арк.206]. Насправді ж першими командувачами ВО IV були хорунжий Іван Белейлович (“Дзвінчук”), а з початку 1944 р. – поручник Іван Бутковський (“Туцул”). Із липня 1944 р. провід перебрав хорунжий (із лютого 1945 р. – сотенний) Микола Твердохліб (“Грім”) [9, с.9–10].

Отож варто зазначити, що наведений у документації НКВС матеріал вимагає уточнень і виправлень. Це зумовлюється специфікою його отримання (можливість свідомого перекручення фактів арештованими учасниками руху Опору, неволодіння інформацією з конспіративних причин тощо). Як видно з документа, подаються недостовірні відомості стосовно командування ВО. Слід урахувувати й те, що в 1944–1945 рр. радянські репресивні органи не володіли таким масивом інформації, який давав би змогу детально відтворити структурну та чисельну характеристики УПА-“Захід” у регіоні.

Водночас використання документів карально-репресивних радянських органів є однією із заперук об’ємного та різнобічного вивчення історії національно-визвольного руху середини ХХ ст.

1. Державний архів Служби безпеки України (ДА СБ України) – “Докладная записка по делу члена центрального “провода” ОУН Луцкого (1945 г.)” // Комитет государственной безопасности при Совете министров Украинской ССР. Сборник документов о структуре и характере антисоветской деятельности “Организации украинских националистов – ОУН” и “Украинской повстанческой армии – УПА”; о методах и приемах агентурно-оперативной работы органов государственной безопасности Украины по ликвидации организованного подполья ОУН и вооруженных банд УПА на территории республики в период 1943–1954 гг. (далее – Сборник документов...): в 98 т. – Фонд печатных изданий (далее – ФПИ) № 13. – Архив № 372 – Т. 88 (Документы, характеризующие значение и приемы захвата бандитов, оперативное использование их в чекистских мероприятиях по ликвидации вооруженного бандоуновского подполья в 1944–1954 гг. В 88–89 т.), арк. 30–43.
2. Там само. – “Описание к схеме организационного построения УПА-“Запад” – “КВШ” / Краевой военный штаб” // Сборник документов... : в 98 т. – ФПИ № 13. – Архив № 372 – Т. 3 (Документы характеризующие организационное построение, функции, задачи, сферу действия и другие вопросы антисоветской деятельности ОУН–УПА в период 1943–1946 гг. : в 1–5 т.), арк. 199–207.
3. Там само. – “Положение ОУН в Карпатском крае. Перевод с украинского. Совершенно секретно. Копия” // Сборник документов... : в 98 т. – ФПИ № 13. – Архив № 372. – Т. 9, арк. 17–19.

* Василь Андрусак-“Різун”, “Чорний”, “Грегит”, “Коваль”, “Різбар”; у цитованому документі НКВС [2, арк.206] згадується псевдонім “Скажений”, що, напевно, є неточністю, підгрунтям якої є факт командування ним у 1944 р. куренем “Скажені”.

4. Літопис УПА. Нова серія (Київська) : у 21 т. – Т. 9 : Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944–1945 / упоряд. О. Іщук, с. Кокін – К. ; Торонто : НАН України, ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України, Вид-во “Літопис УПА”, ДК архівів України, ДА СБ України, 2007. – 912 с.
5. Витяг із протоколу допиту керівника УПА-“Захід” О. Луцького. 1–2 серпня 1945 р. // Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950) : у 2 т. / упоряд. В. Сергійчик. – К. : ПП Сергійчик М. І., 2007. – Т. 1. – 640 с.
6. Ільницький В. Провід ОУН Карпатського краю. Літопис УПА. Серія “Події і люди” : у 21 кн. / В. Ільницький. – Торонто ; Львів : Вид-во “Літопис УПА”, 2012. – Кн. 21. – 128 с.
7. Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х рр. / А. Русначенко. – К. : Пульсари, 2002. – 520 с.
8. Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с.
9. Содоль П. Карпатська група УПА “Говерля” / П. Содоль // Літопис Української Повстанської Армії. Основна серія : у 50 т. – Торонто : Вид-во “Літопис УПА”, 1990. – Т. 18 : Група УПА “Говерля” : у 2 кн. Кн. 1 : Звіти та офіційні публікації / за ред. П. Содоля. – 327 с.
10. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / В. В’ятрович, Р. Грицьків, І. Дерев’яний, та ін. – Львів : ЦДНВР, 2007. – 352 с.
11. Motyka G. Działalność organizacji ukraińskich nacjonalistów i Ukrainskiej Powstanczej Armii / G. Motyka. – Warszawa, 2006. – 720 с.

Анализируются процессы становления и развития организационной структуры военного округа IV “Говерла” УПА-“Запад” в 1943–1944 гг. Обращается внимание на организационные особенности развития вооруженных сил под эгидой ОУН (б) в условиях фашистской оккупации, прохождения фронта и начального этапе утверждения в регионе советской власти. Представлены уточненный перечень территориальных единиц УПА-“Запад” в крае, хронология их появления и видоизменений, а также список их руководителей. Осуществлен сравнительный анализ отдельных рассекреченных материалов советских репрессивных органов с известными источниками по истории отечественного национально-освободительного движения.

Ключевые слова: движение Сопротивления, национально-освободительное движение, военная округа, тактический видтынок (район), Украинская повстанческая армия, Организация украинских националистов.

The processes of formation and development of the organizational structure of the military district IV “Hoverla” UPA-“West” in 1943–1944 in the proposed material is analyzes. Attention is drawn to organizational characteristics of the armed forces under the auspices of the OUN (b) under the fascist occupation, the passage of the front and the initial stage of consolidation in the region of Soviet power. Served revised list of units UPA-“West” in the region, the chronology of their appearance and variations, and the generalized list of their leaders. When the coverage problem by comparative analysis of selected declassified files of the Soviet repressive organs with the known sources of domestic history of the national liberation movement.

Keywords: resistance movement, the national liberation movement, a military district, a tactical stretch, the Ukrainian Insurgent Army, the Organization of Ukrainian Nationalists.

**УДК 94(477(030) “1944”
ББК 09(4Укр)63.3**

Степан Борчук

ДРУГА СПРОБА ПІДГОТОВКИ “УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ” (1944–1947 рр.)

У статті йдеться про другу спробу підготовки “Української Радянської Енциклопедії” 1944–1947 рр., з’ясовуються обставини виникнення ідеї такого видання, перебіг роботи над проектом і причини його дострокового припинення. Розповідається, з яких причин була саме друга спроба й що стало на заваді виданню енциклопедії. Описуються наради, зустрічі з керівництвом держави стосовно нової версії енциклопедії. Розкривається проблема підпорядкування УРЕ та її цензурна редакція. Аналізуються причини закриття видавництва та спроби продовжити роботу й надалі.

Ключові слова: “Українська Радянська Енциклопедія”, енциклопедичний проект 1944–1947 рр., Федір Бабенко, Микола Бажан, Дмитро Мануїльський, Лазар Каганович, Микита Хрущов.

Проблема першої повоєнної спроби підготовки республіканського енциклопедичного видання (другої із черги після “скрипниківської” УРЕ 1930-х рр.) не знайшла належного висвітлення в сучасній вітчизняній історіографії. У ширшому контексті “розширення прав союзних республік” 1944-х рр. [12, с.30] розглядає це питання С.Єсельчик, побіжно зауважуючи, що в листопаді 1944 р. більшовицька адміністрація УРСР оголосила “масштабний націєтворчий проект” – двадцятитомну Українську Радянську Енциклопедію: “Призначений на головного редактора Мануїльський погодив цю місцеву ініціативу в Москві “з тов. Александровим, який висловив не тільки свою думку, а й думку тов. Маленкова про те, що така українська радянська енциклопедія якраз на часі”... Республіканські чиновники мали амбітний намір завершити двадцять томів до 1955 р., але 1947 р. їм довелося припинити проект через брак фінансування з Москви” [15, с.69]. Попри лаконічність цього повідомлення цінною є авторська згадка про принаймні усне “добро” на підготовку УРЕ начальника Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) Г.Ф.Александрова та секретаря ЦК ВКП(б) і водночас заступника Голови РНК СРСР Г.М.Маленкова.

Дещо докладніше справу підготовки УРЕ 1944– рр. висвітлено в статті аспірантки Інституту історії України НАН України Т.Демиденко, однак й вона лише окреслює проблему. Утім, до її статті долучено цінний документальний додаток [14, с.215].

У нашій розвідці зроблено спробу докладніше з’ясувати обставини ініціювання другої спроби видання “Української Радянської Енциклопедії” 1944– рр., процес розгортання роботи над проектом, окреслити коло його учасників і причини його дотермінового заморожування.

Тридцятого жовтня 1944 р. Рада Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили постанову № 1441 “Про видання Української Радянської Енциклопедії”, яка була оприлюднена 15 листопада 1944 р. на шпальтах “Радянської України” [17, с.1]. Метою видання, підготовка якого мала розпочатися вже з 1 листопада 1944 р., визначалося “посилення вихвання народних мас, особливо партійно-радянських кадрів і інтелігенції в дусі більшовизму і радянського патріотизму та мобілізації народу на відбудову державного, економічного і культурного життя України”.

У дусі звичних більшовицьких пропагандистських кліше окреслювалася документом й “історіософія” майбутнього енциклопедичного проекту: “В основу УРЕ покласти наукове, ленінсько-сталінське висвітлення непорушного союзу українського і російського народів, закономірності перемоги радянської влади на Україні і возз’єднання українського народу в єдиній українській радянській державі. В УРЕ потрібно ґрунтовно показати героїчне минуле і культурну спадщину українського народу, особливо відзначивши історичне значення приєднання України до Росії; спільну боротьбу українського і російського народів за встановлення радянської влади, вказавши, що радянська влада на Україні є здійсненням одвічної мрії українського народу...” [17, с.1].

Цим самим рішенням затверджувалася Головна редакційна колегія УРЕ в складі М.П.Бажана, акад. О.І.Білецького, акад. О.О.Богомольця, проф. А.О.Введенського, акад. К.Г.Воблого, акад. М.С.Возняка, доц. Ф.Ф.Єневича, проф. Г.С.Костюка, акад. О.І.Лейпунського, К.З.Литвина, Д.З.Мануїльського, акад. Є.О.Патона, проф. М.Н.Петровського, В.Ф.Старченка та акад. П.Г.Тичини [17, с.1].

Розпорядженням РНК УРСР від 2 січня 1945 р. № 1-р Головній редколегії УРЕ передавалися картотека, бібліотека літератури й усі справи створеної свого часу УРЕ М.Скрипника – В.Затонського 1930 рр., що мали зберігатися в Книжковій палаті УРСР [14, с.216].

Дев’ятого лютого 1945 р. постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У № 212 “Про план видання, кошторис та штати Української Радянської Енциклопедії” було деталізовано попередню ухвалу від 30 жовтня 1944 р.: затверджувався план видання УРЕ в обсязі 10 томів та одного тому настільної енциклопедії загальним накладом 550 тис. примір-

ників і терміном виходу в п’ять років; передбачалися штати видання на 1945 р. у кількості 79 осіб; уряд республіки мав “просити РНК СРСР доручити Державній штатній комісії при РНК СРСР розглянути та затвердити штати УРЕ” [14, с.219].

Чотирнадцятого лютого 1945 р. Голова Ради Народних Комісарів УРСР М.С.Хрущов звернувся з листом до наркома фінансів СРСР і голови Державної штатної комісії при РНК СРСР А.Г.Зверева. У документі йшлося: “Радою Народних Комісарів й Центральним Комітетом КП(б)У ухвалено постанову про видання Української Радянської Енциклопедії.

У даний час організаційні заходи завершуються, й редакція УРЕ повинна розпочати підготовку матеріалів для видання.

Рада Народних Комісарів УРСР просить розглянути й затвердити штатний розпис для редакції Української Радянської Енциклопедії у складі 79 осіб, з місячним фондом заробітної платні 76,1 тис. руб.” [6, арк.29].

У штатному розписі редакції, крім головної редакції (головний редактор, заступник головного редактора, редактор-організатор, технічний секретар), передбачалася наявність 16 редакційних відділів: 1) відділ суспільних наук; 2) відділ психології, педагогіки, народної освіти; 3) відділ мови, літератури й мистецтва; 4) відділ військових наук; 5) відділ охорони здоров’я та медицини; 6) відділ агробіологічних наук і сільського господарства; 7) відділ природознавства, точних наук і техніки; 8) літературна редакція; 9) відділ словника (упорядкування слів); 10) коректорський відділ; 11) бібліографічно-бібліотечний відділ; 12) відділ художньо-ілюстративного оформлення; 13) технічна редакція; 14) стенографічно-друкарське бюро; 15) бухгалтерія й планова частина; 16) господарська частина [6, арк.30–32].

Утім, Арсеній Григорович Зверев не відгукнувся (принаймні, за відомими нам документами) на звернення свого українського колеги. Зрештою, кремлівським урядовцям було не до республіканської енциклопедії УРСР – завершувалася Друга світова війна, відбувався повоєнний геополітичний розподіл світу, народне господарство було зруйноване – гроші насамперед були потрібні на відбудову. Підготовка УРЕ в цій ситуації виглядала лише республіканським “клопотом”. Очевидно, саме тому впродовж усього 1945 р. і до початку квітня 1946 р. робочий апарат Редакції УРЕ не був підібраний, і робота щодо підготовки видання енциклопедії завмерла [11, арк.27].

Робочий апарат УРЕ в єдиній особі – ученого секретаря доцента Ф.М.Бабенка – був створений лише відповідною ухвалою ЦК КП(б)У від 3 квітня 1946 р. Через десять днів – 13 квітня 1946 р. – під головуванням Президента АН УРСР акад. О.О.Богомольця відбулося перше засідання Редколегії УРЕ. На ньому було розглянуто питання про створення проспекту словника (тематичного плану) УРЕ, склад наукових відділів редакції енциклопедії й поточні завдання роботи редколегії. Доповідь про складання проспекту словника зробив член Головної редколегії енциклопедії доцент Ф.Ф.Єневич (1905–) – директор Українського філіалу Інституту Маркса–Енгельса–Леніна при ЦК ВКП(б). Участь в обговоренні доповіді й засад підготовки словника УРЕ взяли, акад. О.О.Богомолец, директор Інституту історії України АН УРСР член-кор. АН УРСР М.Н.Петровський, акад. Л.А.Булаховський, президент Академії архітектури УРСР проф. В.Г.Заболотний, проф. А.О.Введенський, проф. І.Т.Швець, генерал Кулаков, директор Бібліотеки АН УРСР Ю.О.Меженко та ін. [11, арк.13–14].

У процесі обміну думками редколегія ухвалила такі пропозиції: 1. Просити ЦК КП(б)У та Раду Міністрів УРСР затвердити робочий апарат редколегії в складі 20 завідувачів науковими відділами й 24 наукових співробітників – редакторів цих відділів і решту технічних працівників за проектом штатів УРЕ. 2. Затвердити засади складання словників. 3. При складанні словників надати перевагу співробітникам АН УРСР. 4. Просити ЦК КП(б)У та Раду Міністрів УРСР затвердити обсяг УРЕ у 20 томів по 60 авторських аркушів кожний. 5. Просити ЦК КП(б)У й РМ УРСР затвердити відпові-

дальними редакторами томів майбутнього видання Д.З.Мануїльського, О.О.Богомольця, М.П.Бажана, К.З.Литвина та І.Д.Назаренка. 6. Добір авторів, замовлення словників покласти на вченого секретаря редакції УРЕ [11, арк.14].

Наступна нарада в справі УРЕ відбулася 26 квітня 1946 р. у заступника Голови Ради Міністрів УРСР М.П.Бажана. На ній було присутнім вузьке коло осіб. Крім господаря кабінету, у нараді взяли участь: відповідальний редактор видання акад. Д.З.Мануїльський, начальник Управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У І.Д.Назаренко, завідувач відділу преси ЦК А.Т.Чеканюк, керівник Управління в справах поліграфії УРСР П.Є.Рудий, міністр фінансів УРСР Г.Л.Сахновський, Ф.Ф.Єневич, учений секретар УРЕ Ф.М.Бабенко, головний редактор Політвидаву УРСР І.Д.Білоус [8, арк.32].

Микола Платонович Бажан розпочав нараду із сумної констатації: “Як відомо, вже майже рік минув після того, як винесена постанова Раднаркому про створення Української Радянської Енциклопедії... На жаль, мушу сказати, що реалізація постанови йшла неприпустимими темпами і зроблено дуже мало. Тільки в цьому місяці робота почала активізуватися. Тут великий вплив мали вказівки тов. Мануїльського про роботу по створенню УРЕ. Для всіх нас цілком зрозуміла вага цього питання – політична, ідейна і культурна... Основне питання – встановити конституцію видання: чи треба засновувати спеціальне видавництво УРЕ, що має декілька плюсів, чи зробити його відділом Партвидаву при ЦК КП(б)У, що також має плюси...” [8, арк.33–34].

На цій нараді була заслухана доповідь ученого секретаря Ф.М.Бабенка про роботу апарату Редколегії УРЕ за три тижні його існування. Доповідач, зокрема, з’ясував, що після попереднього засідання 11 квітня відбулися розмови з усіма особами, висунутими на завідувачів відділів редакції, й досягнуто їхньої згоди. Вакантною залишалася лише посада керівника відділу юридичних наук. Були зроблені замовлення співробітникам АН УРСР на складання термінологічних словників з окремих розділів енциклопедії. Першим було замовлено словник з історії України авторитетному співробітникові Інституту історії України АН УРСР Ф.О.Ястребову (1903). Крім того, спільно з директором Бібліотеки АН УРСР Ю.О.Меженком було сформовано групу бібліотечних працівників – фахівців з бібліографії, які приступили до складання термінологічних словників, на підставі яких були складені “Большая Советская Энциклопедия”, “Малая Советская Энциклопедия”, а також, як, удавшись до езопової мови, висловився Ф.Бабенко, “видання українського тритомника” – тобто “Українська Загальна Енциклопедія” (Львів – Станіславів – Коломия, 1930). Відділи УРЕ вже приступили до роботи. Був складений штатний розпис редакції на 88 осіб, з яких 25 осіб уже дали згоду працювати в апараті УРЕ [8, арк.35–36].

Невирішеною проблемою залишалось питання, кому має підпорядковуватися апарат УРЕ – Раді Міністрів УРСР чи республіканському Політвидаву – та якими повинні бути посадові оклади редакційних працівників. Президент АН УРСР О.О.Богомолець пропонував прирівняти за оплатою завідувачів відділів і старших наукових співробітників УРЕ до ставок наукових співробітників Академії наук. Проблемною була й справа розташування енциклопедії – робота над нею вимагала окремого приміщення з кількома десятками кімнат і спеціально обладнаною бібліотекою. Пропонувалося відійти від первісно визначеного обсягу УРЕ в 10 томів і збільшити його удвічі – до 20 томів (по 60 арк. кожний). Значний обсяг роботи щодо друкування видання та його масовий наклад висував, у свою чергу, питання про друкарню.

Справа кадрового забезпечення редакції УРЕ була визначена лише в загальних рисах і була, швидше за все, на цьому етапі лише декларацією про наміри. Учений секретар енциклопедії не мав зайвих ілюзій: “З кадрами дуже погано. На сьогодні у нас є кандидати на зав. відділів. В основному це товариші, які працюють на досить відпо-

відальній роботі і які працювати в цій справі [УРЕ] будуть дуже мало. Таких є 19 чол. Ми подали їх кандидатури на розгляд ЦК.

Відносно інших кадрів питання ставиться так: кожний зав. відділом разом з нами мусить підібрати одного чоловіка, і знов-таки ми нічого не можемо сказати, як ми забезпечимо цих людей. Таким чином, основне: кадри, гроші, приміщення” [8, арк.37].

Відповідальний редактор УРЕ Д.З.Мануїльський також підтримав думку доповідача про надзвичайну важливість кадрового забезпечення енциклопедії: “Зараз нам треба підшукувати кадри. Це наше партійне завдання. Я знаю, що будуть труднощі з кадрами, буде нелегко. Коли трудно знайти заввідділу пропаганди в якій-небудь Обком партії, то тут ще більші труднощі будуть. Зараз партія повинна взятися за цю справу і кадри підшукати... Таким чином, основне питання – це кадри. Треба зрозуміти, що цих наукових працівників фінансово потрібно зацікавити. Ставки і гонорар потрібні бути високими. Тоді ми зможемо вибирати кадри. Коли ви дасте матеріальні умови, люди до нас будуть іти” [8, арк.52–53].

Підсумовуючи обмін думками під час наради, М.П.Бажан так резюмував її результати, зробивши наголос, що створювати окреме видавництво УРЕ недоцільно, а відтак наявна лише альтернатива – підпорядковувати редакцію УРЕ або Політвидав, або Видавництву АН УРСР: “Справа стоїть так: чи то при Політвидаві, чи то при Академії наук. Для Академії наук легше дістати приміщення. Дозвольте резюмувати так: будемо просити тов. Мануїльського поставити перед Президією Академії наук питання про видання УРЕ в системі Видавництва Академії наук з державною цільовою дотацією на це видавництво і заснуванням редакції для видання УРЕ в системі Академії наук. Поскільки питання про Політвидав може бути вирішене після відхилення пропозиції про організацію УРЕ при Академії наук, ми про Політвидав зараз нічого питати не будемо.

Ми будемо просити Дмитра Захаровича [Мануїльського] це питання з’ясувати, і після з’ясування дозвольте ще раз скликати нараду” [8, арк.55].

Учасники наради 26 квітня 1946 р. вирішили клопотати перед ЦК КП(б)У й Радою Міністрів УРСР про створення наукового інституту УРЕ при АН УРСР; робочому апаратові енциклопедії доручалося підготувати до засідання ЦК КП(б)У й РМ УРСР проекти кошторису й штатів інституту УРЕ [11, арк.15].

Двадцять сьомого травня 1946 р. учений секретар УРЕ Ф.М.Бабенко звернувся з листом до директора Української Книжкової Палати: “Рішенням ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР в цьому році поновлена робота над виданням Української Радянської Енциклопедії. Редакції УРЕ дуже потрібні матеріали, видані і підготовлені до друку редакцією УРЕ попереднього скликання. 1934 р. за наказом Наркомосу УРСР ліквідком всі ці видані матеріали, рукописи, літературу передав Вам на схорону.

Посилаю до Вас свого секретаря т. Васильєву А.П. для з’ясування стану, в якому знаходиться все вищезазначене, і можливості використання їх в нашій роботі”.

Принагідно висловлювалося прохання надати зазначеній особі “всебічну допомогу по терміновому виконанню покладеного на неї завдання” [11, арк.11].

Двадцять першого червня 1946 р. на промовисту адресу “Москва, Кремль, товаришу Сталіну Й.В.” було спрямоване звернення Голови Ради Міністрів УРСР й Першого секретаря ЦК КП(б)У М.С.Хрущова з приводу підготовки республіканської енциклопедії. У документі йшлося: “Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У 30 жовтня 1944 р. ухвалили рішення про видання Української Радянської Енциклопедії, якій має належати видатна культурно-політична роль у розвитку радянської культури українського народу.

Видання енциклопедії намічено здійснити у 20-ти томах з орієнтацією, переважно, на контингент [читачів] з середньою освітою.

Упродовж часу, що минув з дня постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У, проведена підготовча робота в галузі підбору редакції, керівного наукового персоналу й організації матеріалів для словників. До складу співробітників редакції енциклопедії залучені провідні й найвидатніші наукові кадри Української РСР” [7, арк.54].

І далі, задля “забезпечення подальшого успішного виконання завдань” щодо видання УРЕ, висловлювалися декілька прохань: “1. Дозволити, за прикладом БСЭ, організувати у системі Академії наук Української РСР державний науковий інститут “Українська Радянська Енциклопедія”, поклавши на нього підготовку й видання зазначеної енциклопедії. 2. Поширити на інститут “Українська Радянська Енциклопедія”, що створюється, дію постанови РНК СРСР від 6.III.1946 р. № 514. 3. Доручити Державній штатній комісії при Раді Міністрів СРСР розглянути й затвердити, за поданням Ради Міністрів УРСР, структуру й штати державного наукового інституту “Українська Радянська Енциклопедія”, що створюється” [7, арк.54–55].

Невідомо, якою була реакція Й.Сталіна на це звернення й чи була взагалі якась формалізована на письмі відповідь. Коротенька контрольна довідка стосовно проходження цього документа лаконічно стверджує: “По письму товарища ХРУЩЕВА Н.С. № 5/52 от 21 июня с/г. на имя товарища СТАЛИНА И.В. об организации в системе Академии наук Украинской ССР института – “Украинская Советская Энциклопедия”.

Вопрос направлен 24.VI-с/г. в Совет Министров СССР тов. Берия Л. П. на рассмотрение. Ст. консультант *И.Грубрина*. 28.VI-46 г.” [7, арк.56].

Кремль не поспішав з відповіддю на звернення щодо легалізації статусу редакції УРЕ й створення в системі АН УРСР окремого профільного інституту. На ситуацію з енциклопедією негативно вплинула й смерть 19 липня 1946 р. Президента АН УРСР акад. О.О.Богомольця, активного прихильника підготовки республіканської енциклопедії зусиллями академічних працівників й у Видавництві АН УРСР.

Тим часом редакція УРЕ як окремий підрозділ поки що працювала у складі Українського видавництва політичної літератури – Укрполітвидаву – у кількох кімнатах на вул. Володимирській, 42 в Києві. Поки тривав обмін думками з приводу статусу й перспектив видання УРЕ в середніх і верхніх ешелонах республіканської компартійної номенклатури, продовжувалася копітка редакційна робота, зокрема, над укладанням термінологічних словників. Відповідно з рекомендаціями наради в справі УРЕ від 26 квітня 1946 р., формувався штат старших наукових співробітників редакційних відділів УРЕ – основних працівників апарату енциклопедії.

Так, 15 травня 1946 р. до відповідального секретаря УРЕ Ф.М.Бабенка звертався з письмовою заявою заввідділу педагогіки УРЕ, заслужений діяч науки проф. С.Чавдаров: “Прошу зарахувати на посаду старшого наукового співробітника відділу педагогіки УРЕ тов. Горбунцову Т.Ю., яка працює старшим науковим співробітником Науково-дослідного інституту педагогіки” [10, арк.39]. 16 травня до Редакції УРЕ було відправлено листа за підписом директора Інституту органічної хімії АН УРСР акад. А.І.Кіпріанова: “Прошу зачислити ст[аршого] научн[ого] сотрудника Института органической химии АН УССР кандидата технических наук Б.Г.Савинова на должность ст[аршого] научного сотрудника по отделу химии.

Б.Г.Савинов известен мне как образованный химик с широким кругозором, автор ряда научных работ, популярных статей, брошюр и руководств научно-технического характера.

Б.Г.Савинов – большой аккуратист и это, наряду с его литературным опытом, делает его кандидатуру очень подходящей для работы над изданием Энциклопедии” [10, арк.63–63 зв].

Першого липня 1946 р. до Редакції УРЕ адресував доповідну записку старший науковий співробітник редакційного відділу “Архітектура й містобудівництво” проф. С.М.Колотов. У його письмовій заяві з’ясувалися обставини уповільненого темпу

підготовки відповідного термінологічного словника. Певні наголоси в документі навіть були подібними до “націоналістичних” декларацій: “Складання словника для УРЕ з розділу “Архітектура й містобудівництво” гальмується з-за відсутності первинного матеріалу. З питань цього відділу, як і взагалі з питань мистецтва, немає ні спеціальних енциклопедій, ні термінологічних словників. БСЄ, так само, як і інші загальні енциклопедії мало торкаються питань української архітектури й українського мистецтва. В зв’язку з цим виникає потреба запровадити додатковий етап роботи перед складанням словника” [9, арк.39].

Цей додатковий етап, на думку автора меморандуму, мав полягати в складанні картотеки слів і понять за літературними джерелами й поповненні її відповідним додатковим матеріалом. У картках, крім основних відомостей, мало бути зазначені: напрям змісту поняття або термін, джерело, орієнтовна кількість знаків. Картотека після експертної оцінки й урахування відповідних зауважень повинна була слугувати базою для другого етапу роботи – складання самого словника. На цьому етапі, на думку С.М.Колотова, “слабким місцем буде термінологія”. Тому фахівці відділу потребуватимуть лексичної консультації, що, відповідно, ускладнить роботу. З урахуванням вищенаведеного, пропонувалося запровадити диференційовані розцінки оплати праці залежно від складності роботи: друкований аркуш складання картотеки – 500 руб., складання словника – 000 руб [9, арк.39–39 зв].

6 липня 1946 р. до Редакції УРЕ звернувся з листом ректор Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка проф. В.Г.Бондарчук, він же завідувач відділу геології та географії енциклопедії, пояснюючи причини затримки дорученого йому керівництва складанням термінологічних словників з геологічних і географічних наук. Головною перешкодою в цій роботі, на його думку, була відсутність у відділі штатного працівника, який би виконував це завдання. Відтак висловлювалося побажання: “З метою прискорення складання розгорнутих словників прошу Вашого дозволу на доручення цієї роботи окремим фахівцям з оплатою по аркушах тексту, установивши ліміт їм цього у десять друк. аркушів” [9, арк.38].

Сімнадцятого липня 1946 р. доповідні записки із супровідним листом ученого секретаря УРЕ Бабенка були спрямовані членові Президії Редколегії УРЕ М.П.Бажану, який наклав резолюцію: “Згоджуюсь щодо оплати в межах, яка встановлена практикою словникової роботи в інших республіках. М.Бажан” [9, арк.37].

На думку Т.Демиденко, яка опирається на пізніше (1957 р.) свідчення тогочасного члена Редакційної колегії УРЕ Ф.Ф.Єневича, занадто активне розгортання роботи над республіканським енциклопедичним проектом на той час не знайшло підтримки в ЦК ВКП(б) і “автоматично, без письмового розпорядження, було припинене: принаймні жодних свідчень про це виявити не вдалося” [14, с.216].

Однак таке твердження не зовсім коректне. Принаймні звіт Вченого секретаря УРЕ М. Бабенка про роботу Редакції УРЕ упродовж 3 квітня 1946 р. – березня 1947 р. у своїй заключній частині розпочинається з такої пропозиції: “В зв’язку з постановою ЦК ВКП(б) про припинення роботи Української Радянської Енциклопедії вважаю за доцільним просити ЦК КП(б)У: 1. Видати рішення про припинення роботи робочого апарату УРЕ з 15.03.1947 р., зобов’язавши всі установи, що нижче перелічені, до цього терміну прийняти від УРЕ всі справи, бібліотеку та словники і розрахуватись з авторами. 2. Всі виготовлені словники та картотеку до них передати Академії наук УРСР для використання за вказівками ЦК КП(б)У. 3. Бібліотеку УРЕ передати бібліотеці Академії наук УРСР. 4. Робітників УРЕ надіслати, по ліквідації установи, на відповідну роботу. 5. Зобов’язати Укрполітвидав прийняти від УРЕ все листування та грошові документи [...]” [11, арк.27]. (виділення наше. – *Авт.*).

Отже, як видно з процитованого документа, останнє слово в українській енциклопедичній справі, принаймні 1947 р., сказав Кремль, аморфний ЦК ВКП(б) й у першу чергу особисто Й.Сталін. Маємо й конкретну дату – березня 1947 р.

Однак робота над республіканським енциклопедичним проектом тривала й після цієї рубіжної дати. Очевидно, йшлося про боротьбу впливів серед “української” партноменклатури й прагнення М.Хрущова залишити за собою останнє слово у цьому питанні.

Дев’ятнадцятого червня 1947 р. учений секретар УРЕ Ф.Бабенко “за вимогою” відділу науки Управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У “для підготовки питання до засідання ЦК КП(б)У” подав пакет документів щодо утворення Наукового інституту Української Радянської Енциклопедії при Академії наук УРСР (проект постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У, загальний кошторис витрат по виданнях УРЕ на 1947–рр., калькуляція видань УРЕ на 1947–рр., пояснювальна записка до штатного розкладу Інституту УРЕ, штатний розклад Інституту УРЕ, довідка про потребу приміщення для Інституту УРЕ, проект постанови ЦК КП(б)У “Про редакторів відділів УРЕ” та ін.) [2, арк.1–25].

Згідно з проектом постанови РМ УРСР і ЦК КП(б)У “Про утворення Наукового інституту Української Радянської Енциклопедії при Академії наук УРСР”, на інститут покладалася підготовча та наукова й редакційна обробка матеріалів по виданню основної, настільної енциклопедії та лексичних словників. Друк енциклопедії та словників мало забезпечувати Видавництво АН УРСР [2, арк.2].

Представницьким (за нечисленними винятками партноменклатури) виглядав і список редакторів наукових відділів УРЕ: 1) відділ марксизму-ленінізму, історії ВКП(б) і КП(б)У – К. З. Литвин; 2) відділ історичних наук – чл.-кор. АН УРСР М.Н.Петровський; 3) відділ економічних наук – акад. АН УРСР К.Г.Воблий; 4) відділ філософських наук – Ф.Ф.Єневич; 5) відділ військових наук – ген. Савков; 6) відділ юридичних наук і радянського будівництва – проф. В.Г.Бошко; 7) відділ педагогічних наук і культурного будівництва – проф. С.Чавдаров; 8) відділ мистецтва – акад. АН УРСР О.Є.Корнійчук; 9) відділ літератури – акад. АН УРСР О.І.Білецький; 10) відділ лінгвістичних наук – акад. АН УРСР Л.А.Булаховський; 11) відділ механіко-математичних наук – проф. М.М.Боголюбов; 12) відділ фізико-хімічних наук – акад. А.І.Кіпріанов; 13) відділ геолого-географічних наук – проф. В.Г.Бондарчук; 14) відділ археологічних наук – акад. АН УРСР П.П.Єфіменко; 15) відділ біологічних наук – акад. АН УРСР Д.К.Третьяков; 16) відділ медичних наук і охорони здоров’я – проф. В.П.Комісаренко; 17) відділ технічних наук, промисловості і шляхів сполучення – проф. І.Т.Швець; 18) відділ агрономічних наук і сільського господарства – чл.-кор. АН УРСР П.А.Власюк; 19) відділ архітектури і містобудівництва – акад. Академії архітектури УРСР В.Г.Заболотний [2, арк.10].

Поки що не з’ясовано, чи розглядалося питання про утворення Інституту УРЕ на засіданні ЦК КП(б)У, але робота редакції енциклопедії ще тривала до осені 1947 р. Ще план роботи редакції на жовтень 1947 р. свідчить про її функціонування у здавалось би звичному режимі, але вже план на листопад 1947 р. містить пункти, які свідчать про припинення роботи й ліквідацію справ: “Підготувати до здавання майно, документацію. – Термін – /XI-47 р.”; “Підготувати до здавання бібліотеку, словники, картотеку... Термін – /XI-47 р.” [3, арк.10–11]. Останній збережений в архівах документ редакції УРЕ датується 1 грудня 1947 р. Це акт комісії з перевірки діловодства енциклопедії станом на 17 листопада 1947 р., яка була створена за розпорядженням ученого секретаря УРЕ Ф.М.Бабенка (саме йому 13 грудня 1947 р. було передано третій примірник цього документа) [4, арк.42–43].

Кремлівське рішення про припинення роботи редакції Української Радянської Енциклопедії цілком вписувалося у контекст тогочасних подій в УРСР. Й.Сталіна

дратували інформації Першого секретаря ЦК КП(б)У й Голови Ради Міністрів УРСР М.Хрущова про голод 1946– рр. у республіці. Як пригадував Микита Сергійович: “Він [Сталін] вважав, нібито я піддаюся місцевому українському впливові, що на мене чиниться такий тиск і я став ледь не націоналістом, який не заслуговує довіри” [18, с.11].

Спершу радянський диктатор, який вбачав у таких повідомленнях лише “м’якостілість”, розмірковував про необхідність “зміцнити” керівництво УРСР, але вже у лютому 1947 р. ЦК ВКП(б) “закріпив” цю думку ухвалою “Про зміцнення партійної і радянської роботи на Україні”. З березня 1947 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, що у ньому взяли участь член Політбюро ЦК ВКП(б) Л.Каганович й секретар ЦК ВКП(б) М.Патоличев. Обоє слухняно обрали до складу Політбюро й Оргбюро ЦК КП(б)У. Пленум визнав недоцільною практику суміщення посад Голови Ради Міністрів й Першого секретаря ЦК КП(б)У, ухваливши “затвердити Першим секретарем ЦК КП(б) України тов. Кагановича Л. М. з тим, що тов. Хрущов М. С. залишається Головою Ради Міністрів УРСР”. За ініціативою новообраного очільника КП(б)У розгорнулася масштабна підготовка до пленуму ЦК КП(б)У з доволі промовистим порядком денним – “Боротьба проти [українського] націоналізму як головної небезпеки в КП(б)У” [19, с.84–85]. Через неповні два тижні після “другого пришествя” Л.Кагановича в Україну однією з перших жертв цієї антиукраїнської кампанії став і проект Української Радянської Енциклопедії, похований на довге десятиліття.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 2, оп. 7, спр. 3. – 39 арк.
2. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 10. – 25 арк.
3. Там само, спр. 13. – 11 арк.
4. Там само, спр. 14. – 43 арк.
5. Там само, спр. 2096. – 68 арк.
6. Там само, спр. 2747. – 29 арк.
7. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 3927. – 54 арк.
8. Там само, спр. 3959. – 32 арк.
9. ЦДАВО України, ф. 4750, оп. 1, спр. 3. – 11 арк.
10. Там само, спр. 9. – 39 арк.
11. Там само, спр. 13. – 27 арк.
12. Гриневич В. А. Утворення Наркомату оборони УРСР у 1944 р.: з історії однієї політичної гри / В. А. Гриневич // Український історичний журнал – 1991. – № 5. – С. 29–37.
13. Гриневич В. А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: проекти і реалії (1944–1945 рр.) / В. А. Гриневич // Український історичний журнал – 1995. – № 3. – С. 35–46.
14. Демиденко Т. Маловідомі сторінки з історії української енциклопедистики: Спроба відродження проекту УРЕ у 1944–1947 рр. / Т. Демиденко // Український історичний збірник; [НАН України. Інститут історії України, Рада молодих вчених; редкол.: Т. В. Чухліб (голов. ред.) та ін.]. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип. 12. – С. 215–224 (додаток “Документи”. – С. 218–224).
15. Єкельчик С. Імперія пам’яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. О. Єкельчик; [авториз. перекл. з англ. М. Климчука та Х. Чушак за ред. М. Климчука]. – К. : Критика, 2008. – 303 с.
16. Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991) / В. С. Лозицький. – К. : Генеза, 2005. – 368 с.
17. Про видання Української Радянської Енциклопедії: Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У // Радянська Україна. – 1944. – 15 листопада. – № 224 (7545). – С. 1.
18. Хрущев Н. С. Время. Люди. Власть. [Воспоминания в 4-х кн.] / Н. С. Хрущев. – М. : Информационно-издательская компания “Московские новости”, 1999. – Кн. 2. – 210 с.
19. Шаповал Ю. Микита Хрущов, Лазар Каганович і голод 1946–1947 рр. в Україні / Ю. І. Шаповал // Шаповал Ю. Україна ХХ ст.: Особи та події в контексті важкої історії. – К. : Генеза, 2001. – 560 с.

В статтє говоритєся о второй попыткє подготовкє “Украинской Советской Энциклопедии” 1944–1947 гг., выясняются обстоятельства возникновения идеи такого издания, ход работы над проектом и причины его досрочного прекращения. Рассказывается по каким причинам была именно

вторая попытка, и помешало изданию энциклопедии. Описываются совещания, встречи с руководством государства относящегося новой версии энциклопедии. Раскрывается проблема подчинения УРЭ и ее цензурная редакция. Анализируются причины закрытия издательства и попытки продолжить работу и в дальнейшем.

Ключевые слова: “Украинская Советская Энциклопедия”, энциклопедичний проєкт, 1944 рр., Фьодор Бабенко, Николай Бажан, Дмитрий Мануильский, Лазар Каганович, Никита Хрущов.

The article deals with the preparation of a second attempt "Ukrainian Soviet Encyclopedia" 1944-'s, circumstances might the idea of this publication, current work on the project and reasons for his termination. Covers the reasons it was the second attempt, and that was the way of the publication of the encyclopedia. Describe the meeting, meeting with the state on a new version of the encyclopedia. Disclosed ur problem submission and its editorial censorship. The reasons closure publishing and attempt to continue in the future.

Keywords: “Ukrainian Soviet Encyclopedia”, encyclopaedic project 1944–1947, Fedir Babenko, Mykola Bazhan, Dmytro Manuilsky, Lazar Kaganovich, Nikita Khrushchev.

УДК 94(477) “1948 – 1953”

ББК 63.3 (4 Укр) 625

Микола Вітенко

ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ЕТАП ТА ОСНОВНІ НАСЛІДКИ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР (1948–1953 рр.)

У статті аналізується завершальний етап колективізації на західноукраїнських землях у 1948–1953 рр., а також висвітлюються основні соціальні зміни в середовищі українського селянства. Автор намагається окреслити коло проблем, що потребують подальшого вивчення.

Ключові слова: колективізація, колгоспи, західноукраїнські землі, трудовні.

На сьогодні в Україні, незважаючи на складнощі, публікуються наукові праці присвячені найрізноманітнішим питанням вітчизняної історії ХХ ст. Однак соціально-економічні проблеми залишаються поза увагою науковців. Серед причин такої ситуації чи не головною є відсутність нової немарксистської методології досліджень соціальних та економічних явищ і процесів. Поодинокі праці з соціально-економічної проблематики виступають швидше як випадковість ніж закономірність. Вважаємо, що така ситуація потребує виправлення і нашого невеликого внеску.

Особливо актуальним є вивчення процесів колективізації в Західній Україні у повоєнні роки, адже вона радикально змінила соціально-економічне життя регіону, супроводжувалася політичними, культурними потрясіннями, терором, великими людськими та економічними жертвами, мала далекосяжні наслідки, відчутні й зараз. Актуальність проблеми посилюється сучасним станом сільського господарства України та активними пошуками шляхів його модернізації зі збереженням та покращенням соціального становища українського селянства.

Аграрні перетворення здійснювані в західних областях УРСР у 1944–1947 рр. були об’єктом досліджень небагатьох українських дослідників. Серед них можна виокремити М.Коваля, Б.Кравченка [4; 6] та інших. Варто зауважити, що окремі історики вивчали депортаційні процеси в регіоні, боротьбу УПА, але майже не пов’язували свої дослідження із проведенням колективізації [3–5; 10]. Поодиноким винятком є докторська дисертація М.Сеньківа [12], яка однак не повністю розкриває процеси колективізації західноукраїнських земель.

Мета даної публікації полягає у формулюванні основних завдань для майбутнього вивчення останнього етапу колективізації в Західній Україні та її наслідків для регіону.

Упродовж 1944–1948 рр. були знищені більшість загонів УПА та мережа ОУН, значно зріс тиск каральних органів на селян-одноосібників. Останніх, водночас, радян-

Вітенко Микола. Завершальний етап та основні наслідки колективізації на території західних областей...

ська влада обклала непосильними податками. Всі ці заходи не лише сприяли масовій колективізації, але й були її головними рушіями. В цілому, вже в кінці 1948 р. більше половини селян Західної України, під тиском дій радянської влади змушена була вступити до колгоспів. По областях було колективізовано від 17% (Станіславська область) до 81% (Чернівецька область) орної землі [1, с.45]. У січні 1949 р. керівники облвиконкомів, райкомів КП (б) У західних областей УРСР почали масово звітувати про те, що "...в 1948 р. відбувся корінний поворот трудівників селян області на колгоспний шлях..." [2, с.179–183].

Проте більшість цих повідомлень, на нашу думку, були свідомою дезінформацією, викликаною бажанням видати бажане за дійсне. До завершення колективізації було ще дуже далеко, але обласні керманічі прагнули переконати керівництво республіки в тому, що вони не даремно займають високі посади. У цілому ж ситуація з колективізацією була значно гіршою. Так, у звіті ЦК КП (б) У на XVI з'їзді КП (б) У від 25 січня 1949 р. зазначалося: "Селяни твердо стали на шлях колективізації. На 1 січня 1949 р. до колгоспів вступило селянських господарств: по Ізмаїльській області – 91%, Волинській – 80%, Дрогобицькій – 79%, Чернівецькій – 81%, Закарпатській – 46%, Тернопільській – 34%, Львівській – 34%, Ровенській – 25%, Станіславській – 17%" [2, с.181]. Як бачимо з усіх недавно приєднаних територій лише половинка "твердо стала на шлях колективізації". Слід зазначити, що в Закарпатті в цей час процеси колективізації дещо загальмувалися, що пояснювалося проблемою нестачі радянських кадрів.

Темпи колективізації явно не задовольняли керівництво республіки. Було зроблено висновки на місцях. Так, на 1949–1950 рр. припадає друга за величиною хвиля репресій, коли у віддалені райони СРСР було депортовано 32,7% всіх вивезених із західних областей за 1944–1952 рр. У цілому ж за даними І. Винничека було виселено із західних областей УРСР "куркулів та членів їх родин", "бандпособників" і т.д. 203 662 особи [4, с.61–62].

Проте ці цифри далеко не остаточні. На наш погляд, справедливими є слова І. Волкова: "Виселення тисяч селян у віддалені райони країни були останньою репресивною акцією, злочином сталінського керівництва щодо села..." [5, с.42]. В цей же час селянам-одноосібникам заборонили продавати власну продукцію на ринках і базарах, а "...державні закупівельні ціни в 10 і більше разів нижчі від реальних..." [10, с.165]. На найвищому рівні республіки було вирішено, що "...треба здійснити такі заходи: 1) завершити процес усупільнення земельного фонду, забезпечити повне використання наявних резервів, шляхом передачі колгоспам і радгоспам... всієї орної землі та ін. угідь, які є в держземфонді; 2) враховуючи сприятливі умови для розширення радгоспного будівництва в західних областях (вільні землі, резерви робочої сили), вивчити питання про можливість організації в західних областях нових радгоспів, переважно Міністерства харчової промисловості..." [2, с.200].

Перший пункт цього документу, як бачимо, давав дозвіл на те, щоб поміщицькі землі, окремі з яких були роздані селянам чи були оголошені державними, були передані колгоспам. Тобто, держава відбирала у селян свій же подарунок. Що до другого пункту, то виникає питання: "В якій державі, що оголошує себе захисником народу є водночас вільні землі (при відомому галицькому малоземеллі, що змушувало раніше емігрувати сотні тисяч селян) і резерви робочої сили, які треба примушувати працювати?". На нашу думку, якщо б колективне господарювання було справді рентабельним, прибутковим, каральні санкції уряду проти селян були б просто не потрібні, а селяни самі, добровільно йшли працювати в колгоспи, але звісно за хорошу заробітну плату. Проте саме в цьому виникає проблема – селян змушували працювати в колгоспах задарма, а паспортна система перетворювала їх на напіврабів, прикріплюючи їх до села.

Під дією цілеспрямованої державної політики колективізація все ж вступила у завершальну фазу. Найшвидше в Чернівецькій області. Там, станом на 17 січня 1949 р. було створено 477 колгоспів, в яких було 299 674 га землі (90,1% всіх орних земель області), тобто кількість орної землі в колгоспах за півмісяця зросла більш ніж на 30 тис. га (біля 10%) [1, с.53]. Не колективізованими залишалося менше 10% орних земель Буковини. Є підстави вважати, що до кінця 1949 р. ця цифра ще зменшилася, хоча й не набагато, оскільки в керівництва області не було вже приводів для радісних заяв, а лише про проблеми і потребу укрупнення колгоспів.

Чернівецьку область хотіли наздогнати за темпами колективізації й керівники інших 7 західних областей УРСР. Проте там ці процеси значно відставали. Про закінчення колективізації керівники Львівської, Тернопільської, Дрогобицької та Станіславської областей почали повідомляти лише в кінці 1951 – на початку 1952 р. Так, в Станіславській області “...станом на 1 січня 1950 р. було 486 колгоспів, на 1 січня 1951 р. було 616 колгоспів., 10 колгоспів організовано наприкінці 1950 р.” [2, с.211].

Схожа ситуація була й на Львівщині: “На 1 листопада 1951 р. є 564 колгоспи, з них 264 – об’єднаних..., з 1945 по 1951 р. питома вага колгоспів (в області) зросла з 3,36% до 89,9%” [2, с.215]. Дещо раніше, в 1950 – середині 1951 р. колективізація завершилася в Закарпатській, Ровенській, Волинській і Дрогобицькій областях. В цілому ж, остаточне завершення колективізації припадає на осінь 1952 р. Так, у звіті ЦК КП (б) У на XVII з’їзді КП (б) У від 24 вересня 1952 р. зазначалося: “Великою перемогою нашої партійної організації є завершення колективізації сільського господарства в західних областях. На основі суцільної колективізації в цих областях ліквідовано куркульство, завдано нищівного удару недобиткам українських буржуазних націоналістів” [2, с.224–225].

Завершення колективізації мало водночас як позитивні так і негативні наслідки. До позитивних, на нашу думку, слід віднести такі як припинення відкритого масового терору щодо селян; широке впровадження сільськогосподарської техніки; запровадження нових, більш продуктивних сортів та культур рослин та порід тварин; спеціалізація та товаризація сільського господарства в цілому. Однак переважали негативні наслідки: 1) під час колективізації було ліквідовано прошарок найбільш хазяйновитих селян, які вміли і хотіли працювати на селі; 2) селяни були позбавлені економічних стимулів до праці і часто-густо були змушені красти щоб вижити і прогостувати свої родини; 3) командно-адміністративне керівництво колгоспами призводило, за словами Л.Лисенка, до значних втрат під час посівної і збору врожаю і стало однією з причин занепаду сільського господарства СРСР [10, с.60–63]; 4) створення колгоспів позбавило ОУН-УПА економічної бази. Деякі з негативних наслідків колективізації проявилися найбільш яскраво лише в останнє десятиліття і створили для проведення модерних аграрних реформ.

Створення колгоспів було важким ударом по психології селян. За словами М. Коваля: “У непідготовлених психологічно до таких глибоких перетворень господарствах цей процес колективізації відбувався дуже хворобливо. Радикальні аграрні реформи не завжди мали належний ефект, бо впроваджувалися прискореними командно-натискними методами, без урахування місцевої специфіки, політичної ситуації в краї, більш того, їх наслідком було надзвичайне загострення і без того жорстокої класової боротьби” [7, с.83]. Саме колективізація, на нашу думку, стала однією з причин тривалого протистояння ОУН-УПА з органами радянської влади. Вина за численних розстріляних, депортованих, закатованих і просто пограбованих селян повністю лежить на керівництві УРСР та СРСР.

Можна погодитися зі словами М.Коваля, що політику комуністичної партії в західних областях України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. не можна назвати інакше, як черговим невиправданим експериментом. Ставилося за мету форсо-

ване втягнення західноукраїнських земель у загальнодержавне і загальносоюзне русло господарського і суспільного життя зі стрімким нівелюванням специфіки краю "...їх (керівників обкомів, райкомів, загонів НКВС-НКДБ) орієнтували на вживання силових, жорстоких аж до репресій командно-натискних методів, а місцеве середовище розглядали, як однозначно вороже..." [7, с.177–178].

Опір загонів ОУН-УПА, які сподівалися на підтримку Великобританії, США та Франції, на нашу думку, лише пригальмував темпи колективізації і став офіційним приводом для численних зловживань влади на місцях – окремі селянські родини вивозилися до Сибіру за звинуваченнями у співробітництві з ОУН, за саботаж колективізації, за вказівками місцевих активістів, що прагнули заволодіти майном цих родин. Це щораз більше загострювало протистояння, відгуки якого відчуваємо і зараз. На нашу думку, можна порівнювати колективізацію в УРСР в кінці 20-х – 30-х рр. ХХ ст. з колективізацією на території Західної України в 1939–1952 рр. хоча ці процеси велися однаковими методами, вони переслідували схожу мету. Якщо колективізація 20-х – 30-х рр. мала довести, що сільське господарство може існувати без приватної власності і, водночас, дати кошти для проведення індустріалізації, то колективізація 1939–1952 рр. проводилася, щоб ліквідувати яскравий приклад того, що господарство селян-одноосібників є більш ефективним і рентабельним ніж колективне. Своїм успішним розвитком господарств селяни-одноосібники заперечували догми марксизму і не вливались в картину світлого комуністичного майбутнього.

Крім того СРСР були необхідні кошти для відбудови у повоєнний період промисловості, зерно для поставок у країни соцтабору. І найголовніше – було необхідно знищити економічно незалежні від радянської держави прошарки населення, серед якого могли появитися нові паростки політичної незалежності та вільнодумства. Всі ці результати були можливі лише за умови суцільної колективізації. До того ж сільське господарство цього регіону сильно потребувало впровадження машин, хімічних добрив (пізніше в цьому питанні були значні перегини), створення нових, більш продуктивних сортів різних сільськогосподарських культур та порід тварин. Останні заходи було б можливо втілити в життя, лише за умов наявності великого селянського господарства, яким і став колгосп.

На проведення колективізації в західноукраїнських областях вплив навіть погодні умови. Так, в 1946–1947 рр., коли в наслідок засухи, повоєнної розрухи, невмілої організації і т. д. у східних областях УРСР був неврожай, що спричинив голод, і, ясна річ, не було що вивозити в країни соцтабору, посилювався економічний тиск на західні області, де становище було менш критичним. Пізніше М. Хрущов на пленумі ЦК ВКП (б) в 1963 р. заявив: "При Сталіні і Молотові ми вивозили хліб закордон, а радянські люди пухли і помирили з голоду" [3, с.206]. При цьому він мав на увазі, серед інших і події 1946–1947 рр. в Україні, свідком яких він був. Що ж до індустріалізації і відбудови зруйнованої війною промисловості, то ці процеси проходили величезними темпами і не лише за рахунок держави, як зазначалося дослідниками раніше, а насамперед за рахунок західноукраїнського селянства.

Стан промисловості Західної України сучасники характеризували наступним чином: "Внаслідок розрухи промисловість краю наприкінці 1945 р. давала тільки 50% продукції від рівня 1940 р. Але вже в 1947 р. обсяг промислової продукції досяг довоєнного рівня, а в 1958 р. перевершив його в 6,2 рази, в той же час як продукція промисловості УРСР в цілому зросла втричі... незважаючи на це, лише в 1958 р. валова продукція промисловості перевершила обсяг продукції сільського господарства" [6, с.23]. На нашу думку, такі швидкі темпи зростання промислового виробництва в державі, яка зазнала значних матеріальних і людських втрат у війні і відмовилася від міжнародної допомоги, можливі лише за умов нещадної експлуатації власного народу і, насамперед, селянства.

Створення колгоспів на деякий час стимулювало розвиток промисловості, але водночас це призвело до звуження внутрішнього ринку, оскільки зменшило купівельну спроможність селян. Колективізація призвела до безгосподарності, зниження врожайів. На жаль, щоб підтвердити цю закономірність для західних областей УРСР немає матеріалів, однак для прикладу можна навести ситуацію в сільському господарстві цілого Радянського Союзу. Так, "... на пленумі ЦК ВКП (б) у вересні 1953 і в лютому 1954 р. Хрущов визнав, що виробництво зерна на душу населення, поголів'я худоби в абсолютних цифрах були меншими ніж за царських часів (якщо на січень 1916 р. останнє становило 58,3 млн. голів, то на січень 1953 р. – 56,6 млн.). Ціною величезних зусиль і капіталовкладень у 1965 р. домоглися результату у 950 кг зібраного зерна на гектар, але це було незначним поліпшенням порівняно з 1913 р. (820 кг)" [8, с.370].

Водночас, становище селян-колгоспників було найгірше у порівнянні з усіма верствами населення СРСР. Не вистачало елементарних засобів для існування, поганим був стан соціально-побутової сфери (сільські школи, садочки, клуби, лікарні, магазини і т. д.). Це чітко проявилось і на території західних областей УРСР. Для прикладу: "...Вибіркові обстеження сільмагів у 1955 р. виявили, що в кожному 3-му з них були відсутні такі товари, як гас, сірники, мило, сіль, тютюн тощо. З 84 сільських торгових точок Тернопільської області 50 на час перевірки не мали навіть асортиментного мінімуму" [11, с.65]. В багатьох селах не було шкіл. Надзвичайно низьким залишався рівень зарплати колгоспників по Україні в цілому. У сукупності всі трудові доходи колгоспників України до 1970 р. були найнижчими серед п'ятнадцяти республік СРСР, і це в той час, коли внесок України в сільськогосподарський дохід Радянського Союзу становив більше 25% [9, с.265]. Ці фактори, на нашу думку, призвели до прискорення процесів урбанізації і таких негативних феноменів як "вимираючі села" та "неперспективні села". Слід пам'ятати, що початок цим негативним явищам дала саме колективізація і саме вона спричинила до того, що з землі зник її господар.

На нашу думку, деякі негативні сторони колективізації проявилися одразу після її завершення, а уряд почав гарячково шукати шляхи виходу із ситуації, що склалася. Це знайшло свої прояви в так званому "укрупненні колгоспів", створенні "агроміст", процесах хімізації та в лихоманці по вирощуванню кукурудзи, створенню надзвичайно вузько спрофільованих сільськогосподарських підприємств, що лише загострило кризу на селі.

Загалом радянська аграрна політика у західних областях УРСР в 1949–1953 рр. характеризувалися завершенням, під тиском влади і каральних органів, суцільної колективізації в регіоні; початком укрупнення колгоспів та пошуку шляхів підвищення рівня ефективності їхньої роботи. Завершення колективізації мало як позитивні, так і негативні наслідки, причому останні значно переважали. Вплив наслідків колективізації ми відчуваємо і по сьогодні.

Враховуючи сучасний стан вивчення проблем колективізації та її наслідків для західних областей України, можна виокремити низку питань, що ще потребують послідовної системної роботи: 1) публікація програмних документів, законів, постанов та розпоряджень радянських та партійних органів УРСР, звітів органів НКВС і НКДБ (МВС і КДБ), матеріалів судів над заможними селянами та інших матеріалів радянської карально-репресивної системи щодо колективізації в Західній Україні; 2) оприлюднення програмних документів ОУН (м), ОУН (б) інших українських політичних сил Західної України стосовно шляхів і методів організації сільського господарства, звітів та інших оперативних документів про заходи здійснювані українськими повстанцями проти колгоспної системи; 3) проведення збору т. зв. "живої історії" – спогадів сучасників колективізації про методи і засоби її проведення, перші роки існування колгоспів і радгоспів, порівняння і зіставлення отриманих даних із матеріалами тогочасної радянської періодики; 4) написання колективної монографії присвяченої колективізації в західноукраїнських землях.

1. Радянська Буковина 1946–1970 : документи і матеріали. – Ужгород : Карпати, 1980. – 272 с.
2. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939 – 1979 : збірник документів і матеріалів. – К. : Наук. думка, 1980. – 548 с.
3. Авторханов А. Империя Кремля: Россия, СССР и Украина / А. Авторханов // Дружба народов. – 1991. – № 2. – С. 193–207.
4. Винниченко І. Примусове переселення: 1920 – початок 50-х рр. / І. Винниченко // Золоті ворота. – 1994. – № 1. – С. 48–79.
5. Волков І. М. Виселення селян України у віддалені райони СРСР наприкінці 40-х рр. / І. Волков // Український історичний журнал. – 1993. – № 7-8. – С. 37–43.
6. Західна Україна під большевиками (IX.1939–VI.1941) / Під ред. М. Рудницької. – Нью-Йорк : Вид-во НТШ, 1958. – 494 с.
7. Коваль М. В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. Коваль. – К. : Вища школа, 1995. – 194 с.
8. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – К. : Либідь, 1993. – 384 с.
9. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко. – К. : Основи, 1997. – 424 с.
10. Лисенко Л. Сільське господарство України / Л. Лисенко. – Видавництво закордонних частин ОУН, 1960. – 210 с.
11. Рибак І. В. Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946–1955) / І. Рибак // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 61–72.
12. Сеньків М. Колективізація західноукраїнського села (40 – поч. 50-х рр. ХХ ст.) : дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : 07.00.01 / НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Інститут народознавства. – Л., 2004.

В статье анализируется завершающий этап коллективизации на западноукраинских землях в 1948–1953 гг., а также освещаются основные социальные изменения в среде украинского крестьянства. Автор отмечает репрессивный характер действий советской власти и их губительные последствия для украинских крестьян.

Ключевые слова: коллективизация, колхозы, западноукраинские земли, трудовни.

In the article the finishing stage of collectivization is analysed on западноукраинских earths in 1948–1953, and also basic social changes are illuminated in the environment of the Ukrainian peasantry. An author marks repressive character of actions of soviet power and their ruinous consequences for the Ukrainian peasants.

Keywords: collectivization, collective farms, West Ukraine, workdays.

УДК 94 (477) 1988/1990 :329.05
ББК 63.3(4 Укр.)

Степан Кобута

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА ОБЛАСНА ФІЛІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ СПІЛКИ (1988–1990 рр.)

У статті розглядається історія виникнення й розвитку обласної філії Української гельсінської спілки на Прикарпатті. З'ясовано передумови її утворення, організаційну структуру та ідейну основу діяльності. Проаналізовано кадровий склад, основні форми і методи роботи, місцеву географію функціонування організації. Прослідковано взаємодію членів спілки із представниками інших новітніх демократичних громадських організацій, роль і місце обласної філії в боротьбі національно-демократичних сил за національно-державну незалежність України.

Ключові слова: демократизація, Івано-Франківська обласна філія Української гельсінської спілки, новітні громадські організації, націонал-демократи, свобода.

Влітку поточного року минає 25 років з моменту утворення Української Гельсінської Спілки (УГС, Спілка). Історія відвела їй неповних два роки функціонування: липень 1988 – квітень 1990. Але це був надзвичайно насичений і динамічний за харак-

тером розвитку суспільно-політичних подій період, впродовж якого організація, завдяки енергії та самовідданості її членів, посіла місце політичного авангарду в українському національному визвольному русі. Про це в своїх працях, виступах, інтерв'ю неодноразово вказували керівники та члени Спілки Г.Алтунян, М.Горинь, М.Горбаль, Л.Лук'яненко, В.Овсієнко, Б.Ребрик, В.Чорновіл та багато інших.

Зрозумілою є наукова зацікавленість до проблеми виникнення, становлення, розвитку Спілки як політичної структури, особливо через призму тієї ролі, яку вона відіграла на етапі боротьби за українську незалежність. Окремі аспекти її діяльності стали предметом уваги відомих науковців України і діаспори. Серед них варто назвати таких дослідників новітнього українського національно-державного відродження як О.Бойко, О.Гарань, Г.Гончарук, А.Камінський, Т.Кузьо, В.Литвин, А.Русначенко та ін. Варто відзначити, що в основному більшість авторів обмежувалася загальною характеристикою програмної “Декларації принципів” та інших письмових документів УГС, частково позицією та діяльністю окремих лідерів. В цілому ж питання діяльності Спілки, особливо її регіональних структур, ще вимагає свого глибокого дослідження.

Тож порушена у статті тема, яка є і предметом дослідження, звернена на з'ясування специфіки утворення та діяльності Івано-Франківської обласної філії УГС. В науковій літературі ця проблема практично не розкрита, хоч окремі її аспекти автор окреслював в ряді робіт, присвячених розвитку політичних процесів в західному регіоні України на етапі боротьби за незалежність України. Основною джерельною базою даної статті стали опубліковані спогади керівника обласної філії УГС Петра Марусика, архівні документи партійно-державних органів влади, матеріали тогочасної періодичної та самвидавної преси. Окремі факти діяльності прикарпатських угеесівців автор почерпнув у спілкуванні із колишніми членами Спілки Богданом Ребриком, Василем Стрільцівим, Романом Гладишем та ін.

Як відомо, вперше про створення УГС було заявлено на одному із несанкціонованих львівських мітингів 7 липня 1988 р. Організаційно Спілка була продовженням відновленої весною 1988 р. Української гельсінської групи, але її мета та функції уже мали виразну політичну природу і були спрямовані на формування широкого політичного середовища. Засновниками й лідерами УГС стали В'ячеслав Чорновіл, Михайло Горинь, Богдан Горинь, її головою обрали відомого у дисидентському колі Левка Лук'яненка [9, с.144]. Активна діяльність львівського осередку Спілки мала свій відгомін і в сусідніх областях. Тож під впливом львівських подій літа-осені 1988 р. почався процес поширення програмних та ідейних положень УГС і на сусідні терени.

Творення місцевих осередків УГС на Прикарпатті припало на осінь 1988 року. Традиційно першими їхніми членами і пропагандистами угеесівських ідей виступили колишні дисиденти, а також ті особи, які приймали участь в національно-визвольній боротьбі 40–50-х років, відбули покарання в радянських таборах чи на спецпоселеннях. Своєрідність їхньої життєвої долі, звичні для подібної лінії поведінки конспіративність та обережність, підозрілість до будь-кого з новачків на початковому етапі обмежували коло членів та симпатиків Спілки. На відміну від місцевих новітніх громадських формувань, що через відкриті форми роботи прагнули розширити поле своєї діяльності, залучити до своїх лав більше число бажаючих, новоутворені осередки УГС залишалися напівзакритими гуртками перевірених і надійних людей.

Наприклад, член УГС В.Стрільців у своєму щоденнику, в якому докладно фіксував усі події власного життя, про діяльність УГС в Івано-Франківську прямо заношував тільки в липні 1989 року [5, арк.36]. До цього часу, будучи активним членом Спілки, він доволі нейтрально фіксував свої факти зустрічей з іншими її представниками, не розкриваючи змісту цих взаємин. Причиною такої поведінки перших членів УГС була як об'єктивна небезпека додаткового привернення до себе і без того настирливої уваги тогочасних правоохоронних органів, так і обмеженість потенційного кадро-

вого ресурсу. На відміну від Львівщини, де визвольні ідеї УГС утверджувалися в процесі жорсткого протистояння між демократично налаштованими львів'янами та місцевою партійно-номенклатурною владою, суспільне життя на Прикарпатті у 1988 році ще залишалося підконтрольним компартійним структурам. За таких умов програмні гасла УГС просто були невідомими широкому загалу через повне домінування місцевої влади в інформаційному просторі та ідеологічне препарування відомостей про УГС підконтрольними засобами масової інформації. То ж участь у діяльності Спілки на перших порах вимагала від бажаючих неабиякої відваги, щоб протистояти впливам та тиску структур КДБ.

З моменту відновлення діяльності Української гельсінської групи частина прикарпатців включилася в її роботу. У березні 1988 року підтвердили свою участь в УГГ Петро Січко та Василь Січко, священник Ярослав Лесів, учитель Василь Стрільців, поет Зіновій Красівський [7, с.4–5]. Останній увійшов до складу виконавчого комітету групи, зосередивши свою роботу на Львівщині. Там же долучилися до активної суспільної діяльності П.Січко і В.Січко. Однак, після утворення УГС вони, сповідуючи більш радикальні ідеї боротьби, фактично припинили участь у Спілці, проголосивши в січні 1989 року утворення Українського християнсько-демократичного фронту.

Ініціатива організаційного оформлення УГС на Прикарпатті належала особам, котрі підтримували особистий зв'язок з львівськими та київськими товаришами, були відомими і мали авторитет в дисидентському середовищі. До процесу організації Спілки на Прикарпатті безпосередньо долучився член виконавчого комітету УГС В.Чорновіл. За його рекомендаціями було створено організаційне ядро, до якого належали педагог з містечка Бурштин П.Марусик, колишні політв'язні Катерина Савчук, Опанас Заливаха, Василь Стрільців з обласного центру, поет Д.Гриньків з Коломиї [9, с.20]. Саме вони взяли на себе місію сприяння діяльності Спілки на місцях. Робилося це у звичній для дисидентів формі взаємних контактів та поширення інформації між довіреними людьми.

Уже в серпні 1988 року у містечку енергетиків Бурштині було створено перший осередок УГС на Прикарпатті у складі 5 осіб, який очолив робітник Іван Федішин. Прикметним було те, що усі члени осередку були переконаними опонентами радянського режиму, мали за плечима досвід переслідувань за політичними мотивами і репресій з боку комуністичної влади [9, с.28–29, 144–146]. Поступово до участі в діяльності осередку було залучено десятки людей, в основному працівників Бурштинської теплової електростанції. Частина робітників станції проживала в навколишніх селах, то ж невдовзі там з'явилися симпатичні Спілці. Пізніше Бурштинський осередок став базовим для оформлення Галицького районного осередку УГС, одного з найбільш чисельних та активних на Прикарпатті.

Восени 1988 року виникли осередки в Івано-Франківську та Коломиї. Івано-Франківський осередок об'єднав відомих у дисидентському середовищі людей, які не тільки підтримували між собою стійкі зв'язки, але й користувалися значним громадським авторитетом серед мешканців міста. Серед перших членів Івано-Франківського осередку були Опанас Заливаха, Катерина Савчук, Оксана Попович, Любов Лемик, Василь Долішній, Василь Стрільців, Василь Войтович, Богдан Ребрик та ін. Їхні імена були своєрідною візиткою для зацікавлених програмою та напрямами діяльності Спілки і, не в останню чергу, аргументом на користь вступу новачків до організації. Коломийський осередок, який до кінця року нараховував близько десятка осіб, очолив колишній політв'язень, поет і літератор Д.Гриньків. Окрім організаційної та пропагандистської роботи Д.Гриньків займався також підготовкою та виданням самвидавного літературного альманаху "Карби гір".

На початку 1989 року почав формуватися осередок Спілки у прикарпатському місті хіміків Калуші, до складу якого увійшло четверо осіб. Очолив його робітник Ми-

хайло Качанюк. Окрім цих структур в області були ще індивідуальні члени УГС, які, визнаючи принципи та ідеї Спілки, не належали до конкретного осередку, але підтримували зв'язки з їхніми членами. Координатором діяльності утворених осередків, членів та симпатиків організації в області був П.Марусик, який тісно співпрацював з проводом УГС, зокрема, з секретарем виконавчого комітету Спілки В.Чорноволом.

Основними формами діяльності перших прикарпатських членів УГС були засідання, на яких обговорювалася поточна суспільно-політична ситуація в країні, республіці, регіоні, ознайомлення з матеріалами та поширення інформаційних листків інформаційно-пресової служби УГС, проведення індивідуальної роботи по пропаганді програмних ідей. Початковий період існування прикарпатських осередків Спілки сам П.Марусик оцінив його достатньо критично – “за три місяці наполегливої праці не могли вийти за межі “ембріонального” розвитку філії” [9, с.22]. Але таку самокритичність можна пояснити відмінностями тогочасного політичного становища на Прикарпатті у порівнянні із Львівщиною, чи навіть Тернопільщиною.

Львів на той час був авангардом новітніх демократичних процесів не тільки в західному регіоні, але й в Україні в цілому. Півроку він жив в режимі перманентних багатолюдних демократичних мітингів та демонстрацій, в які були втягнуті десятки тисяч людей. Жорстке протистояння між активістами новітніх організацій та компартійною владою (за друге півріччя 1988 р. в місті відбулося 11 багатолюдних мітингів, з них 9 несанкціонованих, за вісім місяців 1989 р. 41 мітинг, з них 29 несанкціонованих) [6, арк.32], в рамках якого влада неодноразово застосовувала силові методи, загартувала демократичні сили, перетворила їхніх лідерів на загальновідомих і авторитетних в краї політиків. Імена В.Чорновола, братів М.Гориня і Б.Гориня, І.Макара були уже на слуху не тільки у мешканців Львівщини, але й сусідніх областей. Показовим моментом “синдрому страху” перед В.Чорноволом стали події кінця січня 1989 року на Івано-Франківщині. Запрошений місцевими неформалами для участі в одному з перших на Прикарпатті мітингів В.Чорновіл разом із супутниками був затриманий на під'їзді до обласного центру. Впродовж двох днів працівники міліції та КДБ відслідковували кожний його крок, так і не дозволивши виступити на мітингу, але й не застосовуючи, як це неодноразово бувало раніше, брутальних контрзаходів [9, с.23–26; 11, с.453–456].

Приверненню суспільної уваги населення до провідників УГС і самої Спілки сприяла наскільки агресивна, настільки ж неефективна критика підконтрольних владі засобів масової інформації. В умовах загального скептицизму до поведінки компартії в цілому, ця критика на адресу УГС мала зворотній у народному сприйнятті ефект – від зацікавлення до солідарності та підтримки. Як наслідок – зростаюче в західноукраїнському регіоні неприхильне відношення до місцевих та республіканських партійних органів, що невдовзі набрала виразного негативного, антикомуністичного характеру.

Установчі збори, на яких було створено Івано-Франківську обласну філію УГС, відбулися 2 березня в Івано-Франківську. На них були присутні два десятки представників трьох діючих на той час осередків, що об'єднували близько 50 членів. У порівнянні із Львівщиною, де цифра членів Спілки переважала за півтисячі, це були досить скромні показники. Але наступні події показали радикальну зміну ситуації і в кількісному, і в якісному вимірах. На альтернативній основі обрали голову філії – П.Марусика. В роботі зборів, що проходили у приватному помешканні колишньої політв'язної К.Савчук, взяв участь В.Чорновіл [9, с.30–31]. Для багатьох присутніх це була перша зустріч із тогочасним лідером Спілки, яка мала позитивні наслідки і в плані ідейно-морального піднесення, і за напрямками функціональної діяльності членів прикарпатської УГС.

В своїй подвижницькій роботі угеесівці співпрацювали з новітніми громадськими товариствами, що виникли в окремих містах області: культурно-науковим товариством “Рух” в Івано-Франківську, культурницьким товариством “Відродження” в

Калуші, товариством “Поступ” в Коломиї. Спільними зусиллями здійснювалася значна робота по заснуванню осередків Товариства української мови ім. Т.Шевченка, Народного Руху України тощо. У звітах місцевого обкому компартії цього періоду недвозначно вказувалося на активізації неформального руху, неодноразово згадуючи про “антирадянську” поведінку місцевих членів УГС [2, арк.5].

Кількісний склад філії зростав і на початок літа 1989 р. складав двісті осіб. Так івано-франківський міський осередок нараховував майже шість десятків членів, і на його кожному тижневому засіданні приймалися до складу Спілки нові члени [8, с.44]. Розширювалося і соціальне представництво. Окрім колишніх дисидентів та репресованих членами УГС ставали робітники, службовці, представники студентської молоді. Тож постало питання про утворення в обласному центрі територіальних осередків або ж груп УГС як за територіальним принципом, так і на великих підприємствах. Головою Івано-Франківської міської організації УГС був обраний робітник Микола Кобрин. Дієвим способом поширення програмних та ідейних принципів Спілки ставали друковані матеріали прес-служби УГС, а також виступи самих членів на численних зібраннях, публічних мітингах.

Влітку 1989 року виникли угеесівські осередки ще в ряді районів області: Долинському, Тлумацькому, Богородчанському. Їхньому зростанню сприяли процеси демократизації суспільного життя, пов’язані із початком в області свого періоду “мітингової демократії”, пік якого припав на кінець літа – осінь 1989 року. Публічні заходи пробуджували в людей соціальну активність, сприяли зростанню політичної свідомості і культури. Серед найбільш дієвих ініціаторів проведення та учасників масових публічних заходів були члени місцевих осередків УГС.

Якщо говорити про конкретні приклади, то члени Івано-Франківського осередку УГС взяли безпосередню участь в організації та проведенні 18 червня в обласному центрі поминальної молитви за українськими січовими стрільцями. Цей захід влада намагалася зірвати, практично заблокувавши в’їзд іногороднього транспорту до міста. Однак звістка про заплановану молитву (в день на Свято Зіслання Святого Духа) зібрала на колишньому меморіальному кладовищі десятки тисяч мешканців міста та навколишніх сіл. Передбачаючи жорстку протидію влади (за документами обкому було мобілізовано до 1,5 тисячі міліціонерів, партійних функціонерів, “дружинників” тощо) між прикарпатськими та львівськими угеесівцями було досягнуто домовленості про допомогу, і до Івано-Франківська прибула майже тисячна делегація львів’ян. По маршруту просування львівської колони, яка з вокзалу йшла під національними прапорами, співаючи національних патріотичних пісень, до неї приєднувалися сотні місцевих мешканців [1, арк.73–75]. Це захід завершився першим багатолюдним мітингом, де уже відкрито звучали опозиційні виступи з вимогами демократизації, утвердження державності української мови, узаконення діяльності новітніх організацій, легалізації Української греко-католицької церкви. І хоч після цього заходу міліція та прокуратура притягнули до адміністративної відповідальності їхніх організаторів, покаравши голову міської організації УГС М.Кобрин адміністративним арештом на 10 діб, зупинити та застрахати активістів Спілки їм уже було не під силу.

Через місяць, 23 липня, на уже санкціонованому владою 30-тисячному мітингу в обласному центрі пролунав пристрасний публічний виступ представника Спілки В.Чорновола, який визначив відкрито заявив про необхідність здобуття незалежності України та визначив найголовнішим тогочасним завданням боротьбу за створення Народного руху України [3, арк.2–3]. На мітингу виступили ще кілька членів івано-франківської Спілки, в тому числі її голова П.Марусик. Після цих подій участь в діяльності УГС перестала бути справою одиниць, а приналежність до організації піднімала політичний статус серед населення.

Практичним наслідком консолідованої діяльності нових громадських формувань стало проведення 12 серпня в Івано-Франківську установчої конференції по створенню обласної організації НРУ. А наступного дня, за участю п'яти тисяч осіб, активісти УГС та інших новітніх організацій провели установчу конференцію Бурштинського осередку [4, арк.21–22; 9, с.47–49]. Створення Руху, членами якого ставали також і угеесівці, сприяло активізації суспільно-політичних процесів, втягувало у вир політичної боротьби десятки тисяч людей.

Осінь мітингова хвиля охопила не тільки Івано-Франківськ, але й багато населених пунктів області. За півроку в області відбулося 34 несанкціонованих масових заходів (для порівняння, така ж кількість мітингів за цей час пройшла в столичному Києві, який вважався одним із центрів демократичного руху). Під час їхнього проведення ініціатива належала представникам демократичних організацій. Окрім політичного прагматизму, яким диктувалися тактика демократів в проведенні численних мітингів, зборів, богослужінь, ці заходи служили фактором відродження історичної традиції галичан обговорювати найбільш важливі суспільні проблеми на загальних зібраннях. Цим можна пояснити масовий характер участі в подібних зібраннях представників різних поколінь, професійних і соціальних груп. 29 жовтня 1989 р. на околиці Івано-Франківська, в урочищі Дем'янів Лаз, відбулося перепоховання знайдених місяць перед цим тіл понад 500 жертв комуністичного режиму. Величезний здвиг людей у кілька сот тисяч осіб став свідченням не тільки скорботи по невинно закатованих більшовицькими катами, але й активної роботи представників новітніх організацій, в тому числі й УГС, по відновленню історичної правди та справедливості.

Політична боротьба радикалізувала настрої прикарпатців, вплинула на рівень загальної суспільної свідомості. Восени 1989 р. місцеві осередки УГС, разом із іншими новітніми організаціями, працювали на підтримку кандидатури Дмитра Павличка у боротьбі за мандат народного депутата СРСР, забезпечивши йому перемогу по Калуському територіальному виборчому округу. А взимку члени Спілки взяли активну участь у виборчій кампанії 1990 року по обранню народних депутатів до Верховної Ради УРСР та місцевих рад. Щоб не розколювати єдиний демократичний фронт та уникнути правових зачіпок з боку виборчих комісій, більшість висуванців від демократичних сил, в тому числі й УГС, йшли під знаменами загальноукраїнських брендів ТУМу та НРУ.

Місцеві осередки УГС активно включилися у виборчу кампанію, в першу чергу працюючи на підтримку висунутих від Спілки кандидатів до Верховної Ради. По одному з Івано-Франківських виборчих округів балотувався керівник УГС Л.Лук'яненко. Саме діяльність членів Спілки, особливо в робітничих колективах місцевих промислових гігантів "Позитрон" і "ТОС" дозволили Л.Лук'яненку отримати впевнену перемогу і стати народним депутатом України. Ще одним представником УГС в майбутньому українському парламенті від Івано-Франківщини став колишній політв'язень, член місцевої організації Спілки Б.Ребрик. Десятки угеесівців здобули депутатські мандати у обласній, міських та районних радах, посади посади у відповідних виконкомах. Це був конкретний результат роботи цих людей і довіри до них з боку виборців.

Весною 1990 року відбулася трансформація УГС у відкриту політичну організацію. Після проведення у Києві 29–30 квітня Установчого з'їзду Української республіканської партії (УРП) розпочався процес створення місцевих організацій, основу яких складала структура уже колишньої УГС.

На Прикарпатті Установча конференція обласної організації УРП була проведена 19 травня 1990 року в м. Бурштин. На момент зміни статусу Івано-Франківська філія УГС, за твердженням її голови П.Марусика, нараховувала майже тисячу осіб (9, с.75), була представлена у місцевих органах влади, мала чималий політичний авторитет. Головою уже Івано-Франківських республіканців знову був обраний П.Марусик, на конференції було ухвалено рішення про заснування своєї регіональної партійної

газети. Більшість членів УГС перейшли до складу УРП, зберігаючи при цьому членство і в Товаристві української мови ім. Т.Шевченка, і в НРУ та інших громадських організаціях.

Оскільки обласна представницька та виконавча влада на Прикарпатті перебувала в руках демократичних сил, то 2 червня обласна організація УРП була зареєстрована обласним виконавчим комітетом і першою в Україні отримала свідоцтво про реєстрацію. А 9 серпня вийшов перший номер друкованого органу місцевих республіканців – газети “За незалежність”. Назва газети чітко відображала той політичний курс, який взяла обласна організація і вся партія загалом. Через рік, внаслідок активної політичної роботи мільйонів людей, Україна здобула державну незалежність. І в цьому була заслуга представників УГС, які першими кинули відкритий клич про незалежність, а своєю діяльністю спрямовували на реалізацію цього завдання.

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1 Центральний комітет комуністичної партії України, оп. 32, спр. 2658, 126 арк.
2. Державний архів Івано-Франківської області, ф. 1 П – Івано-Франківський обласний комітет компартії України, оп. 1, спр. 5450, 76 арк.
3. Там само, спр. 5453, 62 арк.
4. Там само, спр. 5481, 41 арк.
5. Там само, ф. Р-2318 Стрільців Василь Степанович, оп. 1, спр. 9, 77 арк.
6. Державний архів Львівської області, ф. П4 Львівський міський комітет компартії України, оп. 49, спр. 99, 124 арк.
7. Український вісник – 1988 – №1–12 Балтимор. – Торонто : Смолоскип, 1988. – 320 с.
8. Круцик Р. Демянів Лаз. Геноцид Галичини / Роман Круцик. – К., 2009. – 352 с.
9. Марусик П. А ми тую червону підійmemo... Документальне есе 1989–1999 / Петро Марусик. – Івано-Франківськ, 1999. – 240 с.
10. Овсієнко В. Світло людей: Мемуари та публіцистика : у 2 кн. Кн. 2 / Василь Овсієнко ; упоряд. автор. Василь Овсієнко. – 2-ге вид., доп. – Харків, 2007. – 352 с.
11. Чорновіл В. Твори : у 10-ти т. Т. 6. Документи та матеріали (Листопад 1985 квітень 1990) / Валентина Чорновіл ; упоряд. Валентина Чорновіл. – К., 2009. – 1052 с.

В статье рассматривается вопрос возникновения и развития областного филиала Украинского хельсинского союза на Прикарпатье. Определены условия создания, организационная структура и идейный базис его деятельности. Сделан анализ кадрового состава, главных форм и методов деятельности, местная география функционирования. Отслежена взаимосвязь членов союза с представителями других неформальных демократических общественных организаций, место и роль союза в борьбе национально-демократических сил за национально-государственную независимость Украины.

Ключевые слова: демократизация, Ивано-Франковский областной филиал Украинского хельсинского союза, новейшие общественные организации, национальные демократы, свобода.

The article describes the history of the appearance and development of the regional branch of the Ukrainian Helsinki union in the Precarpathian region. It clears out the premises of its formation, its organizational structure and the principal basis of its activity. The personnel, main forms and methods of its activity as well as the local geography of the organization's functioning are analyzed. The author also traces the collaboration of the organization members with the representatives of the other modern democratic public organizations, the role and the place of the regional branch in the national-democratic forces' struggle for the national-state independency of Ukraine.

Keywords: democratization, Ivan-Frankivsk regional branch of the Ukrainian Helsinki union, modern public organizations, national-democrats, liberty.

УДК 329.271 (477)
ББК 63.3 (4 Укр) 63

Сергій Адамович

ІДЕЯ СОБОРНОСТІ В ІДЕОЛОГІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ОБ'ЄДНАННЯ “СВОБОДА”

У статті проаналізовано програмові засади та соборницьку діяльність Всеукраїнського об'єднання “Свобода”. Автор обґрунтовує, що осердям політичної програми і діяльності партії є єднання країни та розбудова Української державності на засадах українського націоналізму.

Ключові слова: націоналізм, соборність, Україна, автономія, державність, партія, унітарний статус, федералізація.

Національне відродження та розпад компартійно-радянської системи в Україні в кінці 80-х–на початку 90-х рр. ХХ століття призвели до появи численних українських політичних партій. Їх діяльність сприяла наповненню української державності реальним суверенітетом і формуванню демократичного громадянського суспільства.

Дослідження діяльності українських політичних партій у кінці 80-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. започатковано в публікаціях А.Білоуса, О.Бойка, Б.Вола, О.Гараня, С.Гелея, Р.Зелика, А.Камінського, В.Литвина, О.Майбороди, Я.Малика. Проблема державного устрою й роль ідеї соборності в ідеології та діяльності українських партій знайшла відображення в працях В.Боровика, Б.Гдичинського, В.Ейсмонта, С.Телешуна, О.Шановської.

Окрему політичну позицію в процесі державного будівництва і консолідації нації займали українські партії націоналістичного спрямування. У статті поставлено завдання проаналізувати ставлення Всеукраїнського об'єднання (далі – ВО) “Свобода” до проблеми соборності, державного устрою та розвитку місцевого самоврядування.

Перші кроки до створення партії пов'язують з діяльністю громадської воєнізованої організації “Варта Руху”, яка охороняла львівські мітинги в кінці 80-х на початку 90-х рр. ХХ століття. 29 вересня 1991 року у Львові відбулися збори ініціативної групи, а 13 жовтня 1991 року – установчий з'їзд, який проголосив створення партії під назвою Соціал-Національна партія (далі – СНПУ) України. Головою СНПУ було обрано Я.Андрушківа [5].

Своєю метою СНПУ визначала розбудову незалежності Української соборної держави на засадах національної та соціальної справедливості [6, с.57]. Із часу створення партія опікувалася державотворчими процесами, прагнула відстояти українські національні інтереси. Так, у 1992 році партія брала участь у боротьбі за українську церкву. Під охороною загонів СНПУ перебували Свято-Успенський собор м. Володимира-Волинського, Свято-Троїцький собор м. Луцька та інші церкви. Після підписання Л.Кравчуком та Б.Єльциним Масандрівських угод з розподілу Чорноморського флоту у вересні 1993 року СНПУ взяла участь у створенні “Надзвичайного комітету порятунку нації і держави” та у вуличних акціях протесту в столиці [5].

16 жовтня 1995 року Міністерство юстиції України зареєструвало Соціал-Національну партію України. У програмі партії зазначалося, що одним з основних завдань партія вбачає завдання “дати можливість українцеві бачити світ українськими очима, повернути йому національний характер”. Одночасно партія замінювала гасло “Самостійна Україна” на гасло “Велика Україна”, мотивуючи це тим, що Україна через геополітичне розташування в центрі Євразії “може існувати тільки як могутня держава, або як самостійна держава не існувати взагалі” [12, с.89–90].

Ще один із пунктів програми СНПУ відкидав від консолідаційних процесів російську меншину, бо оголошував, що “СНПУ вважає Російську державу причиною всіх бід в Україні”. У той же час громадян України запевнялося, що їх свободи “не будуть

межуватися у зв'язку із їхніми поглядами чи діяльністю, крім тих випадків, коли вони будуть направлені на знищення Української держави" [12, с.88, 91].

На виборах 1998 року СНПУ спільно з партією "Державна самостійність України" створили виборчий блок "Менше слів". Члена комітету Уповноважених СНПУ О.Тягнибока було обрано народним депутатом України в Буському виборчому окрузі Львівської області.

14 лютого 2004 року відбувся IX з'їзд, який ухвалив нову назву партії – "Всеукраїнське об'єднання "Свобода" та обрав О.Тягнибока головою партії. 4 липня 2004 р. X з'їзд ВО "Свобода" заявив про намір створити єдину праву силу в такому складі: ВО "Свобода", Конгрес українських націоналістів, Організація українських націоналістів (бандерівці) та Організація українських націоналістів, а також підтримав кандидатуру В. Юшенка на посаду Президента України [5].

ВО "Свобода" брала активну участь у Помаранчевій революції 2004 р., – зокрема в розбудові наметового містечка, в утриманні та налагодженні функціонування "Українського Дому", в блокуванні Адміністрації Президента та Кабінету Міністрів України тощо [6, с.69].

У 2006 році ВО "Свобода" взяла самостійну участь у парламентських та місцевих виборах. Виборчою програмою партії стала "Програма захисту українців", гаслом кампанії – "Ми – у своїй, Богом даній країні". Партія не пододала прохідний бар'єр до Верховної Ради, проте отримала мандати депутатів місцевих рад.

У зв'язку з діяльністю екстремістських проросійських організацій у Криму влітку 2006 року, "антиукраїнської спрямованості і націленості на руйнування суверенітету та цілісності Української держави" Верховної Ради Автономної Республіки Крим, свою позицію щодо державного устрою країни висловила ВО "Свобода". У заяві 11 червня 2006 р. партійне утворення виступило за ліквідацію автономії Криму та реформування її в Кримську область, щоб "позбавити іноземних окупантів можливості проводити PR-кампанії за сценарієм Кремля" [3]. Пізніше, в інтерв'ю івано-франківській газеті "Репортер" від 14 червня 2007 р. лідер "Свободи" О.Тягнибок засудив будь-які прояви сепаратизму в Україні [14, с.6].

Парламентську виборчу кампанію 2007 р. "Свобода" провела під гаслом "Свобода – єдина сила Українців!". І цього разу "Свободі" не вдалося подолати прохідного бар'єру, проте результат, порівняно з виборами 2006 р., був більш ніж удвічі вищим. Яскравим явищем цієї виборчої кампанії стали багатотисячні Марші захисту українців, які відбулись у Києві, Харкові, Львові та інших містах [5].

Політична нестабільність у країні, яка не зникла після формування демократичної парламентської коаліції в грудні 2007 р., активізувала сепаратистські сили. У зв'язку з цим 27 червня 2008 р. XIX з'їзд Всеукраїнського об'єднання "Свобода" звернувся до Президента та Верховної Ради України щодо зміни автономного статусу Криму на обласний та щодо скасування спеціального статусу м. Севастополя.

Після початку російсько-грузинської війни в серпні 2008 р. ВО "Свобода" надіслала телеграму до Голови Верховної Ради України А.Яценюка та голів фракцій коаліції демократичних сил у парламенті І.Кириленка та В.Кириленка з вимогою внести в порядок денний 3-ої сесії Верховної Ради та поставити на поіменне голосування питання про призначення всеукраїнського референдуму щодо зміни автономного статусу Криму на обласний та щодо скасування спеціального статусу м. Севастополя.

У разі відмови внесення цього питання в порядок денний сесії або негативного результату голосування ВО "Свобода" зобов'язувалася організувати збір підписів під вимогою призначити всеукраїнський референдум за народною ініціативою [16]. Для підтримки власної ініціативи ВО "Свобода" 2 вересня 2008 р. провела пікетування Верховної Ради України з вимогою змінити автономний статус Криму на обласний та скасувати спеціальний статус м. Севастополя [2].

24 травня 2009 р. відбувся XX З'їзд ВО “Свобода”, який ухвалив зміни до програми партії “Програми захисту українців” та затвердив проект Національної Конституції, розробленої свободівцями під керівництвом професора О.Шевченка. Було також висунуто кандидатуру лідера об'єднання О.Тягнибока на посаду Президента України [5].

Відзначимо, що у свободівському проекті Конституції в статті 5 зазначається, що “Україна є унітарною державою з розвиненою системою місцевого самоврядування”. Натомість у статі 8 проекту свободівці чітко задекларували соборницькі завдання держави – “Українська Держава зобов'язана вживати заходів до об'єднання Української нації, розвитку її національної свідомості, самобутньої етнічної культури, збереження звичаїв, охорони і примноження культурних цінностей українців”. Крім того, було передбачено, що держава “зобов'язана сприяти масовому поверненню в Україну етнічних українців, що мешкають і працюють за кордоном” [8, с.3, 4].

У свою чергу, національні меншини мали право лише на “створення та функціонування культурних організацій, товариств, недільних шкіл з метою факультативного вивчення рідної мови”. Дискримінаційною і не надто придатною до реалізації є також норма проекту конституції, що встановлює співвідношення відсотку українців та представників національних меншин, що “навчаються в середніх спеціальних та вищих навчальних закладах, працюють в органах законодавчої, виконавчої та судової влади всіх рівнів, служать у Збройних Силах України та працюють у правоохоронних органах, в освітній і культурній сферах, охороні здоров'я, мають бізнес, є власниками виробництв” до національного складу населення України [8, с.4, 7].

У розділі V проекту конституції “Територіальній устрій України та місцеve самоврядування” у статті 80 зазначалося, що “територія України є цілісною і неподільною, а державна влада здійснюється шляхом поєднання централізації і широкого місцевого самоврядування територіальних громад”. Систему адміністративно-територіального устрою України мали скласти повіти, міста, селища і села, а розмежування повноважень між органами державної влади та органами місцевого самоврядування передбачалося визначити окремим конституційним законом [8, с.26].

Натомість згідно з “Програмою захисту українців” (зі змінами і доповненнями, внесеними 24 грудня 2011 р.) передбачається забезпечити підвищення ролі місцевого самоврядування шляхом перерозподілу повноважень та фінансових ресурсів між центральними органами влади і органами місцевого самоврядування за принципом формування бюджету “знизу вгору” [11].

Свободівці пропонують здійснити цілий ряд заходів, що мали б посилити єдність країни і мінімізувати роль сепаратистських організацій. Так, вони радять розпочати дії для інтеграції України до європейських структур безпеки: “очистити владу та силові структури від агентури Москви; знешкодити фінансовані Росією підривні організації; делімітувати та демаркувати кордони; погасити осередки сепаратизму; нейтралізувати усі територіальні претензії до України; забезпечити виведення російських військових баз з української території; негайно реформувати та розбудовувати Збройні сили та Військово-морські сили України” [11].

Окремий розділ партійної програми присвячується проблемам Криму і Севастополя. У ньому передбачається винести на всеукраїнський референдум питання про зміну статусу Криму з автономного на обласний та скасувати спеціальний статус міста Севастополя. Місту Севастополю свободівці пропонують надати право вільного порту і запровадити пільговий податковий режим для курортно-рекреаційної економічної діяльності на території Південного та Західного узбережжя Криму.

Напрямок своєї роботи ВО “Свобода” визначала боротьбу за розірвання пролонгації угод про перебування російського Чорноморського флоту в Україні і виведення підрозділів російських військових з території держави до 2017 р. Свободівці

також вимагали посилити контроль над діяльністю російських військових у Криму і здійснити перерахунок орендних ставок за перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України [11].

Задля досягнення соборності ВО “Свобода” пропонувала ухвалити державну програму інтеграції в українське суспільство його кримської частини, що передбачала б економічну, транспортну, культурну, інформаційну та освітню інтеграцію. Планувалося запровадити державні програми репрезентації української культури та мистецтва в Криму і надавати на конкурсній основі підтримку осередкам української культури та україномовним ЗМІ у Криму. Українці Криму мали отримати можливість безперешкодно здобувати освіту рідною мовою в загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладах [11].

Після обрання Президентом України в 2010 р. В.Януковича в національно-культурній політиці відбувся ухил на користь національних меншин і посилилася співпраця в міжнародних відносинах з Російською Федерацією. Задля упередження антиукраїнських кроків Президента України В.Януковича свободівці уже в березні 2010 р. оголосили мобілізаційну кампанію “Ставай до лав національної опозиції”, що передбачала гуртування в єдину силу українців для акцій захисту українців і відстоювання національних інтересів України [13, с.1, 4].

У своїй практичній діяльності ВО “Свобода” продовжила протидію діяльності антидержавних і сепаратистських організацій і закликала правоохоронні органи дати правову оцінку їх дій та зупинити антиукраїнську роботу. Так, 2 лютого 2010 р. Одеська обласна організація ВО “Свобода” направила звернення до вищих органів влади України з вимогою відреагувати на діяльність антидержавних організацій “Дозор”, “Колокол”, “Єдина Русь”, “Войско верных казаков Черноморских им. Богдана Хмельницького” [10]. Значного розголосу набув проведений за участі свободівців у квітні 2010 р. Марш пам'яті в честь загиблого в сутичці з антиукраїнським об'єднанням “Антифа” активіста молодіжної організації “Січ” М.Чайки [9, с.4].

На місцевих виборах, що відбулися 30 жовтня 2010 року, “Свобода” здобула представництво у восьми облрадах. А в трьох областях головами облрад стали свободівці [4]. Це дало можливість впроваджувати в західних областях України націоналістичне бачення соборності.

Зрештою, за результатами парламентських виборів 2012 р. ВО “Свобода” набрала 10,44% голосів виборців по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу і виборола перемогу на 12 мажоритарних округах [1]. 22 січня 2013 р. під час відзначення 94-тої річниці з Дня Соборності та 95-тої річниці IV Універсалу О.Тягнибок зазначив, що “соборність України – це безумовна цінність, яка можлива лише за умови самостійності держави; це воля нації до спільного майбутнього і збереження ідентичності української нації, це спільна історія і спільна боротьба сьогодні за українську перспективу; це економічний добробут, соціальна і національна справедливість” [15]. Це визначення засвідчило, що партія відмовляється від вузького трактування “соборності” як прагнення до об'єднання всіх українських етнічних земель чи консолідації українства, а розглядає термін як досягнення українцями загального добробуту й успіху.

ВО “Свобода” займає активну позицію у питанні формування спільної історії. В умовах становлення Української державності, консолідації нації та тиску глобалізаційних процесів зростає необхідність об'єднання навколо спільної історії. Одним з подразників в історичному дискурсі продовжує залишатися проблема руху опору ОУН-УПА в 40–50-х рр. ХХ століття.

ВО “Свобода” в цьому питанні виступає рішуче за повноцінне визнання вояків УПА борцями за незалежність. У “Програмі захисту українців” партія закликає “визнати боротьбу, яку до кінця 50-х років проводила Організація Українських Націоналістів

(ОУН) та Українська Повстанська Армія (УПА), національно-визвольною боротьбою українського народу. Визнати вояків УПА та підпільників ОУН учасниками національно-визвольної боротьби за державну Незалежність України” [11].

З 2005 р. щорічно 14 жовтня ВО “Свобода” та Київське крайове братство ОУН-УПА організують Марш УПА у Києві, який стає значною політичною подією. Однак під час використання Упівської тематики ця політична сила намагається закріпити за собою вичерпне право на використання в політичних цілях історичної пам’яті. Безумовно, це не сприяє поширенню історичної правди в суспільстві.

Знаковою подією в 2003 р. стала акція “Волинь пам’ятає”, яку організувала Волинська обласна організація партії. Акція спрямовувалася на відстоювання історичної правди української нації, проти перекручувань польських шовіністів у трактуванні подій 1943 р. на Волині [5].

Контроверсійні оцінки в суспільстві викликає боротьба свободівців проти використання червоних знамен і георгіївських стрічок як символів радянської окупації та імперської присутності, і відзначення свята Дня перемоги 9-го Травня. ВО “Свобода” пропонує відзначати замість Дня перемоги День пам’яті жертв тоталітарних режимів, що загинули під час Другої світової війни [7].

Партія намагається здійснювати консолідаційну політику і в релігійно-культурній сфері. Зокрема, передбачається сприяння у створенні єдиної Української помісної церкви з центром у Києві [11].

Отже, ідеологія ВО “Свобода” у сфері внутрішньої політики базується на забезпеченні незалежності, соборності та унітарності держави на засадах українського націоналізму. Водночас місцеві партійні осередки “Свободи” своєю практичною діяльністю сприяють втіленню в життя ідеї соборної України. Однак зосередженість партії виключно на проблемах української нації певною мірою гальмує консолідацію національних меншин навколо української ідеї. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні ролі українських політичних партій у процесі єднання країни і формування політичної нації через комплексний аналіз їх програмових засад і діяльності.

1. Відомості про підрахунок голосів виборців по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp300?PT001F01=900>. Сайт відвідано 08.02. 2013 р.
2. ВО “Свобода” вимагає від Верховної Ради України скасувати автономію Криму. – Режим доступу : http://www.tiahnybok.info/diynlist_podia/dokument_004692.html. Сайт відвідано 13.09. 2008 р.
3. ВО “Свобода” стурбовано ситуацією в Криму. – Режим доступу : http://www.tiahnybok.info/dokumenty_zayuava/dokument000469.html. Сайт відвідано 9.08. 2006 р.
4. ВО “Свобода”: нові горизонти. – Режим доступу : <http://www.svoboda.org.ua/dopysy/dopysy/020324/>. Сайт відвідано 08.02. 2013 р.
5. Всеукраїнське об’єднання “Свобода” – Режим доступу: http://www.svoboda.org.ua/pro_partiyu/istoriya/. Сайт відвідано 13.01.2013 р.
6. Зелик Р. Історія СНПУ – ВО “Свобода” // Основи націоналізму. Курс І. / Р. Зелик. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. – С. 59–71.
7. Кононов И. 9 мая 2011 года: память, PR, проовкации и война знамен / И. Кононов. – Режим доступу : <http://www.ostro.org/lugansk/politics/articles/181914/>. Сайт відвідано 12.05. 2011 р.
8. Конституція України. Проект Всеукраїнського об’єднання “Свобода”. – Б.м. : б.в., 2009. – 32 с.
9. Марш пам’яті Максима Чайки // Свобода. – 2010. – Квітень. – С. 4.
10. Одеська “Свобода” вимагає покарати організаторів українофобського шабашу. – Режим доступу : <http://ukrghomada.org.ua/media/news-ngo/item/467/>. Сайт відвідано 06.02. 2010 р.
11. Програма ВО “Свобода”. Програма захисту українців. – Режим доступу : http://www.svoboda.org.ua/pro_partiyu/programa/. Сайт відвідано 10.10. 2012 р.
12. Програма Соціал-національної партії України // Основи націоналізму. Курс І. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. – С. 88–91.
13. Ставай до лав національної опозиції // Свобода. – 2010. – березень. – С. 1, 4.
14. Тягнибок О. Охарактеризувати Ющенка одним словом? – пасічник при владі / О. Тягнибок // Репортер. – Івано-Франківськ, 2007. – 14 черв. – С. 6.

Адамович Сергій. Ідея соборності в ідеології та діяльності Всеукраїнського об'єднання "Свобода"

15. Тягнибок О. Соборність України – це безумовна цінність, яка можлива лише за умови самостійності держави / О. Тягнибок. – Режим доступу : <http://www.svoboda.org.ua/diyalnist/novyny/035745/>. Сайт відвідано 08.02. 2013 р.
16. УНІАН. Автономія Криму – загроза національній безпеці України. – Режим доступу : http://www.tiahnybok.info/diyalnist_podia/dokument_004670.html. Сайт відвідано 13.09. 2008 р.

В статье проанализированы программные принципы и соборная деятельность всеукраинского объединения "Свобода". Автор обосновывает, что в центре политической программы и деятельности партии есть объединение страны и развитие Украинской государственности на началах украинского национализма.

Ключевые слова: *национализм, соборность, Украина, государственность, партия, унитарный статус, федерализация.*

The articles analyzes the program basis and unification activities of the All-Ukrainian union "Svoboda". The author argues that the core of the political program and activities of the party is integration of Ukraine and development of the statehood on the basis of the Ukrainian nationalism.

Keywords: *nationalism, integration (sobornist), Ukraine, autonomy, statehood, party, Unitarian status, federalization.*

УДК 94(438)“10”

ББК 63.3(4П)

Юрій Томин

ВНУТРІШНЯ ТА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА БОЛЕСЛАВА І ХОРОБРОГО

У статті досліджуються аспекти внутрішньої та зовнішньої політики польського князя Болеслава I Хороброго за часів його правління: 992–1025 рр.

Ключові слова: князь, внутрішня і зовнішня політика, ранньофеодальна Польща, державні територіальні межі, військові сили.

Помітне місце в історії Польщі посідає Болеслав I Великий, названий Мужнім, що по-польськи означає Хоробрий [1, с.66], народився у 966 році, син Мешка I, князь польський з 992 р. [1, с.209], коли йому виповнилося 26 років.

Розглядаючи проблему внутрішньої і зовнішньої політики Болеслава I Хороброго, на наш погляд, важливо подати характеристику його особистої діяльності, яка виражалася у зміцненні Давньопольської держави, її боротьби із зовнішніми ворогами, а також власної загарбницької політики по відношенню до сусідів, особливо – східних.

Треба відзначити, що спеціальних досліджень про внутрішню і зовнішню політику Болеслава Хороброго на сьогоднішній день немає у сконцентрованому вигляді. Проте, слід сказати, що окремі видання мають пряме відношення до нашого дослідження з окремих проблем. Зокрема, заслуговує на увагу академічне видання в трьох томах “История Польши”, особливо перший том, в якому подано матеріал про окремі сторони діяльності як у внутрішній, так і зовнішній політиці Болеслава Хороброго [5, с.39–42]. Однак про його особисті якості як людини, князя, діяча, політика подано в недостатній мірі.

Досить цікавий матеріал, який розкриває діяльність князя у Давньопольській державі в X – початку XI ст., поміщений у “Всемирной истории” [2, с.238–239]. У ньому розкрито систему державного управління ранньофеодальної Польщі, показано зовнішню політику її з Німецькою імперією, Руссю, Чехією та Угорщиною. Проте відомості про процеси феодалізації польського суспільства, які супроводжувалися жорсткою соціальною боротьбою, великих земельних власників, роль католицької церкви відсутні.

Цікаві дані про князя, його могутність, розташування фортець та міст в королівстві Болеслава, подані в “Хроніці Аноніма Галла”, поміщений в 1-му томі “Хрестоматии по истории средних веков” [11, с.328–330].

Добре, з детальним аналізом, на нашу думку, висвітлені проблеми виникнення феодальних відносин на території Польщі, економічного розвитку польських земель у IX – першій чверті XI ст., війни з Німецькою імперією, Давньопольська держава і Київська Русь, які мають відношення до діяльності Болеслава Хороброго, розкриті у монографії Володимира Дорофейовича Корольюка “Древнепольское государство” [7, с.67–167]. Поряд з цим, як нам здається, варто було показати всебічніше портрет князя-реформатора, будівника та захисника інтересів Польської держави. Хоча, можливо це не входило в інтереси дослідника.

Аргументовані фактичні дані про київський похід Болеслава Хороброго (1018 р.) та його підсумки, а також про останній період правління Болеслава Хороброго висвітлені у дослідженнях А.Б.Головка [3, с.26–32] та В.Д.Корольюка [8, с.114–121]. На основі цікавих матеріалів, автори розкривають певні періоди діяльності польського князя.

Далеко неповний аналіз літератури дає нам підстави стверджувати про те, що спеціального дослідження, присвяченого темі даної статті немає.

Виходячи з вище сказаного, не претендуючи на вичерпність проблеми, автор обравши тему статті, поставив перед собою мету, завданням якої є висвітлити такі питання: показати діяльність польського князя, розкрити внутрішнє і зовнішнє становище Польського князівства за час правління Болеслава I Хороброго.

Даючи характеристику особистості Болеслава I Хороброго треба мати на увазі, що він служив, у першу чергу, інтересам пануючих станів у Польщі, вихідцем з яких був сам. Перед смертю кн. Мешко I розподілив державу між своїми синами, які в той же час вступили в жорстоку міжусобну боротьбу. Біля 995 р. боротьба ця закінчилась перемогою старшого сина Мешка I – Болеслава I Хороброго. Молодші брати разом з мачухою Болеслава Одою були вигнані з країни. Тільки у Помор'ї утримався, визнаючи свою залежність від центрального польського князя, Святополк, який став родоначальником поморської лінії П'ястів [5, с.39].

Характеризуючи особистість Болеслава I Хороброго неможливо без представлення, а, що собою уявляла Польща, взагалі?

Треба сказати, що територія Польщі була одним із вогнищ формування племен лужицької культури. Географічне і політичне ядро країни, розташованої по середній Варті і названої “землею полян” – Польщею, поступово поширюється на сусідні польські племена, які у VII–VIII ст. займали територію, що обмежувалась на заході Одрою, сході – Західним Бугом, півдні – Карпатами, а на півночі – Балтійським морем.

У VIII–X ст. на польських землях започатковується процес державотворення. Він прискорювався у зв'язку із зовнішньою небезпекою та культурно-етнічною і мовною близькістю племен, які тут проживали: полян, мазовшан, вісян, слензан та інших. До кінця X ст. у жителів земель, що пролягли між Одрою і Західним Бугом, зростає почуття внутрішньої єдності. Цю територію починають називати Польщею, а її мешканців – поляками.

Важлива роль у зародженні Польської держави належала князівству вісян, що знаходилося на півдні польських земель – у Малій Польщі. Тимчасове підпорядкування цієї частини країни в останній чверті IX ст. Великій Моравії перешкодило дальшому зростанню її об'єднавчої сили.

Центром майбутньої Польської держави стало розміщене на заході, у Великій Польщі, князівство полян. Його князь Мешко I (близько 960-992 рр.) з династії П'ястів до великопольського осередку приєднав Куявію, Мазовію, Ленчицьку і Серадзьку землі. Він вів боротьбу за Помор'я, Сілезію і Малу Польщу. Резиденцією перших П'ястів було м. Гнезно.

Ознайомившись коротко з територією, населенням та першим князем Польщі, переходимо далі до продовження висвітлення та характеристики особи Болеслава I Хороброго. І так, варто сказати, що Болеслав I Хоробрий (967-17.VI.1025) – польський князь з 992–1025 рр. і король – 1025 р. Належав до династії П'ястів. У боротьбі проти “Священної Римської імперії” німецької нації (війни 1003–1005 рр., 1007–1013 рр. і 1015–1018 рр.) відстояв незалежність Польщі і завершив об'єднання польських земель. У 1018 р. підтримуючи Святополка Окаянного проти Ярослава Мудрого, здійснив похід на Київ. Повертаючись до Польщі, загарбав Червенські міста у Волинській землі (відвойовані Ярославом Мудрим у 1031 р.) [10, с.518–519].

У 999 р. на синоді у Римі було прийнято рішення про утворення нового Гнезненського архієпископства. Першим архієпископом гнезненським повинен був стати Гаудентий (Радим), брат св. Войцеха, якого у 997 р. вбили прусси. Цю подію вдало використав Болеслав, викупивши прах “мученика” і урочисто похоронивши його у Гнезненській базиліці [7, с.133].

До Польщі Гаудентий прибув разом з німецьким імператором Оттоном III. З цією метою у 1000 р. відбувся Гнезненський з'їзд, на якому окрім імператора було де-

кілька кардиналів та єпископів, що формально, хоча і урочисто, проголошувало рішення римського синоду [7, с.133–134].

До складу нового архієпископства ввійшли заново засновані єпископства в Колобжезі, Вроцлаві і Кракові. Два останніх охоплювали Сілезію і Малу Польщу, тобто ті області, які до 1000 р. підпорядковувались за всією вірогідністю, Празькому єпископству, а через нього Магденбургському архієпископству [7, с.134].

Треба сказати, що Болеслав Хоробрий домігся організації самостійної архієпископської кафедри в 1000 р. в Гнезно [9, с.583].

Болеслав заклав шість кафедральних соборів, з них перший – познанський, де після смерті він і похований у середині костьола; потім гнезненський, мазовецький, який тепер називається полоцьким, краківський, вроцлавський і любушський [1, с.66].

Слід підкреслити, що однією з найбільш важливих військових підпорядкованих князівської влади була князівська дружина, яка нараховувала при Мешко I до 3 тис. чол., а при Болеславі Хороброму досягала, мабуть, 4–5 тис. Як повідомляє Ібрагім ібн Якуб, дружина ця в середині X ст. утримувалась за рахунок засобів князя і була на той час досить значною силою [7, с.144]. До складу дружини входили, напевно, не тільки особи польського походження.

Перші П'ясти були зацікавлені у залученні до лав дружинників іноземців [7, с.145].

Окрім дружини існувало, мабуть, і феодальне ополчення. Повідомлення Галла про майже 20-тисячну армію, яку мав Болеслав Хоробрий і яка була розміщена в головних центрах країни – Познані, Гнезно, Гечі, Влоцлавку, – свідчить про існування у Давній Польщі більш могутньої військової сили, ніж князівська дружина.

Варто відзначити, що Галл говорить не про загальну чисельність польських збройних сил в епоху Болеслава Хороброго. Цифри ці він наводить всього лише для ілюстрації своїх слів про військову доблесть правління Болеслава. З іншого боку, необхідно відзначити ту чітку межу, яку проводить він між різними родами військ. Згідно його показів:

з Познані було: 1 300 панцирних і 4 000 щитників

з Гнезна: 1 500 панцирних і 5000 щитників

з Геча: 300 панцирних і 2000 щитників

з Влоцлавка: 800 панцирних і 2 000 щитників

Разом: 3 900 панцирних і 13 000 щитників [7, с.146].

У панцирних війнах Галла варто, мабуть, вбачати важко озброєну кавалерію, до складу якої входили не тільки колишні дружинники, які отримали від князя землю на основі рицарського права, але й воєнні загони феодальної знаті, дружини подекуди збережених ще племінних династій. Це – прототип пізніше ставшого головною військовою силою феодальної Польщі феодального ополчення.

“Щитники” очевидно були самостійною частиною збройних сил Давньопольської держави. Це – піхота, озброєна луками і щитами, яка формувалася за рахунок вільних общинників. Наявність у складі збройних сил Польщі перших П'ястів багаточисельного народного ополчення було джерелом великої сили Давньопольської держави, яка дозволяла їй вистояти у трьох кровопролитних війнах проти могутньої Німецької імперії.

Описана воєнна організація Давньопольської держави, яка охоплювала феодальне і народне ополчення, спиралась на розгалужену систему “гродів”, на чолі яких стояли комеси (пізніше каштеляни). В обов'язки останніх входило на випадок необхідності збирати воїнів і вести їх на службу до князя [7, с.146–147].

Анонім Галл дав таку характеристику Болеслава Хороброго, що він “мужньо управляв королівством і так виріс за милістю бога в доблесті і могутності, що, як я маю право сказати, своєю хоробрістю озолотив Польщу. Хіба не він підкорив Моравію

і Богемію, захопив у Празі князівський престол і віддав його своїм намісникам. Він вперто знищував закоренілих язичників у Селенції, Помор'ї і Пруссії, а тих, що повернулися в істинну віру, підтримував" [11, с.328].

З особливою увагою Галл відзначає велику пошану і пишність, з якою Болеслав Хоробрий приймав імператора Оттона Рижого. Він каже, що Болеслав прийняв його з такою пошаною і пишністю, з якими й личить приймати короля – римського імператора, такого великого гостя. Великі чудеса приготував він з нагоди прибуття імператора: насамперед він вишикував різноманітні (за озброєнням) полки рицарів, потім на широкій рівнині вишикував князів, які стояли як би у вигляді хору: окремі ж полки відрізнялися один від одного різного кольору. І вся ця строката одежа коштувала зовсім не дешево, але там було зібрано все найбільш цінне, що тільки можна було знайти в якого-небудь народу [11, с.328–329]. Тут, як нам здається, Галл дещо ідеалізує цей захід, а можливо так і було.

Певне місце Галл відводить показові відповідного одягу та багатству, які були притаманні оточуючому середовищу Болеслава Хороброго. Зокрема вказується, що "в час Болеслава всі рицарі і всі придворні дами носили плащі, а не шерстяний та лляний одяг. І весь хутровий одяг, навіть дорогий, хоча б він був зовсім новим, не носили при його дворі без підкладки з дорогої тканини і без парчі. Золото ж в його час було у всіх як звичайне срібло. Огидне ж срібло вважалось якби соломою. Побачивши його славу, могутність і багатство, римський імператор вигукнув з захопленням: "Клянусь короною моеї імперії, все, що я вижу, превосходить то, що я слышал". За порадою своїх магнатів у присутності всіх він доповнив: "Не подобает называть столь великого мужа князем или графом, как одного из сановников, но должно возвести его на королевский трон и со славой увенчать короною" [11, с.329].

Характеризуючи діяльність Болеслава Хороброго не можна не сказати й про те, що він через близьких йому осіб, він деяких з них посилав у міста, деяких у фортеці; вони повинні були замість нього влаштовувати бенкети мешканцям фортець і міст та обдаровувати вірних йому людей одягом та іншими королівськими подарунками, які король звичайно роздавав.

Про Болеслава говорили так: "Це дійсно батько вітчизни, це захисник, це пан – не марнотрат чужих грошей, але чесний економ, господар держави, який вважає, що збитки, завдані ворогами селянам, варто порівнювати з втратою фортеці або міста" [11, с.330]. Так оцінювали діяльність Болеслава I Хороброго його сучасники у баченні Аноніма Галла.

Завершуючи характеристику діяльності Болеслава Хороброго можна ще підкреслити й про те, що в "Енциклопедії Українознавства" про цього князя йдеться так: "Болеслав Хоробрий (967–1025 рр.), польський король (992–1025 рр.), будівничий польської держави, оборонець її самостійності проти Німеччини; підтримував зв'язки з Володимиром Великим, як союзник князя Святополка, воював з Ярославом Мудрим..." [4, с.155].

Таким чином, проаналізована діяльність Болеслава I Хороброго дає підстави зробити висновок, що він служив інтересам свого стану, виступав за зміцнення Давньопольської держави.

Свого найбільшого територіального поширення Давньопольська держава досягла у час правління сина Мешка I – Болеслава I Хороброго (992–1025 рр.). При ньому завершився процес об'єднання польських земель. У 999 р. він приєднав до Польської держави Краків і всю Краківську землю, одну з найбільш економічно розвинутих польських земель, яка до того часу входила у склад Чеського князівства. Цим фактично завершився процес об'єднання польських територій у складі єдиної держави [12, с.83]. При Болеславі Хороброму сформувалась система державного управління ранньофеодальної Польщі. Місцеве управління спиралося на розгалужену систему гродів, на чолі

яких стояли призначені центральною владою правителі комеси, які пізніше отримали назву каштелянів. У їх функції входило командування місцевим ополченням, суд, збір податків і данини з населення і т. п. Поряд з цим в деяких областях збереглася, напевно, влада місцевих князів. Польський князь командував військом, творив суд і видав зовнішньополітичними справами. При князі існувала рада знаті [2, с.238]. Вірогідно, саме про таку раду, попередницю сформованої курії, говорить Галл, повідомляючи про те, що Болеслав I “мав дванадцять друзів і порадників, з якими проводив таємні наради про справи держави” [5, с.41].

Той факт, що державний апарат покликаний був придушувати соціальний опір феодално залежного і вільного, але закріпаченого селянства, обумовив і ту сильну військову організацію Давньопольської держави, з якою ми стикаємося з перших кроків її діяльності на міжнародній арені. Важливою військовою опорою князівської влади була князівська дружина.

Військові сили Польщі склалися з князівської дружини і ополчення, включаючи в себе важкоозброєну кінноту з рицарів, або панцерних воїнів, і піхоту – щитників з вільних селян-общинників [5, с.41].

Залучаючи в склад дружини представників знаті, зокрема спадкоємців місцевих династій, князівська влада ставила їх в умови суворої військової дисципліни, виховувала у свідомості єдності польської держави, привчала до безперечного підпорядкування князю.

Варто ще раз нагадати, що на чолі держави стояв князь. Під час війни він командував військом. Дуже важливе значення мали судові функції князівської влади. Спершу князь судив особисто. З виходом Польщі на міжнародну арену серйозне місце діяльності глави держави займали питання зовнішньої політики. Тут головними співпрацівниками князя, першими польськими дипломатами, які брали участь у переговорах з іншими європейськими державами, були звичайно особи духовного звання, а також окремі представники світської знаті, члени правлячого князівського дому, наприклад син Болеслава I – Мешко II [5, с.41].

Частина князівської дружини була розквартирована по “городах”, розподіл яких на території держави видає явне намагання князівської влади порушити кордони колишніх “племінних князівств”, придушити центробіжні намагання місцевої знаті. Решта частина дружини знаходилась безпосередньо при особі князя [5, с.41].

Але не дивлячись на досить значну військову організацію, Давньопольська держава не була достатньо міцною. При слабких економічних зв'язках між окремими польськими землями ті центробіжні сили, які були в ранньофеодальному суспільстві, представляли постійну небезпеку цілості держави. Мова йде не тільки про намагання зберігаючих ще в окремих областях місцевих династій звільнитися від влади центрального князя, але й сепаратистських тенденціях місцевої знаті, безперестанно зростаючих за мірою її економічного посилення. Конфлікт цієї частини стану феодалів і посилюючої католицької ієрархії з князівською владою чітко спостерігався уже наприкінці правління Болеслава I [5, с.42].

Феодали середньої і малої руки, які не мали власного достатньо могутнього апарату для придушення опору закабаленого населення були зацікавлені в посиленні центральної влади, склали основну соціальну опору перших П'ястів. Особливо палкими прихильниками сильної князівської влади були кола пануючого стану, тісно зв'язані з князівською дружиною. Збагачуючись за рахунок сусідів, ведучи вигідну торгівлю рабами, вони виступали, зокрема, натхненниками агресивної східної політики Болеслава Хороброго. З їхнього середовища вийшли, мабуть, плани переносу державного центру в Прагу або Київ. Авантюристичні тенденції цих прошарків пануючого стану і стали причиною того надзвичайно складного міжнародного становища, в якому виявилась Польща до кінця правління Болеслава Хороброго [5, с.42].

На закінчення слід відзначити, що палкими прибічниками ідеї сильного князя були, безумовно, і ті кола пануючого стану, які знаходилися у тісному зв'язку з князівською дружиною, збагачувалися на вдалих походах, захоплювали маси полонених.

Саме ці кола насамперед і були зацікавлені в активній зовнішній політиці Давньопольської держави.

Отже, внутрішня діяльність Болеслава Хороброго була спрямована на зміцнення Польської держави, однак певні кола в ній штовхали князя до активізації зовнішньополітичної діяльності.

Болеслав Хоробрий, продовжуючи політику батька, приєднав Моравію та Словаччину, землі лужицьких сербів [13, с.68].

Успіхи об'єднуючої політики Болеслава I визначилися розстановкою станових сил в середині країни, зацікавленість основної маси польської знаті у сильній центральній владі, яка гарантувала б їй "право" на експлуатацію феодално залежних селян. Але міжусобиці у країні не могли не вплинути на характер зовнішньої політики польського князя. Болеслав I весь цей час продовжував триматися мирних і союзних відносин з Імперією. У 992 р. він надсилав військову допомогу Оттону III під Бранібор, в 995 р. особисто бере участь у поході на ободритів (бодричів). Зате відносини з Чехією надалі залишаються досить напруженими. Різко погіршуються, напевно, і польсько-угорські відносини [7, с.131].

Якщо за традицією, яка склалася вірогідно ще при житті Болеслава Хороброго, Галл Анонім називав його "великим", то німецький хроніст Тітмар Мерзебургський не жалів поганих (непристойних) слів для могутнього ворога німецьких феодалів. Не дивлячись на те, що Болеслав був небезпечним сусідом для Київської Русі і переможним противником для її князя, у руських книжників вистачило благородства справедливо оцінити цього видатного польського державного діяча, сучасника і противника таких великих політичних фігур, як руські князі Володимир і Ярослав Мудрий або король Стефан Угорський.

"Болеслав... б'є смьслень" – так характеризує польського князя літопис, яка описує закінчуючу повною поразкою для Ярослава битву на річці Бузі в 1018 р. [7, с.149].

Суворий і відважний воїн, чий звитяжні подвиги довго збереглися, якщо судити за розповідями про нього Галла, у переказах і вірогідно стали темою не однієї рицарської пісні. Болеслав Хоробрий "Великий" був разом з тим і досвідченим політиком, дипломатом, блискучим продовжувачем державної справи свого батька. Це був політичний діяч європейського масштабу, який вмів з пильною увагою слідкувати за складним і багатогранним міжнародним життям свого століття.

Тільки-но чи буде помилковим представити, що висока уява про свій сан голови держави поєднувалось у нього з безпощадною мстивістю і жорстокістю до політичних противників. Взбунтуючий вельможа не міг розраховувати на помилування. Його долею була смерть або осліплення. Так ще на початку свого правління він розправився з своїми приближеним и Одиленом і Прибівоєм, які вірогідно вступили в контакт з ненависною йому мачухою. Обидва вони були осліплені.

Гарячий і самолюбивий, Болеслав ніколи не зміг примиритися з відмовою київського князя віддати йому в дружину свою дочку. Оволодівши Києвом в 1018 р. польський князь, як розповідає IV Новгородська літопис, постарався боляче скривдити руське князівське прізвище, насильно зробивши Предславу своєю наложницею [7, с.149–150].

Але, звичайно, не такі особисті якості, як мстивість, жорстокість або підступність, були найбільш характерними сторонами характеру польського князя. У цьому відношенні він навряд чи в багатому відрізнявся від свого батька Мешка I і від своїх сучасників – Стефана в Угорщині, Володимира і Ярослава на Русі або імператора

Генріха II в Німеччині. У властивостях характеру Болеслава I були інші риси, які чітко виявлялися і в його політичній діяльності і які контрастували з характерними властивостями розуму і таланту його великих сучасників. У дипломатичній майстерності і спритності Болеслав навряд чи уступав Ярославу чи Стефану, а в якості полководця без сумніву, був щасливіше і вище їх. Проте його політичним починанням і планам часто не ставало того тверезого розрахунку, яким керувалися руський і угорський правителі або його батько Мешко I, які завжди вміли співставити поставлені завдання з реальними можливостями. Почуття реальності часто зраджували йому.

Любов до ризику виявлялась не тільки в політичній, але й полководській діяльності Болеслава Хороброго. Небезпека оволодівала його уявленням і на полі бою. Тому фігура Болеслава Хороброго так сильно нагадує історичні образи руських князів – Святослава і Мстислава Тмутараканського. Такі якості не могли не імпонувати і його сучасникам. Напевно, варто навести дуже показову в цьому зв'язку розповідь руської літописі про битву на Бузі у 1018 р.: “Приде Болеслав с Святополкомъ на Ярослава с Ляхы, Ярослав же совокупив Русь и Варягы и Словене, поиде противу Болеславу и Святополку, и придет Вольню и сташа обапол реки Буга. И бе у Ярослава кормилець и воевода именовъ Буды, нача укаряти Болеслава, глаголя, до то ти прободем трескою черево твое толстое, бе бо Болеслав велик и тяжек, яко и на кони не могы седети, но бяше смыслень. И рече Болеслав к дружине своеи, аще вы сего укора не жаль аз един погыну. Всед на конь, вбрете в реку, и по немъвои его. Ярослав же не утягну исполчитися и победи Болеслав Ярослава” [7, с.150–151].

На початку XI ст. Болеслав I, скориставшись феодальними усобицями в Німеччині, перейшов у наступ. Він оволодів Лужицями і Мишенською (Мейссенською) маркою [6, с.95].

У зовнішній політиці Польщі в X – початку XI ст. важливе місце займали взаємовідносини з Німецькою імперією. Великий дипломатичний успіх було досягнуто Болеславом Хоробрим в 1000 р., при зустрічі у Гнезно з німецьким імператором Оттоном III: імператор дав згоду на створення у Польщі незалежного Гнезненського архієпископства [2, с.239].

Треба сказати, що через два роки в 1002 р. імператор Оттон III на 21 році життя помер. Важливо, що з його смертю німецьким феодалам вдалося остаточно поховати ідею універсальної монархії, противником якої виступив і Римський престол. Папі римському, якому переніс центру Імперії в Рим загрожував повною залежністю від імператорської влади, плани юнака-імператора були так же ненависні, як і саксонській знаті. В Імперії явно брали верх сили, ворожі Давньопольській державі та її честолюбному правителю, які намагалися анулювати результати Гнезненського з'їзду [7, с.152].

Так повністю провалилися коронаційні плани Болеслава Хороброго. Посланий для переговорів у Рим німець Астрік-Анастазій зрадив йому. Королівська корона, яка призначалася Болеславу, дісталася Стефану Угорському. Сам Астрік став архієпископом Остригомським. Очевидно, невдача Болеслава з королівською короною в Римі стояла у зв'язку з тією опозицією, яку зустріли плани Оттона III у Німеччині, і з тим опором, який чинив їм папа Сільвестр II [7, с.152].

Слід наголосити, що рішення, прийняті в Гнезно, були спрямовані на зміцнення незалежності Польської держави, що викликало крайнє незадоволення німецьких феодалів, особливо духовних. З претензіями на збереження своєї влади над польськими землями виступило Магдебургське архієпископство [2, с.239].

Польсько-німецькі відносини особливо загострилися після смерті в 1002 р. імператора Оттона III і вступ на престол Генріха II. Війна з Німецькою імперією насувалася. Розуміючи це, Болеслав Хоробрий скористався розпочатими у Німеччині у цей час феодальними усобицями і перейшов у наступ. Після багаторічної війни, яка продов-

жувалася з перервами біля 14 років (із зими 1003 по 1018 р.) і проходила з перемінним успіхом, був заключний Будишинський мир, за яким до Польщі відійшли Лужиці і Мільсько. Польському народу вдалося не тільки відстояти свою незалежність, але й звільнити від гніту німецьких феодалів частину земель полабських слов'ян. У 1025 р. польський князь прийняв титул короля [2, с.239].

У 1003–1004 рр. Болеслав захопив Прагу й ненадовго поєднав Чехію з Польщею. Його втручання у чеські справи спровокувало тривалу польсько-німецьку війну (1002–1018 рр.), в ході якої польське військо неодноразово пюндрувало територію Східної марки аж до р. Сали. За умовами Будишинського миру (1018 р.) Лужицька земля була визнана за Польщею [13, с.68].

Першорядне значення для долей Давньопольської держави мали її взаємовідносини з Руссю. При Болеславі Хороброму, однак, відносини між Польщею і Руссю погіршилися. під впливом частини польської феодалної знаті, яка намагалася до захоплення багатих руських земель, Болеслав здійснив похід на Київ [2, с.239].

Німецький імператор Генріх II запропонував Болеславу військову допомогу проти Русі, намагаючись спрямувати намагання Польщі на схід і відвернути її увагу від західних кордонів. Зручний випадок втрутитись у внутрішні справи Давньоруської держави для Болеслава представився, коли до нього звернувся за допомогою його зять Святополк, вигнаний з Києва своїм братом Ярославом Мудрим. 14 серпня 1018 р. польський князь, у війську якого було 300 німецьких рицарів, 500 угорців воїнів короля Стефана [5, с.46] і 1000 печенігів [7, с.162], оволодів Києвом. На київському великокнязівському престолі був відновлений ставленик Болеслава – Святополк. Болеславу вдалося захопити також частину Давньоруської держави – Червенські міста (Червень, Белз, Перемишль та ін.). Про київський похід Болеслава Хороброго та його підсумки можна прочитати в монографії А.Б.Головка [3, с.26–32].

Необхідно відзначити, що ці перемоги польського князя були недовговічні. Ярослав Мудрий знову вигнав Святополка з Києва, а незабаром повернув Давньоруській державі і Червенські міста [2, с.239].

В останні роки правління Болеслава Хороброго Польща вступила у смугу зовнішньополітичних поразок і довгих внутрішніх міжусобиць, які були зв'язані з виступом проти центральної влади окремих груп духовної і світської знаті. Невдало для Давньопольської держави розвивалися конфлікти з Чехією і Угорщиною. У 1021 р. Чехії вдалося повернути захоплену Болеславом Хоробрим Моравію. Різка погіршення міжнародного становища Польщі було обумовлено насамперед всього напруженістю польсько-руських відносин. При сині Болеслава Мешка II (1025–1034 рр.) Німецька імперія напала на Польщу. Проти неї виступили також Чехія і Русь, які намагалися повернути собі захоплені польськими феодалами землі. Польща потерпіла велику поразку і втратила всі землі, підкорені нею при Болеславі Хороброму. Зовнішньополітичні невдачі перепліталися з важким внутрішнім становищем, зв'язаним з жорстокою боротьбою феодалних угруповань [2, с.239].

Таким чином, за блискучою картиною величчя і сили Давньопольської держави при Болеславі Хороброму, за яскравою картиною його багато чисельних військових успіхів приховувалися все більше зростаючі внутрішні соціальні конфлікти у країні, її надзвичайно складне і суперечливе міжнародне становище.

Останні роки князювання Болеслава Хороброго, вивчення яких представляється вкрай затрудненим із-за надзвичайної недостатності і неясності джерел, відзначені рядом зовнішньополітичних і внутріполітичних невдач – провісників тієї соціальної і політичної кризи, яка потрясла самі основи польської державності при його наступниках. Причини зовнішньополітичних невдач варто шукати не тільки у внутрішньому розвитку Польщі початку XI ст., не тільки у крайньому виснаженні країни в результаті довгих воєн і ворожих вторгнень, які розорювали в першу чергу селян і міське насе-

лення, але і в тім складнім міжнароднім становищі, в якому виявилась вона після походу 1018 р.

Звичайно, той факт, що Болеславу Хороброму вдалося завершити об'єднання польських земель в рамках єдиної держави, а потім відстояти її незалежність у ході трьох важких воєн з Імперією, виявилось великим успіхом його правління. Створення окремої польської архієпископії у 1000 р. і коронація Болеслава королівською короною у 1025 р. повинні були остаточно зміцнити незалежність Давньопольської держави.

Значення Польщі як однієї з найсильніших країн на Сході Європи особливо виросло саме при Болеславі Хороброму. Активність польської дипломатії стала при ньому ще більш помітним фактором у політичній грі сучасних європейських країн.

Зібраний нами матеріал і окремі висновки можна, на наш погляд, використати під час навчального процесу у школі серед учнів 7-го класу, коли вивчаються теми, присвячені Київській Русі та середньовіччю Європи.

1. “Великая хроника” о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. / под ред. В. Л. Янина. – М. : Изд-во МУ, 1987. – С. 66–68; 209–210.
2. Всемирная история : в 10 т. / под ред. Н. А. Сидоровой, Н. И. Конрада, И. П. Петрушевского и др. – М. : Политиздат, 1957. – Т. 3. – С. 238–239.
3. Головки А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. / А. Б. Головки. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 26–32.
4. Енциклопедія Українознавства. – Львів : Молоде Життя, 1993. – Т. 1. – С. 155.
5. История Польши : в 3 т. / за ред. В. Д. Королюка, И. С. Миллера, П. Н. Третьякова. – М. : АН СССР, 1954. – Т. 1. – С. 39–48.
6. История южных и западных славян. – М. : Изд-во МГУ, 1981. – С. 95.
7. Королюк В. Д. Древнепольское государство / В. Д. Королюк. – М. : АН СССР, 1957. – 216 с.
8. Королюк В. Д. Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья: политическая и этническая история / В. Д. Королюк. – М. : Наука, 1983. – С. 114–121.
9. Советская историческая энциклопедия. – М., 1962. – Т. 2. – С. 583.
10. Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1977. – Т. 1. – С. 518–519.
11. Хрестоматия по истории средних веков : в 3 т. / под ред. С. Д. Сказкина. – М. : Изд-во социально-экономической литературы, 1961. – Т. 1. – С. 328–330.
12. Історія західних і південних слов'ян з давніх часів до XX ст.: курс лекцій : навч. посібник для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. / В. І. Яровий, П. М. Рудяков, В. П. Шумило та ін. – К. : Либідь, 2009. – 632 с.
13. Історія Центрально-Східної Європи : посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів / за ред. Л. Зашкільняка. – Львів : Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2001. – 660 с.

В статье исследуются аспекты внутренней и внешней политики польского князя Болеслава I Храброго во времена его правления: 992–1025 гг.

Ключевые слова: князь, внутренняя и внешняя политика, раннефеодальная Польша, государственные территориальные пределы, военные силы.

This article investigates aspects of domestic and foreign policy of the Polish Duke Boleslaw the Brave during his reign: 992–1025 years.

Keywords: prince, domestic policy, foreign policy, rannofeodala Poland, state territorial boundaries, forces.

ЕВОЛЮЦІЯ ІТАЛІЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ МИХАЇЛА VIII ПАЛЕОЛОГА (1259–1282 рр.)

У статті автор простежує еволюцію італійської політики візантійського імператора Михаїла Палеолога. Виділено три етапи, які були характерні для стосунків між Візантією, Венецією та Генуєю. А також відзначено залежність зовнішньої політики Михаїла Палеолога по відношенню до італійських республік від міжнародної ситуації др. пол. XIII ст.

Ключові слова: Візантія, Венеція, Генуя, Михаїл Палеолог.

Історія взаємовідносин між Візантією та італійськими республіками Генуєю та Венецією в період правління Михаїла VIII Палеолога (1261–1282 рр.) є однією з найактуальніших проблем тем сучасної медієвістики. Її розробка необхідна для розуміння сутності історії пізньої Візантії, системи міжнародних відносин в Середземному та Чорному морях.

На останньому етапі існування візантійської держави її найактивнішими партнерами виступають Генуя та Венеція, які з XIII ст. відіграють провідну роль в середземноморському регіоні, певною мірою визначаючи шляхи його розвитку. Візантія, Венеція і Генуя утворюють систему відносин, характер яких впливав на розстановку політичних сил в регіоні. Механізми взаємодії між складовими цього трикутника формуються саме в період правління Михаїла VIII Палеолога.

Історія візантійсько-італійських відносин часів Михаїла Палеолога були в центрі уваги багатьох дослідників Проблема венеційсько-візантійських стосунків була в центрі уваги як європейських, особливо італійських дослідників, так і американських. Серед італійських авторів слід насамперед назвати роботи Р.Чессі з економіки й політики Венеції в XIII ст. та її середземноморської експансії; Дж. Кракко, що розглядає “дипломатичний динамізм” Венеції, в тому числі й у відносинах з Візантією; С. Борсарі у своїй роботі приділяє увагу розходженню цілей і завдань Михаїла VIII Палеолога і Генуї після 1261 р. Безпосередньо періоду правління Михаїла VIII Палеолога присвячена робота Д.Джеанакполса. Історія відносин з Генуєю і Венецією та їх вплив на зовнішню і внутрішню політику візантійського імператора розглядається у контексті зміни міжнародної ситуації. У роботі Д.М.Нікола подається загальна картина тієї ситуації, яка склалася після відвоювання Константинополя в 1261 р. Досліджувана нами проблема зачіпалася у працях Ф.Тір’є з венеційської Романії, І.Хрїзостомідеса про торгівлі привілеї венеційців за Палеологів.

Окремим об’єктом дослідження зарубіжних істориків стали генуезько-візантійські відносини. Однією з ранніх робіт є дослідження К.Манфроні, який проаналізував проблеми міжнародних відносин в районі проток у другій половині XIII ст. Дж.Пістаріно аналізує генуезько-візантійські стосунки з урахуванням гібеллінської орієнтації Генуї, яка під час Михаїла VIII Палеолога, перед обличчям Анжуйських планів, забезпечила їй центральне становище в європейській політиці. Питання про зв’язок між візантійською політикою і конфліктом на Заход між Гфельфами і Гібеллінами піднімає і С.Орігоне. Різні аспекти генуезької політико-ідеологічної та соціально-економічної історії та, в її рамках, проблеми генуезького присутності в Романії в XIII ст. розглядаються в роботах Е.Бассо, Л.Баллетто, Дж.Петті Бальбі, Дж.Аіральді. Комплексне дослідження торговельно-економічної діяльності генуезців в регіоні аж до початку XV ст. здійснив М.Балара, робота якого є класичною з історії Генуезької Романії. Німецький дослідник П.Шрайнер узагальнив політичні, економічні та культурні зв’язки між Візантією і Генуєю.

Взаєминам між Візантією і Генуєю, у тому числі в період правління Михайла VIII Палеолога, присвятила свої дослідження Є.Ч.Скржинська. М.П.Соколов досліджує еволюцію політики Візантії по відношенню до Венеції і Венеції по відношенню до Візантії. Характер і закономірності політики Генуї і Венеції у Візантії та в Латинській Романії проаналізовані в численних дослідженнях С.П.Карпова. Найсучаснішими роботами з історії візантійсько-італійських стосунків за часів Михайла Палеолога є дослідження М.Бахматової.

Відзначаючи здобутки світової історіографії у вивченні поставленої проблеми маємо зауважити, що комплексне висвітлення проблеми взаємостосунків між Візантією, Генуєю і Венецією відсутнє.

Метою статті є дослідження еволюції італійської політики Михайла Палеолога в 1259–1282 рр.

У 50-х рр. XIII ст. як на Заході, так і на Сході змінились тенденції розвитку міжнародних відносин. У Нікеї склались сприятливі передумови для відновлення Візантійської імперії, тоді як Латинська імперія доживала останні дні. Для реалізації своїх амбіційних планів Михайлу Палеологу потрібен був союзник. Таким союзником стала Генуя, якій, у свою чергу, потрібна була перемога над Венецією. Так сформувались передумови для укладання Німфейського договору.

Німфейський договір між Генуєю та Нікеєю був укладений 13 березня 1261 р. за участі генуезьких послів Гульєльмо Вісконті та Гварнеріо Джудіче, ратифікований з доповненнями і уточненнями 10 липня того ж року в Генуї, куди разом з генуезькими послами прибули послы від візантійського імператора [6, с.223].

Договір проголосив вічний мир між Візантією та Генуєю і війну між Візантією та Венецією. Генуезькі купці отримали право безмитної торгівлі, дозволялись торгівні станції генуезців на західному узбережжі Малої Азії з передачею Смірни, в Салоніках, на островах Лесбос, Хіос, Крит, Евбея, особливо – в Константинополі. Генуезці відмежувались від втручання візантійської влади у їх справи, імператор міг наймати їх на службу, але не міг приймати жодного у васали, всі вони були підсудні лише консулам та своєму константинопольському подесті.

Відкриття константинопольського ринку (в разі відвоювання Константинополя) передбачало можливість вільного експорту продовольства і зерна без сплати мита. Як вважає Є.Ч.Скржинська, імператор відмовився не лише від хлібної монополії, але і права одночасної та примусової скупки зерна й іншого продовольства в державні склади на випадок голоду в Константинополі, що було серйозним і небезпечним кроком [6, с.224].

Важливими є статті, які регулювали юридичний статус генуезців на території Візантії. Вони отримали право відкриття консульства і визнавались суб'єктами права Генуезької республіки в кримінальних та цивільних справах. Варто відзначити, це було запроваджено ще за Мануїла I Комніна (перший генуезько-візантійський договір 1155 р.) [2, с.145]. Це положення поширювалось і на генуезців, які перебували на службі в імператора.

За договором імператор не мав впускати до своїх портів торговельні, військові кораблі, ворогів Генуї, крім пізанських. Наявна в договорі і спеціальна стаття, яка регулювала право переходу через проливи і вільну навігацію в Чорному морі. Вона являла особливу важливість для генуезців. Чорне море традиційно вважалось “внутрішнім морем” Візантійської імперії. Після 1204 р. відповідно до Partitio цей регіон ставав зоною впливу Венеції [3, с.5–17]. Тепер ситуація стала діаметрально протилежною. Як і у вище згаданій статті, на місце Венеції заступила Генуя, якій гарантувалось виключення її латинських конкурентів, крім Пізи та тих, хто діяв в інтересах Візантії-Нікеї. Дозвіл вільної навігації в цій зоні – заходу і виходу, з товаром і без нього, проведення будь-яких комерційних операцій – розв'язав руки генуезцям у здійсненні їх плану організу-

вати транзитний рух товарів через Крим і створило фундамент всієї системи генуезьких факторії в Причорномор'ї та Приазов'ї [6, с.224].

Загальнопоширеною є думка про те що, Німфейський договір справив істотний вплив на подальші події, так як заклав основи генуезької могутності у Візантії, так само, як договір 1082 р. заклав основи могутності венеційської. Умови договору в частині зобов'язань Візантії, що тривали до кінця її політичного існування і перетворилися в невід'ємний привілей генуезців, залишалися, на думку Є.Ч.Скржинської, з першого до останнього дня їх дії згубними для слабнучої імперії [6, с.224]. Явне зміщення балансу інтересів на користь генуезців дозволяє деяким вченим розглядати Німфейський договір як найбільший промах візантійської дипломатії, що негативно позначилося на її подальшій історії [4, с.345].

Окрему проблему становить питання про роль Пізи в системі візантійсько-генуезьких стосунків. У відносинах з Візантією пізанці займають особливе місце. У рамках одного документу Піза згадується як союзник Візантії та ворог імперії поряд з Венецією. Зазвичай, в історіографії звертається увага насамперед на проблему наділення пізанців винятковими правами. Але, не рідко, це питання або делікатно обходиться чи не виходить за рамки припущень загального характеру. Як вважає К.Манфроні, можливо, Піза вже раніше уклала якийсь договір з Палеологом, текст якого, однак, до нас не дійшов, або навіть стала союзницею Візантії. Причини такої невизначеності полягають у тому, що у нас поки немає доказів наявності аналогічного договору Михаїла VIII Палеолога з Пізою [1, с.129].

В.Гейд пише, що Михаїл Палеолог і не збирався заохочувати тільки генуезців. Навпаки, в його наміри входило стимулювати ворожнечу між латинянами з тим, щоб уникнути небезпеки об'єднання їх сил у спільній боротьбі за Константинополь. На думку Д.Нікола, розбрат між Венецією, Генуєю і Пізою, творцем якого була Візантія, перетворився згодом в одну з основних причин занепаду Візантії [9, р. 105–106].

Таким чином, питання про можливу угоду між нікейським імператором і Пізою, що передує Німфейському договору, залишається відкритим. М. Бахматова схиляється до думки про те, що посилання на Пізу були ні чим іншим, як дипломатичним прийомом Михаїла VIII Палеолога з метою уникнути зосередження виняткових прав у однієї держави, і що відповідало політико-дипломатичним традиціям Візантії [1, с.130–131].

Після відвоювання Константинополя Візантійська імперія опинилась в епіцентрі міжнародної політики середземноморських держав. Для того, щоб утримати панівне становище, вона потребувала значно більше сил і засобів, ніж ті, якими вона володіла. З іншого боку, жодна із політичних сил регіону не була настільки міцною, щоб самотійно розгромити відновлену державу.

Ставлення до Генуї швидко змінилось. В сучасній історіографії наявні різні припущення щодо конфлікту між Генуєю і Візантією в 1264 р. Міркування про це можливі лише на підставі латинських джерел, оскільки в оповідях візантійських істориків відсутні важливі події цього часу. На 1264 р. припадає чергове загострення венеційсько-генуезького конфлікту, який змусив Михаїла VIII Палеолога відмовитись від послуг генуезького флоту. І хоча це не було безпосередньою причиною розриву стосунків з Генуєю, але свідчило, що розраховувати на її ефективну допомогу вже не можна. Останньою краплею стало розкриття змови Гверчо, яка мала на меті відновити латинське панування у Візантії під егідою Манфреда Гогенштауфена та Генуї, яку Ш.Папакостеа визначив як першу кризу у візантійсько-генуезьких стосунках після Німфейського договору. За своєю суттю, цей факт свідчив про небезпеку формування нового антивізантійського блоку, який спирався на прагматичні політичні та економічні цілі з опорою на військовий потенціал Генуї та Сицилійського королівства [1, с.190]. Реакція імператора була рішучою та швидкою. Він позбавив Геную, а разом з тим і весь анти-

візантійський альянс головного козиря – генуезької присутності в Константинополі. В цьому контексті важливим є те, що на боці імператора були як сила, так й ініціатива.

Так завершився “генуезький” етап зовнішньої політики Михаїла VIII Палеолога. Зневірившись в генуезцях імператор вирішив припинити війну з Республікою св. Марка та розпочав шукати нових союзників. Звичайно він звернувся в бік Венеції.

Венеційська республіка в цей час також шукала будь-яких засобів відновити свої позиції в місті та імперії. Рішення цього завдання можна було шукати або військовою силою, або мирними переговорами [7, с.78]. Перемоги венеційського флоту над генуезьким, загроза створення антивізантійського альянсу між Венецією та папською курією, чутки про тайну змову італійців та підготовку флоту для нападу на Константинополь – все це було вагомими аргументами на користь нової орієнтації у візантійській зовнішній політиці.

Перший крок був зроблений Михаїлом VIII Палеологом в 1265 р. Після обміну делегаціями 18 червня 1265 р. був підготовлений проект договору, який і був направлений венеційському дожу. Згідно з його положеннями, Венеції надавались широкі права на території Візантії, подібні до тих, які свого часу отримала Генуя за Німфейським договором. Більше того, імператор брав на себе зобов'язання вигнати з території імперії генуезців та ніколи їх сюди не допускати [7, с.80]. Венеція мала виконувати союзницькі зобов'язання по відношенню до противників Візантії, серед яких називались папство, Франція, Сицилія, Кастилія, Арагон, Англія, Генуя, Піза, Анкона і Карл Анжуйський [1, с.194].

Доля ймовірного договору виявилася складною. В цей час у міжнародній ситуації сталися події, з яких Венеція намагалась отримати користь, більшу ніж від укладання договору з Візантією. Крім того, підписавши договір з Візантією Венеція визнала б таким чином відновлення імперії як держави і поставила б під сумнів свої міжнародні зобов'язання. Для республіки св. Марка можливості збройного відвоювання Константинополя ще не були вичерпані. Тому Венеція вирішила не поспішати з підписанням проекту угоди у 1265 р. [7, с.80–81].

Таким чином, головною рисою венеційсько-генуезької політики Михаїла Палеолога в 1261–1265 рр. була тактика сепаратних домовленостей з однією республікою при виключенні іншої. Стратегічні завдання при цьому залишались незмінними протягом всього періоду правління імператора. Модель такої політики була традиційною для візантійської імперії і базувалась на концепції переважання імперії ромеїв над іншим світом (А.Дюсельє). Тактика ж диктувалась потребами моменту й специфікою ситуації в кожному окремому випадку.

Наприкінці 60-х рр. XIII ст. складаються об'єктивні причини для зближення Візантії та італійських морських республік. До цього часу змінились і позиції візантійського імператора. Тепер імператор мав усі можливості для того, щоб наблизивши обидві республіки – Венецію та Геную – граючи на їх суперечностях, здійснювати контроль над ними. Для цього були наявні всі необхідні умови, оскільки обидві республіки опинились в несприятливому для себе становищі.

Новий етап у стосунках між Візантією та італійськими морськими республіками розпочався з укладанням договорів як з Генуєю в 1267 р., так і Венецією у 1268 р. А головною причиною змін з політиці Михаїла VIII стала зміна міжнародної ситуації.

Ініціатива укладання нового договору з генуезцями відходила від Візантії [8, р.50]. До Генуї була відправлена делегація, яка від імені імператора пробачала генуезцям їх поведінку і пропонувала мир. Генуезці мир прийняли, і відразу відправили до Константинополя свою делегацію на чолі з Франческо да Камілла. Найголовнішим результатом переговорів стало повернення опальних італійців з Іраклії фракійської до столиці.

Генуезців поселили в західній частині Пери в Галаті, поза стінами, в незахищеному місці, уздовж узбережжя затоки Золотого рогу. В стратегічному плані таке поселення було вигідне для Константинополя, проте, з військової точки зору, досить несприятливим, для самих генуезців.

Питання про угоду 1267 р. між Візантією і Генуєю і досі залишається відкритим. Неясно, чи є вона окремим договором, який доповнює попередній, або ж простим відновленням Німфейського 1261 р., денонсованого візантійською стороною у 1264 р. (якщо це мало місце) з уточненням з приводу місцезнаходження генуезької колонії в Константинополі й виключенням антивенетійського аспекту. Цілий ряд фактів міг би свідчити, на перший погляд, на користь другого припущення [1, с.210]. 19 березня 1267 р. генуезький подеста затребував копію вищевказаної угоди у комунального нотаріусу. Відомі нам списки Німфейського договору відносяться до 1267 р. і 1285 р. Очевидно, що перший був зроблений у зв'язку з новими переговорами.

Існує думка, яку поділяє М.Бахматова, що саме з цієї угоди починається неухильне зростання економічної та військової присутності Генуї у Візантії, яке триває аж до XV ст. Поряд з цим, з політичної точки зору, навіть якщо “*de jure*” угода 1267 р. могла бути простим відновленням і підтвердженням Німфейського договору (в тому випадку, якщо він формально розірваний не був), укладення його “*de facto*” знаменує новий етап у візантійсько-генуезькій дипломатії. На цьому етапі базові принципи взаємини двох сторін докорінно змінюються. Генуезці в діалозі з Візантією втрачають дві принципові переваги: ексклюзивність, тобто привілейованість у відносинах з Константинополем і свободу у виборі місця проживання, так як не можуть більше перебувати на території столиці, в той час як громадяни Венеції і Пізи залишаються жити хоча і окремо, під контролем, але в їх стародавніх кварталах, всередині міста [1, с.212].

Одночасно з генуезько-візантійськими переговорами розгортається активна дипломатична діяльність по укладанню угоди між Візантією і Адріатичною республікою. Саме венеційці виступають ініціаторами переговорів. Так вони прагнуть взяти ситуацію під свій контроль і не допустити виключення Венеції зі складної системи міжнародних відносин в Причорномор'ї і Східному Середземномор'ї. До цього часу венеційці вичерпали всі можливості на отримання допомоги і підтримки в справі завоювання Константинополя та імперії Романії і вдовольнилися укладанням перемир'я з Візантією. Італійський вчений Дж. Равен'яні пише, що відмова Венеції в 1265 р. ратифікувати договір з Візантією не привела до розриву двосторонніх дипломатичних відносин. А підштовхнула Венецію до відновлення контактів з Михаїлом Палеологом, затримки в реалізації Анжуйських планів, і звістки про переговори між Карлом Анжуйським і Генуєю [1, с.213].

1 листопада 1267 р. від імені та за дорученням дожа Ран'єро Дзена з Венеції до Константинополя відправляється делегація у складі Марко Бембо і П'єтро Дзено [7, с.82]. Договір з Венецією був укладений після серії переговорів 4 квітня 1268 р., ратифікований 30 червня того ж року в присутності візантійських послів Цимісіхиса Віскутеса і Георгія Калодукаса. Як зауважує Д. Нікол, сама форма цієї угоди в більшій мірі зв'язувала венеціанців з юридичної точки зору і залишала набагато менше можливостей для того, щоб обійти або порушити будь-яким чином його статті.

Найважливішою відмінністю цієї угоди від попереднього проекту стало те, що венеційці більше не отримували жодних переваг порівняно з генуезцями. Не могли вони вимагати і вигнання генуезців з імперії. Це може служити зайвим підтвердженням того, що угода з венеційцями була підписана після домовленості з Генуєю.

Договір укладався на п'ять років, протягом яких Венеція не повинна була ні вступати в союзи проти Візантійської імперії, ні надавати своїх транспортних засобів її ворогам. Категорично заборонялося як одній, так й іншій республіці вступати в сутички на території Візантії: в протоках і в Чорному морі, від мису Абідос і далі на схід. Якщо

ж це відбувалося, імператор ставав арбітром у суперечці між двома супротивниками, отримуючи в тому числі й право накласти руку на майно винного, щоб відшкодувати збиток, понесений потерпілою стороною [1, с.215].

Було вирішено питання про офіційний статус республіки Св. Марка у Візантії. Відтепер дож втрачав право на пишний титул “володаря трьох восьмих імперії Романиї”. Натомість він повинен був іменуватися “володар земель і островів, що знаходяться під його владою”. Представник дожа в Константинополі отримував титул “байло” замість “подеста” [7, с.82].

Венеційці допускалися на всі території імперії та звільнялися від сплати податків. Однак, вони не отримували в дар ніякої постійної торговельної станції. Для користування такою передбачалася сплата оренди. На таких умовах венеційці отримували право користування нерухомістю: будинками, хлібопекарнями, печами та банями як у самому Константинополі, так і в інших районах Візантії. Імператор зобов’язувався не нападати на венеційські володіння в Короні, Модоні, на Криті й на островах Архіпелагу. Обіцяв він і поважати договір, укладений раніше (в 1262 р.) між Венецією та Ахейським принцом з приводу Негропонта. Регулювалися юридичні аспекти венеційської присутності у Візантії. Дуже важливим видається положення договору, що передбачає право вільної купівлі венеціанськими купцями зерна на території імперії і транспортування його в будь-якому напрямку, за винятком територій, що знаходяться в стані ворожнечі з візантійським імператором [1, с.216–217].

Договір 1268 р. відрізнявся від того, який був запропонований венеційцям трьома роками раніше. Цього разу просителем виступала Венеція, а Візантія, не тільки з формальної точки зору, у відповідності до договірних формул міжнародних угод того часу, але і *de facto* прихильно прийняла її пропозицію. Договір 1268 р. започаткував новий етап у венеційсько-візантійських відносинах.

Так республіка св. Марка стає одним з партнерів Візантії поряд з Генуєю. Така розстановка політичних сил і створює ту саму довгоочікувану рівновагу, до якої Михаїл Палеолог з самого початку прагнув і яку формально заклав Німфейським договором, протиставивши Геную – Пізі. Однак, як ми вже відзначали, застосувати цей принцип в конкретно-політичних умовах 1261–1267 рр. було неможливо. Його реалізація стала можливою тільки зараз.

Г.Острогорський вважав, що, в порівнянні з попередньою політикою, що зв’язувала в односторонньому порядку Візантію з однією з морських республік, і протиставляла, таким чином, їх один одному, політика паралельних угод, як перевагу, мала те, що зменшувалася ймовірність об’єднання флотів Генуї і Венеції з антивізантійськими силами Заходу, даючи, в той же час, можливість Візантії використовувати в своїх інтересах ворожнечу цих республік, протиставляючи одну іншій [5, с.551].

Логічним розвитком політики дипломатичного рівноваги стало підписання 22 серпня 1270 р. в Кремоні п’ятирічного перемир’я між Генуєю, Венецією і Пізою, яке в дійсності тривало набагато більше. Головною метою цього акту було не стільки встановлення перемир’я, скільки припинення ворожнечі, оскільки різниця інтересів між республіками була надто великою. Основні положення перемир’я зводилися до взаємного зобов’язанням не нападати ні на суші, ні на морі на підданих вищезазначених республік, і, не передбачаючи відмови жодної зі сторін від діючих договорів з третіми особами, прагнути до поваги взаємних інтересів.

У середині XIII ст. генуезький фактор знову стає об’єктом значної уваги в Константинополі. Яскравими проявами цього стали два епізоди візантійсько-генуезьких стосунків в середині XIII ст., описані Григорою і Пахімером. Це був досить важкий період генуезько-візантійських відносин, коли термін дії попередньої угоди вже давно закінчився, а новий договір, положення якого були вже розроблені, ще не отримав своєї ратифікації з боку генуезького уряду, який, можливо, вичікував, який розвиток отри-

мають події, пов'язані з експедицією Карла Анжуйського. (Зазначимо, що тоді ж вичікувальну позицію зайняла і Венеція.) Саме відсутність можливості юридичного врегулювання конфлікту змусило Михаїла Палеолога особисто втрутитися у вирішення конфліктних ситуацій, що було йому незвичайно вигідно з політичної точки зору.

У жовтні 1275 р. договір ратифікується і в ньому ми знаходимо положення, що регулюють найскладніші і найсуперечливіші аспекти візантійсько-генуезьких відносин. Договір цей передбачав наступне: Німфейська угода визнавалась діючою, проте, виключався, як і в редакції 1267 р. його антивенеційський аспект. У нових політичних умовах головним ворогом візантійців оголошувався Карл Анжуйський. (Тепер, коли позиції визначилися, генуезці могли ратифікувати такий договір).

Генуезці зобов'язувалися не укладати договорів з ворогами імператора. У договорі передбачалося і врегулювання кримінальних інцидентів. Призначення поести генуезької колонії узгоджувалося з візантійським імператором. Тут явно робиться натяк на необхідність забезпечити себе від можливості виникнення змов в генуезькому середовищі. За імператором підтверджувалося право використання у воєнний час генуезьких торгових суден, що перебувають у візантійських портах. З іншого боку, встановлювалося право утримувати в портах генуезькі судна у випадку здійснення візантійським флотом військових маневрів, з метою збереження секретності останніх.

Отже, “лютість” реакції Михаїла Палеолога була демонстративним актом, який покликаний був показати, що попри підписання Ліонської унії і “приниження” греків з боку римо-католицької церкви, господарем в Константинополі залишається візантійський імператор і компроміс з папою римським зовсім не означає поразку по відношенню до представників католицького табору, що проживають в столиці, тобто до Генуї.

Історія конфронтації генуезців з візантійцями відображає початковий етап становлення генуезького домінування в чорноморському регіоні. Генуезці прагнули утвердитися тут за всяку ціну, навіть ціною виклику візантійським властям. По закінченню лише двох років з часу повернення до Константинополя (в Галату) в 1267 р., вони вже заявляють про свій намір потіснити свою суперницю Венецію. Але тепер за встановлення своєї переваги над Венецією і Пізою їй треба було жорстоко боротися.

Укладаючи в 1275 р. мир з Карлом Анжуйським, Михаїл Палеолог розумів, що купує мир дорогою ціною: тепер не лише венеційські, а й генуезькі купці були вільні в межах імперії від будь-якого оподаткування. Крім купців цих республік в Константинополі здійснювали свої операції й представники інших італійських міст, хоча і платили на користь імперії мито, ймовірно, в розмірі 2–2,5%. Саме стільки платили купці Пізи, Флоренції та інші в часи Бальдуччо Пегалотті. Тобто, політика протиставлення коштувала досить дорого. А венеційців використовували кожен випадок для розширення своїх привілеїв. Після того, як в 1275 р. Михаїл Палеолог підтвердив Генуї її привілеї, Венеція в 1276 р. знов поставила питання про новий договір, хоча дія попереднього ще не минула. Результатом переговорів став імператорський хрисовул від 1277 р. Він забезпечував венеційцям їх попередні привілеї, закріплював їх володіння в межах Романії, значно розширював їх квартал в Константинополі, позитивно вирішував питання про венеційське консульство в Солуні, розширяв юрисдикцію венеційського байло в Константинополі. Хрисовулу була надана форма договору, дія якого тривала протягом двох років і автоматично продовжувалась ще на два, якщо одна сторона не відмовлялась. Всі непорозуміння потрібно було вирішувати мирним шляхом.

Так Візантія йшла на поступки, щоб забезпечити себе від нападу з Заходу і розв'язати собі руки для зміцнення свого становища. На короткий час мета була досягнута.

Таким чином, в розвиткові італійської політики виділяється три основних етапи (М.Бахматова):

– Перший етап від 1261 р. до 1265 р. Його головною характеристикою є орієнтація Візантії на сепаратні угоди з італійськими морськими республіками: спочатку з Генуєю, потім з Венецією. Однак, політика ця виявляється неперспективною.

– Перехідний період: друга половина 1265 – перша половина 1267 рр., який характеризується перестановкою сил на міжнародній арені. Попередня тактика Михайла Палеолога щодо Венеції і Генуї вже не дієва, а для нової – умови тільки створюються.

– Другий етап – друга половина 1267 – поч. 70-х рр., знаменується переходом до політики балансування між Генуєю і Венецією. Цю політику визначають як “систему дипломатичного рівноваги”, яка характеризувалася укладенням паралельних договорів як з однією, так і з іншою республікою.

– З середини 70-х рр. починається новий, третій, етап венеційсько-генуезької політики Михайла VIII Палеолога, що закінчився з його смертю в 1282 р. Цей етап сягає корінням зміни ситуації на міжнародній арені в перш. пол. 70-х рр., яка змусила Михайла Палеолога вдатися до такого радикального рішення, як укладання Ліонської унії. Таким чином, наприкінці правління імператора знову ми бачимо дві республіки в протилежних таборах, як це було в 1261 р. Політика “рівноваги” першого Палеолога зазнає краху.

1. Бахматова М. Н. Взаимоотношения между Византией и итальянскими морскими республиками (1261–1282 гг.) : дис. на соиск. учен. степени канд. истор. наук : спец. 07.00.03 “Всеобщая история” / Бахматова Марина Николаевна – М., 2003. – 416 с.
2. Карпов С. П. Итальянские “бароны” трапезундских императоров / С. П. Карпов // Византийский временник. – 1995. – Т. 56 (81). – С. 144–155.
3. Карпов С. П. Путиями средневековых мореходов. Черноморская навигация Венецианской Республики в XIII–XV вв. / С. П. Карпов. – М. : Наука, 1994. – 158 с.
4. Культура Византии, XIII–первая половина XV в.: К XVIII Международному конгрессу византинистов (8–15 августа 1991 г., Москва) / [С. П. Карпов, П. И. Жаворонков, И. П. Медведев и др.] ; отв. ред. Г. Г. Литаврин; [АН СССР, Институт всеобщей истории]. – М. : Наука, 1991. – 637 с. – [Том 3].
5. Острогорский Г. А. История Византийского государства / пер. с нем.: М. В. Грацианский; ред. П. В. Кузенков. – М. : Сибирская благовонница, 2011. – 895 с.
6. Скржинская Е. Ч. Генуезцы в Константинополе в XIV веке / Е. Ч. Скржинская // Византийский временник. – 1947. – Т. I (XXVI). – С. 215–234.
7. Соколов Н. П. Венеция и Византия при первых Палеологах (1263–1328) / Н. П. Соколов // Византийский временник. – 1957. – Т. XII. – С. 75–96.
8. Balard M. La Romanie Genoise (XII–e debut du XV–e siecle) / M. Balard. – Roma, 1978. – Т. 1. – 490 p.
9. Nicol D. N. Byzantium and Venice. A study in diplomatic and cultural relations / D. N. Nicol – Cambridge, 1994. – 480 p.

В статье автор прослеживает эволюцию итальянской политики византийского императора Михаила Палеолога. Выделены три этапа, которые были характерны для отношений между Византией, Венецией и Генуей. А также отмечена зависимость внешней политики Михаила Палеолога по отношению к итальянским республикам от международной ситуации вт. пол. XIII в.

Ключевые слова: Византия, Венеция, Генуя, Михаил Палеолог.

The author analyzes the evolution of Italian politics of the Byzantine Emperor Michael Palaeologus. Identifies three stages that have characterized the relations between Byzantium, Venice and Genoa. And also noted the dependence of foreign policy of Michael Palaeologus in relation to Italian republics of the international situation in the second half of the XIII century.

Keywords: Byzantium, Venice, Genoa, Michael Palaeologus.

РОЗВИТОК ЧЕСЬКОЇ ТА СЛОВАЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ (1901–1939 рр.)

У статті аналізується розвиток чеської та словацької культури на початку ХХ ст. та між Першою і Другою світовими війнами. Відображено прогрес у галузі культури в Чехословаччині та набуття нею європейського рівня.

Ключові слова: освіта, наука, література, образотворче мистецтво.

Початок ХХ ст. ознаменувався дальшим розвитком чеської культури, який здійснювався з врахуванням суспільних потреб. У Чеських землях передусім зверталася увага освіти. Тут вже існували різноманітні освітні навчальні заклади – початкові, сільські і міські школи, реальні і класичні гімназії, а також професійні школи [1, с.295]. Неповною середньою освітою було охоплено понад 96% дітей. Всупереч перепонам зі сторони австрійських властей створенню чеських шкіл, у 1914 р. їх налічувалося 57% від загальної чисельності шкіл. У Чеських землях завдяки існуючій системі освіти на початку ХХ ст. було досягнуто майже суцільної писемності. Закінчення класичних гімназій давало право на продовження освіти [11, с.631].

Підготовка спеціалістів вищої кваліфікації насамперед здійснювалася у Празькому університеті (Карлов університет), який, завдяки наявності значної кількості науковців, продовжував бути головним центром чеської науки. У Брно існувала Вища технічна школа. В 1909 р. у Празі створено Національний технічний інститут. Існував також Гірничий інститут у Прибрамі, Празька консерваторія і Академія наук словесності та мистецтв [1, с.295; 11, с.631].

Наявність підготовленої національної наукової та технічної інтелігенції сприяла розвитку чеської науки. Учені на початку ХХ ст. здійснили цінні дослідження у її різних галузях. Особливо для чеської і світової науки важливе значення мали результати досліджень так званих рідних земель, який провів чеський хімік Богуслав Браунер (1855–1935). Дальшому розвитку фізичних наук посприяли полярографічні дослідження Б.Кучера (1874–1921), а в галузі оптики Ф.Завішека (1879–1945), рентгенових променів Д.Долейшека (1895–1945). Для математики важливими були праці Ф.П.Студнічки (1836–1903) [1, с.295–296].

В історичній науці відзначився працями з історіографії та чесько-польських відносин Ярослав Голл (1846–1929). На рубежі двох попередніх століть він спільно з А.Резеком заснував “Чеський історичний журнал”, який видається до цього часу та сприяє формуванню суспільно-політичних поглядів чеських громадян [10, с.225]. Розвитку чеської історичної науки сприяли: Вацлав Новотний (1869–1932) – дослідник гусизму та ранньої історії Чехії, Л.Нідерле (1865–1944) – автор багатотомної праці з археології “Слов’янські старовини” (1902–1925) [1, с.297–298].

Розвитку чеської культури сприяла посилена увага чехів до рідної мови, якою видавалися наукові праці, навчальна та художня література, журнали тощо. Знаменною подією стало видання багатотомної чеської енциклопедії – “Оттова наукового словника” (“Отто” – назва видавництва). Зверталася увага періодиці та журналістиці. В кожному краї та значному місті виходили друковані видання [10, с.225–226]. Це сприяло активізації громадського життя чеського населення та його боротьбі за національну незалежність.

На початку ХХ ст. дальше розвивалася чеська художня література. Незважаючи на різні впливи, в ній зберігся реалістичний напрям. Художня література збагатилася поетичними творами. Серед відомих чеських поетів був Антонін Сова (1864–1928). Він видав більше 30 збірок віршів, зокрема “Відважні авантюри” (1906), яка відзначилася своїм радикалізмом. На чеську культуру позитивно впливала творчість поета-симво-

ліста Отокара Бржезіна (1868–1929). Популярністю відзначилася книга поета Петра Безруча (1867–1958) “Сілезькі пісні” (1909) у якій відображено доля чехів у Сілезії в умовах польського пригночення [10, с.228]. У чеському суспільстві особливо цінилася творчість поета Франі Шрамека (1877–1952) за її демократизм та антивоєнну спрямованість. В честь цього поета на його батьківщині проводилися фестивали чеської літератури і мови “Шрамекова Сobotка” [10, с.231].

Чеська проза особливо відзначилася творчістю Алоїза Ірасека (1851–1930). Він присвятив ряд романів визвольній боротьбі чеського народу, а у п’есах “Ян Гус” (1911), “Ян Жижка” (1903), “Ян Рогач” (1914) відобразив гуситську епоху [10, с.233–235]. К.В.Райс (1839–1926), Т. Новакова (1853–1912), Я.Гербен (1857–1936) у прозаїчних творах охарактеризували життя селян, а І.Геррманн (1854–1935) – міщан [10, с.234].

Якісному піднесенню чеської літератури посприяло виникненню літературознавства. З історії чеської літератури опублікували праці Я.Влчек та Я.Якубец [10, с.237].

У Чехії розвивалося театральне мистецтво. Завдяки відомому драматургу та режисеру Ярославу Квaпілу (1868–1950) розквітав Національний театр у Празі. На його сцені ставилися п’еси А.Ірасека, опери Б.Сметани, А.Дворжака та ін. У 1907 р. відкрито пражський театр у Виноградах. У провінціальних містах створювалися драматичні колективи та професійні театральні трупи. У Чехії також розвивався ляльковий театр [1, с.308].

Під впливом видатних композиторів, основоположників чеської національної музики Б.Сметани та А.Дворжака у Чехії розквітало музичне мистецтво. На початку ХХ ст. його насамперед представляли Леош Яначек (1854–1928), Йозеф Сук (1874–1935) та Йозеф Фостер (1859–1951). Л.Яначек у 1918 р. завершив симфонічну рапсодію “Тарас Бульба” (1918), завдяки якій посилилася його популярність. Серед творів Й.Сука особливо відзначилися симфонічна поема “Прага” (1904) та симфонія “Азраїл” (1906). Й.Фостер написав твори різних жанрів [7, с.240–252].

Чеське музичне мистецтво також прославили Карел Коваржовіц (1862–1920) і Отакар Острчіл (1879–1935) – режисери Національного театру, які особливо відзначилися постановкою опер Б.Сметани [7, с.255]. Зразковими виконавцями музичних творів були чеські вокалісти К.Буріан, Е.Дестіннова та скрипачі Ф.Ондржічек, Я.Кубелік, Я.Коціан [10, с.238].

Одним з музичних центрів Європи була Прага. Тут в Національному театрі створено хорове та різні музичні товариства. На 300 тис. населення Праги припадало близько 990 дитячих державних та приватних музично-освітніх установ. Музичні товариства і клуби виникали і в інших містах. Класичну музику пропагували Чеська філармонія і аматорський симфонічний оркестр – Оркестрове товариство [10, с.237–238].

Інноваційні зміни здійснилися в чеському образотворчому мистецтві та архітектурі. Більшість художників та архітекторів проявляли модерністичний підхід до своєї творчості, завдяки чому вона досягла європейського рівня. В чеському образотворчому мистецтві відзначився майстер пейзажного живопису Антонін Славічик (1870–1910), який яскраво відобразив чеську природу та панораму Праги. Авторкою празьких пейзажів була і Зденка Браунерова (1858–1934) [10, с.248–249]. Художник Альфонс Муха (1860–1939) нарисував одну з кращих своїх картин “Старчиха”. “Сибір” (1914). Знатним майстром-оформлювачем книги став Войтех Прайссиг (1873–1944) [10, с.258].

В галузі скульптурного мистецтва утвердилася національна школа європейського рівня. У цьому ж жанрі прославився Йозеф Вацлав Мислбек (1848–1922) – творець монументальної кінної статуї Св.Вацлава у Празі [4, с.434]. Авторами скульптурних шедеврів були також Франтішек Білек (1872–1941) та Ян Штурс (1880–1925) [10, с.260–263].

Архітектором Яном Котерою (1871–1923) спроектовано Музей в м. Градец Кралове та Комплекс Празького університету [10, с.252].

Отже, початок ХХ ст. ознаменувався новим етапом розвитку чеської культури, яка, завдяки її творцям набувала європейського рівня та світового визнання.

На словацьку культуру на початку ХХ ст. негативно впливала політика мадяризації. У Словаччині угорська влада пропагувала концепцію існування “єдиної угорської політичної нації”, що заперечувало наявність словацької нації. Мадяризації передусім піддавалася освіта. Проведене реформування у цій галузі в Австро-Угорській імперії привело у Словацьких землях до різкого скорочення числа словацьких шкіл. У 1900 тут налічувалося 195 шкіл зі словацькою і 167 словацькою і угорською мовами навчання [6, с.142].

Витіснення національної освіти у Словацьких землях продовжувалося у наступні роки. У 1910 р. тут налічувалося 429 словацьких народних (початкових) шкіл, а на передодні Першої світової війни 365, у яких навчалася лише шоста частина усіх словацьких дітей [6, с.142].

Досить мало словацьких дітей відвідувало школи з угорською мовою навчання. Наслідком недостатнього охоплення дітей шкільною освітою у Словаччині значна частина дорослого населення була неписьменною. У 1900 р. на 100 словаків, яким виповнилося 20 років, 28% були неписьменними [1, с.316]. На початку ХХ ст. кількість неписьменних зросла і становила майже половину дорослого населення [11, с.642].

У Словаччині не було національних середніх шкіл та вищих навчальних закладів [11, с.642]. У Будапештському університеті у 1900 р. навчалася лише 87 студентів-словаків [6, с.143]. Молодим словакам, яким вдалося здобути вищу освіту у Будапешті, Відні, Празі та інших західноєвропейських країнах, доводилося переважно за рубежом застосовувати набуті знання.

Відсутність вищих навчальних закладів спричинила недостатній рівень словацької науки. Однак, не зважаючи на закриття у 1875 р. “Матиці словацької”, словаки проводили наукові дослідження. Світового визнання, зокрема, досягнув ботанік Йозеф Людовіт Голубий (1836–1923), який відкрив декілька видів нових рослин [1, с.321].

Словаки проводили наукові дослідження і за рубежом. Так, мешкаючи у Швейцарії, конструкцією теплових турбін прославився, Аурел Стодола, у США бездротовий телефон досліджував Й. Мургаш, у Франції у галузі астрономії здійснив дослідження М.Штефаник [4, с.466].

Наукові здобутки та надбання національної культури пропагувало Словацьке музейне товариство, яке видавало “Часопис” і “Збірник”. У Словаччині також існували науково-просвітницькі гуртки [6, с.144].

Серед різних сфер культури відзначалася література у центрі якої була словацька національна проблематика. Головним напрямком художньої творчості став реалізм. Одним з провідних словацьких письменників-реалістів був Светозар Гурбан-Ваянський (1847–1916). У публіцистичних творах, зокрема, трьохтомному романі “Котлін” (1901) він описав життя селян, яких вважав гарантом існування словацької нації [10, с.280–281].

Життю простого народу присвятив драматичну поему “Ірод і Іродіада” (1909) поет Павол Орсаг Гвездослав (1849–1921) у якій піддав критиці багатіїв-гнобителів народу та висловив своє прагнення досягти справедливого соціального порядку [3, с.227]. У збірці віршів “Кроваві сонети” (1914) Гвездослав описав страждання втягнутого у Першу світову війну простих людей, та висловив свій протест проти війн [10, с.281].

На початку ХХ ст., по аналогії з чеською, виникла течія словацького модерна, творчість прихильників якої відзначалася критичним реалізмом у відображенні життя низів суспільства. Словацьким модерном була особливо проникнута творчість Йозефа Грегора-Тайовського (1874–1940). У нарисі “Із Чадце в місто” (1904) він описав як

злидні селян примусили їх до масової еміграції в Америку з метою віднайти заробіток і що відрив від рідної землі став для них трагедією [3, с.279]. Й.Г.Тайовський написав кілька п'єс, які стали основою реалістичного театрального репертуару [3, с.279].

Близькою до словацького модерну була творчість Янка Єсенського (1874–1945), який, не бажаючи служити Австро-Угорській монархії, здався росіянам у полон. У книзі віршів “Із полону” (1917) він відобразив душевні страждання полоненого із-за недостатчі умов для інтелектуальної творчості [3, с.347].

Словацький модерн також яскраво проявився у творах Івана Краско (Ян Ботто, 1876–1958), Владіміра Роя (1885–1936) [10, с.283].

Завдяки реалістичному відображенню діяльності, словацька література розвивалася за європейським зразком і піднялася до рівня літератур сусідніх народів.

Театральне мистецтво внаслідок відсутності професіональних сцен було аматорським. Самодіяльні групи у водевілях, одноактних комедіях відображали реальне життя словаків. Центром аматорського театру став Національний Будинок у Мартіні. Відомим драматургом аматорського словацького театру був автор багатьох п'єс Ферко Урбанек (1875–1934) [3, с.204].

Аматорською у Словаччині була також музика, яка орієнтувалась на романтизм і фольклор. У 1908 р. у Братиславі було відкрито музичну школу. Пропагували словацьку музику і пісню “Словацький Хор” в Мартіні, “Татран” у “Ліптовському Мікулаші”, “Словацько-сербо-український хор” (Пряшів та ін.) [6, с.148]. У Словаччині розвивалася також церковна музика, яку виконували органісти і хори [6, с.148].

Словацькі композитори М.Шнайдер-Трнавський (1881–1958) – автор багатьох пісень, В.Фігуш-Бистрий (1875–1937), М.Мойзес, Ф.Кафенда (1883–1963) посприяли професіональному розвитку словацької музики [10, с.285].

У словацькому живописному мистецтві найвідомішим став Густав Малли (1879-1952), який відображав життя трудового народу [10, с.285]. У 1903 р. об'єднання словацьких художників організувало виставку своїх картин. Перед цим моравський художник Йож Упрка в Гороніке організував “Словацьку художню виставку”. Густав Малли у 1911 р. відкрив у Братиславі приватну художню школу [1, с.323].

У незалежній Чехословацькій Республіці завдяки орієнтації на національні традиції, врахуванню інтересів суспільства, європейського досвіду та демократичним підходам настав період розквіту культури. Національне культурне будівництво стало важливим аспектом державотворчих процесів, а тому керівництво країни звертало йому велику увагу.

Передусім, у ЧСР вживалися заходи щодо забезпечення високого рівня освіти шляхом її реорганізації та демократизації. У 1922 р. було прийнято закон про школи. Школи поступово ставали державними, в них зосереджувалася увага вивченню рідної мови, вводилася фізкультура, забезпечувалося право на факультативне вивчення основ релігії [10, с.288]. Після закінчення школи молодь могла поступати у міські реальні гімназії, а згодом в університети. Дівчата отримали право на рівну освіту. У ЧСР до середини 30-х років було завершено впровадження загальної неповної середньої освіти [10, с.288; 11, с.632].

Дальше розвивалася в ЧСР вища освіта, до десяти зросла кількість вищих навчальних закладів, засновано декілька технічних і сільськогосподарських високих шкіл для емігрантів із колишньої Російської імперії в Празі, були створені Російський і Український (з білоруським відділенням) університети [10, с.289].

Піднесення освітнього рівня сприяло успішному розвитку чеської науки, яка в основному зосереджувалася в університетах. Наукові дослідження також здійснювалися у державних та приватних науково-дослідних установах. У ЧСР функціонувало 1280 наукових центрів. Чеські вчені досягли вагомих наукових результатів. Хімік Ярослав Гейровський створив новий метод аналітичної хімії – метод полярографії,

світового рівня досягли теоретичними працями з математики Богумір Биджовський, Едуард Чех. В галузі зоології цінні дослідження здійснив Франтішек Вейдовський. Розвитку будівельної техніки досяг успіхів Зденик Бажант, а енергетики Йозеф Ржезнічек [2, с.390]. Важливі дослідження чеські вчені здійснили в гуманітарній науці. Томас Масарик своїми філософськими працями сприяв формуванню ідеології чехословацького суспільства. Любор Нідерле видав цінні праці з археології [2, с.390].

Новими творами збагатили літературу чеські прозаїки та поети. Ярослав Гашек (1883–1923) написав знаменний роман “Пригоди бравого солдата Швейка” (1920–1923) у якому висміяв старий монархічний лад. Він також опублікував низку фельєтонів і публіцистичних статей [10, с.289 – 290]. Карел Чапек (1890-1938) у романі “Війна з саламандрами” (1936) та п’єсах “Біла хвороба” (1937), “Мати” (1938) відобразив небезпеку фашизму для суспільства і став на захист демократії [2, с.401]. У чеській прозі відзначилися Марія Майорова (1882–1867) – автор романів “Краций з світів” (1923), “Сирена” (1935), “Шахтарська баллада” (1938), Марія Пуйманова (1893–1958), яка відобразила долю чеських жінок [10, с.295–296].

Одним з провідних чеських поетів був Вітезслав Незвал (1900–1958) – автор життєрадісних творів, зокрема, поеми “Едісон” (1928) [10, с.298]. За рубезем високо цінилася творчість чеського драматурга Франтішека Лангера (1888–1965) [10, с.292].

Розвитку чеської музики передусім сприяли композитори старшого покоління В.Новак, Й.-Б.Фостер, Й.Сук, які створили низку нових творів. Апогею досягла творчість Леоша Яначека (1854–1928). Він автор опер “Катя Кабанова” (1921), “Із мертвого дому” (1928) у яких відобразив людські переживання та стремління до свободи [7, с.247–250]. У своїй творчості Л.Яначек засобом музики проповідував слов’янську єдність [9, с.122].

На основі фольклору чеську музику розвивав Богуслав Мартін (1890–1959) в операх “П’єси про Марію” (1934), “Театр за воротами” (1936). Творчим досягненням була також його ж опера “Джульєтта” [7, с.260]. Алоїз Хаба (1893–1973) створив струнні квартети, фортепіанну сюїту. Знатною подією в історії європейського авангарду стала його опера “Мати” (1931) [7, с.257].

У чеській музиці відзначився Отакар Острчіл (1879-1935), який, працюючи головним дирижером Національного театру, активно пропагував творчість Б. Сметани, здійснив декілька постановок його опери [7, с.255].

Одним з провідних виконавчих колективів була Чеська філармонія. Очолений у 1919 р. симфонічний оркестр В. Таліхом досяг світового визнання [10, с.321]. Чеське музичне мистецтво на сценах представляли талановиті виконавці – скрипач-віртуоз В. Пшигода, піаніст Р.Фіркушний, співачка Я.Новотна [10, с.321].

Крім Національного театру, у якому ставилися переважно п’єси класиків ХХ ст., зокрема, К.Чапека, функціонував Театр на Виноградах, а також нові театри були створені в провінційних містах [10, с.321–322].

Розвивалося чеське кіномистецтво, започатковано випуск німих фільмів, з’явилося звукове кіно, створено кіностудію “Баррандов”, здійснювалася екранізація театральних постановок, появилися чеські документальні фільми [10, с.323–324]. У 1938 р. в ЧСР налічувалося 1838 кінотеатрів.

У 1923 р. в ЧСР розпочалися регулярні радіопередачі. На початку 30-х років у країні функціонувало 6 радіостанцій, налічувалося понад мільйон радіоприймачів [11, с.632].

В чеському образотворчому мистецтві особливо відзначився основоположник чеської графіки Макс Швабінський (1873–1962). Він брав активну участь в оформленні собору Св.Віта, здійснив ескізи багатьох вітражів, зокрема “Страшного суду”. Картину про життя села “Жнива” він закінчив у 1927 р. [8, с.238–239]. У 20–30-ті роки відзначилися своєю творчістю художники Ян Зрзавий – автор ілюстрацій до книг та пейзажів,

Йозеф Лада – автор полотен з життя селян та Вілен Новак, який нарисовав картину “Пейзаж з вершником” (1933) [8, с.278–279; 8, с.102–106; 8, с.145].

Образотворче мистецтво збагатилося новими скульптурними творами. У повенні роки за проектом Йосефа Мислбека завершено спорудження пам’ятника Св.Вацлава у Празі. Богуміл Кафка спроектував пам’ятник Яну Жижці для Праги, а О.Гутфройнд – скульптури для Легіонерського банку. Визнання отримали також скульптурні твори Ф.Білека, Я.Штурса, Вінченза Маковського, Карела Покорного та ін. [10, с.304; 8, с.126–129; 8, с.158].

Розвитку архітектури посприяли спорудження у незалежній Чехословаччині нових господарських споруд та розбудова міст і сіл. У стилі кубізму було споруджено у 1921–1930 рр. Легіонерський банк (архітектор Й.Гочар). Гідроелектростанцію в Подебрадах побудовано в 1914 р. під орудою архітектора А.Енгеля, Палац торгівлі у Празі (1928) – архітектори О.Тил і Й.Фукс та ін. [10, с.314].

У Чехословацькій Республіці, незважаючи на намагання її правлячих кіл здійснити політику чехізації щодо Словаччини, поступово розвивалася словацька національна культура. Цьому посприяла ліквідація мадяризації та активна підтримка словаків чеською інтелігенцією в усіх сферах культурного життя.

У Словаччині увага зосереджувалася створенню національної системи освіти, законодавчо закріплювалося право проводити навчання дітей словацькою мовою. Своїми мовами могли також користуватися національні меншини, які становили більше 20% населення.

Однак на початку 20-х років у Словаччині з 3641 шкіл було лише 140 словацьких і зовсім не було середніх шкіл у яких навчання здійснювалося б словацькою мовою [6, с.173]. Тому державна влада вжила заходи щодо відкриття нових початкових народних шкіл та запровадження загальної неповної середньої освіти.

У реформуванні шкільної освіти були труднощі, які насамперед обумовлювалися нестачею учительських національних кадрів. Серед працюючих у школах учителів близько 5 тис. не володіли словацькою мовою та було мало місцевих учителів, а тому доводилося направляти для роботи у Словацькі школи учителів з Чехії і Моравії [6, с.173]. У 1937 р. у країні вже налічувалося 232 середніх шкіл, де навчання велося словацькою та чеською мовами [2, с.389]. Здобуття в них повної середньої освіти дало можливість словакам поступати у вищі навчальні заклади.

З утворенням 1919 р. у Братиславі Університету ім. Я.А.Коменського в Словаччині було започатковано запровадження національної вищої освіти. У 1937 р. відкрито Вищу технічну школу, яка згодом перебазувалася до Братислави і отримала назву Словацької Вищої технічної школи [6, с.173].

У Словаччині створювалися умови для розвитку науки. Спочатку її науковими осередками були Братиславський університет та відроджена у 1919 р. Матиця Словацька, яка мала літературно-історичні, мовознавчі та мистецькі осередки в усій країні [6, с.174; 2, с.391].

У 1926 р. при Братиславському університеті утворено Наукове товариство ім. Шафарика. Воно мало відділення права, філософії та природознавства, а також сприяло дослідженням в галузях історії, археології, мовознавства. Наукові здобутки дослідників висвітлювалися у створеному товариством часописі “Братислава” [6, с. 174; 2, с.391].

У 20–30-ті роки провідною галуззю словацької культури була література. Засобом її національного розвитку стала літературна словацька мова утвердження якої передусім домагалися поети та письменники. Низку творів вони присвятили висвітленню історичних проблем. Зокрема, В. Гурбан видав дві історичні драми “Матуш Тренчінській” (1920) та “Людовіт Штур” (1927), Йозеф Григор-Тайовський – драмати-

зовану хроніку “Смерть Дюрко Лангсфельда” (1923). Історичні романи написали Вансова – “Клятва” (1926) та М.Разус “Юлія” (1930) [3, с.308].

У багатьох творах літератури відобразили життя словаків М.Кукучін (1860–1928) після тривалої еміграції у Латинську Америку із життя емігрантів-словян, зокрема, словаків опублікував п’ятитомний роман “Мати закликає” (1926–1927) [3, с.308]. Йозеф Цігер-Гронський (1896-1961) у романах “Хліб” (1931), “Йозеф Мак” (1933) описав побут словацьких селян [3, с.329]. Роман Міло Урбана (1904–1982) “Туман на світанку” (1930) проникнутий турботою про необхідність досягти справедливості між різними прошарками населення та оздоровлення словацького суспільства [3, с.314–315].

Серед поетів міжвоєнного періоду відзначалися своєю творчістю Ян Єсенський (1874–1945) та Ладіслав Новомеський (1904–1976) [10, с.330–331].

Найбільш активним драматургом був Іван Стодола (1888–1977). Він автор гумористичних п’єс “Наш пан міністер” (1928), “Чай у пана сенатора” (1929). У драмі “Дружина пастуха” (1928) І. Стодола відобразив трагічну долю словацьких емігрантів на чужині [3, с.326]. Своєю творчістю він посприяв становленню словацької драматургії.

У 1920 р. створено Словацький національний театр у якому спочатку ставилися спектаклі чеською мовою. У 1932 р. сформувалася словацька трупа, що дало змогу започаткувати справжній словацькій театр [10, с.333].

У повоєнні роки виникло словацьке кіно. У 1936 р. чеський режисер Мартін Фріч поставив фільм “Яношек” (1936), що започаткував становлення словацького кіно [10, с.333].

У галузі музичного мистецтва важливе значення мало створення у 1919 р. Музичної школи для Словаччини, а згодом Словацької філармонії та Хору словацьких вчителів. З 1920 р. у Словацькому національному театрі ставилися опери чеського композитора Б.Сметани, а також словацьких композиторів Я.Л.Белли (1843–1936) та В.Фігуша-Бистрого [10, с.334].

У розвиток словацької музики важливий вклад вніс Єуген Сухонь (1908–1993). У кантаті “Псалом землі Підкарпатської” (1938) він відобразив важку народну долю. Він же написав оперу “Крутнява” (“Водоворот” (1949 р.), яка ставилася на сцені Національного театру Братислави та в багатьох зарубіжних країнах [7, с.268; 10, с.335]. Видатним композитором також був Александр Мойзес (1906–1984) – автор симфонічних творів популярних пісень та хорів [7, с.370–371]. Популярною стала також “Весняна симфонія” (1937), яку створив словацький композитор Ян Ціккер [10, с.335].

Після війни загальнонаціональним стало словацьке образотворче мистецтво, яке зближалося з мистецтвом інших європейських країн. У 1920-ті роки у живописі та скульптурі виник новий художній напрям – монументалізм. Провідними художниками були Густав Малли, Мартін Бенка, Мілош Базовський, Янко Алексі, завдяки яким художнє мистецтво стало сучасним і національним [8, с.288].

Монументалізм передусім був характерним для живописних творів Г.Малли (1879–1952) у яких він відобразив словацьке село. М.Бенка (1888–1971) живописними засобами описав національний характер словацького народу, його стійкість і героїзм. Він автор книжних ілюстрацій, gobelenів, монументально-декоративних праць. У художніх полотнах “По дорозі – на гірське пастбище” (1933), “Дорога у місто” (1934) він відобразив важке селянське життя [8, с.311–313; 10, с.336]. Сільські мотиви проникли творчість М.Базовського (1899–1968), який описав поля, сади, корівники, дома де живуть та повсякденно працюють селяни [8, с.302 – 303; 10, с.338]. Я. Алекси (1894-1970) реалістичні пейзажі присвятив мешканцям міст та сіл. Він займався декоративно-прикладним монументальним мистецтвом, заснував школу словацького gobелена [10, с.336–338; 8, с.294–295].

Порівняно з живописом менш розвинутою була скульптура. Найбільш талановитим скульптором міжвоєнного періоду був Ян Конярек, який орієнтувався на європейські течії. Видатним скульптором став Юліус Бартфай (1888–1979) – який наслідував французьку скульптурну школу. Скульптор Войтех Ігриський був прихильником монументалізму [8, с.288; 10, с.340].

Під впливом чеських та зарубіжних митців у Словаччині формувалася сучасна архітектура. Визнаним лідером у цій галузі став Е.Беллуш, який спроектував Колоннадний міст через Дунай (1932). За проектами Р.Штокара споруджено санаторій в Сляче (1931), а Ф.Лібри і Й.Кана – у Вишних Хагах (1934) [10, с.340–341].

У художній творчості яскравий слід залишив Фердуш Костка (1878–1951) – автор керамічної посуду та статуеток у яких він відобразив національний колорит та фольклор [10, с.341].

Завдяки використанню кращих зразків із культурних надбань Чехії та зарубіжних країн, а також проявленим творчим пошукам словаки у міжвоєнні роки наблизили досягнення в галузі культури до європейського рівня.

1. История Чехословакии. Т. 2. / под. ред. С. А. Никитина, М. А. Полтавского, Г. Е. Санчука, П. Н. Третьякова. – Москва, 1950. – 359 с.
2. История Чехословакии. Т. 3. / под. ред. И. Н. Мельниковой, А. И. Недорезова, С. И. Прасолова, Н. А. Шлёновой. – Москва, 1960. – 661 с.
3. История Словацкой литературы. – М., 1970. – 470 с.
4. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до ХХ ст.). Курс лекцій / за ред. В. І. Ярового. – К., 2001. – 630 с.
5. Краткая история Чехословакии. С древних времен до наших дней. – Москва, 1988. – 576 с.
6. Кріль М. Михайло. Історія Словаччини. Навчальний посібник / М. Кріль. – Львів, 2006. – 264 с.
7. Мартынов И. Очерки о зарубежной музыке первой половины ХХ века / И. Мартынов. – М., 1970. – 504 с.
8. Современное чешское и словацкое искусство / науч. ред. Йиржи Дворский, Вера Лаудова, Мариан Веселы, Михаил Аникин. – Оломоуць ; Прага, 1983, 1985; Татран ; Братислава, 1983, 1985; Аврора ; Ленинград, 1987. – 496 с.
9. Энтелис Л. Силуэты композиторов ХХ века / Л. Энтелис. – Изд. 2-е, доп. – Изд-во “Музыка” Ленинградское отделение, 1975. – 248 с.
10. Чехия и Словакия в ХХ веке: Очерки истории : в 2-х кн. Кн. 1. – М., 2005. – 453 с.
11. Яровий В. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. ХХ століття / В. Яровий. – К., 2005. – 816 с.

В статті аналізується розвиток чеської і словацкої культури в началі ХХ в. і между Першої і Другої світовими війнами. Отражено прогрес в отрасли культури в Чехословаччині і придобуття її європейського рівня.

Ключевые слова: образование, наука, литература, изобразительное искусство.

The present paper is focused on the development of the Czech and Slovak cultures at the beginning of the 20 century and between World War I and World War II. The progress in the Czechoslovak cultural sphere and its acquisition of the European level is represented.

Keywords: education, science, literature, fine arts.

ФЕНОМЕН РОСІЙСЬКОГО ФІЛОСОФСЬКОГО ЗАРУБІЖЖЯ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті здійснено системний аналіз причин і наслідків феномену російського філософського зарубіжжя початку ХХ століття. Виокремлено основних представників філософії релігійного спрямування: М.О.Бердяєв, Л.І.Шестов, М.О.Лосський, С.Л.Франк, В.В.Зеньковський, С.М.Булгаков. Більшість із них стали вигнанцями з батьківщини, членами “філософського пароплава” 1922 року. Розкриваються їхні творчі шляхи, філософські доробки і значення для європейської культури.

Ключові слова: філософія релігійного спрямування, філософське зарубіжжя.

Одним із найважливіших завдань вітчизняної філософії є вивчення взаємозв'язку і взаємовпливу філософських культур різних народів. Це дасть можливість глибше зрозуміти виникнення й функціонування тих чи інших філософських учень, простежити еволюцію філософських ідей, усвідомити внутрішню логіку формування філософського мислення народу на певному етапі його розвитку.

Вивчення зв'язків філософської культури українського народу з філософськими культурами інших народів (перш за все російського) дає можливість поглибити розуміння суті характерних ознак й особливостей історико-філософського процесу в Україні, показати плідність для духовного розвитку українського народу співробітництва й ідейної єдності його мислителів з мислителями інших народів. Адже неспростовним фактом залишається довготривале спільне існування російської та української філософських традицій у межах єдиного інтелектуального простору. Не відкидаючи і не применшуючи ментальних розбіжностей українського та російського світоглядів, необхідно визнати, що це тривале співіснування призвело до виникнення значного простору змішування та поєднання, а також істотних ліній тяжіння і впливу, без врахування яких неможливо адекватно відтворити ані російський, ані український історико-філософський процес.

Вигнання – особливий феномен соціального життя, відомий з історії ще Стародавнього світу. Але навряд чи можна заперечувати, що російське колективне вигнання 1922 року посідає у ній особливе місце – і зовсім не тільки за кількістю одночасно “задіяних вигнанців”.

Важливо усвідомлювати, що в наші дні вперше за багато десятиліть знято заборону на неупереджений, серйозний аналіз життя і діяльності російського зарубіжжя, і ми перестали дивитися на немарксистські течії та погляди виключно крізь класову призму політичної конфронтації.

Необхідне нове прочитання, нове розуміння ідейно-філософської спадщини російського зарубіжжя. Адже у вигнанні жили і десятиліттями творили далеко не ординарні.

Зішлемося тут на авторитетну оцінку фахівця професора МДУ П.В.Алексєєва: “За широтою інтересів група російських філософів-ідеалістів повно представляла світову філософію, а стосунків і над світовим рівнем, особливо в осмисленні життєвих, етичних і соціальних проблем свого часу” [1, с.12].

Фактичний бік масової висилки діячів вітчизняної науки і культури, серед яких було багато професійних філософів, добре відомий і багато разів описаний. Є і декілька аналітичних досліджень, що цю подію в контексті російської і світової історії ХХ століття.

Та все ж є ряд обставин, що дозволяють розглядати вигнання 1922 р. як унікальне, безпрецедентне у вітчизняній, а можливо, і в світовій історії явище.

Неодноразово наголошувалося, що, виславши з країни, яка стояла тоді на роздоріжжі, кращих представників її інтелігенції, більшовизм завдавав непоправної шкоди всій вітчизняній культурі. Це так, але про **філософію** варто сказати особливо.

Будучи однією з *найвільніших форм розвитку людського духу*, вона, ймовірно, і постраждала найбільше.

Рівень російської філософії початку ХХ століття був високим, а дослідницькі інтереси вигнаних охоплювали весь спектр тодішньої проблематики – від теології до того розділу філософського знання, який згодом називали філософією логіки.

Вигнання видатних представників вітчизняної філософії затримала її розвиток на довгі роки.

Вже наголошувалося на непереконливості спроб змалювати вигнання 1922 р. як мало не гуманний акт з боку радянської влади, що вирішила в такий спосіб зберегти життя видатним діячам вітчизняної культури. На думку М.Лоського, відносна м'якість репресій у 1922 році диктувалася тим, що саме в цей час радянський уряд вів дипломатичні переговори про офіційне міжнародне визнання "і більшовики хотіли, очевидно, показати, що їх режим не є варварською деспотією" [3, с.126].

Чому вигнання 1922 року так часто "маркується" саме знаком російської філософії, а не інших соціокультурних сфер, що також зазнали репресій? (Після однієї з публікацій "пароплав філософів" став свого роду символом усієї цієї події). Справа, мабуть, не лише в значній кількості висланих за професійних філософів, а в тому величезному творчому потенціалі саме філософських вигнанців, який після всього декількох десятиліть приніс їм світову популярність і показав, кого втратила країна за трагічним збігом обставин і з примхи "вождів".

Всіх їх і з ними ще десятки професорів, літераторів було арештовано в серпні 1922 року і за рішенням ГПУ вислано довічно з країни. Два пароплави (один жителями Москви і провінцій, інший – петербуржцями) відправилися з Петрограда до Німеччини – у Штеттін.

До когорти вигнаних потрапили і релігійні філософи: М.О.Бердяєв, С.М.Булгаков, Б.П.Вишеславцев, І.О.Льїн, Л.П.Карсавін, Г.П.Федотов, Г.В.Флоровський, С.Л.Франк та ін. Ця акція стала несподіванкою на тлі відносно лібералізації життя під впливом НЕПУ – допустимість деякої ініціативи в господарській діяльності створювала ілюзію ідеологічної відлиги. Ніхто з філософів і вчених не був пов'язаний з будь-яким політичним рухом – про це можна судити і з пізніших визнань самих емігрантів, і з відсутності чітко сформульованих звинувачень з боку влади. Жодного слідства не проводилося, рішення про видворення було суто адміністративним. Тих, на кого це рішення, попередили, що в разі непокори їм загрожує розстріл.

Керівники нової Росії чітко усвідомлювали, що наукова і творча інтелігенція становить цілком реальну небезпеку, так або інакше пов'язану зі звичкою вільно розмірковувати про будь-яку подію або явище упевненістю в непорушності прав і загальнолюдських цінностей особистості. Це було значно неприємніше для більшовиків, аніж спроби білої армії продовжити вже безнадійно розрізнений озброєний опір. Ймовірно, рішення про висилку ухвалювалося колективно, останнє слово, поза сумнівом, залишилося за В.І.Леніном.

Питання було вирішене в 1922 році, як мовиться в таких випадках, одним махом: незговірливих було вислано за межі Росії.

Багатющим вітчизняним традиціям професійної філософської думки, різноманітності шкіл і напрямів у країні настав кінець. Безсумнівно одне: країна, її філософська думка багато втратили через насильницький розрив з вітчизняними традиціями, непримиренну конфронтацію з іншими течіями у філософії. Встановлення тоталітарної політичної влади в країні, яка керувалася тоталітарною ідеологією, призвело до прямо-

го втручання владних структур у процес організації філософських досліджень та викладання філософії.

Серйозне вивчення соціально-філософської літератури 1920-х рр. – як вітчизняної, так і зарубіжної дозволить відновити перервані національні традиції в розвитку філософської думки, глибше зрозуміти сенс тих прогресивних змін, що відбуваються сьогодні в країні, усього складного процесу оновлення нашого суспільства.

Російських мислителів привітно зустріла розорена війною Німеччина – недавній противник Росії. Емігрантські поставилися до них вельми співчутливо, вкотре переконавшись у марності сподівань на цивілізованішу політику більшовиків.

М.Бердяєв згадував: “Німці дуже понькалися з висланими”. Дійсно, їх прийняв міністр закордонних справ, міське управління Берліна надало всі можливості для продовження діяльності створеної Бердяєвим ще в Росії Академії в духовної культури.

За кордоном долі філософів склалися по-різному. Бердяєв і Булгаков виїхали з Німеччини до Парижа, Лосський – до Праги, а Франк і Степун залишилися в Німеччині. Опинившись на Заході російські філософи посіли в духовному житті Європи значне місце. Історик російської культури Гліб Струве писав, що “на першому місці слід поставити твор Бердяєва, котрий виявився незвичайно продуктивним і популярним мислителем у Європі, єдиним, хто мав певний вплив на сучасну йому філософію, англійську і німецьку думку”. Сам М.О.Бердяєв говорив про це так: “Я був першим російським християнським філософом, хто здобув велику популярність на Заході, більшу, ніж Вол Соловйов”.

Вол. Соловйов виокремлював два типи мислителів: “кабінетних учених” і тих, для кого філософія була “життєвим завданням”. Саме до другої нечисленної плеяди філософів належить Микола Олександрович Бердяєв.

Видатний філософ, публіцист, діяч народився в Києві. Виховувався майбутній філософ у Київському кадетському корпусі Незважаючи на сімейну традицію військової служби, любові до цієї професії так і не виявив. З 1894 р. він студент Київського університету імені святого Володимира, спочатку – природничого відділення фізико-математичного факультету, через рік – юридичного факультету. Студентські роки молодого Бердяєва були часом активного інтелектуального пошуку, а також, політичної активності. Його було засуджено і відправлено до Вологди. Товаришами Бердяєва по були досить відомі згодом громадські діячі і мислителі, такі як А.Богданов, А.Луначарський, Б.Кістяковський.

Після відбуття покарання М.О.Бердяєв живе якийсь час у Києві. У важкі роки громадянської війни він викладає у Московському університеті. У 1919 році зусиллями філософа створюється Вільна Академія духовної культури. Потім відбулася висилка за .

На Заході Бердяєв розвиває неабияку активність – читає лекції у Франції, Англії, Австрії, Швейцарії, Польщі, Латвії, Естонії. На підставі книг Бердяєва західна інтелігенція сприймала проблеми марксизму в Росії, суть російської революції. Досить сказати, що книга Бердяєва “Витоки і сенс російського комунізму” витримала у Франції шість видань до війни і два -після війни. Вплив Бердяєва певною мірою французькі персоналісти, неотомісти, екзистенціалісти.

Значення творчості Бердяєва перш за все в тому, що він в яскравій формі виразив головні тенденції та підсумки розвитку російської філософії і тим самим зробив очевидною її оригінальність на фоні класичної західної філософії.

Європейську і навіть світову популярність завоював й інший російський філософ “срібного віку” – Лев Шестов, чия діяльність продовжувалася у Франції з початку 1920-х років до самої смерті в 1938 році.

Лев Ісакович Шварцман, котрий писав під псевдонімом “Лев Шестов”, – один із найзагадковіших, неповторних (“самотніх”) мислителів. Його ідеї, що вирости з

філософії життя, здебільшого філософії Ф.Ніцше, з аналізу “справжніх” героїв Достоєвського, скепсису Б.Паскаля, визначили на рубежі ХІХ–ХХ століть перехід російської і європейської філософії до екзистенціальних проблем, таких як трагізм людського існування, життя перед лицем безнадійності, вибір життєвого шляху та ін.

Лев Шестов народився в Києві в єврейській сім’ї багатого текстильного комерсанта. У 1873 році він вступив в Київську гімназію, але незабаром через звинувачення у політичній неблагонадійності йому довелося переїхати до Москви.

Через хворобу Л.Шестов повертається до Києва, де знайомиться з М.Бердяєвим і С.Булгаковим. Там же пише свою відому книгу, своєрідний філософський маніфест “Апофеоз” (1905).

У січні 1920 року Л.Шестов виїжджає сім’єю з Севастополя до Константинополя, а потім через Геную і Женеву до Парижа, де і поселяється. Він читає лекції в Паризькому університеті. Його статті, що спочатку публікували в російських емігрантських виданнях, відразу ж перекладалися на французьку. В цей самий час Шестов активно друкувався і у французькій пресі. Завдяки Шестову французькі читачі ознайомлюються з творчістю кращих представників філософської думки і літератури. У наукових дуже високо оцінили книги Шестова про французьких філософів Паскаля, Декарта, а також про Спінозу і середньовічних мислителів. У Шестова зав’язалися тісні зв’язки з видатними західними філософами, такими як Едмунд Гуссерль і Мартін Бубер, філософськими Кант і Ніцше. Особливо великим був вплив Льва Шестова на французьку культуру – на таких провідних літераторів, як Камю, Мальро, Іонеско. Альбер Камю, розкриваючи трагізм людського існування в своєму знаменитому “Міфі про Сізіфа”, посилається на ідеї Шестова, висунуті в його книзі “Апофеоз”, написаній ще в Росії на початку ХХ століття. Драматург Іонеско – один із класиків театру абсурду – вважав Шестова своїм і писав: “Перевидають Шестова. Цього великого забутого мислителя. Може, він нам допоможе знайти центр, який ми втратили, постати перед трагічними одкровеннями”.

Семен Людвигович Франк, безумовно, є однією з найповажніших фігур у плеяді видатних представників російської суспільно-політичної думки першої половини ХХ століття. В еволюції його світогляду, як у дзеркалі, відбилася трансформація поглядів значної частини інтелігенції, а соціально-філософська творчість лягла в основу цілого напрямку російської суспільно-політичної думки, який остаточно сформувався вже в період еміграції, а саме російського релігійного консерватизму.

Творча спадщина С. Франка досить багата і різноманітна. Це десяток монографій, кілька брошур, дві антології, більше 300 статей і рецензій, чимало перекладів, а також автобіографічні записки.

До 1939 р. він жив у Німеччині. Влаштувавшись поблизу Берліна, Франк брав активну участь у роботі Російського наукового інституту, заснованого групою висланих з Росії вчених, співпрацював у Релігійно-філософській Академії, заснованій М.Бердяєвим. У 1924 році Академія переїхала до Парижа, але Франк ще кілька років читав лекції від її імені у Берлінському університеті. З 1931 року він читав лекції з історії російської думки та літератури у тому ж самому університеті при кафедрі слов’янської філології. У ті роки Франк багато їздив: читав публічні лекції російською та німецькою мовами у Чехословаччині, Італії, Швейцарії, на Балканах, у Прибалтиці. У 1934 році він бере участь у роботі Всесвітнього філософського конгресу, який відбувся у Празі. В тому самому році після приходу до влади С.Л. Франк був змушений покинути Німеччину, в якій знайшов свою другу батьківщину, та емігрувати до Франції. Він неодноразово підкреслював, що двох революцій забагато для одного життя. Під час окупації Франції він зазнав серйозних випробувань, був у небезпеці. У 1945 році С.Л.Франк з дружиною нарешті переїхали до Англії і з’єдналися з дітьми. У Лондоні одразу ж виникла невтримна потреба у творчості. Філософ працює над книгою

під умовною назвою “Реальність людини”. Його останній твір, що видавався російською мовою і написаний у Франції, мав назву “Світло в пільмі”. І це було вельми показовим щодо тогочасного духовного стану філософії.

Справді світове визнання – і західноєвропейське і американське – мав Микола Онуфрійович Лосський, також висланий у 1922 році. Він декілька років читав лекції в російських університетах Чехословаччини. Уряд цієї країни, очолюваний видатним теоретиком соціальної думки Т.Масариком, надав російським емігрантам допомоги і стипендії.

У 1933 році Лосського запросили до Стенфордського університету (Каліфорнія). Характерно, що в своїх думках про особливості духовного життя американців він, як і завжди, самостійний, відкидає стереотипні, шаблонні думки. Так, Лосський побачив в університеті “ідеалізм, що нагадує якості російської інтелігенції”. Він вважав помилковими “уявлення про американців як про осіб, які зайняті добуванням доларів і борються за свої інтереси з безоглядною жорстокістю”. Більше ста лекцій, прочитаних Лосським в Америці, залишили глибокий слід у свідомості слухачів.

Лекції Лосського в Парижі, де він жив з 1945 року, викликали жвавий інтерес у французькому суспільстві. Його виступи в Товаристві радянських патріотів обурили російської еміграції, спричинили компанію наклепу в емігрантських газетах. Лосський відправився до Сполучених Штатів. Там у 1952 році вийшла його класична праця “Історія російської філософії”, відмічена обранням філософа почесним членом одного з авторитетних американських літературних .

Лосський залишався вірним собі і у великому, і в малому. Він писав у “Вступі до філософії”: “Філософський розум, користуючись особливою формою спостережливості, критикує поширені уявлення про світ, щоб встановити цілісну і несуперечливу загальну картину”.

М.О.Лосський, як і Бердяєв, чимало що зробив, щоб ознайомити західний світ із Росією, її традиціями, особливостями духовного життя.

Восени 1922 року ми виявляємо й Івана Олександровича Ільїна у складі великої групи філософів і вчених, висланих з країни.

Опинившись у Німеччині, І.О. Ільїн продовжує активну викладацьку діяльність. Він став одним із засновників Російського наукового інституту в Берліні (1923), де викладав до липня 1934, а в 1923–1924 рр. був деканом юридичного факультету цього інституту. Він читав дванадцять систематичних курсів і шість епізодичних. Крім того, він об’їздив зі своїми лекціями майже всі країни Європи, читаючи їх кількома мовами (окрім постійних – російської і німецької).

Виключно плідною була наукова творчість Ільїна. Одна за одною виходили його книги з філософії, правознавства, історії політичних учень, з питань релігії і культури, сучасної політичної проблематики.

Серед мислителів, ідеї яких істотно вплинули на стан філософської думки в Україні, перш за все слід назвати Василя Зеньковського. Він читав у Київському університеті курси психології та логіки і зробив суттєвий внесок у розуміння співвідношення філософії та релігії. Він більше відомий як історик російської філософії. Дійсно, без його книги, що вийшла в середині ХХ століття в еміграції, і заново була відкрита на початку 1990-х років у Росії, важко сьогодні уявити цю галузь знань.

В.В.Зеньковський народився в Проскурові (нині Хмельницький, Україна). Дитяча безпосередня релігійність була посилена з початком навчання в Київській гімназії. Проте в 16 років настала релігійна криза, причиною чого стало читання творів Д.Писарева. В результаті згімназії В.Зеньковський виходить з народницькими ідеями і з потягом до науки, який привів його в 1900 році на природниче відділення фізико-математичного факультету Київського університету імені Святого Володимира. Проте вже

тут, паралельно з вивченням фізіології рослин, проявився інтерес до філософії і психології.

У 1919 році філософ емігрував до Белграда, де працював професором богословського і філософського факультетів університету (1920–1923). Потім він жив і працював у Празі, де заснував Російський педагогічний інститут і очолив кафедру експериментальної та дитячої психології. У 1926 році він остаточно переїхав до Франції, де відкриває Вищі жіночі богословські курси, організовує релігійно-педагогічний кабінет. До кінця життя він – професор Православного Свято-сергієвського Богословського Інституту, а з 1944 року, після смерті о. Сергія Булгакова, його декан. Ініціатор створення і незмінний голова Російського Студентського Християнського Руху. У 1939 році, за день до оголошення війни, В. Зеньковський був арештований французькою владою і більше року перебував у таборі для інтернованих. Знаходячись в ув'язненні, він узяв на себе обітницю: якщо звільнять, прийняти священство. У 1942 році він рукопокладається в сан священника.

Федір Августович Степун читав лекції у Дрезденському вищому технічному інституті і Мюнхенському університеті, виступав з лекціями про російську культуру в багатьох містах країни. До 1960 року він викладав історію російської думки в Мюнхені.

Чи не найповнішу систему взаємозв'язку науки, філософії та релігії в душі софіології намагався створити Сергій Миколайович Булгаков. Він почав свій науковий шлях як марксист та економіст. На початку століття відбувається його поворот до іdealізму та релігійно-філософського оновлення.

У цей період (1903–1906) він працює професором Політехнічного інституту в Києві. У 1918 р. Булгаков стає священником.

Суттєвим кроком Булгакова в напрямку від філософії до богослов'я стала написана на початку 1920-х років (вперше видана німецькою у 1927) праця “Трагедія філософії”. Основну тему цієї роботи він сам визначав як намагання досягнути дійсної природу співвідношення між філософією і релігією, релігійно-інтуїтивні основи будь-якого філософування.

Водночас не можна не відзначити неоднорідність російської еміграції, яка нерідко роздиралася гострими конфліктами. Були спроби втягнути релігійних філософів у боротьбу різних угруповань, що зчепилися у питанні до радянської влади. З правого флангу обстоювали необхідність військової інтервенції, опоненти ж схилилися до ідеї, розраховуючи на “виховну дію” на правлячі нової Росії. Можливо, як за будь-якою політичною діяльністю, за цими при фінансові інтереси – адже на видання, та і просто на життя треба було десь діставати гроші, а Німеччині після Першої світової війни вистачало своїх економічних проблем.

Російські мислителі були одними з перших, хто глибоко рокритикував німецький націонал-соціалізм, як одну з форм тоталітаризму. При цьому Федір Степун – противник більшовизму – досить об'єктивно писав про те, що в перші роки революції “в більшовицькій Москві можна було говорити і творити речі, за які в Німеччині тебе відразу ж посадили б у концентраційний табір”. Живучи в Німеччині, він побачив особливу небезпеку такого різновиду тоталітаризму, коли людиноненависницька ідеологія шовінізму і расизму з'єднується з високою організованістю, з детально розробленими прийомами “перевлаштування ліберально-парламентської держави в однопартійну диктатуру вождя”.

Немало гнівних сторінок викриттю гітлерівського фашизму присвятив Бердяєв, особливо в період Другої світової війни, стосовно до якої філософ зайняв чітку політичну позицію. Він писав у “Самопізнанні” – своїй інтелектуальній автобіографії: “Я писав проти гітлеризму, націонал-соціалізму і фашизму. Вторгнення німців в Російську землю глибини мого існування. Моя Росія наражалася на смертельну небезпеку. Природно властивий мені патріотизм досяг граничного напруження”.

Ідеологію націонал-соціалізму з позицій християнської філософії розкритикував і о. С.Булгаков. У 1942 році окупованому фашистами Парижі він працює над рукописом “Расизм і християнство”.

Умови еміграції, безперечно, зруйнували природну спадковість філософської думки, і після смерті провідних представників російської філософської класики в 40–50-х рр. ця жива традиція практично припинилась. Проте це був унікальний досвід розвитку національної філософії, позбавленої власного національного ґрунту, – досвід трагічний, який дає багато підстав для повчальних висновків щодо можливості інтеграції філософської культури в інонаціональному середовищі, співвідношення національної та світової філософії.

У цій статті представлені, звичайно, далеко не всі персоналії окресленої теми. Їх вибір до певної міри суб’єктивний і пов’язаний переважно з дослідницьким інтересом автора. Висхідною ідеєю, з якої народилася ця стаття, була не повнота аналізу, а можливість поговорити про розірваний сьогодні духовний простір Росії й України як про щось єдине, яким він був у ХІХ – на початку ХХ століть і про релігійну філософію як про втілення і, до певної міри, підґрунтя цієї єдності.

1. Алексеев П. В. Вместо предисловия / П. В. Алексеев // На переломе. Философия и мировоззрение (Философские дискуссии 20-х гг.). – М., 1990. – С. 12.
2. О религиозных философах России и Украины: персоналогические очерки: монография / Аляев Г. Е., Емельянов Б. В., Мозговая Г. Г., Суходуб Т. Д. – Полтава : ООО “АСМИ”, 2010. – 240 с.
3. Коган Л. А. “Выслать за границу безжалостно (новое об изгнании духовной элиты)” / Коган Л. А. // Вопросы философии. – 1993. – № 9. – С. 61–84.
4. Лосский Н. О. Воспоминания. Жизнь и философский путь / Лосский Н. О. // Вопросы философии. – 1991. – № 10. – С. 139–192.

В статье осуществлен системный анализ причин и следствий феномена русского философского зарубежья начала XX века. Выделены основные представители философии религиозного направления: М.О.Бердяев, Л.И.Шестов, М.О.Лосский, С.Л.Франк, В.В.Зеньковский, С.М.Булгаков. Большинство из них стали изгнанниками из родины, членами “философского парохода” 1922 года. Раскрываются их творческие пути, философские доработки и значения, для европейской культуры.

Ключевые слова: философия религиозного направления, философское зарубежье.

The system analysis of causes and effects of Russian philosophical phenomenon in foreign countries at the beginning of the 20th century is made in the article. The leading representatives of the religious-trend philosophy: M.O.Berdiyew, L.I.Shestov, M.O.Loskiy, S.L.Frank, V.V.Zenkovskiy, S.M.Bulgakov are pointed out. Most of them became the exiles from the motherland, the “philosophical ship” members in 1922. Their creative activities, philosophical works and their sense for European culture are described.

Keywords: the religious-trend philosophy, the philosophy in the foreign countries.

УДК [323.21] (477.8) “1902/1903”
ББК 66.5

Іван Монолатій

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ АНТАГОНІЗМ У ЗЕМЕЛЬНОМУ ПИТАННІ В ГАЛИЧИНІ ЯК ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ КОНФЛІКТ

Стаття присвячена дослідженню українсько-польського антагонізму у земельному питанні в Галичині на початку ХХ століття. Обґрунтовано, що каталізатором конкуренції етнічних політичних акторів було суперництво за землю, яке зумовлювалася малоземеллям українців і концентрацією значних володінь у руках “чужих”, насамперед поляків. Атмосферу міжетнічної напруги й конкуренції усталила польська колонізація західноукраїнських земель. Рівень незадоволення аграрною політикою центру й неприйняття колонізації “чужими” територій, де українці становили незаперечну етнічну більшість, відображала кількість їхніх акцій протесту. Наймасштабнішою із них був сільськогосподарський

страйк 1902 р., який під впливом основних політичних фігур українців (радикалів, соціал- і націонал-демократів), набрав етносоціального і етнопатріархального характеру.

Ключові слова: міжгрупова боротьба, земельне питання, страйк, українці, поляки, Галичина, Австро-Угорщина.

Соціально-економічні ресурси є одним із найпоширеніших предметів міжгрупової боротьби, а суперечності й конфлікти в економічній сфері досліджуваного хронотопу – одна з домінуючих тенденцій інтеракціонізму етнопатріархальних спільнот на західноукраїнських землях кінця XIX – початку XX ст. Потенціал міжгрупової упередженості тут збільшувала інтенсифікація господарських зв'язків, а отже й власних національно-економічних інтересів. Це свідчило, зокрема, про особливу значущість соціальних благ для фізичного виживання груп та їхнього нормального культурного, етнопатріархального й іншого розвитку. А що міжгруповий інтеракціонізм позначений етносоціальними суперечностями, що спричинені об'єктивними і суб'єктивними факторами, то він стрімко еволюціонував у латентні, подекуди й актуалізовані конфлікти. Такі ситуації, як висновує В.Котигоренко, як і будь-які конфлікти, є наслідком поведінки однієї або всіх сторін міжетнічної взаємодії [12, с.276]. Її традиційним компонентом для досліджуваного регіону є етносоціальні суперечності й конфлікти [3, с.242–262].

Важливим у цьому контексті став період кінця XIX–XX століть, коли головними фігурантами конкуренції/конфліктів виступали українці й поляки, а їхнє протистояння визначалося як “битва за землю” (Д. Бовуа) або “голод на землю” (Б.Гудь) [1, с.305; 6, с.309]. У цьому випадку, який зумовлений передусім боротьбою за основний в аграрно-індустріальному суспільстві природний ресурс, ішлося про здобуття переваги однієї з етнопатріархальних спільнот у сфері традиційних методів господарювання. Тут епіцентром протистояння було село.

Зауважмо, якщо конфліктоутворювальними чинниками етносоціального протистояння були різні фактори, то його сталим каталізатором залишалося українсько-польське суперництво за землю. В умовах патріархального економічного організму остання становила його головний економічний ресурс [Див.: 7], що вчергове унаочнює висновок Д. Бовуа, що “... аж до початку Першої світової війни всі економічні, соціальні й етнічні проблеми пов'язувалися з битвами за володіння землею” [1, с.305].

Міжетнічна конкуренція за неї зумовлювалася передусім двома факторами: малоземеллям українців і концентрацією значних володінь у руках “чужих”, насамперед поляків. У Галичині й на Буковині найнегативнішим фактором було засилля польських і румунських поміщиків. У 1889 р. на табулярну власність у східній частині Галичини припадало 2 328 287 га (42,1%) всієї площі краю. Основна частина табулярної землі – це латифундії площею понад 1000 моргів (1 морг австрійський = 0,5754 га). Як заявляв у рейхсраті польський соціаліст Ігнацій Дашинський, “... 83 відсотки великої власності взагалі – це латифундії... У Східній Галичині це основна форма власності” [27, с.113].

Кількість загальної площі сільськогосподарських ґрунтів у Галичині, які зосереджувалися в руках обшарників, становила 47,2%, зокрема 471 тис. га була власністю 21-го землевласника, кожен з яких мав понад 10 тис. га. Великі площі в деяких повітах регіону становили ліси, які були власністю передусім поляків, а почасти й євреїв та вірмен: у Станіславівському і Скалатському повітах – 100%; Терехівському, Буському, Перемишлянському чи Городенківському – 95–98%. Схожою була ситуація з пасо-

* Власність, записана в крайовій галицькій табулі (іпотечі) і в для фабулярних маєтків нових тодішніх іпотечних книгах на основі крайового закону від 20 березня 1874 р. Вона відповідала колишній домінуючій власності, охоплюючи головним чином велику земельну власність. Але внаслідок численних змін після 1848 р. не вся табулярна власність належала поміщикам, а вся рустикальна власність – селянам [13, с. 26].

виськами. Та найбільшим власником сільськогосподарських угідь (301 869 га) колишніх земель Речі Посполитої був австрійський уряд [30, с.285].

Картина земельної власності в Галичині свідчить, що переважна більшість населення досліджуваного хронотопу (приблизно 80%) жила з екстенсивного і малопродуктивного сільського господарства [4, с.27]. На дрібну селянську власність припадало 53% земельної площі. Однак якщо до класу великих землевласників належало майже 50 тис. осіб, то власниками земельних наділів – від трьох до п'яти моргів – було 2,3 млн. селян. Так, у 1902 р. маєтки площею понад 5 тис. га займали 899 989 га (85,1%), від 2 до 5 тис. га – 408 165 га (4,6%), від 500 до 2 тис. га – 652 654 га (6,7%), до 500 га – 268 661 га (3,6%). Найбільшими галицькими землевласниками були польські магнати – барон Лібіг і Спілка (113 400 моргів), Р. Потоцький (84 885 моргів), архікнязь Стефан (79 967 моргів), Гредель-Задік і Спілка (68 726 моргів), Поппер (58 468 моргів), А. Потоцький (45 239 моргів), Дідушицький (42 829 моргів), Бадені (40 745 моргів). На Буковині з 494 238 га усієї землі великим землевласникам належало 198 890 га (40,5%) [13, с.26; 15, с.32].

Тим часом на початку ХХ ст. бідняцькі господарства в Галичині становили 79,9% господарств, зокрема карликові (до 2 га) – 278 991 (42,7%) та дрібні (від 2 до 5 га) – 242 727 (37,2%). До загальної картини землеволодіння додавалися середняцькі (від 5 до 10 га) – 94 843 (14,6%), більші господарства (від 10 до 100 га) – 31 848 (4,9%) та поміщицькі (понад 100 га) – 3895 (0,6%) [15, с.35]. Згідно з даними радянського історика В.Осечинського майже половину господарств українців становила група карликових господарств (до 2 га), яка мала тільки 7,16% землі. В цій же групі один кінь припадав у середньому на п'ять господарств [15, с.36, 37].

Українці потерпали від малоземелля: 4/5 селянських господарств Галичини володіли трохи більше ніж четвертою частиною землі, яка не могла прохарчувати селян, а тому вони систематично поповнювали лави сільськогосподарського пролетаріату. Щонайменше 2,7 млн. осіб або взагалі не мали землі, або ж мали так мало, що це не давало їм необхідних засобів до існування. З цієї причини у східногалицьких селах щороку з голоду помирало приблизно 50 тис. осіб [6, с.310]. Як писав один із сучасників, мешкання селян, які на панських дворах не можуть заробити навіть харчі для родини, “гірші ніж стайні для худоби... Сільський наймит... зарання стає нездатним до праці і мусить дивитися, як з нужди гине одна дитина за одною” [6, с.310].

Притчею во язицех і сюжетами художньої літератури стали й численні земельні процеси, в результаті яких українські селяни, які хотіли продати свій наділ для того, щоб прохарчувати родину чи емігрувати за океан, майже завжди їх програвали, і втрачали землю. А що правди вони не могли добитися в судових установах першої – третьої інстанції в Галичині, то “єдиний шлях” для позбавлених землі селян пролягав до Відня – у парламент до послів, яких ті “обирали”. “У нас, – писав український часопис, – нема села, в котрім якийсь хлоп, звичайно маняк процесович, не програв би цивільного процесу лише тому, що його адвокат “дав ся підкупити і знюхав ся з адвокатом противної сторони” або “підкуплений судія не переслухав його свідків”. Такі мнимо і дійсно покривджені, як лиш почують, що парлямент скликаний, продають послідне, що мають, і ідуть шукати поратунку в Відни”. Тому напередодні відкриття парламенту в столиці з'являлися групи “селян-нещасливців з Беренлянду (землі ведмедів. – *І.М.*) ... Обідрані, в четверо поломані, з лицем почорнілим і поораним від тяжкої праці на сонци і слоті, від жури і нужди, під одною пахою клуночок з чорним хлібом і чісником, а за пазухою рука судорожно стискає жмут паперів. Се “документи” – безвартні вже акти процесові, перемішані з всякими іншими паперами, складаними і береженими як око в голові ще батьком і дідом”. Як стверджували очевидці, “... всі сходи до парляментарної палати були обставлені сторожію з руських хлопів, що пильнували, щоби їх послі не пересунули ся непомітно до палати або з палати” [17].

Мобілізації в боротьбі за землю сприяло й загальне зубожіння дрібних землеробів. На початку ХХ ст. щорічний кадастральний дохід приблизно 80% селянських господарств становив до 10 корон, і лишень 5% господарів мали дохід у розмірі від 100 до 300 корон [7, 19(6).04]. Тому сучасники стверджували, що приблизно 80% українських селян не мали сталого заняття поза своїми господарствами, “крім хвиливого зарібку на ланах великої власності і то як раз тоді, коли у селянина є своя робота”. З цього приводу газета “Діло” констатувала: “... більша частина нашого селянства в зимі і на переднівку разом з дітьми голодує. Такий стан потягає за собою і занепад фізичного розвою і нація карловатіє. Примусове лінівство морально точить націю, бо веде за собою байдужність і інерцію. Для виправданя перед самим собою своєї бездіяльності сьвяткує нарід ріжних сьвятих... а в зимі, щоб найти і теплий куток, бо в своїй хаті холод, селянин наш пересиджує в коршмі, де не тільки марнує своє здоровле, але ще і топить і сю дрібку своєї власності, яка піддержувала в нім надію на доробок в будучности а з тим і на независиму егзистенцію” [7, 19 (6).04].

Заробіток землеробів, як повідомляв В. Фельдман, був надзвичайно низьким “в границях майже неправдоподібних”. За 14 годин важкої праці в більшості магнатських фільварків, скажімо Лянцкоронських, Сапегів чи Баворовських, українцям платили 20–30 грошів. Для порівняння: в Західній Галичині та інших регіонах монархії денні заробітки були значно вищі і становили від 50–60 грошів для жінок і від 70–120 – для чоловіків [24, с.236, 237; 27, с.114, 115].

Атмосферу міжетнічної напруги й конкуренції усталили польська колонізація західноукраїнських земель, зокрема Східної Галичини. Задоволенню економічних потреб етнічної більшості регіону перешкоджав ухвалений 1901 р. ГКС закон про парцеляцію (розподіл) заборгованих шляхетських маєтків. Так, його положення дозволяли купувати землі з парцеляції лише польським колоністам із Західної Галичини. Внаслідок цього в 1880–1912 рр. до Східної Галичини прибуло 318 589 польських колоністів, а завдяки дискримінаційній політиці місцевих адміністрацій із розпальцерованих 48 тис. га поміщицької землі (з них 210 тис. га – у східній частині краю) українські селяни зуміли придбати всього 38 тис. га [7, 20 (7).04; 6, с.311, 350–351].

Політичні актори українців нещадно критикували колонізацію, справедливо вбачаючи в ній заздалегідь сплановану акцію польських політичних фігур, зокрема ендеків, “кресових” діячів й очільників товариства “Ziemia polska”, як “масове спроряджуване польського населення з заходу на схід краю” [7, 20 (7).04].

Основні ж причини такої ситуації, на нашу думку, такі: 1 – перманентне завдання органів місцевої виконавчої влади щодо колонізації західноукраїнських теренів як імператив врегулювання соціальних проблем у регіоні завдяки упослідженню етнічної більшості; 2 – лобіювання крайовою владою практики купівлі-продажу земель цивільними осадниками з пересічних поляків західної частини Галичини; 3 – політичне й адміністративне протегування штучному переселенню поляків із заходу на схід регіону (в 1890–1910 рр. через т. зв. колонізаційну парцеляцію до східної частини Галичини іммігрувало приблизно 230 тис. осіб [7, 22 (9).04]); 4 – агресивна позиція польської ендеції (“з Русинами не потребуємо мирити ся, бо ми їх задавимо”) і практика полонізації українського населення – через “мовчазну згоду” інших польських політичних партій, представлених у Галицькому крайовому сеймі та Колі Польському в рейхсраті [7, 23 (10).04]; 5 – переконання, що “колонізаційна парцеляція” є одним із найважливіших завдань польської внутрішньої політики в Галичині.

Ці основні причини свідчать про екстраполяцію практики й наслідків аграрних перетворень у політичну сферу. Цей елемент, який каталізував українсько-польську міжетнічну напругу, стає очевидним і завдяки застосуванню висновку американського соціолога Н.-Дж.Смелзера про позиціонування в етнічно гетерогенному й полікультурному просторі тих “чужих”, які намагаються здобути економічні позиції в

регіонах з тубільною етнічною більшістю. Вони, стверджує вчений, не тільки прагнуть успішно конкурувати на ринку, але й виявляють тенденцію до соціокультурної самоізоляції. Ці тенденції збільшують імовірність реакції корінного населення щодо свого захисту з метою збереження економічних позицій, політичної влади та стилю життя [19, с.78].

Суголосні тенденції – поляризацію між “новоприбулими” та “корінними”, що їх демонстрували переселенці-поляки, посилювали етнопсихологічну дисгармонію між “я” й “не-я”, а прагнення українців захистити свої економічні інтереси насичувало це відчуття. Особливо значущим було, зрозуміло, невдоволення українців аграрною політикою центру. З-поміж іншого воно зумовлене сприянням регіональної влади (зокрема закон 1901 р.) в набутті землі поляками в процесі парцеляції, відвертим зловживанням під час реалізації права купівлі поміщицької землі.

Ілюстрацією цього процесу є спогади українського письменника і громадського діяча Андрія Чайковського, який писав: “Ми знаємо, які труднощі стрічав наш хлоп в покупці панської землі... Хто відважився продавати землю українським хлопам, того вважали за зрадника польського народу. Усі банки, даючи обшарникам (поміщикам) гіпотечні позички, вмовляли собі заказ (заборону) парцеляції. Українцям не дозволено парцеляційного банку, який би допомагав українським хлопам купувати обшарницьку землю... Панських парцеляційних банків було кілька і вони парцелювали обшарницьку землю між мазурів. З того потворилися в нашій українській Галичині мазурські колонії” [22, с.342].

Рівень незадоволення аграрною політикою й неприйняття колонізації “чужими” територій, де українці становили незаперечну етнічну більшість, відображає кількість їхніх акцій протесту.

Наймасштабнішою із них був сільськогосподарський страйк 1902 р. (з продовженням у 1903 р.), в якому взяло участь приблизно 200 тис. селян. Основними вимогами страйкарів були підвищення заробітної плати польськими поміщиками під час сільськогосподарських робіт та припинення втручання польської адміністрації в еміграцію селян і робітників до Америки. Під впливом основних політичних фігур українців (радикалів, соціал- і націонал-демократів), що надали організаційну допомогу страйкарям, селянські виступи набрали водночас етносоціального і етнонаціонального характеру [5, с.79; 25, с.54–56].

А що про необхідність аграрних страйків як форму боротьби між польськими поміщиками й українськими селянами на з’їзді УРП 1895 р. говорив Ю. Бачинський, то за два роки – на четвертому з’їзді партії 1897 р. сільськогосподарський страйк проголосили метою УРП і головною формою протесту. Це пояснювалося, з одного боку, поглибленням економічної кризи й матеріальним зубожінням українських селян, а з другого – зухвалістю польських дідичів, власників фільварків, які визискували українців.

Зауважмо, що на тлі визиску українських селян польськими поміщиками неорганізовані акції сільськогосподарських робітників і сільської бідноти вже навесні 1900 р. охопили 15 сіл Борщівського повіту, зокрема маєтки великого польського землевласника графа Баворовського. Однак виступи придушили австрійські війська [16, с.64].

Внаслідок цих обставин у 1901 р. в кількох повітах Східної Галичини політичні актори українців під впливом товариства “Селянська рада” активізували свою діяльність щодо підготовки організованого страйку селян і робітників [30, с.269]. Як висновують історики, такі акції користувалися підтримкою серед українських селян, адже преса східногалицьких землевласників постійно сигналізувала про випадки агітації. Зокрема “Gazeta Narodowa” повідомляла: “Агітація за сільськогосподарський страйк у Східній Галичині... проводиться у спосіб, який дає багато для роздумів. Знову отримуємо з кількох кресових східних повітів нашого краю... з околиць Коломиї, Снятина, Заліщиків, Борщева і Скали відомості, що руські радикали провадять між людом тиху,

але систематичну і щораз гарячу пропаганду за аграрний страйк з початком весняних робіт. Страйк задумано передусім і лише проти Поляків, “власників великих обшарів»” [31]. Як свідчать факти, представники повітової влади, польські консерватори й націонал-демократи всіляко поборювали активність українських радикалів у поширенні страйкової пропаганди, стверджуючи, що “пропаганди ніхто не бачить, бо ж загально-відомо, що організація радикалів дуже слабка...” [31].

Це, однак, не зашкодило етнофорам з числа етнічної більшості утворити широкий національний фронт для реалізації ідеї страйку практично. Так, 25 грудня 1901 р. з’їзд УНДП на внесення В’ячеслава Будзиновського виніс ухвалу такого змісту: “Національний з’їзд визнає необхідність проведення найгострішої боротьби на всіх полях проти чимраз більшої наполегливості супротивників руського народу для оборони його прав і заспокоєння його потреб за допомогою всіх можливих засобів, не виключаючи страйків і бойкотів” [28, с.61].

З позицій єдиного національного фронту агітувало й “Діло”, яке поряд із реальними економічними чинниками незадоволення аграрною політикою центру трактувало як свідчення національно-політичного характеру українців, а заклики до страйку пояснювало як “національний інстинкт” проти “цілої Польщі” [30, с.273]. Особливості відносин у тогочасному галицькому селі передає вірш вигаданого персонажа Гриця Щипавки “Про страйк”, опублікований лідером українських радикалів К.Трильовським: “Ах, жнива приходять, треба страйкувати, / Посіпак з подвір’я буряком проганяти. / День, година утікає, / А дідич ся аж встікає. / Готовим ся вся... / Мазури не глупі щоби за пів дармо / Робили і сили стратили на марно, / А і машина, мій ти пане, / Сама в полю дурнем стане/ І не втне стебла...” [18, с.70–71].

Поруч з українсько-польським конфліктом за землю – інший приклад протистояння “своїх” і “чужих” за цей значущий економічний ресурс. Його ілюструє, наприклад, ідеологія РНП, яка відкрито дорікала українським селянам за те, що вони протестують супроти польських дідичів. Проти ідеї проведення аграрних страйків виступили галицькі москвофіли, які звинуватили українців в усіх бідах селян, закликали не слухати їхньої пропаганди, а “жити з панами дідичами у згоді”. А русофільська преса, зокрема часопис “Галичанин”, звертаючись до польських поміщиків, переконувала, що “то українці бунтують проти вас ... ми такі не є! Ми навчаємо народ, щоби вас слухав і жив з вами у згоді!”. Згодом ідеологічну платформу несприйняття страйкової пропаганди сформулювали на з’їзді “Руської Народної партії” у Львові 2 лютого 1903 р. Під час його роботи Володимир Дудикевич назвав селянські страйки “політично шкідливими для цілого руського народу” [30, с.272].

Нова фаза мобілізації українців, яка відбувалася на економічному ґрунті, слугувала передумовою еволюції міжетнічної конкуренції в латентний конфлікт. У відкритій формі він виявився в червні – серпні 1902 р. сільськогосподарському страйку, під час якого, за визначенням М.Демковича-Добрянського, “зірвано заслону з великої ділянки соціальних стосунків у Галичині, як вони витворились в країні після знесення панщини 1848 р.” [8, с.88]. Політичні актори поляків восени того ж року під час слухань у Палаті послів рейхсрату назвали його доконаним фактом введення в суспільно-політичне життя Галичини ірландської моделі боротьби – страйків і бойкоту [14, с.372–373]. Зосібна Міхал Ольшевський, який 22 жовтня 1902 р. виступив від імені посольського клубу Польського Стронніцтва Людового, заявив, що “...випадки (страйків. – І.М.) у Східній Галичині мають характер національний і політичний і використовуються національно-радикальними Русинами як складник до поборювання польських елементів як таких” [27, с.120].

Першими застрайкували селяни в селах Львівського повіту (Чижикові, Глухівцях, Острові й Гаях). Суттєвий вплив на них мала ідеологія УРП [21]. Уже на початку страйку зафіксували 31 виступ (у Тернопільському повіті – 16, Львівському – чотири,

Збаразькому – три, Перемишлянському і Тлумацькому – по два, в Золочівському, Терехівському, Заліщицькому і Борщівському – по одному) [28, с.9; 27, с.115; 30, с.281].

Сільськогосподарський страйк охопив 1/5 території Галичини (понад 16 тис. кв. км) від Дністра на півдні, на сході і півночі – до кордону з підросійською Україною і Королівством Польським, на заході – по Кам'янецький, Перемишлянський, Бережанський, Підгаєцький і Бучацький повіти. Діячі УРП стверджували, що страйк охопив 400 сіл у 24-х із 47-ми східногалицьких повітів, а участь у ньому взяло приблизно 100 тис. осіб [30, с.280]. Офіційні урядові підрахунки стверджували про 380 “рільничих” страйків [28, с.9].

Зокрема характер етносоціальних суперечностей передає відозва страйкового комітету в Копичинцях до селян Гусятинського повіту від 20 липня 1902 р.: “... Браття Русини, селяни! Вже досить нашого гарування! Досить наших сліз, нужди і кривди! Браття! Не в Канаді, не в Бразилії для нас хліб! Наша Канада і Бразилія на тій землі, яку наші прадіди кров'ю заливали, за яку батьки і діди буки брали. Тут буде наш рай, як тільки в згоді і єдності, рука в руку, плече в плече, будемо триматися. Тоді прийде добро до наших хат, згине нужда, а з мертвих встане Русь Україна” [Цит.: 16, с.64; див. також: 20, с.78, 79; 28, с.32].

З досліджень З. Паздри причин і наслідків страйків 1902–1903 рр. відомо, що 161 респондент із 360-ти опитаних очевидців сільськогосподарського страйку 1902 р. його головною причиною назвав низьку оплату праці, інші 132 особи – українську агітацію “словом і друком”. Ще 53 особи вказали на вістки про страйк, які поширювалися із сусідніх гмін. Вибух страйку через надужиття власників і орендарів відзначено в 30-ти випадках. І, нарешті, як причину страйку назвали “звістки про цісарське розпорядження” 26 респондентів, а “тероризм та інші причини” – 16 осіб [28, с.33]. Принциповою обставиною видається нам і те, що на теренах, охоплених страйками (без Львівського і Тлумацького повітів), на 343 великих господарства налічувалося 34 власники-євреї (10%), а от орендарів-євреїв було 125 (36%). Натомість орендарів-християн (не завжди поляків) налічувалося тільки 57 (17%). Серед 17-ти найбільших власників-латифундистів один був євреєм [29, с.70]. Ця обставина свідчила й про те, що українсько-польські етносоціальні суперечності підсилювала участь ще одного фігуранта міжетнічної взаємодії – єврейського орендаря, а отже страйк 1902 р. фактично був прикладом латентного тристороннього міжетнічного конфлікту за землю і засоби виробництва на ній.

Оскільки багатоетнічність Австро-Угорщини реально підвищувала рівень конфліктогенності, а політизація етнічностей була підґрунтям конфліктної напруги в досліджуваному хронотопі, головною причиною етносоціальних конфліктів і суперечностей у більшості випадків було встановлення пріоритету власних цінностей етногрупи (етнофорів) перед усіма іншими.

Свідчення цього – вимоги експропріації землі, які були практично невід'ємними від етнічної нетерпимості до польських поміщиків. Адже із загальної кількості 17-ти повітів, в яких відбувся страйк, згідно з тогочасними даними (крім Львівського і Тлумацького повітів), кількість власників-поляків, які володіли ареалом понад 1000 га, не перевищувала 60-ти осіб [29, с.57]. А що страйкарі підпалювали поміщицькі фільварки, маєтки і ліси, то великі землевласники й орендарі у своїй пресі і на численних з'їздах земляцтв вимагали придушити протести селян з допомогою жандармерії і війська. Відчутним був тиск на намісника Галичини Л. Пінінського, від якого домагалися запровадження надзвичайного стану на територіях, охоплених страйком. Так, 29 липня намісник прийняв делегацію тернопільського земляцтва, члени якої вимагали зупинити страйковий рух за будь-яку ціну [26, 31.07]. Обшарники зустрілися також з крайовим маршалком А. Потоцьким, а 1 серпня разом із членами Кола Польського (А.Яворським,

В.Гневошем, М.Гарапіхом, В.Крайнським) їх прийняв у Відні прем'єр-міністр Е.Кербер. Прем'єр підтвердив, що галицький намісник за домовленості з президентом Вищого крайового суду Тхоржевським може вводити тимчасові суди на територіях, охоплених страйком. Що ж до введення військ для “умиротворення” страйкарів або використання для захисту населення під час польових робіт у маєтках, то Е.Кербер обіцяв представити таке прохання імператорові [26, 3.08].

Очевидно, що найвищі посадовці (центральных і регіональних органів влади) не могли безпосередньо протегувати фізичне, а з огляду на обставини й етнічну складову насильства над страйкарями і позиціонували себе гарантами конституційних прав і свобод [24, с.239, 240; 27, с.115]. Ба більше, про необхідність легального розв'язання суперечностей і недопущення будь-яких заворушень, які спровокували б конфліктні сторони, йшлося й у спеціальній відозві намісництва від 1 серпня 1902 р. В ній згідно з розпорядженнями прем'єр-міністра як найкрайній захід вказувалося на готовність намісництва оголосити надзвичайний стан і запровадити дію мандата на введення війська [23].

Внаслідок цього політичні актори українців (радикали і соціал-демократи) спочатку оцінювали тактику влади як таку, яку “не можна розцінювати як безсторонню, але тактовну”. Однак уведення військ у повіти, охоплені страйком, масові арешти протестувальників, а також фізичне насильство над страйкарями перекреслили сподівання на зміну конкурентного формату взаємин між державою та етнофорами. За участь у страйку згідно з офіційними даними заарештували 440 осіб [28, с.60], а радянські історики стверджували навіть про понад 4 тис. осіб (цією цифрою оперує й сучасна українська історіографія) [16, с.64]. Зафіксовані ЗМІ випадки фізичного насильства під час страйків відбулися 23 липня 1902 р. в Заболотівцях Чортківського повіту. В результаті сутичок між селянами і військами вбито чотирьох селян [30, с.284]. А що офіційні документи не містили відомостей про фізичне насильство над страйкарями, то офіційний дослідник З.Паздро занотував: “Для охорони землеробів не раз використовувалася озброєна охорона, наявність якої вже сама по собі стримувала страйкарів, хоч часом і їй чинили опір, що в кількох гмінах призводило до проливання крові, на щастя, закінчилося тільки пораненнями холодною зброєю” [28, с.60].

Досліджуваний страйк справив певний вплив на агрегацію українськими політичними акторами своїх програмних положень. Так, націонал-демократи під час партійного з'їзду в грудні 1902 р. зосередили увагу головним чином на економічному вимірі сільськогосподарського страйку. Тому у винесеній ухвалі УНДП визнала кінцевість організації страйків там, “де цього вимагають економічні відносини” і де “страйк у цих стосунках знаходить своє економічне обґрунтування” [28, с.62]. Згодом про зміну конфліктогенераційного складника сільськогосподарського страйку говорили в травні 1903 р. і члени Тіснішого комітету УНДП, а її пресовий орган газета “Діло” писала: “...не для відступу, а для доказу, що така зміна (тактики. – *І.М.*) стримає репресії (проти учасників страйку. – *І.М.*)” [28, с.62]. Натомість інші партійні часописи виявляли прихильність “ірландській моделі боротьби” й озвучили вимогу врегулювання етносоціального конфлікту за землю лише як політичної акції: “Страйком і бойкотом, – писала газета “Свобода”, – не тільки навчимо наших гнобителів так, що не будуть більше пхати свого рила в хлопські справи, але заборонимо уряду топтати право. [...] Щоб викликати нову народну конституцію, треба підготуватися так, аби одночасно, в цілому краї на панському полі не блиснув ані один серп, не забряжчала ані одні коса” [28, с.63].

А отже, в наступні місяці наголос в етносоціальних суперечливостях між українськими селянами і польськими поміщиками робився вже не на етнічних (як було досі), а на економічних категоріях. Щоправда, оцінюючи зростання радикальної і соціалістичної пропаганди в досліджуваному хронотопі після завершення страйку 1902 р.

і його відлуння в підросійській Україні, краківський часопис “Czas” у березні 1903 р. констатував, що “... це власне той рух, який у Галичині розпалив над головами Поляків полум’я аграрних страйків, кинув гасло “Теть з Поляками за Сян!”, що блиснуло Полякам знову в очі лезом гайдамацького ножа” [30, с.290].

Агітація за нову хвилю сільськогосподарського страйку, яку провадила головним чином УРП за підтримки УНДП та УСДП, не мала значного поширення, а тому дійшло до незначних заворушень, які скоріше за все не мали ознак широкого фронту боротьби українських селян.

Упродовж весни – літа 1903 р. страйки відбулися в південно-східних повітах досліджуваного хронотопу: Перемишлянському, Заліщицькому, Чортківському, Гусятинському, Бучацькому; на заході – в Перемиському; на півночі – в повіті Рава-Руська. Страйки розпочалися наприкінці березня в с. Солові Перемишлянського повіту – в маєтку графа Романа Потоцького. Одночасно з ним почався страйк у Хорошкові в маєтку графа Семінського, внаслідок чого ініціаторів заворушень арештували [28, с.61]. А що в більшості випадків участь у страйках брали ті села, які не страйкували в 1902 р., то в маєтках, що перебували під безпосереднім віданням поміщика, страйки були рідкістю, на відміну від фільварків, що були в користуванні орендарів. Так, у березні 1903 р. рогатинський староста повідомляв Галицьке намісництво про агітацію щодо нового страйку. Чиновник наголошував, що сама по собі ця агітація не шкідлива, але вона виступає свідченням селянського невдоволення діями місцевого орендаря Бергштайна, в “якого служба фільварочна лихо живе і низько плачена, а денних робітників з села ревно визискує” [10, арк.14].

Як свідчать архівні документи, аналогічних повідомлень налічуються десятки: повітові старости та керівники відділків жандармерії вже лише вказували, в якому населеному пункті розпочався страйк, у чиему маєтку і хто був орендарем на час вибуху селянського незадоволення [9, арк. 95–113]. На 1904 р. селянська активність затихає: відомо тільки про страйки в Збаразькому й Гусятинському повітах [28, с.61]. А що проблема українсько-польського етносоціального конфлікту і далі залишалася нерозв’язана, то в листопаді 1904 р. українські послы Галичини і Буковини в рейхсраті і крайових сеймах заявляли, що конституційні свободи українців і далі обмежують, зокрема економічний розвиток на селі [11].

Отже, українсько-польський антагонізм у земельному питанні і, як наслідок, грандіозна селянська лихоманка 1902–1903 рр., яка набула масштабу організованого політичного руху, певною мірою розрядили наелектризовану атмосферу етносоціальних суперечностей у досліджуваному хронотопі. Визначальним критерієм класової стратифікації ми визначаємо можливість привласнення економічних благ. А що володіння засобами виробництва було традиційним показником класової належності, то проблеми трансформації міжгрупових суперечностей з приводу розподілу дефіцитних ресурсів (передусім землі) в конфлікти нерідко виникали внаслідок депривації. В нашому випадку останню ми розуміємо як рівень невдоволення з боку тієї чи іншої етнічної групи на можливості реалізації своїх соціальних очікувань. Адже в більшості випадків колективного насильства серед його учасників (т. зв. відносної депривації), як зауважує Т. Р. Гарр, існує чітко окреслене почуття мети в тому сенсі, що вони очікують від насильницьких акцій поліпшення своїх ціннісних позицій [2, с.74]. Тому українсько-польський конфлікт за землю ми трактуємо як процес, який безпосередньо пов’язаний із взаємодією між етногрупами.

1. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / пер. з фр. / Даніель Бовуа. – К. : Критика, 1998. – 334 с.
2. Гарр Т. Р. Почему люди бунтуют / пер. с англ. / Т. Р. Гарр. – С. Пб. : Питер, 2005. – 461 с.
3. Гон М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. Монографія / Максим Гон. – Рівне : Волинські обереги, 2006. – 431 с.

4. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886) / Ярослав Грицак. – К. : Критика, 2006. – 631 с.
5. Грицак Я. Й. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я.Й. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 360 с.
6. Гудь Б. В. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття / Б. В. Гудь. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. – 447 с.
7. Данило Журавель. Як земля наша стає ненаша / Данило Журавель // Діло. – 1912. – 18 (5), 19 (6), 20 (7), 22 (9), 23 (10), 24 (11), 25 (12), 26 (13) квіт. – С. 1–2, 1–2, 3, 2–3, 2–3, 3, 2–3, 2.
8. Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у XIX сторіччі / Михайло Демкович-Добрянський. – Мюнхен : Український Вільний Університет, 1969. – 119 с.
9. Донесення староств і органів поліції про хід сільськогосподарських страйків. 1903 р. Т. 11 / Центральный державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУ у Львові), ф. 146, оп. 4, спр. 3789.
10. Донесення староств і органів поліції про хід сільськогосподарських страйків. 1903 р. Т. 12 / ЦДІАУ у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3790.
11. Заява руских послів // Руслан. – 1904. – 5 (18) листоп. – С. 1.
12. Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт / В. О. Котигоренко. – К. : Світогляд, 2004. – 722 с.
13. Кравець М.М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст. / М. М. Кравець. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1964. – 239 с.
14. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. На підставі споминів / Кость Левицький. – Львів : Накладом власним з друкарні оо. Василіян у Жовкві, 1926. – 736 с.
15. Осечинський В.К. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму / В.К. Осечинський. – Львів: Кн.-журн. вид-во, 1954. – 188 с.
16. Павко А. І. Посилення впливу політичних партій Східної Галичини на громадське життя краю в 1900–1907 рр. / А. І. Павко // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 63–79.
17. Парляментарні ластівки // Діло. – 1911. – 20 (7) лип. – С. 1.
18. Січовий співаник / уклад Кирило Трильовський. – Коломия : Січовий Союз, 1912. – 76 с.
19. Смелзер Н. Дж. Проблеми соціології. Георг-Зімелівські лекції 1995 / пер. з англ. Нейл Дж. Смелзер. – Львів : Кальварія, 2003. – 128 с.
20. Феденко П. Український громадський рух у XX столітті / Павло Феденко. – Подєбради, 1934. – 172 с.
21. Хлопські страйки в Гаях під Львовом // Діло. – 1902. – 4 (17) лип. – С. 1.
22. Чайковський А. Спогади. Листи. Дослідження : у 3-х т. Т. 1. / Андрій Чайковський. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; Наукова фундація ім. А. Чайковського, 2002. – 512 с.
23. Dwie odezwy w sprawie strajków rolnych // Gazeta Narodowa. – 1902. – 4 sierpnia. – S. 1.
24. Feldman W. Stronnictwa i programy polityczne w Galicyi. 1846–1906 / Wilhelm Feldman. – Kraków : Spółka nakładowa “Książka”, 1907. – Т. II. – 455 s.
25. Głabiński St. Wspomnienia polityczne. Część pierwsza. Pod zaborem austriackim / Stanisław Głabiński. – Pelplin : Nakładem drukarni i księgarni Sp. Z O. ODP., 1939. – 559 s.
26. Obszarnicy u namiestnika // Naprzód. – 1902. – 31 lipca, 3 sierpnia. – S. 1, 2.
27. Partacz Cz. Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1888–1908 / Czesław Partacz. – Toruń : Adam Marszałek, 1996. – 280 s.
28. Pazdro Z. Strajki rolne w Galicji wschodniej w r. 1902 i 1903. Na podstawie materiałów urzędowych / Zbigniew Pazdro // Wiadomości statystyczne. – Т. XX, Zesz. 1. – S. 1–74.
29. Rozwadowski J. Ruskie bezrobocie w r. 1902. Uwagi o jego terenie / J. Rozwadowski. – Lwów, 1904.
30. Tomczyk R. Radykałowie i socjaldemokraci. Miejsce i rola lewicy w ukraińskim obozie narodowym w Galicji 1890–1914 / Ryszard Tomczyk. – Szczecin : ZAPOL, 2007. – 670 s.
31. Widmo strajku rolnego // Naprzód. – 1902. – 2 kwietnia. – S. 1.

Статья посвящена исследованию украинской-польского антагонизма в земельном вопросе в Галиции в начале XX века. Обосновано, что катализатором конкуренции этнических политических актеров было соперничество за землю, которое обусловлена малоземельем украинских и концентрацией значительных владений в руках “чужих”, прежде поляков. Атмосферу межэтнического напряжения и конкуренции упрочила польская колонизация западноукраинских земель. Уровень недовольства аграрной политикой центра и неприятие колонизации “чужими” территорий, где украинцы составляли неоспоримое этническое большинство, отражала количество их акций протеста. Наиболее масштабной из них был сельскохозяйственный стачка 1902 г., под влиянием основных политических фигур украинцев (радикалов, социал- и национал-демократов), набрал этносоциальной и этнонационального характера.

Ключевые слова: межгруповая боротьба, земельний вопрос, забастовка, українці, поляки, Галиція, Австро-Венгрія.

Article is devoted to the Ukrainian-Polish antagonism in the land issue in Galicia in the early XXth century. Proved that the catalyst for competition ethnic political actors was competition for land, which was determined by Ukrainian shortage of arable land and the concentration of major holdings in the hands of "outsiders", especially the Poles. The atmosphere of interethnic tension and competition strengthened Polish colonization of Western Ukraine. The level of dissatisfaction Agricultural Policy Center and rejection of colonization "strangers" areas where Ukrainian were distinct ethnic majority, reflecting the number of their protests. The biggest event of them was an agricultural strike in 1902, which is under the influence of major political figures Ukrainian (radicals, social and national Democrats) came ethnosocial and ethnic character.

Keywords: intergroup struggle, land issues, strike, Ukrainians, Poles, Galicia, Austria-Hungary.

УДК 94 (470 + 477)

ББК 63.3 (4 УКр)

Лілія Щербін

ДМИТРО ДОНЦОВ І РОСІЙСЬКИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ

Проаналізовано ставлення Дмитра Донцова до російського лібералізму. Охарактеризовано його основні підходи до політики російських кадетів щодо українського питання. Д.Донцов критично оцінював спроби захисту лібералів національних інтересів українців, вбачаючи у їхній політиці та тактиці прояви імперіалізму.

Ключові слова: Дмитро Донцов, лібералізм, російські кадети, українофільство, П.Мілюков, імперіалізм.

Дмитро Донцов – відомий громадсько-політичний діяч, ідеолог українського інтегрального націоналізму. Він виступав активним критиком сучасних йому політичних партій та ідеологій. Маловисвітленим аспектом його діяльності у вітчизняній історичній науці, незважаючи на достатню творчу спадщину Д.Донцова, залишається його відношення до російського лібералізму. Д.Донцов “першим в українській політичній думці так нещадно розбив ілюзії українства як щодо російського соціалістів, так і щодо російських лібералів” [2, с.20].

Мета статті – проаналізувати ставлення Дмитра Донцова до російського лібералізму.

Традиційними у працях про Д.Донцова стали згадки про виступ П.Мілюкова 19 лютого 1914 р. у Думі: “У мене в руках недавно опублікована брошурка, з якою я радив би вам уважно познайомитися: це книжка такого Донцова “Модерне москвофільство”... Я скажу вам: бійтеся його! Якщо ви будете продовжувати вашу політику, Донцови будуть числитися не одиницями і не десятками, а сотнями, тисячами, мільйонами”. Саме цю цитату використовують дослідники для підтвердження обізнаності російського суспільства з поглядами Донцова [11, с.11].

Проте згадка про нього у доповіді лідера російських кадетів насправді айсберг цілої епопеї у взаємному не/сприйнятті лібералів (як російських, так й українських) та Д.Донцова.

У 1912 р. у статті “Ще про російський лібералізм” Д.Донцов виводить своєрідну формулу відносин українства та лібералізму у Російській імперії: “У міру зростання і зміцнення українства колишній індіферентизм російських лібералів переходить в явну ворожість” [3, с.86]. На основі заяв правих лібералів він сформував ще одну закономірність відносин лібералізму й українства: ті з лібералів, хто виступав на захист українства, у його силу не вірили [3, с.86].

У своєму виступі “Сучасне політичне положення нації і наші завдання (реферат, виголошений на II Всеукраїнським студентським з’їзді в липні 1913 року у Львові)”

Д.Донцов чимало уваги приділив російським лібералам. На його думку, ставлення до українського питання серед російських лібералів змінилося у зв'язку з участю їх у політичному житті: “П.П.Мілюкови, Струве і як там вони всі ще називаються – показали, зрештою, і нам своє “національне лице”, зриваючи ту гарну маску, яку вони носили в “юні дні” своєї політичної невинності. Показалося, що російські ліберали не тільки не мають жодної програми в українській справі, а й не хочуть її мати” [5, с.75]. Він був переконаний, що російські ліберали не багато уваги і змісту приділяли національній програмі, розуміючи звільнення Росії як звільнення тільки московського народу.

Варто погодитись з його думкою про те, що максимум, на який ішли російські ліберали – це право на культурне самовизначення для українців. Д.Донцов категорично заявляв, що відношення російського лібералізму до українців є різко негативним і для них характерна імперіалістична політика.

Д.Донцов був переконаний, що існує вже певна досить велика течія в російському лібералізмі явно ворожа до українства: Струве, Погодін, кн. Е.Трубецької, Кашкаров [2, с.53]. Він вважав, що течії прихильної до українців, серед лібералів немає: “Хіба що вважати за прихильнів тих, що мовчать” [2, с.53].

Це бачення різко суперечило позиції українських ліберальних демократів, які великі сподівання покладали на підтримку російських кадетів у справі захисту українських національних інтересів.

Досить скептично він оцінював результати роботи кадетів на користь вирішення українського питання в Думах. За його словами, у третій Думі конституційні демократи збанкрутували як партія “народної свободи”, у четвертій вони збанкрутували як партія “свобод народів” [2, с.145].

Згадку про Україну ліберально-демократичними колами Д.Донцов визначав не більше як вияв хорошого тону: “Імідж російських кадетів як борців за народну свободу змушував їх для пристойності інколи проливали крокодилячі сльози про поневолену Україну. Проте вони самі усвідомили, що між їхніми словами і практикою в українському питанні виникло величезне провалля, яке вони намагаються ліквідувати промовами щодо реалізації українських інтересів” [2, с.147].

Відомий виступ лідера російських кадетів Павла Мілюкова прозвучав у Думі IV скликання і був пов'язаний із заборонаю святкування 100-літнього ювілею Т.Шевченка. Протест проти заборони вшанування поета був відображений у трьох запитах фракцій трудовиків, кадетів, соціал-демократів голові Ради Міністрів. Звернення від кадетів було підписано 34 членами 7 лютого 1914 р. і містило вимогу пояснити факти заборони святкування і прохання повідомити, “чи будуть вжиті заходи для усунення цих розпоряджень, що викликають народне обурення” [12, с.23]. 19 лютого 1914 р. на засіданні Думи на захист культурної спадщини українців виступили депутати кадетської фракції Ф.Родічев, О.Олександров, С.Іванов [8, с.9; 9, с.10].

Однак найбільшого резонансу викликав виступ лідера конституційно-демократичної фракції. “Промова була виголошена на прохання самих українців – захистити їх від нападів київських російських націоналістів, які викликали заборону святкування ювілею Шевченка”, – згадував П.Мілюков пізніше [6, с.470]. На його думку, “український рух ніхто не придумував. Український рух існує, буде існувати і спроба заперечувати український рух даремна” [7, с.239]. П.Мілюков заявив, що вірить у щирість лідерів, які розгорнули в Україні рух за федерацію автономних одиниць, оскільки ця ідея є традиційною для українців ще із 40-х років від Кирило-Мефодіївського товариства й Драгоманова. Проте він не поділяв прагнень автономістів-федералістів і вважав здійснення їхньої політичної програми шкідливою і небезпечною справою [7, с.241].

Лідер кадетів дотримувався принципу, згідно з яким, за ідеали за “музику майбутнього” не переслідують [7, с.242]. Вимоги українізації шкільної освіти, права укра-

їнської мови в судових та урядових установах, ліквідація обмежень для українського друкованого слова, покращення умов для легального існування національних установ можуть бути визнані радикальними й нездійсненними, як вважав він, тільки тими, хто заперечує існування українського народу та вважає, що один тільки факт його існування вже рівносильний сепаратизмові. На думку П.Мілюкова, українські прагнення є законними, а їх обмеження – небезпечною політичною боротьбою. Від імені Конституційно-демократичної партії Мілюков назвав Шевченка “символом не простого народу, а народної, національної культури” [7, с.243], а український рух – демократичним, що “йде в народ і в даний час ведеться народом” [7, с.245]. За його словами, сепаратистські тенденції є не впливовими й незначними в українському русі, та якщо Росія продовжуватиме політику репресій і заборон щодо українства, то Донцових з’явиться дуже багато [7, с.245].

У своїх спогадах П.Мілюков писав, що цими вимогами члени ТУПу задоволились, погоджуючись відкинути на майбутнє вимогу федерації і виключити сепаратизм. “Тільки професор Грушевський хитрував зі мною, приховуючи від мене свої справжні наміри. Я зі свого боку стверджував в Думі, що “справжніми сепаратистами є російські націоналісти”, які заперечують самостійну українську мову і українську літературу і заохочують урядові переслідування, які вже примусили український рух перенести свій центр в австрійські межі, де можливо і створення українського сепаратизму” [6, с.471].

Хоча запит був прийнятий запізно і ювілей отримав назву “німого”, українське суспільство позитивно оцінило виступ П.Мілюкова. Але лідери українського руху були розчаровані тією неоднозначністю, яка прозвучала в цій промові щодо принципу федерації. Зокрема, М.Грушевський у своєму листі до П.Мілюкова від 4 березня 1914 р. назвав його промову “значним суспільним явищем і завдяки широкій постановці українського питання, уперше даній йому з думської трибуни, вона, напевно, довго буде служити вихідним пунктом для оцінки українського руху в прогресивних колах Росії” [1, л.2–3]. М.Грушевський дорікав П.Мілюкову за те, що у своєму думському виступі він не зробив ніякої різниці між ідеєю автономії і федералізму, хоч у розмовах з українцями лідер кадетів наполягав на такій необхідності, не заперечуючи проти принципу автономії. Мілюков ніби відрізає шлях для подальших переговорів та угод з українцями [1, л.5 об.].

Категоричним щодо виступу Павла Мілюкова у Державній Думі був і сам Дмитро Донцов. У статті “Gotterdammerung* українофільства” він твердив: “У лютому 1914 року українофільство остаточно зішло з печі, на ній лишилися лише іхтіозаври руху. Декларація ж кадетів вибиває з рук наших політичних банкрутів останню зброю, якою вони досі побивали своїх супротивників, віру в політичні чуда, які мають довершити на Україні маги й чарівники російського лібералізму. Бо у своїй добре продуманій, а все ж необережній промові лідер кадетів ясно і недвозначно окреслив те зачароване коло, за яке українство не сміє переступити ...” [2, с.186].

Д.Донцов був переконаний у безглузді і смішності наївної віри українських демократів у московський лібералізм: “Не лише програмі, а й тактиці наших демократів нанесено у Думі тяжкий удар. Промова П.Мілюкова поставила українство перед дилемою: або добровільно схватися у відведену йому шкаралупу “малих діл” і “культурництва”, або, ігноруючи гнів кадетського Юпітера й погрози злучитися в боротьбі проти спільного ворога з Савенком, іти далі своїм кінцевим шляхом і проти Савенка, і проти Мілюкова. Українофіли пішли першою дорогою й тим самим підписали свій власний засуд смерті” [2, с.188].

* Присмерк богів, кінець світу.

Для російських кадетів Дмитро Донцов став символом українського сепаратизму. На засіданні Центрального комітету Конституційно-демократичної партії 24 березня 1914 р. П.Мілюков заявляв, що виступаючи проти звинувачень українців в заграванні з Австрією, довелося цитувати брошуру Донцова “Модерне москвофільство”, в якій навпаки нинішні впливові українські групи викриваються в зайвому москвофільстві [10, с.297].

На цьому засіданні у своїй доповіді М.Грушевський твердив, що “той же Донцов і на мітингах у Львові говорив про безвихідне становище українства в Росії і проповідував австрійську орієнтацію, тобто сепаратизм в австрійській бік” [10, с.300]. Як прихильник автономізму М.Грушевський заперечував популярність сепаратизму серед українців.

У статті “Русский либерализм и украинское движение” Д.Донцов передбачав, що майбутня ліберальна Росія змушена змінити теперішню національну політику прийде до згоди з поляками, не вигідна ця угода буде українцям [4, с.171]. Ворожість російського лібералізму до українства стане ще більше зрозумілою, якщо взяти до уваги його імперіалістичні тенденції, які прагнуть по можливості до однонаціональної держави. Зараження бацилою націоналізму ліберальних кіл російського націоналізму – це перша характерна риса нового російського націоналізму. Діяч був переконаний у тому, що надії на ліберальну Росію, поширені в українському суспільстві, дуже перебільшені, а отчасти є просто забобонами [4, с.172].

У 1917 р. Дмитро Донцов охарактеризував П.Мілюкова як одну із найцікавіших постатей російської революції. Він простежив еволюцію кадетів та їх лідера від сентиментального лібералізму через суспільний націоналізм до відвертого й чинного імперіалізму [2, с.283]. Проте П.Мілюков прийшов запізно, коли державний механізм був зовсім розхитаний, а революція – неминучою [2, с.284].

Для Д.Донцова російський лібералізм це дуже складний конгломерат людей, класів, настроїв, це російський ліберальний Янус. На його думку, під час Лютневої революції зародився ліберальний імперіалізм або імперіалістичний лібералізм [2, с.248].

Він вітав революцію як подію, що прискорить процес дозрівання української політичної думки. Демократична, правдиво демократична Росія, де б “іногородці” мали політичний вплив, що відповідав би їхній кількості, не може бути російською, бо Росія є лише в 43% свого населення краєм російським [2, с.160]. Відносини російського лібералізму та українства він ототожнював як згоду між вовком та ягням.

Отже, Дмитро Донцов був активним критиком російського лібералізму, який звинувачував у подвійних стандартах, ігноруванні українських інтересів, ситуативності у ставленні до українського питання, відсутності чіткої програми щодо України. Поряд з критикою росіян він дорікав представникам українофільства у марних, ілюзорних сподіваннях на лібералів, незрілості їхніх вимог. Ставлення Д.Донцова до російського націоналізму можна розглядати як зіткнення двох концепцій націоналізму українського та російського, що виключали один одного, заперечували, не визнавали. Глибока аналітика Д.Донцова щодо російського лібералізму випереджали історичний час. Характерна для лібералів риторика про рівність прав націй на культурно-національне самовизначення була замінена закликами про збереження єдності й неподільності Росії під час громадянської війни, що було притаманне до Лютневої революції, насамперед, російським партіям націоналістичного спрямування.

1. Государственный архив Российской Федерации, ф. 579, оп. 1, д. 1879. – 10 л.
2. Донцов Д. Вибрані твори : у 10 т. / Д. Донцов. – Т. 1 : Політична аналітика (1912–1918 рр.) / упоряд., передм., комент. О. Багана. – Дрогобич, 2011. – 326 с.
3. Донцов Д. Еще о русском либерализме / Д. Донцов // Украинская жизнь. – 1912. – № 10. – С. 84–88.

4. Донцов Д. Русский либерализм и украинское движение / Д. Донцов // Украинская жизнь. – 1912. – № 5. – С. 7–16.
5. Донцов Д. Твори / Д. Донцов. Т.1 : Геополітичні та ідеологічні праці / Д. Донцов. – Львів, 2001. – 488 с.
6. Миллюков П. Н. Воспоминания / П. Н. Миллюков. – М., 2001. – 638 с.
7. Четвертая Государственная Дума. Фракция народной свободы в период с 15 октября 1913 г. по 14 июня 1914 г. – С. Пб., 1914. – 380 с.
8. Белоусенко А. Украинские дни в Государственной Думе / А. Белоусенко // Украинская жизнь. – 1914. – № 3. – С. 7–18.
9. Белоусенко О. Украинский вопрос в Четвертой Думе / О. Белоусенко // Украинская жизнь. – 1913. – № 6. – С. 21–34.
10. Протоколы Центрального Комитета и заграничных групп конституционно-демократической партии : в 6 т. – М., 1997. – Т. 2 : 1912–1914 гг. – 520 с.
11. Квіт С. М. Дмитро Донцов. Ідеологічний портрет : монографія / С. М. Квіт. – К., 2000. – 260 с.
12. Старчук О. Шевченко і четверта Державна Дума / О. Старчук // Сучасність. – 1961. – № 12. – С. 17–30.

Проанализировано отношение Дмитрия Донцова к русскому либерализму. Охарактеризованы его основные подходы к политике российских кадетов по украинскому вопросу. Д. Донцов критически оценивал попытки защиты либералов национальных интересов украинцев, видя в их политике и тактике проявления империализма.

Ключевые слова: Дмитрий Донцов, либерализм, российские кадеты, украинофильство, П. Миллюков, империализм.

Analyzed the relationship Dmytro Dontsov to Russian liberalism. Characterized its main policy approaches of Russian cadets on Ukrainian issues. Dontsov attempts to critically assess the protection of national interests of Ukrainian liberals, seeing in their policies and tactics manifestations of imperialism.

Keywords: Dmytro Dontsov, liberalism, Russian Cadets, Ukrainophilism, Miliukov, imperialism.

УДК 94(477)
ББК: 63.3(0)я431

Сергій Троян

НІМЕЦТВО VERSUS СЛОВ'ЯНСТВО: АВСТРІЙСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ МІТТЕЛЬЄВРОПИ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

На початку ХХ ст. на особливу увагу заслуговують німецькі й австрійські зовнішньополітичні проекти та концепції реструктуризації європейського простору і долі слов'янства в цьому контексті. З-поміж них вирізнялися теоретичні конструкції і практичні пропозиції, пов'язані з різноманітними австрійськими планами створення Міттельєвропи. Загалом їх слід розглядати як складову частину зовнішньополітичних концепцій по новому оформленню Європи після Великої війни 1914–1918 рр. Особливо активно в цьому напрямку працювали австрійські історики, погляди яких характеризувалися не тільки спільністю підходів, але й деякою їх розбіжністю. Це, зокрема, показово для середньоєвропейських ідей представників австрійської історичної науки початку ХХ століття, що безпосередньо стосувалися долі слов'янських народів, які проживали як на території Австро-Угорської імперії, так і за її межами.

Ключові слова: слов'яни, Міттельєвропа, Центральна і Східна Європа, Австро-Угорщина, Перша світова війна.

На рубежі ХІХ–ХХ ст. у міжнародних відносинах спостерігалось посилення напруги, пов'язаної з загостренням протиріч між провідними державами і конструюванням нової військово-політичної конфігурації сил. Офіційне оформлення Троїстого союзу (Німецька імперія, Австро-Угорщина, Італія) і Антанти (Англія, Франція, Росія) вело до зростання загрози глобального військового конфлікту і супроводжувалося розробкою на різних рівнях планів територіально-політичної реструктуризації світу. Підвищену активність проявляли при цьому офіційні і пропагандистські кола провідних європейських держав. На особливу увагу заслуговують німецькі й австрійські зов-

нішньополітичні проекти та концепції, насамперед ті, які стосувалися майбутнього Європи, зокрема її центрально-східної та південно-східної частин і долі слов'янства в цьому контексті. З-поміж них вирізнялися теоретичні конструкти і практичні пропозиції, пов'язані з різноманітними німецькими й австрійськими планами створення Міттельєвропи (від нім. *Mittleuropa* – Серединна Європа або Центральна Європа).

Поняття “Серединна Європа” як дослівний переклад німецького “*Mittleuropa*” поступово увійшло до вжитку в другій половині XIX ст. для позначення перш за все німецьких планів економічного і політичного підпорядкування центральноєвропейського простору. Своїм походженням воно завдячує німецьким ученим і публіцистам, які називали Німеччину “серединною” державою, “серцем” Європи (географ Г.Даніель), проводили паралелі між “Великою Німеччиною” і “Серединною Європою” (лідер пангерманців Е.Хассе). Особливе поняття “Міттельєвропа”, яке не співпадало з географічним поняттям “Центральна Європа”, сформулював у 1897 р. у роботі “Політична географія” німецький геополітик Ф.Ратцель. “Між Альпами, Північним і Балтійським морями, між Атлантичним океаном і Чорним морем, – писав учений, – лежить та частина Європи, де Альпи, Карпати і Балкани, широкі низини і такі ріки, як Рейн і Дунай, надають взаємну схожість основним формам поверхні; країна, клімат якої однорідний, рослинність якої майже від одного краю до іншого є одним і тим же килимом лісів, лук, боліт, галявин. Це – Серединна Європа у найширшому значенні слова”. Зауважимо, що таке широке тлумачення географічних меж Серединної Європи вело до неоднозначного трактування політичної суті даного поняття [1]. У цьому контексті мова йде не про один, а про різні німецькі й австрійські проекти створення “Міттельєвропи”, зокрема пангерманські та ліберальноімперіалістичні концептуальні задуми, плани великого німецько-австрійського капіталу, а також про австрійські серединноєвропейські ідеї та концепції, які належали, насамперед, представникам інтелігенції. Головна увага у пропонованій науковій розвідці приділяється висвітленню саме останнього аспекту проблеми.

Напередодні та в роки Першої світової війни поряд з німецькими серединноєвропейськими планами сформувалися австрійські ідеї створення “Серединної Європи”. У цілому їх слід розглядати як складову частину зовнішньополітичних концепцій по новому оформленню Європи після Великої війни 1914–1918 рр. Особливо активно в цьому напрямку працювали австрійські історики, погляди яких характеризувалися не тільки спільністю точок зору і загальнотеоретичних підходів, але й деякою розбіжністю. Це, зокрема, показово для серединноєвропейських ідей представників австрійської історичної науки початку XX століття, що безпосередньо стосувалися долі слов'янських народів, які проживали як на території Австро-Угорської імперії, так і за її межами.

Виразники німецьких національних прагнень Рудольф фон Скала, Гарольд Штайнакер, Раймунд Фрідріх Кайндль і Ганс Юберсбергер відстоювали провідні вимоги австрійських німців у Дунайській монархії. Ще до Першої світової війни вони неодноразово як усно, так і письмово висловлювали думки, що німці є головним державним народом Австро-Угорської імперії. Тому в основі серединноєвропейських планів цих учених знаходилася ідея про захист інтересів німецького народу як основний пункт програми. Скала ще в 1903 р. сприяв заснуванню “Національної ради”, яка поставила за мету “збереження національного становища” і позицій німецтва в Австрії. Він вважав, що в “історичній боротьбі” між германським і слов'янським світами необхідне об'єднання “всіх національних сил німецького народу”. Це важлива передумова щасливого майбутнього австрійського німецтва, якому Скала пророкував здатність вирішувати завдання дійсно світового масштабу [9, s.1341–1346].

Скалу підтримав Штайнакер, який у листі до відомого німецького пропагандиста серединноєвропейських планів Ф.Наумана писав: “Все прийде, як тільки будуть

вирішені внутрішні національно-політичні державні питання”. До одного з таких важливих питань він відносив об'єднання німецького народу та зміцнення його позицій у всіх частинах Австро-Угорської монархії, особливо в Угорщині, де головного противника посилення німецьтва і династії Габсбургів історик бачив в особі графа Ш.Тіси. Про угорського міністра закордонних справ професор з Інсбрука говорив так: “Він боявся німецького панування більше, ніж Росії” [6, s.101]. Подібною інтонацією супроводжувалася опублікована в жовтні 1914 р. стаття Скали, де він закликав покінчити з усіма панславістськими домаганнями, відповідного роду прагненнями і устремліннями в східних провінціях Австрійської імперії. Відповідно, на Сході мали значно посилитися позиції німців [8, s.11–13].

Захист і відстоювання провідних вимог австрійських німців на території Дунайської монархії рельєфно простежуються у представника цього ж напрямку – професора Чернівецького і Грацького університетів Р.Ф.Кайндля. Концепція “Міттельєвропи” була викладена ним у численних роботах, присвячених німецьким поселенцям у Східній і Південно-Східній Європі, а також їхньому впливу на культурний розвиток цих земель.

Під час Першої світової війни Кайндль особливо активно займався питаннями долі німецьких поселенців у Карпатах і на Балканах. Він прагнув показати важливе значення посилення німецьтва на шляху до Адріатики і домогтися збільшення кількості поселенців на Сході, особливо в Галичині, шляхом прибуття колоністів з німецьких земель. Він бачив у цьому просуванні на Схід “захист для всього німецького народу”, “передове укріплення”, яке здатне витримати осаду і штурм. Ці форпости зображувалися “зонами боротьби”, які завжди повинні мати підтримку для захисту власне німецьких володінь. Історик також пропонував конкретні заходи для надання допомоги колоністам з боку німецької батьківщини: німецький капітал і німецькі підприємці повинні вкладати інвестиції в країни Східної Європи, займати багаті сировинні ринки, а родючі східні землі мали гарантувати великі успіхи німецьким фермерам.

Крім того, потреби і становище німецької народної групи мали обговорюватися в газетах і на зборах. Кайндль у зв'язку з цим зауважував таке: “Ми повинні засновувати газети на чужих мовах, які будуть німецькими за змістом... Ми повинні своїм близьким і далеким сусідам давати про нас пояснення, роз'яснювати суть нашої роботи і наших прагнень”. Також німецькі католицькі церкви через пожертвування мають показати, що їм не байдужі потреби їхніх німецьких братів по вірі на сході Європи. Кайндль вважав, що “сильне і всебічне сприяння німцям у прикордонних областях є справою всього німецького народу” [2, s.40].

Кайндль, виходячи з того, що Буковина у роки Першої світової війни була окупована російськими військами, пропонував перевести Чернівецький університет на територію власне Австрії. Слова, які він тоді знайшов, проливали світло на його спосіб думок: “Ми не хочемо, щоб у теперішній момент могутнього розквіту німецького духу німецький народ і здобутки його важкої праці згоріли на Сході... Оплот німецької культури в прикордонних землях не може загинути в теперішній переломний історичний час, так як підготовлений повний поворот німецьких прагнень і цілей, так як заклик на Схід знову прозвучав і його супроводжують прекрасні перемоги німецької зброї... Ми хочемо утримати, не залишивши малодушно, те, що там досягнуто потоками німецької крові. Хто сильніший, хто хоче наповнювати Австрію німецькими ідеями, мусить мати схожі почуття... Великий народ повинен у своїй прикордонній області проводити далекоглядну та передбачливу політику і приносити жертви для її відстоювання. До цього відноситься також збереження Чернівецького університету”.

Отже, німецька Середина Європа мала виникнути, на думку Кайндля, перш за все в результаті розширення німецької колонізації у східному напрямку, посилення культурної, організаторської та державно-правової ролі німецьтва на Сході.

Прихильники католицько-консервативних ідей Ріхард фон Кралік, Міхаель Мейр і Людвіг фон Пастор розглядали Міттельєвропу як результат католицького культурного руху і визначної державної місії Австрії. Це була нова тогочасна культурно-політична течія в Габсбурзькій імперії, яка за своїм впливом почала витісняти ще пануючий ліберальний напрям. Піднесення та поширення християнських соціальних ідей припадає на період між 1890–1910 роками. Ідейним лідером католицько-консервативного напрямку вважається письменник і публіцист Кралік. Свої погляди він найповніше виклав у роботах “Суть і всесвітньо-історичне значення німецтва”, “Католицизм і національності”, “Австрійська історія”, “Рішення у світовій війні. Три промови”, “Історія світової війни”, “Від світової війни до світового союзу”, “Культурна місія Австрії для народів Європи”, “Основи та ядро світової історії”.

Кралік знаходився під впливом “християнсько-германської” світової ідеї Р.Вагнера і пізніх романтиків. Він був у захопленні від майже двотисячолітньої переможної ходи німецького народу, від його “героїчної добродетельності” і його “національних расових інстинктів”. Кралік, як апологет австрійської династичної спадкоємності і монархії Габсбургів перебував в опозиції до пангерманців і критикував малонімецьку політику Пруссії та Отто фон Бісмарка. Світову війну він розглядав як боротьбу ідей 1789 і 1914 років, що велася “між пустими фразами Свободи, Рівності, Братерства, які прекрасно ілюстрували страшний час Французької революції, і німецькими ідеями Порядку, Відповідальності, Загальної Приналежності, Авторитету, Самовиховання, Дисципліни, Благочестя”. Кралік був також противником США, американської демократії та республіканської форми правління. Він негативно і скептично поставився до перемоги соціалістичної революції в Росії, вважаючи, що більшовицький режим, як і всі утопічні системи, не має майбутнього.

На такій релігійно-консервативній основі Кралік та інші представники цього напрямку розвивали свої ідеї та плани створення Міттельєвропи, де пануватиме німецький дух і німецький порядок. Після підписання мирного договору в Брест-Литовську він коротко так сформулював свою концепцію “Серединної Європи”: “Міттельєвропа здобула колонізаційний вплив на Чорному морі та відновлює час Ганзи на Балтиці”. Кралік вітав консолідацію балтійських країн як старих областей німецької колонізації та, подібно Кайндлю, бачив необхідність у розширенні німецької еміграції на Схід. Він розглядав Україну і кавказький регіон між Чорним і Каспійським морями у якості противаги з одного боку Росії, а з другого – Туреччини і Персії.

Водночас Кралік, розвиваючи більш ранні положення німецького економіста Ф.Ліста, виступав за розширення і зміцнення Серединної Європи за рахунок включення до її складу територій Дунайського регіону. У праці “Австрійське відродження” він писав: “Завдання і майбутнє німецького народу знаходиться не на американському Московському узбережжі, а на нижньому Дунаї, весь Дунай мусить стати австрійським і так буде залучений до німецької Міттельєвропи”. При цьому Кралік припускав, що військовий союз Туреччини з Центральними державами і розгром Сербії створюють для Австрії прекрасні можливості для розширення Міттельєвропи за рахунок земель Південно-Східної Європи, а потім і Близького Сходу. Саме тому важлива роль надавалась Дунайському простору як мосту, що має з’єднати різні частини Австро-Угорської монархії. Воротами, через які Австрія повинна пройти на Близький Схід і до Суецького каналу, служитиме Белград. Кралік писав про це образно і патетично: “Белград є землею принца Євгена, священною землею імператора Франца Йосипа. Белград – це наша Троя...” [3, s.10]. Австрійська імперія має використати всю область Східної та Південно-Східної Європи, а також Близького Сходу для своєї активної культуртрегерської діяльності.

Загалом Кралік вважав, що ядро Міттельєвропи складуть дві центральні союзні держави – Німецька імперія і Австро-Угорська монархія – при сильному перш за все

культурно-духовному впливові Австрії на східноєвропейські землі. Головним чином у такому результаті, а не у встановленні господарської автаркії в центрі Європи, він бачив головне значення Першої світової війни. Тому Міттельєвропа для нього була не просто самоціллю, а передумовою для зустрічі “інакомислячого світу з належною силою і рішучістю”. Виступаючи за створення Великої Німеччини, Кралік водночас суттєву роль у цій державі відводив “пронімецьки орієнтованій Австрії”. Саме ця територія, де “великі середньоевропейські гірські масиви пробиваються і перехрещуються з великими ріками, постає в якійсь мірі серединним пунктом географічної та політичної системи координат”. Звідси австрійським німцям за допомогою внутрішньої колонізації Габсбурзької імперії належало розвивати релігійну самосвідомість, культурний і політичний рівень інших народів.

З точки зору розробки конкретних планів проведення внутрішніх реформ в Австрії, найактивніше підтримував Краліка історик і державний діяч М.Мейр. У зміцненні Дунайської монархії за рахунок німецтва він бачив важливий фактор розвитку західноєвропейської християнської культури. Наприкінці грудня 1916 р. Мейр опублікував статтю “Внутрішньополітичні питання в Австрії після війни”, де звернув увагу на необхідність сприяння буржуазним німецьким партіям і тісним зв'язкам з Німецькою імперією, введення “особливого становища” (Sonderstellung) для Галичини та Буковини, німецької мови як державної для національно змішаних областей, а також конституційних змін, які були життєво важливими і необхідними.

Мейр виступав за активну політику Австрії в південно-східному напрямі. Він виходив з того, що на долю Габсбурзької монархії після війни випаде велика місія на Балканському півострові, а тому розглядав цей регіон як дуже важливий з точки зору торгових шляхів і проникнення в район Чорного та Егейського морів. Своєрідним апогеєм балканської політики мало стати встановлення контролю над прямою залізничною лінією Белград – Салоніки, в результаті чого Австрія не тільки контролюватиме цю територію, але й одержить найкоротший шлях від центру монархії до Середземного моря. Він писав: “Важливим опорним пунктом у цьому напрямі є Сараєво і звичайно Белград... Російські форпости Сербія і Чорногорія мусять віддалитися від південних воріт монархії. Така ціна сучасної великої світової війни для Австрії”. У зв'язку з цим Мейр підтримував пангерманські середньоевропейські плани ХІХ століття і виступав за тісний митний союз між Австрійською та Німецькою імперіями.

Він вважав, що коли між Німеччиною і Дунайською монархією встановляться тісні економічні зв'язки, то до такої Міттельєвропи приєднаються Румунія і Болгарія на Балканах. Це створить особливо сприятливі умови і міцний фундамент для “світової політики” середньоевропейських великих держав. Австро-Угорщина зможе використати Балкани як міст “для культурного і господарського підкорення країн Малої Азії, Сирії та Месопотамії”

В цілому представники католицько-консервативного напрямку дотримувалися думки про створення такої Міттельєвропи, яка стала б відновленою Священною Римською імперією, базою для проведення німецтвом своєї релігійної і культурної місії, сприяла послабленню слов'янських впливів у Центрально-Східній Європі і поступовому витісненню звідти слов'янства німецьким етнічним елементом.. Тому Першу світову війну, не дивлячись на укладені мирні договори, вони розглядали як свого роду проміжний рубіж “у великій культурній боротьбі між середньоевропейською ідеалістичною культурою і особливим матеріалістичним напрямом” [4, s.V], між німецькими і слов'янськими ідеями та етнічними впливами у центрі й на сході Європи.

У пошуках адекватної відповіді численним австрійським (а також німецьким) схемам “Серединної Європи” у західних столицях особливу увагу надавали складним етнічним і національним проблемам регіону, сфокусованим в Австро-Угорщині. Саме з врахуванням дезінтеграційних процесів у Дунайській монархії, особливо в останні роки

світового конфлікту, розроблялися основи стратегії і тактики країн Антанти і США у Центральній та Південно-Східній Європі. Важливе значення надавалося також укладенню сепаратного миру з Віднем.

Ситуація у зв'язку з Австро-Угорщиною змінилася після того, як починаючи з середини 1918 р. на Заході на противагу Габсбургам вирішили підтримати визвольні прагнення народів імперії та їх політичних представників. При цьому створення в регіоні незалежних держав розглядалося як важлива умова остаточного краху середньоевропейської ідеї. Наслідком стало проголошення і конституювання низки нових незалежних держав, які утворилися в підсумку геополітичних змін, ініційованих результатами Першої світової війни і розпадом великих імперій – Австро-Угорської, Німецької, Османської, Російської. З-поміж цих держав чільне місце в міжвоєнній Європі посіли слов'янські – Польща, Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. – Югославія), а також Білоруська й Українська радянські республіки, які 30 грудня 1922 р. ввійшли до складу СРСР. Відзначені геополітичні зміни в Європі стали основою нової міжвоєнної системи міжнародних відносин [11]. Фундаментальні принципи повоєнного міжнародного порядку були закріплені відповідною системою міжнародних договорів та угод у контексті роботи Паризької мирної конференції 1919–1920 рр.

Водночас, незважаючи на крах австрійсько-німецьких середньоевропейських планів і здобуття після Першої світової війни незалежності народами Центрально-Східної Європи, не втратили своєї актуальності та ваги проблеми подальшого розвитку інтеграційних процесів на території Європи. У 1923 році німецький соціолог Рудольф Сменд ввів саме поняття “інтеграція Європи”, яке сьогодні, в умовах світу “після холодної війни” та конструювання сучасного європейського співтовариства, набуло нового змісту. Все це принципово змінило розстановку сил як на європейській, так і на міжнародній арені й визначило нові важливі тенденції розвитку всієї системи міжнародних відносин, які кардинально вплинули на їх еволюцію в міжвоєнний період.

1. Троян С.С. Германская “Срединная Европа” и ее оппоненты / С. С. Троян, В. П. Фисанов. – Черновцы : ЧГУ, 1993. – 81 с.
2. Kaindl R. F. Deutsche Siedlung im Osten / R. F. Kaindl. – B.-Stuttgart : Deutsche Verlags-Anstalt, 1915. – 40 s.
3. Kralik R.v. Die Entscheidung im Weltkrieg. Drei Reden / R.v. Kralik. – Wien: Adolf Holzhausen, 1914. – 37 s.
4. Kralik R.V. Geschichte des Volkerkrieges / R.V. Kralik. – Graz : [Universitätsbuchdr. u.] Verlbh. “Styria”, 1923. – XI, 775 s.
5. Naumann F. Mitteleuropa / F. Naumann. – B.: Reimer, 1915. – 299 s.
6. Ramhardter G. Geschichtswissenschaft und Patriotismus österreichische Historiker im Weltkrieg 1914–1918 / G. Ramhardter. – Wien, 1973. – 230 s.
7. Rathenau W. Gesammelte Schriften. In 2 Bd. / W. Rathenau. – B. : S.Fischer, 1918.
8. Skala R.V. Wofür kämpfen wir Deutschösterreicher? / R.v. Skala // Deutsche Arbeit. – 1914. – Oktober. – S.11–13.
9. Skala R.V. Die Entwicklung des Deutschtums in Österreich / R.V. Skala // Der Panther. – 1916. – November. – S. 1341–1346.
10. Туполев, Б. М. “Срединная Европа” в экспансионистских планах германского империализма накануне и во время первой мировой войны / Б. М. Туполев // Первая мировая война. – М. : РАН, 1998. – С. 106–121.
11. От миропорядка империй к имперскому миропорядку / отв. ред. Ф. Г. Войтоловский, П. А. Гудев, Э. Г. Соловьев. – М. : НОФМО, 2005. – 204 с.

В начале XX века на особое внимание заслуживают немецкие и австрийские внешнеполитические проекты и концепции реструктуризации европейского пространства и судьбы славянства в этом контексте. Здесь выделяются теоретические конструкты и практические предложения в связи с различными австрийскими планами создания Миттельевропы. В целом их следует рассматривать в качестве составной части внешнеполитических концепций по новому оформлению границ Европы после Великой войны 1914–1918 гг. Особенно активно в этом направлении работали австрийские историки, взгляды которых отличались не только общностью подходов, но и некоторыми отличиями. Это, в частности, показательно для среднеевропейских идей представителей австрийской исторической

науки начала XX века, непосредственно касавшихся судьбы славянских народов, проживающих как на территории Австро-Венгерской империи, так и за ее пределами.

Ключевые слова: славяне, Миттельевропа, Центральная и Восточная Европа, Австро-Венгрия, Первая мировая война.

In the early twentieth century deserve special attention by German and Austrian foreign projects and the concept of restructuring the European space and the fate of the Slavs in this context. Among them were notable theoretical constructs and practical suggestions related to various Austrian plans for Mitteleuropa's. In general, they should be regarded as part of the foreign concepts to design a new Europe after the Great War 1914 - 1918 years particularly active in this area worked Austrian historians, whose views are characterized not only by common approaches, but also some of their divergence. This is particularly significant for Mitteleuropa's ideas representatives of the Austrian historical science early twentieth century, which is directly related to the fate of the Slavic peoples who lived on the territory of the Austro-Hungarian Empire and beyond.

Keywords: Slavs Mitteleuropa, Central and Eastern Europe, Austria-Hungary, the First World War.

УДК 94(477.83):(470+571

ББК 63.3 (2) 5

Ірина Кучера

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ У 1914–1917 рр.

У статті проаналізовано національно-культурну та освітню політику російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914–1917 рр., розкрито становище української греко-католицької церкви в умовах окупації, висвітлено завдання інститутів російської влади в регіоні впродовж усього періоду війни.

Ключові слова: Східна Галичина, Перша світова війна, російська окупаційна адміністрація, українська греко-католицька церква, окупаційна політика.

Непересічне значення Першої світової війни для всесвітньої історії, необхідність переосмислення її подій на новій методологічній основі, з'ясування місця і ролі всіх без винятку учасників протистояння, включаючи й специфіку діяльності інститутів окупаційної влади у Східній Галичині впродовж усього періоду війни має значний науковий і суспільний резонанс у сучасній вітчизняній та зарубіжній історіографії.

Незважаючи на появу останнім часом ряду наукових розвідок [20; 23; 24; 29; 30] присвячених подіям, що відбувалися на західноукраїнських землях у роки Першої світової війни та спроби концептуальних узагальнень, ця тема ще не вичерпана.

У цьому дослідженні автор ставить перед собою мету здійснити комплексний аналіз різних векторів діяльності російської адміністрації в регіоні спрямованих на інкорпорацію Східної Галичини до складу Російської імперії.

У серпні 1914 р. між російськими військами Південно-Західного фронту та австро-угорськими арміями розпочалися активні бойові дії. У результаті Галицької операції, яка тривала з 18 серпня по 21 вересня 1914 р., російські війська захопили Східну Галичину, частину Західної і майже всю Буковину з м. Чернівці. З огляду на це перед Радою міністрів Росії і штабом Верховного головнокомандувача російських армій стало питання про організацію управління на великій території, яка перейшла в їхнє розпорядження.

Керуючись “Тимчасовим положенням про управління областями Австро-Угорщини, зайнятими по праву війни”, Верховний головнокомандувач 29 серпня 1914 р. видав наказ про створення Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини. В адміністративному аспекті на початку вересня 1914 р. його територія поділялася на Львівську і Тернопільську губернії, губернаторами яких стали відповідно М.Мельников та І.Чарторижський [11, арк. 170]. Згодом, після захоплення російськими військами значної частини Буковини, було створено Чернівецьку губернію, яку очолив С.Євреї-

нов. 5 квітня 1915 р. на окупованих російськими арміями територіях західніше Львова почала функціонувати Перемишльська губернія [13, арк. 7]. До її складу увійшло вісім українських повітів Східної Галичини і шість повітів Західної Галичини – Переворський, Ланцутський, Решівський, Колбушівський, Ниськівський, Тарнобжегський, в яких практично всю масу населення склали поляки. Однак, незважаючи на це, вся територія Перемишльської губернії розглядалася царською адміністрацією як частина “російських” земель, населення яких належало до етнографічного масиву російської народності [29, с.98–99].

Генерал-губернатором окупованого краю було призначено графа Г.О.Бобринського. Про основні засади майбутньої його діяльності на теренах Східної Галичини яскраво свідчить програмна промова, виголошена ним 23 вересня 1914 р. під час зустрічі з представниками магістрату м. Львова: “Східна Галичина і Лемківщина – давно невіддільна частина однієї великої Росії. На цих землях місцеве населення завжди було руське, тому їх адміністрація має бути заснована на руських началах. Я буду запроваджувати тут російську мову, закон і устрій” [12, арк.51].

Першим кроком на цьому шляху стала інтенсивна заміна австрійських чиновників російськими представниками. Вона відбувалася як на губернському, так і на повітовому рівнях. Основна маса чиновників була відряджена в Східну Галичину з території Київської, Подільської та Волинської губерній. Порівнюючи освітній рівень службовців колишньої австрійської та новоствореної російської адміністрації в Східній Галичині, принагідно відзначити, що серед представників останньої не було жодної людини, яка б мала вищу освіту, з середньою освітою було 6 осіб, а всі інші – з початковою. В той же час серед австрійських службовців рідко зустрічалися люди без вищої освіти. Сучасник тих подій, колишній австрійський чиновник І.Осіпов, у своїх спогадах, присвячених подіям Першої світової війни, писав: “Нас, галичан, вихованих у культурі заходу, шокувала малоосвіченість російських чиновників. Загалом, мої враження щодо них збігаються з поглядами інших інтелігентів-галичан” [26, с.7].

Здійснюючи колонізаторську політику в новоприєднаному до імперії краї, російські службовці перш за все керувалися принципом особистого збагачення. Так, за майнові зловживання був притягнутий до відповідальності помічник начальника канцелярії львівського градоначальника П.Якуцевич [6, арк. 74]. Була відкрита судова справа і проти самого градоначальника Львова полковника А.Скалона, який тільки хабарами дістав до 60 тис. руб. [25, с.110]. Серед чиновництва процвітали аморальність і пияцтво. Таким чином, особистий склад адміністрації Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини багато в чому сприяв поширенню проявів незадоволення місцевого населення російською владою.

Діяльність російської адміністрації в Східній Галичині всебічно підтримували місцеві москвофільські організації. 22 вересня 1914 р. було відновлено роботу основної москвофільської структури в краї – “Русского народного совета”. В якості дорадчого органу окупаційної влади дане товариство активно впливало на вироблення різних аспектів національної політики.

У період військової окупації українське населення Східної Галичини зазнало непоправних втрат у сфері культури та духовності. Це, значною мірою, було зумовлено політикою російської адміністрації, спрямованої на входження краю в загальноросійський культурно-духовний і освітній простір. На практиці вона призвела до майже повного руйнування українського національно-культурного життя в регіоні – так званої “Галицької руйни” [31, с.93].

Про те, як здійснювався процес “злиття” краю з імперією, свідчила публікація в газеті “Армійський вісник”, у якій вказувалося, що “вулиці, громадські установи і готелі Львова покриваються вивісками на російській мові, на площах міста продається ще недавно закрита австрійською владою російська газета “Прикарпатская Русь”.

Галицькі емігранти С.Бендасюк, Ю.Яворський прибули з Києва разом з окупаційною армією для того, щоб відновити в краї панівне становище російської мови. Поляки, євреї, німці і вірмени – всі вивчають російську” [24, с.404].

Захоплення російськими військами Східної Галичини дало можливість окупаційній адміністрації зруйнувати створювану десятиріччями інфраструктуру національних організацій краю. Російські шовіністи звинувачували їх у тому, що “... для утвердження національної свідомості... популяризують історію України, ведуть широку просвітницьку роботу, ... політичну агітацію... усе це спонукає молодь думати про Україну” [4, арк. 2]. Так, 6 вересня 1914 р. у Львові було закрито товариство “Просвіта”. Значних переслідувань зазнали члени пожежно-спортивного товариства “Січ”, діяльність якого визначалася як “особливо небезпечна для Росії” [18, с.40].

Незважаючи на те, що у Східній Галичині проживало близько 4 млн. україномовного населення (75% від загальної кількості жителів), 18 вересня 1914 р. Г.О.Бобринський розпорядився закрити всі українські газети і журнали. До речі, тотальному наступу російської адміністрації на місцеві засоби масової інформації передував звіт, підготовлений 11 серпня 1914 р. капітаном Наркевичем “Преса в Галичині і її політичні відтінки”. У ньому автор дав розгорнуту характеристику таким українським виданням як “Діло”, “Руслан”, “Свобода” і “Громадський голос” та наголосив на їхній небезпечній пропагандистській діяльності, спрямованій проти російської державності й культури [3, арк. 8].

Журналіст газети “Русские ведомости”, який намагався виявити реакцію інтелігенції на сваволю окупаційної адміністрації, отримав лаконічну і промовисту відповідь: “Росія хоче відібрати у нас те, що ми відвоювали в німців ціною тяжких жертв” [28, с.310].

Натомість було запроваджено видання російськомовних урядових часописів “Армейский Вестник”, “Военное Слово”, “Львовский Вестник”, “Львовское Военное Слово” та друкованих органів москвофільських організацій “Прикарпатская Русь” і “Голос народа” [3, арк. 47]. З числа польських періодичних видань виходили “Kurjer Lwowski”, “Wiek Nowi”, “Słowo Polskie” [12, арк.20].

22 вересня окупаційна адміністрація, мотивуючи свої дії “антиросійським підбором наявних видань”, розпорядилася закрити книгарню Наукового товариства ім. Т.Шевченка [12, арк.20]. У зв’язку з тим, що українські вояки російської армії відвідували місцеві книжкові крамниці, спеціальним циркуляром генерал-губернатора від 30 вересня заборонялося під загрозою кари до 3 місяців ув’язнення або штрафу 3 тис. руб. купувати або брати в бібліотеках будь-які книги, видані російською та українською мовами поза межами Російської імперії [14, с.3].

Реформаторські ідеї уряду Г. Бобринського знайшли своє практичне втілення і в системі організації освітньо-виховного процесу. Переслідуючи мету русифікації завойованого краю, 25 листопада 1914 р. Верховним головнокомандувачем було затверджено “Тимчасове положення про нагляд за навчальною частиною Галичини”, а в березні 1915 р. розроблено проект всезагальної російської народної освіти, який передбачав упродовж п’яти років відкрити у регіоні 9 тис. народних шкіл, 70 вищих народних училищ та 25 жіночих і 25 чоловічих гімназій. Для забезпечення навчальних закладів педагогічними кадрами планувалося відкрити 10 учительських семінарій і 2 інститути [27, с.60]. Крім того, вирішити шкільні кадрові питання російські урядовці планували шляхом проведення курсів російської мови, які організовувалися як у межах генерал-губернаторства, так і в Росії.

Проте, незважаючи на чималі зусилля окупаційної влади впродовж вересня 1914 – травня 1915 рр. на території Східної Галичини було відкрито всього 10 російськомовних початкових шкіл. Перша школа розпочала роботу в січні 1915 р. у с. Запитові Львівського повіту. Значно активніше діяло російське православне духовенство, яке до

березня 1915 р. організувало 33 церковнопарафіяльні школи. Певну роль у становленні російської освітньої системи відіграли Товариство ім. Качковського і Галицько-російське благодійне товариство.

Русифікаційна політика російської адміністрації в Східній Галичині щодо українського населення проявилася також і в цензурній політиці. 23 вересня 1914 р. у газеті “Прикарпатская Русь” було опубліковано постанову військового генерал-губернатора Галичини “Про цензуру”. В основному вона дублювала принципи цензурної політики, прийнятої в Російській імперії для місцевостей, що перебували на військовому стані. Цензурна постанова забороняла вміщувати відомості про військові операції, роботу російської влади, друкування і розповсюдження плакатів, малюнків без дозволу поліції. Випуск друкованої продукції мусив бути тільки з зазначенням прізвища власника закладу. Влаштування концертів, постановка на публічних сценах дозволялася з санкції адміністрації, а демонстрування кінофільмів тільки після попереднього перегляду [23, с.308].

На обмеження національних прав українців також був спрямований наказ канцелярії військового генерал-губернатора Галичини від 24 жовтня 1914 р. У ньому повідомлялося, що військова цензура розглядатиме приватну кореспонденцію тільки на російській, польській, чеській, румунській, французькій, англійській і німецькій мовах. Листи й телеграми на “інших мовах та наріччях (тобто українській)” підлягатимуть знищенню [15, с.15].

Окупація російськими військами Східної Галичини спричинила значне культурне спустошення краю. 11 листопада 1914 р. наказом генерал-губернатора Галичини член Державної думи Росії Д.М.Чихачев призначався відповідальним за охорону пам'яток старовини, бібліотек, наукових і художніх колекцій. У випадку необхідності йому надавалося право вилучати і передавати на збереження у міський музей м. Львова окремі предмети та колекції, попередньо погодивши свої дії з військовою владою [5, арк.1]. Згодом, у 1915 р. на цій посаді Д. Чихачева змінив член-кореспондент імператорської академії наук, професор Є.Ф.Мурло [10, арк.1]. Використовуючи своє службове становище, вони розпочали “інвентаризацію” – фактично справжній грабіж галицьких музеїв, книгарень та товариств. Зокрема, було демонтовано обладнання друкарні та опечатано музей Наукового товариства ім. Т.Шевченка. З його гуцульської колекції забрано найкращі перстені, топірці, старі рушниц і [23, с.308]. 23 листопада обшук відбувся у Національному музею, у результаті якого з його фондів було вилучено рідкісні книги, листування М.Павлика та архів митрополита А.Шептицького. Під час ревізії у страховому товаристві “Дністер” забрано ошадні книжки і цінні папери товариства “Просвіта” (депозит на 258 тис. крон) [9, арк.44].

Однак найбільшої шкоди матеріальним цінностям краю було завдано під час відступу російських військ у травні 1915 р. Реквізиція виробів з міді та бронзи призвела до знищення історичних та культурних пам'яток мистецтва. При відступі російської армії в глиб імперії було вивезено майже всі дзвони Бродівського, Золочівського, Зборівського, Бережанського, Тернопільського, Скалатського, Збаражського, Підгайцького, Тереховлянського, Бучачського, Гусятинського, Чортківського, Заліщицького та Борщівського повітів. За ці дзвони жодна з парафій не отримала ніяких відшкодувань [7, арк.16; 22, с.74]

Російська окупаційна влада прагнула ліквідувати греко-католицьку церкву і повернути її вірних до російського православ'я. Здійснення православної акції Святий Синод доручив волинському архієпископу Євлогію (Георгієвському). 12 вересня 1914 р. у записці “Про православну церкву в Галичині” він виклав програму церковно-релігійного устрою Східної Галичини, практичне втілення якої мали здійснювати запрошені православні священники із Полтавської, Харківської, Холмської та інших єпархій.

Однак, православні служителі культу не здобули собі авторитету серед галицьких прихожан. Причиною цього були, з одного боку, їхні невисокі моральні якості порівняно з священиками уніатами, з іншого – матеріальні умови, в які вони були поставлені. Більшість православних священиків складали напівграмотні ієромонахи Почаївської Лаври, в той час як серед греко-католицьких настоятелів майже не було осіб, які б не закінчили богословський факультет Львівського університету.

Чиновник дипломатичної служби В. Олферев дав російському духовенству таку характеристику: “З’являється православний священик – без убору, неохайний, непоказний, малоосвічений і замість очікуваної проповіді читає мало не по складах приписане начальством чергове слово. Духовний пастер, забуваючи про смиренність з перших днів свого перебування у парафії порушує спір про церковні суми, збори та майно” [8, арк.36].

За дев’ять місяців російського управління в Східній Галичині із 1873 греко-католицьких парафій повністю або частково перейшли на православ’я лише 86, тобто 4,6%. На нашу думку, ці цифри не дають підстав говорити про перехід греко-католиків у православ’я як масове явище.

Ототожнюючи релігійні переконання греко-католицького кліру з політичною неблагонадійністю, російська адміністрація розгорнула щодо нього репресії. 19 вересня 1914 р. було ув’язнено і депортовано до Росії митрополита Андрея Шептицького. Згодом були вивезені єпископи Й.Боцян, Д.Яремко, проректор Станіславської духовної семінарії Є.Ломницький та ще 34 парахи.

Заходи окупаційного режиму посилювалися зі створенням 9 жовтня 1914 р. Тимчасового жандармського управління, яке розпочало переслідування українських громадських діячів. 30 грудня 1914 р. полковник А.В.Мезенцев надіслав у Департамент поліції величезне (близько 25 с.) підсумкове донесення про розвиток у Східній Галичині “мазепинського” руху [21, с.17]. З метою його знешкодження, йшлося у звіті, працівниками жандармського відділу протягом кількох місяців було проведено 1200 арештів і 1000 обшуків, 578 осіб постановою генерал-губернатора було заслано у віддалені райони Росії [19, с.64]. Але арешти і висилки проводили повітові уряди нерідко без санкції вищої влади, тому на даний час важко встановити кількість вивезених. Можна тільки припустити, що число жертв було дуже велике, якщо зважити, що лише через київські тюрми по дорозі на схід пройшло близько 15 тис. осіб.

Поразки російської армії у 1915 р. та очевидні недоліки, допущені адміністрацією Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини змусили російські політичні кола переосмислити основні напрями національної політики у регіоні і внести необхідні корективи для того, щоб уникнути подібних помилок в майбутньому. Так, в аналітичній записці російського представника в Женеві В.Сватковського про Східну Галичину, складеній у квітні 1916 р., рекомендувалося в разі її повторного захоплення російськими арміями зосередити управління в регіоні у руках тільки військового командування. Крім того, деякі урядові заяви, зроблені на користь галичан, на думку автора, сприяли б їхній лояльній позиції щодо російських військ. В окупованому краї В.Сватковський допускав, навіть, діяльність (під російським наглядом) краєвих українських культурних інституцій і шкіл. Він не виключав ймовірності, хоча б тимчасової, української автономії, яка б нейтралізувала протести зі сторони місцевого населення щодо приєднання Східної Галичини до Росії, оскільки “можливо, що цей протест викличе для нас немало труднощів навіть в таборі наших союзників, які, як показав досвід останніх місяців, досить чутливі до подібних питань” [30, с.98].

У результаті Брусилівського прориву (4 червня – 20 вересня 1916 р.) на окупованих російськими арміями територіях було утворене “Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, захоплених по праву війни” з центром спочатку в Тернополі, а згодом у Чернівцях. У адміністративному аспекті воно поділялося на дві губернії: Тер-

нопільську та Чернівецьку. Територіальні межі останньої охоплювали Буковину та Городенківський, Коломийський, Снятинський і Косівський повіти. Тернопільська губернія включала в себе всі окуповані російськими військами галицькі повіти, крім Покуття [20, с.67].

3 липня 1916 р. генерал-губернатором областей Австро-Угорщини, захоплених по праву війни, було призначено генерал-ад'ютанта Ф.Ф.Трепова [2, лл. 22]. Склад повітової адміністрації, підібраний Ф.Ф.Треповим був значно кращий, ніж в уряді Г.О.Бобринського. Більшість її службовців мали вищу освіту та практичний досвід роботи в державних установах.

Під час другого періоду окупації (липень 1916 – лютий 1917 рр.) діяльність інститутів російської окупаційної влади регулювалася “Тимчасовими правилами”, затвердженими А. Алексєєвим. Вона відзначалася поміркованістю і виваженістю й головне була спрямована на забезпечення потреб армії та фронту.

У вересні 1916 р. розпорядженням Ф.Трепова в Східній Галичині було дозволено відновити роботу нижчих та середніх освітніх закладів з українською мовою викладання. Їхня робота чітко контролювалася окупаційним урядом, який стежив за тим, щоб навчання у школах відповідало основним принципам державної політики Російської імперії. До того ж, було відновлено навчання в українських гімназіях у Тернополі і Чернівцях й Тернопільській учительській семінарії [20, с.68].

У жовтні 1916 р. І.Чарторижський у листі, адресованому генерал-губернатору, наголосив на позитивних моментах, пов'язаних з відкриттям в окупованому краї українських шкіл. Цей факт, на його думку, давав можливість пересвідчитися місцевому населенню, що “росіяни прийшли на цю землю не як випадкові завойовники, а дивляться на неї як на країну, якою цікавляться й дорожать” [1, арк.32].

З поваленням самодержавства в російській політиці відбулися зміни, які проявилися і в Східній Галичині. У березні 1917 р. рішенням Тимчасового уряду “Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини зайнятих по праву війни” було реорганізовано в “Обласний комісаріат Галичини та Буковини” на чолі з Д.І.Дорошенком [16, с.317]. Дане територіально-адміністративне утворення поділялося на дві губернії: Тернопільську та Чернівецьку, губерніальними комісарами яких було призначено відповідно І.І.Красковського та В.Г.Лотоцького.

Комісаріат планував сприяти формуванню органів місцевого самоврядування, прагнув відновити соціально-економічне та національно-культурне життя краю. Значну увагу Д.Дорошенко приділяв питанню повернення з Росії галицьких виселенців. З цією метою при обласному комісаріаті було створено “Галицько-Буковинську комісію”, головне завдання якої полягало у наданні допомоги українським репатріантам [17, с.352]. Однак, через невдалий наступ російської армії влітку 1917 р. Росія практично втратила контроль над територією Східної Галичини і більшість заходів адміністрації Д. Дорошенка не були запроваджені.

Таким чином, зміст і завдання діяльності російської адміністрації змінювалися упродовж трьох періодів російської окупації Східної Галичини. Під час першого періоду (серпень 1914 – травень 1915 рр.) адміністрація “Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини” під керівництвом Г.Бобринського проводила цілеспрямовану русифікаторську політику, ставила перед собою завдання анексувати край. Однак, кадровий потенціал російської адміністрації значно поступався австрійському чиновництву за рівнем фахових якостей, був сформований в умовах війни без належної професійної підготовки і тому дискредитував російську владу.

Натомість окупаційна адміністрація у Східній Галичині у 1916–1917 рр. зосередила свої зусилля, в основному, на вирішення соціально-економічних проблем, забезпечення порядку і всім необхідним російської армії.

На еволюцію політичного курсу царської адміністрації вплинуло те, що Росія в умовах виснажливої війни не мала достатніх матеріальних і людських ресурсів для проведення докорінних реформ у Східній Галичині. Окрім того, активна уніфікаційна діяльність російської влади в 1914–1915 рр. виявилася неефективною.

1. Державний архів Тернопільської області, ф. 370, оп. 1, спр. 121, арк. 1–51.
2. Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА), ф. 2005, оп. 1, д. 14, л. 1–583.
3. РГВИА, ф. 2067, оп. 1, д. 3001, л. 1–107.
4. Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 274, оп. 5, спр. 26, т. 1, арк. 1–297.
5. Там само, ф. 361, оп. 1, спр. 105, арк. 1–34.
6. Там само, ф. 361, оп. 1, спр. 440, арк. 1–105.
7. Там само, ф. 361, оп. 1, спр. 572, арк. 1–27;
8. Там само, ф. 361, оп. 1, спр. 1168, арк. 1–76.
9. Там само, ф. 361, оп. 1, спр. 3226, арк. 1–101.
10. Там само, ф. 361, оп. 1, спр. 3240, арк. 1–5.
11. Центральний державний історичний архів України у місті Львові (далі – ЦДІАЛ України), ф. 309, оп. 1, спр. 1399, арк. 1–174;
12. Там само, ф. 309, оп. 1, спр. 1400, арк. 1–92.
13. Там само, ф. 645, оп. 1, спр. 3, арк. 1–36.
14. Проти московського насилля // Вістник Союзу визволення України. – 1914. – Ч. 3–4. – С. 3.
15. Вістник Союзу визволення України. – 1914. – Ч. 5–6. – С. 15.
16. Дмитро Дорошенко генерал-губернатор для Галичини і Буковини // Вістник Союзу визволення України. – 1917. – Ч. 150. – С. 317.
17. Справа повороту галицьких виселенців // Вістник Союзу визволення України. – 1917. – Ч. 152. – С. 350.
18. Гуйванюк М. Ставлення російської окупаційної влади до січового руху в Галичині та на Буковині під час Першої світової війни / М. Гуйванюк // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнар. наук. конф., присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча. (Чернівці, 22–24 верес. 1998 р.). – Чернівці : Рута, 1998. – С. 39–42.
19. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нарис політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
20. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920) / Д. Дорошенко. – Мюнхен : Українське в-во, 1969 – 544 с.
21. Лавров Ю. Маловідомі сторінки історії / Ю. Лавров // Український історичний журнал. – 1998. – № 4. – С. 17–24.
22. Лозовий Є. Реквізиція дзвонів в церквах та костельолах Східної Галичини в роки Першої світової війни / Є. Лозовий // Україна в минулому. – К. ; Львів, 1993. – Вип. 4. – С. 64–75.
23. Мазур О. Львів у роки Першої світової війни / О. Мазур, І. Патер // Львівські історичні нариси. – Львів : Ін-тут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – С. 305–324.
24. Мак-Ки А. Сухой закон в годы Первой мировой войны: причины, концепции и последствия сухого закона в России 1914–1917 / А. Мак-Ки // Россия и Первая мировая война (материалы международного научного коллоквиума). – С. Пб., 1992. – С. 395–406.
25. Осечинський В. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму / В. Осечинський. – Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1954. – 188 с.
26. Осипов И. На проломе. Очерки 1914–1922 гг. / И. Осипов – Перемышль ; Нью-Йорк : Современная библиотека, 1922 – 77 с.
27. Петрович І. Галичина під час російської окупації: серпень 1914 – червень 1915. / І. Петрович – Накладом вид-ва “Політична бібліотека”, 1915. – 116 с.
28. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX–XX ст.) / О. Реєнт. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – 340 с.
29. Савченко В. Восточная Галиция в 1914–1915 годах (этносоциальные особенности и проблема присоединения к России) / В. Савченко // Вопросы истории. – 1996. – №11–12. – С. 95–106.
30. Савченко В. Восточная Галиция в 1916–1920 годах (этнополитическая ситуация в крае) / В. Савченко // Отечественная история. – 2004. – № 2. – С. 96–113.
31. Яремчук В. Державотворчий процес у Західній Україні та Перша світова війна / В. Яремчук // Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції (14–15 травня 1998 р.). – К., 1998. – С. 90–96.

В статтє проанализирована национально-культурная и образовательная политика русской оккупационной администрации в Восточной Галиции в 1914–1917 гг., раскрыто положение украинской греко-католической церкви в условиях оккупации, отражено задание институтов российской власти в регионе на протяжении всего периода войны.

Ключевые слова: Восточная Галиция, Первая мировая война, российская оккупационная администрация, украинская греко-католическая церковь, оккупационная политика.

In the article the national, cultural and educational policy of Russian of occupation administration is exposed in Eastern Galicia in 1914–1917, position of the Ukrainian greco-catholic church is exposed in the conditions of occupation, the task of institutes of Russian power is reflected in a region during all period of war.

Keywords: Eastern Galicia, World War I, Russian occupation administration, Ukrainian Greco-catholic church, occupation policy.

УДК 94(438+477):329

ББК 63.3(4 Пол)

Роман Кобильник

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ПОЛІТИЦІ БЕЗПАРТІЙНОГО БЛОКУ СПІВПРАЦІ З УРЯДОМ (1927–1935 рр.)

У статті розглядається політика польського проурядового табору, репрезентованого Безпартійним Блоком співпраці з урядом, щодо українського питання. Розкрито концептуальні засади національної політики керівництва польських політичних партій, спрямованої на розв'язання української проблеми.

Ключові слова: польсько-українські відносини, польські партії, ББСУ, українське питання.

Розвиток державно-політичних відносин вимагає чіткого співіснування і взаємодії різних інститутів влади, які в комплексі утворюють міцний механізм управління. Ключова роль у цьому процесі належить політичним силам, які забезпечують законодавчу діяльність і являються опорою влади. Існування сильної проурядової фракції в парламенті надає провладному табору додаткових важелів впливу й зміцнює його становище. У міжвоєнній Польщі санаційного періоду таку роль узяв на себе Безпартійний блок співпраці з урядом (ББСУ). Це була політична організація парламентського типу, яка так і не перетворилася в класичну політичну партію, хоча в практичній діяльності відповідала її ознакам.

Провідне місце в політиці ББСУ займало національне питання, зокрема українське. Концептуальні засади політичних партій, що утворили урядовий блок, позиції лідерів ББСУ, законодавча діяльність депутатів сейму значною мірою відображали урядову політику в українському питанні. Тому головним завданням наукового дослідження став аналіз позицій польських проурядових політичних партій в українському питанні, вироблення методів і шляхів його розв'язання.

Окреслена проблема висвітлена в працях українських дослідників ХХ ст., зокрема І.Кедрина-Рудницького [3], Ю.Сливки [7], Л.Зашкільняка [4], В.Комара [5, 6], які в першу чергу розкривали політику польського уряду в українському питанні. З-поміж досліджень польської історіографії заслуговують на увагу праці А.Хойновського [13, 14], Р.Тожецького [27], В.Паруха [20] й ряду інших науковців, на які ми будемо опиратися під час розкриття даної проблеми.

Після травневого державного перевороту 1926 р. в Другій Речі Посполитій було встановлено режим “санації”. До влади прийшов Ю.Пілсудський та його соратники, які проголосили курс на реформування політичного й економічного життя держави, заявили про зміну політики щодо національних меншин. Основний вектор реформ був спрямований на заміну парламентської моделі управління сильною централізованою виконавчою владою. Це означало, що модель парламентської демократії себе вичерпала

й стала неприйнятною для пілсудчиків. Однак політичні партії залишалися при владі, зберігався їх вагомий вплив на державно-політичне й громадське життя суспільства.

Зміну політичного керівництва в Польщі після травневого перевороту підтримали різні політичні сили, від консерваторів до соціалістів і комуністів, які вбачали в Ю.Пілсудському особу, здатну вивести країну з глибокої політичної та соціально-економічної кризи. У нових політичних умовах ці політичні сили зажадали стати опорою санаційного режиму. Маючи негативне ставлення до парламенту й не бажаючи пов'язати себе із соціалістичною ідеологією, Ю.Пілсудський відкинув співпрацю з лівими й лівоцентристськими парламентськими партіями¹. Формуючи міцну виконавчу вертикаль влади, він опирався на своїх вірних соратників, чиновницьку бюрократію, колишніх військових, поліцію та армію. З наближенням чергових парламентських виборів 1928 р. постало питання про репрезентацію урядового табору в майбутньому сеймі й сенаті. Політичні партії, які стояли на боці пілсудчиків, були організаційно слабкими, значною мірою локальними й не могли поодиноці забезпечити перемогу на парламентських виборах. На початку 1927 р. перед найближчими соратниками Ю.Пілсудського – полковниками В.Славеком, К.Світальським та А.Пристором було поставлено завдання виробити проект і програму нового політичного угруповання. Вперше про нову організацію було заявлено на зустрічі пілсудчиків 8 березня 1927 р. в маєтку В.Славека [14, s.24]. У листопаді 1927 р.* утворився Безпартійний блок співпраці з урядом (ББСУ), політична проурядова організація, завданням якої стала підтримки санаційної політики й забезпечення парламентської більшості [23, s.11]. Керівництво політичного блоку очолив В.Славек.

Це політичне угруповання так і не перетворилося в єдину монолітну політичну партію, оскільки складалося з різних за ідеологією і становими інтересами політичних сил, серед яких слід виділити дві групи: ліводемократичний табір, представлений Союзом відродження Речі Посполитої (СВРП, направісти) і Партією Праці, а також консервативний табір, до складу якого входили Християнська землеробська партія (ХЗП), Партія національної правди (ПНП), Польська консервативна організація державної праці (ПКОДП, віленські консерватори).

У початковий період режиму “санації” помітну роль відігравав СВРП, який став виразником прагнень до консолідації середовища пілсудчиків навколо окремої суспільно-політичної програми, що ґрунтувалася на безумовному авторитеті маршала Ю.Пілсудського. Керівництво партії намагалося стати головним виразником політичних поглядів санаційного табору. Однак їхня політична програма не викликала великого інтересу в Ю.Пілсудського й не вплинула на його погляди [14, s.16].

Національна політика пілсудчиків ґрунтувалася на засадах федералістської програми, яка в цей період отримала назву концепції польського прометеїзму. Концепція прометеїзму стала новим прочитанням колишньої федералістської програми й відрізнялася від неї врахуванням реалій мирного співіснування Польщі та Радянського Союзу.

Українську проблему прометеїсти розглядали у двох аспектах – зовнішньому та внутрішньому, тобто в міжнародній і національній політиці держави. Перший з них передбачав перетворення Польщі в одну з наймогутніших європейських держав і був спрямований проти СРСР [5, с.267].

Другий розглядав українське питання як внутрішню справу Польщі. Західну Україну пілсудчики вважали споконвічною польською землею. Вони визнавали, що тут проживає українське населення, але заперечували його право на самовизначення. На противагу ендецькій політиці національної асиміляції, пілсудчики запропонували про-

¹ Польська партія соціалістична (ППС), Польська народна партія-“Визволення” (Польське стронніцтво людове-“Визволенне”, ПНП-“В”), Селянська партія (Стронніцтво Хлопське, СП).

* У деяких джерелах початок утворення ББСУ ведуть з 19 січня 1928 р. – часу появи Програмної відозви.

граму державної асиміляції українців, щоб за умови збереження власної національності в меншин формувалося свідоме почуття причетності до польської державності [6, с.121].

Загалом за своєю справжньою суттю, а не за програмними деклараціями й обіцянками, національна політика пілсудчиків нічим не відрізнялася від політики ендеків. Відмінними, більш гнучкими були тільки методи поневолення населення національних меншостей країни [7, с.148].

Одну з найактивніших позицій в українському питанні в таборі пілсудчиків займав СВРП. Така позиція направістів впливала з їхньої підтримки доктрини польського прометеїзму. Беручи до уваги тогочасне геополітичне становище Польщі, зокрема політику коренізації в УРСР, голова СВРП З.Лехніцький вимагав від польського уряду якнайшвидшого вирішення українського питання. В іншому випадку, вважав він, Польща не зможе піти “на радикальні та остаточні кроки в східній політиці”, а це поставить під загрозу виконання прометеїстської програми [17].

Направісти заявили про задоволення часткових вимог українського населення. С.Подвінський пропонував розширити законодавчі права воєводських сеймиків, що давало б можливість запровадити національну автономію у формі курії. Окрема курія мала об’єднати українське населення, з ширшими економічними і національно-культурними правами. Представництво національних палат сеймиків устанавлювалося відповідно до чисельності польської та української курій. Закон спочатку передбачалося запровадити в трьох східно-галицьких воєводствах, а згодом на Волині й на території українських повітів Поліського воєводства [21].

Представники СВРП підтримували ідею створення українського університету й залучення українців до керівних посад у місцевій адміністрації. Проте невдовзі направісти відійшли від задекларованих кроків вирішення українського питання й урегулювання взаємовідносин між обома народами. Вони обмежилися “наданням українському населенню в рамках воєводського самоврядування можливостей розбудови власного шкільництва й національної культури”, однак за умов визнання за ними “лояльності на користь Польщі” [15].

Головну небезпеку в запровадженні польської політики на українських землях СВРП вбачав у масовому українському національному русі. Для захисту польськості на східних кресах пілсудчики виступили за об’єднання в південно-східних воєводствах усіх польських партій в один виборчий список на парламентських виборах 1928 р. Такий блок з ініціативи члена СВРП В.Дзеньковського був створений у Станиславові [1] Передбачалося також залучення українців до виборчого списку ББСУ в тих повітах, де український національний рух був слабким і не протидівав урядовому тиску [2].

Подібної риторики в польсько-українських відносинах дотримувалась Партія праці, яка мала свою фракцію в сеймі. До неї належав прем’єр-міністр К.Бартель. У відозві партії декларувалося врегулювання національної політики відповідно до польської конституції. Національні меншини повинні користуватись широким воєводським самоуправлінням, а українці й білоруси – отримати територіальну автономію. Такі дії мали допомогти цим народам стати відданими громадянами Польщі, а також прискорити утворення незалежної України й Білорусії у федерації з Польщею [11].

27 червня 1928 р. відбулося об’єднання СНР і Партії праці в єдину політичну партію Об’єднання праці сіл і міст (ОПСМ). Основним її завданням стала підтримка урядової політики та парламентська діяльність у складі фракції ББСУ. Програма ОПСМ співпала з урядовою програмою в національному питанні: підтримувалися, в основному, мінімальні здобутки в галузях господарства та культури. Зверталася увага на потребу створення спільних для громадян української та польської національностей організацій і товариств, об’єднаних за професійними й корпоративними ознаками [30].

Активно підтримувалася ідея проведення регіональної політики. Реалізація цієї програми покладалася на місцевий блок польських політичних і громадських організації, який мав виробити цілі та законодавчі засади національної програми [22]. Цим підтримувалася урядова теза про перенесення вектора вирішення національного питання із загальнодержавного на місцевий рівень.

ОПСМ у 1926–1930 рр. прагнуло стати найбільш впливовою силою в таборі ББСУ. Однак, попри численні заяви щодо українського питання, так і не зуміло виробити єдиних методів і шляхів його реалізації. А керівництво ББСУ не сприйняло їхніх програмових положень. Про це заявляв лідер ОПМС З. Лехніцький у листі до голови ББСУ В.Славека, вказуючи на значну протидію будь-яких ініціатив його однопартійців [9].

Значну політичну силу в санаційному таборі становили консерватори. Вони підтримували синтез федералістської та інкорпораційної програм, однак теоретично виступали за державну асиміляцію. У “Декларації консервативних угруповань” від 24 жовтня 1927 р. консерватори заявили про “рівність усіх громадян без огляду на національність, задоволення прагнень непольського населення в економічних і культурних питаннях”. Вирішення національного питання покладалося на урядові інститути, які “мали прикріпити національним меншинам почуття лояльності до Польської держави і в той же час не допустити підбурювань проти єдності Польщі” [29, s.78]. У таборі консерваторів не було вироблено єдиних шляхів вирішення українського питання.

Лідери ПНП зважаючи на власні економічні інтереси в південно-східних воєводствах, заявляли, що “державна асиміляція повинна відбуватися без шкоди дії польському організму на “східних кресах”. Беручи до уваги сильний український національний рух, ПНП виступила за налагодження контактів із впливовою українською політичною силою, яка “заявить про лояльність до Польської держави і піде на порозуміння з польським суспільством” [28]. Напрацювання консерваторів були використані урядом під час переговорів Ю.Піلسудського з одним із чільних діячів УНДО В.Бачинським у 1927 р. [3, с.125], а також прагнення одного з лідерів ББСУ К.Світальського стосовно створення спільного польсько-українсько-єврейського блоку на виборах 1928 р. [26, s.93]. Хоча ці спроби зазнали невдачі, вони показали правильність польської тактики.

Зіткнувшись із небажанням українських партій іти на контакти з польською владою, ПНП підтримали урядову програму, що передбачала прямий контакт польських властей з українським населенням, без посередництва політичних лідерів. Першим кроком такої політики стало утворення комісії мовознавців для національних меншин під керівництвом Л. Василевського [31].

Слід констатувати обмежений вплив польських санаційних партій на урядову політику. Їх програмові засади й політичні проекти не завжди знаходили можливість бути застосованими в реальному державно-політичному житті. Ліводемократичні партії підтримували ліберальний уряд К.Бартеля (до 1926 р. – член партії Праці), а консерватори поділяли погляди “групи полковників” і керівництва ББСУ. У зв’язку з цим до 1930 р. погляди ліводемократичних партій значною мірою відображали політику уряду в українському питанні.

Окресленні тенденції тривали до 1930 р. Загострення партійної політичної боротьби в Польщі та зміна зовнішньополітичної ситуації на її кордонах привели до посилення авторитарних методів управління. 29 серпня 1930 р. Ю.Піلسудський з допомогою Кабінету Міністрів розпустив сейм, а 9 вересня 1930 р. розпочався наступ на опозицію, в результаті якого арештовано 18 послів від опозиції і 5 послів від українських партій, зокрема весь керівний склад найвпливовішої української партії – Українського національно-демократичного об’єднання (УНДО).

Польсько-українські відносини загострилися ще й у зв’язку із саботажною акцією Організації українських націоналістів (ОУН), яка супроводжувалась підпалами

польського майна на західноукраїнських землях і тривала з липня до жовтня 1930 р. Для наведення порядку за наказом Ю.Піلسудського розпочалась акція “пацифікації” із залученням військових підрозділів та поліції.

Під час каральної акції, яка тривала з 20 вересня до 17 жовтня 1930 р., під приводом боротьби з українськими націоналістами було знищено велику кількість культурно-просвітніх закладів, а знущання і побиття мирного населення стали звичним явищем. Акцію пацифікації активно підтримало керівництво ББСУ й польські проурядові політичні партії. Лідери ПНП заявили, що “революційний стан малопольського села” можна було придушити тільки за допомогою сили [12]. ОПСМ висловилося за впровадження “на території Червоної Русі спеціальної регіональної політики”, за участю місцевого польського населення [25].

Таким чином, репресивна акція польського уряду, арешт українських політичних лідерів засвідчили нездатність пілсудчиків вирішити українське питання, поступовий крах федералістської концепції, відхід від принципу державної асиміляції непольських народів та еволюцію в бік ендецької концепції національної асиміляції.

З цього часу політика польського уряду і проурядових політичних партій в українському питанні проводилася за принципом подвійних стандартів. З одного боку, польські політичні кола декларували засади так званої “нормалізації” з українцями, а з іншого намагалися посилити польський вплив на українських землях.

На початку 1930-х рр. відбулися організаційні зміни в ББСУ. Після парламентських виборів 1930 р. у склад блоку ввійшли Селянський союз і Національна партія праці – лівіця. Однак роль партій і їх вплив на прийняття рішень істотно зменшилися. Втратили вплив краківські консерватори й представники ОПСМ, позиції яких усе менше знаходили підтримку в політиці уряду [14, с.202–205]. В ББСУ провідні позиції зайняла “група полковників”, найближче оточення Ю.Пілсудського*, яка фактично повністю взяла під контроль політику уряду й діяльність ББСУ. Однак провідним спеціалістом з українського питання в таборі пілсудчиків був активний прихильник і теоретик прометеїзму Т.Голувко.

Репресивні дії уряду частково підірвали позиції Польщі на міжнародній арені, зменшили довіру до проурядових політичних сил. Це спонукало на той час голову ББСУ Т.Голувка розпочати реалізацію програми порозуміння з українськими політичними колами. Одним з перших кроків стала декларація програми місцевого самоврядування для всіх українських земель. “Самоврядування виявилось тим антидотом, яке те населення об’єднує, нівелює національні відмінності, шовінізм, а всіх заставляє до спільної праці”, – заявляв Т.Голувко на засіданні польського парламенту в лютому 1931 р. Від уряду й сейму він вимагав прийняття законів, які б урахували індивідуальні економічні й культурні регіональні відмінності, і просив “щоб був врахований момент повної свободи для нашого самоврядування і дана нам можливість застосовувати ці закони для потреб і розвитку наших воєводств” [24].

Користуючись відсутністю керівного складу УНДО, польські політичні кола пішли на контакт з угодівськими силами в українському політикумі. 25 лютого 1931 р. відбулися таємні переговори представників Української парламентської репрезентації (УПР) О.Луцького, М.Галуцинського та В.Загайкевича з представниками ББСУ Т.Голувком і Я.Єнджеєвичем. Основною темою переговорів було питання відшкодування українському населенню збитків, завданих пацифікацією. Крім цього, сторони обговорювали проблеми покращення українсько-польських взаємин. Переговори виявилися малоефективними через недовіру обох сторін одна до одної, але пошуки подальших контактів були продовжені [4, с.144].

* До “групи полковників” належали: В.Славек, К.Світальський, А.Пристор, Ю.Бек, Я.Єнджеєвич, Б.Перацький та інші.

Однак на конкретні поступки українцям пілсудчики не бажали іти. Сам Т.Голувко невдовзі заявив: “спочатку заспокоєння, а потім реформи”... Креси – то наші легені. Якщо хочемо бути міцною державою, то мусимо на кресах міцно закріпити не тільки польську державу, але і польську культуру” [16, s.76]. Окреслюючи характер майбутніх польсько-українських відносин, Т.Голувко наголошував, що українське суспільство має дві альтернативи: або стала в тій чи іншій формі боротьба з польською державою за територіальну автономію, або визнання того, що не існує ні одного поляка, який би не вважав Східну Малопольщу за інтегральну частину польської держави. “Українське населення повинне зрозуміти, що давня Червона Русь вже 600 років належить до Польської Держави і піддалася глибокому впливові польської культури, стала мішаним польсько-українським краєм і всякі зміни ситуації тут є недопустимі”, – вважав Т.Голувко [19, s.18].

Намагання знайти порозуміння з угодовським крилом українського політичного руху було одним з головних тактичних кроків польського уряду. Важливою умовою польської сторони ставилось визнання українцями польської державності.

Уже з початку 1930-х рр. пілсудчики задекларували нові принципи ставлення до національних меншин: політика індивідуалізації, селективності й регіоналізації, які стали засобами національної політики польського уряду [20, s.153]. Політика індивідуалізації передбачала вироблення до кожної національної меншини окремої програми в суспільній, національній, культурній та економічній сферах. Селективність у системі національної політики виходила з еволюції міжнародного становища, ступеня лояльності національних меншин до польської держави й уряду. Як приклад, такі елементи могли застосовуватися в освітній політиці. Регіоналізація означала формування окремої політики в територіальних межах проживання окремої національної меншини. Вона передбачала як територіально-адміністративний принцип – у межах окремого воєводства, так і етнічний – відносно кожної етнографічної групи (гуцули, бойки, лемки, поліщуки, тощо) [20, s.154–161].

Щодо українського населення найбільш активно проводилася політика регіоналізму. Головний пресовий орган пілсудчиків “*Słowo Polskie*” зазначав: “Проблема української меншини в Польщі не є однаковою, одна вона на Волині, інша на землі червенській і подільській, інша, врешті, в долині Дністра і на Підкарпатті” [18]. Тому для розв’язання українського питання, на думку одного з провідних публіцистів санацийного табору Л.Василевського, “необхідно застосувати різні методи в різних частинах українських земель” [8].

Першим кроком політики регіоналізму став так званий “волинський експеримент” воєводи Г.Юзевського. Він передбачав активніше впроваджувати засади польської державності серед населення Волині, позбавити його ідеї незалежної України, підняти економічне й культурне життя краю. Однак головною метою пілсудчиків залишалось перетворення Волині на лояльну до Польщі провінцію та ліквідація всіх основ українського національно-визвольного руху. Г.Юзевський у листі до Міністерства внутрішніх справ (МВС) зазначав: “Політичне життя українського населення на Волині ... в останніх роках значно оживилось, втягуючи в орбіту своїх впливів чим раз ширші маси населення. Це відбувається через різні культурно-освітні організації, які прагне взяти під свій вплив УНДО і опанувати територією” [10, k.1–2]. Для зміни ситуацій Г. Юзевський заявив про ліквідацію всіх загальноукраїнських партій, товариств і організацій, а на їх місце з’явилися пропольські українські організації. Першою в 1932 р. була закрита “Просвіта” [10, k.2] Серед новостворених організацій провідне місце займало Волинське Українське об’єднання (ВУО), яке співпрацювало з ББСУ й завдання якого полягало в консолідації всіх політичних сил Волині та витіснення з цих теренів УНДО. Для недопущення проникнення галицьких впливів на Волинь польський уряд утворив так званий “сокальський кордон” і сформував спеціальний військовий підрозділ Корпус

охорони пограниччя (КОП). Така позиція польських урядовців свідчила про поступовий відхід політики в українському питанні в бік ендецьких методів його вирішення.

Другою територією, де продовжилась політика регіоналізації, стало Станиславівське воєводство. В грудні 1933 р. урядові кола розпочали так звану “галицьку програму”, суть якої полягала в проведенні політики регіоналізації щодо гуцулів і лемків. Ідеологи цієї доктрини наголошували на “етнічній окремішності лемків і гуцулів від українців”, однак не рекомендували застосовувати до них насильницьку асиміляцію і полонізацію [13, s.198]. Виконання цього завдання покладалось на створенні в жовтні 1933 р. Товариство приятелів Гуцульщини і Військового комітету Лемківщини.

Після прийняття Конституції Польщі 23 квітня 1935 р. пілсудчиками остаточно було зняте питання про територіальну автономію для українців. У тексті Конституції залишилася тільки стаття про воєводське територіальне самоврядування. Нова нормалізаційна угода 1935 р. між польськими урядовцями й керівництвом УНДО зменшила політичне протистояння в краї, сприяла стабілізації українського національно-культурного життя в Польщі. Однак головне питання національно-територіальної автономії для українських земель так і не було реалізоване.

Таким чином, політика ББСУ в українському питанні визначалася двома складовими: програмовими задачами й діяльністю польських урядових партій та поглядами найближчого оточення Ю.Пілсудського. Політичний блок так і не став монолітною партією, зосередивши основну діяльність у стінах парламенту. Протягом 1927–1930 рр. на політику ББСУ впливали ліводемократичні й консервативні політичні сили, які притримувалися концепції державної асиміляції та пошуку шляхів і методів вирішення українського питання. У першій половині 1930-х рр. відбувся частковий відхід від методів державної асиміляції до принципів національної асиміляції. Крім того, польські проурядові політики пропагували тактику задоволення часткових вимог для українців, про що свідчать спроби польсько-української нормалізації задля посилення польськості на українських землях.

1. Державний архів Івано-Франківської області, ф. 2, оп. 1, спр. 495, арк. 220–221.
2. Державний архів Львівської області, ф. 121, оп. 3, спр. 347, арк. 3, 7.
3. Homo politycus (Кедрин-Рудницький І.) Причини упадку Польщі. – Краків : Українське видавництво, 1940. – 296 с.
4. Зашкільняк Л. Генеза і наслідки українсько-польської нормалізації 1935 р. / Л. Зашкільняк // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń, 1997. – С. 135–146.
5. Комар В. Л. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.) / В. Комар. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2011. – 360 с.
6. Комар В. Українське питання в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.) / В. Комар / В. Комар // Український історичний журнал. 2001. – № 5. – С. 120–127.
7. Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії / Ю. Сливка. – К. : Наук. думка, 1985. – 272 с.
8. Archiwum Akt Nowych, Akta Leona Wusilewskiego, sygn. 74, mf. B – 1629, k. 34.
9. Archiwum Akt Nowych, Bepartyjny Blok Współpracy z Rządem. Sekretariat Generalny, sygn. 27, k. 7.
10. Archiwum Akt Nowych Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, sygn. 1037, mf. 25608, k. 1–2.
11. Biuletyn Polityczny / pod red. Alicji Bełcikowkoj. – Warszawa, 1927. – S. 248.
12. Bocheński A. O istote sprawy ukraińskiej / A. Bocheński // Czas. – 18 grudnia. – S. 3.
13. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 / A. Chojnowski. – Wrocław, 1979. – 262 s.
14. Chojnowski A. Piłsudzczy u władzy. Dzieje Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem / A. Chojnowski. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódź, 1986. – 245 s.
15. Deklaracja programowa Rady Naczelnej Związku Naprawy Rzeczypospolitej // Przełom. – 1927. – 22 stycznia. – S. 2.
16. Hołówko T. Ostatni rok / T. Hołówko. – Warszawa, 1932. – 124 s.
17. Lechnicki Z. ZNR wobec sytuacji wewnętrznej / Z. Lechnicki // Przełom. – 1926. – 21 listopada. – S. 4.
18. Mejbaum W. Problem mniejszości ukraińskiej w Polsce / W. Mejbaum // Słowo Polskie. – 1932. – 15 września.
19. Paprocki S. Tadeusz Hołówko wobec problemów narodowościowych / S. Paprocki. – Warszawa, 1931. – 62 s.

20. Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudchikowskiego (1926–1939) / W. Paruch. – Lublin, 1997. – 424 s.
21. Podwiński S. Autonomia terytorialna czy samorząd dla ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej / S. Podwiński // Przełom. – 1927. – 22 stycznia. – S. 2.
22. Praca państwotwórcza, a organizacje polityczne // Przełom. – 1929. – 2 wernesnia. – S. 4.
23. Selimowski T. Polskie legalne stronnictwo polityczne / T. Selimowski. – Warszawa, 1934. – 116 s.
24. Sprawozdanie stenograficzne z 12 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej. Okres III. – 1931. – 9 lutego. – ł. 60.
25. Tam, edzie plonelo zboze // Przełom. – 1930. – 2 listopada.
26. Tomczyk R. Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne (UNDO) a wybory parlamentarne w 1928 roku / R. Tomczyk // Biuletyn Południowo-Wschodniego instytutu naukowego. – 1997. – № 3. – S. 89–98.
27. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / R. Torzecki. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1989. – 467 s.
28. Walne Zebrania Prawicy Narodowej // Czas. – 1927. – 9 marca.
29. Władyka W. Działalność polityczna polskich stronnictw konserwatywnych w latach 1926–1935 / W. Władyka. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1977. – 235 s.
30. Zadania społeczeństwa wobec kresów wschodnich // Przełom. – 1929. – 14 kwietnia. – S. 3.
31. Zmiana kursu w sprawie mniejszości narodowych // Czas. – 1927. – 7 maja.

В статье рассматривается политика польского проправительственного лагеря, представленного Беспартийных Блоком сотрудничества с правительством, по украинскому вопросу. Раскрыты концептуальные основы национальной политики руководства польских политических партий, направленной на решение украинской проблемы.

Ключевые слова: польско-украинские отношения, польские партии, ББСУ, украинский вопрос.

The article considers the policy of the Polish pro-government camp, represented by the Unaffiliated Block of cooperate with the government on the Ukrainian issues. The conceptual frameworks of the national policy of the Polish political parties aimed on the resolving of the Ukrainian problem are revealed.

Keywords: the Polish-Ukrainian relations, the Polish parties, BBSU, Ukrainian question.

УДК 341.123:327.57:327.54

ББК 66.4(0)

Лілія Бурачок, Оксана Яцків

МИРОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ООН НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ “ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ”

У статті подається короткий аналіз миротворчої діяльності ООН в роки “холодної війни”. Розглянуто деякі аспекти проведення операцій з підтримання миру у світі. Зокрема, придушення локальних конфліктів, через які пролягла лінія протистояння між наддержавами. Висвітлено спроби організації без застосування військового потенціалу підтримувати баланс сил у повоєнному світі. Чітко простежується діяльність Ради Безпеки ООН, яка виступає гарантом миру у протистоянні двох військово-політичних блоків.

Ключові слова: Організація Об'єднаних Націй, “холодна війна”, мир, локальні конфлікти.

Дослідження основних параметрів миротворчої діяльності ООН щодо забезпечення миру в період конфронтації між СРСР та США, а саме в роки “холодної війни” є дуже важливою темою для розвитку сучасної історії, політології та міжнародних відносин. Вагомий внесок у висвітлення зазначених аспектів проблеми зробили: Д.Ахалкаці, Д.Ачесон, Т.Белашенко, К.Бергер, К.Блейр, А.Вайтінг, К.Везерсбі, Л.Вейс, В.Вільямс, В.Гаврилов, Г.Гендерсон, С.Гончаров, Дж.Гоулден – праці присвячені регіональним конфліктам, одним з аспектів “холодної війни”. У працях Жанг Шуганга, Б.Камінгса, В.Комишанова, Б.Кауфмана, О.Орлова, А.Торкунова, А.Фурсенка, А.Бабіна, П.Кремнева, В.Шустова, досліджено поетапність і способи врегулювання воєнних конфліктів, які виникли у роки “холодної війни”.

Необхідність мирного врегулювання повоєнного світу призвела до створення нової системи колективної безпеки, ефективнішої, ніж Ліга Націй, ця ідея виникла ще під час війни. Перші задуми та конкретний план для нової всесвітньої організації було підготовлено під егідою Державного департаменту США у 1939 році. Згодом 26 серпня 1941 р. у документі, укладеному Черчіллем та Рузвельтом і названому Атлантичною хартією, викладено намір “запровадження загальної безпеки, створеної на ширших засадах”. Так й виникла ідея створення нового міжнародного об’єднання “Організації Об’єднаних націй” – назва, запропонована Ф.Д.Рузвельтом, вперше вона прозвучала під час Другої світової війни 1 січня 1942 р., коли представники 26 держав зобов’язались від імені своїх урядів продовжувати колективну боротьбу проти держав “осі” [9, с.75].

Протягом 1943 року продовжувалась робота по створенню нової організації, зокрема на Тегеранській конференції, відбулась зустріч керівників трьох союзних держав (СРСР, США, Великобританії), засідання проходило з 28 листопада до 1 грудня 1943 року. На цій конференції Президент США висловив думку про необхідність створення після війни “світової організації”. Внаслідок чого була підписана декларація трьох держав, за підсумками переговорів 1 грудня 1943 року – досягнута згода, покликана “забезпечити міцний мир”. Учасники конференції визнавали високу відповідальність, що лежить на всіх об’єднаних націях, за створення такого світоустрою, який отримає новий мирний курс розвитку [6, с.100].

25 червня 1945р. був одностайно схвалений Статут ООН, а наступного дня – 26 червня – офіційно підписаний п’ятьма постійними членами Ради Безпеки – Францією, Республікою Китай, СРСР, Великобританією і Сполученими Штатами, а також – 46 іншими членами Генеральної Асамблеї. Пізніше Статут підписала також Польща, ставши 51-м членом-фундатором ООН. Чинності Статут набрав з 24 жовтня 1945 р. Усіма фундаторами Статут був ратифікований до 27 грудня 1945 р. [13, с.5].

Перше засідання Генеральної Асамблеї, з 51 країнами учасниками, і Ради Безпеки, відбулося у Центральному залі Вестмінстера в Лондоні 10 січня 1946р., саме з відкриттям першого засідання Генеральної Асамблеї, ООН почала функціонувати офіційно і постійно. Проголошені Статутом ООН загальнолюдські цінності, права людини, демократичні принципи мирного співіснування справили могутній вплив на весь повоєнний розвиток світу. На жаль, уже перші повоєнні роки позначилися поворотом країн антигітлерівської коаліції, насамперед США і СРСР, від співробітництва до стратегічного й політичного протистояння. У міжнародних відносинах, світовій політиці все почали оцінювати з погляду військової сили, балансу танків, літаків, ядерних боєголовок. Всупереч Статуту ООН загроза застосування сили, політика ядерного стримування стали головним знаряддям міжнародних відносин у післявоєнному світі [18, с.6].

Загострення відносин призвело до “холодної війни” – глобального протистояння двох суспільно-політичних систем. Точками відліку “холодної війни” традиційно вважаються три історичні події: промова Й.Сталіна на зборах виборців (1946 р.), фултонська промова В. Черчілля (1946 р.) та проголошення “доктрини Трумена” (1947 р.) [20, с.36].

Фултонська промова Черчілля (5 березня 1946 р.) стала однією з найпомітніших подій у цьому контексті. Черчілль у своїй промові першим серед західних політиків вжив термін “залізна завіса”, запроваджений ще Геббельсом, і таким чином констатував поділ Європи на зони, що контролювалися протилежними сторонами. Але занепокоєння в нього викликала насамперед можливість поширення радянського впливу за “залізну завісу”, порушення вже існуючого балансу. Свого часу ми не змогли зупинити Гітлера, наголосив Черчілль, – але ми мусимо зупинити Сталіна, щоб попередити нову світову катастрофу [1, с.13].

Жодним чином не йшлося в промові про контрнаступ та “відкинення комунізму”, які стали ідеологічною основою “холодної війни”. Фултонська промова скоріше

була декларацією “холодного миру”, стримування СРСР, але аж ніяк не проголошенням “холодної війни” [14, с.111].

Творці ООН усвідомлювали, що миротворчі дії організації будуть успішними лише за умови продовження співробітництва переможців у другій світовій війні, насамперед великих держав: США, СРСР, Великобританії, Китаю та Франції. Головною силою системи колективної безпеки мали стати великі держави – постійні члени Ради Безпеки. Але розвиток подій у світі вніс такі докорінні зміни в міжнародні відносини, що втілити в життя положення й ідеї Статуту повною мірою виявилось неможливо.

Треба було шукати альтернативу, бо життя породжувало чимало конфліктів, які не піддавалися врегулюванню шляхом переговорів. До того ж характер конфліктів, що вибухали після другої світової війни, був не завжди таким, як це передбачалося в 1945 р. Конфлікти виникали не тільки між державами, але й всередині держав у вигляді громадянських війн та рухів за визволення з-під колоніального ярма [19, с.161].

На початку 1946 р. конфліктна ситуація виникла навколо Ірану. В 1941 р. на територію Ірану були введені війська СРСР і Великобританії для запобігання використанню його території гітлерівською Німеччиною. Після закінчення війни англійські війська були виведені. Виведення ж радянських військ затримувалось у зв'язку з планом керівництва СРСР розпочати наступ у бік Перської затоки. Щоб забезпечити присутність військових баз Радянського союзу в цьому регіоні, створено спеціальний уряд, який проголосив автономію краю і почав здійснювати аграрні перетворення. Схожі події відбувались і в Курдистані, внаслідок чого виникли автономна республіка Азербайджан і Курдська народна республіка.

Конфлікти загострювалися настільки, що потрібно було шукати і застосовувати нову, непередбачену Статутом форму підтримання миру: використання збройних контингентів, але без застосування їхньої бойової сили. Так виникли операції ООН з підтримання миру, ці операції були чистою імпровізацією, побудованою на положеннях та ідеях глав VI і VII Статуту ООН і реаліях міжнародного життя [20, с.37].

Важливим наслідком “холодної війни” стало створення воєнно-блокової системи. У період 1943–1948 рр. в країнах Східної Європи відбувався процес становлення нових політичних режимів під пильним контролем СРСР. З країнами своєї сфери впливу СРСР уклав угоди про дружбу, співробітництво взаємну допомогу. У 1947–1948 рр. ці угоди мали чітку антизахідну спрямованість. Таких двохсторонніх угод було укладено 35. Вони утворювали взаємопов'язану систему. У 1948 р. в усіх країнах Східної Європи були встановлені комуністичні режими [21, с.54].

У 40–50-х роках військово-блокове протистояння стало домінуючим. Перемога революції в Китаї та підписання договору про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між СРСР і КНР (1950 р.) призвели до зміни геополітичного становища в Азії, і нового зіткнення між СРСР та США в Азіатському регіоні (війни в Кореї і В'єтнамі).

У 1950 р. США вперше використали свій збройний потенціал, втрутившись у конфлікт на Корейському півострові. Після Другої світової війни Корея була окупована з півночі Радянським Союзом, а з півдня – США. Були створені, як і в Німеччині, два уряди. Суперництво між ними посилювалось в міру зростання напруженості у радянсько-американських відносинах. До 1949 р. війська обох країн були виведені з Кореї, а в обох її частинах проведені вибори [7, с.8].

25 червня 1950 р. війська Північної Кореї перейшли демаркаційну лінію по 38 паралелі і почали рішуче просуватись на південь. СРСР у цей час, на знак протесту проти небажання західних держав надати КНР місце в ООН, демонстративно бойкотував роботу Ради Безпеки. 15 вересня 1950 року під прапором ООН на Корейському півострові, не бажаючи втрачати свої зони впливу, висадились багатонаціональні сили, основу яких складали війська США. Наприкінці жовтня 1950 р. вони вийшли на демаркаційну лінію, що розділяла дві корейські держави, і таким чином визволили Пів-

денну Корею. Корейська війна, проходила із змінним успіхом до 1953 р., у цю війну були втягнуті СРСР і КНР. Саме війна в Кореї була найнебезпечнішим локальним конфліктом всього періоду “холодної війни” [8, с.643].

Мирне врегулювання продовжувалось зі створенням нових міжнародних об’єднань з підтримання миру. 1 вересня 1951 року у Сан-Франциско був підписаний Тихоокеанський пакт безпеки (АНЗЮС), який набув чинності 29 серпня 1952 року. Його членами стали США, Австралія і Нова Зеландія. АНЗЮС було створено за ініціативою США з метою об’єднання зусиль країн тихоокеанського регіону для захисту від загрози, що пов’язана з відродженням японського милітаризму.

ООН сприяла створенню у Манілі 8 вересня 1954 р. Організації договору Південно-Східної Азії (СЕАТО), до якої ввійшли США, Великобританія, Франція, Австралія, Нова Зеландія, Таїланд, Філіппіни та Пакистан. Ще один блок сформовано у 1955 р. за участю Великобританії, Туреччини, Іраку, Пакистану та Ірану. Це був так званий Багдадський пакт, що у 1959 р. після виходу з нього Іраку було перейменовано в СЕАТО. Цей пакт, створений за зразком Північноатлантичного союзу, підкреслено підтримував незалежність країн, населення яких цього прагнуло, і власне був об’єднанням держав. Стаття 4 передбачала, що в разі воєнної агресії проти зони пакту (що включала Південний В’єтнам, Камбоджу та Лаос) або проти одної з союзних країн, союзницькі сили зустрінуть загальну небезпеку відповідно до їхніх конституційних порядків. Договір укладався безсторочно, але кожна з сторін могла вийти з союзу, обов’язково попередивши про це за рік. США в окремій заяві зобов’язувалися втручатися виключно у випадку комуністичної агресії [11, с.138].

Закінчення Другої світової війни і загострення міжнародної ситуації, призвело до визрівання конфлікту на Близькому Сході, що ще більше загострило протистояння між арабами і євреями в Палестині. Велика Британія, перешкодивши загостренню конфлікту, передала вирішення палестинського питання на розгляд засідання Ради Безпеки ООН. Внаслідок чого було розроблено і затверджено у 1947 р. план поділу Палестини на єврейську і арабську держави. Після проголошення 14 травня 1948 р. нової самостійної держави Ізраїль, сім арабських держав, які виступили проти цього рішення, розпочали першу Арабо–ізраїльську війну 1948–1949 рр. [5, с.189].

Наприкінці 1949 р. при посередництві ООН було укладено перемир’я і встановлено демаркаційну лінію. Ізраїль відстояв своє право на існування, хоча арабські держави його так і не визнали. Територія країни була розшматована, частину території захопив Ізраїль, Західний берег річки Йордан ввійшов до складу Йорданії, сектор Газа був захоплений Єгиптом. У подальшому араби і євреї воювали ще чотири рази в 1956, 1967, 1973 та 1982 рр., але ці сутички не набули такого глобального характеру як війна 1948–1949 рр. [3, с.370].

Не сприяла поліпшенню американо-радянських відносин і так звана “карибська криза” 1962 р. Початок конфлікту розпочався з 1959 р., коли СРСР визнав уряд Фіделя Кастро, який прийшов до влади в результаті революції на Кубі, поваливши диктатуру генерала Батісти. Проникнення СРСР на американський континент і прорадянська орієнтація режиму Кастро викликали занепокоєння уряду США, який організував збройну інтервенцію на Кубу. Проте інтервенти були розбиті в бухті Плайя-Хірон, саме СРСР надав Кубі допомогу зброєю. США встановили морську блокаду Куби, щоб запобігти подальшому постачанню острова радянською зброєю. 23 жовтня 1962 р. радянський уряд розцінив дії США як агресивні і заявив, що завдасть відповідного удару у випадку розв’язання війни.

26–28 жовтня 1962 р. між лідерами СРСР і США були досягнуті домовленості, згідно з якими Радянський Союз виводив з території Куби свої ракети і бомбардувальники Іл-28, а США повинні були зняти блокаду і дати гарантії невтручання у внутрішні справи Куби. США мали вивести ядерні ракети з Туреччини. Пізніше на випадок

необхідності в контакті між Кремлем та Білим домом був встановлений прямий телефонний зв'язок, так звана “гаряча лінія” [15, с.19].

Карибська криза показала безперспективність політики з позиції сили і те, що зростання небезпеки ядерної війни може привести до катастрофи. СРСР став проводити більш помірковану політику щодо підтримки революційних рухів в країнах “третього світу” і більше не загрожував застосуванням ядерної зброї в кризові моменти [2, с.169].

Таким чином, провідна роль у проведенні міжнародних миротворчих операцій належить ООН. Ця міжнародна організація володіє найбільшими матеріально-технічними ресурсами та має виключне право надавати мандат на розгортання таких операцій. Виходячи з цього, багато різних країн у своїй миротворчій політиці орієнтується, перш за все, на рішення ООН і розглядають свою діяльність у миротворчих операціях, як певний внесок у роботу цієї впливової організації в галузі зміцнення всеохоплюючого миру і безпеки в усьому світі.

Міжнародні аспекти та змістовна сторона миротворчості ООН розглянуто в Статуті ООН та відповідних резолюціях Ради Безпеки відносно актуальних проблем, що поставали у зв'язку з конфліктами, які потребували швидкого вирішення. Головну відповідальність за підтримання міжнародного миру і безпеки покладено на Раду Безпеки ООН, яка, по суті, відіграє вирішальну роль у зміцненні безпеки та стабільності в євроатлантичному регіоні. Рада Безпеки ООН приймає рішення про припинення вогню, направлення груп та місій до зони збройного конфлікту або проведення операцій з підтримання миру силами військових контингентів країн під егідою ООН.

1. Документи та матеріали з історії міжнародних відносин періоду “холодної війни” / уклад. О. І. Сич, А. В. Мінаєв. – Чернівці : Рута, 2008. – С. 5–20.
2. Акулов С. О. Міжнародні миротворчі операції як політичний інструмент врегулювання воєнно-політичних конфліктів / С. О. Акулов // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2(11). – С. 165–172.
3. Борьба за разоружение и всеобщую безопасность // Очерк теории социализма. – М. : Аспект пресс, 1989. – С. 368–387.
4. Газін В. П. Новітня Історія країн Європи та Америки. 1945–2002 рр. / В. Газін, С. Копилов. – К. : Либідь, 2004. – С. 574–583.
5. Громько А. Новое мышление в ядерный век: эпоха “холодной войны” / А. Громько., В. Ломейко. – М. : Международные отношения, 1984. – 296 с.
6. Гусев В. Черчилль кидає виклик Сталіну так почалася “холодна війна” / В. Гусев // Історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 100–110.
7. Данилов В. Настоящее и будущее миротворческих операций / В. Данилов., А Усольцев // Военная мысль. – 1998. – № 6. – С.7–10.
8. Дюрозель Жан-Батіст. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / пер. з фр. Є. Марічева, Л. Погорелової, В. Чайковського. – К. : Основи, 1995. – С. 603–686.
9. Зубков Р. А. От триады к декаде или от сдерживания к сдержанности / Р. Зубков // США: ЭПИ. – 1993. – № 10. – С. 75–84.
10. Киссинджер Г. “Дипломатия. Конец “холодной войны”: Рейган и Горбачев / Г. Киссинджер // Дружба народов. – 1996. – № 11. – С. 131–144.
11. Камышанов В. Наша цель – миротворчество и разоружение / В. Камышанов, М. Евтодьева // Международная жизнь. – 2009. – № 10 – С. 135–144.
12. Кочкин Н. В. Англо-советский союзный договор 1942 года и начало “холодной войны” / Н. Кочкин // Вопросы истории. – 2000. – № 1. – С. 92–101.
13. Кремнев П. П. О дате вступления в силу Устава ООН / П. Кремнев // Вестник Московского университета. – 2005. – № 2. – С. 3–22.
14. Манжола В. А. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945–70-ті роки). / В. Манжола, М. Білоусов. – К. : Либідь, 2003. – 560 с.
15. Международная система безопасности и последствия “холодной войны” // Мировая экономика и международные отношения. – 1990. – № 6. – С. 16–20.
16. Орлов А. ООН всеобщее достояние / А. Орлов // Международная жизнь. – 2010. – № 9. – С. 43–53.
17. Пальчук М. Проблеми міжнародної безпеки і миротворчі операції / М. Пальчук // Військо України. – 1998. – № 3. – С. 12.
18. Петровский В. Миротворческая стратегия ООН / В. Петровский // Международная жизнь. – 1998. – № 3 – С. 3–15.

19. Троцько В. Тенденції зміни ролі сил і засобів у проведенні міжнародних миротворчих операцій / С. Акулов, В. Троцько, Л. Троцько // Політичний менеджмент. – 2005. – № 4 (13). – С. 161–166.
20. Храбан І. А. ООН і міжнародна безпека / І. Храбан // Трибуна. – 2003. – № 5–6. – С. 36–37.
21. Шустов В. Способна ли ООН вести войну? / В. Шустов // Международная жизнь. – 2000. – № 11. – С. 52–62.

В статье представлен краткий анализ миротворческой деятельности ООН в годы “холодной войны”. Рассмотрены некоторые аспекты проведения операций по поддержанию мира в мире. В частности, подавление локальных конфликтов, через которые пролегла линия противостояния между сверхдержавами. Освещены попытки организации без применения военного потенциала поддерживать баланс сил в послевоенном мире. Четко прослеживается деятельность Совета Безопасности ООН, который выступает гарантом мира в противостоянии двух военно-политических блоков.

Ключевые слова: Организация Объединенных Наций, “холодная война”, мир, локальные конфликты.

The article gives a brief analysis of UN peacekeeping during the “Cold War”. Some aspects of peacekeeping operations in the world. In particular, the suppression of local conflicts, through which ran a line of confrontation between the superpowers. Deals with attempts to organize without the use of military capabilities to maintain a balance of power in the postwar world. Clearly observed activities of the Security Council, which is the guarantor of peace in two opposing military-political blocs.

Keywords: United Nations, “Cold War”, peace, local conflicts.

УДК 327.33

ББК 66.4

Микола Геник

КОНСТРУЮВАННЯ НОВОГО ГЕОПОЛІТИЧНОГО УСТРОЮ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ У ПРОГРАМНИХ ПОЛОЖЕННЯХ ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ “NIEPODLEGŁOŚĆ”

Конструювання нового геополітичного устрою Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) складало один з основних напрямків діяльності Ліберально-демократичної партії “Niepodległość” (ЛДПН). Воно розглядалася у контексті подолання тоталітарного режиму і радянського домінування у ЦСЄ. Елементами цього процесу було розв’язання проблеми кордонів, вирішення питання національних меншин та інспірація діяльності української опозиції. Найважливішими результатами діяльності ЛДПН стало підписання у 1987 р. у Парижі “Заяви у справі принципів польсько-української співпраці”. Ідеологія ЛДПН підготувала основу для досягнення польсько-українського примирення та встановлення між Україною і Польщею відносин стратегічного партнерства.

Ключові слова: українсько-польські відносини, українсько-польське примирення, Ліберально-демократична партія “Niepodległość”, Польща.

Основним змістом польсько-українських відносин другої половини ХХ століття стало міжнаціональне примирення, досягнення якого створило передумови для глибоких геополітичних трансформацій, отримання незалежності державами ЦСЄ, подолання тоталітаризму. Польсько-українське примирення передбачало розв’язання кількох основоположних проблем двосторонніх відносин: розробки нової концепції регіональної безпеки, вирішення проблем кордонів, подолання стереотипів та лібералізації політики щодо національних меншин. Важливу роль у розробці нової концепції польсько-українських відносин відіграла діяльність опозиційної Ліберально-демократичної партії “Niepodległość” (ЛДПН).

ЛДПН виводилася з середовища, згуртованого навколо політичного місячника “Niepodległość”, заснованого у січні 1982 р. Це середовище, збільшуючись, перетворилося в Організацію “Niepodległość”, а 11 листопада 1984 р. – в ЛДПН. Органами партії були: “Niepodległość”, “ABC – Adriatyk, Bałtyk, Morze Czarne”, “Obóz”, “Contra”,

“Wolny Wybór”, “Orientacja na Prawo”, “Głos Poznańskich Liberalów”, “Bez Cenzury” та інші [3].

Політичні ідеологи “Niepodległości” виділяли 4 напрямки польської політичної думки у ставленні до східної політики:

1. Прихильники реалізації Ялтинських домовленостей у вигіднішій для Польщі формі в рамках східного блоку (представники демократичного соціалізму і демократичного комунізму, А.Міхнік, С.Братковський, С.Кісілевський, Я.Кузьмерек).

2. Прихильники підтримки незалежницьких рухів і визнання права на самовизначення (Декларація Солідарності).

3. Прихильники першочергового повалення комунізму (Ю.Мерошевський).

4. Прихильники переваги національних революцій над соціальними (“Niepodległość”) [18, s.8–9; 20, s.182–192].

Публіцист “Niepodległości” виділяв три табори польської політичної думки у ставленні до Росії: націоналісти, які були прихильниками співпраці з Москвою; інтернаціоналісти (федералісти) – вороже налаштовані до Росії прихильники федерації ЦСЄ; та прихильники фінляндизації. Автор критикував всі три напрямки як нереальні. Зокрема націоналісти і федералісти притримуються концепцій, які спираються на схему мислення, сформовану в іншій геополітичній ситуації. “Порозуміння з Росією можливе тільки в одному випадку: коли вона ослабне до тієї міри, що буде змушена вийти з Польщі і не зможе утримати у покорі інших поневолених народів”. Автор сумнівався у можливості федеративного об’єднання з народами, які, борючись проти Росії, перебували під впливом націоналізму, тому найбільш ймовірним вважав конфедерацію [31, s.8–10].

Від 1982 р. “Niepodległość” відстоювала геополітичну перебудову ЦСЄ. У дискусії із С.Братковським, який пропагував обмежену суверенність Польщі взамін за згоду Москви на ліквідацію комуністичного устрою та збереження існуючої рівноваги сил для гарантування польських кордонів, “Niepodległość” заявляла, що для здобуття незалежності необхідно навпаки ліквідувати Ялтинську систему, що створить умови для визволення країн “народної демократії” та західних колоній Росії (України, Білорусії і Балтійських держав). Новий устрій регіону уявлявся як демократична Конфедерація (союз держав ЦСЄ, в якому Польща відігравала б роль, подібну до ролі об’єднаної Німеччини у ЄЕС). Передумовами цих змін були три фактори:

“1) усунення Росії/СРСР з етнічно не-російської Європи,

2) ослаблення функцій державних кордонів і надання права всім зацікавленим до проживання там, де захочуть.

3) визнання повних національних і громадянських прав представникам усіх національностей без огляду на місце проживання” [28, s.11–13].

Своїм завданням редакція вважала опрацювання концепції міжнародних відносин у Центрально-Східній і Південній Європі, щоб Росія перестала назавжди загрожувати їм. Передумовою розмов з Росією редакція вважала перемогу над нею, “інакше на “розмови” радимо йти з власним колючим дротом”. Оскільки перемога над Росією на той момент була неможливою, завдання полягало у тому, щоб створити умови для цього у майбутньому. Поразку для Росії можна було наблизити за допомогою незалежності України, Білорусії, Литви, Латвії і Естонії [15, s.20].

Аналізуючи можливості отримання незалежності держав ЦСЄ, публіцист “Niepodległości” виділяв 4 варіанти:

“1. Безконфліктний вихід Совітів з ЦСЄ.

2. Конфлікт наддержав (війна).

3. Внутрішній розпад СРСР.

4. Національні повстання одночасно у кількох країнах Табору”.

Найбільш ймовірним вважалося поєднання двох останніх варіантів. Успіх національних повстань залежить від його підтримки іншими країнами, а ізольований виступ приречений на поразку. При цьому важливого значення надавалося національному повстанню в Україні. Можливості збереження державності і незалежності для держав ЦСЄ існували тільки у рамках системи союзів. Вісью союзу мали б стати Польща і Україна, приєднання інших держав зміцнило б його. Оборонно-військовий, але не економічний союз Польщі, України, Литви, Латвії і Естонії був би вигідним також для інших держав “народної демократії”, забезпечуючи рівновагу між ЦСЄ, Росією і Німеччиною [32, s.8–11].

Редакція опрацьовувала нову парадигму польської політики. Згідно з їхніми поглядами, Польща кінця ХХ ст. не може бути державою-гегемоном, яка підпорядковує собі менші держави, але демократичною країною, яка відмовляється від деяких короткотривалих, але сумнівних користей, надаючи перевагу далекосяжній політиці порозуміння і союзу з сусідніми державами і народами, “тяжіючими більше до західної культури, ніж до східного батога”. “Політична сила Польщі повинна ґрунтуватися на привабливості співпраці з нею, гарантії взаємної безпеки та економічній і культурній користі, а не гегемоністичних тенденціях”. Для зміни геополітичного устрою необхідними передумовами вважалося негайне і однозначне визнання демократичною опозицією від імені польського народу права поневолених СРСР народів на самовизначення, визнання непорушності східного кордону Польщі та залишення Львова українцям, але не УРСР. “*Niepodległość*” виступала за опіку над поляками за межами Польщі і за “надання права українцям, які проживають у Польщі, на повернення в Бескиди, ведення власної економічної, політичної і національної діяльності, чи еміграції на Захід або до незалежної України”. Початком реалізації згаданої програми мало стати нав’язання співпраці польської опозиції з відповідними національними меншинами в Польщі, з демократичними угрупованнями в сусідніх країнах і демократичними еміграційними організаціями цих народів, надання допомоги організаційно слабшим, проведення спільних акцій всередині і назовні табору, створення порозумінь і укладення договорів перспективного характеру [14, s.10–11; 20, s.175–177].

Основними загрозами змінам у ЦСЄ вважалися міжнаціональні уособиці, які створюють для Росії умови маніпулювання конфліктами. Неврегульованість відносин поляків із сусідніми народами створювала перешкоди для відігравання ними провідної ролі у визвольній боротьбі. Ставилося завдання нав’язання співпраці з опозиційними групами в країнах “народної демократії” та створення представництва на еміграції і встановлення офіційних відносин з еміграційними угрупованнями [16, s.35–36].

Розв’язання проблеми кордонів пропонувалося через їхню ліквідацію і гарантування права вільного пересування і оселення. “Нашим гаслом є: українсько-польський Львів одним з основних міст незалежної України, союзника незалежної Польщі” [21, s.179; 16, s.30–36]. Останнього речення немає в оригіналі “*Niepodległości*” 1982 р.

Новий геополітичний устрій регіону уявлявся як федерація чи конфедерація ЦСЄ, до якої ввійшли б Польща, Україна, Білорусія, Литва, Латвія, Естонія, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, і можливо, Югославія, Болгарія й Албанія. “Створення нового Європейського Об’єднання становило б поряд з Росією і Західноєвропейським Союзом, третю економічну, політичну і військову силу, яка б спільно захищала інтереси цих народів. (...) Держави Центральної і Східної Європи уклали б між собою угоди, які сформували б економічний і паспортний союз, гарантували б політичні і культурні свободи національних меншин, створили б можливості вільного оселення в кожній державі, обраній громадянином”. “Виступаємо за визнання поляками існуючих кордонів, тобто залишення незалежній Литві, незалежній Білорусії і незалежній Україні колишніх польських східних кресів, а особливо околиць Вільна і Львова, на основі

суверенного польського рішення, а не в результаті ялтинського диктату Великої Трійки” [33, s.10–12; 34, s.170–171].

Наприкінці 1983 – на початку 1984 рр. тривала розробка програмних засад партії. Програма ЛДПН вимагала перекреслення постанов пакту Ріббентропа–Молотова та домовленостей Великої Трійки в Тегерані, Ялті і Потсдамі, які стосувалися Польщі. Заперечувалася роль СРСР як гаранта польських кордонів. ЛДПН пропонувала укласти угоди з незалежними державами: Україною, Білорусією і Литвою, відмовляючись від колишніх польських східних територій за умови відмови їх від територіальних претензій до Польщі. Передбачалося взаємне гарантування повних прав меншинам. Зазначалося, що польська національна спільнота не повинна проживати в одній державі, але повинна мати гарантовані фундаментальні громадянські права, можливість безперешкодного розвитку та утримування контактів з вітчизною. ЛДПН планувала співпрацювати з антитоталітарними організаціями в інших країнах блоку та прагнути до союзу ліберальних і консервативних угруповань ЦСЄ [6, s.14–17; 7, s.12–13, 15; 10; 38, s.29–30; 37, s.229–230].

ЛДПН пропонувала в рамках Союзу Держав Центральної, Східної і Південної Європи визнання непорушності існуючого східного кордону Польщі та залишення Вільна литовцям, а не Литовській РСР, та Львова українцям, а не УРСР. Діячі ЛДПН передбачали можливість конфедеративного зв'язку деяких незалежних республік СРСР з Польщею [9; 11, s.10]. До складу Спільноти Центрально-Східної Європи ЛДПН зараховувала Україну, Латвію, Литву, Естонію, Білорусію, Чехословаччину, Угорщину, Румунію і, можливо, Югославію. Нова структура поряд з Росією і Західноєвропейським Союзом, становила б третю економічну, політичну і військову силу, яка б спільно захищала інтереси об'єднаних народів. Держави ЦСЄ повинні б укласти між собою угоди про економічний і паспортний союз, гарантування політичних і культурних свобод національних меншин та створили б умови вільного оселення в будь-якій державі за вибором громадянина. Розв'язання проблеми національних меншин ЛДПН вбачала також у підписанні конвенції про подвійне громадянство [9; 11, s.11].

Тадеуш Ольшанський (Ян Лукашув) пропонував створення Європейського Оборонного Союзу, який мав замінити ОВД і НАТО, і до якого не повинні входити США, Канада і Росія. Основу союзу мали складати Франція, Німеччина, Польща і Україна [19, s.5]. Подібною була також пропозиція Є.Іранека-Осмецького про понаднаціональну політичну організацію еміграцій народів ЦСЄ для ведення спільної визвольної акції [29, s.24]. Публіцист “Niepodległości” погоджувався з малою ймовірністю створення федерації ЦСЄ. Прихильниками федералізму були переважно емігрантські кола, відірвані від суспільних реалій. “Федералізм, як і гарне ХІХ – вічне гасло “za waszą wolność i naszą” можна спокійно вкласти до шухляди з утопіями і вічними ідеями. Ступінь реальності концепції міряється кількістю прихильників, готових її підтримати”. На переконання автора, більшість суспільств ЦСЄ є націоналістичними і не схильними до федералізму [30, s.6–9].

Національним меншинам гарантувалася умови національного, політичного, релігійного і економічного розвитку. Ревізія умов Ялтинських домовленостей мала супроводжуватися досягненням порозуміння з сусідами. Зокрема, з незалежною Україною передбачалося укладення договору про відмову Польщі від колишніх східних земель при умові надання проживаючим там полякам та тим, що захочуть оселитися всіх національних прав, якими будуть користуватися українці у Польщі. Визнавалося право вільного вибору місця проживання та підтримувалося вимогу повернення напливового російського населення з західних республік СРСР на батьківщину [36, s.2; 35, s.2]. Дехто заперечував можливість на перших порах вільного вибору місця проживання громадянами конфедеративного союзу. Особливо це стосувалося Львова і Вільна, від яких поляки мусять відмовитися, що не означало стерти зі своєї історії. “Сьогодні

не володіємо жодним клаптиком незалежної території, тому спочатку виборім Польщу у кордонах ПНР, а потім подумаймо, що отримаємо, пробуючи приєднати Вільно і Львів”. Намагання ревізії кордонів приведе до перетворення українців і литовців з союзників у ворогів, створить умови для висунення аналогічних претензій Німеччиною до Польщі та унеможливить отримання незалежності. “Тому справа майбутніх кордонів повинна бути розв’язана ще до розпаду СРСР”. Автор статті називав надзвичайно шкідливою заяву групи “Samostanowienie” про можливість від’єднання певних територій, що були частиною II Речіпосполитої, від території Польської держави тільки згідно з рішенням суверенних, легальних, демократично обраних польських властей на бажання населення. Критикуючи таку позицію, публіцист задавав питання, чому висуваючи принцип легітимізму, група “Samostanowienie” не визнає права лондонського уряду приймати рішення та не згадує про справу т.зв. Повернутих земель. Звернувши увагу на позитивні зрушення у польсько-українських відносинах та заяву УГВР, публіцист констатував, що “було б погано, коли б витягнуті з обох сторін руки десь розминулися” [32, s.8–11].

Напередодні 11 листопада 1984 р. у Варшаві ССН, ПРВ та ЛДПН поширили листівки, в яких відсутність незалежності деяких народів ЦСЄ після Першої світової війни кваліфікувалася як причина поділу Польщі у 1939 р. “Дорога до свободи веде через співпрацю з братами з-за Судетів, Карпат і Бугу. Окремо слабші від Советів, але разом сильніші – можемо бути впевненими у перемозі” [12, 64–65].

У березні 1987 р. у Парижі було підписано “Заяву у справі принципів польсько-української співпраці”. З польського боку від імені Ліберально-демократичної партії “Niepodległość” та Організації Wolność–Sprawiedliwość–Niepodległość її підписав Є.Таргальський, від імені КУППО – представник президента М.Плав’юка В.Малинович. В заяві стверджувалося, що польсько-українська співпраця становить життєву необхідність і її основою мають стати наступні принципи. Незважаючи на відсутність повноважень розв’язувати проблему кордонів в юридичному сенсі, сторони погодилися, що існуючий кордон повинен бути збережений як кордон між майбутніми незалежними польською і українською державами. Всі історичні умови та міжнародні конвенції стосовно польсько-українських відносин повинні втратити силу. Сторони зобов’язалися поборювати у своїх середовищах тенденції висунання територіальних претензій до партнера та висловлювали надію на затвердження існуючих кордонів майбутніми парламентами обох держав. Значна увага приділялася захисту прав національних меншин. Сторони підтримували право національних меншин на вільний розвиток та зобов’язалися поборювати всякі прояви національної дискримінації з боку держави чи суспільства. Було заявлено про необхідність негайного створення у Польщі власної ієрархії УКЦ на чолі з єпископом та власної системи освіти української меншини. Підтримувалося слушне право українців на повернення на їхні землі, з яких були безправно виселені комуністичними властями. Заява висловлювалася також на користь права поляків в Україні на власну систему освіти і необмежений національний розвиток. Наприкінці заяви стверджувалося, що тільки спільна політична боротьба поляків, українців та інших народів Міжмор’я може привести до здобуття ними вільних і незалежних держав [9; 25, 1; 24, 6].

З метою координації співпраці народів ЦСЄ у боротьбі за незалежність, демократію і плюралізм 21 вересня 1986 у Відні було засновано організацію “Pro Cooperation”, яка об’єднувала колективних та індивідуальних членів, які представляли болгарів, чехів, естонців, литовців, латвійців, поляків, румунів, словаків і українців. Її колективними членами виступали Конференція українських політичних партій і організацій, ЛДПН, болгарська соціал-демократична партія, Світова рада вільних румунів та Верховний комітет визволення Литви. У квітні 1987 р. було прийнято її програмову відозву “Прололошуємо співпрацю”. “Pro Cooperation” видавала часопис “Akord” [2; 16].

Значна увага приділялася інспірації діяльності української опозиції. У 1988 р. у підпіллі на кошти польської та української діаспори почав виходити позацензурний двомовний бюлетень “Serwis ukraiński”, а з 1989 р. також “Opinie ukraińskie”. Їхнім редактором був проф. Богдан Струмінський з Бостонського університету (США). На думку видавців, польсько-українські відносини мають стратегічне значення для політичного і економічного формування Центрально-Східної Європи. Мотивом видання згаданих часописів редакція називала також явище, коли “відсутність правдивої своєчасної інформації та політичних помислів утворює стереотипи, ресентименти і упередження у відносинах між Польщею і Україною, а одночасно ослаблює волю взаємного розуміння та співробітництва”. Незважаючи на відцентрові тенденції в СРСР та поступове унезалежнення України, видавці “Opinie ukraińskich” констатували наявність загрози для польсько-українських відносин внаслідок відсутності серйозного і постійного зацікавлення політичних еліт Речіпосполитої українською проблематикою та українських еліт – польською. “Цю луку заповнюють ресентименти і стереотипи. Спорадичні візити і заяви залишаються у сфері символічних дій і не замінять творення політичного бачення польсько-українських відносин, яке б визначало площину спільних інтересів та співпраці” [17; 26].

У 1988 р. було опубліковано проект програми Українського Національного Демократичного Союзу, який мав об’єднати представників української меншини, а “Самостійник” вважався друкованим органом Союзу. У значній мірі програма УНДС нагадувала програмні принципи ЛДПН. Міжнародні відносини ЦСЄ пропонувалося врегулювати за допомогою інтеграційного об’єднання. “УНДС старатиметься встановити військовий союз між країнами, які розволені між Росією і Німеччиною. Цей союз буде заснований на засадах рівного права. Ніяка держава не буде домінуючою силою. Союз буде мати оборонний характер”. Зазначаючи, що європейські кордони не є справедливими для всіх держав, зміна кордонів допускалася тільки дипломатичним шляхом, а не військовим. Заперечувалася концепція повернення до довоєнних кордонів, яка була основним постулатом польського еміграційного уряду. УНДС домогалася повних прав для усіх національних меншин України та гарантування аналогічних прав українській меншині у сусідніх країнах [8, s.2]. Через “Самостійник” редакція “АВС” зверталася до української опозиції з пропозицією висловити свою позицію щодо широкого кола проблем польсько-українського зближення і співпраці, ролі в цих процесах національних меншин, перспектив політико-економічного блоку АВС [1, s.33].

Трансформаційні процеси вплинули на перегрупування польської політичної системи і падіння впливів ЛДПН. Весною 1988 р. в умовах конспірації проведено з’їзд ЛДПН, на якому проявилися розходження. В лютому 1990 р. конгрес ЛДПН прийняв рішення про перехід до легальної діяльності. Тоді ж було актуалізовано програму партії з 1984 р. [4, s.24–27]. Деякий час партія намагалася консолідувати правий спектр партійної системи. 1 травня 1990 р ЛДПН провела у Варшаві Конгрес Польської Правди [5]. Ідеологія ЛДПН підготувала основу для досягнення польсько-українського примирення та встановлення між Україною і Польщею відносин стратегічного партнерства.

1. Archiwum prywatne J.Targalskiego w Warszawie. “До представників української опозиції...” – Лист польських друзів // Самостійник. Вісник Українського Національного Демократичного Союзу. – 1988. – Ч. 4 (13). – С. 33.
2. Archiwum prywatne J.Targalskiego w Warszawie. Co je “Pro Cooperatione” // Akord. List Pro Cooperatione. – 1989. – Č. 3. – [S. 16].
3. Archiwum prywatne J.Targalskiego w Warszawie. Liberalno-Demokratyczna Partja “Niepodległość”. [ulotka].
4. Archiwum prywatne J.Targalskiego w Warszawie. Majchrzak P. Szanowni Państwo! / Piotr Majchrzak // Program Liberalno-Demokratycznej Partii “Niepodległość”. – Warszawa : Delikon, 1990. – 28 s.

5. Archiwum prywatne J.Targalskiego w Warszawie. Prezes Rady Politycznej L-DP“N” Piotr Majchrzak. [Press release]. – Warszawa, 3. V. 1990.
6. Archiwum prywatne J.Targalskiego w Warszawie. Program Liberalno-Demokratycznej Partii “Niepodległość”. – Warszawa : Delikon, 1990. – 28 s.
7. Archiwum prywatne J. Targalskiego w Warszawie. Program Liberalno-Demokratycznej Partii “Niepodległość”. – Poznań : Wydawnictwo im. Lecha Zondka, B.d. – 24 s.
8. Archiwum prywatne J. Targalskiego w Warszawie. Програма Українського Національного Демократичного Союзу // Самостійник. Вісник українського незалежного слова. – 1988. – Вип. 1 (10). – С. 2.
9. Archiwum prywatne W.Mokrego w Krakowie.
10. Biblioteka Narodowa. – Dokumenty życia społecznego. – Sygn. I–2. Teczka. Partie polityczne. 1989–1990. Liberalno-Demokratyczna Partia “Niepodległość”. Program. – Warszawa : Delikon, 1990. – 27 s.
11. Boruta M. Problemy etniczne i polityka. Wybrane zagadnienia w opiniach środowisk niezależnych. Ludzie – Partia – Czasopisma / Mirosław Boruta. – Kraków : Towarzystwo Pomost, 2000. – 19 s.
12. Droga do wolnej Polski // Nowa Koalicja. – № 1. – 1985. – S. 64–65.
13. Genyk M. Polish-Ukrainian reconciliation in political conceptions of Liberal-Democratic Party “Niepodległość” / Mykola Genyk // Warsaw East European Conference 2010. Where are we? Post-Communist and post-Soviet countries over past twenty years. Abstracts / Bibliotheca Europae Orientalis XXXVI. Parva 5. – Warszawa, 2010. – P. 19–20.
14. L. M. Czy sama Polska może być niepodległa / L. M. // Niepodległość. Miesięcznik polityczny. – № 8/9. – 1982. – S. 10–11.
15. L. M. Koniec okresu ochronnego na niedźwiedzie / L. M. // Niepodległość. – № 7. – 1982. – S. 19–22.
16. L. M. Wolność, Demokracja, Niepodległość / L. M. // Niepodległość. – № 11/12. – 1982. – S. 30–36.
17. Les archives de l’Institut Litteraire a Paris. – Les coupures de presse. – CP. – 1990. – Vol. 4.
18. Leszek Morfeusz. Polacy wobec kwestii wschodniej / Leszek Morfeusz // Niepodległość. – № 18/19. – VI–VII 1983. – S. 8–10; № 20. – VIII 1983. – S. 20–25.
19. Łukaszów Jan. Listy czytelników na temat program / Jan Łukaszów // Niepodległość (Warszawa; Kraków). – № 28. – IV 1984. – S. 3–5.
20. Mieszek Morfeusz. Czy sama Polska może być niepodległa ? / Mieszek Morfeusz // Niepodległość. Wybór z pierwszych 28 numerów / Opracował Józef Darski. – London: Polonia, 1985. – S. 175–177.
21. Mieszek Morfeusz. Niepodległość / Mieszek Morfeusz // Niepodległość. Wybór z pierwszych 28 numerów. – S. 177–180.
22. Mieszek Morfeusz. Polacy wobec kwestii wschodniej / Mieszek Morfeusz // Niepodległość. Wybór z pierwszych 28 numerów. – S. 182–192.
23. Niepodległość. Wybór z pierwszych 28 numerów / Opracował Józef Darski. – London : Polonia, 1985. – 236 s.
24. Oświadczenie w sprawie zasad współpracy polsko-ukraińskiej // Niepodległość. – № 14. – V 1988. – S. 6.
25. Oświadczenie w sprawie zasad współpracy polsko-ukraińskiej // Nowa Koalicja. – № 5. – 1988. – S. 1.
26. Oświadczenie Wydawnictwa Liberalno-Demokratycznej Partii “Niepodleglosc” w Lublinie na zakoczenie wydawania pism “Serwis ukraiński” i “Opinie ukraińskie”// Українські погляди / Opinie ukraińskie. – Lublin : Wydawnictwo LDP “N”. – N 4/5. – październik–grudzień 1990.
27. Oświadczenie. Do braci Ukraińców, Białorusinów i Litwinów. Propozycja wspólnego stanowiska wobec granicy polsko-ukraińskiej, polsko-białoruskiej i polsko-litewskiej. Warszawa 16 XII 1984 // Niepodległość. – Gdańsk ; Kraków ; Lublin ; Poznań : Wydawnictwo ANTYK. – № 1. – XI. 1985. – S. 21–22.
28. Polemiki. St.Bratkowskiego posłanie do L.Brezniewa // Niepodległość. Miesięcznik polityczny. – № 3. – 1982. – S. 11–13.
29. Przedrukujemy poniżej fragmenty wywiadu z J.Pełęńskim / Wywiad przeprowadził Józef Darski // Niepodległość. – Gdańsk ; Kraków ; Lublin ; Poznań : Wydawnictwo ANTYK. – № 1. – XI 1985. – S. 22–24.
30. Tuhajbejowicz Azja. Ja też się boję / Azja Tuhajbejowicz // Niepodległość. – Gdańsk ; Kraków ; Lublin ; Poznań : Wydawnictwo ANTYK. – № 2. – XII 1985. – S. 6–9.
31. Tuhajbejowicz Azja. Nacjonaliści i internacjonaliści albo realiści i federaliści / Azja Tuhajbejowicz // Niepodległość. – № 1. – XI 1985. – S. 8–10.
32. Tuhajbejowicz Azja. O niepodległości bez pasty “Komfort” / Azja Tuhajbejowicz // Niepodległość. – Gdańsk ; Kraków ; Lublin ; Poznań : Wydawnictwo ANTYK. – № 3. – II 1986. – S. 8–11.
33. Wojskowy Wojtek. Europa przyszłości / Wojtek Wojskowy // Niepodległość. – № 26. – II 1984. – S. 10–12.
34. Wojskowy Wojtek. Europa przyszłości / Wojtek Wojskowy // Niepodległość. Wybór z pierwszych 28 numerów. – S. 168–172.
35. Założenia programowe (wersja pierwotna) // Niepodległość. – № 28. – IV 1984. – S. 1–3.
36. Założenia programowe // Niepodległość. – № 21–22. – IX–X 1983. – S. 1–3.
37. Założenia programowe // Niepodległość. Wybór z pierwszych 28 numerów. – S. 227–232.
38. Założenia programowe. Jedność w różnorodności. Propozycja platformy współpracy opozycji polskiej // Niepodległość (Warszawa ; Kraków). – № 28. – IV 1984. – S. 27–33.

39. Інтерв'ю з Єжи Таргальським (Юзефом Дарським), Варшава, 22 VIII 2006.

Конструювання нового геополітичного устрою Центрально-Всхідної Європи (ЦВЕ) становило одне з основних напрямків діяльності Ліберально-демократичної партії “Niepodległość” (ЛДПН). Воно розглядалось в контексті подолання тоталітарного режиму та радянського домінування в ЦВЕ. Елементами цього процесу було вирішення проблеми меж, національних меншин та натхнення діяльності української опозиції. Найважливішими результатами діяльності ЛДПН стало підписання в 1987 р. в Парижі “Заявлень про принципи польсько-українського співробітництва”. Ідеологія ЛДПН підготувала ґрунт для досягнення польсько-українського примирення та встановлення між Україною та Польщею стратегічного партнерства.

Ключові слова: українсько-польські відносини, українсько-польське примирення, Ліберально-демократична партія “Niepodległość”, Польща.

Shaping of a new geopolitical order in East Central Europe was one of guidelines for the activities of Liberal-Democratic Party “Niepodległość” (LDPN). That was considered in the context of overcoming of totalitarianism and Soviet sway in East Central Europe (ECE). That process consisted in resolution of the borders and national minorities issues and inspiration of Ukrainian opposition activities. The most significant result of LDPN’s activities was signing of the “Declaration about the principles of the Polish-Ukrainian Collaboration” in Paris in 1987. LDPN’s ideology had paved the way for achievement of the Polish-Ukrainian reconciliation and establishment of strategic partnership relations between Poland and Ukraine.

Keywords: the Polish-Ukrainian relations, the Polish-Ukrainian reconciliation, Liberal-Democratic Party “Niepodległość”, Poland.

УДК 94 (4) 1945 (п 39)

ББК 63.3 (Укр) 7

Іван Пендзей

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УГОРЩИНІ (1988–1990 рр.).* ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ РЕФОРМИ В УНР У ВИСВІТЛЕННІ УГОРСЬКИХ УЧЕНИХ, ЗАСОБАХ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА МАТЕРІАЛАХ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ (м. ДЬЙОР, 18–21 БЕРЕЗНЯ 1988 р.).

У статті відображено широкий спектр думок, точок зору, поглядів угорських учених, висловлених ними в науковій літературі, засобах масової інформації та на конференції в м. Дьйорі, а також науковців ряду соціалістичних і капіталістичних країн, колишніх дисидентів на актуальні тоді проблеми “реального соціалізму”, демократизації суспільно-політичного життя Угорщини.

Ключові слова: К.Печі, політична реформа, радянська модель державного планового господарства – сталінська модель соціалізму, “криза моделі”, “перебудова” М.Горбачова, досвід угорської реформи 1968 р., пропозиції угорських учених І.Шлети та Й.Бауера, Янош Корнаї, І.Пожегаї, “демократична гуманна економічна і соціальна модель соціалізму”.

Задовго до “перебудови” в СРСР, починаючи з 1984 р. в УНР велась наукова робота по розробці принципів реформи, яка охопила б сфери економіки, політики та ідеології. Проблеми реформи тривалий час знаходились у центрі уваги вчених відділу соціалістичних країн Інституту світової економіки Угорської Академії наук. Про масштаби і глибину її вивчення свідчить стаття завідуючого цим відділом, доктора економічних наук, професора Кальмана Печі, опублікована в радянському журналі “Рабочий класс и современный мир” на початку 1988 р. [5].

У цій статі реформа, започаткована в 1968 р., проаналізована на фоні соціально-економічного становища європейських соціалістичних країн у тому числі й СРСР. Якісні показники розвитку їх економіки оцінено як “несприятливі”. “Тяжке становище економіки в окремих країнах, на думку дослідника, поєднувалося з кризою соціально-політичною (Польща). У Югославії, а також ряді інших соціалістичних країн спостері-

гався ріст соціальної напруженості” [5, с.45]. Автор констатує кризу в Польщі й Угорщині, труднощі в Болгарії, Чехословаччині та інших соціалістичних країнах Східної Європи, в усій соціалістичній співдружності. В рамках Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ) сповільнився ріст взаємного товарообігу, спостерігалось підвищення торгівлі за конвертовану валюту. “Партнерські відносини все ще, відмічено у статті, не стали в РЕВ ефективним засобом розвитку економіки держав, що входили до неї” [5, с.45].

У той же час як окремі групи країн так званого третього світу, які в минулому займали нижчі щаблі в ієрархії держав, і деякі інші країни зуміли скористатися з розладу, що виник у фінансовій капіталістичній системі, твердить учений, соціалістичні країни не змогли домогтися успіхів у розвитку економіки і зовнішньої торгівлі, зазнали значних економічних і фінансових збитків, опинилися серед тих, хто з великими труднощами прилаштовувався або взагалі не зміг пристосуватися до нових умов. Їх економіка не відреагувала адекватно на підвищення цін на сировину та енергоносії, готові вироби. Соціалістичні країни не тільки не утримались у попередній ієрархії розвинених країн, але й “наймовірніше відкотилися назад”, поступившись таким державам, як, наприклад Австрія, що зайняли нішу слідом за розвиненими західноєвропейськими країнами, утворивши ще більш “низьку” агломерацію, що поступово опускалася. До неї увійшли і такі країни як Чехословаччина і НДР, які займали раніше більш високе місце у європейській економічній ієрархії [5, с.45].

Наслідки економічних і соціальних процесів свідчать, відзначає К.Печі, що “баланс досягнутого і упушеного в економіці складається, на жаль, на користь останнього”. Соціалістичні країни Східної Європи за такими параметрами, як упровадження досягнень науково-технічної революції (НТР), інновацій, ефективність і конкурентоспроможність, так і в сфері соціального та економічного розвитку загалом поступилися не тільки високорозвиненим західноєвропейським країнам, але й ряду, так би мовити, новим економікам. Не витримала перевірки часом структура економіки, яка базується на металозатратній основі, надмірному споживанні матеріальних ресурсів, сировини і енергії [5, с.50].

Основоположний висновок К.Печі, який можна розцінити як своєрідний “прорив” у науковій думці того часу щодо розуміння корінних причин відставання економік соціалістичних країн, міститься в наступних твердженнях: існуюча нині надмірно централізована модель соціалістичного господарювання, яка поєднує методи прямого і опосередкованого управління (хоч і в різній пропорції), попала в критичну ситуацію ... Становище ускладнюється ще й тим, що криза моделі протікає паралельно з структурною. “... європейські соціалістичні країни (у тому числі і Югославія), переживають паралельно з структурною кризою кризу моделі” [5, с.46].

К.Печі, критично аналізуючи досвід угорської реформи, яка розпочалась 1968 р., виділив як позитивні, так і негативні її наслідки з економічної точки зору. До успіхів реформи, твердить учений, можна, без сумніву, віднести зміцнення “багатосекторності” економіки та виникнення можливості (хоч і обмеженої) конкуренції між секторами, перші кроки на шляху створення змішаних підприємств, досягнення більшої відкритості економіки по відношенню до зовнішнього світу і ін. [5, с.49–50]. Однак за час її реалізації спостерігається не зростання, а сповільнення науково-технічного прогресу, по деяких параметрах – призупинення і навіть зворотній поступ; не відбулось суттєвого зрушення в покращенні якості продукції, а в багатьох галузях якість навіть погіршилася. Продуктивність праці і на рівні суспільства загалом, і на рівні підприємств зокрема знизилась, незважаючи на певне перегрупування робочої сили. Ставлення до праці не покращилось, гальмування росту продуктивності праці все помітніше, а його наслідки все значиміші. Ефективність використання основних фондів не підвищується – всі показники говорять, скоріше, про зворотне. Протягом тривалого часу спостері-

гається зменшення темпів економічного росту, стагнація і навіть абсолютне зниження виробництва, зберігаються дефіцити засобів виробництва і предметів споживання. Зменшилися експортні можливості економіки, знизилася конкурентоспроможність на зовнішніх ринках. Зовнішня заборгованість досягла найбільших розмірів за всю історію країни та ін. [5, с.50].

Підводячи підсумки балансу економічних і соціально-економічних результатів реформи – негативних і позитивних – К.Печі вважає, “що до середини 80-х років перші переважають і, як це не прикро, тенденція до погіршення посилюється” [5, с.51].

Коріння економічних і соціально-економічних проблем Угорщини, які до середини 80-х рр. набули критичного рівня, К.Печі бачить у “старій економічній моделі”, в радянській “моделі директивного планового господарства”, яка протягом 1949–1951 рр. була перенесена без будь-яких змін на ґрунт угорської економіки. “Дуже сумнівно, пише К.Печі, що сталінська модель може бути дійсною моделлю соціалізму. Значить, необхідно створювати нову модель, малювати нову картину соціалізму, в якій буде більше проблем і менше “ідилій”, але яка за своїм потенціалом буде більш результативною. Ось чому необхідно якнайшвидше вийти з існуючої складної соціально-економічної ситуації, зауважив дослідник, причому вийти вперед, а не назад [5, с.52]. Тим самим К.Печі застеріг від можливого рецидиву минулого як у своїй країні, так і в СРСР.

Така осторога напередодні Всеугорської конференції УСРП, яка відбулася в травні 1988 р., і намітила, долаючи опір консервативної частини партії, основні орієнтири чергового етапу реформи, була своєчасною і виглядає як мужній вчинок ученого. Не менш актуальною вона була і для СРСР, в якому стратегічна лінія реформ, намічених М.Горбачовим, наштовхувалася на опір частини партапарату.

Кардинальний висновок, зроблений К.Печі на основі глибокого і всесторонньо-критичного аналізу традиційної моделі господарювання, стану економіки, який погіршувався, характеризувався зниженням ефективності різних форм державного регулювання, полягав у наступному: “удосконалити її неможливо, необхідно переходити на нову модель” – розвиненого соціалістичного товарного господарства [5, с.53]. Сміливість і новаторський характер підходів, застосованих угорським ученим до вивчення проблем соціалізму дали змогу глибоко і нестандартно проаналізувати його негативний історичний досвід.

Якщо допустити, що експертно-аналітичні матеріали такого змісту могли передаватись для ознайомлення партійно-державному керівництву УНР, а, наприклад, Я.Кадар, або К.Грос їх читали, то може виникнути закономірне запитання: чому поняття “криза моделі”, яке стало вживаним у дослідженнях угорських економістів, жодного разу (наскільки нам відомо) не зустрічається в промовах і теоретичних студіях партійних вождів. Чи не свідчить це про їх боязнь радикальних змін, йти швидше й далі перетворень, які розгортались у СРСР після квітневого (1985 р.) пленуму ЦК КПРС.

Поняття “криза моделі”, яке є невід’ємною частиною теоретико-економічного аналізу К.Печі розвитку соціалістичних країн, не знайти і в радянській економічній та історико-партійній науці того часу. Напевне, це в кінцевому підсумку пояснюється світоглядною обмеженістю “перебудови”, якою критична маса соціально-економічних проблем, накопичених у СРСР, не пов’язувалась з вродженими і невиліковними вадами існуючого соціалізму та неминучістю його краху. Вважалося, що обійдеться, так би мовити, його капітальним ремонтом. Так, навіть один із провідних радянських економістів А.Г.Аганбегян у одній із своїх статей писав, що для подолання труднощів, з якими зіткнулася економіка СРСР, досить змінити виробничу структуру та інвестиційну політику. Мова йшла, на його думку, не про “кризу моделі”, а “структурну кризу” економіки [5, с.46].

Покажемо, на наш погляд, є й те, що формулювання “криза моделі” відсутнє і в “арсеналі” перебудовчої термінології М.С.Горбачова. Про неї не йдеться в матеріалах квітневого (1985 р.) пленуму ЦК КПРС [3], який, як уважалося офіційно, поклав початок “перебудові”. Його змістове навантаження не відображене і в основоположних доповідях М.С.Горбачова “Жовтень і перебудова: революція продовжується” [1], “Про хід реалізації рішень XXVII з’їзду КПРС і завдання по поглибленню перебудови” [2], виголошених ним відповідно на честь 70-ліття Жовтневої революції в 1987 р. і на XIX Всесоюзній конференції КПРС (червень 1988 р.).

Уваги заслуговують також зауваження К.Печі щодо радянської економічної реформи. Реорганізація системи управління народним господарством, проведена у постсталінський період, після XX з’їзду КПРС М.С.Хрущовим і навіть у 1965–1985 рр., констатував учений, повністю провалилась. Він також передрік можливість “... ідеологічного провалу програми перебудови”, відзначивши, що “... перебудова розпочалася без наперед розробленої і всеохоплюючої програми ...” [5, с.48, 49].

Говорячи про одну одну із корінних слабкостей “перебудови” М.С.Горбачова – відсутність її ресурсного забезпечення, угорський аналітик виділив ймовірні джерела отримання матеріальних і фінансових засобів, необхідних для вирішення проблем радянського господарства. Частково вони можуть бути отримані за рахунок внутрішніх поступлень, а також від соціалістичної співдружності, але головним донором хворої радянської економіки, відмітив учений, могли б стати країни “світового капіталістичного ринку”. Але для цього треба, щоб потреби радянської економіки стали потужним “мотором” для світової кон’юнктури. Тому на його думку, “замість конфронтації і конкуренції треба створити атмосферу міжнародного співробітництва”. Зміцнення позицій Радянського Союзу в світовій політиці полегшило б стабілізацію радянського господарства і, разом з тим, “створило б нову обстановку для подальшого розвитку угорської реформи” [5, с.49].

Нажаль, як свідчить історія, М.С.Горбачову вдалось тільки покращити імідж СРСР на міжнародній арені і тим самим створити більш сприятливі умови для внутрішніх перетворень. Але СРСР так і не став “мотором” для світової кон’юнктури – розвалився раніше, ніж це могло б відбутися.

З радикальними пропозиціями щодо запланованої УСРП політичної реформи виступив також інший угорський вчений І.Шлета. Він уважав, що діяльність партії повинна бути сконцентрована перш за все на визначенні загальних стратегічних цілей суспільного розвитку, досягненні стратегічної задачі – побудови соціалізму. Поточна робота, вирішення повсякденних буденних питань повинні бути передані державним органам і парламенту. На його думку, не партія, а державні установи країни мають виступити гарантом соціалістичної орієнтації країни, володіти прерогативою у вирішенні питань про приналежність до союзницького блоку, призначення глави уряду, права вето щодо прийняття законодавчих актів, складу уряду і міжнародних зв’язків. Визначену таким чином керівну роль партії пропонувалось поставити під охорону закону, зберегти в руках УСРП дієві засоби для придушення виступів ворожих соціалізму сил, для надання імпульсів справі просунення по шляху соціалізму [8].

Пропозиції І.Шлета були піддані критиці редколегією журналу “Таршадамі Семле”: їх реалізація може привести до блокування діяльності уряду. Підкреслювалось, що шляхи оновлення політичної структури не слід шукати в буржуазній моделі розділення влади [9].

Серед цікавих пропозицій, висловлених в науковій літературі, слід виділити й думку угорського вченого Й.Бауера. Він уважав, що постало питання про втілення в життя того шляху розвитку, про який відомий філософ-марксист Дьордь Лукач свого часу писав: “Між побудованою у сталінський період монолітно-бюрократичною структурою і маніпулятивним плюралізмом буржуазних демократій повинен існувати

первісний шлях соціалістичної демократії, який полягає в старих традиціях робітничого руху, в концепціях і устремліннях комуні, демократії рад і громадського самоуправління” [6, с.45–46]. Реалізація цього шляху, на думку Й.Бауера, є конкретною задачею, що стоїть перед Угорщиною в нинішній період.

Більшість учасників жвавої дискусії в питанні політичної реформи в Угорщині висловились за створення політичного механізму, здатного більш ефективно виявляти й узгоджувати різні інтереси, розробляти альтернативні політичні рішення і забезпечувати кращий громадський контроль над процесом прийняття цих рішень. Однак у питанні про форми зміни політичного механізму думки розділилися. Одні відстоювали точку зору, згідно якої серйозні зміни не потрібні, необхідно тільки покращити функціонування уже наявних інститутів, другі, що існуюча політична система не здатна вирішувати завдання, які стоять перед суспільством і пропонували створити організаційні структури буржуазно-демократичного, плюралістичного типу [6, с.45]. Треті визнавали необхідним збереження в тій чи іншій формі керівної ролі партії в суспільстві.

Центральне питання політичної реформи – роль і місце партії у суспільстві активно дискутувалась і в угорській пресі. Практично в усіх публікаціях на дану тему протягом ряду років визнавалась необхідність перегляду ролі й місця партії в суспільно-політичному житті, пропонувалось обмежити втручання партійних органів у поточну політику, розширити самостійність і відповідальність державних органів, відмовитись від політизації питань, що мають чисто практичний характер, закріпити юридичний статус партії в державному житті, визначити сфери діяльності, які повинні відноситись до її компетенції [7].

Питання реформи, що охоплює сфери економіки, політики та ідеології, які знаходились у центрі уваги угорської громадськості, стали предметом відкритої дискусії міжнародної конференції “Альтернативи систем соціалістичної економіки”, яка відбулася 18–21 березня 1988 р. в угорському місті Дьйорі. Ще в недалекому минулому обговорення цієї теми на міжнародному рівні було б просто неможливим. Процеси гласності, що розвивались в Угорщині та в ряді інших країн соціалістичного табору, створили передумови для критичного аналізу діючої економічної моделі в соціалістичних країнах Східної Європи, вільного обміну думками щодо її реформування.

Прикметно, голова організаційного комітету, відкриваючи конференцію, сказав: “Привид бродить по Європі, привид гласності”, підкресливши тим самим неординарність процесів, що розвивались у соцкраїнах Східної Європи і теми, яку мала обговорити конференція*.

Зростаюча відкритість і демократизація угорського суспільства та ряду інших соціалістичних країн Східної Європи створила можливість участі в конференції спеціалістів, які свого часу мотивовано покинули їх, виїхавши на Захід (дисидентів, які переслідувались режимами), і тих західних учених, які ніколи не поділяли ідей комунізму. Так, із Кембріджа приїхав один із найбільш авторитетних на Заході критиків радянської економіки Алек Нове. Не менш відомими були Влодзімерж Брус, польський економіст, який з 1972 р. проживав у Англії, а також угорець за походженням професор Індіанського університету Пауль Марер. Однак через бюрократичні перепони (вочевидь, не отримав дозволу на в'їзд) у роботі конференції особисто не зміг взяти участь відомий чеський економіст, один із авторів економічної реформи в Чехословаччині, безпосередній учасник знаменитої “Празької весни” Ота Шік, який після її при-

* Мимоволі виникає асоціація з відомим “Привид бродить по Європі, привид комунізму”, проголошеним К.Марксом і Ф.Енгельсом у “Маніфесті комуністичної партії” в 1847 р., як пересторога буржуазному світу.

душення військами п'яти держав членів Варшавського Договору, котрі в ніч на 21 серпня 1968 р. вторглися в країну, емігрував на Захід і з 1969 р. проживав у Швейцарії (де і помер у 2004 р.). На конференції була зачитана надіслана ним доповідь, у якій містився глибокий аналіз проблеми по темі. У роботі конференції взяли участь або прислали свої доповіді майже всі відомі угорські спеціалісти, учені з Радянського Союзу, Польщі, Югославії і Чехословаччини, а також з несоціалістичних країн – загалом із 25 [4].

Більшість учасників конференції піддала гострій критиці існуючу в соцкраїнах Східної Європи економічну систему, назвавши її “так званою сталінською моделю”, яка була життєздатною до тих пір, поки існували джерела екстенсивного розвитку економіки. Під кінець 80-х рр. вона попала в кризу. Темпи росту, які характеризували розвиток на початку і в середині 70-х рр., до кінця десятиліття сильно скоротилися, выросли господарські труднощі і диспропорції. Криза моделі мала не тільки структурний, але й системний характер. Незважаючи на те, що в методах економічного управління окремих країн існували досить значні відмінності, усі вони не змогли захистити себе від потрясінь світової економіки. Сталінська модель характеризувалась учасниками конференції як централізоване планове господарство, де в центрі економіки знаходиться держава і державна власність. Як відмітив генеральний секретар Вітчизняного Народного фронту (ВНФ) І.Пожгаї у цій моделі усе “вело до ліквідації особистих руйнівних сил і особистих мотивацій”, де політичний примус використовується і в економіці [4].

Обговорюючи реформу управління угорською економікою, проголошену у 1968 р., учасники конференції виявили розуміння обмеженості цього експерименту – в ньому не йшлося про зміну системи політичних інститутів. А вони рано чи пізно “розчиняють у собі інститути реформи, перетворюючи їх у частину консервативної, бюрократичної і централізованої структури” [4]. Політологи, економісти, високо оцінюючи досвід реформи, відзначали що вона неспростовно довела: інтереси особистості та інтереси суспільства не обов'язково повинні співпадати, необхідна неопосередкована роль ринку, якою особистий інтерес перетворюється у суспільний. Під впливом реформи один із елементів командної економіки – доведення планових завдань громадською думкою уже відкидається, підкреслювали вчені, утвердилось розуміння правомірності розвитку приватного і кооперативного сектора, виникло питання про міру такого розвитку. В Угорщині і Польщі, які виступили прапороносцями реформ, завдяки розвитку приватного і кооперативного сектора, відбулися зміни в моделі планового господарювання. Поступки, виторгувані у неї, зробили її половинчастою [4].

Угорські доповідачі висловились за ліквідацію ієрархічних відносин між різними формами власності, за відмову від надання переваг державній власності. Інакше навряд чи зможуть проявитись товарно-грошові відносини і ринок. На думку відомого угорського економіста Яноша Корнаї угорська економіка – “симбіоз діючого під прямим бюрократичним управлінням державного сектора з орієнтованим на ринок, але сильно обмеженим бюрократичними перепонами недержавним сектором”. На жаль, відмітив він, дефіцит, інфляція, заборгованість, які зберігаються у багатьох сферах, становлять хорошу основу для того, щоб посилаючись на них, проводити рецентралізацію, приглушувати ринкові сили, посилювати контроль, здійснювати бюрократичне втручання. У цьому криється величезна загроза економічній реформі [4].

Учасники конференції, констатуючи і характеризуючи кризу діючої економічної моделі соцкраїн Східної Європи, вважали: її економічному оновленню перешкоджає політичний механізм; без реформи системи політичних інститутів неможливо очікувати багатоманітності форм власності, прояву ринкових відносин і, зрештою, стабілізації суспільної обстановки. “Із факта ослаблення зв'язків з масами деякі партії повинні зробити далекосяжні висновки. Таке ослаблення пов'язане з ризиком соціальної кризи” –

підкреслювалось у доповіді надісланій радянським академіком Олегом Богомоловим і зачитаній на конференції. Учені в один голос твердили: неодмінною умовою зміни системи політичних інститутів є публічність, відкрите зіткнення думок. “До тих пір, поки ми будемо здійснювати реформу таючись і ховаючись, наголосив І.Пожгаї, процес реформи може бути повернутий назад” [4]. Для розробки будь-якої політико-економічної реформи, підкреслювали учасники конференції, необхідний політичний плюралізм, ширша внутріпартійна демократія. Радикально з цього приводу висловився співробітник Інституту суспільних наук при ЦК УСРП Дьордь Керкеш. Справжнім гальмом економічної реформи, сказав він, є “антидемократичний виборчий принцип і його практика, практика призначення керівних осіб, перебування партійного апарата над законами, секретність при виробленні партійних рішень, практична неможливість постійного громадського контролю” [4]. Це свідчить, що навіть у компартійній суспільній науці, яка традиційно виправдовувала політику партії, визріло розуміння необхідності і неминучості кардинальних змін у самій УСРП.

Учасники міжнародного наукового форуму в Дьйорі не тільки викрили корінні вади діючої в соцкраїнах Східної Європи економічної моделі, але й змалювали контури “відкритої, орієнтованої на ринок, демократичної гуманної економічної і соціальної моделі соціалізму”. Якою ж у деталях повинна бути ця модель, і як її належало впроваджувати в практику, якщо б вона появилася, – теоретичне опрацювання цих питань ще належало здійснити [4].

(Далі буде)

1. Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується // Горбачов М. С. Вибранні промови і статті : у 7 т. / М. С. Горбачов ; пер. з рос. вид. – К. : Політвидав України, 1987 – 1990. – Т. 5. – 1988. – С. 427–482.
2. Там само. – Т. 6. – 1990. – С. 350–431.
3. Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС, 23 апреля 1985 года. – М. : Политиздат, 1986. – 31 с.
4. Петё А. Обновлению препятствует политический механизм / А. Петё // Венгерские новости. – 1988. – № 7. – С. 8.
5. Печи К. Реформа и товарное производство (Мнение венгерского экономиста) / К. Печи // Рабочий класс и современный мир. – 1988. – № 1. – С. 44–56.
6. Bayer J. A mai ideológiái problémák értelmezései // Társadalmi szemle. – Бр., 1987. – 42. йfv., 11. sz. – 43–52 old.
7. Szaby L. 2. Hol kezdem nyézni a változatásokat? Ellenszervezetünk ma is holnap // Népszabadság. – Бр., 1987. – № 24. – 6 old.
8. Szület I. Kérdések a politikai rendszer reformjához // Társadalmi szemle. – Бр., 1987. – 42. йfv., 7. sz. – 47–51 old.
9. Szerkesztési gondolatok egy új rovathoz // Társadalmi szemle. – Бр., 1987. – 42. йfv., 7. sz. – 46–47 old.

В статье отражены широкий спектр мнений, точек зрения, взглядов венгерских ученых, высказанных ими в научной литературе, средствах массовой информации и на конференции в г. Дьёре, а также ученых ряда социалистических и капиталистических стран, бывших диссидентов на актуальные тогда проблемы “реального социализма”, демократизации общественно-политической жизни Венгрии.

Ключевые слова: К.Печи, политическая реформа, советская модель государственного планового хозяйства – сталинская модель социализма, “кризис модели”, “перестройка” Горбачева, опыт венгерской реформы 1968 г., предложения венгерских ученых И.Шлетьи и Й.Бауера, Янош Корнаи, И.Пожгаи, “демократическая гуманная экономическая и социальная модель социализма”.

The article shows a wide spectrum of opinions, viewpoints, opinions Hungarian scientists made by them in the scientific literature, the media and the conference in Győr, as well as a number of scholars of socialist and capitalist countries of former dissidents on actual problems then “real socialism”, democratization of political life in Hungary.

Keywords: K.Pechy, Political reform Soviet model of planning economy of the State – stalynskaya model of socialism, “crisis model”, “perestroika” Gorbachev, Experience venherskoy 1968 reform, proposals

УДК 94 (4)
ББК 63.3

Ганна Скорейко, Ірина Яворська

НІМЕЦЬКА ЕМІГРАЦІЯ З СРСР ТА УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст. – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.: ЕТАПИ, ПОТОКИ, СТРУКТУРА

У статті розглядаються особливості німецької еміграційної хвилі другої половині ХХ століття. Робиться спроба дослідити вплив національної політики СРСР та України на феномен етнічної міграції. На основі статистичних даних простежується динаміка постійних сплесків міграційних потоків етнічних німців на історичну батьківщину.

Ключові слова: етнічні німці України, міграція, репатріанти, спец поселенці, “трудова армія”, німецька автономія, пізні переселенці.

Тема міжнародної міграції в європейській та українській науці останнім часом набула статусу особливого дослідницького поля. Вона вивчається багатьма галузями науки і вже давно стала явищем, що вийшло за рамки соціальних та культурних проблем. Міграційні виклики сучасності набрали ознак глобальних процесів, а їхнє успішне вирішення стало маркером економічного зростання та суспільного спокою всіх без виключення країн Європи.

Четверта хвиля еміграції, яка розпочалася наприкінці 1980-х років, “виміла” з України значний людський потенціал. Дослідники говорять про безповоротні втрати від нерегульованої еміграції з України. Першими, хто активно прокладав дорогу і боровся за виїзд на Захід, були радянські євреї, німці, вірмени, греки. Саме етнічна еміграція з СРСР поклала початок масовій хвилі виїзду наприкінці 80-х років ХХ ст.

Метою дослідження даної статті будуть радянські німці у післявоєнний час і до кінця ХХ століття, мотивація, “біографія”, “реконструкція” їхньої еміграції до Німеччини та шляхи її здійснення.

Актуальність дослідження значною мірою зумовлена тим, що в українському суспільстві, як і у цілому світі, ведеться активний пошук нових способів управління міграцією, які допомогли би зберегти баланс між імперативами відкритості, безпеки і розвитку. Україні, яка бачить своє майбутнє у спілці європейських держав, так само потрібен чітко налагоджений механізм регулювання міграційних потоків, направлений як на досягнення максимальної користі від мобільності трудових ресурсів, так і на мінімізацію помилок на цьому шляху. Важливо не допустити, щоб міграційна політика, її відсутність, або хибність не повернулися проти самих себе і мігрантів, які реалізують свої життєві плани улюблених політичних реаліях.

Проблема міграції радянських німців з СРСР довгий час замовчувалася, як і вся історія “покараного народу”. За влучним висловом Л.В.Малиновського, “репресовані народи випали з історії” [19]. “Вакуум” історичних досліджень почав заповнюватися на початку 1990-х років, з відкриттям нових архівних матеріалів історії німців СРСР. Дослідження В.Б.Євтуха та Б.В.Чирка “Німці в Україні. (1920–1990-і рр.)” [10] та А.І.Кудряченка “Німці України: минуле і сьогодення” [17] стали помітним явищем у науковому висвітленні проблеми суспільно-політичного й економічного життя етнічних німців. Заявкою на ґрунтовне вивчення проблеми депортації та репатріації радянських німців є праці знаного дослідника депортованих народів СРСР М.В.Бугая “Депортація народів” [3] та “Географические особенности расселения депортированных народов и процесс их реабилитации в СССР” [4], що відкривають забуті історичні сторінки на основі колись закритих архівних матеріалів. Динаміка стосунків радянської влади у

30–40-і роки з депортованими народами висвітлена у роботах С. Кульчицького [18]. Становлення і розвиток німецького етносу у контексті суспільно-політичних реалій України досліджує В.М.Васильчук [5]. Продовжується дослідницька робота істориків І.І.Винниченка [6], В.Л.Мартиненка [20], В.Степанова [25]. Окремо слід відзначити, що з другої половини 1990-х років в Україні виходить спеціалізований збірник статей “Вопросы германской истории. Немцы в Украине” [7].

Проте у вітчизняній германістиці на тлі досліджень історії німців СРСР відчувається брак робіт, присвячених стосункам між радянською владою та радянськими німцями після 1945 року в контексті історії німецького національного руху 1950–1980-х рр. та, особливо, мотиваційним факторам, що породили еміграцію з України до Німеччини. Дослідники історії етнічних німців питання міграції з СРСР розглядають доволі побіжно. Дана стаття буде спробою осмислити це неоднозначне явище.

Відомий німецький історик і дослідник В.Крігер виділяє декілька категорій, на які умовно поділилося німецьке населення СРСР [16]. До першої групи він відносить опозиціонерів – людей, які критично ставилися до існуючого суспільно-політичного ладу, більш або менш активно не визнавали інститути радянської влади, соціалістичний спосіб життя і комуністичну мораль. Їхньою основною метою була еміграція до Німеччини та Канади (у тих, що сповідували менонітське віросповідання). Як правило, це були нащадки причорноморських німців, яких на початку війни не встигли депортувати по причині швидко наступаючого фронту.

Іншу, значно чисельнішу групу, складали представники тих, хто змирився з становищем, що склалося, і докладали всіх зусиль задля досягнення певного рівня достатку. Вони не були членами партії, особливих кар’єрних устремлінь не плекали і зберігали суто зовнішні ознаки свого етносу – мову і релігію. Будучи в переважній більшості членами національного об’єднання “Відродження”, вони не покладали особливих надій на еміграцію до Німеччини. Особливо, якщо врахувати той факт, що до 1990 року виклик на постійне місце проживання могли зробити тільки родичі першого ступеню (батьки, брати або сестри, діти).

В кількісному відношенні найбільш малочисельну групу складали ті “радянські німці”, які повністю інтегрувалися у радянське суспільство. В ментальному, культурному, професійному та мовному значеннях вони були міцно інкорпоровані у радянське суспільство та культуру. За підрахунками вчених, їх було зовсім небагато – від 5 до 10%. Не зважаючи на відірваність від народної культури та політичний конформізм, ці люди – здебільшого працівники розумової праці – вчителі, лікарі, інженери, викладачі, журналісти, артисти та ін. – виступали за надання німцям адміністративної території у рамках СРСР. Саме вони склали керівний склад і актив національних організацій і центрів, які виникли у 80-і роки.

І, зрештою, останню групу німців складали особи, повністю асимільовані у радянське суспільство. Прагнучи уникнути для себе і своїх дітей морально-психологічного тиску з приводу національності, ці люди свідомо дистанціювалися від своїх одноплемінників. Різними шляхами вони змінювали прізвища, надавали перевагу міжнаціональним шлюбам, виховували дітей у традиціях російсько-радянської культури і соромились свого походження і національності. В суспільному житті, як правило, були активними членами партії, замовчуючи своє походження. З плином часу, саме ця група людей у 90-х стала активним відновлювачем контактів з колись не бажаними родичами, склала вагому частку німецької еміграції і прославилася відомими діячами “етнічного ренесансу” [16].

Агресивна та недалекоглядна національна політика СРСР не могла не зрезонувати у повоєнні роки новим сплеском національного піднесення репресованих народів. Характеризуючи національний рух німців у СРСР, слід відзначити суттєві особливості, які виділяють його і відрізняють від інших національних рухів.

Особливість німецького національного руху, в першу чергу, полягає у тому, що цей рух розпочався значно пізніше, ніж національна активізація інших народів СРСР: не в другій половині 40-х, а в 60-і роки. На відміну від національних рухів українців, литовців, латишів, естонців рух німців не ставив метою відокремлення від СРСР та створення незалежної національної державності, прагнучи тільки національної автономії. Німецький рух не мав свого єдиного центру, бо німці проживали у різних регіонах СРСР. Ще однією важливою особливістю німецького національного руху було те, що він репрезентувався тільки художньою літературою, а феномену німецького мистецтва чи кінематографу в СРСР не існувало. Національний німецький рух в першу чергу відстоював громадянські права – право на свободу пересувань, на повернення на територію, звідки німці були депортовані, і лиш потім вони ставили питання національної ідентичності. І остання особливість німецького національного руху полягала в тому, що радянські німці у своєму русі могли сподіватися на підтримку незалежної німецької держави ФРН, не зважаючи на те, що влада намагалась скоротити можливості для контактів між радянськими німцями та їх співвітчизниками з Західної Німеччини [14, с.94].

До кінця 1959 року “еміграційна” активність німецького населення помітно знизилася: часткова еміграція все ж таки була здійснена, і уступила місце “автономістським” настроям, які ініціювалися німцями, що проживали до виселення на території колишньої АРСР німців Поволжя.

У 60-і роки німецькі радянські інтелектуали більш активно почали обговорювати проблему відновлення німецької автономії. Активісти руху з України, Казахстану та інших громад зібрали понад 5 тис. підписів з вимогою до радянської влади про відновлення ліквідованої у 1941 році Автономної радянської соціалістичної республіки німців Поволжя. Проте ініціатива була провалена. Активістам руху були запропоновані посади в московській німецькій газеті “Нойес лебен” і новоствореній загальноказахській “Фройндшафт” [21]. Невдача з відновленням автономної республіки і безпросвітність створення належних умов для відродження власного етносу спричинила новий сплеск еміграційних настроїв німецького населення і з часом виросло у потужну емігрантську хвилю на рубежі 1980–1990 рр.

Чергова активізація національного руху німців співпала з указом від 3 листопада 1972 року “Про зняття обмежень у виборі місця проживання, передбаченого в минулому для окремих категорій громадян”. Згідно цього указу, влада пішла на деякі поступки – німцям було дозволено переїжджати з Казахстану та Сибіру у райони Саратовської та Волгоградської області, де раніше знаходилась Республіка німців Поволжя. Проте кількість тих, хто спромігся на повернення, була такою мізерною, що не викликала занепокоєння у влади. Виявилось, що мало хто з німецьких родин хотів полишати свої трикімнатні квартири і скромну кар’єру і перебиратися на нові землі. Їм більше імпонували фотокартки з Західної Німеччини, які родичі присилали в СРСР. Там, чи не у кожного емігранта з колишнього СРСР був свій “Мерседес” і домівка у квітах. Проте існування “залізної завіси” та чисельних адміністративних перешкод робили виїзд фактично неможливим. Громадяни, які вели листування з родичами чи знайомими з-за кордону, перебували під постійним наглядом місцевих органів КДБ. Тим не менше, репатріація все одно здійснювалася. Німці-репатріанти, як і раніше, були найактивнішими борцями за виїзд з СРСР. Вони використовували найрізноманітніші методи публічних виступів: пікети з плакатами на Червоній площі, апеляції до представників західних ЗМІ та дипломатичних місій тощо. Статистика німців, що покинули СРСР в період з 1950–1970 рр., наочно демонструє сплески еміграційних хвиль повоєнного двадцятиріччя.

**Виїзд радянських німців з республік колишнього СРСР до Німеччини
(1950–1970 рр.) [27]**

Рік	Чисельність	Рік	Чисельність
1950	0	1961	345
1951	1 721	1962	894
1952	63	1963	209
1953	0	1964	234
1954	18	1965	366
1955	154	1966	1245
1956	1 016	1967	1092
1957	923	1968	598
1958	4 122	1969	316
1959	5 563	1970	342
1960	3 272		

Потік репатріантів на початку 1970 року з СРСР був такий малий, що у ФРН почалися дискусії про відміну статусу репатріанта. Проте з певних політичних міркувань, у першу чергу, психологічного характеру цього не відбулося [13, с.54].

Черговою акцією радянської влади наприкінці 70-х став проект створення нової німецької автономії на території Казахстану. Але і цій ідеї не судилося бути втіленою. У червні 1979 року в Цілинограді пройшли антинімецькі демонстрації етнічних казахів під лозунгами “Ні німецькій автономії” “Казахстан – неподільний!” [14, с.96]. Таким чином вперше у радянські часи влада використовувала “вуличну демократію” Стало зрозуміло, що така політика “неспішної лібералізації” підриває надії на відновлення автономної республіки німців і їхні надії та сподівання стали марні. Нові кроки радянського уряду щодо радянських німців стають більш авторитарними. Для активної діяльності німецьких інтелектуалів створювалися нові перепони, які перш за все спрямовані на послаблення руху за виїзд у ФРН.

Важливим напрямком, яким користувалися бажуючі покинути СРСР у 70-і роки, стали туристичні поїздки, а туристичні візи використовувалися як інструмент переходу кордонів. У 1974 році ФРН прийняла програму, за якою німці, що мають родичів у ФРН, отримують статус репатріанта. Бажаючих виїхати з СРСР по туристичній візі і залишитися у ФРН ставало все більше. Першими статус переселенців отримували німці з Польщі, які, виїжджаючи по туристичній візі до Німеччини, вже на її території подавали заяву на отримання статусу репатріанта, а згодом запрошували свої родини. Принцип возз’єднання сімей приводив у рух ланцюгову міграцію. За підрахунками німецьких діячів СРСР, заяви на виїзд подали близько 40 тисяч німців [19, с.98].

Проте радянська влада давала дозволи на виїзд далеко не всім бажуючим. Тому, у великих радянських містах почалися протестні демонстрації проти такої політики. 11 лютого 1974 року у Москві біля приміщення ЦК КПРС відбулася демонстрація німців, які домагалися дозволу на виїзд. Аналогічні демонстрації відбувалися в Талліні, Волгограді та інших містах. 1980-і роки пройшли у атмосфері постійних репресій щодо німецьких правозахисників. У 1982 році відбувся суд над Олександром Тіллем та Володимиром Райзером, які збирали підписи під вимогою поставити пам’ятник німцям, що загинули у трудовій армії під час Другої Світової війни [14, с.99]. Хоча слід зазначити,

що особливої активності в організації мітингів, збору підписів, посилення петицій у радянських німців, на відміну від кримських татар чи радянських євреїв, не було.

Радянська національна політика заходила у глухий кут і влада вкотре продемонструвала, що вона не в силі забезпечити національні прагнення народів, вирішувати проблеми і питання, які виникають між ними та окремими національними групами. В колі німецьких інтелектуалів вля більше схилилися до думки, що тільки демонтаж радянських політичних інститутів дозволить вирішити національні проблеми, реально покращити становище німців та інших народів.

Упродовж 1970–1980-х років політика ФРН продовжувала проголошувати принцип національної солідарності як основну умову присвоєння громадянського статусу. Етнічні мігранти вважалися такими, що повертаються на Батьківщину в статусі громадянина. Тим, хто отримав статус репатріанта, з 1976 року виплачувалася допомога по облаштуванню квартир, міста отримували фінансування житлових програм для переселенців. Міністерство по працевлаштуванню запроваджувало безкоштовні мовні та кваліфікаційні курси. Проте вплив переселенців ставав таким активним, що адміністрації міст оголошували надзвичайний стан. Вони зверталися до федерального уряду з вимогою справедливого розподілу переселенців і додаткової фінансової допомоги.

Тривалий час рекордним був результат 1976 року – 9704 емігранти. Найбільше бажаючих виїхати до Німеччини виявляли німці Казахстану, Киргизії, Узбекистану та Таджикистану. З цих радянських республік виїхало близько 20–25% німецького населення. Закавказькі республіки втратили найбільше – понад 35 %. З територій Росії та України виїхало близько 14–15 % проживаючого там німецького населення. Ці цифри свідчать про силу виштовхуючи факторів, які існували у різних частинах СРСР. Як видно, людям завжди властиво жити в середовищі собі подібних. Атмосфера комфортності проживання, відносної толерантності у Європейській частині СРСР була значно вищою, ніж у Південних і Східних частинах СРСР. З 1954 по 1980 рр. до Німеччини повернулося 83917 осіб [24, с.20]. Серед них були практично всі німці-репатріанти, хто вимагав повернення до Німеччини. Зв'язані родинними зв'язками з представниками інших категорій радянських німців, вони спровокували та потягнули за собою загальну німецьку еміграцію з СРСР.

Доля німецької діаспори у радянські часи безпосередньо залежала від розвитку відносин СРСР та Німеччини. Соціальний психолог В.Кайгер, досліджуючи психологічні проблеми етнічних німців України, зазначив, що у кризові періоди радянсько-німецьких відносин ця етнічна група неодмінно опинялася в становищі “внутрішнього ворога” і піддавалася дискримінаційним та репресивним заходам. В ході досліджень в Одеській області автор зробив спробу виявити структуру етнічної самосвідомості німців-переселенців. При цьому використовувалися різні методики етнопсихологічного тестування. Як показали опитування, основний і найстійкіший елемент етнічної самосвідомості цієї групи складає пам'ять про історичну долю народу, особливо про депортацію 1941 року, труднощі адаптації німецьких родин у нових місцях проживання та перебування в трудовій армії. Саме цю ознаку абсолютна більшість респондентів вважає головною, визначаючи свою належність до німецької діаспори. Інші ознаки – спільна мова, особливості поведінки (національний характер), звичаї та обряди, релігія – мають у структурі етнічної самосвідомості менше значення [12, с.67].

Таблиця 2

Виїзд радянських німців з республік колишнього СРСР до Німеччини (1971–1986 рр.) [27]

Рік	Чисельність	Рік	Чисельність
1971	1145	1979	7226
1972	3426	1980	6954
1973	4494	1981	3773

Продовження табл. 2.

1974	6541	1982	2971
1975	5985	1983	1447
1976	9704	1984	913
1977	9274	1985	460
1978	8455	1986	753

Наприкінці 1980-х років в Україні проживали майже 40 тисяч німців, з них понад 70% – в містах, переважно на сході та півдні республіки. Більше 12 тисяч українських німців були жителями Дніпропетровської та Донецької областей, по 3,5 тисячі проживали в Одеській та Закарпатській областях. 70% німців називали рідною мовою російську, німецьку – лише 23% [6, с.13].

На кінець 1980-х років припадає початок етнічного самоусвідомлення громадян України німецького походження. В цей час виникли культурні та громадсько-політичні товариства у Києві (“Відерштраль”, “Відергебурт”), Одесі, Тернополі, Мукачеві, Ялті, Харкові, Чернівцях, створювалися недільні класи, відновлювалася діяльність євангелійсько-лютеранських общин. На цьому етапі суспільно-політичного життя українських німців громадські організації відігравали консолідуючі і життєдіяльні функції. Вектор розвитку громадського та духовного життя українських німців набирив нових напрямків, що відображалось як на суспільному житті німецької громади, так і на політичній картині України в цілому.

Вищі органи влади в цілому позитивно ставилися до дій німецьких громадських організацій. Президент України Л.Кравчук – фактично першим із лідерів незалежних держав, що виникли на терені СРСР – відкрито заявив про готовність України задовольнити законні вимоги німців, які проживають на її території. Проте з падінням “залізної завіси” десятки тисяч етнічних німців прагнули покинути територію колишнього СРСР. Серед основних причин виїжджаючі називають причини соціально-економічного характеру, страх за майбутнє своїх дітей, бажання хоча б на схилі років пожити серед свого народу, бажання зберегти свій етнос.

З 1990 року у Німеччині вступив у дію закон про прийом переселенців на територію ФРН. Саме на цьому етапі міграційні питання перейшли у політичну площину. Кандидати на статус репатріанта більше не мали права перетинати кордон без дозволу на прийом, яку вони повинні подати в “країні виходу” та чекати позитивного рішення Міністерства внутрішніх справ Німеччини. Якщо до цього часу етнічні німці були привілейованими членами міграційного життя Німеччини, то зараз вони перейшли у іншу площину – вони стали кандидатами, що піддавалися ретельному контролю для доступу на територію Німеччини і громадянських благ цієї країни.

23 січня 1992 року Л.Кравчук підписав Указ, яким “з метою відновлення історичної справедливості, здійснення перших кроків на шляху до правової, політичної, соціальної і культурної реабілітації німців, депортованих свого часу за межі України”, створювалися передумови для відродження життя німецької національної меншини.

Перший візит Л.Кравчука до Німеччини у якості президента України, який відбувся 3–4 лютого 1992 року і став знаковим для старту відродження національного життя німців України. Напередодні візиту у інтерв’ю щотижневика “Шпігель” Л.Кравчук висловив готовність прийняти з країн колишнього СРСР на постійне проживання “в південні області України німців, які колись там проживали”. Ця ініціатива мала неоднозначні оцінки у сусідів України. Зокрема, Німеччина позитивно сприйняла ініціативу Л.Кравчука, адже після об’єднання країни відчувала значний тиск на свою соціальну систему через додатковий приплив сотень тисяч переселенців. Федеральний

уряд заявив про виділення 70 млн. німецьких марок для підтримки німецької меншини України [25, с.50].

Росія вважала, що Л.Кравчук перехопив ініціативу у Б.Єльцина, який у 1991 році пообіцяв відновити республіку німців Поволжя. Проте невдовзі замість обіцяних територій запропонував російським німцям створити автономію на території військового полігону Капустин Яр. Для російських німців це був дуже болючий ляпас. Антинімецькі плакати по Саратовській області “Нет республике немцев Поволжья!” та “Лучше СПИД, чем немцы!” остаточно зруйнували і поховали надії російських німців на створення автономії і порозуміння з місцевим населенням [22].

Російська преса одразу після візиту Л.Кравчука зарясніла сенсаційними статтями про те, що Україна хоче переманити російських німців, а більш за все 200 млн. німецьких марок, які раніше ФРН обіцяла виділити Росії на облаштування німців у Поволжі [23].

Постановою Кабінету Міністрів України від 25 березня 1992 року № 151 Українсько-німецькому фонду було надано фінансову допомогу в сумі 500 млн. крб. З метою створення договірної бази для врегулювання всього комплексу питань 10 червня 1993 року було укладено міжурядову Угоду про співробітництво у справах депортованих осіб німецької національності. Проте на етапі підготовки угоди виявилися серйозні розбіжності в концептуальних підходах сторін. Зокрема, німецька сторона настоювала, щоб мали право переселення в Україну не тільки ті німці, що були депортовані безпосередньо з України, але і з інших регіонів колишнього СРСР. Компроміс був знайдений, у результаті чого відповідно до регіональних програм переселення передбачалося переселити на територію України 250 тисяч осіб німецької національності. Реально ж протягом 1992–1994 років тільки близько 1% переселенців повернулися до України [25, с.51]. Їх розселили в шести областях (Донецькій, Запорізькій, Дніпропетровській, Херсонській, Миколаївській, Одеській) та Республіці Крим. Проте Україна виявилася не готовою зреалізувати план переселення депортованих з України німців, а ті в свою чергу продовжували емігрувати на свою історичну батьківщину.

У цей час у ФРН Законом 1992 року було введено новий правовий статус – “пізній переселенець”, на який могли претендувати етнічні німці зі Східної Європи, які народилися до 1993 року і довели приналежність до німецького народу та власну історію політичних гонінь. Упродовж 90-х років у німецькому суспільстві продовжувались гарячі дискусії про роль і значення репатріантів у німецькому суспільстві. На фоні гарячих і не завжди позитивних оцінок кількість репатріантів упродовж 90-х років неухильно зменшувалася. Як зазначав у своїй доповіді уповноважений по справах переселенців Йоган Вельт: “Якщо у 1993 році частка “переселенців серед всіх виїжджаючих складала 74%, то вже у 2001 вони спустилася нижче 27%” [2, с.103].

Таблиця 3

Виїзд осіб німецької національності з республік колишнього СРСР до Німеччини (1986–2005 рр.)

Рік	Чисельність	Рік	Чисельність
1987	14 488	1996	172 181
1988	47 572	1997	131 895
1989	98 134	1998	101 550
1990	147 950	1999	103 599
1991	147 320	2000	94 558
1992	195 575	2001	97 434
1993	207 347	2002	90 587
1994	213 214	2003	72 289
1995	209 409	2004	58 728

Аналізуючи міграційні процеси етнічних німців варто зазначити, що повоєнний розвиток СРСР накопичував значну кількість проблем у національній, культурній та політичній сферах. Неправильно було б вважати причиною еміграції тільки соціально-економічні проблеми. Внутрішні конфлікти, непродумана демографічна політика Радянського уряду, дестабілізація політичного і соціально-економічного життя, страх перед новими незрозумілими реформами, локальні війни і конфлікти 1988-х на території Росії, страх перед можливими етнічними конфліктами та непередбачуваним майбутнім спонукало євреїв, німців, вірмен залишати звичні місця у пошуках надійного притулку у нових демократичних реаліях.

За переписом 2001 року, на території України проживали 33 302 особи німецької національності, у т. ч. у Донецькій області 4 620 осіб (13,9 % від всієї кількості українських німців), Дніпропетровській – 3 773 (11,3%), Закарпатській – 3 582 (10,8%), Одеській – 2 877 (8,6 %), Автономній республіці Крим – 2 536 (7,6 %). З усієї кількості українських німців того ж року рідною назвали німецьку мову лише 12,2%.

З середини 90-х років ХХ ст. еміграція з України, зберігаючи специфічні риси, у ключових моментах збігається з мультинаціональним переселенням з України. Часто молоді люди, отримавши вищу освіту, або люди середнього віку у надії на кращі кар'єрні перспективи, стають перед вибором нової Батьківщини і проаналізувавши можливості європейських країн, зупиняють свій вибір саме на Німеччині. Не останню роль при цьому відіграють політична система, прогнозованість економіки і характер німців. Українці у своїх розмовах не раз зазначали, що саме німецька пунктуальність, чесність, працьовитість, педантичність та комунікабельність були тими факторами, що приваблювали мігрантів.

Обставина, що характеризує продовження німецької хвилі еміграції, це велика питома вага міжнаціональних шлюбів німців України в цілому й у тих з них, які переселяються на постійне місце проживання до Німеччини, зокрема. Цей факт усе більше розмиває етнічний характер німецької еміграції і стає однією формою обміну культурним й інтелектуальним капіталом, типовим для розвинутих країн.

На прикладі міграції етнічних німців можна показати постійну роботу і відносну успішність міграційної політики Німеччини, яка у другій половині ХХ століття перетворилася на країну імміграції, ставши лідером у Європі. Приблизні підрахунки показують, що за 1950–2005 роки країна “придбала” 10 млн. чол [27].

З падінням “залізної завіси” 2,7 млн етнічних німців повернулися до Німеччини за період 1988–2000 рр. Близько 1,9 млн. з них проживало на території колишнього СРСР, 575 тис. – на території Польщі, 220 тис. – у Румунії. Кількість прибулих до Німеччини досягла свого піку у 1990 році, склавши 400 тис. людей. Проте після першої ейфорії від завершення “холодної війни” та об'єднання країни уже в першій половині 1990-х років уряд Німеччини став запроваджувати заходи по контролю над процесами повернення, встановивши, систему квот. На період з 1993 по 1999 роки квота складала 225 тис. осіб у рік. У 2000 році вона була істотно зменшена до 103 тисяч, а у 2001 – 100 тис. осіб на рік [8].

Окрім регулювання кількості прибуваючих, урядові дії були направлені на їхній склад. З 1993 року понад 90% були вихідцями з колишнього СРСР. З метою підтримання імміграції етнічних німців з інших країн Східної Європи, для них була введена вимога надати докази фактів етнічної дискримінації. В порівнянні з іншими категоріями іммігрантів етнічні німці володіють певними привілеями, які включають у себе підтримку у вивченні німецької мови і працевлаштуванні, отриманні соціальної підтримки.

Етнічні німці-переселенці з Східної Європи та колишнього СРСР до кінця 1990-х років стали однією з чисельніших груп нових мешканців Німеччини. Вони склали найбільш значимий потік мігрантів до Німеччини у другій половині 20 століття (4,13 млн).

Мігранти третьої фази міграції, яка почалася після 1989 року, не складають гомогенну групу, вони відрізняються один від одного багатьма ознаками, починаючи з мотивів міграції, місця проживання у колишньому СРСР, освітою, і закінчуючи рівнем міграції у німецьке суспільство.

Еміграція до Німеччини останніми роками зустрічається з значними суб'єктивними та об'єктивними перешкодами, особливо це стосується інтеграції пізніх переселенців на історичну батьківщину. Посилення юридичних перепон з боку уряду ФРН, відсутність об'єктивних уявлень про сучасну соціально-політичну й економічну ситуацію в Німеччині, слабка знання ними мови, недостатній рівень професійної підготовки, небажання бути учасником політичного та суспільного життя Німеччини – всі ці фактори сповільнюють інтеграцію пізніх переселенців.

У відкритому листі етнічних німців України, підписаним головою “Wiedergeburt” України і Фольксрата Г.Гроутом до уряду Німеччини підписанти звернулися з заявою, що нагадувала більше вимоги:

“1. Визнати особами німецької національності всіх, хто може довести своє німецьке походження (національність предків, що підтверджена свідоцтвом про народження або паспортом) без додаткових вимог доводити підтримку культури, мови, традицій, довідок про репресії родичів.

2. Відмінити Sprachtest, як фактор, що немає жодного стосунку до визнання німецького походження, а також такий, що принижує честь німецької меншості, що мешкає за межами Німеччини” [22].

Окрім вищесказаного, в середовищі етнічних німців України, особливо серед керівної ланки товариства “Wiedergeburt” є ряд непорозумінь і конфліктів [1]. Серйозні труднощі з адаптацією пізніх переселенців з України до ФРН спричиняють спочатку їх замкненість, а потім – створення суспільно-політичної загальноконфедеральної організації на захист своїх прав – “Хаймат”. Це є вагомим аргументом на користь моделі відродження етнічної ідентичності німцями України саме в Україні.

Хотілося би підкреслити, що еміграція німців України до Німеччини має далеко неоднозначні наслідки як для країни виїзду, так і для прибуття переселенців. Виїзд німців з районів України, де вони проживали упродовж століть, або де вони виступали піонерами колонізації, є негативним фактом для субкультури цих територій. Проте, враховуючи, що виїзд етнічних німців з України не був таким масовим, як з більшості республік колишнього СРСР, то і не вплинув на збереження етнічної ідентичності німецької меншини України.

Еміграція до Німеччини триває і донині. Бажаючі виїхати знаходять масу причин і шляхів для її здійснення, проте найпопулярнішими залишилося право на повернення за етнічною ознакою – за національністю, яка вказана у паспорті. При цьому дата видачі паспорта повинна бути до 1990 року. У випадку, якщо паспорт здобувача новий, то підтвердити власну національність він може і іншими документами (до прикладу, свідоцтвом про народження). Крім того, продовжується еміграція до Німеччини по лінії єврейських родичів, для бажаючих займатися бізнесом та задля об'єднання подружжя.

Еміграція етнічних німців на початку незалежності України була відповідною реакцією на репресії, переслідування і дискримінацію, яких зазнали етнічні німці за часів правління в СРСР тоталітарних режимів. З часом на перший план вийшли причини економічного характеру, трансформувались з причин етнічного характеру в суто економічну площину. Одночасно значна частина переселенців як основну причину виїзду називала важливість збереження власного етносу та турботу про майбутнє своїх дітей. На даний час німецька меншина – важлива складова українського суспільства. Завдяки німецькій громаді Україна й Німеччина мають нагоду краще пізнавати одна одну. Сьогодні, коли спала хвиля еміграції до Німеччини українські німці свій потяг до

історичної батьківщини стали проявляти в розвитку міжнародних культурних проєктів і двосторонній бізнес-співпраці.

1. Адлер Г. Как немцы становятся евреями. Открытое письмо члену бундестага, уполномоченному правительства ФРГ по вопросам переселенцев, господину Йохану Вельту / Г. Адлер [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.germany.com.
2. Бараулина Т. Государственное конструирование реальности: социальные последствия миграционной политики / Т. Бараулина // Рубеж: альманах социальных исследований. – 2003. – № 18. – С. 65–108.
3. Бугай Н. Депортация народов / Н. Бугай [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://scepsis.ru>.
4. Бугай Н. Географические особенности расселения депортированных народов и процес их реабилитации в СССР / Н. Бугай [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.demoscop.ru.
5. Васильчук В. М. Німці в Україні. Історія і сучасність. (друга половина XVIII–початок ХХІ століття) / В. М. Васильчук. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2004. – 341 с.
6. Винниченко І. І. Історія появи німців в Україні / І. І. Винниченко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.widerstrahl.org.
7. Вопросы германской истории. Немцы в Украине: Материалы укр.-герм. науч. конф., Днепропетровск, 26–29 сентября 1995 г. – Днепропетровск, 2002. – 296 с.
8. Денисенко М. Германия. Организационное устройство миграционной политики / М. Денисенко, О. Хараева, О. Чудиновских [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.archipelag.ru.
9. Дингес Ю. О. Відродження етнічної ідентичності німців України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата політичних наук Ю. О. Дингес. – Сімферополь, 2007. – 26 с.
10. Євтух В. Б. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки) / В. Б. Євтух, Б. В. Чирко. – К., 1994. – 182 с.
11. Иванов О. Ф. Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України / О. Ф. Иванов, І. О. Іваньков // УІЖ. – 2005. – № 3. – С. 83–95.
12. Кайгер В. Німці в Україні: депресивні прояви як показник етнофункціональної дезадаптації / В. Кайгер // Соціальна психологія. – 2004. – №3(5). – С. 63–71.
13. Карачурина Л. Иммиграционная политика Германии: успешный-неуспешный опыт / Л. Карачурина // Мировая экономика и международные отношения. – 2008. – № 7. – С. 50–60.
14. Кирчанов М. В. Немецкое национальное движение в СССР во второй половине 50-х – начале 1980-х годов [Електронний ресурс] / М. В. Кирчанов // Сборник российско-германских исследований / отв. ред. С. В. Кретицин. – Воронеж, 2007. – Вып. 5. – С. 91–100. – Режим доступу : www.rusgermhist.ru.
15. Коваль М. В. Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.) / М. В. Коваль, П. В. Медведок // УІЖ. – 1992. – № 5. – С. 15–28.
16. Кригер В. Влияние опыта социализации депортированных в Казахстан немцев на процесс адаптации в германское общество / В. Кригер [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://wolgadeutsche.net/krieger/adaptation.htm>.
17. Кудряченко А. І. Німці України: минуле і сьогодення / А. І. Кудряченко // Розбудова держави. – 1994. – № 5. – С. 19–23.
18. Кульчицкий С. Демографические потери Украины в ХХ веке / С. Кульчицкий // Зеркало недели. – 2004. – 2–8 октяб.
19. Малиновский Л. В. История советских немцев в современной историографии ФРГ / Л. В. Малиновский // Вопросы истории. – 1991. – № 2–3. – С. 238–241.
20. Мартиненко В. Л. Депортації німецького населення на початку радянсько-німецької війни з території України (за матеріалами Запорізької, Донецької та Луганської областей) / В. Л. Мартиненко // Вісник Харківського університету ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2009. – С. 98–102.
21. Митрохин Н. Несостоявшаяся автономия: немецкое население в СССР в 1960–1980-х годах и “восстановление республики немцев Поволжья” / Н. Митрохин, Э. Рондо [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.magazines.russ.ru.
22. Открытое письмо Бундестагу и Правительству Германии по вопросу репатриации этнических немцев на историческую родину от 18.03.2000 г. – Режим доступу : www.germany.com.ua
23. Портников В. Немцев хватит на всех / В. Портников // Независимая газета. – 1992. – 6 февр.
24. Привалова М. Ю. Советские немцы-репатрианты в национальной политике СССР в 1940–1970-е гг. : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. истор. наук : специальность 07.00.02 “Отечественная история”. – Саратов, 2008. – 26 с.
25. Степанов В. Історія нереалізованого плану (До 20-річчя започаткування проєкту повернення на територію України депортованих німців) / В. Степанов // Зовнішні справи. – 2012. – №1. – С. 49–51.
26. Соловйов О. В. Діяльність гітлерюнду серед українських фольксдойче / О. В. Соловйов // Вопросы германской истории: сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 2002. – С. 120–132.
27. Zahlen. Daten. Fakten [Електронний ресурс] // Info-Dienst Deutsche Aussiedler. – 2003. – № 116 (С.10) – 64 с. – Режим доступу : www.inpfrom.com.

В статье рассматриваются особенности немецкой эмиграционной волны второй половины XX века. Предпринимается попытка исследовать влияние национальной политики СССР и Украины на феномен этнической эмиграции. На основе статистических данных прослеживается динамика постоянных всплесков миграционных потоков этнических немцев на историческую родину.

Ключевые слова: этнические немцы Украины, миграция, репатрианты, спецпоселенцы, “трудова армия”, немецкая автономия, поздние переселенцы.

In the article, features of German emigration wave of the second half of 20th century is considered. There is an attempt to research an impact of USSR and Ukraine national policy on phenomenon of ethnic migration. Based on statistic data, the picture of constant splashes of migration flows of ethnic Germans to historical homeland is demonstrated.

Keywords: ethnic Germans of Ukraine, migration, repatriants, special settlers, labour army, German autonomy, late immigrants.

УДК 94 (438):94 (477)

ББК 63.3 (4 Пол)

Казимир Борковський

ПОЛЬЩА У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ УКРАЇНИ

У статті досліджується місце і роль Польщі у зовнішній політиці незалежної України. Охарактеризовані особливості зовнішньополітичної активності України, проаналізовані ініціативи керівництва та політичних еліт Республіки Польща щодо євроінтеграційних прагнень України, виокремлено польські та українські інтереси в системі НАТО у контексті європейської безпекової політики, розкрито фактор “третіх держав”, які впливають на польсько-українські відносини, окреслено проблеми у двосторонніх взаєминах Польщі і України, зокрема енергетичної безпеки, обґрунтована необхідність проведення виваженої зовнішньої політики обох держав у нових геополітичних умовах Центрально-Східної Європи на початку XXI століття.

Ключові слова: зовнішня політика, національна безпека, євроінтеграція, євроатлантична інтеграція, ЄС, НАТО, Україна, Польща.

Od momentu uchwalenia przez Radę Najwyższą Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (USSR) Aktu Niepodległości Ukrainy 19 sierpnia 1991 r. tworzące się na nowo państwo z ruin systemu komunistycznego miało przed sobą dwie drogi polityki zagranicznej. Jedna droga wiodła przez kurs prozachodni a druga – przez kurs prorosyjski. Problem był dla Ukrainy tylko jeden – którą z tych dróg wybrać w kontekście swej polityki zagranicznej i stosunków z innymi państwami? Dokonanie wyboru nie było wcale proste z powodu jej wieloletniej zależności – politycznej, ekonomicznej i kulturowej – od Moskwy, która uniemożliwiała w znacznym stopniu dokonanie samodzielnego wyboru konkretnej geopolitycznej orientacji, rzutującej na aktywność Ukrainy poza jej granicami. W konsekwencji musiała zdecydować pomiędzy trzema rozwiązaniami węzła gordyjskiego ukraińskiej dyplomacji: możliwością integracji z europejskimi i atlantyckimi instytucjami ponadnarodowymi stanowiącymi podstawę struktur Zachodu (Unia Europejska i NATO), ponowną integracją ze Wschodem, szczególnie z Rosją (WNP, OUBZ), a wybraniem tzw. “trzeciej drogi”, tzn. prowadzeniem działań umożliwiających podążanie obiema drogami polityki zagranicznej tego kraju w jednym czasie.

Pierwsza połowa lat 90. XX w. nie przyniosła za sobą konkretnych decyzji w tym zakresie ze względu na dylemat polityczny Ukrainy, wówczas rządzonej przez prezydenta Leonida Krawczuka. Polegał on na tym, że dążyła do pełnej suwerenności i odsunięcia Federacji Rosyjskiej od podejmowania decyzji dotyczących jej egzystencji, lecz jednocześnie niezwykle silne powiązania z czołowym państwem byłego ZSRR ograniczały możliwość podejmowania takich decyzji, przy czym republiki bałtyckie, którymi śladami chciała Ukraina kroczyć, nie miały tak wielkiego problemu. Przejawem tego, powiedziec można, zawieszenia, było m.in pogorszenie stosunków Ukrainy z Rosją z statusem Floty Czarnomorskiej,

stacjonującej w Sewastopolu, w tle i przekazania broni atomowej Federacji, przystąpienie Republiki do WNP i niezgoda na ratyfikację statutu tej organizacji z powodu sprzeciwu tworzenia się organów ponadnarodowych oraz ostrożne kroki w prowadzeniu polityki prozachodniej poprzez przystąpienie jej do programu NATO “Partnerstwo dla Pokoju” i podpisanie Porozumienia o partnerstwie i współpracy z UE. Dlaczego ostrożne? Ponieważ Zachód, postrzegając Ukrainę przez pryzmat rosyjskich interesów, w części doprowadził do postawy tego kraju charakteryzującej się akcentowaniem na pogłębionej współpracy z Zachodem z ominięciem kwestii integracji.

Za kadencji następcy Krawczuka, Leonida Kuczmy, prowadzona była wyraźna polityka wielowektorowości, która była odbiciem tezy “trzeciej drogi” polityki zagranicznej Republiki Ukrainy, czego dowodem było m. in. podjęcie przez przywódcę próby zbliżenia do organizacji Zachodu przez podpisanie Karty Ukraina – NATO i uchwały Strategii integracji Ukrainy z UE w 1998 r. i znormalizowanie obustronnych stosunków z Rosją rok wcześniej. Jednak działania prezydenta Kuczmy nie były w ocenie otoczenia konsekwentne. Za przykłady tej tezy można przytoczyć sytuację w latach 2000 – 2004, kiedy wprawdzie Ukraina rozwinęła współpracę z Rosją, potem w 2003 r. w Ustawie o podstawach polityki bezpieczeństwa Ukrainy zawarta była teza o członkostwie w UE i NATO jako kluczowych celach realizacji drogi postępowania tego państwa. Ustawa ta podkreślała jednocześnie ogromną wagę partnerstwa strategicznego z Federacją Rosyjską i innymi państwami, będącymi członkami WNP, czego potwierdziło podpisanie w tym roku porozumienia ramowego o stworzeniu Wspólnej Przestrzeni Ekonomicznej właśnie z Rosją, Kazachstanem i Białorusią. W tej sytuacji wyszło na jaw, że pogodzenie integracji w kierunku zachodnim i wschodnim było, jest i będzie wykluczone. Sytuacja w 2004 r., jaką było umieszczenie przez Kucznię w Doktrynie wojennej zapisu o członkostwie z NATO i późniejsze jego usunięcie z tego dokumentu wskutek otrzymania na własną osobę lawinę krytyki na szczycie w stolicy Turcji, Ankarze, również jest niezbitym dowodem na brak zdecydowania w prowadzeniu polityki zagranicznej przez głowę Republiki Ukrainy.

Po wejściu w życie reformy konstytucyjnej, mającej na celu ograniczenie prerogatywy prezydenta Ukrainy na rzecz władzy ustawodawczej i wykonawczej 1 stycznia 2006 r., będącej ceną za triumf “pomarańczowej rewolucji” w listopadzie 2004 r., obóz orientacji prozachodniej, którego ważnymi postaciami byli wtedy prezydent Wiktor Juszczenko i premier Julia Tymoszenko i który stał się siłą faktyczną w rządzie Republiki, stawiał na szerokie propagowanie hasła integracji europejskiej i euroatlantyckiej. Wyżej wymienione osoby wskutek nadmiernego skoncentrowania się na wojnie o stanowiska (Tymoszenko nie miała zamiaru słyszeć o koalicji Naszej Ukrainy z jej blokiem politycznym [BJuT] i socjalistami bez gwarancji dostania posady premiera, a Juszczenko bardziej widział jako premiera swego faworyta, obecnego wtedy szefa rządu, Jurija Jechanurowa, polityka o neutralnych poglądach w sprawie wojny o stołki) nie wykorzystali panującej wtedy sytuacji międzynarodowej, żeby cele te wprowadzić w życie (nawet nie potrafili wykorzystać silnego poparcia Rzeczypospolitej Polski), wskutek czego jedynie w sprawie integracji europejskiej ustalono znośny konsensus. Jeśli chodzi o sprawę członkostwa Ukrainy w NATO, to trwały nadal spory na jego temat wśród 243 członków Rady Najwyższej, co sprytnie wykorzystali komuniści z Partią Regionów Janukowycza oraz Federacja Rosyjska, blokując aspiracje Ukrainy do NATO poprzez ataki padające z ust Dumy, np. szef rosyjskiej dyplomacji Siergiej Ławrow wyraził stanowisko, że “rozszerzenie Sojuszu o Kijów będzie oznaczało kolosalne zmiany w równowadze strategicznej” (czyt. osłabienie pozycji międzynarodowej państwa rosyjskiego).

Po wygranych wyborach w 2010 r. Wiktor Janukowycz doszedł do władzy wraz z jego obozem politycznym, w skład którego wchodzi m. in. Partia Regionów, którego wyżej wymieniona postać była liderem, zwanym inaczej “biało – błękitnym” z orientacją prorosyjską, podjęto wprawdzie decyzję o prolongacie terminu dzierżawy przez Federację

statków należących do Floty Czarnomorskiej w Sewastopolu. Ustawa o podstawach polityki zagranicznej i wewnętrznej z 1 lipca 2010 r. określała status Republiki Ukrainy jako “europejskiego państwa pozablokowego”, co dla ekspertów stało się jasne, że to państwo nie miało zamiaru dołączyć do żadnego bloku polityczno – militarne, nawet w Sojuszu, ograniczając się do doradczej współpracy w celu modernizacji bezpieczeństwa w Europie. Pocieszeniem był fakt, że w tej ustawie nie zauważało się jakichkolwiek zdań sugerujących chęć przyłączenia się Ukrainy do frakcji politycznych obejmujących tereny państw poradzieckich i samą Rosję, a naczelnym celem pozostało teoretycznie uzyskanie statusu członka Unii Europejskiej.

Ten cel został jednak przekreślony, kiedy 11 października 2011 r. sąd skazał Julię Tymoszenko, wówczas już przywódczynię największej partii opozycyjnej, na siedem lat więzienia i 195 mln dolarów grzywny za rzekome podpisanie niekorzystnej umowy gazowej z Rosją w styczniu 2009 r. Była premier wówczas z jej zwolennikami uważała, że wyrok w jej sprawie “oznacza podeptanie konstytucji i cofa nasz kraj do czasów sowieckiego terroru z 1937 r.”. Tak też utrzymywała Unia Europejska, której szefowa dyplomacji, Catherine Ashton, zapowiedziała, że “wyrok ten będzie miał poważne konsekwencje dla rozwoju stosunków Kijowa z UE.” Natomiast ukraiński politolog Władimir Fiesenko z agencji Interfax wyraził przekonanie, że “surowy wyrok dla Tymoszenko może poważnie skomplikować, a nawet zerwać podpisanie umowy z UE i jej ratyfikację”. Potwierdzeniem jego tezy jest fakt, iż już większość krajów tej organizacji ponadnarodowej jest przeciwna podpisaniu umowy stowarzyszeniowej, która i tak nie byłaby ratyfikowana. Wygląda więc na to, że Janukowycz dopiął swego – skompromitowana Ukraina będzie zmuszona przez swego przywódcę do przystąpienia do bloku politycznego przewodzonego przez Rosję. Moskwa jest zadowolona z takiego zbiegu okoliczności, ponieważ żaden sąd, nawet Sąd Arbitrażowy w Sztokholmie, do którego kierował Kijów dowody nieuczciwości kontraktu gazowego z Federacją, nie uzna tych oskarżeń i dowodów za wiarygodne i “nie posądzi Putina za kontrakt z Ukraińcami”, jak pisał w artykule w “Gazecie Wyborczej” 12 października dziennikarz, Waław Radziwinowicz.

Na przestrzeni 20 lat w polityce zagranicznej Republiki Ukrainy zaznaczył się silny podział na nurt proeuropejski i prorosyjski, z nasilaniem się w czasie ostatnich dwóch lat tendencji do popierania przez władze tego drugiego nurtu. Wynikało to m. in. z sytuacji wewnętrznej, która rzutowała na zmienność koncepcji działań mających na celu konkretyzację miejsca tego kraju w systemie bezpieczeństwa światowego. Wygląda więc na to, że wysiłki dyplomacji z Rzeczypospolitej Polski, teoretycznie doprowadzające do uzyskania przez Ukrainę członkostwa w Unii Europejskiej, spaliły się na panewce.

Polska na drodze Ukrainy do UE

Odkąd Rzeczpospolita Polska 12 grudnia 1991 r. uznała niepodległość Ukrainy, rozpoczęły się stosunki polityczne pomiędzy tymi dwoma krajami, dzielącymi z sobą ponad 90 lat wspólnej historii, zmienne pod względem ich jakości, która była rezultatem m. in. sytuacji politycznej w obu państwach. Nie można jednak zapomnieć o tym, że Warszawa odgrywała istotną rolę na drodze Kijowa do członkostwa w Unii Europejskiej. Niniejszy podpunkt wyjaśni, kogo musiała Polska w tym aspekcie zagrać i jak to się toczyło.

Zarówno Polska, jak i Ukraina uzyskały pełną suwerenność na przełomie lat 80. i 90. XX wieku. Atmosfera w stosunkach między wyżej wymienionymi państwami była dosyć frenetyczna, przejawem czego podpisanie 18 maja 1992 r. w Warszawie Traktatu między Rzeczpospolitą Polską a Ukrainą o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy pomimo nierozwiązanych zaszłości historycznych. Władze Rzeczypospolitej musiały zachować dystans w tych stosunkach z powodu prowadzonej wówczas polityki Rosji, co pokazała kontrowersyjna sprawa zwrotu Rosji od Ukrainy arsenału jądrowego,

przechowywanego wówczas na terytorium Republiki. Gdy pogarszały się stosunki Polski z Federacją Rosyjską, ten pierwszy kraj rozwijał dynamiczniej współpracę z Ukrainą, jednak ze względu na problemy finansowe dalsza realizacja tej współpracy była niemożliwa. Mimo tych trudności Republika Ukrainy była wówczas uważana w oczach Rzeczypospolitej Polski za jej “strategicznego partnera”.

Za kadencji koalicyjnej władzy SLD – PSL od 1993 r. nastąpił dalszy regres kontaktów na linii Warszawa – Kijów na rzecz stosunków Warszawa – Moskwa i Polska-Zachód (polskie aspiracje do członkostwa w NATO i UE). Jedyny ślad euforii był wtedy, kiedy 1993 r. prezydent RP, Lech Wałęsa, złożył wizytę w Kijowie, podczas której narodziła się koncepcja “strategicznego partnerstwa Polski i Ukrainy”. Dojście do władzy w 1994 r. na Ukrainie Leonida Kuczmy spowodowało pozorne ożywienie stosunków między tym krajem a Polską, co potwierdzało wielość złożonych wzajemnie wizyt na szczęblu głowy państwa i rozbudowanie połączeń infrastrukturalnych pomiędzy tymi państwami oraz podpisanie z UE Planu Działań zawierającego mgliście sformułowane wymagania wobec Ukrainy do pełnienia w celu przybliżenia perspektywy członkostwa w Unii. Ekipa rządząca Kuczmy wówczas nie była usatysfakcjonowana z zapisów tego dokumentu i żądała utworzenia nowego. Nie zrobiono jednak tego, a wyłącznie przyjęto “dodatkowe postanowienia zawierające kosmetyczne zmiany względem Planu Działań. Pozorność entuzjazmu kontaktów Warszawa – Kijów polegała m. in na rozmijaniu się celów i kierunków polityki zagranicznej obu krajów i negatywnym przyjęciu przez Ukrainę porozumienia polsko – rosyjskiego w sprawie budowy gazociągu z Syberii do Europy Zachodniej, który miał przejść przez tereny Białorusi. Sytuacja się zmieniła, kiedy w połowie 1995 r. USA zachęcało Polskę do bliższej współpracy z Republiką – Kijów we wrześniu tego roku podpisał specjalny program współpracy z NATO. W lipcu 1995 r. prezydent Leonid Kuczma wyraził stanowisko, że znaczenie państwa polskiego w kierunku polityki prozachodniej Ukrainy jest tak samo ważne jak znaczenie państwa rosyjskiego w kierunku prorosyjskiej polityki zagranicznej tegoż kraju. W następnym roku następuje utrwalenie się tego stanowiska, co pokazuje przykład podpisania 25 czerwca 1996 r. w Warszawie wspólnej deklaracji prezydentów RP i Republiki Ukrainy, L. Kuczmy i A. Kwaśniewskiego, w której zapisano, że powyższe państwa będą dążyć do realizacji wspólnej koncepcji zjednoczonej Europy, w której nowy system polityki bezpieczeństwa zostanie tak wykreowany, żeby Polska i Ukraina zajęły zgodnie z ich ambicjami konkretne miejsce w nim. W tym dokumencie znajduje się również chęć rozwoju “strategicznego partnerstwa” między tymi krajami, który miał polegać, wg prezydenta Kwaśniewskiego, na obopólnym wsparciu na drodze “wejścia do struktur europejskich”. To było kamieniem milowym w historii stosunków na linii Warszawa – Kijów w aspekcie integracji z UE i dało podwaliny dla dalszej współpracy między dwoma partnerami politycznymi w Środkowo – Wschodniej Europie. Nadzieje wzbudzały zapewnienia prezydenta Kuczmy w kampanii prezydenckiej w 1999 r. integracji z Unią Europejską jako priorytetach polityki zagranicznej Ukrainy.

W czerwcu 2004 r. włączono Ukrainę do Europejskiej Polityki Sąsiedztwa, nadając jej miano priorytetowego partnera. Kiedy jesienią 2004r. wybuchła tzw. “pomarańczowa rewolucja” wynikająca głównie z sfałszowania wyników wyborów prezydenckich przez kontrkandydata Wiktora Juszczenki, notabene Wiktora Janukowycza, Unia Europejska, w szczególności z Rzeczpospolitą Polską, były żywo zainteresowane sytuacją kryzysową w Republice Ukrainy. Kuczma i Juszczenko poprosili prezydenta RP Aleksandra Kwaśniewskiego o wsparcie, którego nie mógł na dłuższą metę samodzielnie dać. Kwaśniewski zatem porozumiał się z szefem dyplomacji Unii Europejskiej, Javierem Solaną. Ów człowiek zasugerował stworzenie sondażu na temat wysłania misji na Ukrainę w wszystkich stolicach europejskich – Berlin i Paryż, dwie z największych metropolii, sceptycznie odniosły się do tego pomysłu, jednak rząd USA wyraził zgodę na przeprowadzenie tej misji przez Polskę. W okresie od 24 listopada do 1 grudnia 2004 r.

odbyły się dwie burzliwe rozmowy delegacji polskiej, w skład której wchodził m. in. Wojciech Zajączkowski, szef departamentu Europy Wschodniej MSZ, Olga Iwaniak, doradczyni premiera ds. Ukrainy, Stanisław Ciosek, pracownik Kancelarii Prezydenta, z L. Kuczma, W. Janukowyczem i W. Juszczenko, zakończone podjęciem decyzji o powtórzeniu drugiej tury wyborów prezydenckich, w których oczywiście wygrał Juszczenko. To pokazało, że Polska potrafi walczyć w pokojowy sposób o wolność i demokrację, co w oczywisty sposób wpłynęło pozytywnie na ocenę zarówno Rzeczypospolitej, jak i Ukrainy, oraz że to wydarzenie stało się katalizatorem wzmożonych i konkretnych przygotowań integracji Ukrainy z UE za kadencji rządu Juszczenki.

Minister Adam Daniel Rotfeld w przemówieniu z 21 stycznia 2005 r. wyraził przekonanie, że “Ukraina i cała Europa Wschodnia powróciły na trwale na porządek dzienny spraw ważnych, którymi zajmują się instytucje europejskie i euroatlantyckie (...) obalony został mit, jakoby nasi wschodni sąsiedzi nie byli w stanie sprostać zachodnim standardom demokracji i praw człowieka”. Miał częściową rację, bowiem ekipa rządząca Juszczenki w kwestii integracji z UE podjęła konkretne decyzje, jednak nie przynoszące ze sobą niczego przełomowego, m. in. rozpoczęcie likwidacji korupcji na przejściach granicznych, zniesienie preferencyjnego systemu podatkowego dla przemysłu motoryzacyjnego, zniesienie wiz dla obywateli UE, w tym Polski, i Szwajcarii czy utworzenie w rządzie stanowiska wiceministra ds. integracji europejskiej, w którym zasiadał wówczas Ołeh Rybaczuk, bliski współpracownik Juszczenki. Mimo tego Unia uznała w 2005 r. Ukrainę za państwo z “gospodarką rynkową” i pozytywnie przyjęto oświadczenie Ukrainy o ubieganie się o członkostwo w UE, jednak nie przyznano jej statusu kraju kandydującego. W tym samym roku z zamierzenia polskich posłów Parlament Europejski przyjął ustanowienie, które wzywało organy UE do zmiany orientacji politycznej wobec Republiki Ukrainy i w którym określano także prawo Ukrainy do ubiegania się o integrację z Unią. Jednak okazało się w krótkim czasie, że nieprzeprowadzenie reform gospodarczych przez mianowaną na premiera Julię Tymoszenko, spięcia w polityce wewnętrznej państwa ukraińskiego i rozłam w obozie “pomarańczowych” oraz niezdecydowanie samego Wiktora Juszczenki popsuły wcześniejsze starania Polski o przyjęcie Ukrainy jako członka Unii Europejskiej i pogorszyły stosunki Republiki z tą organizacją ponadnarodową. W tej sytuacji na stanowisko premiera obsadzono rywala politycznego, Wiktora Janukowycza w 2006 r., który przyczynił się później do zerwania integracji jego państwa z NATO i do teoretycznego kontynuowania układania więzi politycznych z Unią.

Polska z rolą orędownika Ukrainy w UE, była przez długi czas postrzegana przez władze tej instytucji jako państwo “prowadzące za rękę”, co zdaniem Tymoszenko, stanowiło o wyjątkowej roli Rzeczypospolitej na drodze Republiki do tej organizacji ponadnarodowej. Na początku 2007 r. Unia Europejska “przyjęła do wiadomości europejskie aspiracje Ukrainy i przyjęła mandat negocjacyjny do nowej umowy”, jak pisał dr Henryk Binkowski w artykule “Europejskie aspiracje Ukrainy”. Na nieszczęście, Kijów dotknął coraz głębszy kryzys polityczny, który, trwając niemal cały rok, przyniósł zagrożenie prawie dramatycznego podziału tego kraju. Prezydent Wiktor Juszczenko, który wtedy przyjechał do Polski z wizytą, w wywiadzie dla gazety “Rzeczpospolita” z 27 kwietnia 2007 r. nie zgodził się ze stanowiskiem, iż “Bruksela zamknęła przed Ukraińcami drzwi”, porównując otrzymanie prawa organizacji Euro 2012 do “nagrody za ukraińskie wysiłki”. W tym samym roku Ukraina otrzymała od UE dotację wynoszącą 122 mln € na działania mające utworzyć strefę wolnego handlu. W kwietniu 2008 r. Komisja Europejska zaprezentowała raport o postępie w polityce sąsiedztwa, w szczególności przedstawiając kwestię Ukrainy, w którym planowano przyznać temu krajowi, a także Mołdawii i Maroko, 50 mln €, które miały być przeznaczone przez Republikę Ukrainy m. in. na poprawę systemu władzy sądowniczej, walkę z panującą wtedy korupcją czy na poprawę warunków korzystnych dla inwestycji zagranicznych firm w tym kraju. W tym samym roku Polska i Szwecja wydały wspólną deklarację poparcia

przystąpienia państwa ukraińskiego do Unii, tym samym dając nadzieje zwolennikom umacniania związków polsko – ukraińskich na ziszczenie marzenia o Ukrainie jako członku Unii Europejskiej. Sama Ukraina odnosiła się początkowo chłodno do projektu Partnerstwa Wschodniego ze względu na obawy o przekształcenie tego programu w alternatywę dla akcesji tego kraju w Unii. Później jej władze dały się przekonać do tezy, że Partnerstwo jest ułatwieniem działań akcesyjnych do Brukseli. Niestety, od 2009 r. wydarzenia u partnera strategicznego Polski nie dawały optymistycznych wniosków na przyszłość ze względu na pogłębienie się kryzysu politycznego spowodowanego oskarżeniem przez prezydenta Juszczenkę opozycji wraz z Julią Tymoszenko na czele o dokonanie zamachu stanu oraz na możliwość gospodarczej zapaści Ukrainy. Mimo tego przyjęto plan stowarzyszeniowy akcesji Ukrainy do UE 23 listopada 2009 r.

W okresie prezydentury Wiktora Janukowycza, trwający od stycznia 2010 r., prezydent widział w integracji z Brukselą przede wszystkim szansę na uzyskanie europejskich inwestycji oraz zdobycie rynku zbytu, co byłoby dobre dla klanów polityczno – biznesowych znad Dniepru, stąd aspekt praktyczny stosunków polsko ukraińskich w latach 2010 – 2011. W maju 2011 r. prezydent USA Barack Obama złożył wizytę w Polsce, podczas której poparł ukraińskie aspiracje bycia podmiotem w stosunkach międzynarodowych i dzięki temu oraz działaniom polskiej dyplomacji Prezydent Janukowycz uzyskał specjalny status, o jakim pozostałe 17 państw Europy Środkowo – Wschodniej mogły tylko pomarzyć. 3 maja 2011 r. odbyło się pierwsze posiedzenie EuroNestu – zgromadzenia przedstawicieli Parlamentu Europejskiego i parlamentów państw objętych programem Partnerstwo Wschodnie z udziałem posłów z Ukrainy, Mołdawii, Gruzji, Armenii i Azerbejdżanu. W spotkaniu nie brali udziału przedstawiciele Białorusi, gdyż jest to jedna z sankcji Unii Europejskiej za tłumienie demokratycznych przemian przez reżim Łukaszenki. Od momentu sprawowania przez Polskę prezydencji w Radzie Europejskiej rozwój Partnerstwa Wschodniego od lipca do grudnia 2011 r. oraz polityki sąsiedztwa, zwłaszcza w sprawie Ukrainy i jej integracji z Unią stały się jej priorytetowymi zadaniami. Jej działania w tej sprawie, a także nadzieje na Ukrainę jak członka UE, spaliły się na panewce wraz z skazaniem przywódczyni partii opozycyjnej, Julii Tymoszenko na 7 lat więzienia w pokazowym procesie w październiku 2011 r. pomimo starań byłego prezydenta Polski Aleksandra Kwaśniewskiego, jako specjalnego wysłannika polskiej prezydencji w UE, w celu uwolnienia byłej premier Julii Tymoszenko. “Jednym ze sposobów uwolnienia Tymoszenko, który prezydent Ukrainy Wiktor Janukowycz omawia z europejskimi negocjatorami, jest wprowadzenie zmian w prawie karnym” – napisała wówczas "Ukraińska Prawda", powołując się na źródła w kuluarach forum Jałtańskiej Strategii Europejskiej (YES) na Krymie. Zmiany te mają polegać na dekryminalizacji artykułu, z którego sądzona jest Tymoszenko. Rozmówcy gazety twierdzą, że równoległe władze ukraińskie wprowadzą inne zmiany w kodeksie karnym, co przedstawią społeczeństwu i mediom jako dostosowywanie prawa do standardów UE. Zdaniem rozmówców gazety, w sprawie Tymoszenko UE zajęła wspólne i twarde stanowisko: była premier musi opuścić areszt, a władze w Kijowie zagwarantują, iż opozycjonistka pozostanie w polityce. Oczywiście, jak wiadomo, nie spełniono tej prośby.

W minionych latach niedobór w sferze rzeczywistych działań dot. uzyskania statusu członka UE przez Kijowa Bruksela starała się uzupełnić postępowaniem proceduralnym – instytucjonalnymi, m. in. stworzenie Planów Działania, rozpoczęcie negocjowania umów stowarzyszeniowych, powołanie uniwersalnych instytucji w ramach programu Partnerstwa Wschodniego czy przyznanie samej Ukrainie oraz Mołdawie Planu Działania dot. ruchu bezwizowego.

Polska i Ukraina w relacjach transatlantyckich

Jednym z priorytetów polskiej racji stanu, jeśli chodzi o politykę zagraniczną od czasu ogłoszenia przez władze Ukrainy suwerenności swego kraju, było wsparcie swego “strategicznego partnera” integracji z Zachodem. Nie chodzi tylko o wspomniane w poprzednim podpunkcie starania dyplomacji Rzeczypospolitej, żeby Republika Ukrainy została członkiem Unii Europejskiej, lecz, żeby również to drugie wymienione państwo włączyło się do sojuszu militarno – politycznego, jakim było NATO. Niniejszy podpunkt wyjaśni, jakimi sposobami to zamierzano osiągnąć i jakie to przynosiły skutki w czasie.

Władze formującej się Rzeczypospolitej zdały sobie sprawę, że samodzielna polityka bezpieczeństwa narodowego w wymiarze wewnętrznym i zewnętrznym jest na dłuższą metę nieskuteczna. Rozpoczęto zatem negocjacje z władzami Organizacji Traktatu Północnoatlantyckiego o akcesję do tego Sojuszu.

Jednym z podstawowych kwestii, które dostrzegały pierwsze rządy po 1989 roku było zapewnienie Polsce gwarancji bezpieczeństwa poprzez jej członkostwo w zachodnich strukturach. Z początku rozważano koncepcję inkluzji w potencjalny system budowany w oparciu o KBWE, NATO, Wspólnotę Europejską i UZE (pod auspicjami ONZ). W początkowym okresie zauważalne było także myślenie kategoriami bezpieczeństwa stricte militarnego. Wyrażane były obawy przed pozostaniem w szarej strefie i próżni bezpieczeństwa. Znakiem tego były m.in. sformułowania używane w Założeniach polskiej polityki bezpieczeństwa, jak i Polityce bezpieczeństwa i strategii obronnej Rzeczypospolitej Polskiej z 2 listopada 1992 roku. Jeszcze wiosną 1991 roku pojawiła się nawet myśl przyjęcia neutralności, którą postulował minister obrony Piotr Kołodziejczyk. Ostatecznie uznano, że KBWE nie dysponuje instrumentami, które zapewniłyby Polsce realne gwarancje bezpieczeństwa, zaś optymalnym rozwiązaniem miałyby być umocowanie w strukturze, w której dużą rolę odegrałyby Stany Zjednoczone. Taka orientacja polskiej polityki bezpieczeństwa skłaniała ku nawiązaniu kontaktów z NATO – minister Krzysztof Skubiszewski złożył już 21 marca 1990 wizytę w Kwaterze Głównej w Brukseli. 9 sierpnia 1990 wraz z powołaniem Biura Łącznikowego dla utrzymywania wstępnych relacji z NATO w ambasadzie RP w Belgii dokonana się instytucjonalizacja kontaktów dwustronnych. Tworzeniu klimatu dla rozwoju kooperacji pomagały wizyty – w dniach 13-16 września 1990 Polskę odwiedził sekretarz generalny NATO Manfred Wörner, a 3 lipca 1991, dwa dni po rozwiązaniu Układu Warszawskiego, wizytę w Kwaterze Głównej złożył ówczesny prezydent Lech Wałęsa.

Polskim troskom o rozwój współpracy z NATO sprzyjała też transformacja polityki wschodniej Sojuszu – w dniach 6-7 czerwca w Kopenhadze został przyjęty dokument o nazwie Partnerstwo z krajami Europy Środkowej i Wschodniej. Z kolei w listopadzie 1991 rzymski szczyt NATO zdecydował o dalszym trwaniu Sojuszu, a 20 grudnia tego samego roku swoją działalność rozpoczęła Rada Współpracy Północnoatlantyckiej (ang. North Atlantic Cooperation Council, NACC), w pracach której miała uczestniczyć również Polska. W lutym 1992 roku minister obrony Jan Parys sformułował wypowiedź na temat aspiracji Polski do stopniowej integracji z NATO – nie wypowiedziano jednak w tej sprawie oficjalnego wniosku, lecz w kręgach rządowych wzmocniła się retoryka proatlantycka. Z drugiej strony brakowało spójnej linii wśród organów decydujących o polskiej polityce zagranicznej i bezpieczeństwa, oznaką czego była np. wypowiedź prezydenta Lecha Wałęsy odnosząca się do prawdopodobnej koncepcji NATO-bis. Z czasem jednak różne ośrodki władzy synchronizowały swoje działania w tym zakresie, oprócz tego udało się wypracować wspólne stanowisko z partnerami Polski z Trójkąta Wyszehradzkiego, Czechami i Węgrami – 6 maja 1992 prezydenci tych trzech państw oświadczyli, że “długofalowym celem pozostaje pełne członkostwo w NATO”.

Z kolei już 8 maja padła równoznaczna deklaracja ze strony ministra spraw zagranicznych, który określił członkostwo w NATO jako cel rozwojowy. O polskich aspiracjach względem współczestnictwa w NATO mówiła też premier Hanna Suchocka w swoim exposé, a 2 listopada 1992 uzyskanie członkostwa zostało włączone do oficjalnych celów polskiej dyplomacji w założeniach polskiej polityki zagranicznej: "Strategicznym celem Polski w latach dziewięćdziesiątych jest członkostwo w NATO oraz w Unii Zachodnioeuropejskiej jako europejskim filarze NATO i istotnym czynnikiem europejskiego systemu zbiorowego bezpieczeństwa".

Jednocześnie uwidaczniały się pewne tendencje dotyczące polskich starań – w społeczeństwie wzrastało poparcie dla opcji proatlantyckiej, pierwsze głosy wsparcia pojawiły się w administracji amerykańskiej i rządzie niemieckim, a sygnały niezadowolenia napływały z kolei z Rosji. Pewna powściągliwość większości państw NATO wobec polskich aspiracji również pozostawała kwestią otwartą. Z tego punktu widzenia jako jeden z potencjalnych przyczyn negatywnych szczególnie uwzględniano stanowisko rosyjskie, więc w tej sytuacji doszło do wizyty prezydenta Borysa Jelcyna w Warszawie w dniach 24-26 sierpnia 1993 roku. W czasie tego spotkania podpisano 'Wspólną deklarację polsko-rosyjską, w której zawarto następujące sformułowania: "Prezydenci poruszyli kwestię zamiaru przystąpienia Polski do NATO. Prezydent Lech Wałęsa wyjaśnił znane stanowisko Polski w tej sprawie, co zostało przyjęte ze zrozumieniem przez prezydenta Borysa Jelcyna. W perspektywie ta decyzja Polski, zmierzająca do integracji ogólnoeuropejskiej, nie jest sprzeczna z interesem innych państw, w tym również Rosji".

Prezydent Jelcyn de facto stwierdził zatem, że Rosja nie ma prawa weta w tej sprawie, jednak już podczas wizyty część członków delegacji rosyjskiej zasugerowała mu wykreślenie tego fragmentu deklaracji. Kilka tygodni później Rosja zmieniła swoje stanowisko i wyraziła swój sprzeciw wobec powstających planów rozszerzenia NATO. Następnie krótko po zakończeniu wizyty rosyjskiej głowy państwa prezydent Lech Wałęsa wystosował list do sekretarza generalnego NATO, w którym zawarł następującą argumentację za przyjęciem nowych członków:

- Polska i NATO podzielają te same demokratyczne wartości;
- Polsce zależy na przełamaniu fragmentacji Europy na państwa z gwarancjami bezpieczeństwa i kraje ich pozbawione;
- Polska dąży do zabezpieczenia nie przed określonymi zagrożeniami, lecz przed nieprzewidywalnym ryzykiem w przyszłości – służyć miałyby temu poszerzenie obszaru wolności, demokracji i kooperacji;
- poszerzenie Sojuszu utrwaliłoby osiągnięcia polskich reform i prowadzenie pokojowej polityki zagranicznej. Ponadto Polska jako kraj z wyrównanymi problemami względem sąsiadów nie narażałaby NATO na niebezpieczeństwo.

Wraz z dojrzwaniem argumentacji za rozszerzeniem nasiliła się przeciwna postawa Federacji Rosyjskiej wobec stanowiska Polski. Prezydent Jelcyn podjął też konkretne kroki w celu przeciwdziałania rozszerzeniu i jeszcze we wrześniu 1993 roku skierował listy do przywódców USA, Francji, Wielkiej Brytanii i Niemiec, w których napisał, że Rosja uważa, że rozszerzenie NATO byłoby niezgodne z postanowieniami konferencji 2 + 4. Takie stanowisko osłabiałoby pozycję negocjacyjną Rzeczypospolitej Polski. Z drugiej strony udało się je nieco wzmocnić poprzez wypracowanie jednomyślności między wszystkimi siłami politycznymi, co miało szczególne znaczenie po objęciu władzy przez postkomunistów w 1993 roku.

Czynnikiem sprzyjającym stanowisku polskiemu był także fakt, że kierownictwu NATO zależało raczej na stabilizacji w Europie Środkowo-Wschodniej, niż utrzymywaniu stanu zagrożenia. W tym celu z inicjatywy amerykańskiej popartej przez stronę niemiecką zdecydowano o stworzeniu instrumentu pogłębiającego współpracę w ramach NACC i rozwijającego współpracę z państwami spoza NATO. Odbiciem tych tendencji stał się

program Partnerstwo dla Pokoju, który został zaakceptowany przez Radę Północnoatlantycką w dniach 20-12 października 1993 roku. Od początku obawy byłych państw socjalistycznych budził jednak brak wyraźnych gwarancji członkostwa, więc podczas brukselskiego szczytu NATO w dniach 10-11 stycznia 1994 przyjęto nowy program, w którym jako cele określono pogłębienie zaufania i wspólne budowanie bezpieczeństwa przez kraje członkowskie NATO i NACC oraz KBWE. Odniesiono się w nim również do kwestii ewentualnego rozszerzenia, które “w ramach ewolucyjnego procesu objęłoby demokratyczne państwa położone na wschód, biorąc pod uwagę rozwój sytuacji politycznej i bezpieczeństwa w całej Europie. [...] Aktywny udział w Partnerstwie dla Pokoju będzie odgrywać istotną rolę w ewolucyjnym procesie rozszerzania NATO”.

Pojawiła się także zapowiedź potencjalności konsultacji NATO z uczestnikami Partnerstwa dla Pokoju, w razie odczuwania przez nich zagrożenia swego bezpieczeństwa. Państwa dążące do członkostwa w Sojuszy uważały, że przy wszystkich zaletach nowego programu, nie zawierał on ani daty ewentualnego rozszerzenia, ani warunków, które kraje aspirujące miałyby spełnić. Zaproszenie do udziału w PdP otrzymała także Federacja Rosyjska. Pojawiały się też wypowiedzi zachodnich polityków, budzące pozytywne nastawienie u strony polskiej, m.in. wypowiedź prezydenta USA Billa Clintona z 17 stycznia 1994 roku: „Pytanie nie brzmi już: czy NATO przyjmie nowych członków, ale kiedy i jak”.

2 lutego 1994 premier Waldemar Pawlak złożył podpis pod ramowym programem Partnerstwa dla Pokoju, a 25 kwietnia minister obrony Piotr Kołodziejczyk złożył w Kwaterze Głównej Dokument Prezentacyjny. Na mocy jego postanowień strona polska zobligowała się m.in. do rozwijania współpracy wojskowej z NATO, zwiększenia transparentności powstawania budżetu wojskowego i planowania obronnego, zapewnienia demokratycznej kontroli nad armią, gotowości do udziału w misjach ONZ i KBWE oraz przeprowadzania wspólnych szkoleń i ćwiczeń. Rozpoczęły się również pertraktacje dotyczące Indywidualnego Programu Partnerstwa (IPP), a wnioski w tym zakresie zaakceptowano już 5 lipca 1994 podczas sesji NACC w Stambule. Pierwsze wspólne z NATO ćwiczenia wojskowe Most współpracy zorganizowano na poligonie w Biedrusku w dniach 12-15 września 1994, czyli prawie w okrągłą rocznicę opuszczenia terytorium Polski przez ostatnie jednostki byłej Armii Radzieckiej. Polska wzięła też udział w operacji prowadzonej przez IFOR/SFOR w Bośni i Hercegowinie, m.in. w ramach Brygady Nordycko-Polskiej. Wciąż jednak w opinii wielu polityków zachodnich rozszerzenie NATO nie było przesądzone, a wspierać należało raczej przyjęcie byłych państw socjalistycznych do Unii Europejskiej i UZE, a dopiero potem objęcie ich gwarancjami bezpieczeństwa. Z kolei w polskiej argumentacji zaczęto stosować raczej próbę przekonania państw członkowskich, że poszerzenie NATO leży w ich interesie, gdyż rozszerzona zostanie strefa stabilności, pokoju i bezpieczeństwa. Na jesieni 1994 dzięki poprawce Browna państwa Grupy Wyszehradzkiej objęte zostały amerykańskim programem pomocy wojskowej, a 1 grudnia tego samego roku, z inicjatywy USA i Niemiec, NAC zapoczątkowała wewnętrzną rozprawę na temat sposobu i zasad poszerzenia NATO.

W kwietniu 1995 premier Józef Oleksy, podczas swojej pierwszej oficjalnej podróży zagranicznej, odwiedził Kwaterę Główną NATO. 28 września 1995 zainteresowanym państwom zaprezentowano Studium o rozszerzeniu NATO, gdzie określono jego cele i zasady oraz kryteria polityczne i wojskowe do spełnienia przez aspirantów. Wśród warunków przyjęcia wyszczególniono m.in. system demokratyczny, wolnorynkową gospodarkę, przestrzeganie zasad i norm OBWE, cywilną kontrolę nad armią, przejrzystość budżetów wojskowych, zdolność do kooperacji z siłami NATO oraz gotowość do przyjęcia zobowiązań i zasad płynących z traktatu waszyngtońskiego. W dokumencie stwierdzono również, że “nie może być drugorzędnych gwarancji bezpieczeństwa czy też gorszych członków w ramach Sojuszu ani też modyfikacji traktatu waszyngtońskiego dla tych, którzy się przyłączą”.

Po stronie polskiej nie zniknęły jednak obawy związane z brakiem podania określonego terminu. Trwały też dalsze spory na temat rozszerzenia z politykami rosyjskimi. 4 kwietnia 1996 roku Polska złożyła w Brukseli Indywidualny Dokument Dyskusyjny, a w maju tego samego roku rozpoczęły się bilateralne konsultacje na temat rozszerzenia. Z kolei w marcu 1997 NATO oznajmiło stronie rosyjskiej, że nie zamierza rozmieszczać broni masowego rażenia ani nowych stale stacjonujących sił zbrojnych na terytoriach nowych członków. Ponadto w miejsce Rady Współpracy Północnoatlantyckiej powołano Radę Partnerstwa Euroatlantyckiego (ang. Euro-Atlantic Partnership Council, EAPC).

8 lipca 1997 roku podczas szczytu NATO w Madrycie Polska, Czechy i Węgry zostały oficjalnie zaproszone do rozmów o przynależności do Organizacji Traktatu Północnoatlantyckiego. Ponadto przywódcy państw członkowskich zobowiązali się do zakończenia procesu ratyfikacji protokołów akcesyjnych przed kwietniem 1999 roku. 11 lipca 1997 Komitet Obrony Kraju powołał Zespół Negocjacyjny pod przewodnictwem Andrzeja Towpika, a 1 sierpnia Sejm wyraził zgodę na przystąpienie rządu do rozmów akcesyjnych. Zaproszenie do nich zostało skierowane w liście sekretarza generalnego Javiera Solany z 17 lipca. Wyniki rozmów toczonych we wrześniu i październiku zostały zaakceptowane przez nowy rząd polski AWS-UW 10 listopada 1997 roku. 14 listopada minister spraw zagranicznych Bronisław Geremek wystosował list do Javiera Solany, w którym zatwierdził gotowość Polski do przyjęcia zobowiązań członka NATO, a także wyraził akceptację dla polityki otwartości.

16 grudnia 1997 roku ministrowie spraw zagranicznych 16 państw NATO podpisali protokoły akcesyjne, co wszczęło procedury ich przyjęcia w poszczególnych krajach. Pierwsza ratyfikacja miała miejsce w Kanadzie 3 lutego 1998, natomiast 30 kwietnia 1998 aktu tego dokonał Senat Stanów Zjednoczonych. W grudniu tego samego roku zakończył się proces ratyfikacji we wszystkich 16 państwach, a 29 stycznia 1999 Polska, Republika Czeska i Węgry zostały oficjalnie zaproszone do członkostwa w Organizacji Traktatu Północnoatlantyckiego. 17 lutego Sejm i Senat Rzeczypospolitej Polskiej wyraziły zgodę na usankcjonowanie Traktatu waszyngtońskiego, a 26 lutego aktu ratyfikacji dokonał prezydent Aleksander Kwaśniewski. 12 marca 1999 roku wysiłki polskiej dyplomacji zostały zakończone pomyślnie – Polska, wraz z Węgrami i Czechami została państwem członkowskim NATO. Podczas uroczystości o znaczeniu tego faktu tak wypowiadał się minister Bronisław Geremek: “To wielki dzień dla Polski, jak i dla milionów Polaków rozproszonych po wszystkich kontynentach. Polska wraca na zawsze tam gdzie jest jej miejsce: do wolnego świata. Polska już nie jest osamotniona w obronie swojej wolności. Jesteśmy w NATO dla "naszej i waszej wolności”

Od tego momentu, poprzez swe działanie dla Sojuszu, m. in. zaangażowanie pomimo krótkiego okresu członkostwa w wojnę w Kosowie, zorganizowanie 6 listopada 2001 r. konferencji antyterrorystycznej prowadzonej przez ówczesnego prezydenta RP, Aleksandra Kwaśniewskiego, w której uczestniczyli przywódcy państw Europy Środkowo – Wschodniej i Południowej, wypracowała sobie opinię “dobrego obywatela”, którego głos się liczy się w tej organizacji. Tym bardziej po wydarzeniach z 11 września Polska zaczęła aktywniej działać w roli przewodnika dla krajów Europy Wschodniej, aspirujących do członkostwa w instytucjach zachodnich, co potwierdziło stanowisko prezydenta Kwaśniewskiego na przytoczonej konferencji: “zadaniem Polski jest przywództwo we prowadzeniu państw wschodnich do obozu zachodniego i przekonywaniu Zachodu do zaakceptowania tych krajów”.

To zdanie jest ważne w szczególności ze względu na starania przyłączenia Ukrainy do szeregów NATO, rozpoczętych od 1991 r.

Stosunki Ukrainy i NATO w zasadzie rozwijały się już od uzyskania przez Ukrainę niepodległości w 1991 roku. Kolejne lata przyczyniły się do polepszenia współpracy na linii Kijów – NATO. W 1992 r. przedstawiciele Ukrainy brali udział w pracach Rady Współpracy Północnoatlantyckiej, a w roku 1994 Kijów przyłączył się do programu Partnerstwo dla

Pokoju. Rok 1996 był początkiem udziału Ukrainy w misji pokojowej w Bośni, natomiast w roku 1997 Kijów podpisał Kartę o szczególnym partnerstwie NATO – Ukraina, która regulowała tryb współpracy. W roku 1998 została utworzona Wspólna Grupa Robocza do spraw Reformy Obronnej. W 2003 roku klub parlamentarny Partii Regionów Ukrainy poparł ustawę o podstawach bezpieczeństwa narodowego Ukrainy, która mówiła o “integracji Ukrainy z euroatlantycką przestrzenią bezpieczeństwa” oraz dążeniach Ukrainy do “pełnoprawnego członkostwa w Unii Europejskiej”.

“Pomarańczowa rewolucja” doprowadziła do zwrotu kierunku w polityce zagranicznej Ukrainy w stronę pogłębionej integracji w ramach wspólnoty euroatlantyckiej. Przewodnym hasłem nowego prezydenta Wiktora Juszczenko było wstąpienie Ukrainy do Unii Europejskiej i NATO. Według niego, tylko Sojusz Północnoatlantycki był wystarczającym gwarantem utrzymania suwerenności i zabezpieczeniem od nacisków ze strony Moskwy. Prezydent uważał też, że Sojusz może przyczynić się również do wzrostu poziomu inwestycji zagranicznych na Ukrainie oraz pomóc jej w integracji z Unią Europejską. Jednym z ważniejszych elementów tego kierunku polityki było uczestnictwo we wspólnych operacjach z siłami NATO. O poważnym traktowaniu Ukrainy jako kandydata na członka świadczyło uczestnictwo tego kraju w szczycie NATO w Brukseli 22 lutego 2005 r. Liderzy Sojuszu ujawnili swe silne poparcie dla przeprowadzanych na Ukrainie reform i prozachodnich ambicji Republiki. W 2006 r. pomoc Warszawy dla Kijowa w kwestii integracji z NATO była tak samo intensywna jak w poprzednich latach. Potwierdzeniem tego stała się wypowiedź ministra Mellera w jego exposé, podkreślająca dołożenie starań, “by partnerstwo strategiczne między naszymi krajami napełniać nową treścią (...). Dotyczy to zwłaszcza współpracy w dziedzinie polityczno – wojskowej, jeszcze lepiej orientującej kraj ten na osiągnięcie wysokich zachodnich standardów i – w rezultacie – członkostwa w instytucjach Zachodu, zwłaszcza w NATO”. Konkretnym działaniem w tym zakresie było podpisanie przez szefów sztabów Polski i Ukrainy programu pomocy w przystosowywaniu ukraińskich sił zbrojnych do wymagań procesu Planowania i Oceny programu Partnerstwo dla Pokoju, m. in. w redukcji stanu osobowego, restrukturyzacji sił zbrojnych, wprowadzaniu standardów Sojuzowi poprzez szkolenia językowe, wspólne ćwiczenia czy programy wymiany oficerów.

Na początku 2008 roku ukraińskie władze podjęły działania zmierzające do przyspieszenia procesu integracji z NATO. 15 stycznia z inicjatywy prezydenta Wiktora Juszczenko został wystosowany wspólny list najważniejszych przedstawicieli państwa (prezydenta, premiera i przewodniczącego parlamentu) do sekretarza generalnego NATO z prośbą o zgodę na przystąpienie Ukrainy do Planu Działań na Rzecz Członkostwa w NATO (MAP). Perspektywa ta była omawiana m.in. na szczycie NATO w Bukareszcie (04.2008) oraz w Brukseli (12.2008). Szczyt bukareszteński przyniósł oświadczenie ministrów spraw zagranicznych państw NATO zapewniające, że Ukraina (oraz Gruzja) będzie w przyszłości członkiem bloku. Nie zgodzono się jednak na przystąpienie jej do MAP (plan na rzecz członkostwa). Poparcie państw takich jak USA, Wielka Brytania czy Polska nie wystarczyło. Swój sprzeciw wyraziły bowiem kraje “starej Europy” na czele z Niemcami oraz Francją. Według nich, Ukraina nie spełniła podstawowych kryteriów demokratycznego państwa, a wewnątrz kraju istnieje rozłam na linii wschód-zachód. Poza tym, państwa te zaznaczyły, że większość społeczeństwa Ukrainy nie chce akcesji. Władze z Paryża i Berlina obawiają się konfliktu z głównym dostarczycielem gazu do Europy – z Federacją Rosyjską. Na szczycie brukselskim wszystkie tezy wcześniejszych decyzji NATO względem Ukrainy i Gruzji zostały podtrzymane. Postanowiono, że Sojusz Północnoatlantycki powinien wzmocnić swoją współpracę z Kijowem i Tbilisi, lecz powstrzymać się przed nadaniem im członkostwa w MAP.

Większość głównych ukraińskich ugrupowań politycznych popierała współpracę z NATO. Przeciwnie były przede wszystkim ugrupowania komunistyczne i o prorosyjskiej

retoryce. Zdecydowanymi zwolennikami akcesji byli prezydent Juszczenko, popierająca go partia Ludowy Związek “Nasza Ukraina”, a także ugrupowania nacjonalistyczne (w tym Ludowy Ruch Ukrainy na czele z Borysem Tarasiukiem). Premier Tymoszenko również oficjalnie popierała przystąpienie do NATO. Można powiedzieć jednak, że jej stanowisko było wówczas uwarunkowane okolicznościami. Niektóre media sugerowały, że “Lady Ju” podpisała list w sprawie przyznania Ukrainie MAP w celu uniknięcia konfliktu z prezydentem oraz zachowania swojego dobrego wizerunku na arenie międzynarodowej. Julia Tymoszenko mogła nie chcieć szybkiego przyznania Ukrainie MAP, ponieważ ta decyzja mogłaby zmniejszyć liczbę popierających ją osób na południu i wschodzie kraju podczas wyborów prezydenckich w 2010 r. Na tych terenach dominowały głosy przeciwne wobec integracji z NATO. Julia Tymoszenko w polityce zagranicznej stawiała również na dobrą współpracę z Rosją, argumentując to względami praktycznymi – Rosja jest najważniejszym partnerem gospodarczym Ukrainy. Wspólnie z prezydentem Juszczenką jednak byli oni zgodni w kwestii konieczności przeprowadzenia referendum na temat członkostwa Ukrainy w NATO. Natomiast Wiktor Janukowycz oraz cała Partia Regionów byli przeciwni akcesji Ukrainy do NATO, aczkolwiek opowiadali się teoretycznie za współpracą z tą organizacją.

Nowy prezydent Ukrainy, Janukowycz, wybierał pozostawienie Kijowa poza wszelkimi blokami wojskowymi i trzymał kurs między Rosją, a Europą. “Ukraina będzie ściśle współpracowała z międzynarodowymi blokami militarnymi, w tym z NATO, ale nie będzie się z nimi integrować. Maksymalnie ścisła współpraca bez integracji to jedyna zasada, która będzie stosowana wobec wszystkich istniejących systemów bezpieczeństwa zbiorowego”, oświadczył wtedy Janukowycz. Jego zdaniem, Ukraina musiała pozostać poza blokami wojskowymi, gdyż opowiedzenie się po jednej ze stron, na przykład NATO, “wzmocni zagrożenia dla bezpieczeństwa narodowego i doprowadzi do wzrostu napięcia w stosunkach międzynarodowych”. Dlatego, jak twierdził, “Ukraina powinna włączyć się w dyskusję wokół wypracowania nowej europejskiej polityki bezpieczeństwa, która skupi wokół siebie nie tylko państwa Unii Europejskiej, ale i bliskich sąsiadów UE, w szczególności Rosję, Białoruś i Mołdawię”. Dlatego 3 czerwca 2010 r. został ustanowiony prezydencki projekt ustawy o zasadach polityki wewnętrznej i zagranicznej Ukrainy, w którym przewidziano niewstępowanie tego państwa do bloków wojskowych.

W najbliższych latach spodziewano się wzrostu aktywności w stosunkach ukraińsko-rosyjskich. Ten kierunek jest dla nowego prezydenta Ukrainy najważniejszym priorytetem w polityce zagranicznej jego państwa. Czy Ukraina przystąpiłaby do Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej, czy też nie, nie miałyby to większego znaczenia. Obecnie obu krajom zależy przede wszystkim na unormowaniu współpracy politycznej i utrzymaniu kontaktów gospodarczych. Co ciekawe, w najbliższych latach spodziewany jest wzrost aktywności nie tylko w stosunkach ukraińsko-rosyjskich, ale także w ramach Wspólnoty Niepodległych Państw. Możliwe, że Ukraina wraca do udziału w tworzeniu Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej, zakładającego powołanie strefy wolnego handlu, ujednoczenie polityki celnej wobec państw trzecich, utworzenie unii walutowej oraz ustanowienie swobodnego przepływu osób, towarów, usług i kapitału.

W stosunkach polsko-ukraińskich można było się spodziewać pewnego rozluźnienia współpracy. Prezydent Wiktor Juszczenko, niezależnie od jego licznych słabości, posiadał pozytywny stosunek do Polski, a złożyło się na to parę zagadnień, m.in. dążenie na Zachód, polityka historyczna, wdzięczność za poparcie w Pomarańczowej Rewolucji. Wiktor Janukowycz był innym politykiem. Podchodził do tematu Polski w pragmatyczny sposób – jeżeli dwustronna współpraca byłaby w stanie przynieść jakiegokolwiek efekty, to wzajemne relacje zapowiadałyby się dobrze. Jeśli jednak władze Rzeczypospolitej nie były w stanie dać jemu i Ukrainie, czego oczekiwał, to Polskę byłby w stanie ocenić negatywnie. To była też dla dyplomacji polskiej istotna porażka, bowiem wydarzenia z 2010 r. pokazały, że

niezależnie od jej starań, Ukraina pójdzie, zupełnie jak przysłowiowy kot, w swoją stronę (czytaj – za interesami Federacji Rosyjskiej).

Problemy w dwustronnych stosunkach Polski i Ukrainy

Polska i Ukraina są dwoma największymi państwami w Środkowo – Wschodniej Europie, które mają zbieżne granice, jak również wspólne losy historyczno – kulturowe. Jak wiadomo, kraje te łączą kumulatywne zasadnicze interesy, lecz również i problemy, które są spowodowane zarówno sąsiedztwem obu tych krajów, jak i rozbieżnością celów polityki zagranicznej. Niniejszy podpunkt jest poświęcony przybliżeniu spięć natury politycznej między Polską i Ukrainą, ich przyczyn i rozwiązań.

Polska chciałaby widzieć w Ukrainie partnera – ważnego, jeśli nie najważniejszego w tej części Europy, poza poszerzoną Unią Europejską. Wynika to z potencjału ukraińskiego sąsiada oraz stanu tych bilateralnych stosunków. Znaczenia Rosji nikt nie kwestionuje, ale relacje z nią, przynajmniej do 2010 r., układały się kiepsko. Białoruś z powodu sytuacji wewnętrznej i polityki zagranicznej również odpada. Pozostaje Ukraina. To największy kraj Europy Środkowej i Wschodniej, rozciągającej się pomiędzy Rosją i Niemcami. Oba kraje mogłyby odgrywać pierwszoplanową rolę w tej części naszego kontynentu, podobnie jak – myślą niektórzy – Francja i Niemcy w Europie Zachodniej. Mówiło się nawet, że Ukraina powinna być włączona do Trójkąta Weimarskiego, obejmującego dwa wymienione wyżej państwa i Polskę.

Polska dążyła do tego, by Ukraina stała się “na wzór i podobieństwo” tego pierwszego państwa. Nie chcieli współpracy według wzorców śródziemnomorskich, w ramach której Francja współdziałała z wciąż wywrotną Algierią, a Włochy bratają się z rządzoną w sposób absolutystyczny Libią. Liczyli, że Ukraina będzie państwem demokratycznym, stabilnym, prozachodnim i że docelowo stanie się członkiem UE i NATO. Takie rozwiązanie wydawało się korzystne dla interesów obu państw, bo wydawało się najlepszym instrumentem sprzyjającym modernizacji i konsolidacji ukraińskiego państwa. Z perspektywy Polski poszerzenie UE i NATO było ważne również dlatego, że oznaczałoby ono poszerzenie strefy stabilności w Europie i zwiększenie bezpieczeństwa w naszym bezpośrednim sąsiedztwie, a Polska przestałaby być państwem demarkacyjnym.

W tym miejscu trzeba sobie zadać pytanie, czy polska polityka miała przede wszystkim wymiar aksjologiczny czy geopolityczny; innymi słowy czy III Rzeczpospolita chciała, by Ukraina była demokratyczna (wolnorynkowa, prozachodnia etc.) przede wszystkim dlatego, że sądziła, że będzie to korzystne dla samych Ukraińców (a w efekcie również dla Polaków) czy też chciała uczynić Ukrainę “na swój obraz i podobieństwo” nade wszystko z myślą, że w ten sposób wyrwie ją spod wpływów Rosji, przez co osłabi tę ostatnią i umocni swoje bezpieczeństwo. Na to pytanie, nie ma jednoznacznej odpowiedzi. Można sądzić, że oba te elementy były obecne w polskim myśleniu, zwłaszcza że nie są one *a priori* rozbieżne.

Nie sposób pominąć gospodarczo-społecznego wymiaru dwustronnych stosunków, choć ten częściej interesował ukraińskich partnerów niż Polaków. Przerysowując można powiedzieć, że na spotkania na szczycie polscy przywódcy przyjeżdżali, myśląc o Wołyniu, a Ukraińcy – o wizach. W sferze ekonomicznej trzeba odnotować przede wszystkim dwa zagadnienia – inwestycje bezpośrednie i próby współpracy energetycznej.

Wiele polskich firm – zarówno tych największych, jak i pomniejszych zaangażowało się na Ukrainie. Choć ich rola w globalnym bilansie polskich inwestycji zagranicą była niewielka, liczba polskich inwestorów zdawała się świadczyć o atrakcyjności ukraińskiego rynku. Większe znaczenie – zwłaszcza w sferze politycznej – miały ukraińskie inwestycje w Polsce. Polska stała się w 2005 r. drugim pod względem wielkości ukraińskich inwestycji zagranicą państwem na świecie, co wiązało się przede wszystkim z inwestycjami

Przemysłowego Związku Donbasu, który nabył najpierw Hutę Częstochowa, a potem Stocznę Gdańską. Polscy politycy starali się – co naturalne – przyciągnąć zagranicznych inwestorów do prywatyzowanych przedsiębiorstw, ale właściwie nie ulega wątpliwości, że w preferencyjny sposób traktowali Ukraińców. Partnerstwo w sferze politycznej znalazło odzwierciedlenie w sferze gospodarczej.

Współpraca w sferze energetycznej wydawała się czymś naturalnym. Oba kraje były zależne od Rosji w tej dziedzinie i dążyły do zmiany tej sytuacji. Flagowym produktem miał tu być rurociąg Odessa – Brody – Płock, którym kaspijska ropa miała być transportowana – omijając Rosję – do Polski, a następnie potencjalnie do Europy Zachodniej.

Ważnym elementem dwustronnych stosunków stała się obecność w Polsce licznej grupy pracowników z Ukrainy. Oba kraje zniosły w latach 90. wizy, co sprzyjało rozwojowi kontaktów międzyludzkich. Niestety w 2003 r. Polska musiała ponownie wprowadzić wizy w związku ze zbliżającą się akcesją do UE, a następnie do strefy Schengen. Mimo to w drugiej połowie dekady pracowało tam do pół miliona obywateli Ukrainy. Ludzie ci podejmują pracę z reguły nielegalnie – jako pomoce domowe (kobiety), w rolnictwie, na budowach (mężczyźni). Trzeba przy tym odnotować dwie pozytywne kwestie: obecność ukraińskiej siły roboczej nie stała się do pory przyczyną żadnych poważniejszych sporów wewnątrz krajowych czy też pomiędzy Polską i Ukrainą. Nie było prób jej rozgrywania przez te czy inne siły polityczne. Co więcej polscy pracodawcy, doceniając rolę ukraińskich pracowników, niejednokrotnie domagali się wprowadzenia ułatwień, które pozwoliłyby im na legalną pracę. Pewne działania zostały tu podjęte, niemniej miały one tylko cząstkowy charakter.

Pierwszoplanową rolę w postrzeganiu Ukrainy i szerzej w polityce Polski wobec tego kraju odegrała “pomarańczowa rewolucja”. Wydarzenia na Ukrainie spotkały się z żywym zainteresowaniem i poparciem społeczeństwa i niemal całej klasy politycznej w Polsce. Prezydent Aleksander Kwaśniewski zaangażował się w negocjacje “okrągłego stołu”, które doprowadziły do pokojowego rozwiązania kryzysu i zwycięstwa Wiktora Juszczenko. W powtórzonej drugiej turze wyborów w grudniu 2004 r. wzięło udział ok. 3 tys. obserwatorów z Polski. Polska uznała zwycięstwo “pomarańczowej rewolucji” i swoją rolę w tym procesie za znaczący sukces na arenie międzynarodowej. Oczekiwała też, że jej wschodni sąsiad pójdzie odtąd – na wzór państw Europy Środkowej – drogą szybkich, demokratycznych i wolnorynkowych reform, których zwieńczeniem będzie akcesja do instytucji zachodnich. Rewolucja początkowo rzeczywiście nadała nowego impulsu dwustronnym stosunkom. W 2005 r. prezydenci Kwaśniewski i Juszczenko spotkali się ze sobą co najmniej siedmiokrotnie. Oba kraje podjęły działania na rzecz umocnienia procesu pojednania historycznego (oficjalnie otwarcie Cmentarza Orłąt Lwowskich na Łyczakowie w czerwcu 2005 r.). Polska wspierała rozwój współpracy Ukrainy UE i NATO, licząc że Sojusz obejmie Ukrainę Planem Działań na rzecz Członkostwa (MAP), a Unia uzna perspektywę członkostwa tego kraju. Ważnym osiągnięciem obu państw stała się nieco nieoczekiwana decyzja UEFA o przyznaniu Polsce i Ukrainie prawa do organizacji Euro 2012.

Począwszy od 2007 – 2008 r. stawało się jednak coraz bardziej jasne, że nadzieje, jakie Polska wiązała z rewolucją 2004 r., były bezzasadne. Brak było wymiernych postępów na drodze do instytucji zachodnich. W wymiarze gospodarczym rozwój dwustronnej współpracy utrudniał międzynarodowy kryzys ekonomiczno-finansowy. Narastały dwustronne nieporozumienia – szczególnie w sferze historii. W lipcu 2009 r. polski Sejm uznał w oficjalnej uchwale, że wydarzenia na Wołyniu miały znamiona ludobójstwa. Tymczasem pół roku później, w przededniu końca kadencji prezydenckiej Juszczenko przyznał Stepanowi Banderze – postrzeganemu w Polsce jako współsprawca wołyńskiej tragedii – tytuł Bohatera Narodowego Ukrainy. Skończyła się “pomarańczowa” przyjaźń polsko-ukraińska. W tych warunkach niektórzy polscy komentatorzy wyrażali nadzieję, że

nowy prezydent Ukrainy Wiktor Janukowycz będzie bardziej “europejski” niż jego poprzednik i przynajmniej nie będzie gloryfikował ukraińskich faszystów.

Dlaczego polsko-ukraińskie “strategiczne partnerstwo” pozostało jedynie na papierze? Czemu Polska i Ukraina nie stały się wiodącym tandemem w tej części Europy na wzór Francji i Niemiec? Polscy eksperci wskażą przede wszystkim na błędy i słabości porewolucyjnej Ukrainy – niemal permanentny kryzys polityczny będący efektem złych rozwiązań ustrojowych i bezwzględnej walki głównych sił politycznych, brak reform, który przyniósł fatalne efekty w okresie międzynarodowego kryzysu gospodarczego, niechęć społeczeństwa ukraińskiego do członkostwa w NATO etc. Wyrażą też przekonanie, że Ukraińcy w gruncie rzeczy nie są szczególnie zainteresowani współpracą z Polską. Te argumenty są słuszne, ale nie odzwierciedlają one w pełni rzeczywistości. Polska polityka wobec Ukrainy okazała się w sporej części deklaratywna, nie uwzględniająca uwarunkowań w jakich jest prowadzona. Nie przygotowano należycie wejścia Polski do strefy Schengen w 2007 r., które zaowocowało zaostreniem reżimu wizowego na polsko-ukraińskiej granicy; wystarczy powiedzieć, że umowa o małym ruchu granicznym, która miała ograniczyć negatywne następstwa tego procesu, weszła w życie po licznych perturbacjach dopiero w połowie 2009 r. Wciąż w fazie projektu pozostaje rurociąg Odessa – Brody – Płock; jednym z istotnych problemów jest tu brak przekonania Polski co do racjonalności ekonomicznej tego projektu. Najważniejszy jednak wydaje się fakt, że ponieważ współpraca z Ukrainą nie przyniosła oczekiwanych owoców, Polska – zwłaszcza od wyborów parlamentarnych w 2007 r., gdy do władzy doszła Platforma Obywatelska – straciła zainteresowanie dwustronnymi relacjami.

Słabości polsko-ukraińskiej współpracy mają jednak głębsze korzenie. Po zimnowojenny ład europejski sprawił, że Polska i Ukraina znalazły się w dwu różnych obszarach geopolitycznych. Polska już we wczesnych latach 90. została uznana za kandydata do UE i NATO. Ukraina wciąż jest postrzegana – przez Federację Rosyjską, ale także przez państwa zachodnie – jako “bliska zagranica” Rosji. Oczywiście Polska ciężko pracowała na swoją obecną pozycję, a Ukraina nie wykorzystała wielu szans. Polsce było jednak w jakimś sensie łatwiej, a Ukrainie trudno byłoby podążać dokładnie tą samą drogą. Świadczy o tym wymiernie fakt, że mimo zabiegów Polski państwa Unii Europejskiej nigdy nie zgodziły się na uznanie perspektywy członkostwa Ukrainy w UE. Jakie są perspektywy stosunków polsko-ukraińskich pod rządami Wiktora Janukowycza i Bronisława Komorowskiego. Z pewnością mniej optymistyczne niż pięć lat temu. Warto jednak pamiętać o dwu “kotwicach”, które trzeba wykorzystać. Pierwsza z nich to Euro 2012. Oba kraje nie mają prawa stracić szansy, jaką stanowią mistrzostwa – zarówno dla każdego z nich, jak i dla ich dwustronnych relacji. Nie można grać przeciwko sobie („Im dwa stadiony to nam sześć”), bo to wspólne przedsięwzięcie, gra o sumie wybitnie dodatniej. Na Polskę i – co szczególnie ważne – na Ukrainę będzie wtedy patrzeć cała Europa. Szkoda by się było skompromitować. Drugi element, o którym musimy pamiętać, to Partnerstwo Wschodnie. Inicjatywa ta z pewnością jest poniżej oczekiwań Ukrainy – a przynajmniej tej części klasy politycznej, która autentycznie wierzy w europejski wybór – a także jeszcze niedawnych nadziei Polski. Niemniej jest to nowy, potencjalnie ważny instrument współpracy, gdyż obecnie nie ma na horyzoncie zbyt wielu innych składowych, które pozwoliłyby wypełnić “strategiczne partnerstwo” obu państw treścią.

1. Walenty Baluk, “Geopolityczny wybór państw Europy Wschodniej”, [w:] *Bezpieczeństwo obszaru poradzieckiego*, pod red. nauk. Agnieszki Baryc, Agnieszki Leguckiej i Agaty Włodkowskiej – Bagan, wyd. Difin SA, Warszawa 2011.
2. Henryk Binkowski, “Europejskie aspiracje Ukrainy”, [w:] *Bezpieczeństwo obszaru poradzieckiego*, pod red. nauk. Agnieszki Baryc, Agnieszki Leguckiej i Agaty Włodkowskiej – Bagan, wyd. Difin SA, Warszawa 2011.

3. Kazimierz Borkowski, "Polsko – Ukrainńska droga do demokracji po 1990 r.", [w:] *Bezpieczeństwo obszaru poradzieckiego*, pod red. nauk. Agnieszki Baryc, Agnieszki Leguckiej i Agaty Włodkowskiej – Bagan, wyd. Difin SA, Warszawa 2011.
4. Grzegorz Gromadzki, Oleksandr Suszko, Marius Vahl, Katarzyna Wolczuk, Roman Wolczuk, "Po rewolucji pomarańczowej – Relacje UE – Ukraina do 2006 roku", wyd. Fundacja im. Stefana Batorego, Warszawa 2005.
5. Stanisław Helnarski, Ekonomiczne i wojskowe uwarunkowania suwerenności Ukrainy, wyd. Adam Marszałek, Warszawa ; Toruń, 1995.
6. Tadeusz Krząstek, Ukraina, wyd. Oficyna Reklamowo-Wydawnicza Vipart, Warszawa 2002.
7. Agnieszka Legucka, Kazimierz Malak, Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa w obszarze Wspólnoty Niepodległych Państw, wyd. Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2008.
8. Agnieszka Legucka, "Euroatlantyckie perspektywy Ukrainy", [w:] *Podział odpowiedzialności za bezpieczeństwo Europy pomiędzy NATO i Unię Europejską*, pod red. nauk. Andrzej Ciupiński, wyd. AON, Warszawa 2010.
9. Agnieszka Legucka "NATO w ukraińskiej polityce bezpieczeństwa po zimnej wojnie" , [w:] *Polityka i bezpieczeństwo* t. 1 pod red. Nauk. Arkadiusz Adamczyk, wyd. NWP, Piotrków Trybunalski 2010.
10. Kerry Longhurst, "Od roli konsumenta do roli producenta. Polska a bezpieczeństwo euroatlantyckie w XXI wieku", [w:] *Nowy członek "starego" Sojuszu*, pod redakcją Olafa Osicy i Marcina Zaborowskiego, wyd. Fundacja Centrum Stosunków Międzynarodowych, Warszawa 2002.
11. Kazimierz Malak, Piotr Solorz, Europa po zimnej wojnie – wybrane problemy, wyd. Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie przy Filii Akademii Świętokrzyskiej, Piotrków Trybunalski 2006.
12. Andrzej Szeptycki, Instytut Stosunków Międzynarodowych UW, "Refleksje o stosunkach polsko – ukraińskich", [w:] *Stosunki pomiędzy Polską a Ukrainą. Konspekt wykładu*, Warszawa 2011.

Artykuły prasowe:

13. Tomasz Bielecki, "Ukraina dalej od UE", [w:] *Gazeta Wyborcza*, środa, 12 października 2011 r., str. 9.
14. Waław Radziwinowicz, "Ukraińska wojna na górze nie ma końca", [w:] *Gazeta Wyborcza*, czwartek, 25 maja 2006 r., str. 8.
15. Waław Radziwinowicz, "Sąd Polityczny", [w:] *Gazeta Wyborcza*, środa, 12 października 2011, str. 11.
16. Waław Radziwinowicz, "Rozprawa z Tymoszenko", [w:] *Gazeta Wyborcza*, środa, 12 października 2011, str. 11.
17. Agnieszka Skieterska, "Duma ostrzega Kijów przed NATO", [w:] *Gazeta Wyborcza*, czwartek, 25 czerwca 2006, str. 9.

Strony internetowe:

18. <http://www.psz.pl/Dagmara-Moskwa-Ukraina-a-UE-i-NATO-Na-drozdze-do-integracji>.
19. http://pl.wikipedia.org/wiki/Stosunki_Ukrainy_z_Unią_Europejską.
20. http://wyborcza.biz/biznes/1,100896,10091792,Dla_jakich_interesow_Rosja_broni_Julie_Tymoszenko_.html.
21. http://www.tokfm.pl/Tokfm/1,103086,10304041,Ukraina_Kwasniewski_posredniczy_w_uwolnieniu_Tymoszenko.html.
22. <http://www.politykaglobalna.pl/2010/04/ukraina-w-nato-koniec-zludzen/>
23. http://archiwum.rp.pl/artukul/679244_Wielu_chcialoby_widziec_Ukraine_rozdarta.html.
24. http://wyborcza.biz/biznes/1,100896,10091792,Dla_jakich_interesow_Rosja_broni_Julie_Tymoszenko_.html.

В статье исследуется место и роль Польши во внешней политике независимой Украины. Охарактеризованы особенности внешнеполитической активности Украины, проанализированы инициативы руководства и политических элит Польши относительно евроинтеграционных стремлений Украины, выделены польские и украинские интересы в системе НАТО в контексте европейской безопасности, раскрыто фактор "третьих стран", которые влияют на польско-украинские отношения, обозначены проблемы в двусторонних отношениях Польши и Украины, в частности энергетической безопасности, обоснована необходимость проведения взвешенной внешней политики обоих государств в новых геополитических условиях Центрально-Восточной Европы в начале XXI века.

Ключевые слова: *внешняя политика, национальная безопасность, евроинтеграция, евроатлантическая интеграция, ЕС, НАТО, Украина, Польша.*

The article examines the place and role of Poland in the foreign policy of independent Ukraine. The features of the foreign policy activity of Ukraine, analyzed the initiative and leadership of political elites of Poland on European aspirations of Ukraine, determined Polish and Ukrainian interests in the system of NATO in the context of European security policy, disclosed factor of "third countries" affecting Polish-Ukrainian relations, outlined the problems in bilateral relations between Poland and Ukraine, including energy security,

the necessity of a balanced foreign policy of both countries in the new geopolitical conditions of Central and Eastern Europe in the early twenty-first century.

Keywords: *foreign policy, national security, European integration, Euro-Atlantic integration, the EU, NATO, Ukraine, Poland.*

УДК 94 (477.83.86)
ББК 63.3 (4 Укр.) 52

Лілія Шологон

**ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНСЬКИХ ТОВАРИСТВ
ГАЛИЧИНИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РУХУ
УКРАЇНЦІВ КРАЮ У 60-х рр. ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

У статті аналізується зміст періодичних видань українських студентських товариств Галичини 60-х рр. ХІХ – початку ХХ ст. Автор зробила спробу з'ясувати як висвітлювали на їхніх сторінках різні аспекти національно-культурного руху українців краю впродовж зазначеного часового проміжку.

Ключові слова: *періодичні видання, українські студентські товариства, Галичина, національно-культурний рух.*

Серед видань українських громадських товариств краю другої половини ХІХ – початку ХХ ст. не можна оминати увагою періодику, яку видавали українські студентські об'єднання. Адже вона дає можливість дослідникам прослідкувати за видавничою діяльністю таких організацій, дізнатися чимало нового про події із життя української молоді, з'ясувати найважливіші напрямки праці молодіжних об'єднань впродовж зазначеного часового проміжку, тому, безперечно, заслуговує на увагу дослідників.

Метою статті є аналіз змісту періодичних видань українських студентських товариств і виявлення на їхніх сторінках матеріалів, що розривають різні аспекти національно-культурного руху українців краю.

Обрана тема не залишилася поза увагою дослідників. Зокрема, в працях українського зарубіжного вченого А.Животка [8], сучасних науковців В.Благого [1], М.Галушко, М.Романюка [15], І.Гурака [5] та інших висвітлено ряд аспектів видавничої діяльності українських студентських товариств краю у 60-х рр. ХІХ – на початку ХХ ст. Однак комплексного розв'язання вона ще не отримала в українській історіографії.

Оскільки студентська преса залежить безпосередньо від студентського життя, то, на думку одного з її дослідників В.Благого, є очевидним, що вона бере свої витoki від перших активних проявів діяльності молоді. Вони мали місце на початку 60-х рр. ХІХ ст. і зводилися до демонстрації українським студентством своєї національної ідентичності в стінах Львівського університету і на вулицях міста через носіння шароварів і вишитих сорочок. У цей час зародився і народовський рух, в який активно включилися студенти, які об'єднувалися у таємні гуртки [1, с.423].

Одна з найвпливовіших таких таємних організацій “Молода Русь”, що була заснована у Львові 1861 р., видавала часопис “Мета”. Газета виходила у світ протягом 1863–1865 рр. Загалом, це був цікавий громадсько-політичний часопис, в якому містилося чимало інформації про національно-культурний рух в Галичині. Назвати його студентським можемо лише умовно, беручи до уваги, що в редакційному комітеті, на чолі з Ксенофонтом Климковичем, були виключно студенти. Проте він мав неабиякий вплив на студентську молодь краю і сприяв її об'єднанню навколо народовських ідей [1, с.424].

Перший студентський часопис “Друг” видало русофільське товариство “Академічний кружок” у 1874–1877 рр. Впродовж перших років виходу у світ журнал був типовим русофільським виданням, що друкувався етимологічним правописом, пропагував ідеї історичної і культурної єдності українців та росіян. Загалом, часопис “Друг” в цей період складно було назвати виразником інтересів українського студентства. Проте з осені 1875 р. видання стало еволюціонувати в народницькому напрямі. В першу чергу цьому сприяли зміни у керівництві “Академічного кружка”, де провід перейшов до українофілів. Не останню роль в ідейній переорієнтації видання відіграли і листи

М. Драгоманова до редакції часопису “Друг”, де він, серед іншого, гостро критикував його зміст та мову публікацій [7, с.400]. В результаті, з середини 1876 р. Найвпливовішими в редакційному комітеті “Друга” стали І.Белей, В.Левицький, М.Павлик, І.Франко [15, с.320]. Часопис почали друкувати народною мовою, тут з’явилися цікаві художні твори, значно змістовнішими стали повідомлення окремих рубрик.

Заслужувала уваги літературна частина журналу. Зокрема, вже з третього числа за 1874 р. до останнього за 1877 р. тут публікував свою поезію та прозу, тоді ще початківець в літературі, І.Франко. Немало його творів була підписано псевдонімами і криптонімами. Також на сторінках “Друга” вмістили праці багатьох російських письменників: І.Тургенєва, М.Чернишевського, М.Салтикова-Щедріна, М.Гоголя, М.Лермонтова.

Одні з найкращих своїх публіцистичних праць в часописі опублікував М.Павлик. Зокрема, в 1876 р. тут побачила світ його історико-літературна стаття “Потреба етнографічно-статистичної роботи в Галичині”. Про особливу роль матері у вихованні дітей написав І.Франко у праці “Женщина-мати” [20]. В “Друзі” знаходимо ряд публікацій, де відстоювалася самостійність української мови [4].

На сторінках журналу було чимало пізнавальних та науково-популярних розвідок, інформація про нові книги та наукові видання, етнографічні матеріали, зібрані читачами.

Безперечно, редакція регулярно повідомляла про діяльність “Академічного кружка”, “Общества им. Качковського”, товариства “Просвіта” тощо. Організаційним аспектам праці українських громадських товариств була присвячена остання сторінка кожного числа журналу.

У липні 1877 р. часопис перестав виходити у світ. Причиною цього було те, що русофільська молодь вийшла з редакції “Друга”, що зумовило втрату фінансової основи для його видання. Не останню роль в цьому також відіграв арешт провідних редакторів журналу – І.Франка та М.Павлика [1, с.426].

Безперечно, студентський часопис “Друг”, що видавався за фінансової підтримки русофільського товариства “Академічний кружок” та за активної участі народовців, був цікавим та змістовним, його публікації неабияк розширювали світогляд молоді людини. Незважаючи на це, на сторінках журналу відносно мало місця відводилося повідомленням із студентського середовища, інформації про діяльність молодіжних товариств.

Зробило спробу видати свій періодичний орган народовське студентське об’єднання “Академічне братство”, довкола якого гуртувалася й радикальна молодь. Перший і останній номер журналу “Товариш” побачив світ 24 липня 1888 р. Він виходив за підписом відповідального редактора С.Козловського, а до редколегії журналу, окрім студентів, належали О.Терлецький, М.Павлик, І.Франко. Останній фактично і виконував обов’язки відповідального редактора “Товариша”, тобто підбирав матеріал для студентського видання та готував його до друку [1, с.428].

У редакційній статті його видавці зазначили: “Від давна вже почувається у нас брак часописі, котра би, стоячи на широкій національній ґрунті, рівночасно старалась заповнювати рамки національні змістом сучасної європейської освіти і науки, і з того становища зумовила також критично відноситися до всього, що появляється у нас на полі духовного і літературного розвою” [2, с.1]. На їхню думку “Товариш” мав стати непересічним літературно-публіцистичним виданням для молоді, знайомити її з найкращими здобутками української та світової культур та об’єднати навколо національних ідей прихильників різних політичних поглядів. Зрозуміло, що такі амбітні завдання можна було виконати, публікуючи на сторінках журналу праці відомих літераторів, публіцистів та вчених. Саме тому, в першому номері побачили світ оповідання І.Франка, поезії О.Маковея, М.Старицького, К.Попович, гостро критичні статті М.Дра-

гоманова та І.Франка, цікава публіцистична розвідка М.Павлика про українську еміграцію у США та Канаді, літературно-критична стаття Н.Кобринської тощо. Короткі замітки про відомих українських літераторів та їхнє листування опублікували під назвою “Дрібні вісті і матеріали”. У рубриці “Рух науковий в студентських товариствах львівських” чимало різнопланової інформації про громадську діяльність українських студентів, зокрема, тих, що належали до “Академічного братства” [16, 17].

Незважаючи на те, що перше число “Товариша” загалом отримало схвальні відгуки від головного редактора часопису “Зоря” О.Борковського, непересічного вченого та публіциста М.Драгоманова, опозиція в товаристві, на чолі з В.Будзиновським та К.Трильовським, висловила неабияке невдоволення змістом часопису, зокрема, тим, що він занадто націоналістичний та не містив праць української студентської молоді. Саме тому, І.Франко відмовився надалі редагувати журнал, а на наступні його числа у членів “Академічного братства” не вистачало ні досвіду, ні коштів [1, с.428].

Важливу роль у консолідації українського студентства та учнів середніх шкіл у боротьбі за захист національних інтересів відіграло неофіційне періодичне видання товариства “Академічна громада” – “Молода Україна”. Перше його число побачило світ у січні 1900 р. Для редакційного комітету журналу, в якому працювали А.Крушельницький, В.Старосольський, Л.Цегельський, пріоритетним було висвітлення на його сторінках боротьби молоді за український університет у Львові, зокрема, тут знаходимо чимало інформації про віче 19 листопада 1901 р., яке неабияк активізувало студентський рух, сецесію українських студентів з Львівського університету цього ж року [3]. Саме ця подія й привела до поступового занепаду видання, адже члени його редакційного комітету переїхали до інших університетських міст. З 1902 р. часопис виходить нерегулярно, а в січні 1903 р. побачило його останнє число [1, с.431]. 1910 р. зроблено спробу відновити видання “Молодої України”. Вона стала друкованим органом Українського студентського союзу, довкола якого з 1909 р. об’єднувалися українські студенти Австро-Угорщини. Проте вдалося опублікувати лише шість чисел журналу, а в листопаді 1910 р. через брак коштів він перестав виходити у світ [1, с.438].

Варто зазначити, що редакція часопису приділяла увагу, не лише висвітленню суспільно важливих справ, але й національно-культурному руху в Галичині, намагалася опублікувати якомога більше матеріалів, які б розширювали світогляд молодого читача. Щодо літературних творів, то на сторінках “Молодої України” друкували поезії Лесі Українки, В.Пачовського, твори Леся Мартовича, С.Яричевського, В.Щурата тощо. В журналі чимало публіцистичних праць присвячених українській середній та вищій освіті, вшануванню пам’яті Т.Шевченка в Галичині та Буковині, науково-популярних статей, цікавих коротких заміток, некрологів, де повідомляли про смерть відомих українських діячів (О.Терлецького, П.Грабовського та інших) [12, 18, 19]. Інформацію про життя української університетської та гімназійної молоді як в Австро-Угорщині, так і в Наддніпрянщині знаходимо в рубриках “Хроніка з нашого життя”, “Дрібні вісті”, “Хроніка з чужого життя”. Тут також повідомляли про діяльність інших громадських товариств, зокрема, “Кружка українських дівчат”. У рубриці “Наука” цікавий пізнавальний матеріал про творчість та життєвий шлях Т.Шевченка, В.Стефаніка, М.Драгоманова, Г.Сковороди тощо.

Загалом часопис “Молода Україна” вирізнявся неабиякою змістовністю, оскільки дозволяє прослідкувати за активізацією українського студентського руху на початку ХХ ст., діяльністю українських студентських та інших організацій, як в Галичині, так і за її межами та їхнім внеском у поживлення національно-культурного життя українців краю.

Проте найбільше інформації про життя української студентської молоді в Австро-Угорщині та за її межами, зокрема, організаційну та просвітню працю, знаходимо на сторінках журналу “Шляхи”, що виходив у світ з квітня 1913 до березня 1914 рр.

Він став офіційним друкованим органом “Українського студентського союзу”. Щодо мети його видання, то в редакційній статті зазначалося, що часопис буде намагатися об’єднати студентські організації по обидва боки кордону, акцентувати увагу на найнагальніших проблемах українського студентства, щоб з’ясувати його роль у політичному та культурному житті української нації [9]. Варто зазначити, що автори журналу, серед яких були М.Грушевський, С.Дністрянський, М.Павлик, Р.Заклинський, М.Лозинський та інші опублікували чимало публіцистичних статей, присвячених вищевказаній проблематиці. Заслужують уваги цікаві повідомлення про вшанування українськими студентами пам’яті Т.Шевченка, М.Коцюбинського, Лесі Українки, 40-ліття творчої праці І.Франка. Особливою інформативністю відзначалися рубрики “Огляд студентського життя”, “Із українського студентського союзу”, де чимало відомостей про українські студентські товариства в різних містах Австро-Угорщини, розпорядження та рішення Головної ради “Українського студентського союзу”, матеріали про організаційну, просвітню та громадсько-політичну роботу секцій товариства [6, 10, 13]. Рецензії на українські та зарубіжні студентські періодичні видання спочатку публікували, серед іншого, в рубриці “Критика та бібліографія”, а згодом в окремій добірці матеріалів – “Огляд студентської преси”.

Неабияка роль часопису “Шляхи” у дослідженні статистики українського студентства Австро-Угорщини. Редакція журналу, за результатами опитування студентів, що навчалися у вищих навчальних закладах держави, опублікувала цінні статистичні відомості про чисельність студентів-українців на світських та теологічних факультетах університетів та товариства, до яких вони належать. Стаття О.Когути “Статистика українського студентства Австро-Угорщини” [11], який систематизував і прокоментував зібрану інформацію, безперечно, заслуговує уваги дослідників. Хоча, як зазначив автор, йому не вдалося отримати відомості про українців, що навчалися в Празі та студентів-теологів Чернівецького університету.

Незважаючи на те, що в Австро-Угорщині налічувалося понад 2 тисячі українських студентів, лише 60 з них передплачували “Шляхи”. Щоб покращити матеріальне становище видання, було вирішено, що кожен український студент має пожертвувати на нього 1 корону, а кожне студентське товариство – стати його передплатником [1, с.443]. Однак, зважаючи на фінансові труднощі та Першу світову війну журнал “Шляхи” перестав виходити у світ.

Загалом видання українських студентських товариств цікаві, неординарні; вони намагалися як проінформувати читачів про свою діяльність, так і об’єднати молодь навколо українських національних ідей. Проте для них характерними були непрофесійність (редактори, як правило, були аматорами в журналістиці), брак коштів (студенти здебільшого самостійно збирали гроші на їх публікацію) та короткий термін виходу у світ, що пояснювалося плинністю студентської генерації. Зрозуміло, що останній фактор неабияк вплинув на те, що преса студентських товариств, не дозволяє скласти цілісної картини громадської діяльності студентів та їхнього впливу на національно-культурний рух українців Галичини другої половини XIX – початку XX ст.

1. Благий В.Б. Українська студентська преса Галичини (60-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) : історико-бібліографічний огляд / В. Б. Благий // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики / за заг. ред. М. Романюка. – Львів, 1998. – Вип. V. – С. 421–453.
2. Від редакції // Товариш. – 1888. – Ч. 1 (10 липня). – С. 1–2.
3. Голоси в справі університетських подій // Молода Україна. – 1901. – Ч. 11 і 12. – С. 520–525.
4. Голось до Родимцев! // Другь. – 1875. – Ч. 13 (13 лип.).
5. Гурак І. “Молода Україна” : студентство в суспільно-політичному житті Галичини (60-ті рр. XIX – початок XX ст.) / І. Гурак. – Івано-Франківськ : Вид-во ПП Третяк І. Я., 2007. – 280 с.
6. Дністрянський С. З нагоди другого всеукраїнського студентського з’їзду / С. Дністрянський // Шляхи. – 1913. – Ч. 7 (15 жовтня). – С. 34–35.

7. Драгоманов М. Перший лист до редакції “Друга” / М. Драгоманов // Драгоманов М. Вибрані твори. – Т. 1. – С. 397–401.
8. Животко А. Історія української преси / А. Животко. – Мюнхен : Український технічно-господарський інститут, 1990. – 334 с.
9. Заклинський Р. Внутрішня перебудова / Р. Заклинський // Шляхи. – 1913. – Ч. 1 (1 квітня). – С. 1–2.
10. Із Українського Студентського Союзу // Шляхи. – 1913. – Ч. 1 (1 квіт.). – С. 14–15.
11. Когут О. Статистика українського студентства в Австрії / О. Когут // Шляхи. – Ч. 8–9 (1 листоп.). – С. 109–111.
12. Мелень Т. Павло Грабовський (некролог) / Т. Мелень // Молода Україна. – 1903. – Ч. 6–7. – С. 224–239.
13. Огляд студентського життя // Шляхи. – 1913. – Ч. 8–9 (1 листопада). – С. 111–113.
14. Павлик М. Потреба етнографічно-статистичної роботи в Галичині / М. Павлик // Другь. – 1875. – Ч. 13–16.
15. Романюк М., Галушко М. Українські часописи Львова (1848–1939) / М. Романюк, М. Галушко. – Львів : Світ, 2001. – Т. 1. – 741 с.
16. Рух науковий в студентських товариствах львівських // Товариш. – 1888. – Ч. 1(10 лип.). – С. 90–96.
17. Товариш. – 1888. – Ч. 1 (10 лип.). – 116 с.
18. Труш І. Враження з могили Шевченка / І. Труш // Молода Україна. – 1901. – Ч. 5–6. – С. 161–163.
19. Гарасові обходи // Молода Україна. – 1901. – С. 181–217.
20. Франко І. Жінчина-мати / І. Франко // Другь. – 1875. – Ч. 22–23; 1876. – Ч. 2–3.

В статтє анализуєтьсє содержаніє україньскіх студентських обществ Галичини в 60-х гг. XIX – началє XX века. Автор предприняла попытку исследовать как освещались на их страницах разные аспекты национально-культурного движения украинцев края на протяжении указанного временного промежутка.

Ключевые слова: периодические издания, украинские студенческие общества, Галичина, национально-культурное движение.

The article analyses the contents periodicals of Ukrainian student's societies in the 70-s years of the 19th – the beginning of 20th century. The authoress allow to find out how light up in the columns the press of various aspects of national and cultural life of Ukrainians of the region of the noted stretch of time.

Keywords: periodicals, Ukrainian student's societies, Galychyna, national and cultural movement.

УДК 94(477.83/86) “XIX – XX”
ББК 63.3(4Укр)52

Любов Сливка

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА ТА МЕМУАРИ ЯК ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ДРІБНОЇ ШЛЯХТИ ГАЛИЧИНИ (XIX – поч. XX ст.)

Стаття присвячена джерельній базі дослідження дрібношляхетської верстви в Галичині впродовж XIX – початку XX ст. Незважаючи на соціально-економічні та суспільно-політичні перетворення, в XIX – на початку XX ст. в соціальній структурі українського населення Галичини продовжувала зберігатися відмінна верства – дрібна шляхта. У дослідженні проаналізовано мемуари, епістолярії (листування), описи подорожей мандрівників, як окрему групу джерел про етносоціальний розвиток дрібної шляхти, регіони розселення, особливості її культури і побуту, відносини між шляхтою і селянами. Комплексний аналіз даної групи джерел засвідчив збереження шляхетської самосвідомості серед галицьких українців. Однак при використанні в наукових дослідженнях мемуарів та епістоляріїв слід враховувати їхню суб’єктивність, світоглядні позиції авторів.

Ключові слова: історичні джерела, мемуари, епістолярії, дрібна шляхта, соціальна група, Галичина, етнічна ідентифікація, соціальна (шляхетська) свідомість.

Мемуари, листи, автобіографії утворюють унікальну групу джерел, що відображають настрої певної епохи. Ці важливі історичні “свідки” займають чільне місце в науковій роботі дослідника. В них сконцентровано великий практичний досвід. Спогади значно розширюють джерельну базу історичної науки та доповнюють відомості, зосереджені в опублікованих і неопублікованих джерелах. Часто їх автори фіксували те,

що сьогодні не можна знайти в жодному документі. Залучення мемуарів в поєднанні з основними документами забезпечує принцип об'єктивності дослідження. Чимало мемуарної літератури висвітлює різні аспекти етносоціальної ідентифікації дрібної шляхти Галичини в XIX – на початку XX ст.

В XIX ст. дрібна шляхта становила відмінну етносоціальну верству і проживала компактними поселеннями або розпорошено серед сільського населення. До неї належали особи, які виводили своє походження з привілейованого шляхетського стану. Вони виділялися в окрему групу завдяки певному набору соціальних цінностей та інтересів, що проявлялися в їх свідомості, поведінці, елементах культури.

У науковій та публіцистичній літературі дрібну шляхту означено поняттями “ходачкова”, “чиншова”, “околишня”, “загорова”, “засцянка”, “загонова”, “веретяна”, “постоляна”, “сірячкова”, “кожушкова”. До неї відносяться родини Витвицькі, Височанські, Бережницькі, Березовські, Драгомирецькі, Дрогобицькі, Грабовецькі, Жураківські, Ільницькі, Княгиницькі, Комарницькі, Топольницькі, Терлецькі, Яворські, Арсеничі, Геники та багато інших.

Метою даного дослідження є розкрити і проаналізувати мемуари та епістолярії як джерела до вивчення дрібної шляхти Галичини XIX – початку XX ст.

Запропонована постановка проблеми серед науковців спеціально не вивчалася. Серед нечисленних досліджень слід відзначити роботу вітчизняного етнографа Р.Кирчіва про історичну достовірність шляхетських повістей А. Чайковського [22].

Загалом джерельна база дослідження досить строката. Її особливістю є відсутність прямих джерел про дрібну шляхту як окрему верству населення. Серед них значний науковий інтерес представляють мемуари, листи, автобіографії, описи подорожей, які часто містять унікальну інформацію, а іноді й єдину згадку про подію. В цьому виді джерел розкриваються найрізноманітніші аспекти життя дрібношляхетської верстви. Частина рукописних документів міститься у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові (ф. 206 Українське педагогічне товариство “Рідна школа”, ф. 348 Товариство “Просвіта”, ф. 408 Греко-католицький митрополичий ординаріат), Державного архіву Львівської області (ф. 1245 Самбірський музей товариства “Бойківщина”, м. Самбір), Відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (ф. 11 Барвінських).

Так, вчитель із Самбора Т. Біленький в листах до громадського діяча О. Барвінського від 1896–1911 рр. описує становище дрібної шляхти в Самбірському, Старосамбірському, Турківському повітах, указує на особливості її національної та соціальної свідомості [6]. У листі від 28 квітня 1905 р. він писав: “Бажав я піднести квестию організації шляхти нашої ходачкової, бо ж о них мусимо подумати серйозно і не гаятись. Оскільки я міг спостеречи шляхта ся ніби наша – ніби ні. Наша остільки, що держить ся віри і по декотрих селах в більшосте уживає руської мови і не наша. Бо традиціями горнесь до вольностей, яких уживала, в душі шляхтич наш Панок і хто загра ему на струні шляхетства, особливо маєтніший шляхтич, той го має...” [6, арк. 78–79].

В листах священників до вищого церковного керівництва здебільшого йдеться про їхню працю в шляхетських селах. У листі пароха с. Брюховичі М. Ліщинського відображено ставлення священничого стану до шляхти. Звітуючи про діяльність парафії, він писав: “Деякі парохі роблять собі клопоти зі шляхтою тим, що відносяться до неї з погордою і кпинами, а цим відтручують їх і від своєї особи і від греко-католицької церкви” [3, арк. 15, зв. 16]. Іноді така реакція чи нерозуміння зі сторони пароха та громади провокували шляхту на зміну віросповідання та відмову від шляхетських традицій.

Листування членів товариства “Просвіти” з головним керівництвом у Львові висвітлює діяльність читалень в шляхетських селах та побіжно ілюструє будні шляхти і селян. Наприклад, відомо, що схильність дрібної шляхти до судових процесів порівняно із селянами була одним із проявів шляхетської правової свідомості. Це виражало її

прагнення захистити честь родини. Голова читальні “Просвіта” в с. Корчин Шляхетський Т.Яцкович Корчинський у листі від 25 травня 1907 р. писав: “А з процесами і кінця нема, а з якими та з пустими”. Далі наводить приклад судового процесу, де чоловік, позичивши в сусіда kota, через те що кіт здох, відшкодував власникові kota 30 корон, при його вартості 10 корон [2, арк.16].

Окрему групу документів складає листування організаторів Товариства руської шляхти в Галичині (1907–1914 рр.) в м. Самборі з громадськими діячами з різних повітів, де знаходились шляхетські села. Так, нотаріус І.Грабовенський надав товариству інформацію про шляхетські села Струтинь Верхній, Гошів, Витвиця, Розточки Долинського повіту; громадський діяч В.Носковський про шляхту сіл Кїйданів, Доброполе, Курдибанівка Бучацького повіту; адвокат М.Новаковський про села Грабовець, Жураки, Старуня Богородчанського повіту; о. І.Яворський про шляхту сіл Бачина, Росохи, Лібухова, Терло Шляхетське, Топільниця Шляхетська Старосамбірського повіту; суддя М. Генік надіслав інформацію про шляхетські села Березови Печеніжинського повіту [4, арк.8–10]. В листуванні підтверджується думка про українську етнічну ідентичність дрібної шляхти в Галичині. І. Грабовенський зазначав, що 30 сімей дрібної шляхти з передмістя Долини Підлівче наприкінці ХІХ ст. “почували” себе українцями [5, арк. 3–3 зв.]. В.Носковський писав, що українська шляхта в селах Кїйданів та Доброполе Бучацького повіту відзначалася “сильною національною свідомістю” [5, арк.4].

Крім того, показано одну з характерних рис соціальної свідомості дрібного шляхтича – відчуття місійної обраності, переплетене з амбітністю, яке упродовж століть не давало “розчинитись” серед селян. Так, шляхетським родинам з передмістя м. Долини Підлівче наприкінці ХІХ ст. пообіцяли відкрити школу при умові їхнього переходу на римо-католицизм. І.Грабовенський писав: “Я тогди зробив віче, ударив до амбіцій, що їх діти можуть бути міністрами України, так всі відказались від переходу на латинське” [5, арк.3–3 зв.].

Педагог С.Сас-Дубравський (1829–1909 рр.) в автобіографії аргументував своє українське шляхетське походження: “Походжу я з неможливої гірської, в Самбірщині проживаючої загонової руської шляхти, котра, в тій стороні від кількох віків оселена по селах і присілках... Тільки через піднесенє люду руского і шляхти дрібної нарід наш може прийти до давного могутства і значеня” [10, с.364].

Священик М.Зубрицький у автобіографії помістив згадки про відмінності святкування Великодня шляхтою і селянами. Він описав випадок з одного села на Бойківщині 1895 р., де шляхта, прагнучи виділитися серед селян, ставала відособлено біля церкви на Великдень. М.Зубрицький зазначав: “Вичислені родини (шляхта. – С.Л.) вносили паски до церкви і клали коло себе, або і по побічних престолах, а всі прочі парохіяни лишали на цвинтари. По Службі Божій виносили шляхтичі і солтиси з церкви свої паски на цвинтар і ставали в двох рядах разом з другими людьми ожидачи священика. Ся поведінка дуже не подобалася другим парохіянам” [1, арк.27].

Цінним джерелом вивчення етносоціальних взаємовідносин між селянами та міщанами-шляхтою впродовж кінця ХІХ – початку ХХ ст. є неопублікований щоденник Й.Яворського, уродженця містечка Кулачківці Коломийського повіту від 1–27.03.1962 р., який знаходиться в родинному архіві О.Мандзюк (Яворської) (м. Отинія Івано-Франківської обл.) [7]. Незважаючи на шляхетське походження, автор з іронією описав міщан-шляхтичів і з більшою симпатією поставився до селян. Народний одяг він назвав “красивим селянським строєм”, а шляхетський – “лахи”.

Й.Яворський відтворив вплив соціального середовища на збереження шляхетських традицій. Проживаючи у безпосередньому сусідстві із селянами, шляхті важко було зберігати “кастову” замкнутість при одруженні. У Кулачківцях брати Яворські, шляхетська родина яких мешкала в окрузі “мужиків”, оженилися на селянських дівчатах. Автор щоденника, їх рідний брат, про це писав: “І от що значить між мужиками

жити та й виховуватися” [7, арк.11]. В документі підкреслено значення спадковості шляхетського титулу в XIX ст., відтворено реакцію дрібної шляхти на його втрату. “З діда прадіда шляхоцька кров, здурів і потяг між мужиків. Як я можу людям в очі дивитися, – та батько якби про цю ганьбу знав, то в труні долілиць перевернувся б”, – говорила мати шляхтича Яна Яворського, коли він одружився на селянці [7, арк.11–12].

У щоденнику відображено соціальні аспекти ототожнення шляхти із певним родом занять, елементами в одязі. В Кулачківцях міщани-шляхтичі, на відміну від селян, переважно займалися ремеслом, оскільки вважали його вищим заняттям від рільництва. “Батько мав запас зароблених грошей, і коли йому пропонували купно поля, відповідав, що він не хлоп і поля не потребує. Тато легковажив рільництвом так як почував себе шляхтичем”, – згадував Й.Яворський [7, арк.8]. Підсилення відчуття тотожності з шляхетською верствою нерідко відбувалося завдяки елементам одягу. Мати Я.Яворського, коли той переодягнувся з міщанського пальто в мужицький кожух, говорила: “Не лише, що з мужичкою вживився, але ще й сам мужиком став” [7, арк.8].

Мемуари відомих громадських діячів виходили друком окремими виданнями в різний період. Спогади відомого громадського діяча Є.Олесницького (1860–1917 рр.) “Сторінки з мого життя” (Львів, 1935) передають ставлення його родичів до шляхетських традицій. Сам автор народився в одному з осередків шляхти на Поділлі, у с. Великий Говилів Терехівлянського повіту. Він писав: “Мої сестри, значно старші за мене, згадували не раз, що наші шляхетські документи покійна мама зжила в кухні під пляцки” [37, с.4–5]. Таке ставлення до доказів шляхетства ілюструє нівелювання шляхетських традицій в родині українських інтелігентів в другій половині XIX ст.

У спогадах громадських діячів Івана Макуха (1872–1946 рр.) і о. Тита Войнаровського (1856–1938 рр.) згадується про шляхетські села в повіті Товмач Ляцьке Шляхецьке та Озеряни [14; 34]. З 1907 р. І.Макух займався адвокатською практикою у повітовому містечку Товмач (сьогодні – Тлумач), о. Тит Войнаровський багато років був парохом в с. Ляцьке Шляхетське. “Низка споминів з мого життя” о. Тита Войнаровського поміщено у виданому в діаспорі збірнику “Історичні постаті Галичини XIX–XX ст.” (Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1961). Мемуари адвоката І.Макуха “На народній службі: Спогади” видані в Києві 2001 р. Зі спогадів І.Макуха дізнаємося, що на початку XX ст. “в судовій окрузі Тисмениця було культурне село Ляцьке Шляхетське, в якому було стільки української шляхти, що нею можна було обділити кілька повітів”, натомість в с. Озеряни повіт Товмач загорова польська шляхта складала половину населення [34, с.61, 65].

Прелат Львівської митрополичої капітули Л.Куницький у “Спогадах молодих літ та заслання” (Львів, 2003) згадував, що Перша світова війна знищила сімейні документи, де була і шляхетська печатка гербу “де Бонча” [32, с.29].

Серед мемуарних документів значний науковий інтерес представляють листи, автобіографія письменника А.Чайковського (1857–1935 рр.) (“Спогади. Листи. Дослідження” (Львів, 2002)), автора широко відомих художніх творів про ходячкову шляхту [45, 46]. Художні твори А.Чайковського про життя ходячкової шляхти виступають доповнюючим інформаційним джерелом до вивчення культури та громадського побуту цієї верстви. Його творам властивий високий вектор достовірності, оскільки автор – сам уродженець із дрібношляхетського середовища (с. Чайковичі (тепер Самбірського р-ну Львівської обл.)), мав можливість безпосередньо спостерігати за ним, а також бачити зсередини, співпереживати багато моментів з усього того, що знайшло відображення в його творах [22, с.5]. Ставши сиротою у дитячі роки, А.Чайковський виховувався родичами в с. Гординя на Самбірщині, яке також було осередком дрібної шляхти. В автобіографії він писав: “Малим 5-літнім хлопцем перейшов я жити до Гордині-Закуття між малоземельну шляхту” [45, с.274]. Отож безпосереднє враження мало першорядне значення в генезисі шляхетських повістей А.Чайковського.

До циклу шляхетських повістей А.Чайковського належать твори “Олюнька” (1895 р.), “В чужому гнізді” (1896 р.) і “Малолітній” (1919 р.) [43, 44, 47]. У них письменник добре передав збереження соціальної свідомості в середовищі дрібної шляхти після скасування кріпацтва в 1848 р. в Галичині. Твори містять детальні етнографічні характеристики особливостей чоловічого та жіночого одягу шляхти та селян, їх житла, описи елементів духовної культури. Прототипом Пишнівців в “Олюнці” та “В чужому гнізді” послужило письменникові шляхетське село Гординя.

Письменник у своїх листах до редактора газети “Діло” І.Белея, громадського діяча О.Маковея підтверджує достовірність сюжетів у його повістях про ходячкову шляхту. В листі до О.Маковея від 28 грудня 1895 р. він писав: “Не штука було писати “Олюньку”. Коли я її знав лично, з нею бавився (ми в однім селі росли, Пишнівці – Гординя), знав цілу її історію...” [46, с.58].

Деякі мемуари опубліковані в збірниках документів як джерела до вивчення історії сіл Прикарпаття. Інформативним за змістом є видання “Історія Витвиці в документах і спогадах” (1992 р.) старожилів та відомих людей села Л.Витвицької про одяг селян та шляхти с. Витвиці, М.Попадюк (Волковецької) про місцеві традиції та звичаї, уродження села, громадського діяча З.Красівського про шляхетську родину Красівських [12; 31; 41]. Зі спогадів Л.Витвицької дізнаємося, що шляхтичі і шляхтянки носили одягу подібну до мішанської, здебільшого пошити з фабричного сукна, більш строгу і стриману в кольорах [12, с.93].

Значний масив документів мемуарного характеру був виданий ученими і громадськими діячами української діаспори. Вони вийшли друком впродовж з кінця 60-х – початку 90-х ХХ ст. у історико-мемуарних збірниках по регіонах Галичини. А саме: “Бойківщина”, “Стрийщина”, “Дрогобиччина”, “Комарно – Рудки та околиця”, “Альманах Станіславівської землі”, “Коломия і Коломийщина”, “Чортківська округа”, “Бучач і Бучаччина”, “Підгаєцька земля”, “Теребовельська земля”, “Заліщицька земля”, “Городенщина”, “Рогатинська земля” [8–11; 15–19; 21; 23–30; 33; 35; 36; 38–40; 42; 48–50]. Тут переважають спогади українських емігрантів про національно-культурні, просвітні, соціальні процеси в селах, звідки вони походили. В їх контексті описуються особливості етносоціальної ідентифікації дрібної шляхти тих країв, її духовна та матеріальна культура, взаємовідносини з селянами. Зокрема, міститься інформація про такі села: Говилів Великий, Струтинь Нижній, Грабовець, Винятинці, Березів Верхній, Середній та Нижній, Залісся, Улично, Застіноче, Криниця, Білобожниця. Незважаючи на певну суб’єктивність поглядів авторів, дані документи доповнюють джерельну базу дослідження значним фактологічним матеріалом, сприяють кращому розумінню багатьох етнокультурних процесів у Галичині періоду кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Спорадичні згадки про дрібну шляхту містяться також в спогадах українських емігрантів, надрукованих в часописі “Літопис Бойківщини” в Філадельфії (США) в 70-х роках ХХ ст.: А.Власенко-Бойцун “Моя зустріч із Слугою Божим Андрієм Шептицьким. Крушельниця”, о. С.Іжик “Як то бойко сповідався” [13; 20].

До літератури мемуарного характеру можна віднести й описи подорожей Галичиною впродовж ХІХ ст. Подорожуючі згадували про шляхетські родини в тих селах, де вони побували. А саме, А.Чоловський писав про шляхетські родини в Єзуполі, Й.Рохрер про засцянкову шляхту в Жураках, В.Завадський про поселення чиншової шляхти на Поділлі [51–53]. У записках Й.Рохрера, який мандрував Галичиною в 1802–1803 рр., згадується, що вже на той час дрібна шляхта в матеріальному становищі нічим не відрізнялась від селян. Мова йшла про 40 родин т.зв. засцянкової шляхти в с. Жураки Станіславівського округу [52, s.79]. Подорожуючи Поділлям, В.Завадський описував, що в межах річок Серет, Збруч, Стрипи аж до Дністра, чиншова шляхта розселялася по селах, утворюючи більші чи менші шляхетські “колонії” [53, s.45].

Аналіз досліджуваних джерел показав, що їх автори – це очевидці та учасники тих подій, які зуміли відтворити у своїй пам'яті враження минулих часів. За соціальним статусом серед них були урядовці, священики, письменники, адвокати, нотаріуси, вчителі, селяни. Джерела свідчать, що не завжди шляхетське походження автора позначалось на характері документа. Наприклад, вихідці з шляхетського стану Є. Олесницький, Й.Яворський, М.Зубрицький досить скептично ставилися до надмірного акцентування на шляхетстві. Натомість, у творах подорожуючих майже не має оцінки подій, а подано тільки факти.

Тематично в комплексі мемуарних джерел міститься інформація, що відображає найрізноманітніші аспекти з життя дрібної шляхти впродовж ХІХ – початку ХХ ст. В них знаходимо інформацію про відносини шляхти і селян, прояви шляхетської свідомості, етнічної самоідентичності, особливості її матеріально-побутової культури, регіони розселення, ставлення української громадськості до шляхетства тощо.

Загалом мемуарна література позначена тенденційністю, суб'єктивністю викладу матеріалу. При її використанні слід врахувати світоглядні позиції авторів. Доповнюючи та збагачуючи основний блок матеріалів, мемуарні джерела допомагають відтворити повну картину етносоціальної ідентифікації дрібної шляхти Галичини впродовж ХІХ – початку ХХ ст. Їх вивчення дає не тільки знання конкретних фактів, але й передає багатоманітність тієї епохи.

1. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 206 : Українське педагогічне товариство "Рідна школа", м. Львів, 1881–1942 рр., оп. 1, спр. 922, п. 27, 30 арк.
2. Там само, ф. 348 : Товариство "Просвіта", м. Львів, 1868–1944 рр., оп. 1, спр. 3073, 35 арк.
3. Там само, ф. 408 : Греко-католицький митрополичий ординаріат, м. Львів, 1531–1945 рр., оп. 1, спр. 104, 35 арк.
4. Державний архів Львівської області, ф. ф-1245 : Самбірський музей товариства "Бойківщина", м. Самбір, оп.2, спр. 18, 13 арк.
5. Там само, ф. ф-1245 : Самбірський музей товариства "Бойківщина", м. Самбір, оп.2, спр. 24, 6 арк.
6. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів, ф. 11 Барвінських, спр. 626, п. 59, 145 арк.
7. Родинний архів О. Мандзюк (Яворської). Спогади Йосипа Яворського від 1.03.1962 р. – 27.03.1962 р., 24 арк.
8. Бабій В. Спогади про Говилів Великий / В. Бабій // Чортківська округа. Історично-мемуарний збірник Чортківської округи. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1974. – С. 380–395.
9. Бігун-Єзерська А. Незабутній Струтин Нижній / А. Бігун-Єзерська // Стрийщина. Історично-мемуарний збірник : у 3 т. – Нью-Йорк ; Торонто ; Париж ; Сідней, 1990. – Т. 3. – С. 331–334.
10. Боднарук І. Філантроп і добродій шкільної молоді / І. Боднарук // Стрийщина : у 3 т. – Нью-Йорк ; Торонто ; Париж ; Сідней, 1990. – Т. 1. – С. 364–366.
11. Верес Р. Грабовець біля Богородчан / Р. Верес // Альманах Станіславівської землі : у 2 т. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1985. – Т. 2. – С. 558–559.
12. Витвицька Л. Про одяг селян Витвиці / Л. Витвицька // Історія Витвиці в документах і спогадах. – [Б. м.], 1992. – С. 93–98.
13. Власенко-Бойцун А. Моя зустріч із Слугою Божим Андрієм Шептицьким. Крушельниця / А. Власенко-Бойцун // Літопис Бойківщини. Піврічник, присвячений досліддам історії, культури й побуту бойківського племені. – 1975. – Ч. 1/21 (32). – С. 38–41.
14. о. мітрат Войнаровський Тит Низка споминів з мого життя / Тит Войнаровський // Історичні постаті Галичини ХІХ–ХХ ст. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1961. – С. 15–75.
15. Волицький В. Жидачівщина / В. Волицький // Стрийщина : у 3 т. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1990. – Т. 3. – С. 463–479.
16. Гафткович-Коцикова Т. Кальварія у Винятинцях / Т. Гафткович-Коцикова // Чортківська округа. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1974. – С. 781–783.
17. Генік-Березовський С. Березови перед ІІ світовою війною / С. Генік-Березовський // Коломия й Коломийщина. Збірник споминів і статей про недавнє минуле. – Філадельфія, 1988. – С. 581–588.
18. Заліщицька земля в спогадах емігрантів. – Тернопіль, 1993. – 123 с.
19. Зельський І. Залісся / І. Зельський // Чортківська округа. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1974. – С. 672–680.
20. о. Іжик С. Як то бойко сповідався / С. Іжик // Літопис Бойківщини. – 1973. – Ч. 1/18 (29). – С. 52–53.

Сливка Любов. Епістолярна спадщина та мемуари як джерела до вивчення дрібної шляхти Галичини...

21. Ільницький М. Спомини про села Березови / М. Ільницький // Коломия й Коломийщина. – Філадельфія, 1988. – С. 565–580.
22. Кирчів Р. Цикл шляхетських повістей Андрія Чайковського / Роман Кирчів // Чайковський А. Твори : у 8 т. Т. 5. – Львів, 1994. – С. 5–25.
23. Кілярова Г. Дрогомирецькі і їх рід / Г. Кілярова // Альманах Станіславівської землі : у 2 т. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. – Т. 1. – С. 652–653.
24. Клодницький О. Весілля на Товмаччині / О. Клодницький // Альманах Станіславівської землі : у 2 т. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. – Т. 1. – С. 889–893.
25. Клодницький О. Народний побут, звичаї і фольклор Товмаччини / О. Клодницький // Альманах Станіславівської землі : у 2 т. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. – Т. 1. – С. 876–888.
26. Клодницький О. Товмаччина до Другої світової війни / О. Клодницький // Альманах Станіславівської землі : у 2 т. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. – Т. 1. – С. 853–857.
26. о. М. М. Колятор / М.М. Колятор // Бучач і Бучаччина. Історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк ; Лондон ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1972. – С. 419.
27. Колятори (патрони) греко-католицьких парохій в повіті Рудки // Комарно – Рудки та околиця. Збірник історично-мемуарних, географічних і побутових матеріалів. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1987. – С. 216–218.
28. Костецький М. Моє рідне село – Улично / М. Костецький // Сkochиляс І. Читальні Просвіти в місті Дрогобичі та в селах та містах Дрогобиччини / І. Сkochиляс // Дрогобиччина – земля Івана Франка: збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів : у 3 т. – Нью-Йорк, 1973. – Т. 1. – С. 433–437.
29. Коцик Р. Заліщицький повіт наприкінці XIX і з початком XX ст. / Р. Коцик // Чортківська округа. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1974. – С. 702–705.
30. Красівський З. Розповідь (з особистого архіву) / З. Красівський // Історія Витвиці в документах і спогадах. – [Б. м.], 1992. – С. 80–83.
31. о. Куницький Л. Спогади молодих літ та заслання / Л. Куницький. / упорядник В. Лаба. – Львів, 2003. – 255 с.
32. Курочка М. Слобідка Струсівська – моє родинне село / М. Курочка // Теробовельська земля. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1968. – С. 795–815.
33. Макух І. На народній службі : спогади / І. Макух. – К. : Основні цінності, 2001. – 572 с.
34. Мартинюк-Мельник Б. Моє родинне село, Іванівка / Б. Мартинюк-Мельник // Теробовельська земля. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1968. – С. 666–672.
35. Олексюк А. Нижбірок Новий, Старий і Шляхотський / А. Олексюк, М. Залеська з Шанковських // Чортківська округа. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1974. – С. 362–367.
36. Олесницький Є. Сторінки з мого життя / Євген Олесницький. Ч. I (1860–1890 рр.). – Львів, 1935. – 250 с.
37. Остап'як М. Грабовець / М. Остап'як // Альманах Станіславівської землі : у 2 т. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. – Т. 1. – С. 731–735.
38. Побережний-Михайлина О. з Гавінських Смадила Село Застіноче / О. Побережний-Михайлина з Гавінських Смадила // Теробовельська земля. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1968. – С. 649–655.
39. “Подолянка” Полівці / “Подолянка” // Чортківська округа. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1974. – С. 254–258.
40. Попадюк М. Мої спогади про Витвицю / М. Попадюк // Історія Витвиці в документах і спогадах. – [Б. в. д.], 1992. – С. 45–54.
41. Сілецький Ю. Про мою Городенку та мій рід Сілецьких / Ю. Сілецький // Городенщина. Історично мемуарний збірник. – Нью-Йорк ; Торонто ; Вінніпег, 1978. – С. 785–795.
42. Чайковський А. Малолітній. Повість життя малоземельної шляхти / Андрій Чайковський. – Станіславів ; К., 1920. – 152 с.
43. Чайковський А. Олюнька / Андрій Чайковський // Чайковський А. Твори : у 8 т. – Львів, 1993. – Т. 4. – С. 97–320.
44. Чайковський А. Спогади. Листи. Дослідження / Андрій Чайковський : у 3 т. – Львів, 2002. – Т. 1. – 514 с.
45. Чайковський А. Спогади. Листи. Дослідження... – Львів, 2002. – Т. 2. – 450 с.
46. Чайковський А. У чужому гнізді / Андрій Чайковський // Чайковський А. Твори : у 8 т. – Львів, 1994. – Т. 5. – С. 26–349.
47. Шехович Р. Криниця / Р. Шехович // Сkochиляс І. Читальні Просвіти в місті Дрогобичі та в селах та містах Дрогобиччини / І. Сkochиляс // Дрогобиччина – земля Івана Франка : у 3 т. – Нью-Йорк, 1973. – Т. 1. – С. 283.
48. Яворський В. Отець Йосиф Сас Яворський / В. Яворський // Рогатинська земля : у 2 т. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1989. – Т. 1. – С. 610–611.
49. Ясінчук Л. Білобожниця моїх юних літ / Л. Ясінчук // Чортківська округа. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1974. – С. 200–225.

50. Czolowski A. Z przeszłości Jezupola i okolicy / A. Czolowski // Przewodnik naukowy i literacki. – Т. XVII. – 1889. – S. 821–835, 923–932, 1046–1060, 1184–1245.
51. Schnür-Peplowski S. Galiciana (1778–1812) / S. Schnür-Peplowski // Przewodnik naukowy i literacki. – Т. XXIV. – 1896. – S. 74–90.
52. Zawadzki W. Obrazy Rusi Czerwonej / W. Zawadzki. – Poznan, 1869. – 81 s.

В статті досліджуються джерела до проблеми вивчення дрібно-шляхетської соціальної групи в Галичині в XIX – на початку XX століття. Незважаючи на соціально-економічні та політичні зміни в регіоні, в соціальній структурі українського населення Галичини продовжувала зберігатися окрема група – дрібна шляхта. В дослідженні проаналізовано мемуари, епістолярій (письма), описання подорожей подорожників, як окрему групу джерел про етносоціальне розвиток дрібної шляхти, регіонах оселення, особливостях її культури та побуту, відносинах між шляхтою та крістьянами. Комплексний аналіз цієї групи джерел свідчить про збереження шляхетського самосвідомості серед українців Галичини. Однак в наукових дослідженнях мемуарів та епістоляріїв потрібно враховувати їх суб'єктивність, світогляд авторів.

Ключевые слова: історичні джерела, мемуари, епістолярій, дрібна шляхта, соціальна група, етнічна ідентифікація, соціальне (шляхетське) свідомість, Галичина.

Sources to the research of the petty nobility as a social stratum in the period 19 – early 20th century are analyzed in the paper. Nevertheless on social, economic, political transformations in Galicia, petty nobility has maintained its position on the social structure of Galician society. Epistles, memoirs, traveler's notes are particular group of sources about ethnic and social development of the petty nobility, regions of settlement, its culture and mode of life, relationships with peasants. Complex research of this group of sources show us a high level of the nobility consciousness preservation in Galicia. However, in the scientific investigations author's subjectivity must be taken to consideration.

Keywords: epistles, memoirs, historical sources, Ukrainian petty nobility, social stratum, ethnic and social identification, Galicia.

УДК 930 (477.83/86)
ББК 63.1 (4 УКР)

Василь Педич, Ярослав Штанько

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ В ГАЛИЧИНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ

У статті розглядається процес методологічної еволюції галицької української історіографії XIX ст., її інституалізація на рубежі XIX – XX ст., значення у цьому процесі діяльності Наукового товариства імені Т.Г.Шевченка та організаційної і наукової роботи його голови Михайла Грушевського.

Ключові слова: історіографія, русофільство, москвофільство, Наукове товариство імені Т.Г.Шевченка, Михайло Грушевський.

Період XIX – початок XX ст. є дуже важливим для української історіографії. У цей час відбувається непростий процес формування історичної думки та становлення української історичної науки в Галичині. Науково-історична думка Галичини XIX століття постала органічною складовою частиною національного руху галицьких українців як платформа ідейно-теоретичного обґрунтування їх політичних програм. Варто погодитись із висновком Б. Крупницького, що в XIX столітті “історіографія, не дивлячись на спільні основні лінії індивідуалізується. Національна лінія переважає універсальну. Кожний історик є передусім репрезентантом своєї країни і свого народу. В основі історіографії європейських країн лежать не тільки потреби свого часу, скільки загальні потреби своєї власної країни” [41, с.2]. Провідні національно-політичні течії, насамперед русофільська, яка була домінуючою майже до кінця XIX століття, та українофільська, визначали формування основних напрямів у тогочасній історичній думці Галичини [42, с.183]. Все це відбувалося у винятково складних суспільно-політичних, соціально-економічних та духовно-культурних умовах XIX ст. і співпало в часі із

загостренням українсько-польського протистояння, що зумовило інтенсифікацію пошуку необхідних історичних аргументів для легітимації власних національних проєктів.

Метою даної статті є вивчення процесу методологічної еволюції української історіографії в Галичині та її інституалізація на рубежі XIX–XX століть.

Загалом увесь історіографічний процес Галичини XIX століття проходив під знаком гострої полеміки між польськими і руськими вченими. Спочатку, в першій половині XIX ст. головним предметом дискусій був сам факт окремішності руського народу, наявності в нього власного історичного минулого. Згодом, у другій половині століття, коли відповідь на перше питання вже втратила певну гостроту, предмет дискусії перемістився у площину історичної ретроспективи польсько-українських взаємовідносин та інтерпретації окремих її сторін. Як відомо, впродовж всього XIX ст. польська історіографія домінувала в науковому житті Галичини, спираючись на структуровану систему навчально-освітніх, культурних та наукових інституцій, з належною матеріально-видавничою базою й кадровим потенціалом, виробленими науково-методичними критеріями. Вона була сильним інтелектуальним подразником для галицьких українських істориків. Загалом можна стверджувати, що основні постулати польської історіографії зокрема про споконвічну належність Галичини до Польщі, “цивілізаційну місію” Польщі на рустких землях, твердження про український рух Галичини як “австрійську інтригу”, козакофобні ідеї та інші спричинили появу опозиційних контраргументів та вироблення концептуальних положень галицької української історіографії. Щоб посилити можливості протистояння польському табору, який апелював до історичних традицій Речі Посполитої, руські вчені зверталися не лише до минулого Галичини, а й до історії давньоруської держави – Київської Русі, Московської держави тощо. “Суто “руська” версія галицької історії, – наголошує Я.Грицак, – не задовольняла психологічних потреб галицької руської інтелігенції, котра потребувала історії такої національної спільноти, яка була б рівна польській як за своїм розміром, так і за історичною славою і величчю” [8, с.84]. Слід врахувати і те, що розвиток новочасної історичної науки в Галичині визначили ряд зовнішніх чинників – таких як національний рух у Наддніпрянській Україні та у інших слов’янських народів, конституційні умови Австро-Угорщини, які створювали належні політичні підстави для достатньо вільного розвитку наукової роботи. Вагомим ідейно-інтелектуальним чинником, що помітно стимулював розвиток історичної та суспільно-політичної думки Галичини була ідеологія панславізму та слов’янофільства. Особливо актуальною виявилася слов’янофільська теза про “зраду Польщею ідеалів слов’янщини”, яка набула в історичних працях галичан значного поширення. Разом з тим, потрібно наголосити, що на розвитку новочасної української історіографії найбільш істотно позначились філософсько-світоглядні доктрини просвітництва, романтизму, позитивізму. Протягом майже всього XIX ст. визначальним був вплив романтизму, щодо позитивізму, то лише в останній чверті XIX ст. окремі його вияви простежуються у працях І.Шараневича, А.Петрушевича, О.Барвінського. Остаточний перехід української історіографії Галичини на засади позитивізму відбувся лише в кінці XIX – на початку XX ст. в працях М.Грушевського та його учнів. Слід погодитись із слушною думкою дослідників, що цей перехід “не мав різких виявів мережевого плану, а відбувався поступово” [21, с.158] і що в концепції М.Грушевського “гармонійно поєднано теоретичні здобутки романтизму, позитивізму, історичної соціології, неокантіанства” [54, с.25].

Не зважаючи на всю неоднорідність здобутків української історичної думки в Галичині в першій половині XIX ст., яка ускладнює спробу подання її всебічної характеристики, можна виділити загальні риси, що цілком логічно вкладаються в течію романтизму, яка в свою чергу була закорінена в ідейний спадок європейського Просвітництва.

Прилучення західноукраїнської громадськості до просвітницьких ідей відбувалося через посередництво польського національного руху [23, с.146], але їх осмислення здійснювалося відповідно до власних національних потреб, набуваючи рис національного відродження. З цим пов'язані перші починання на ниві народної освіти, покликані сприяти поширенню знань і культури. Просвітителі вірили в силу і могутність розуму, а їх діяльність сприяла поступовому становленню науково-дослідного, критичного пізнання та певному піднесенню престижу науки. Особливістю галицького просвітництва було те, що основні його діячі І.Могилюцький, В.Компаневич, І.Лаврійський, Й.Левицький, М.Тарасевич, Й.Лозинський та інші були вихідцями із духовенства, єдиної освіченої верстви української спільноти Галичини, перебували в полоні історичного консерватизму, не реагуючи належним чином на ліберальні ідеї Французької революції. Більшу частину наукового доробку галицьких просвітників становили дослідження спрямовані в основному на оборону культурно-релігійної, мовної самобутності українського народу [7, с.18].

У 30-х роках ХІХ ст. у Галичині відбувся перехід від просвітництва до романтизму, який поступово перетворився на провідний напрям духовного життя суспільства. Ідеологія романтизму утверджувала новий погляд на людину, а емансипація особистості постала як одна із її головних рис [64, с.354–355]. Впливи романтизму проникали разом із творами інтелектуалів німецької класичної філософії Ф.Гегеля, Й.Гердера, Ф.Шеллінга. Романтизм передбачав повернення до “народних джерел”, до народу як носія “вічних ідеалів” та пошук суспільного ідеалу в минулому як антитезу сучасній їм дійсності. Холодна безпристрасність, яка була характерною для просвітництва замінена емоційним співпереживанням, котре супроводжувало процес історичного пізнання в романтизмі [38, с.14]. Романтики вважали, що розум сам собою не дає жодного живого знання, це стає можливим лише через поєднання розуму і серця людини. Ці нові тенденції романтизму, їх синкретичне поєднання з ідеями просвітництва, найвиразніше виявилися у діяльності представників “Руської трійці” – М.Шашкевича, Я.Головацького та І.Вагилевича [49, с.3]. Не дивлячись на те, що вони не були професійними істориками і коло їх зацікавлень сягало значно ширшого міждисциплінарного поля, яке охоплювало філологію, етнографію, історію, фольклор, в їх працях чітко окреслена історична думка. Слушно, що як загальні історіофілософські ідеї “Руської трійці”, так і конкретні дослідження з ранньослов'янської писемності, виявлення і публікація важливих документальних джерел, нагромадження і осмислення значного фольклорно-етнографічного матеріалу справили позитивний вплив на розвиток української історіографії Галичини.

Пріоритетним завданням інтелектуальних зусиль галицьких діячів 30–40-х роках ХІХ ст. було відмежування руської ідентичності від польських національно-історичних конструкцій. Це надзавдання зумовило співпрацю фундаторів української течії – діячів “Руської трійці” – з ідейним провідником русофільства Д.Зубрицьким, не зважаючи на суттєві концептуальні розбіжності у їх трактуванні національної історії [45, с.200].

Д.Зубрицький був першим фаховим істориком, що репрезентував українську історіографію Галичини ХІХ ст. [40, с.6]. Від початку 30-х років він активно співпрацював із Ставропігійським інститутом (був директором друкарні, віце-сеньйором, керівником архіву бібліотеки) – єдиною українською релігійно-просвітницькою організацією того часу. Історіографічна спадщина Д.Зубрицького присвячена головним чином давньоруській та галицько-волинській проблематиці, яку він не мислив поза “общеруським контекстом”.

“Відділити історію галицьку від історії інших володінь – пише Д.Зубрицький – є неможливо, замах цього роду був би смішним, а вимога безглуздою” [29, с.10]. Під егідою Ставропігійського інституту він підготував цілу низку праць [29–32], в яких засадничо окреслив русофільську історичну концепцію, головними постулатами якої

були: панруська форма ідентичності; означення власної національної історії як “общеруської”; рецепція свого національного минулого як історичного процесу на всіх східнослов'янських землях включно із Московською державою; ототожнення етнонаціонального (руськості) та релігійно-конфесійного (православ'я) чинників; провіденціалістське тлумачення історії тощо [42, с.47]. До чільних представників русофільського спрямування належали більшість галицьких істориків ХІХ ст. – Я.Головацький, Б.Дідицький, І.Шараневич, А.Петрушевич, В.Площанський, Т.Ріпецький та інші. Частина діячів сповідала крайню форму політичного русофільства – москвофільство, ідейні витoki якого в Галичині пов'язують з російським вченим М.Погодіним [44, с.84].

На думку дослідників О.Аркуші та М.Мудрого, русофільство варто відокремлювати від москвофільства, оскільки для першого характерна панруська (“общеруська”), а для останнього – великоруська (власне російська) національна ідентичність [2, с.267]. Відверте москвофільство, в його крайніх проявах виразно виявилось лише на зламі ХІХ– ХХ ст. у працях молодого покоління вчених – М.Антоневича, В.Дудикевича, О.Маркова, О.Мончаловського, ф. Свистуна [36, с.89].

До подальшої концептуальної розробки русофільської історичної моделі в другій половині ХІХ ст. найбільш спричинилися історичні праці І.Шараневича [61–63] та Б.Дідицького [20]. І.Шараневич “плідний історик, що полишив глибокий слід в історіографії Галичини” [18, с.13], був першим університетським професором українцем та найкращим популяризатором руської історії серед галицького суспільства. Його ґрунтовне наукове дослідження про Галицько-Волинське князівство “тривалий час було одним і цінним підручником історії краю” [39, с.52]. І.Шараневич одним з перших розпочав археологічні дослідження в Галичині, результати яких використовував у власних наукових працях [5, с.19]. Найбільш довершеної форми “общеруська” історична концепція набула в працях Б. Дідицького, в яких виразно заявлено ключове ідейно-теоретичне положення русофільської історичної концепції – руська історія територіально охоплює простір усіх східнослов'янських земель [42, с.56].

Варто наголосити, що в руках русофілів була зосереджена практично вся наявна інституційна база (загалом доволі скромна, порівняно з польською історичною наукою) русько-української історіографії Галичини: Ставропігійський інститут, Галицько-руська матиця, Народний дім, Товариство ім. М.Качковського. Основну роль у виданні саме наукових досліджень відігравав Ставропігійський інститут, тоді як всі інші культурно-просвітницькі установи видавали переважно популярну, навчальну і художню літературу [27, с.50].

Слід погодитись із слушним твердженням проф. Л.Зашкільняка про неправомірність повної неґації в оцінках наукового доробку русофільської галицької історіографії, адже не зважаючи на серйозні перешкоди “вони зуміли розбудувати наукову періодику, опублікували численні документальні видання, монографії і статті” [27, с.50]. Головна заслуга істориків-русофілів полягала насамперед у розв'язанні проблеми “відпольщення” тобто відмежування руської ідентичності від польських національно-історичних концепцій.

Наукове обґрунтування етнонаціональної окремішності русинів (українців) від великоросів (росіян), розмежування української та російської історії було започатковано працями вчених-народовців (українофілів): В.Ільницького [33; 34], С.Качали [35], Ю.Целевича [57; 58], О.Партицького [46; 47] і особливо О.Барвінського [3]. Це були праці переважно публіцистично-популяризаторського характеру, які друкувалися в основному в періодичних виданнях “Правда”, “Зоря”, “Діло” та інших (пізніше деякі з них перевидавалися окремими книгами).

Ключове місце в історичній свідомості народовців посідали ідеї козакофільства, зорієнтовані на історичне минуле здебільшого Наддніпрянської України, а не всього

панрусського простору. Їхні праці, були головним чином спопуляризованим варіантом досліджень учених з підросійської України, зокрема М.Костомарова, П.Куліша, В.Антоновича та ін. Усвідомлюючи те, що науково-інтелектуальний потенціал та інституційні можливості народоців не були конкурентоспроможними і програвали русофілам, а також те, що на цей час припав пік популярності “Ягайлонської ідеї” (в 1869 р. відзначали 300-річчя Люблінської унії), на яку потужно працювали польські історики, народоці використовували науковий доробок переважно наддніпрянсько-української історіографії, щоб певним чином урівноважити історіографічну ситуацію в Галичині. За порадою В.Антоновича О.Барвінський започаткував у 1886 р. видавничий проект “Руська історична бібліотека”, яка була першим серійним виданням фахової української історичної літератури в краї [55, с.563–564]. Це видання мало не тільки суто академічне значення, а й виразно політичне спрямування. Публікація цих історичних досліджень (всього вийшло 24 томи) мало довести соборність усіх розділених кордонами українських земель і продемонструвати наявність окремого від росіян та поляків історичного досвіду. Важливим було і те, що ці праці друкувалися українською мовою, що було вагомим контраргументом на випадки москвофілів. Видання “Руської історичної бібліотеки” знаменувало кінець домінування русофілів у галицькій українській історіографії. Основоположна теза народовської історичної концепції – про етнонаціональну окремішність українців від росіян найбільш виразно представлена в просвітницько-популярній праці О.Барвінського “Ілюстрована історія Руси...”. Принципово важливим для ідейно-концептуального оформлення народовської історичної моделі стала проблема історичної термінології. О.Барвінський, після консультацій з В.Антоновичем, першим почав використовувати і спопуляризувати формулу “Русь-Україна” та її похідні прикметникові форми [59, с.265].

Узагальнюючи, наголосимо, що народовські історики не мали власних вагомих видань і серйозних повноцінних наукових інституцій. Спроби надання своєму рухові певного інституційного оформлення пов’язані із заснуванням першої офіційної народовської інституції – Товариства “Просвіта” (1868 р.) та Товариства ім.Шевченка (1873 р.). Організована “Просвітою” розгалужена мережа читалень спричинилася до поширення та спопуляризації історичних знань серед широкого загалу галицького суспільства. Слушним є зауваження Д.Дорошенка, що галицькі історики в переважній більшості були “автодидактами” на полі історичних досліджень [22, с.181], для них історичні студії були аматорським, а не професійним заняттям.

Отже, галицька українська історіографія, пройшовши в ХІХ ст. складний процес еволюції від русофільства до українофільства через відсутність власних наукових інституцій та фахових професійних істориків виконала лише частину завдання українського національного руху – розмежування українського і польського минулого [27, с.53] та зробила перші спроби у вирішенні проблеми “відросійщення”. Остаточне її вирішення стало нагальним завданням для української історіографії кінця ХІХ – початку ХХ століття. Реалізація цього надважливого завдання пов’язана з діяльністю Наукового товариства ім. Шевченка (далі – НТШ) та організаційною і науковою роботою його голови Михайла Грушевського.

По приїзді до Львова у 1894 році М.Грушевський в першу чергу взявся за організацію наукової роботи, за його словами, “в зреформованім, але зовсім ще не виведенім на наукову дорогу Науковому товаристві ім.Шевченка” [17, с.201]. Під кінець 80-х років широко розгорнулася дискусія над зміною Статуту і, головне, над переминою характеру діяльності Товариства. Врешті перемену статуту вирішили збори у березні 1892 року, змінивши назву Товариства на наукове [50, с.173–182]. Але далеко ще не всі положення Статуту відповідали вимогам наукового характеру Товариства. На це звертав увагу І.Франко, зауваживши, що “дотеперішній статут (1892 р.) хоч zdeформований супроти старого (1873 р.) зупинився на половині дороги між звичайним товариством

доступним для всякого, і товариством науковим” [56, с.475–476]. Як М.Грушевський розумів завдання НТШ? Які ідеї закладав в його основу? Відповідь на ці запитання знаходимо в статтях ученого та його виступах на зборах НТШ.

Розпочавши працю в НТШ, опираючись на широкі кола громадськості Галичини і Наддніпрянської України, М.Грушевський ставив за мету добитись поступового перетворення НТШ в Українську Академію Наук [28, с.195–199], що в свою чергу, утвердило б культурну рівноправність українського народу з іншими європейськими народами. Сам факт існування такої Академії, на думку М.Грушевського, “дав би остаточне право українській мові, як мові культурній, здатній до наукового вжитку” [15, с.95].

Завдання НТШ у цьому напрямку вчений виклав у записці до Загальних зборів Товариства від 1898 р. В ній, зокрема, говорилося, що Товариство має стати “осередком наукової роботи на своєнародній мові... скупити коло себе якнайширший круг наукових робітників, вірних народним інтересам, організувати наукову роботу й у тій організації виховувати нових робітників, нові наукові кадри” [11, с.10]. Від червня 1899 р. датується офіційний список “дійсних членів Товариства в кількості 32 чоловіки” [4]. Щоб реалізувати ці завдання була проведена реформа Товариства.

Отже статутні реформи 1898 та 1905 рр. спрямовані на структурну перебудову НТШ, уточнювали критерії дійсного членства в НТШ, відкидали позанаукові функції і конкретизували мету його діяльності як наукової інституції. М.Грушевському та його однодумцям вдалося закласти у Товаристві протидію зовнішнім чинникам, несприятливим для розвитку науки. НТШ відмовилося від друку і фінансової підтримки народовської преси і навіть власного друкованого органу. Поступово воно відмежувалося навіть від педагогічно-дидактичних справ таких як видання підручників, організації українознавчих курсів. (Пропозиції влітку 1904 р. провести курси з українознавства для української молоді зі Східної України були переадресовані “Товариству прихильників української літератури, науки і штуки”. Лекторами на цих курсах були члени НТШ, проте організаційно-адміністративними питаннями воно не займалося.) [16, с.102–103]. М.Грушевський особливо наголошував на тому, що Товариство, як наукова інституція не може бути ареною політики і застерігав членів НТШ від політичної і громадської тенденційності при вирішенні політико-утилітарних проблем, коли йдеться про діяльність наукової асоціації. У надзвичайно політизованій ситуації Галичини, позиція М.Грушевського не завжди сприймалася з належним розумінням і це приводило до загострення відносин із галицькими політичними діячами, провокували конфлікти в НТШ [12].

В реформі НТШ Грушевський і його однодумці орієнтувалися на паризький взірець з перевагою гуманітарних наук, а не на берлінсько-віденський – з пріоритетом математично-природничих дисциплін.

Творчо використовуючи приклад західноєвропейських і новоутворених слов'янських академій М.Грушевський разом з іншими співробітниками Товариства розвивав 3 класичні секції: історично-філософську, філологічну, математично-природописно-лікарську і низку комісій, зокрема археографічну, правничу, мовознавчу, статистичну, бібліографічну та ін. Слушним є висновок Я.Дашкевича, що є підстави вважати М.Грушевського творцем першої повноцінної моделі організації української академічної науки [19, с.54].

Як голова НТШ (він перейняв керівництво Товариством від О.Барвінського в 1897 р.) і керівник історично-філософської секції з 1894 р. [43, с.22] М.Грушевський заклали міцний фундамент у розвиток української історіографії. І саме на цій академічно-науковій базі він створив Львівську історичну школу, яка мала серйозний вплив на розвиток історичної науки в Україні [48]. Це визнавали такі відомі українські історики як Д.Багалій, О.Оглоблин, М.Чубатий, Б.Крупницький, О.Домбровський, Н.Полонська-Василенко та інші. До М.Грушевського в Галичині ніхто спеціально не займався під-

готовкою наукових кадрів національних істориків. Він першим звернув увагу на цю важливу проблему, створивши власну наукову школу, діяльність якої охоплювала наступні напрями: освітній (підготовка істориків-професіоналів), науково-дослідницький (розробка широкого кола проблем історії України), археографічний (проведення експедицій, пошук нових джерел) та видавничий (поширення наукових здобутків через періодичні і спеціальні друковані видання). Професорська посада давала можливість М.Грушевському підбирати собі учнів із найбільш здібних до наукової роботи студентів. Ці студенти (О.Терлецький, Д.Коренець, М.Кордуба, С.Томашівський, С.Рудницький, В.Герасимчук, І.Джиджора, І.Кревецький, І.Крип'якевич та ін.) творили ядро його історичної школи [48, с.19].

Складність об'єктивних умов, в яких перебувала українська наука кінця ХІХ початку ХХ століть в Галичині, а саме відсутність належної матеріальної допомоги з боку держави, не могли сприяти організаційному становленню української наукової школи на базі Львівського університету – номінально австрійського, а фактично польського (в Західній Європі якраз університети були базою кристалізації наукових шкіл). Це було причиною того, що Львівська історична школа М.Грушевського опиралась перш за все на НТШ, його історично-філософську секцію. Виключення української історії зі сфери університетської науки, на думку М.Грушевського, прирекли її на аматорські досліди, а відсутність наукового регулятора, яким є академічна наука, привели до зниження критично-методологічних критеріїв історичних праць [14, с.52]. М.Грушевський своєю історичною школою заклав солідну інституційну базу під дослідження рідної історії, сприяючи науково-критичному опрацюванню її проблем.

Головними формами організаційної діяльності школи М.Грушевського, її творчим осередком були засідання історичного семінару у Львівському університеті та історично-філософської секції НТШ під його керівництвом. Особливо багато учні почерпували на історичних семінарах-вправах. “Там обговорювався, – згадує учень М.Грушевського М.Чубатий – не тільки саме предмет семінарійної праці, але також так конечно потрібні методи історичного досліду та джерелознавства” [60, с.78–79]. Широка методологічна кругозору М.Грушевського, його вміння надавати своїм семінарським вправам новаторського характеру сприяли ґрунтовному оволодінню учнями науковими методами дослідження. Проблемі методології та методиці історичних досліджень вчений не присвятив спеціальних праць, проте його міркування з цього приводу знаходимо у багатьох роботах М.Грушевського, що дозволяє реконструювати його візію зазначених проблем [24; 52; 54]. Можна погодитись з дослідником методології М.Грушевського, В.Тельваком, що, як і у “більшості українських істориків тієї доби, це був позитивізм “другої хвилі” з притаманним йому синтезом сцієнтизму, документальності, критичності та кумулятивності знання з одного боку, та модерністських новацій (індивідуалізм, психологізм, поліфакторність) – з іншого” [53, с.126]. Ще в 1895 р., в одній із своїх рецензій, М.Грушевський чітко зазначив значення методології: “уважав я найбільше на методологічну сторону праці; як тон, кажуть робить музику, так від метода починається наука, тому ся сторона й заслуговує особливої уваги. Всякий в праці науковій мусить виразно відрізнити факт від догадки або відомости незафактованої; фактичний вивод може постати тільки на основі фактів; на догадках і суперечних відомостях можна збудувати тільки гіпотезу, яку можна ставити тільки як гіпотезу, з резервою і яка тільки через довгу перевірку новими датами може придбати собі віру” [13, с.10]. Учений застерігав своїх учнів від міфологізації минулого, а така небезпека існувала, оскільки “під впливом суспільно-політичних і науково-пізнавальних чинників – зазначає проф. Л.Зашкільняк – поширились неоромантичні підходи до минулого, що проявлялися в ідеалізації і модернізації подій та явищ минулого на догоду тогочасним політичним завданням” [25, с.239]. Врешті неоромантичних впливів не уникла у той час жодна європейська національна історіографія, в тому числі польська та українська,

для яких питання соціальних функцій історії було нерозривно пов'язано з ідеологією і політикою [26, с.278]. М.Грушевський закликав рішуче засуджувати всякі прояви легковаження науковими вимогами, бо не бажано “дістати покоління національних Нарцисів... самозалюблених, до затрати всякої об'єктивності” [9, с.186]. Серед основних принципів історичного дослідження вчений звертав найбільшу увагу на об'єктивне та критичне ставлення до предмету дослідження. “Розуміється, не утворення легенди – зазначає М.Грушевський – не вироблення іконного лику мусить бути завданням, а вірне, історичне пізнання дійсності, живої реальної одиниці, що відбила в собі епоху... ми не іконописці, а історики” [10, с.169]. М.Грушевський вмів направляв наукову роботу своїх учнів, підтримував їх начинання, правильно оцінював здобутки, допомагав їм через наукові праці реалізувати себе як особистості. Більшість з них згодом стали дійсними членами НТШ. Серед них бачимо прізвища С.Томашівського (став дійсним членом в 1898 р.), М.Кордуби (1903 р.), І.Кревецького (1907 р.), І.Крип'якевича (1911 р.), І.Джиджори (1913р.) [1, арк.25, арк.49, арк.73 зв] та інші. Вибір дійсним членом був справжнім науковим відзначенням наукового доробку молодих дослідників.

Важливу роль в процесі інституалізації української історіографії в Галичині відіграла фахова наукова періодика як його інтегральна складова. Об'єктивна необхідність у налагодженні творчих контактів між науковцями та у поширенні їхніх праць диктувала необхідність нових організаційних структур, активізації видавничої діяльності, яка б прискорила обіг наукової інформації і забезпечила більш енергійне входження українських досліджень у європейський науковий простір. Саме це завдання вирішували різноманітні видання НТШ: “Записки НТШ”, “Жерела до історії України-Руси”, “Етнографічний збірник”, “Матеріали до української етнології”, “Україно-руський архів” та інші. Серед цих видань особливе місце за науковим насиченням, тематичною різноманітністю, академічним характером, регулярністю друку належить “Запискам НТШ”, котрі стали, за влучним висловом І. Колесник, фактично “центральною органом українознавства” [37, с.57]. Дослідники зауважили цікавий факт майже одночасної появи в другій половині ХІХ ст. різних наукових журналів історичного профілю в країнах Європи (що виглядає як загальна тенденція у тогочасній європейській історіографії). Так з'являються французький “Revue Historique” (1876 р.), англійський “English Historical Review” (1887 р.), польський “Kwartalnik Historyczny” (1887 р.), “Историческое обозрение” (1891 р.), наші “Киевская Старина” (1891 р.) та “Записки НТШ” (1892 р.) [51, с.320]. Немає сумніву, стверджує Л. Винар, що видання НТШ того часу не поступалися науковим рівнем і кількістю перед виданнями інших академій наук. Видання Товариства охоплювали всі важливі царини науки й виразно демонстрували перед світом самобутність українського народу [6, с.44].

Таким чином наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. відбувся поступовий перехід від поодиноких індивідуальних історичних пошуків до організованого, колективного, більш системного дослідження української історії. Відсутність координації наукової праці та постійних контактів між дослідниками протягом ХІХ ст., а також брак відповідної інституційної організації, завдяки якій можна було б реалізувати певні проекти спільними зусиллями, значно стримували науковий поступ. В 90-х роках ХІХ ст. українська історіографія ввійшла в якісно новий період свого розвитку, період інституалізації та професіоналізації, який позначився важливими теоретико-методологічними змінами, розбудовою організаційно-інституційних основ науки: заснуванням кафедр історії України у Львівському університеті (1894 р.), перетворенням Товариства ім. Т.Г.Шевченка на наукове (1892 р.), вагомих представленням наукового доробку через власні фахові видання, збільшенням кількості професійних істориків та формування першої історичної школи у Львові під керівництвом М.Грушевського. Отже на рубежі ХІХ–ХХ ст. у національно-культурній поліфонії Львова став відчутним голос

українського науково-інтелектуального життя, як інтегральної частини європейської науки.

1. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 42. арк. 25, арк. 49, арк. 73 зв.
2. Аркуша О. Русофілство в Галичині в середині XIX – на початку XX століть.: генеза, етапи розвитку, світогляд / О. Аркуша, М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 231–268.
3. Барвінський О. Ілюстрована історія Русі од найдавніших до нинішніх часів / О. Барвінський. – Львів, 1890. – 282 с.
4. Біографічні дані про перших дійсних членів НТШ // Хроніка НТШ. – 1900. – Ч. 1. – С. 52–98.
5. Борчук С. Галицькі землі в археологічних студіях Ісидора Шараневича / С. Борчук // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип. 1. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 13–21.
6. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка. 1892–1930 / Л. Винар. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1970. – 111 с.
7. Возняк М. Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії / М. Возняк. – Львів : Новий час, 1924. – 180 с.
8. Грицак Я. “Яких то князів були столиці в Києві?”...: до конструювання історичної пам’яті галицьких українців у 1830–1930-і роки / Я. Грицак // Україна модерна. – Львів, 2001. – Ч. 6. – С. 77–95.
9. Грушевський М. Історія й її соціально-виховуюче значення // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К. : Т-во “Знання” України, 1991. – 240 с.
10. Грушевський М. Костомаров і новітня Україна / М. Грушевський // Український історик. – 1984. – Ч. 4. – С. 148–170.
11. Грушевський М. Наукова діяльність Товариства імені Шевченка в 1896 і 1897 рр. Записка для загального збору 1898 р. / М. Грушевський // Записки НТШ. – 1898. – Т. 21. – С. 10–17.
12. Грушевський М. Наша політика: Матеріали до історії конфлікту в НТШ 1913 року / М. Грушевський ; упорядн. Л. Винар. – Нью-Йорк ; Дрогобич : Коло, 2003. – 244 с
13. Грушевський М. Рецензія на: В. Коцовський Історико-літературні замітки до “Слова о полку Ігоревім”. – Львів, 1893 / М. Грушевський // Записки НТШ. – Т. V. – 1895. – С. 9–11.
14. Грушевський М. Справа українських катедр і наші наукові потреби / М. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Річник X. – Т. XXXVII. – Кн. I. – С. 42–57.
15. Грушевський М. Три академії / М. Грушевський // Вісник Академії Наук України. – 1991. – № 11. – С. 89–99.
16. Грушевський М. Українсько-руські наукові курси / М. Грушевський // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. – Львів : Світ, 2002. – Т. 1. – С. 246–255.
17. Грушевський М. С. Автобіографія / М. Грушевський // Великий Українець : матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К. : Веселка, 1992. – С. 197–213.
18. Грушевський М. С. Ісидор Шараневич – заслужений галицький історик / М. Грушевський // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1902. – Т. 45. – Кн. 1. – С. 12–14.
19. Дашкевич Я. Михайло Грушевський і початки організації української науки / Я. Дашкевич // Вісник Академії Наук УРСР. – 1991. – № 9. – С. 52–60.
20. Дидицький Б. Народная история Руси от начала до новейших времен / Б. Дидицький. – Львов, 1868, 1870, 1875. – Часть 1, 2, 3.
21. Дмитренко М. Українська фольклористика другої половини XIX століття: школи, постаті, проблеми / М. Дмитренко. – К. : Сталь, 2004. – 384 с.
22. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право / Д. Дорошенко. – К. : Українознавство, 1996. – 257 с.
23. Зашкільняк Л. Іван Вагилевич на тлі свого часу та історіографії / Л. Зашкільняк // Багатокультурне історичне середовище Львова у XIX і XX століттях. – Л. ; Жешув, 2006. – Т. IV. – С. 146–153.
24. Зашкільняк Л. Методологічні погляди Михайла Грушевського / Л. Зашкільняк // Україна модерна. – 1999. – Ч. 2–3. – С. 233–253.
25. Зашкільняк Л. Польська історія та історіографія кінця XIX – початку XX ст. в оцінці галицьких українських істориків / Л. Зашкільняк // Багатокультурне історичне середовище Львова у XIX і XX століттях. – Л. ; Жешув, 2005. – Т. III. – С. 231–244.
26. Зашкільняк Л. Стосунки між українськими і польськими істориками на зламі XIX і XX століть / Л. Зашкільняк // Багатокультурне історичне середовище Львова у XIX і XX століттях. – Л. ; Жешув, 2004. – Т. II. – С. 272–294.
27. Зашкільняк Л. Формування новочасної української історіографії в Галичині у XIX столітті / Л. Зашкільняк // Багатокультурне історичне середовище Львова у XIX і XX століттях. – Л. ; Жешув, 2007. – Т. V. – С. 42–53.

28. Звернення комітету НТШ до громадськості в справі збирання грошей для утворення Української Академії Наук // М. С. Грушевський і Асадеміа: ідея, змагання, діяльність / П. Сохань, В. Ульяновський, С. Кіржаєв, – К., 1993. – 321 с.
29. Зубрицький Д. Історія древнього Галичско-руського князства / Д. Зубрицький. – Львов : Типографія Ставропигіанская, 1852. – Часть 1. – 210 с.
30. Зубрицький Д. Начало унии / Д. Зубрицький // Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете. Год третий. – М., 1847–1848. – Кн. 7. – С. 1–82.
31. Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / Д. Зубрицький. – Львів : Центр Європи, 2001. – 640 с.
32. Зубрицький Д. Галицкая Русь в XVI веке / Д. Зубрицький // Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете. – М., 1862. – Кн. 3 (Июль-Сентябрь). – С. 1–84.
33. Ільницький В. Стародавній Звенигород / В. Ільницький. – Львов, 1861. – 23 с.
34. Ільницький В. Стародавня Теревовля / В. Ільницький. – Львів, 1862. – 38 с.
35. Качала С. Коротка історія Руси / С. Качала. – Тернополь, 1886. – 168 с.
36. Киричук О. Львівський Ставропійський інститут у громадському житті Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / О. Киричук. – Львів, 2001. – 186 с.
37. Колесник І. Українська історіографія ХVІІІ – початок ХХ століття / І. Колесник. – К. : Генеза, 2000. – 254 с.
38. Комаринець Т. Ідейно-естетичні основи українського романтизму (проблема національного й інтернаціонального) / Т. Комаринець. – Львів : Вища школа, 1983. – 222 с.
39. Кравець М. С. І. Шараневич / М. Кравець // Архіви України. – 1969. – № 4. – С. 52–54.
40. Крип'якевич І. П. Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.): Огляд публікацій / І. П. Крип'якевич. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 83 с.
41. Крупницький Б. Д. Історіознавчі проблеми історії України / Б. Крупницький. – Мюнхен : УВУ, 1959. – 228 с.
42. Куций І. П. Українська науково-історична думка Галичини (1830–1894 рр.): рецепція національної історії / І. П. Куций. – Тернопіль : Джура, 2006. – 220 с.
43. Кучер Р. В. Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка: два ювілеї / Р. В. Кучер. – К. : Наук. думка, 1992. – 111 с.
44. Макарчук С. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина ХІХ ст. – 1914 р.) / С. Макарчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип. 32. – С. 82–98.
45. Орлевич І. “Руська трійця” і Денис Зубрицький / І. Орлевич // Шашкевичіана. Збірник наукових праць / ред. кол.: Я. Ісаєвич, М. Ільницький (відп. ред.) та ін. Вип. 3–4. – Львів-Вінніпег, 2000. – С. 197–205.
46. Партицький О. Скандинавщина в давній Русі / О. Партицький. – Львів : друкарня Товариства ім. Шевченка, 1887. – 205 с.
47. Партицький О. Старинна історія Галичини / О. Партицький. – Т. І. (Від VII-го віку перед Христом до року 110 по Христі). – Львів, 1894. – 372 с.
48. Педич В. Історична школа Михайла Грушевського у Львові / В. Педич. – Івано-Франківськ, 1997. – 208 с.
49. “Руська Трійця” в історії суспільно-політичного руху і культури України / В. І. Горинь, О. А. Купчинський [та ін.], відп. ред. Ф. І. Стеблій. – К. : Наукова думка, 1987. – 339 с.
50. Sprawozdane pro діяльність і розвиток Наукового товариства імени Шевченка // Записки НТШ. – 1893. – Т. 2. – С. 173–189.
51. Тельвак В. “Kwartalnik Historyczny” – феномен інституції (кінець ХІХ-початок ХХ ст.) / В. Тельвак // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки / ред. В. А. Смолій. – К. : НАН України, 2005. – Вип. 1. – 2005. – С. 317–333.
52. Тельвак В. Інституційні та теоретичні засади української історичної науки на зламі ХІХ – ХХ ст. в науковій діяльності Михайла Грушевського / В. Тельвак // Історія та історіографія в Європі. Вип. 3: Історична наука як засіб легітимації в Україні та в Німеччині в ХХ столітті. – Київ, 2004. – С. 107–115.
53. Тельвак В. Михайло Грушевський як дослідник української історіографії / В. Тельвак, В. Тельвак. – К. ; Дрогобич, 2005. – 334 с.
54. Тельвак В. В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ століття) / В. Тельвак. – Нью-Йорк : [Б.в.]; Дрогобич : Дрогобицька міська друкарня, 2002. – 236 с.
55. Франко І. Руська історична бібліотека / І. Франко // Франко І. Я. Зібрання творів : у 50 т. – К. : Наук. думка, 1985. – Т. 46, Кн. 1. – С. 563–564.
56. Франко І. Як я став “казенним радикалом” / І. Франко // Життя і слово. – Львів, 1896. – Т. 5. – 104 с.
57. Целевич Ю. Історія Скиту Манявського / Ю. Целевич. – Львів, 1887. – 136 с.
58. Целевич Ю. Опришки / Ю. Целевич // Розвідки про народні рухи на Україні-Русі ХVІІІ віці / Руська історична бібліотека. – Львів, 1897. – Т. ХІХ. – С. 155–295.

59. Чорновол І. Олександр Барвінський у контексті розвитку історичної науки в Галичині / І. Чорновол // Багатокультурне історичне середовище Львова у XIX і XX століттях. – Л. ; Жешув, 2004. – Т. II. – С. 272–294.
60. Чубатий М. Додаткові спомини про Михайла Грушевського з 1912–1914 рр. / М. Чубатий // Український історик. – 1975. – Ч. 3–4. – С. 78–80.
61. Шараневич І. История Галицко-Володимирской Руси. От найдавейших времен до року 1453 / І. Шараневич. – Львов, 1863. – 462 с.
62. Шараневич І. На котром местци стояв Галич? / І. Шараневич // Зоря. – Львов, 1880. – Ч. 10–13.
63. Шараневич І. Староруский княжий город Галич / І. Шараневич. – Львов, 1880. – 57 с.
64. Шеллінг Ф. В. Про сутність німецької науки / Ф. Шеллінг // Мислителі німецького романтизму / упор. Л. Рудницький та О. Фешовець. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 354–383.

В статъе рассматривается процесс методологической эволюции галицкой украинской историографии XIX в., ее институализация на рубеже XIX – XX вв., роль в этом процессе деятельности Научного общества имени Т.Г.Шевченка, а также научной и организационной работы его главы Михаила Грушевского.

Ключевые слова: историография, русофильство, москвофильство, Научное общество имени Т.Г.Шевченка, Михаил Грушевский.

The article deals with the process of methodological evolution of the Ukrainian historiography of the 19-th century in Halychyna, its institutionalization on the verge of the 19-th-20-th centuries, the role of T. Shevchenko's Scientific Society and M. Hrushevsky organizational and scientific activity as its head.

Keywords: historiography, Russophilia, Moscowphilia, T. Shevchenko's Scientific Society, Mykhailo Hrushevsky.

УДК 329.8 (477)

ББК 66.62

Андрій Міщук, Мар'яна Міщук

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УРП-УСРП: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА БАЗА

Стаття присвячена аналізу сукупності (системі) джерел суспільно-політичної діяльності Української радикальної партії, однієї з найбільш активних у політичному відношенні партій в соціально-політичному житті Західної України в 1918–1926 рр. Показано, що основу джерельної бази складають архівні матеріали (містять інформацію про діяльність центральних партійних органів радикальної партії, її повітових та місцевих осередків), спогади, збірники та публікації програмних документів, а також тогочасна преса.

Ключові слова: джерела, політичне життя, політичні сили, архівне джерело, мемуари, преса, програмний документ.

На території Західної України в 20–30 рр. XX ст. діяли десятки партій та громадських організацій. Найбільшим авторитетом серед українського населення користувалися політичні сили національно-державницького табору, адже визначальним чинником суспільно-політичного життя на західноукраїнських землях зазначеного періоду стала боротьба за незалежність.

Помітну роль у формуванні ідеології національно-визвольного руху відіграла Українська радикальна партія (далі – УРП), яка з 1926 р. унаслідок об'єднання з волинською групою Української партії соціалістів-революціонерів, стала називатись Українською соціалістично-радикальною партією (далі – УСРП).

В умовах польського окупаційного режиму, перебуваючи на легальному становищі, УРП-УСРП виражала національні інтереси українського народу. Радикальна партія зуміла поєднати у своїй програмі проблеми національного та соціального визволення українців. Її стратегічною метою була боротьба за соборну суверенну українську державу. Досвід УРП-УСРП набуває особливої актуальності у контексті сучасної суспільно-політичної ситуації в Україні. Потреба вивчення даної проблематики зумов-

лена також відсутністю наукових праць, де було б цілісно досліджено радикальну партію. Варто відзначити, що з усіх найвпливовіших західноукраїнських політичних сил міжвоєнного періоду УРП-УСРП залишається найменш дослідженою.

Тому неупереджений аналіз джерельної бази дослідження даної проблеми на сьогодні становить значний науковий інтерес. Межі джерельної бази, її склад і характер визначаються проблематикою і характером дослідження.

Сучасне розуміння партій почало формуватися в ХІХ – початку ХХ ст. Методологічні конструкції розроблені в класичних теоріях М.Вебера, Р.Міхельса, М.Острогорського. Серед вітчизняних дослідників в галузі партіології слід відзначити А.Колодій, М.Кугутяка, І.Монолатія, М.Москалюка, Ю.Остапця, А.Пахарєва, С.Рябова, Ю.Шведу.

Метою дослідження є комплексне, об'єктивне висвітлення й аналіз джерельної бази теоретико-ідеологічних засад УРП-УСРП та організаційно-практичної діяльності її членів в умовах національно-визвольної боротьби населення західноукраїнських земель міжвоєнного періоду.

Джерельна база має два основних рівня: а) первісна, або початкова, джерельна база, що сформувалася паралельно з подіями чи невдовзі після них.; б) реальна джерельна база — джерельний корпус або комплекс джерел, що зберігся до наших днів.

Реальна джерельна база ділиться на дві великі підгрупи: 1) актуалізована джерельна база, тобто історіографічно засвоєна шляхом публікацій археографічного характеру, аналізу або цитування в наукових дослідженнях; 2) потенційна джерельна база, що реально існує, але невідома історикам. Реальна база неухильно збагачується в результаті пошуку, виявлення існуючих, але ще не відомих і не залучених до наукового обігу джерел, поповнення за рахунок створення нових пам'яток, що відкладаються у процесі діяльності людей. Увесь комплекс виявлених архівних та опублікованих документів та матеріалів відповідно до джерелознавчих вимог, умовно можна згрупувати таким чином: документальні архівні матеріали; документи громадських організацій; мемуари; періодична преса.

Джерельну базу дослідження склали неопубліковані документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (м. Київ) (далі – ЦДАГОУ) [1; 2; 3; 4], Центральному державному історичному архіві України у м. Львові (далі – ЦДАУ у м. Львові) [5; 6; 7; 8]. В архівних фондах збереглися відомості про численні віча, народні збори, організовані УРП –УСРП на західноукраїнських землях.

Діяльність місцевих та повітових партійних організацій УРП-УСРП партії відображають матеріали, які знаходяться у Волинському (ф.46) [9; 10; 11; 12; 13; 14], Івано-Франківському (ф.2) [15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 26], Львівському (ф.1) [27; 28; 29; 30] та Тернопільському (ф.231) [31; 32; 33; 34; 35; 36] обласних державних архівах. Чимало матеріалів опрацьовано і у наукових бібліотеках Львівського національного університету імені Івана Франка та Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Івано-Франківської державної обласної наукової бібліотеки імені Івана Франка.

Велику кількість використаних документів з суспільно-політичної діяльності УРП-УСРП виявлено у Державному архіві Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). Це можна пояснити тим, що основним тереном функціонування радикалів було Станіславське воєводство. Зазначимо, що окремого фонду в якому були б зібрані документальні матеріали про радикальну партію не має. Однак, на особливу увагу заслуговує фонд 2 (Станіславське воєводське управління) ДАІФО. Саме тут зберігаються документи УРП-УСРП та її допоміжних партійних організацій: протоколи з'їздів, конференцій, нарад, засідань керівних органів партії (Головної Управи, Головного Секретаріату) та місцевих організацій (спр. 1333 – “Информация Львовского воєводского управления о состоявшейся краевой конференции украинской социалистической радикальной пар-

тии в связи с выборами в польский сейм и сенат” [26]); партійні програми, статuti (спр. 579 – “Устав и программа УСРП. Сведения поветовых староств о деятельности УСРП во время выборов в Польский парламент” [22]), платформи, положення, комунікати, обіжники, звернення, заклики, звіти, резолюції, відозви, заяви, а також доповіді, реферати, виступи партійних діячів та радикальних послів у польському сеймі; протоколи з’їздів, нарад, засідань, доповіді, резолюції та інші документи політичних та громадських організацій, що мали зв’язки з радикальною партією.

Цікаву, проте не позбавлену суб’єктивізму, інформацію надають щотижневі та місячні звіти про політичне становище в краї (спр.201 – “Месячные отчеты поветовых староств о деятельности политических партий, профессиональных союзов, о забастовочном движении на территории поветов Станиславского воеводства за II полугодие 1924 года” [17] і т. д.), донесення Міністерства внутрішніх справ Польщі, польських адміністративних властей Волинського, Львівського, Станіславського та Тернопільського воеводств про діяльність УРП-УСРП та інших політичних партій (спр. 357 – “Сведения Министерства Внутренних дел о наличии украинских буржуазно-националистических партий на территории Польши” [18], спр. 359 – “Сведения поветовых староств о деятельности “Украинской радикальной партии” (УРП) в поветах Станиславского воеводства” [19]).

У фондi 68 (Станіславское воеводское управление государственной полиции, город Станислав) виявлено щотижневі звіти повітових управлінь держполіції про діяльність політичних партій, профсоюзів на території Станіславського воеводства. Всі ці матеріали надають конкретні дані про організацію, програмні завдання УРП-УСРП, практичну роботу її членів.

Фонд 6 (Центральний Комітет Комуністичної партії Західної України) ЦДАГОУ послуговував важливим джерелом для вивчення взаємовідносин між різними політичними силами краю (націонал-демократами, соціалістами-радикалами, комуністами). Однак, варто відзначити той факт, що вже сама назва фонду вказує на певну тенденційність при подачі матеріалів (УРП-УСРП, УНДО зображаються виключно як “буржуазно-націоналістичні” партії).

Цінні джерела при дослідженні зазначеної проблематики почерпнуто з фонду 309 (Наукове товариство ім. Т.Шевченка) ЦДІАУ у м. Львові в якому зосереджено матеріали з’їздів, конференцій українських політичних партій міжвоєнного періоду.

Велика кількість документів і матеріалів про різноманітні аспекти діяльності радикалів знаходиться у Державному архіві Тернопільської області (далі – ДАТО). Зокрема у фондi 231 (Тернопільське воеводське управління, м. Тернопіль) подано донесення органів державної поліції і повітових староств про організовані послами УРП-УСРП зібрання та мітинги (спр.574 – “Донесения органов государственной полиции и поветовых староств о деятельности УСРП на территории воеводства” [31]); програму та організаційний статут УСРП, прийнятий на ХХХІІ партійному конгресі (спр. 2063 “Программа и организационный устав националистической УСРП, принятый на 32 конгрессе УСРП” [35]), а у фондi 287 (Прокуратура Тернопільського окружного суду) містяться щотижневі звіти Тернопільського воеводського управління про політичну обстановку та стан безпеки і порядку на території воеводства.

Чимало цінного фактологічного матеріалу зосереджено у фондах Державних архівів Волинської (далі – ДАВО) (звіти повітових староств та їх переписка із воеводською поліцією (для прикладу можна виділити справу 1525 – “Переписка с воеводской полицией и поветовыми староствами о деятельности УСРП” [12]); циркуляри радикальної партії в організаційних справах (спр. 1827 – “Списки членов УСРП. Циркуляры этой партии по организационным вопросам” [13]) і Львівської (далі – ДАЛО) областей (звіти Міністерства внутрішніх справ, ситуаційні звіти воеводських управлінь, донесення поліційних органів про розповсюдження листівок та агітацію проти участі

українців у переписі населення – спр.348 “Донесение полицейских органов о совещаниях представителей украинской трудовой и радикальной партии” [30]).

Істотне доповнення до архівних джерел надають збірники документів з історії української політичної думки, які містять певний документальний матеріал із досліджуваної проблеми. Ідеологічною заангажованістю щодо характеристики політичних партій (УРП-УСРП розглядається виключно як “буржуазна”, “соціалістично-угодовська” партія) відзначається збірник документів “Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917–1939” [38]. Діяльність українських державницьких сил, у тому числі й радикальної партії, висвітлено у збірнику документів і матеріалів під назвою “Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. Документи і матеріали” [63], укладеному діаспорними істориками. Окремі моменти парламентської роботи радикалів, зокрема виступ Л.Бачинського на відкритті сейму, містить “Альманах Станіславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станіслава і Станіславщини” [37]. Об'єктивно відтворити тогочасну суспільно-політичну ситуацію допомагає “Збірник законів (розпорядків) та обіжників проголошених Державним Секретаріатом Західно-Української Народної Республіки” [41]. Передвиборним кампаніям і виборам до сейму та сенату 1928 р. українських політичних сил, у тому числі УСРП, присвячений збірник “Mniejszości narodowe w wyborach do sejmu i senatu w r. 1928” [65]. Цінний матеріал про окремі організаційні засади УСРП, зокрема, про відносини в середині партії, партійну дисципліну та покарання в разі її порушення, подано у зібраних членом соціалістичної партії О.Когутом документах під назвою “Партійний суд” [48]. Окремі аспекти суспільно-політичної діяльності соціалістів-радикалів, зокрема їх культурно-просвітня діяльність в товаристві “Просвіта” подано у збірнику “Товариство “Просвіта” в рр. 1933–1935. Звідомлення з діяльності за час від 1 січня 1933 до 31 грудня 1935” [62]. Вагомий документальний матеріал з історії партійно-політичного руху західноукраїнських земель 1918–1929 рр. відображено у другому томі видання “Українська націонал-демократія (1918–1939)” професора М.В.Кугутяка [44].

Цінним, хоча й не позбавленим певного суб'єктивізму, джерелом є спогади одного з найактивніших діячів та голови УСРП (1930–1939 рр.), адвоката, депутата галицького сейму і польського сенату (1928–1935 рр.) І.Макуха [46]. Будучи безпосереднім учасником тогочасних суспільно-політичних подій доктор Макух подає детальну інформацію про їх перебіг.

Члени УРП-УСРП були твердо переконані в тому, що кожна політична партія повинна мати певний план своєї діяльності – програму. Саме тому радикали велику увагу приділяли публікаціям програмних документів партії. Велику інформативну цінність з-поміж них становлять: “Платформа Української Радикальної Партії” [51], “Право народу. Приступний виклад програми Української Соціалістично-Радикальної Партії (УСРП)” [54], “Програма руско-української радикальної партії принята на краєвім з'їзді партійнім у Львові 29 грудня 1895” [55], “Програма Української Радикальної Партії (Проект редакційної колегії Гол. Управи У.Р.П. з р. 1922)” [56] та “Чого хоче Українська Соціалістично-Радикальна партія” [64]. Ці матеріали надають нам конкретні дані про організацію, мету, завдання УРП-УСРП та засоби їх реалізації, відображають бачення радикалами майбутнього державного ладу України, розв'язання соціально-економічних проблем та розвиток культурно-просвітнього життя українців

Особливе місце за чисельністю та інформативністю в джерельній базі займають матеріали української та польської періодики досліджуваного періоду. Друкованими органами УРП-УСРП були: “Народ” (виходив з 20 лютого 1919 р. як тижневик (8 номерів), а з 24 квітня до 25 травня – щоденно), “Громадський голос” (у 1922 р. Відновлено видавництво цього партійного органу, головним редактором якого став спочатку О.Павлів (1922–1928 рр.), а згодом (1929–1939 рр.) – М.Стахів). Крім того радикали видавали “Живе Слово”, двотижневик “Жіноча Громада” (1930–1939 рр.) головним

редактором якого була Ф.Стахова та “Молоді Каменярі” – журнал для юнацтва, який спочатку (1928–1932 рр.) виходив як місячний додаток до “Громадського голосу”, а з 1932 р. як самостійний журнал під назвою “Каменярі”. З метою підвищення рівня політичної свідомості населення краю на сторінках цих часописів автори роз’яснювали переваги демократії й соціалізму (К.Коберський “Два напрями соціалізму” [42], М.Стахів “Демократія, соціалізм та національна справа” [57–60]) та недоліки комунізму й фашизму (О.І.Бочковський “Диктатура – стара річ” [39; 40], вказували на потребу консолідації (“Консолідація народоправних сил. Утворення Українського Соціалістичного Бльоку” [43], “На дорозі зєднання соціалістичних сил” [47]), перебудову суспільного устрою (“Переустрій суспільного ладу” [50], “Політична і суспільна революція” [52], Правник “Форма державного устрою в минувшині й теперішності” [53]), залучення до активного політичного життя (Л. “Кілька заміток про політику” [45], “Партійність і безпартійність” [49], Ф.Стахова “Жінка і політика” [61]), відображали основні етапи боротьби галицьких радикалів за незалежність України (“Великий спомин”, “Національна Рада”, “Наші завдання”), публікували заяви, звернення, промови активних членів радикальної партії, комунікати, постанови та резолюції з’їздів, містили чимало розвідок, присвячених питанням економічного (статті Л.Бачинського, І.Блажкевич), культурно-просвітнього (І.Власовський “Українське шкільництво в урядовім світлі на Волині”) розвитку західноукраїнських земель. В зазначених вище друкованих органах існували окремі рубрики: “Дописи з місць”, “Організаційний рух”, “Організаційні справи” та “Політичний і освідомлюючий рух” (“Громадський голос”); “Рух молоді” (“Каменярі”); “З життя Жіночих Громад” (“Жіночий голос”), які постійно інформували про важливі події, що відбувалися безпосередньо у середовищі УРП-УСРП та її допоміжних партійних організацій. Зокрема, опрацювання рубрик “Дописи з місць”, “Організаційний рух” та “Організаційні справи” при використанні структурно-функціонального методу дає змогу дослідити організаційну структуру УРП-УСРП та розглянути УРП-УСРП як цілісну систему.

Неодноразово на шпальтах пресових органів інших західноукраїнських політичних партій, таких як “Діло”, “Нова Зоря” зустрічаємо важливу інформацію про діяльність УРП-УСРП. Не оминали увагою діяльність партії польська періодика міжвоєнного періоду: “Sprawy narodowościowe”, “Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych”, “Biuletyn polsko-ukraiński”, “Wszystkie Stronnictwa”. Так, зокрема, видання “Sprawy narodowościowe” у кожному номері подавало хроніку з суспільно-політичного, соціально-економічного та культурно-просвітницького життя національних меншин Польщі, у тому числі й українців. Варто відзначити, що за інформативною цінністю періодична преса займає особливе місце при висвітленні УРП-УСРП. Аналіз матеріалів дає змогу охарактеризувати не лише загальну суспільно-політичну ситуацію, а й практичну діяльність радикалів та її реальні наслідки.

Отже, характеристика джерельної бази засвідчує потребу залучення та використання архівних документів, що зберігаються в установах Національного архівного фонду України, мемуарів, матеріалів періодичної преси, адже саме вони, в значній мірі, складають основу дослідження. Основу джерельної бази дослідження склали матеріали ЦДАГОУ, ЦДІАУ у м. Львові, ДАВО, ДАІФО, ДАЛО, ДАТО (містять інформацію про діяльність центральних партійних органів радикальної партії, її повітових та місцевих осередків), спогади, збірники та публікації програмних документів, а також тогочасна преса.

1. Центральний державний архів громадських об’єднань України, ф. 6 (Центральний Комітет Комуністичної партії Західної України), оп. 1, спр. 31 (Справки, информации, проект программы, переписка, воззвания и другие документы Украинского национально-демократического объединения (УНДО)), 241 арк.
2. Там само, ф. 6, оп. 1, спр. 177 (Статьи о национальной политике на Западной Украине), 283 арк.

3. Там само, ф. 6, оп. 1, спр. 265 (Протоколы заседания Центрального Комитета УНДО, статьи, переписка и др. материалы о деятельности буржуазно-националистической партии (УНДО)), 97 арк.
4. Там само, ф. 6, оп. 6–1, спр. 308 (Материалы Украинской социал-радикальной партии), 37 арк.
5. Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 146 (Галицьке намісництво, м. Львів 1772–1921 рр.), оп. 8 (Президіальний відділ (1900–1928 рр.)), спр. 3808 (Донесення староств і поліційних влад, листування з Міністерством внутрішніх справ про страйки і демонстрації робітників залізниці (1900–1921)), 126 арк.
6. Там само, ф. 205, оп. 1, спр. 635 (Оперативні донесення окружного командування державної поліції у Львові про політичне становище за грудень 1921 р.), 27 арк.
7. Там само, ф. 309 (Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів 1873–1939, 1941–1944 рр.), оп. 1 (1757–1946 рр, копії з 1741 р.), спр. 2602 (Письмо группы членов Украинской радикальной партии о работе партийного съезда), 2 арк.
8. Там само, ф. 309, оп. 1, спр. 2603 (Доповідь депутата сейму Матчана на зїзді партії українських радикалів, 1932), 15 арк.
9. Державний архів Волинської області, ф. 46 (Волинське воєводське управління, м. Луцьк), оп. 9, спр. 647 (Копия информации Львовского воеводского управления о съезде членов УСРП во Львове), 10 арк.
10. Там само, ф. 46, оп. 9, спр. 409 (Доклад о состоянии и развитии УСРП и программа партии), 48 арк.
11. Там само, ф. 46, оп. 9, спр. 648 (Информация о деятельности Украинской социалистической радикальной партии), 23 арк.
12. Там само, ф. 46, оп. 9, спр. 1525 (Переписка с воеводской полицией и поветовыми староствами о деятельности УСРП), 84 арк.
13. Там само, ф. 46, оп. 9, спр. 1827 (Списки членов УСРП. Циркуляры этой партии по организационным вопросам), 96 арк.
14. Там само, ф. 46, оп. 9, спр. 2325 (Информации поветовых старост Волинского воеводства о деятельности УСРП), 120 арк.
15. Державний архів Івано-Франківської області, ф. 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіслав), оп. 1, спр. 70 (Периодические отчеты поветовых староств о политической обстановке, состоянии безопасности, деятельности политических партий и союзов в поветах Станиславского воеводства за 1922 год. Т. I), 187 арк.
16. Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 70 а (Периодические отчеты поветовых староств о политической обстановке, состоянии безопасности, деятельности политических партий и союзов в поветах Станиславского воеводства за 1922 год. Т. II.), 292 арк.
17. Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 201 (Месячные отчеты поветовых староств о деятельности политических партий, профессиональных союзов, о забастовочном движении на территории поветов Станиславского воеводства за II полугодие 1924 года), 386 арк.
18. Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 357 (Сведения Министерства Внутренних дел о наличии украинских буржуазно-националистических партий на территории Польши), 32 арк.
19. Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 359 (Сведения поветовых староств о деятельности “Украинской радикальной партии” (УРП) в поветах Станиславского воеводства), 132 арк.
20. Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 425 (Сведения поветовых староств и воеводского управления государственной полиции о деятельности украинской социалистической партии, украинской социал-радикальной партии и других организаций и обществ на территории воеводства), 325 арк.
21. Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 549 (Донесення поветовых староств о деятельности украинских буржуазных партий “УСРП”, “УПР” и др. в Станиславском воеводстве), 38 арк.
22. Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 579 (Устав и программа УСРП. Сведения поветовых староств о деятельности УСРП во время выборов в Польский парламент), 32 арк.
23. Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 793 (Донесення поветовых староств о деятельности украинской крестьянской партии (УСРП) на территории воеводства), 54 арк.
24. Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 1333 (Информация Львовского воеводского управления о состоявшейся краевой конференции украинской социалистической радикальной партии в связи с выборами в польский сейм и сенат), 10 арк.
25. Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 1386 (Информация Львовского воеводского управления о конференции главного правления Украинской конрреволюционной партии (УСРП)), арк. 19.
26. Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 1545 (Информации Львовского воеводского управления о состоявшемся съезде украинской мелко-буржуазной партии УСРП во Львове), 16 арк.
27. Державний архів Львівської області, ф. 1 (Львовское воеводское управление), оп. 51, спр. 38 (Отчеты Краковского, Тернопольского, Станиславского воеводских управлений оп политическом положении на территории воеводств), 104 арк.
28. Там само, ф. 1, оп. 51, спр. 41 (Отчеты Любельского, Волинского воеводских управлений о политической ситуации на территории воеводств), 66 арк.

29. Там само, ф. 1, оп. 52, спр. 1165 (Ситуационные отчеты Волынского воеводского управления об общественно-политическом положении), 86 арк.
30. Там само, ф. 1, оп. 58, спр. 348 (Донесение полицейских органов о совещаниях представителей украинской трудовой и радикальной партии), 29 арк.
31. Державний архів Тернопільської області, ф. 231 (Тернопільське воєводське управління, м. Тернопіль), оп. 1, спр. 574 (Донесения органов государственной полиции и поветовых староств о деятельности УСРП на территории воеводства), 105 арк.
32. Там само, ф. 231, оп. 1, спр. 1057 (Проект устава и программа деятельности “УСРП”-Левицы и резолюции съезда этой партии), 13 арк.
33. Там само, ф. 231, оп. 1, спр. 1154 (Донесения поветовых староств о митингах и собраниях, проводимых УСРП), 8 арк.
34. Там само, ф. 231, оп. 1, спр. 1226 а (Сведения поветовых староств о деятельности УСРП), 43 арк.
35. Там само, ф. 231, оп. 1, спр. 2063 (Программа и организационный устав националистической УСРП, принятый на 32 конгрессе УСРП), 46 арк.
36. Там само, ф. 231, оп. 1, спр. 2787 (Информации поветовых староств и других воеводств Польши о деятельности УСРП), 14 арк.
37. Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини : у 2 т. Т. 2. – Нью-Йорк Париж Сідней Торонто, 1985. – 900 с.
38. Боротьба за возз’єднання Західної України з Українською РСР. 1917–1939 : зб. документів та матеріалів. – К. : Наук. думка, 1979. – 558 с.
39. Бочковський О.І. Диктатура – стара річ // Громадський голос. – 1937. – 13 листоп. – Ч. 44. – С. 3.
40. Бочковський О.І. Диктатура – стара річ // Громадський голос. – 1937. – 27 листоп. – Ч. 46. – С. 3.
41. Збірник законів (розпорядків) та обіжників проголошених Державним Секретаріатом Західно-Української Народної Республіки. – Станиславів, 1918. – 24 с.
42. Коберський К. Два напрями соціалізму // Громадський голос. – 1925. – 22 серп. – С. 2.
43. Консолідація народоправних сил. Утворення Українського Соціалістичного Бльоку // Громадський голос. – 1935. – 19 січ. – Ч. 2. – С. 2.
44. Кугутяк М. Українська націонал-демократія (1918–1939). Т. 2. – К. ; Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2004. – 704 с.
45. Л. Кілька заміток про політику // Громадський голос. – 1936. – 16 трав. – Ч. 18. – С. 2.
46. Макух І. На народній службі / І. Макух. – Детройт, 1960. – 565 с.
47. На дорозі зєднання соціалістичних сил // Громадський голос. – 1924. – 11 жовт. – С. 2.
48. Партийний суд. Документи. Зібрав О.Когут. – Станиславів: Богородчанський цїп, 1932. – 27 с.
49. Партийність і безпартийність // Громадський голос. – 1935. – 30 квіт. – Ч. 16. – С. 3.
50. Переустрій суспільного ладу // Народ. – 1919. – 30 марта. – С. 4–6.
51. Платформа Української Радикальної Партії. – Львів : Народна друкарня Манецьких, 1905. – 16 с.
52. Політична і суспільна революція // Народ. – 1919. – 13 квіт. – Ч. 8. – С. 2–4.
53. Правник. Форма державного устрою в минувшині й теперішності // Громадський голос. – 1931. – 17 січ. – Ч. 2. – С. 4–5.
54. Право народу. Приступний виклад програми Української Соціалістично-Радикальної Партії (УСРП). – Львів : Громада, 1926. – 42 с.
55. Програма руско-української радикальної партії принята на краєвім з’їзді партийнім у Львові 29 грудня 1895. – Львів, 1895. – 16 с.
56. Програма Української Радикальної Партії (Проект редакційної колегії Гол. Управи У.Р.П. з р. 1922) // Календар “Громади” на 1923 р. – С. 23–26.
57. Стахів М. Демократія, соціалізм та національна справа // Громадський голос. – 1936. – 3 жовт. – Ч. 38. – С. 6.
58. Там само. – 10 жовт. – Ч. 39. – С. 6.
59. Там само. – 17 жовт. – Ч. 40. – С. 6.
60. Там само. – 24 жовт. – Ч. 41. – С. 6.
61. Стахова Ф. Жінка і політика / Ф. Стахова // Жіночий голос. – 1937. – Січень. – С. 7.
62. Товариство “Просвіта” в рр. 1933–1935. Звідомлення з діяльності за час від 1 січня 1933 до 31 грудня 1935. – Львів : Накладом товариства “Просвіта”, 1936. – 72 с.
63. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. Документи і матеріали : у 3 т. / упоряд. Гунчак Т., Сольчаник Р. – Мюнхен, 1983. – Т. 2. – 430 с.
64. Чого хоче Українська Соціалістично-Радикальна партія. – Львів : Українська видавнича спілка “Громада”, 1926. – 47 с.
65. Mniejszości narodowe w wyborach do sejmu i senatu w r. 1928. – Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, 1928. – 329 s.

Статья посвящена анализу совокупности (системе) источников общественно-политической деятельности Украинской радикальной партии, одной из самых активных в политическом отношении

партии в социально-политической жизни Западной Украины в 1918–1926 гг. Показано, что основу источниковой базы исследования составили архивные материалы (содержащие информацию о деятельности центральных партийных органов радикальной партии, ее уездных и местных ячеек), воспоминания, сборники и публикации программных документов, а также пресса.

Ключевые слова: источники, политическая жизнь, политические силы, архивный источник, мемуары, пресса, программный документ

The article is devoted to the research the aggregate (system) sources of political activity Ukraine Radical Party, one of the most active in political respect parties' in the social-political life of the Western-Ukrainian land in the 1918–1926 year. It is shown, that the basis of information sources, the study was archival materials (containing information about the central party of the radical Party, its district and local centers), memories, collections and publishing policy documents and newspapers of that time.

Key words: sources, political life, political power, archival sources, memoirs, newspapers, policy document.

УДК 93 (477) : 94 (498)
ББК 63. 3 (4 Рум.)

Володимир Кройтор

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ПОЛІТИЦІ РУМУНІЇ (1918–1927 рр.): ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ КОНТЕНТ

В статті зроблено аналіз новітнього періоду історіографії українського питання в політиці Румунії (1918–1927 р.). Головна увага привернута висвітленню українсько-румунських політичних відносин. Вказано на кон'юнктурний характер окремих публікацій. Автор застерігає від однобічних оцінок двосторонньої проблематики. Зроблено верифікацію історіографічних концепцій даної проблематики.

Ключові слова: континуїтет, дискредитація, рудимент, кон'юнктура, маніпуляція.

Вихід на політичну арену незалежної України змінив геополітичну ситуацію на Сході Європи. Це зумовило потребу у розвитку її міжнародних зв'язків. Одне з визначальних місць у них належить сусідній Румунії, пов'язаній з Україною спільним історичним минулим. Ці обставини зумовили потребу розробити нову стратегію двосторонніх стосунків між обома державами. У значній мірі вона залежить від об'єктивної оцінки історичного минулого українсько-румунських відносин. Їх суб'єктивне, упереджене висвітлення певними політичними колами завдає шкоди конструктивному розвитку стосунків між державами, гальмує взаємовигідне співробітництво. Об'єктом особливої уваги стали історичні події після Першої світової війни.

Румунія намагається зміцнити статус держави як надійного партнера по стабільності та безпеці в Європі і вважає, що відносини з Україною мають пріоритетний характер. Обидві країни прагнуть успішно завершити соціально-економічні та політичні реформи і стати розвинутими державами. Румунія стала членом НАТО і Європейського Союзу, Україна декларує такі прагнення. На початку XXI століття Україна прискорила розвиток демократичних процесів, які потребують якісно нових засад формування її зовнішньої політики. Національна стратегія європейської інтеграції відкриває для України можливості формування нових партнерських відносин із Румунією. Перспективи розгортання українсько-румунських відносин вимагають подолання тенденційних підходів до висвітлення історичного минулого наших народів.

Дослідження українського питання в політиці Румунії між двома війнами є назрілим та актуальним завданням. Варто з'ясувати різнобічні аспекти взаємин у недалекому минулому, їх обставини, причин і наслідків, щоб уникнути непорозумінь у майбутньому. Зараз створюються сприятливі умови для наукового і всебічного висвітлення багатьох аспектів цієї проблеми.

Актуальність теми полягає також у вивченні форм і методів реалізації державної політики Румунії щодо українців у міжвоєнний період для врахування специфіки сучасних тенденцій розвитку українсько-румунських відносин у реальних умовах добросусідського, взаємовигідного співробітництва.

Зрештою, вивчення даної теми дасть можливість всебічно розкрити маловідомі сторінки історії крізь призму загальноєвропейського інтеграційного процесу, що залишились поза увагою дослідників через надмірну заідеологізованість радянської історичної науки. Це дозволить уникнути можливих ідеологічних пасток та повніше використати ресурси сучасних підходів стосовно подібної проблематики.

Метою даної статті є висвітлення історіографічного контенту українського питання в політиці Румунії другої половини 50-х – початку 90-х рр. минулого століття через призму румунсько-українських відносин, які ще в достатній мірі не стали об'єктом наукових пошуків. Ця мета реалізується на тлі виконання таких дослідницьких завдань:

- простежити історичні умови захоплення королівською Румунією українських етнічних земель у період розгортання боротьби українського народу за свою державну незалежність;
- дослідити вплив міжнародних факторів на румунську політику щодо українців і з'ясувати їх наслідки;
- розкрити суть державної політики Румунії щодо української національної меншини в різних сферах життя;
- визначити місце українського питання для румунської правлячої верхівки;
- проаналізувати взаємозв'язок історичних процесів у Румунії та Україні в загальному контексті всесвітньої історії.

Об'єктом дослідження є історіографічний контент є сукупності суспільно-ідеологічної, соціально-економічної, національно-культурної політики Румунії в українському питанні на протязі першого повоєнного десятиліття.

Предметом дослідження є умови формування національної ідеології румунської політичної еліти; розвиток національно-визвольного руху українців Буковини і Бессарабії проти румунської експансії; державна політика асиміляції українців.

У статті на основі ретроспективного аналізу здійснено спробу комплексного дослідження українського питання в політиці Румунії; робота ґрунтується на опрацьованих архівних джерелах, значна частина яких вперше запроваджується до наукового обігу, а також на опублікованих документах та матеріалах.

Автор увів до наукового обігу матеріали, пов'язані з тенденціями суб'єктивного підходу окремих представників зарубіжної науки щодо української проблеми та національно-державницьких устремлінь в українському середовищі. На основі переосмислення результатів попередніх досліджень та аналізу геополітичної ситуації, що склалася в післявоєнній Європі, автор оцінив Хотинське повстання, з'ясувавши його мету і наслідки.

Особистим внеском автора є вивчення української проблеми в ідеології румунської політичної еліти, обставин і результатів анексії Румунією Північної Буковини в 1918 р., південно-східної частини Галичини в 1919 р., висвітлення матеріалів про вплив зовнішньополітичного фактору на українське питання у політиці правлячих кіл Румунії в історії міжнародних відносин.

Історіографічна та джерелознавча новизна дослідження зумовлюється методологічним підходом дисертанта до аналізу наявних чи близьких до теми публікацій, підготовлених в Україні, в українській діаспорі та за кордоном. До наукового обігу вводиться значна кількість нового фактичного матеріалу, що водночас має забезпечити достовірність оцінок та висновків даної роботи.

У другій половині 50-х років минулого століття розпочинається дуже важливий період в дослідженні українського питання в політиці Румунії як у вітчизняній науковій школі, так і за рубежем. Цей період характеризувався переходом історичної науки на партійні засади та зміщенням досліджень на загально-специфічні аспекти. Його надмірна заідеологізованість значно звужувала наукову цінність роботи вчених. Ідеологічна заангажованість характерна для авторів популярного історичного нарису “Північна Буковина, її минуле і сучасне” [19]. Наприклад, вони стверджували, що для учасників Всебуковинського віча 3 листопада 1918 р. у Чернівцях Україна була “символом більшовизму” [19, с.81]. Це тлумачення не підтверджується документально і може бути лише окремою думкою авторів.

Певним винятком можна вважати вихід у 60-х рр. 26-томної “Історії міст і сіл Української РСР”, особливо тому “Чернівецька область” [15], у якому досліджено історичне минуле північної частини Буковини і Бессарабії. Видання могло б сприяти висвітленню української проблеми в політиці Румунії. Редакційна колегія зазначила, що в ньому “спростовуються антинаукові твердження німецьких та румунських буржуазних істориків” [15, с.6]. Подібне трактування має суб’єктивний характер.

Перекручене тлумачення історичних подій супроводжує названі нижче факти. Події 1918 р. зображені так: “Під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції у жовтні 1918 року трудящі Австро-Угорщини повалили габсбургську монархію. Це активізувало боротьбу народних мас за встановлення Радянської влади і в районах Буковини, загарбаних Австрією” [15, с.49]. Виходячи з цієї тези, можна зробити висновки, що Північну Буковину населяв суцільний масив окремих народів, які вели перманентну боротьбу за владу у формі рад, а повалення австрійської монархії її тільки прискорило. Вони пишуть, що “на шляху революційної боротьби трудящих Буковини за встановлення Радянської влади і возз’єднання з Радянською Україною стали на перешкоді українські буржуазні націоналісти” [15, с.49]. Якщо врахувати фактичну відсутність в Буковині української буржуазії і те, що “радянською” Україна стала пізніше, то неісторичність наведених аргументів і їх підміна штучними не викликає сумнівів.

Підготовка до друку “Історії міст і сіл Української РСР” значно активізувала історичне опрацювання проблематики. Поряд з нею вийшли у світ монографії, які мали солідну джерельну основу, але їх автори показували історичні події з офіційної точки зору. До них належать праця К.Ципка “Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба трудящих Буковини за владу Рад та возз’єднання з Радянською Україною” [32]. Він вважає такою, що не відповідає “історичній правді”, думку про стихійний характер Хотинського повстання у працях С.Рубана, А.Александрі, а також С.Бантке і А.Юрченка” [32, с.107]. Автор підкреслює, що “твердження про стихійність і непричетність Хотинського повстання до більшовизму і Радянської влади виникло зразу ж після повстання і пішло від дрібнобуржуазних куркульських елементів, діячів розпущеного румунами земства, які були втягнуті в загальнонародне повстання і потім прийшли в табір інтервентів” [32, с.108].

Посилаючись на Наказ загальних зборів біженців Хотинського повіту від 4 лютого 1919 р., постанову зборів групи членів Бессарабського комітету від 13 лютого 1919 р. та доповідну записку представникам держав Антанти в Одесі від 11 лютого 1919 р. [31, с.91–111], він пише, що “саме ці (тобто за його твердженням дрібнобуржуазні елементи. – *В.К.*) намагалися заслужити довір’я в інтервентів”, а тому “писали про стихійність і непричетність повстання до більшовизму і Радянської влади” [32, с.108].

Прагнучи вписати Хотинське повстання 1919 р. у загальноприйнятту схему ідеологічного континуїтету радянської історіографії, автор монографії намагався довести, що воно було підготовлене більшовиками і “зливалося з революційними повстаннями, що палали тоді на Україні” [32, с.108]. Він пише, що для організації повстання в Хотин-

ні було спеціально створено підпільний революційний комітет, який закликав у своїй відозві “підніматися на боротьбу з інтервентами” [32, с.108]. Однак автор обґрунтовує припущення лише на спогадах учасників подій, зокрема Л.Токана.

К.Ципко стверджує, що Хотинський революційний комітет створював подібні собі ревкоми у селах північної частини Бессарабії, які займалися організацією повстання [32, с.108–110]. За його версією, ревкоми створювали повстанські загони. Однак він не підтверджує цю тезу жодними іншими документами, окрім спогадів. Він пише, що “одночасно з Хотинським революційним комітетом, який очолив підготовку до збройного повстання проти румунських інтервентів, за Дністром, в Кам’янець-Подільському утворився комітет “Бессарабського національного союзу”, а в Могилеві-Подільському – “Комітет врятування Бессарабії” [32, с.108–110]. За версією автора виходить, що ці організації були непричетні до підготовки повстання, яким займалися очолювані більшовиками ревкоми.

Якщо дотримуватись схематичного припущення К.Ципка про роль підпільних ревкомів у підготовці повстання, то цілком нелогічним видаються описані ним події 19 січня 1919 р. Аналізуючи початок повстання цього дня, він зазначає, що “румунські інтервенти, захоплені зненацька повстанцями, почали тікати і здаватись в полон” [32, с.110]. Автор пише, що коли Хотинський революційний комітет про це “довідався”, то чомусь аж на третій день від початку повстання, тобто 22 січня 1919 р., на засіданні “детально розробив план повстання” [32, с.111]. Він обійшов увагою той факт, що, оволодівши Хотином, повсталі проголосили владу власне Директорії, а не військово-революційного комітету, як поступали у таких випадках більшовики.

Подібні розбіжності зустрічаються при висвітленні повстання 113-го полку в листопаді 1919 р. Він вважає, що для цього “більшовиками був створений підпільний осередок, який і проводив серед солдатів роботу” [32, с.134]. Але ні сам автор, ні румунська слідча комісія не наводять жодних документів щодо причетності до цього повстання більшовиків.

Аналіз економічного становища північної частини Буковини і Бессарабії у міжвоєнний період та розвиток національно-визвольного руху краю певним чином розкрито в роботі В.Курила “У боротьбі за визволення. Революційно визвольний рух на Буковині у 1922–1940 роках” [20]. Опираючись на архівні матеріали і документи, автор підкреслює, що “методологічною основою даного дослідження є твори класиків марксизму-ленізму, а також рішення і постанови Комуністичної партії Радянського Союзу” [20, с.49]. Тому його роботу можна вважати нарівні з іншими радянськими істориками, які не відходили від ідеологічних схем.

Певний внесок у дослідження проблеми внесли російські радянські історики. Цьому сприяв Інститут слов’янознавства і балканістики Академії наук СРСР. Авторський колектив у складі А.Язькової, Є.Карпещенко, І.Левіта, Ю.Пісарєва під керівництвом М.Лебедева у 1971 р. видали двотомне видання “Історія Румунії – 1918–1970” [33]. Можна погодитися з ними про те, що “деякі питання румунської історії вказаного періоду до цього часу не одержали ще остаточного повного висвітлення в науковій літературі” [33, с.7]. Виходу у світ цієї роботи передували узгоджені з румунськими істориками наукові консультації та обговорення спільних проблем у Бухаресті.

У цій роботі авторський колектив зосередив свій науковий потенціал на обґрунтуванні закономірності встановлення в Румунії комуністичного режиму. Фокусує увагу на соціально-економічних і зовнішньополітичних проблемах, вони обійшли увагою питання міжнаціональних стосунків румунського королівства. Автори розглядали українську проблематику з класових позицій солідарності російських, румунських та українських робітників і селян, очолюваних комуністами у їх спільній боротьбі проти “пануючих класів”. Надміру обтяжені вузькокласовими акцентами, викладені ними події міжвоєнного періоду не дали змоги розкрити особливості досліджуваної проблеми.

Основна увага істориків була привернута до розгляду питань радянсько-румунських відносин, які розглядалися авторами в тісному зв'язку із загальним курсом румунської зовнішньої політики даного періоду. У працях В.Виноградова “Две Румынии и Советская Россия (ноябрь 1917–1918 гг.)” [8, с.30–49], А.Зайончковського “Подготовка России к империалистической войне” [14] та деяких інших, національні проблеми ототожнюються із соціальними. Ці автори та інші російські дослідники-балканісти у політиці королівської влади вбачали еволюцію нацистського режиму, спрямованого проти СРСР, а в Румунії проти робітничого руху. Національний фактор перебував за межами уваги вчених.

Дискредитації історичних досліджень слугували окремі публікації радянських вчених у журналі “Вопросы истории”. Так, В.Лунгу писав: “Румунська олігархія в змові з контрреволюційним командуванням цього фронту, за правилами Центральної Ради на Україні і “Сфатул Церій” на початку грудня 1917 р. приступила до здійснення контрреволюційного перевороту в Бессарабії” [23, с.18–20]. Цей псевдонауковий ідеологічний випад не відповідає дійсності. Виходить, що анексія Румунією Бессарабії здійснювалась під безпосереднім керівництвом Центральної Ради. В дійсності УНР хотіла встановити дипломатичні відносини з Румунією, щоб врегулювати територіальну проблему мирним шляхом і поділити майно Румунського фронту, але ці спроби не вдалися через українофобську позицію румунського уряду [7, с.48–55].

Торкаючись українсько-румунських відносин, історики Румунії, віддаючи данину пануючій комуністичній ідеології, видали чимало робіт, в яких звертали увагу на позитивні сторінки в історії обох народів. Особливо це торкається праць І.Богдана “Cronicele slavo – romine dir sec. XV–XVI. Cronicile medievale ale româniei” [35] та К.Джуреску “Principatele Române la XIX” [39], а також В.Васілієва “Schii agatîrși pe teritoriul României” [48]. У фундаментальній 6-томній “Istoria României” [42] галицьку землю та її різночасних правителів згадано на 82-х сторінках із 1140 наявних. Автори показували значний український вплив на румунські землі [42, р.303]. Варто відмітити, що в цій роботі звернуто увагу на спільну боротьбу обох народів проти завойовників [45, р.122–123]. Проте в цей час були відсутні альтернативні підходи щодо висвітлення спільних конфінальних проблем, що не вкладалися в концепційний вимір існуючої ідеологічної системи. Загалом, ці дослідження характеризувалися відсутністю значних здобутків у висвітленні проблеми.

Відновлення національної державності України заклало фундамент для значного розгортання наукових досліджень вітчизняної та зарубіжної історії.

У працях сучасних українських істориків В.Боєчка [3, с.67–68], О.Ганжи [4], І.Піддубного [6], Л.Гайдуков, Д.Веденєєв [9, с.72–74], В.Ботушанського [5] та інших викладено найбільш характерні підходи до трактування українського питання в міжнародній, соціально-економічній, суспільній та культурній політиці Румунії. Автори дали широкий спектр відомостей про українські етнічні землі Буковини і Бессарабії. Проблемі україно-румунських взаємовідносин у їх політичній ретроспективі присвячені дослідження С.Аппатова [1, с.91–92], І.Макана [1, с.91–92], Л.Гайдукова [9, с.72–74], Д.Веденєєва [9, с.72–74] та Ф.Проданюка [26, с.69–70]. Особливості відносин між Україною і Румунією стали об'єктом досліджень М.Держалюка [12] і О.Павлюка [25, с.114–138]. Отже, розгляд проблеми поступово набуває системного характеру.

Відомий дослідник теорії нації Г.Касьянов у своїй роботі “Теорії нації і націоналізму” [18] вважає, що “історики України виношують одне інтелектуальне завдання – легітимізацію національно-державницьких домагань української нації історичними документами” [18, с.352]. Однак про такий напрям історичних досліджень за радянських часів не могло бути мови. Трансцендентно висвітлюючи українське питання, О.Кучик справедливо вважає, що складні обставини державного будівництва України спричинили неоднозначне сприйняття української проблематики, тому “лише прого-

лошення незалежності України дало можливість поглянути на історію державотворення по-новому” [21, с.6]. Виходячи з цього, цілком закономірним видаються спроби сучасної науки змінити стереотипний рудимент трактування історичних подій минулого українського народу.

Останнім часом збільшилась питома вага дисертаційних досліджень різних аспектів етнополітичних відносин. О.Добржанський стверджує, що “українці Буковини стали своєрідним етнічним форпостом українського народу на південному заході, знаючи сильних асиміляційних впливів” [13, с.3]. Натомість В.Головко пише про “дискретність української державної традиції” [11, с.4]. Він вважає, що зараз в українській історичній науці запала криза. О.Семотюк слушно вважає, що, “прагнучи забезпечити Європу від геополітичних посягань Росії, австро-угорські та німецькі політики шукали в особі неросійських народів царської імперії своїх союзників” [27, с.11].

Акцентуючи увагу на важливому значенні дослідження українського питання О.Бетлій зауважує, що “політика країн Центральної Європи щодо українського питання після Першої світової війни досі не становить предмет окремого висвітлення в українській і зарубіжній історіографії, не зважаючи на те, що представляє глибокий науковий інтерес” [2, с.1].

Відомі українські вчені О.Реєнт та О.Лисенко, порівнюючи наслідки світових війн ХХ століття, підкреслюють, що “в результаті Першої світової війни ідею незалежної Української держави вдалося реалізувати майже одразу. Появу незалежної України після Другої світової війни довелося очікувати понад півстоліття” [16, с.36]. Торкаючись українського питання в політиці Румунії після Першої світової війни, вони наголошують, що “у планах творення “Великої Румунії” значне місце також відводилося східним надбанням за рахунок земель, на яких проживали переважно українці” [16, с.23].

Дослідник міжнародних чинників української проблеми В.Кушнір переконує, що українське питання “ще не мало формально-правового розв’язання, як проблема української меншини у Польщі, Румунії” [22, с.17]. С.Гакман у роботі “Проблема Бессарабії та Буковини у контексті радянсько-румунських міждержавних відносин 1917–1940 рр.” зазначає, що “болючість цієї проблеми не тільки в історіографії, але й в свідомості громадян України, Республіки Молдова та Румунії, оскільки “історична справедливість” у кожній із сторін була своєю, а деякою мірою залишається такою й тепер” [10, с.3].

Значний доробок у досліджувану проблематику вніс авторський колектив Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича монографією “Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.)” [6]. Вдало використавши багатий документальний матеріал, результати сучасних досліджень, авторський колектив (В.Ботушанський, С.Гакман, Ю.Макар, О.Масан, І.Піддубний, Г.Скорейко) висвітлив місце Буковини як однієї з історичних областей України у міжнародних відносинах європейських країн. При цьому значна увага приділена значенню Буковини і Хотинщини як об’єкта дипломатичної і збройної боротьби країн Антанти і Четверного союзу в роки Першої світової війни і в міжвоєнний період. Торкаючись проблеми розв’язання спірних питань щодо дотримання принципу поділу історичних областей за етнічною ознакою з наступним прилученням до своєї національної батьківщини, вони підкреслюють, що “з огляду на значну змішаність населення по лінії стику різних етносів дотримання цього принципу було досить проблематичним” [6, с.6].

Історичні дослідження сприяють розвитку культури українського суспільства, застерігають від деструктивних процесів, служать виробленню науково обґрунтованої державної політики.

Сучасні російські історики надають певного значення висвітленню української проблеми в політиці Румунії міжвоєнного періоду. У цілому, їх точка зору суттєво не змінилася від радянських попередників. У статті “Україна у зовнішньополітичних концепціях Румунії” так трактується захоплення Буковини в листопаді 1918 р. Румунськими військами: “Вступ румунської армії в північну частину Буковини та рішення “Генерального конгресу” віддалили на 22 роки здійснення волі українського населення краю, виявленого 3 листопада 1918 р. на Буковинському народному віче в Чернівцях” [29]. Таке тлумачення дублює звичну ідеологічну схему радянської історичної науки.

Деякі новітні російські видання перекручують роль українського фактору в політиці Румунії. Описуючи події Татарбунарського повстання на сторінках інтернет-журналу “Русская жизнь”, видавці підкреслюють, що в таких великих повстаннях, як Хотинське і Татарбунарське, проти румунської окупації вели боротьбу “бессарабські молдавани” [28]. Деякі автори кон’юнктурно зображують взаємовідносини українського і румунського народів, ототожнюючи поняття “російське” і “руське” [24]. У цілому російська історіографія розглядає українське питання в контексті російських або радянських зовнішньополітичних інтересів.

Між тим, окремі елементи української історії подекуди стали об’єктом маніпуляцій, які посягали на історичне минуле нашого народу. Автор публікації молдавського видання “Glasul națiunii” так описує українське минуле: “Перші дані про Україну відносяться лише до XVII ст. Ми не вважали за потрібне займатися можливою середньовічною історією цієї країни, епохою з усіх точок зору туманною, як її описують росіяни та українці, з чого важко відрізнити легенду від реальності, а крім того, спірною є епоха стосовно того, кому належить ця історія – росіянам чи українцям?” [40]. Глибше і системне вивчення вітчизняними дослідниками спільного історичного минулого включно з усіма нашими сусідами унеможливить подібні пасажі.

Поворотним рубежем сучасного етапу досліджень у Румунії стала груднева революція 1989 р., яка повалила тоталітарний режим комуністичної диктатури Чаушеску і започаткувала демократичні зміни в країні. Вони сприяли появі у різноманітних виданнях численних публікацій щодо української проблематики міжвоєнного періоду, в тому числі тих, які раніше були заборонені або ж так званих “білих плям”, на які накладали табу.

Основна кількість опублікованих досліджень та нових історичних розвідок щодо українського питання в політиці Румунії в кінці ХХ ст. має упереджений характер. В окремих статтях деякі автори ставлять під сумнів історичні обставини формування та розвитку румунсько-українських відносин. З кінця 90-х рр. ХХ ст. дослідження набули більш прагматичного характеру, хоча науковці в своїх пошуках приділяють більше уваги російській історії і румунсько-радянським відносинам.

На початку 90-х рр. ХХ ст. було опубліковано велику кількість мемуарів визначних політичних діячів, учасників подій міжвоєнного часу, документальних і частково архівних матеріалів, про які раніше не було відомо. Ретроспекції історичних подій присвячений монографічний екскурс І.Лупеску “Monumentele unirii” [43]. Її автор пише: “Після багатьох століть Румунія стала державою, яка об’єдналася в кордонах стародавньої Дакії” [43, р.15]. Подібна аналогія анахронічна, оскільки землі Дакії за часів Траяна займали лише частину сучасної румунської території.

У резонансному дослідженні “Prim-Miniștrii României-Marți” історик М.Неделя дає портретну характеристику двадцятьом керівникам румунського уряду міжвоєнного періоду. Дослідник скрупульозно проаналізував політику І.Братіану, цитуючи його публічні заяви про неприпустимість міжнародного контролю становища національних меншин у румунській державі. Українофобську позицію пояснює побоюванням сепаратистських тенденцій [44, р.19]. М.Неделя трактує їх діяльність з позиції національних пріоритетів тодішньої румунської держави. Однак він не користується зарубіжною

літературою. Тому це надає дослідженню однобічного, суб'єктивного характеру. Інший дослідник, Ф.Ангел, вважає, що об'єднання Бессарабії з Румунією в 1918 р. мало важливе міжнародне значення, оскільки воно “надихнуло на об'єднання Польщі з Литвою” [34, р.21].

Румунський історик Ф.Константіну у передмові до другого видання “O istorie sinceră a poporului Român” [36] пише, що намагався висвітлити найяскравіші події в історії Румунії неупереджено. Приєднання Бессарабії до Румунії він називає “променем світла” у хаосі війни, а захоплення Буковини румунськими військами її “поверненням” [36, р.14–15]. Тобто автор продукує уже відомі оцінки інших румунських істориків щодо “історичних прав” на окремо взяті землі.

Менш переконливими видаються аргументи Ф.Костантініу щодо Бессарабії. Він підкреслює, що угоду від 28 жовтня 1920 р. про її приєднання до Румунії Великобританія ратифікувала лише в 1922 р., Франція – в 1924 р., Італія – в 1927 р., США цього питання офіційно не розглядали, а Японія і СРСР взагалі її не визнавали. Така ситуація свідчить про неоднозначні підходи провідних держав світу щодо бессарабської проблеми.

Варто відмітити об'єктивне висвітлення автором національних проблем румунсько-українських відносин. Ф.Константіну наголошує на тому, що вони були причиною відставки уряду І.Братіану в 1919 р. Аналізуючи обставини формування румунської держави і характер суспільних відносин, він пише: “Разом з великим об'єднанням народу, Румунія отримала значні проблеми з етнічними групами, що населяли її провінції” [36, р.296]. Автор звертає увагу на те, що І.Братіану довелося вести вперту боротьбу на Паризькій мирній конференції, щоб добитися визнання Антантою права на окуповані Румунією Бессарабію і Буковину. Він підкреслює той факт, що І.Братіану вважав національною меншиною у Румунії лише євреїв. Жорстке ставлення до національних меншин цей політик не змінював до своєї смерті в 1927 р. Автор зазначає, що після цього в Румунії настала інша епоха новітньої історії.

Дослідник Р.Економу піддає обструкції буковинських українців за безальтернативність ідеї поділу Буковини в жовтні 1918 р. у своїй роботі “Unirea Bucovinei 1918” [38]. У більшій мірі необгрунтованою видається використана автором на першій сторінці цитата із сучасного видання “Viața noastră” від 27.10.1918 про те, що Буковина історично і географічно є румунською землею. Наведені ним же в роботі численні приклади і документи ставлять під сумнів таке твердження. Румунською мовою “бук” перекладається “fag”, “буковий” – “de fag”, а мешканець краю “буковинець” – “bucovinean” [37, р.53–54]. Власне українська назва цілого краю слугує найпереконливішим аргументом його походження.

Однобічні оцінки української історії характерні для першого англомовного румуно-американського колективного дослідження “A history of Romania” [46]. У її передмові І.Болован, Ф.Константіну, П.Міхельсон, І.Поп, К.Попа, М.Попа, І.Скурту, К.Трептов, М.Вальтур і Л.Уатс зазначають, що намагалися створити синтез румунської історії, що стало можливим після зняття “залізної завіси”. Вони пишуть, що це відкинуло ідеологічну скутість, яка обмежувала і деформувала румунську історіографію в останній половині ХХ ст. Їхня робота має ґрунтовну бібліографічну основу із румунських та англомовних видань. Це значно розширює спектр аналітичних оцінок авторським колективом важливих подій у історії Румунії. Але вони не позбулися методологічних стереотипів своїх попередників щодо характеристики румунсько-українських відносин упродовж міжвоєнного періоду.

Трактуючи міжнародні події з позиції румунської історичної науки, автори, у порівнянні з англомовним виданням “A History of Romania”, роблять деякий крок вперед у висвітленні національної політики румунської держави. Вони пишуть, що “опинившись на становищі національної меншості, деякі представники цих національностей

недружелюбно сприйняли введення румунської адміністрації в об'єднаних провінціях, звинувачуючи її в проведенні політики асиміляції” [17, с.573]. Визнаючи національні меншини Румунії як “носіїв самобутньої культури”, автори чомусь зовсім нічого не згадали про українців у розділі “Становлення національних меншин в міжвоєнній Румунії” [17, с.573–575].

Розглядаючи Бессарабію і Буковину у 1918–1927 рр. з геополітичної точки зору, румунські автори часто уникають критичного аналізу етнополітичних процесів та явищ цих національно неоднорідних регіонів. Певною мірою відійти від встановлених стереотипів оцінки минулого румунсько-українських відносин вдалося румунським історикам у російськомовному виданні “История Румынии”. Вони наголошують, що “звільнившись від ідеологічних, а в окремих випадках і від методологічних канонів, автори змогли вільно вивчати і тлумачити події, ставлячи акцент на тому, що вони вважають суттю румунської історії” [17, с.9].

За останні роки румунська історична наука стала приділяти більше уваги проблемі українсько-румунських відносин міжвоєнного періоду. Чимало румунських вчених намагаються дослідити історію об'єктивно, враховуючи загальні тенденції цивілізаційних процесів в історії народів Європи. Зрозуміло, що в учених-істориків “у кожного своя особлива доля, своє бачення світу, свої пристрасті, сильні і слабкі сторони” [30, с.5]. Неупереджений аналіз української проблеми в політиці королівської Румунії дасть змогу оминати перепони на шляху конструктивного розвитку румунсько-українських відносин у цілому.

Вивчення національних аспектів історичного минулого українського народу в його етнічних землях, на колишніх теренах інших держав, зумовлено потребами нового імпульсу до розвитку міждержавних і міжнаціональних відносин як для юридичного захисту прав і свобод національних меншин, так і формування нового типу взаємовигідних двосторонніх відносин. Всебічне дослідження українського питання в політиці Румунії допоможе заглянути в перспективу україно-румунських відносин.

Певну увагу дослідженню проблеми приділяє сучасна зарубіжна історична наука, насамперед англо-американська, де в минулому столітті були створені умови для вивчення історії країн Східної і Центральної Європи. Вона досить критично оцінює претензії румунських істориків на Бессарабію і Буковину.

У ХХ ст. американські фахівці уважно досліджували процеси, що відбувались у румунській історичній науці. Вони притримувалися поглядів, що вона перетворилася в частину політики. Відомий американський дослідник Ш.Спектор, спеціаліст із румунської та російської історії критично аналізує політику румунської дипломатії І.Братіану на Паризькій мирній конференції [47].

Провідний американський вчений з історії Румунії К.Хігчинс у роботі “Rumania 1866–1947” [41] дає свою характеристику міжвоєнного періоду. Можна погодитися з автором, що румунська політика її повоєнних урядів була сформована Версальсько-Вашингтонською системою. Він вважає, що провідну роль в політичному житті в Румунії в 20-их роках ХХ ст. відіграли національно-ліберальна і національно-селянська партії, і що тоді почав формуватись демократичний устрій держави, механізм якого зламався у 30-их роках [41, р.314–342].

Отже, у вітчизняній історіографії впродовж тривалого часу в основному домінували два підходи щодо досліджуваної проблеми – партійно-класовий і національно-демократичний. Вони залежали від суспільно-політичних обставин того часу. Суттєві зміни щодо більш об'єктивного її розгляду відбулися наприкінці 80-х-на початку 90-х років ХХ ст.

Радянська історіографія обмежувала дослідження румунсько-українських відносин соціально-економічними факторами, які вкладали у визначену партійною ідеологією наукову систему досліджень. Тому вони мали однобічний характер, який

відповідав пануючій у державі марксистсько-ленінській ідеології. У результаті цього домінуючі в українському суспільстві прагнення до політичної незалежності залишилися поза увагою більшості досліджень в УРСР.

Історична наука в Румунії, захищаючи свої інтереси, обминала увагою фактичні мотиви анексії українських земель та їх асиміляцію, обґрунтовувала так зване “історичне право” своєї країни на українські етнічні землі північної частини Буковини і Бессарабії та Придунав’я. Українсько-румунські відносини розглядалися із дискретно суб’єктивної точки зору. Важливе місце в розгортанні наукових досліджень посідає зарубіжна історіографія, яка в основному об’єктивно підходить до оцінки румунсько-українських відносин міжвоєнного періоду.

Насамкінець варто зазначити, що окремі складові частини досліджуваної проблеми висвітлено в працях як вітчизняних, так і зарубіжних істориків. Водночас історіографічний аналіз літератури, особливо зарубіжної, свідчить, що інтерпретація її окремих аспектів все ще має загальний характер. Рівень методологічної розробки теми, стан її наукового осмислення недостатній, як і спеціальних досліджень україно-румунських взаємин.

1. Аппатов С. Й. Українсько-румунські відносини : історія та сучасність / С. Й. Аппатов, І. М. Макан // Український історичний журнал. – К., 1999. – № 5. – С. 91–92.
2. Бетлій О. Українське питання в міжнародних відносинах Центральної Європи, 1919–1923 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / О. Бетлій. – К., 2003. – С. 1.
3. Боечко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В. Боечко, О. Ганжа, Б. Захарук. – К. : Основи, 1994. – 168 с.
4. Боечко В. Північна Буковина і Придунав’я – споконвічний терен України / В. Боечко // Політика і час. – Львів, 1992. – № 6. – С. 67–68.
5. Ботушанський О. Сільська кооперація на Буковині (80-ті роки XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / О. Ботушанський. – Чернівці, 2001. – 12 с.
6. Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (3 давніх часів до середини XX ст.). – Чернівці, 2005. – 742 с.
7. Веденєєв Д. Ровесник національного відродження: біля колиски дипломатії України: доба Центральної Ради / Д. Веденєєв, І. Гошуляк // Політика і час. – Львів, 1997. – № 2. – С. 48–55.
8. Виноградов В. “Две Румынии” и Советская Россия (ноябрь 1917–1918 гг.) / В. Виноградов // История СССР. – М., 1983. – № 5. – С. 30–49.
9. Гайдуков Л. Служба нового профілю: розбудова зовнішньополітичної служби Української держави Павла Скоропадського / Л. Гайдуков, Д. Веденєєв // Політика і час. – Львів, 1998. – № 6. – С. 72–74.
10. Гакман С. Проблема Бессарабії та Буковини у контексті радянсько-румунських міждержавних відносин. 1917–1940 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / С. Гакман. – Чернівці, 2001. – С. 3.
11. Головка В. Криза сучасної української історичної науки: теоретичний та історіографічний контекст : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / В. Головка. – Дніпропетровськ, 2000. – 20 с.
12. Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її внутрішня боротьба у 1917–1922 рр. / М. С. Держалюк. – К., 1998. – 288 с.
13. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора істор. наук спец. 07.00.01 “Історія України” / О. Добржанський. – Чернівці, 1999. – 27 с.
14. Зайончковский А. Подготовка России к империалистической войне / А. Зайончковский. – М., 1926. – 284 с.
15. Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область. – К. : Головна ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1969. – 704 с.
16. Історія України. Маловідомі імена, події, факти : збірник статей. – К., 2004. – Вип. 26. – С. 36–41.
17. История Румынии. – М. : Изд-во Весь мир, 2005. – 585 с.
18. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / Георгій Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.
19. Курило В. Північна Буковина, її минуле і сучасне / В. Курило, М. Ліщенко, та ін. – Ужгород : Карпати, 1969. – 246 с.
20. Курило В. У боротьбі за визволення. Революційно-визвольний рух на Буковині у 1922–1940 рр. / В. Курило. – Львів, 1977. – 180 с.

21. Кучик О. Україна в зовнішній політиці Антанти (1917–1920 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / О. Кучик. – Львів, 2002. – 20 с.
22. Кушнір В. Ліга націй та українське питання. 1919–1934 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.02 / В. Кушнір. – Львів, 2000. – С.17.
23. Лунгу В. Установление в Бессарабии оккупационного режима королевской Румынии / В. Лунгу // Вопросы истории. – М., 1982. – № 10. – С. 18–20.
24. Молдова. Материк. Інформаційно-аналітичний портал постсовєтського простору [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.tuad.nsk.Ru-histori/works/ukrXX/a.11.html>=30.11.2002-с.2.
25. Павлюк О. Зовнішня політика ЗУНР / О. Павлюк // Київська старовина. – К., 1997. – № 3–4. – С. 114–138.
26. Проданюк Ф. Дипломатія держави Павла Скоропадського / Ф. Проданюк // Політика і час. – Львів, 1992. – № 5. – С. 69–70.
27. Семотюк О. Україна в політичному процесі Європи 1914–1921 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 “Політичні інститути і процеси” / О. Семотюк. – Львів, 1999. – 18 с.
28. Татарбунарское восстание 1924. Русская жизнь [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hrono.ru/sobyty/1924rum.html> = 03.10.2002
29. Украина у внешне политических концепциях Румынии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hrono.ru/sobyty/1924rum.html> = 03.10.2002
30. Урсу Д. Историография истории Африки / Дмитрий Урсу. – М. : Высшая школа, 1990. – С. 5.
31. Хотинское восстание : сборник документов. – Кишинёв : Штиинца, 1976. – 441 с.
32. Ципко К. Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба трудящих Буковини за владу рад та воз’єднання з Радянською Україною / К. Ципко. – Чернівці, 1958. – 222 с.
33. Языкова А. История Румынии : в 2 т. / А. Языкова , М. Карпещенко, И. Левит [и др.] – М. : Наука, 1971. – Т. 2. – 742 с.
34. Anqel F. Naşterea unui stat Baltic Lituania / F Anqel // Magazin istoric. – Bucureşti, 2005. – № 2. – P. 21–23.
35. Bogdan I. Cronicile slavo – române din sec. XV–XVI. Cronicile medievale ale României / I. Bogdan. – Bucureşti, 1959. – Vol. II. – 332 p.
36. Constantiniu F. O istorie sinceră a poporului român / F. Constantiniu . – Bucureşti: Univers Enciclopedic, 1999. – 556 p.
37. Dicţionar ucrainean-român. Українсько – румунський словник. Editura didactică şi pedagogică. – Bucureşti, 1999. – 720 p.
38. Economu R. Unirea Bucovinei 1918 /R. Economu. – Bucureşti: Editura fundaţiei culturale Române, 1994. – 196 p.
39. Giurescu C. Principatele Romîne La XIX / C. Giurescu . – Bucureşti, 1957. – 206 p.
40. Glasul naţiunii // Chişinău. – 1992. – 7 aprilie.
41. Hitchins K. România 1866-1947 / K. Hitchins . – Bucureşti, 1996. – 380 p.
42. Istoria României. – Bucureşti: Editura academiei Republicii populare Romîne, 1964. – Vol.IV. – 860 p.
43. Lupescu I. Monumentele unirii / I. Lupescu . – Bucureşti, 1985. – 228 p.
44. Nedelea M. Prim – Miniştrii României – Mari / M. Nedelea . – Bucureşti : Casa de editură şi presă “Viaţa Românească”, 1991. – 180 p.
45. Petru Rareş. – Bucureşti: Editura Academiei Republicii Sociâliste România, 1978. – 336 p.
46. Treptow K. A history of Romania / K. Treptow. – Iaşi : The Romanian cultural Foundation, 1996. – 724 p.
47. Spector S. România at the Paris Peace Conference: A study of the diplomacy of Ioan I. C. Brătianu / S. Spector . – New-York : Bucman Asociatas, 1962. – 196 p.
48. Vasiliev V. Sciîii agafîrşi pe teritoriul României / V. Vasiliev. – Cluj – Napoca : Editura Docia, 1980. – 186 p.

В статье сделан анализ новейшего периода историографии украинского вопроса в политике Румынии (1918–1927г.). Главное внимание уделено освещению украинско-румынских политических отношений. Указано на конъюнктурный характер отдельных публикаций. Автор предостерегает от односторонних оценок двусторонней проблематики. Сделано верификацию историографических концепций данной проблематики.

Ключевые слова: *континуитет, дискредитация, рудимент, конъюнктура, манипуляция.*

The article presents an analysis of the latest period in historiography of Ukrainian issue in Romanian politics (1918–1927). It is focused on elucidation of Ukrainian- Romanian political relations. Indicated on the opportunistic nature of the individual publications. The author warns against unilateral evaluations of bilateral issues. The verification of historiographical concepts of these issues is made.

Keywords: *continuity, discredit, vestige, conjuncture, manipulation.*

УДК 94(477)
ББК 63.3 (4 Укр)

Роман Пуйда

ПОЛІТИКА НОРМАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО ОБ'ЄДНАННЯ (1935–1939 рр.) В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті йдеться про політику нормалізації українського національно-демократичного об'єднання, та проблеми польсько-українського порозуміння у другій половині 1930-х рр в сучасній українській історіографії.

Ключові слова: українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), дослідження, праці, політика, діяльність, нормалізація.

Після відновлення незалежності України та, відповідно, зміни методологічної основи гуманітарних наук, дослідження політичної історії Західної України постало на якісно вищій рівень. Серед істориків зросло зацікавлення історією парламентаризму, діяльністю діячів українського національного політичного руху. Зняття ідеологічних обмежень, відкриття доступу до архівних матеріалів дозволили розширити спектр досліджуваних проблем.

Парламентська праця Українського національно-демократичного об'єднання фрагментарно охарактеризована в узагальнюючих дослідженнях, серед яких заслуговують на увагу праці Я.Грицака [3], І.Васюти [1], М.Кугутяка [14], С.Кульчицького [15]. Історіографія досліджуваної проблеми частково відображена у праці В.Футали “Історія вивчення суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі (1921–1939)” [20].

Зокрема С.Кульчицький вважав УНДО у 1925–1939 рр. провідною політичною силою українців у Польській державі. Незважаючи на зміни тактики, націонал-демократи, за його переконанням, залишали незмінними основні цілі: утвердження державних прав українського народу, забезпечення його права жити власним життям, не підпорядковуючись наказам із Варшави чи Москви, Бухареста чи Праги [15]. Автор констатував, що від нормалізації українсько-польських відносин виграли обидві сторони, але “доброї волі національних лідерів для успіху справи було замало”. Науковець вкотре підкреслив деструктивну роль місцевих польських політиків, які під гаслами “зміцнення польськості на кресах” вели себе на українських землях як завойовники.

Л.Зашкільняк одним із перших в українській історіографії опублікував значну кількість досліджень [5–11], присвячених проблемі польсько-українського порозуміння у другій половині 1930-х рр. Дослідник констатував, що тіснішій співпраці українців з польським урядом перешкодили насамперед психологічні обставини: “Міцні усталені стереотипи щодо прав Польщі на західноукраїнські землі у польському середовищі і не менш поширені уявлення про споконвічне історичне право українців на них зводили шанси досягнення розумного компромісу між обома сторонами до мінімуму, хоча й не виключали такого” [10, с.41].

У цей же період опубліковано низку розвідок цієї ж тематики М.Кучерепа. Автор у теоретичному аспекті спробував знайти можливі шляхи розв'язання української проблеми в Польщі. “Методи національно-визвольної боротьби диктували офіційні власті, – констатував дослідник, – а тому українці використовували всі можливі засоби боротьби за своє визволення – від збройних до парламентських. З іншої сторони – політична роз'єднаність українців не завжди сприяла успішному веденню цієї боротьби” [16, с.17]. Дослідник відзначив, що у 1939 р. УНДО і УПР ще були впливовими чинниками суспільно-політичного життя, з якими мусів рахуватися польський уряд. Однак, якщо націоналізм перебував на піднесенні, то національна демократія – занепадала.

С.Макарчук зауважував, що спроби українців налагодити конструктивне співробітництво з польською владою не могли бути успішними, оскільки “уряд не був зацікавлений в успіху українських починань на будь-якій ниві, не використовував їх з метою досягнення загального польсько-українського порозуміння” [17].

Суспільно-політичні процеси у Західній Україні наприкінці 1930-х рр. проаналізовані у низці досліджень М.Швагуляка [24–27]. Інший український дослідник – В.Голубко, у своїх працях аналізував польсько-українські відносини, починаючи з Варшавського договору 1920 р. та його наслідків. Зокрема він досліджував польську громадську думку Галичини, щодо ставлення до нормалізації польсько-українських відносин одразу ж після закінчення Першої світової війни [2, с.372].

Б.Хруслов зауважив, що створення УПР у 1928 р. відкрило для УНДО новий етап політичної діяльності [21–22]. Правно-державна заява Д.Левицького в польському сеймі 29 березня 1928 року, як і виступи інших членів УПР, свідчили, що її діяльність має не локальний, галицький, а всеукраїнський характер. УПР своєю активною діяльністю в польському парламенті охоплювала цілісність української національної проблеми з позиції всеукраїнських державних інтересів, показувала, що українське питання є проблемою міжнародного характеру.

Науковець, як і значна кількість українських дослідників, також покладав відповідальність на польську сторону за крах політики нормалізації. “Таким чином, на кінець 1937 року політика “нормалізації” УНДО виявляла ознаки повного провалу, – констатував Б.Хруслов, – замість налагодження польсько-українських стосунків, покращення умов життя, західноукраїнське суспільство зазнало нового наступу польських властей на всі грані суспільної діяльності. У боротьбі проти “нормалізації” об'єдналися місцеве польське суспільство і органи влади. Як і всі попередні спроби польсько-українських порозумінь (1919, 1923 років), “нормалізація” 1935 року спричинила ослаблення українства, розкол його політичного табору, внутріпартійне протиборство і деконсолідацію суспільства. З вини Польщі зазнала краху політична концепція УНДО – орієнтації на Польщу через “нормалізацію” польсько-українських стосунків” [21, с.185].

Ідейно-політична еволюція УНДО, спричинена політикою нормалізації, висвітлена у статтях та монографії В.Комара [12–13]. Ця ж проблема досліджується у монографії І.Соляра “Зовнішні орієнтації національно-державницьких партій Західної України (1923–1939). Науковець виокремив місце УПР, як єдиного легального представника українців у Другій Речі Посполитій в 1935–1939 рр. Дослідник з'ясував позицію УСРП та УСДП щодо нормалізаційної політики УНДО. Автор підкреслив, що наприкінці 1930-х рр. “УНДО усвідомило загрозу повного відсунення українського чинника не лише від впливу на внутрішню і зовнішню політику Польської держави, а й на українське організоване життя в Галичині” [18].

І.Дробот [4] та Я.Цецик [23] проаналізували діяльність українських націонал-демократів у 1920–1930-х рр. Останній, зокрема, аналізуючи діяльність УНДО на Волині, не оминув увагою парламентську діяльність націонал-демократів у другій половині 1930-х рр. Дослідник відзначив, що В.Мудрий, обґрунтовуючи доцільність укладення нормалізаційної угоди, переконував, що її реалізація сприятиме створенню “на західноукраїнських землях Піємонту для потреб усього українства”, а “реальна політика” започатковувалась УНДО “з уваги на великі історичні завдання українства в боротьбі за реставрацію української державності”. Натомість Д.Левицький розкритикував угоду за те, що вона виключила з орбіти “українського питання у Польщі Волинь, Полісся, Холмщину” і, таким чином, санкціонувала Сокальський кордон. Дослідник відзначив, що прибічники “реальної політики”, до числа яких входили й новообрані послі і котрі на той час склали більшість у керівництві партії, вислухавши критичну оцінку “реальної політики”, прийняли відставку Д.Левицького з посади голови УНДО. Головою партії обрано В.Мудрого, який отримав посаду віце-маршалка сейму.

К.Федевич у дослідженні “Галицькі українці у Польщі. 1920–1939 рр. (Інтеграція галицьких українців до Польської держави 1920–1930 рр.)” [19] намагався спростувати міф про історію польсько-українських стосунків у Західній Україні в міжвоєнний період ХХ ст., як історію конфлікту. На його переконання конфлікт, протистояння і національне насильство були, але складали лише незначну долю відсотку від повсякденності мирного співіснування та інтеграції. Автор досліджує інтеграцію як двосторонній процес, проте, на нашу думку, у міжвоєнний період ХХ ст. можна говорити тільки про політику польської держави щодо інтеграції Західної України чи Галичини.

Не поділяємо також тезу автора про польсько-український союз 1935 р. Не науковим видається висновок про те, що “процеси державної асиміляції галицьких українців і успішний досвід польсько-українського політичного союзу в 1930-ті рр. безумовно допомогли зробити менш інтенсивним активне збройне польсько-українське протистояння у Східній Галичині під час Другої світової війни”. Важко також погодитися з певними назвами підрозділів даної монографії (“Екстремізм українського радикального підпілля і інтеграція до Польщі членів УВО та ОУН-УВО”, “Приєднання більшості українського національного руху Східної Галичини до правлячого табору Польщі 1935–1938 рр.”). На переконання К. Федевича, державна адміністрація Польщі пішла на зустріч побажанням української сторони лише після здобуття від УНДО і греко-католицької церкви допомоги у проведенні виборів у Східній Галичині і офіційних заяв українського парламентського представництва про приєднання до урядового табору.

Не витримує також критики один із висновків дослідника про те, що висока результативність польсько-українського політичного союзу 1935 р. стала “одним із основних джерел нового зростання напруги у польсько-українських відносинах у Галичині. Український національний рух досить швидко засвоїв нові можливості, що виникли в результаті поступок польського боку і почав піднімати питання про нові кроки у цьому напрямку, тоді як державна адміністрація у 1935–1936 рр. пішла на максимальні для себе поступки і не була готова на щось більше” [19, с.200]. Не достатньо доказовим є висновок дослідника про підтримку політики нормалізації УНДО “багатьма українськими соціалістами”.

Отже, глибоке осмислення партійної діяльності УНДО у 1935–1939 рр. актуальне не тільки з наукової, але й суспільно-політичної точки зору. Проблема привертає увагу науковців та широкого загалу. Кожен етап історіографічного процесу відзначається своєю особливою змістовою наповненістю, що пояснюється впливом ідеологічних чинників та перебігом суспільно-політичних процесів.

1. Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939) / Іван Васюта. – Львів, 2006. – 335 с.
2. Голубко В.Є. Варшавський договір 1920 року між Українською Народною Республікою і Польщею та його перспективи в оцінках польської громадськості Галичини / В. Голубко // Воєнна історія. – 2010. – № 2 (50). – С. 12–17.
3. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст. / Ярослав Грицак. – К., 2000. – 360 с.
4. Дробот І. Державницька діяльність Українського національно-демократичного об'єднання (20–30-ті роки ХХ ст.) / І. Дробот // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – Вип. 8. – С. 286–297.
5. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії / Леонід Зашкільняк // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / [відп. редактор М. Крикун ; заст. відп. редактора О. Серєда. – Львів, 2006–2007 (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. Вип. 15 / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). – С. 855–862.
6. Зашкільняк Л. Історія Польщі та українсько-польських відносин у відображенні сучасної української історіографії (90-ті роки ХХ ст.) / Леонід Зашкільняк // Polska – Niemcy – Ukraina w Europie. Narodowe identyfikacje i europejskie integracje w przededniu XXI wieku / Pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszow : WSP, 2000. – S. 99–128.
7. Зашкільняк Л. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів / Л.Зашкільняк, М. Крикун. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.

8. Зашкільняк Л. Польська історіографія після другої світової війни: проблеми національної історії (40–60-ті роки) / Леонід Зашкільняк. – Львів : Навч.-метод. кабінет з вищої освіти при Міністерстві освіти України, 1992. – 86 с.
9. Зашкільняк Л. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі (1920–1939 рр.) / Леонід Зашкільняк // Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1920–1939) : матеріали міжнар. наук. конф., (Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р.) / [упорядн. Василь Футала]. – Дрогобич : Коло, 2005. – С. 34–45.
10. Зашкільняк Л. Теоретичні проблеми історії та методологічні новації в сучасній українській історіографії / Леонід Зашкільняк // Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка на пошану професора Костянтина Кондратюка / упорядн. О. Сухий. – Львів, 2004. – С. 33–48.
11. Зашкільняк Л. Україна і Польща в ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння / Леонід Зашкільняк // Україна: культура спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське суцільство: ХХ століття / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича / голова ред. кол. Я. Ісаєвич ; упорядн. М. Литвин, В. Футала. – Львів, 2008. – С. 3–18.
12. Комар В. “Українське питання” в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.) / Володимир Комар // Український історичний журнал. – 2001. – № 5. – С. 120–128.
13. Комар В. Українське питання в політиці Польщі (1935–1939) / Володимир Комар // Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. – 1998. – № 1. – С. 99–105.
14. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії: Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / Микола Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 204 с.
15. Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / Станіслав Кульчицький. – К., 1999. – Т. 11. – 336 с. [Україна крізь віки].
16. Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.) / Микола Кучерепа // Україна – Польща: важкі питання: матеріали II міжнар. семінару істориків [“Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках”], (Варшава, 22–24 травня 1997). – Варшава : Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об'єднання українців у Польщі, 1998. – С. 16–22.
17. Макарчук С. Міжнаціональні антагонізми в суспільстві Західної України в переддень вересня 1939 року / Степан Макарчук // 1939 рік в історичній долі України і українців: матеріали міжнар. наук. конфер., (Львів, 23–24 вересня 1999 р.). – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – С. 6–20.
18. Соляр І. Зовнішні орієнтації національно-державницьких партій Західної України (1923–1939) : монографія / І. Соляр. – Львів, 2011. – 356 с.
19. Федевич К. Интеграция галицийских украинцев в польское государство в 1920–1930-е гг. : автореф. диссерт. на соис. науч. степ. канд. ист. наук : спец. 07.00.03. “Историософия” / К. Федевич. – Москва, 2005. – 23 с.
20. Футала В. Історія вивчення суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі (1921–1939) / Василь Футала. – Львів–Дрогобич, 2010. – 456 с.
21. Хруслов Б. Політика УНДО напередодні Другої світової війни (1938–1939 рр.) / Борис Хруслов // Галичина. – Івано-Франківськ, 1999. – № 3. – С. 181–188.
22. Хруслов Б. Українське національно-демократичне об'єднання: політика нормалізації польсько-українських стосунків (1935–1937 рр.) / Борис Хруслов // Наукові записки XXXV : зб. наук. статей Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. – К., 1999. – С. 158–168.
23. Цецик Я. Діяльність УНДО на Волині в контексті зміни політичної стратегії (друга половина 1935–1939 рр.) / Я. Цецик // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 12. – Рівне, 2008. – С. 104–113.
24. Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни (3 історії Контактного Комітету 1937–1939 роки) / Михайло Швагуляк // Записки Наукового товариства імені Шевченка / [ред. Олег Купчинський]. – Львів, 1994. – Т. ССХХVIII. – С. 207–248. – (Праці історично-філософської секції Наукового товариства імені Шевченка у Львові).
25. Швагуляк М. На зламі епох: Львів у вересні 1939 р. / Михайло Швагуляк // Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura / [red. Kazimierz Karolczak]. – Kraków : Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2002. – Т. IV. – 2002. – С. 361–372.
26. Швагуляк М. Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси. Проблема політичної консолідації українського національного руху Галичини (1919–1939) / Михайло Швагуляк // Сучасність. – 1995. – № 2. – С. 77–82.
27. Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років ХХ ст. / Михайло Швагуляк // Записки Наукового товариства імені Шевченка / [ред. Олег Купчинський]. – Львів, 1991. – Т. ССХХII. – С. 111–147. – (Праці історико-філософської секції Наукового товариства імені Шевченка у Львові).

В данной статье идет речь о политике нормализации украинского национально-демократического объединения, и проблемах польско-украинского понимания, во второй половине 1930-х гг. в современной украинской историографии.

Ключевые слова: украинское национально-демократическое объединение (УНДО), исследование, труды, политика, деятельность, нормализация.

Speech goes in this article about the policy of normalization of the Ukrainian National Democratic Alliance, and problems of the Polish-Ukraine understanding, in the second half 1930th in modern Ukrainian historiography.

Keywords: Ukrainian National Democratic Alliance (UNDO), research, labours, policy, activity, normalization.

УДК 94(477) “1687/1709”: 930.2(470+571) “1689/2000”
ББК 63(4 Укр).46

Владислав Яценко

“ЛІБЕРАЛЬНА ВІЗІЯ” ГЕТЬМАНСТВА ІВАНА МАЗЕПИ В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ (1989–2000 рр.)

У статті розглянуто особливості “ліберальної візії” при висвітленні постаті І.Мазепи в сучасній російській історіографії. Автор зазначає, що остання відродилася у 1989 р. і зміцнилася протягом 2000-х рр. Важливу роль у її становленні і розвитку відіграли дослідження російського історика Е. Анісімова. В статті окреслено коло дослідників, які сповідують поміркований підхід до І.Мазепи. Звернуто увагу на методологічні особливості властиві прихильникам ліберального підходу. Наголошується, що у своїх оцінках вони спираються на представників російського історичного нарративу XIX ст., праці українського історика М. Костомарова, а також є відкриті до підходів наявних в роботах сучасних українських дослідників.

Ключові слова: гетьман Іван Мазепа, Пьотр Великий, сучасна історіографія.

Для російської історіографії XIX–XX ст. постать гетьмана Івана Мазепи (1687–1709 рр.), будучи однією із ключових при висвітленні епічних сюжетів становлення Російської імперії, зазвичай зображувалась із зазначенням відверто негативних характеристик. Проголошений першим російським імператором Петром Великим “другим Іудою” [19; № 2786, с.253; № 2795, с.261], Мазепа в російському історіописанні, починаючи від XVIII ст., перманентно мусив носити тавро “зрадника”. Ця тенденція властива для російської історіографії доби імперії Романових, як відомо, була затребувана і в часи Радянської держави, а після розпаду СРСР продовжила своє життя на сторінках більшості досліджень сучасних істориків Російської Федерації. Будучи фактично панівною при висвітленні українсько-російських взаємин ранньомодерної доби, “імперська візія” втім має і певну альтернативу. Мова йде насамперед про прихильників ліберального підходу в сучасному російському історіописанні. Останній відродився в російській історичній науці ще наприкінці 80-х рр. XX ст. і передбачав поміркований підхід при аналізі постаті Мазепи та очоленого ним антимосковського виступу 1708–1709 рр.

Зазначений напрямок становить доволі цікавий феномен в сучасній російській історіографії. Його дослідження є безсумнівно важливим, адже воно дозволяє простежити низку нюансів становлення і розвитку зацікавлень у 1990–2000-х російських дослідників українознавчими студіями, а також дозволяє краще зрозуміти особливості сучасного вивчення ранньомодерних українсько-російських взаємин, низка сюжетів яких є міцно вписаними до російського національного нарративу. Безпосередньо в нашій розвідці ми б хотіли приділити увагу висвітленню особливостей російського ліберального бачення постаті гетьмана І.Мазепи, життєвий шлях і доленосний перехід на бік Карла XII у 1708 рр. ось вже три століття є одним із ключових аспектів гострих суперечок між російськими та українськими істориками.

Маємо зазначити, що за точку відліку зародження ліберального трактування постаті гетьмана Мазепи в російській історіографії можна узяти 1989 р. За цікавим збігом обставин у рік 280-ї річниці Полтавської битви, відзначення якої в УРСР, між іншим, спровокувало чергове загострення дискусії про роль у Великій Північній війні гетьмана Мазепи, на хвилі перебудови світ побачила монографія одного з найкращих знавців російської історії XVIII ст. і біографії царя-реформатора Євгенія Анісімова. Дослідження мало назву “Время петровських реформ” і, звісно ж, містило пасажі, присвячені Гетьманщині та мазепинському повстанню у 1708–1709 рр. [2, с.186–194, 491].

Маємо відзначити, що за часів СРСР в російській історичній науці українознавство не було виділено в самостійну галузь славістичних студій. Російські історики доволі рідко присвячували самостійні розвідки історії Гетьманщини. Практично ми можемо говорити про вкрай нечисленні публікації з цієї тематики, що належали передусім одному із засновників радянського слав’янознавства Владіміру Пічете [20]. На увагу також заслуговують окремі розвідки його учня Володимира Королюка, що, правда, останній вдавався до висвітлення певних аспектів історії ранньомодерної України лише в контексті зовнішньої політики Речі Посполитої чи Московської держави [13, с.82–87]. Відтак, описуючи російсько-шведське протистояння на теренах ранньомодерної України, російські радянські дослідники, зазвичай, зверталися до доробку метра російського історичного нарративу XIX ст. Сергея Соловйова, а також на перше монографічне дослідження біографії гетьмана, що належало перу одного із засновників народницької течії в українській історіографії другої половини XIX ст. Миколі Костомарову.

Згадана особливість була властива і праці Є.Анісімова. Незвичним був той факт, що положення з багатотомної “Истории России с древнейших времен” С.Соловйова та “Мазепи” М.Костомарова дослідник вжив аби презентувати поміркований підхід до постаті гетьмана та козацько-московських взаємин другої половини XVII–XVIII ст. Науковець цілком справедливо зазначав, що головні причини козацько-московських конфронтацій у другій половині XVII– на початку XVIII ст. в цілому та “мазепинської зради” зокрема, обумовлювались суперечностями політичного та соціально-економічного розвитку України й прагненням царської влади позбавити її політичної автономії [2, с.186–187].

Історик стверджував, що загостренню протиріч між Батурином і Москвою істотно посприяла Велика північна війна 1700–1721 рр. у перше десятиріччя якої окреслилась низка проблем, пов’язаних із розповсюдженням петровських перетворень на Гетьманщину. Останні ставили під питання її політичний устрій, погіршували умови військової служби козаків, засвідчували наявність протилежних підходів у гетьманському регіменті та царському уряді щодо долі, приєднаного у 1704 р. до Гетьманщини, Правобережжя. Проте, і це найголовніше, дослідник зазначив, що в умовах розгортання походу Карла XII на Москву, цар поставив гетьманську адміністрацію перед необхідністю самій шукати сил для захисту автономії [2, с.188–192].

На жаль, роки перебудови для російських істориків, на відміну від українських, не стали своєрідним “Рубіконом” щодо зміни оцінок у ставленні до гетьмана Мазепи. Тоді як в Україні у 1989 р. з’явилася розвідка Василя Марочкіна “Гірка чаша Івана Мазепи”, а наступного року роздуми Михайла Брайчевського і вже згаданого В.Марочкіна [15, с.14–15; 7, с.10–12], які фактично започаткували процес “реабілітації” гетьмана у вітчизняній історіографії [14, с.3], в російській історичній науці підхід Є.Анісімова підтримки фактично не знайшов. Вже наступного року після виходу в світ його дослідження у 1990 р. в Росії були опубліковано низку праць, дотичних постаті Петра I, де Мазепа зображувався традиційно у чорних барвах. На тлі такої літератури особливо вирізнялася капітальна біографія царя-реформатора авторства Ніколая Павленка. На її сторінках, що містили традиційно негативні, а подекуди й архаїчні інтерпретації щодо

гетьмана І.Мазепи, було прописано відверто вбивчу характеристику останнього: “Іван Степанович Мазепа належав до кола людей, для яких не було нічого святого. У ньому одному зосередилися ледь не усі недоліки людської природи: підозрілість і утаємниченість, пихатість і алчність, надмірний егоїзм і мстивість, підступність і жорстокість, хіть і боягузство” [18, с.261].

У цьому контексті знаковою була реакція російських істориків на пропозицію знаного українського дослідника Ярослава Дашкевича відмовитись від ідеологічних стереотипів щодо Мазепи. Пропозиція була висловлена на XI Всесоюзній конференції із вивчення історії, економіки, літератури і мови Скандинавських країн у Архангельську, в вересні 1989 р., під час роботи неформального круглого столу, де обговорювалися проблеми усунення ідеологічних стереотипів у радянській історичній науці. Для російських науковців, готових переглянути своє ставлення до низки накинених радянською ідеологією кліше світової історії, ініціатива українського історика виявилася не зрозумілою [9, с.15; 10].

Той факт, що ліберальний підхід в оцінці І.Мазепи доволі складно торував собі шлях у фаховому середовищі російських “служителів Клію”, наглядно може продемонструвати доля розвідки про гетьмана московського історика Александра Чудінова. Написана ним, у 1992 р. стаття для видання “Исторический лексикон. XVIII век”, була побудована на фактографічному матеріалі, який дослідник отримав з праць українських істориків народницького напрямку в історіографії: Миколи Костомарова, Дмитра Яворницького, Михайла Грушевського. Їх дослідження як раз на початку 90-х рр. почали перевидаватися, в той же час науковий апарат розвідки містив покликання на праці Ілька Борщака, Василя Луціва та переклад узагальнюючого синтезу української історії Ореста Субтельного [26, с.206–214].

Маємо зазначити, що у своїй статті дослідник не уник того, аби повторити кілька історіографічних мітів про Мазепу, дотичних його ранньої біографії, які охоче наводять прихильники імперської візії. Мова йде насамперед про, зведений на молодого Мазепу його особистим недоброзичливцем Яном Хризостомом Пасеком, наклеп щодо амурних пригод, які начебто поклали край кар’єрі молодого королівського покойового при дворі Яна II Казимира, чи оповіді про ключову роль Мазепи в поваленні Івана Самойловича [26, с.207–208; 25, с.138–139]. Однак, презентована А.Чудіновим постать гетьмана істотно відрізнялася від традиційної для радянського наративу оповіді про егоїста-авантюриста із гетьманською булавою. З-під пера московського дослідника гетьман постав одним з перших “просвічених володарів” XVIII ст. Саме Мазепа на думку російського історика поклав край згубним міжусобицям на Гетьманщині, намагався полегшити податковий тягар для поспільства, вкладав великі кошти у розвиток національної культури, жертвуючи чималі кошти на будівництва та підтримку навчальних закладів: Києво-Могилянської академії та Чернігівського колегіуму [25, с.141].

Стилістично побудувавши текст таким чином, щоб уникнути характеристики антимосковського виступу гетьмана 1708 р., як “зради”, історик у невластивій формі для тогочасної російської історіографії наголосив, що саме Пётр I підштовхнув Мазепу до переходу на бік Карла XII, відмовивши йому в наданні військових сил для захисту Гетьманщини під час шведського походу на Москву. Більше того, відзначивши, що “українські землі були для петровської дипломатії лише розмінною монетою”, яку пропонували як винагороду за союз то польській шляхті, то англійському герцогові Мальборо, дослідник порівняв шведський вибір гетьмана із відповідними кроками іншої визначної постаті, якій у радянському наративі відводилася роль “апостола возз’єднання” і чий авторитет був беззаперечним – гетьманом Богданом Хмельницьким [26, с.211; 25, с.141].

Подібні трактування надзвичайно сильно відрізнялися від традиційного зображення гетьмана в російській історіографії про що неодмінно авторів вказували пред-

ставники редколегій та рецензенти видань, яким він пропонував свою статтю [26, с.206–207]. Стараннями останніх текст так і не був надрукований в жодному московському виданні в першій половині 90-х рр. ХХ ст. Лише на початку 2000-них автор, провідний науковий співробітник Інституту всесвітньої історії РАН, зумів опублікувати його, щоправда не в провідних історичних часописах Москви чи Петербурга, а в виданнях периферійних університетів Тюмені та Ростова .

У другій половині 90-х і вже у 2000-них роках ліберальний підхід до постаті гетьмана, окрім вже названих Є.Анісімова* та А.Чудінова, демонстрували у своїх дослідженнях ще й Александр Каменській, Сергій Седов, Александр Беспалов і Александр Євлахов [12, с.98–101; 23, с.96–98, 103–113; 6, с.556–570; 11, с.79–87]. Маємо зазначити, що на відміну від таких прихильників традиційно негативного трактування Мазепи як Ігор Андреев, Геннадій Санін чи Владімір Артамонов [1, с.119–127; 22, с.65–90; 5, с.4–110], вище названі історики, за виключенням Євлахова, не присвятили постаті І.Мазепи спеціальних розвідок. Будучи переважно фаховими русистами, до фігури І.Мазепи вони зверталися в контексті висвітлення петровського правління і реформ,

Що ж до методології їх бачення, то вона має багато спільного із прихильниками імперської візії. Зображуючи у своїх творах сюжети, пов’язані із гетьманством Івана Мазепи, прихильники ліберального бачення також базували свої оповіді й оцінки на матеріалі, викладеному в працях російських дореволюційних дослідників. Так, зокрема, вони охоче послуговувалися з положень праць і трактувань С. Соловйова або таких вчених як Александр Брікнер чи Сергей Платонов [8, с.435–445; 21, с.59–61]. Водночас прихильники ліберальної візії, на відміну від adeptів імперського бачення, виявилися більш відкритими до сприйняття низки трактувань і фактів, наявних в українській історіографії та західній і російській україністиці**. Дозволимо собі зазначити, що на формування поглядів цієї групи істориків істотний вплив, зокрема, справила вже згадувана поміркована трактовка гетьмана, наявна у працях Є. Анісімова. Її вплив відчутний, між іншим, у саркастичному сприйнятті, як самим Є.Анісімовим, так і А.Каменським, намагань їхнього колеги по цеху з табору традиціоналістів Н. Павленка, зображувати гетьмана як уособлення усіх людських пороків [12, с.98–99; 17, с.116, 144].

Однією з особливостей сюжетної лінії представників ліберальної візії є той факт, що гетьманство Мазепи вони зображують крізь призму козацько-московських взаємин середини XVII–XVIII ст. Часто-густо вдаючись до порівняння І.Мазепи із Б.Хмельницьким, дослідники наголошують на схожості їх політичних кроків і правонаступності зовнішньої політики Мазепи щодо Шведського королівства. Цей аспект істотно відрізняє прихильників ліберального бачення від adeptів імперського, адже останні наголошують саме на протиставленні обох гетьманів.

Погоджуючись із тим фактом, що до антимосковського виступу 1708 р. Мазепу і частину еліти Гетьманщини, спонукали петровські модернізаційні перетворення, російські науковці, подібно до українських, також серед причин виступу відзначають проблему територіальної приналежності Правобережжя. Остання, як відомо, мала різне тлумачення у Москві і в Батурині. У доробку Є.Анісімова, А.Чудінова, А.Євлахова також

* У низці досліджень присвячених історії Російській імперії та Петру Великому, що побачили світ на протязі 2000 років, дослідник зображував казацько-московські взаємин і гетьманство І.Мазепи чинно до власного бачення цих питань, що було сформульоване ним у згадуваній вище монографії 1989 р. [16, с.397–399; 3, с. 76–78; 4, с.159–168].

** Цю тезу найкраще здатні продемонструвати матеріали дискусії, що мала місце у Санкт-Петербурзі в 2011 р. Темою обговорення, запрошених на цей захід українських та російських істориків, була монографія фахового російського україніста Тат’яни Таїрової-Яковлевої, присвячена гетьманові І.Мазепі. Присутні на ньому прихильники поміркованого підходу в історіописанні, Є.Анісімов та А.Каменській, прихильно поставилися до появи і змісту праці їх колеги, не підтримавши критичних зауваг з боку інших російських науковців, чий погляд щодо гетьмана більше тяжіють до імперського нарративу XIX–XX ст. [17, с.115–117, 123–124, 128–129, 137, 143–146].

звернуто увагу на острах старшини, підкріпленій негативною відповідною Петра I на гетьманський запит стосовно надання у його розпорядження 10 тисячного війська, що в умовах наступу шведів на Москву, Гетьманщина мала зостатись без військової підтримки з царського боку [26, с.210–211; 25, с.142; 4, с.161–163; 6, с.558–560; 11, с.86].

Дозволимо собі відзначити, що гетьманське бачення причин виступу 1708 р., ще у XIX ст. ввів до російського нарративу С.Соловйов. Він доволі детально переповів із цитуванням відповідні пасажі з листа гетьмана Пилипа Орлика до місцеблюстителя патріаршого престолу Стефана Яворського у своїй “Истории России” [24, с.281–286]. Історику належить і кілька оціночних характеристик Мазепи, у яких зазначалося, що гетьман був людиною своєї доби, належав до генерації “одвічно хитаючихся черкас”, який корився силі обставин і звісно вмер би відданим слугою царським, якби доля не привела до московських кордонів Карла XII” [24, с.276]. “Слабкий, втягнутий у боротьбу між сильними, Мазепа шукав порятунку собі й вітчизні, матінці Україні, у хитрощах, лицемірстві, не хотів поривати із царем, а про всяк випадок зносився із Станіславом” [24, с.286].

Ватро відзначити, що певна частина прихильників ліберальних трактувань намагається при описі подій 1708–1709 рр. уникати різких оцінок гетьманського переходу на бік Карла XII, у категорії “зрада”, а якщо і вдається до нього, то часто лапкує або принаймні пояснює раціональними причинами. Водночас маємо відзначити, що їх візія причин і перебігу мазепинського виступу позбавлена новаторства. Значною мірою вона ретрансляційна, оперта на трактування, що були впроваджені на зламі XIX–XX до російської історіографії такими істориками, як С.Соловйов, А.Брікнер чи С.Платонов. Також в текстах прихильників поміркованого підходу наявне засвоєння низки тез з праць вітчизняних чи західних українців, приклад останнього, зокрема, можна спостерігати в дисертаційному дослідженні Александра Беспалова, який охоче сприймає окремі положення наявні, між іншим, у працях Теодора Мацьківа [6, с.559].

Підводячи підсумки маємо зазначити, що відроджений наприкінці 80-х рр. XX ст. ліберальний підхід у трактуванні російськими істориками постаті І.Мазепи на сьогодні вже досить зміцнився і може бути відокремлений як самостійний напрямок в сучасній російській історіографії. Презентований, передусім дослідниками, що фахово займаються русистикою, напрямок хоч і позбавлений, при висвітленні гетьманства І.Мазепи, нашарувань, а ргіогі негативних оцінок, як це має місце серед прихильників імперської візії, втім одночасно не може похизуватися й оригінальними підходами. Фактично ми можемо говорити про “ретрансляційне” відтворення інформації, коли сюжетна лінія і оцінки запозичуються із російського та українського нарративів XIX–XX ст. При цьому варто відзначити значну відкритість представників поміркованого підходу в історіописанні до фактів й інтерпретацій, наявних в українській історіографії. Дозволимо собі припустити, що подальший розвиток ліберальної візії серед російських істориків, вочевидь позитивно позначиться на становленні російської україністики та сприятиме перетворенню постаті І.Мазепи з об’єкту протистояння національних історіографії і проектів творення національної пам’яті на об’єкт суто наукового зацікавлення істориків.

1. Андреев И. Мазепа. Герой или изменник? / И. Андреев // “Знание-сила”. – 2001. – № 4. – С. 119–127.
2. Анисимов Е. В. Время петровских реформ / Е. В. Анисимов. – Л., 1989. – 496 с.
3. Анисимов Е.В. Императорская Россия / Е. В. Анисимов. – С. Пб., 2008. – 640 с.
4. Анисимов Е.В. Петр Великий: личность и реформы / Е. В. Анисимов. – СПб., 2009. – 448 с.
5. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. и И. Мазепа / В. А. Артамонов // Артамонов В. А., Кочегаров К. А., Курукин И. В. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. Образы и трагедия гетмана Мазепы – С. Пб, 2008. – С. 4–110.
6. Беспалов А. В. Организация и военное искусство армий стран основных участниц Великой Северной войны (1700–1721 гг.) в рамках военно-политических союзов : дисс... д. и. н. / Ин-тут Всеобщей истории РАН/ А. В. Беспалов. – М., 2011. – 836 с.

7. Брайчевський М. Іван Мазепа: правда і вигадки (полемічні нотатки) / М. Брайчевський, В. Марочкін // Україна. – 1990. – № 6. – С. 10–2.
8. Брикнер А. Г. История Петра Великого/ А. Г. Брикнер – М., 2002. – С. 435–445.
9. Дашкевич Я. Іван Мазепа: 300 років прогистояння в історії та політиці/ Я. Дашкевич // Іван Мазепа і Мазепинці: Історія та культура України останньої третини XVII – початку XVIII ст. : наук збірник / уряд. І. Скочиляс. – Львів, 2011. – С. 15–26.
10. Дашкевич Я. Довга тінь гетьмана. Про підсумки ще одного Мазепиноного року [Електронний ресурс] / Я. Дашкевич // Універсум. Незалежний погляд з України. – 2010. – №. 1–2 (195–196). – Режим доступу : http://www.universum.lviv.ua/journal/2010/1/dashk_1.htm
11. Евлахов А. Хмельницький и Мазепа: Мифы и факты воссоединения / А. Евлахов // Власть. – 2006. – № 10. – С. 79–87.
12. Каменский А. Российская империя в XVIII веке: традиция и модернизация / А. Каменский – М., 1999. – 328 с
13. Королюк В. Д. Речь Посполитая, французская дипломатия и измена Мазепы / В. Д. Королюк // Известия АН СССР. – 1951. Т. VIII. Серия истории и философии. – № 1. – С. 82–87.
14. Ларина Т. Восстановить правду истории / Т. Ларина // Правда Украины. – №. 185 (14650). – С. 3
15. Марочкін В. Гірка чаша Івана Мазепи / В. Марочкін // Україна. – 1989. – № 25. – С. 14–15.
16. Нариси історії Росії / Б. В. Ананьїч, І. Л. Андреев, Є. В. Анісімов та ін. ; за заг. ред. О. О. Чубар'яна ; пер. з рос. – К., 2007. – 800 с.
17. Обсуждение монографии Т. Г. Таировой-Яковлевой: Иван Мазепа и Российская империя: история “предательства”. – М. : Центрполиграф, 2011. – 525 с. ISBN 978-5-227-02578-4. Анисимов Е. В., Бесов А. Г., Каменский А. Б., Каревин А. С., Кочегаров К., Курукин И. В., Плохий С., Чухліб Т. В. // Studia Slavica et Balkanica Petropolitana. Петербургские славянские и балканские исследования. – 2011. – № 2 (10). – Июль-декабрь. – С. 115–162.
18. Павленко Н.И. Петр Великий / Н. И. Павленко – М., 1990. – 591 с.
19. Письма и бумаги императора Петра Великого / под ред. А. И. Андреева. – М.-Л., 1948. – Т. VIII (июль-декабрь 1708 г.). – Вып. 1. – 406 с.
20. Пичета В. И. Казачье государство на Украине (XVII– XVIII вв). Стенограмма лекции читанной 31 марта 1945 года / В. И. Пичета. – М., 1945. – 21 с.
21. Платонов С.Ф. Лекции по русской истории / С. Ф. Платонов – С. Пб., 1899. – Вып. 3. – 193+III с.
22. Санин Г. Богдан Хмельницький и Іван Мазепа / Г. Санин // Труды института истории Российской истории РАН. – М., 2006. – Вып. 6. – С. 65–90.
23. Седов С. А. Д. М. Голицын (1663–1737 гг.): государственная и общественно-политическая деятельность : дисс. канд. ист. наук / Ин-т Российской истории РАН / С. А. Седов. – М., 1996 – 305 с.
24. Соловьев С. М. История России с древнейших времен / С. М. Соловьев. – М. – Харьков, 2003. – Кн. VIII : 1703 Начало 20-х годов XVIII века. – 832 с.
25. Чудинов А. В. Гетман Іван Мазепа / А. В. Чудинов // Актуальные проблемы всеобщей истории : Межвуз. сб. науч. статей. – 2003. – Вып. 2. – С. 137–145.
26. Чудинов А. В. Гетман Іван Мазепа / А. В. Чудинов // Европа. Международный альманах. – 2002. – Вып. 2. – С. 206–214.

В статті автор аналізує особливості ліберального походу в освітченні гетьмана І.Мазепи в сучасній російській історіографії. Автор вказує, що він возродився в 1989 г. і окрем в 2000-х гг. Важну роль в його розвитку зіграли труды російського історика Е.Анисимова. Стаття визначає круг дослідників, які приєднуються до помірних підходів до І.Мазепи. Підкреслено, що в своєму баченні вони приєднуються до російського історичного нарратива XIX в., оцінок прописаних в произведениях українського історика Н.Костомарова, а також відкриті до восприятію доглядів сучасних українських дослідників.

Ключевые слова: гетман Іван Мазепа, Петро Великий, сучасна історіографія.

The article analyzes the characteristics of the “liberal” approach in dealing with the hetman Ivan Mazepa in contemporary Russian historiography. The author notes that it was revived in 1989 and strengthened during the 2000s. The article identifies the researchers, practicing the “liberal” approach. Attention is paid to methodological features typical for supporters of liberal approach. Author notes that their assessments are based on the works by representatives of the Russian historical narrative of the XIX-th century, Ukrainian historian M.Kostomarov’s ideas, and are open to existing approaches in the works of contemporary Ukrainian researchers.

Keywords: hetman Ivan Mazepa, Peter the Great, contemporary historiography.

УДК 930.1:94(477.8)+37.014.

ББК 63.1(Укр)

Василь Жупник

ДЕПОРТАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ 1944–1953 рр. НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР ЯК ЗАСІБ ТОТАЛІТАРНОГО “УПОКОРЕННЯ”: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті досліджено особливості вивчення вітчизняними науковцями ходу депортаційних процесів та переміщення населення західних областей УРСР, які відбувалися в 1944–1953 рр. ХХ ст. у контексті етнонаціональних змін у краї, що були викликані репресіями сталінського режиму. Головним завданням статті є спроба оцінити та проаналізувати основні історіографічні підходи до вивчення даної тематики, визначити ступінь її наукової розробки та з'ясувати відображення дослідниками змісту та методів реалізації міграційної політики тоталітарною машиною. Також в статті на основі аналізу наукових праць присвячених даній темі, показано, що міграційна політика радянського керівництва щодо населення Західної України скеровувалась в першу чергу на придушення національно-визвольного руху регіону та адаптації його до звичної моделі радянського управління.

Ключові слова: *радянська, історіографічний аналіз, комплексне дослідження, депортації, переміщення, міграційні процеси, тоталітарний режим, репресії, західні області УРСР, етнічні землі.*

Системність проведення депортацій, їх важливе значення у розв'язанні державними інституціями назрілих політичних проблем дає підстави констатувати існування в СРСР такого різновиду репресивної політики, як депортаційна. Під “депортаційною політикою” розуміється системне спрямування діяльності головних політичних інститутів на підготовку та проведення депортаційних операцій із метою завоювання і збереження влади, цілісний механізм трансформації суспільно-політичних відносин, ліквідації конкуренції за владу, інституціалізації радянської влади в регіоні. Однак основною метою радянського керівництва на Західній Україні у 1944–1950-х роках, було придушення національно-визвольного руху, одним із засобів якого було масове переселення західноукраїнського населення в глибину СРСР та направлення в західні області російськомовних громадян. У 1940-х – першій половині 1950-х років переселення набули форм насильницьких депортацій. Після смерті Сталіна відбулася певна зміна форм, але не змісту переселень. Оргнабори стали обов'язковими для виконання, і доволі часто для вирішення поставлених союзним керівництвом завдань використовувалися примусові заходи, в основному стосовно щодо молоді.

Радянська історіографія через ідеологічні заборони ігнорувала насильницький характер встановлення радянської політичної системи та її репресивну практику в Західній Україні у 1939–1941 рр. Історики змушені були беззастережно визнавати прогресивність однопартійної системи, твердити, що керівництво комуністичної партії призвело до стрімкого економічного піднесення в регіоні, а заміна “буржуазних” цінностей новою ідеологією – до розквіту духовної сфери.

Характеризуючи історіографічні напрацювання з цієї проблеми сучасних українських дослідників, серед збірників документів, присвячених тематиці депортаційно-репресивних акцій радянської влади у період повоєнного десятиріччя, найбільш актуальними виступають “Літопис Червоної Калини” 3–4 номери, де розміщені документи спеціальної провокаційно-розвідувальної групи НКВД-МГБ “Вовкулаки”, які містять безпосередні відомості про звірства цієї структури над мирним населенням під виглядом формувань УПА [12]. Варто відзначити також ґрунтовні документальні збірники, видані за редакцією окремих науковців: Ю.Сливки “Депортації. Західні землі України кінця 1930-х – початку 1950-х рр.”, в якому відображено репресивні заходи органів радянської влади супроти інтелігенції та інших верств національно-свідомого населення [10, 11], документальні видання В.Сергійчука “Український здвиг” присвячені Волині та Прикарпаттю [45, 46], фундаментальну археографічну працю І.Біласа “Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.” книга друга, де автор мовою документів

відобразив структуру та методи радянської репресивної машини у боротьбі з українством [3], та ін. У перерахованих виданнях глибоко проаналізовано та використано документи із колишніх таємних архівів радянських спецслужб: оперативні донесення, оглядові довідки, інструктивні листи вищого керівництва спецслужб, протоколи допитів тощо, які становлять сьогодні справді велику цінність, оскільки проливають світло на трагічні сторінки української історії повоєнних років.

Актуальним у висвітленні політичних репресій комуністичного тоталітарного режиму в краї впродовж досліджуваного періоду є науково-документальна серія книг “Реабілітовані історією”, а особливо його видання, присвячені західним областям УРСР [39–44], які розкривають суть і механізми репресивної діяльності каральних органів радянської влади, їх причини, перебіг, специфіку та наслідки для повоєнного регіону. Архівні документи, спогади жертв політичних репресій, історичні та документально-публіцистичні нариси про колишніх в’язнів, які в роки тоталітарного режиму зазнали необґрунтованих покарань, переконливо ілюструють наслідки терору і насильства. Однак головну цінність складають короткі біографічні довідки репресованих осіб, що дають можливість проаналізувати соціальні прошарки та вікові групи, які зазнали найбільших гонінь та переслідувань [40].

Серед видань загального характеру, які безпосередньо стосуються нашої тематики, слід відзначити такі, як “Історія української еміграції” та “Східна українська діаспора”, автором якої виступив Ф.Заставний [17; 18]. У перерахованих працях окреслено шляхи, методи, способи переселення та ареал, куди було виселено десятки тисяч українців, звинувачених у так званому “буржуазному націоналізмі”. І як вказують у своїй монографії “Українська еміграція: від минувшини до сьогодення” Б.Лановик та М.Трефяк: “масштабні депортації сформували численну українську політичну контатібрну і спецпоселенську діаспору у східних областях СРСР” [52, с.115]. Вартим уваги в цьому контексті є й дослідження В.Нікольського, джерельну базу якого склали документи статистичної звітності ГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ, що зберігаються в Державному архіві Служби безпеки України, які відкривають справжню природу радянського тоталітаризму [35].

Одними з перших спеціалізованих праць, присвячених проблемі репресивної політики радянських органів влади в період повоєнного десятиріччя, були дослідження І.Андрухіва, М.Бугая, М.Чоповського [1, 2, 56]. У своїх дослідженнях науковці висвітлили роль національних аспектів в репресивних процесах, з’ясували реальну соціальну спрямованість депортацій у різні періоди діяльності органів держбезпеки.

Окремо потрібно проаналізувати фундаментальну роботу Ю.Шаповала “Україна 1920–1950-х років: сторінки ненаписаної історії”, значна частина якої відведена висвітленню депортаційно-переселенських акцій, здійснюваних радянським режимом у рамках боротьби з національно-визвольним рухом. Автор, керуючись постановою Президії ЦК КПРС від 26 травня 1953 року “Про питання західних областей Української РСР”, наводить такі цифри: “з 1944 до 1952 року в західних областях України різним формам репресій було піддано близько 500 тисяч осіб, у тому числі заарештовано понад 134 тисячі, вбито понад 153 тисячі, вислано довічно за межі УРСР понад 203 тисяч осіб, близько 8 тисяч молоді перейшло на нелегальний стан” [6, с.243]. Актуальним тут виступає і дослідження І.Винниченка, в якому автор найбільшою акцією депортації західноукраїнського населення називає виселення здійснене 26 жовтня 1947 року, коли у східні райони СРСР було відправлено 26 332 родини загальною кількістю 77791 осіб [8].

У цьому ракурсі доцільним є твердження Б.Яроша, який у своїй монографії “Тоталітарний режим на західноукраїнських землях у 30–50-ті роки ХХ ст.” зазначає ту обставину, що “у перші повоєнні роки, прагнучи уніфікувати етнопонаціональну структуру населення Західної України, керівництво СРСР ініціювало переселенські акції. До

вересня 1946 р. із західних областей України було переселено 790 тис. польських громадян. Протягом 1944–1946 рр. із південно-східних воєводств Польщі до УРСР прибуло близько 482 тис. українців” [57, с.125]. Також слушною є думка автора з приводу того, що “намагаючись докорінним чином змінити етнонаціональне обличчя західно-українських областей, радянський режим сприяв інтенсивній міграції росіян. Впродовж повоєнних років російське населення в регіоні щорічно зростало в середньому на 20 тис. осіб. При цьому більшість росіян влаштовувалися на постійне проживання у містах. Їм надавалося якісне житло, кваліфікована робота з високою оплатою праці та інші переваги комфортного на той час життя” [57, с.126].

У продовження думки науковця потрібно сказати, що соціальна структура російського населення регіону формувалась під впливом міграції на перехресті двох основних тенденцій. Перша – викликана об’єктивною потребою індустріалізації, друга – зумовлена ідеологією та політикою влади. З одного боку, як наслідок індустріалізації, у перші повоєнні роки у західних областях України виникає цілий ряд нових галузей промислового виробництва, що часто відбувалося шляхом переведення відповідних заводів із Росії разом з робітниками та інженерно-технічним персоналом. А з іншого боку, зазначені тенденції надавали соціальній структурі росіян регіону специфічних рис, які робили їх привілейованою верстою.

Однією з перших комплексних праць, яке, однак, не позбавлене недоліків, на нашу думку, з вивчення проблем депортацій та участі в них підрозділів міліції можна вважати дисертаційне дослідження молодого львівського науковця М.Сивирини “Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст.” [47], у якій автор висвітлює депортаційні процеси та переміщення населення західних земель України, що відбувалися в 1940–1950 рр. у контексті етнонаціональних змін у регіоні внаслідок репресій сталінського тоталітарного режиму, німецької окупації, повоєнної радянської державної політики. З’ясовано зміст і методи реалізації міграційної політики тоталітарного режиму, проаналізовано наслідки суттєвих перетворень в етнічній структурі населення західних земель України. Встановлено роль і місце переселенців в економічному, культурному та духовному житті УРСР. Показано, що міграційна політика радянського керівництва щодо населення Західної України спрямовувалась на придушення національно-визвольного руху в регіоні шляхом переселення у західні області російськомовного населення.

При висвітленні цього питання уваги також заслуговують статті К.Кондратюка, С.Макарчука, О.Веселової та П.Панченка [7; 28; 32]. Зокрема, К.Кондратюк наголошує на особливій жорстокості, з якою проводилось виселення із західних областей УРСР на спецпоселення сімей так званих “бандпосібників”, тобто людей, яких органи НКВС і НКДБ запідозрювали у симпатіях до ОУН і УПА. Усього, як вказує автор, “станом на 23 листопада 1948 р. так званий спецконтингент з України становив 151 955 осіб” [28, с.345].

Питання депортації українців із Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та їх соціально-економічну адаптацію в низці своїх статей розглядає В.Кіцак [21–27]. Серед робіт, у яких висвітлюються питання депортацій і виселень українського й польського населення, варто відзначити матеріали міжнародних семінарів істориків “Україна – Польща: важкі питання” [48–51], а також матеріали міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій, конгресів, семінарів [33, 53].

Історіографічну літературу, яку складають праці дослідників української діаспори, умовно можна поділити на два періоди: 1950–1980-х рр. і 1990-х – першого десятиліття ХХІ ст. Щодо першого періоду, то в працях С.Хмеля [54], Л.Шанковського [56], П.Ісаїва [19] та інших події 1940–1950-х рр. на території західних областей висвітлюються в більшості на основі пережитого, без використання архівних документів із центральних та відомчих архівів. Тому в працях мають місце тенденційність й упере-

дженість як щодо діяльності органів радянської влади, так і ОВС, особливо в питанні придушення національно-визвольного руху та їх участі в репресіях. Більш поміркованими й науковими є напрацювання канадського дослідника українського походження Б.Боцюрківа [5; 58], у яких використовуються доступні науковцю архівні матеріали і дається глибокий аналіз суспільно-політичних подій.

Окреме місце у джерельній базі дослідження проблем депортації українців Польщі займають спогади очевидців та учасників тих трагічних подій. Зокрема, 1993 р. в Києві побачила світ книга спогадів Ю.Борця-Чумака “У вирі боротьби”, в якій описано боротьбу УПА на Перемишлянщині. Зокрема, детально змальовані бої з підрозділами Війська Польського, що чинили примусове виселення, а також напади повстанців на залізничні станції, звідки українців Польщі депортували в УРСР [4].

Коштом української діаспори США, Франції, Австралії та Канади у 1988 та 1994 рр. було видано історико-мемуарні документальні збірники “Лемківщина” [30] та “Надбужанщина” [34]. Зокрема, в “Надбужанщині” причини загострення українсько-польського конфлікту на теренах Закерзоння аналізує у своїх спогадах “Дії УПА на оперативному терені між Сяном і Бугом 1944–1947 рр.” командир сотні “Вовки III” Є.Штендера – “Прірва”. Водночас автор не міг не описати й процесу депортації українців в УРСР, боротьби УПА проти виселення, а також спільних акцій УПА та ВіН (Вольность і Незалежность) проти Війська Польського (ВП). Свідчення дослідника є до певної міри точними, а поінформованість в окремих моментах гідною подиву, тому спогади з певними застереженнями можна використовувати, як документальне джерело. У цьому ж збірнику надруковані й спогади Г.Шляхтицького “Виселення українців у Кристинопільщині”, у яких знаходимо опис депортації українців із надбужанських сіл Равщини, Кристинопільщини та ін.

У 1996 році у Львові побачила світ “Книга пам’яті” В.Процюка, де наводяться найбільш повні списки жертв польського терору, організованого на українських етнічних землях Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, Перемишлянщини, Ярославщини та Лемківщини, а також українських повстанців, засуджених на смертну кару, страчених і померлих у в’язницях Польщі [38]. Подано також десятки спогадів окремих очевидців про терор польських підпільних формувань та підрозділів Війська Польського й НКВС, що змушували українців до виселення. Особливу вагу має вміщена у “Книзі пам’яті” збірка спогадів “Заради історичної правди”, здійснена доктором історичних наук В.Борисенком, на основі яких можна робити висновки про певні аспекти ходу та наслідків депортацій.

Окремо слід відзначити серію мемуарів “Закерзоння”, видану за редакцією Б.Гука у Польщі. У цих книгах опубліковані спогади колишніх жителів Закерзоння і бійців УПА. Детальне їх вивчення дозволяє прослідкувати наростання напруженості в українсько-польських відносинах під час Другої світової війни, допомагає скласти повніше уявлення про депортаційні процеси і боротьбу УПА [13–16].

У 1999 році в Києві вийшли спогади Нати Ленко (Наталії Леонтович-Башук) “На межовій землі (спогади із Закерзоння)” [31]. Н.Леонтович-Башук – активний учасник боротьби ОУН і УПА на Закерзонні. Особливої ваги її спогадам надає те, що писала їх високоосвічена людина, яка мала власний погляд на події, що відбувались.

Також вартими уваги є мемуари, де в публіцистично-художній формі висвітлено наростання українсько-польського конфлікту напередодні Другої світової війни, зародження повстанських з’єднань на Закерзонні від кущових самооборонних відділів до повнокровних сотень, їх боротьбу проти депортації українців Закерзоння. Такі спогади відображають і розселення та адаптацію на теренах УРСР. Зокрема, це матеріали під назвою “Волю Україні” К.Крістенсена, “Во ім’я Твоє” А.Карванської-Байляк, “Солонна грудка Холмської землі” М.Онуфрійчука [20; 29; 36].

Кілька останніх років триває плідна праця польських істориків та публіцистів, статті яких публікуються в українському тижневику “Наше слово”, що виходить у Варшаві. Передусім це спогади очевидців подій 1944–1947 рр., записані такими відомими науковцями, як Б.Гук та ін. Статті такого типу охоплюють найрізноманітніші аспекти як депортаційних процесів, так і українсько-польських відносин, починаючи з 1939 р. [9; 37].

У порівняльному аспекті, актуальним буде відзначити й здобутки в цьому напрямку польської історичної науки. Зокрема, в 1994 році у Польщі вийшов три томний збірник документів, присвячений польсько-українському конфлікту 1940-х рр., впорядкований М.Сівіцьким, який складається із двох частин. У першій науковець на основі фактичного матеріалу заперечує досить поширений у Польщі стереотип “українця-бандита” і вказує на роль УПА як захисника української людності Закарпаття. На основі численних документів дослідник визначив винуватців екстермінації українців. На думку М.Сівіцького, організаторами цієї трагедії є еміграційний польський уряд, котрий запланував, організував та провадив екстермінацію за допомогою підлеглих йому партизанських загонів, а також прокомуністична польська влада, котра перейняла від попереднього уряду спосіб вирішення українського питання та розв’язала його за допомогою депортації. У другій частині збірника вміщено 88 документів, взятих із польських та еміграційних видань, а також з архівів колишньої УРСР [61].

Вагомий доробок у вивченні цієї теми відомого українського дослідника з Польщі Є.Місила. У Польщі вийшли дві збірки архівних документів, яким передують змістовні й великі за обсягом авторські передмови. Так, у передмові до першого тому збірника документів “Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі до СРСР 1944–1946 рр.” [59] автор робить спробу відповісти на запитання: чи переселення 482 тисяч українців з Польщі в УРСР було однією з найбільших репатріацій, що провадились в контексті змін кордонів повоєнної Європи, чи це класична депортація, яка становила невід’ємний елемент сталінської національної політики. На основі поданих документів дослідник руйнує десятиліттями насаджуваний комуністичною пропагандою стереотип “добровільної репатріації”. Крім того, він встановлює детальну періодизацію переселення, поділяючи його на чотири етапи, подає хронологічні рамки й детальне обґрунтування кожного з них. Особливу увагу автор звернув, зокрема на такі питання:

Де закінчувалось завдання Війська Польського щодо боротьби з УПА та охорони польської людності перед загрозою з її боку і починався збройний примус українців до покидання отчих земель та брутальна пацифікація українських сіл?

Де закінчувався захист Українською Повстанською Армією цивільного населення Закарпаття перед виселенням й наскільки ним виправдовувались збройні акції проти цивільного польського населення, військ та адміністрації? І чи не переростав цей захист у примушування українців залишитись на польських теренах?

Зібрані у першому томі 144 документи Війська Польського, Української Повстанської Армії, а також переселенчих комісій відображають весь процес приготувань та перебіг виселенчої акції на першому її етапі в 1944–1945 рр. У другий том збірки ввійшли 175 українських і польських документів періоду завершення депортації – з січня по грудень 1946 р., які постфактум характеризували ситуацію на спустошених українських землях. У міру прочитання документів та свідчень очевидців ця “репатріація” постає, як легалізована форма примусового виселення, що часто набирала форми брутальної депортації. Як вважає Є.Місило, в останній фазі депортація набрала форми класичної етнічної чистки, що супроводжувалась спаленням сіл, нищенням цивільної людності й масовими езекуціями мешканців, проваджених Військом Польським [59].

Для всього періоду існування Української Повстанської Армії на Закерзонні характерною була боротьба між нею та Армією Крайовою. Проте в 1945–1947 рр. непоодинокими були випадки співпраці між цими організаціями. Саме цьому аспекту спільної українсько-польської історії присвячена книга польських науковців Г.Мотики та Р.Внука “Пани і різуні”, яку ми подаємо для порівняння [60]. У ній зроблена перша з польської сторони спроба дати опис військових стосунків УПА та Армії Крайової. У праці подано нарис діяльності АК й УПА, найважливіші моменти українсько-польського конфлікту в 1943–1948 рр. Автор детально розглянув реакцію інших підпільних організацій Польщі на порозуміння між УПА та ВіН. Особливу цінність становить опис спільних дій ВіН та УПА проти польських урядових формувань і військ НКВС з метою запобігання виселенню українців із Пряшівщини, Підляшшя та Люблінщини.

Книга А.Сови “Польсько-українські відносини 1939–1947 рр.: нарис проблематики”, окрім загального опису взаємовідносин українців та поляків в період 1939–1947 рр., містить поданий у рамках розділу “Проблеми українські на терені польської держави в 1944–1947 рр.” нарис стосунків двох народів на Закерзонні в період акції виселення [62]. Польський науковець детально прослідковує причини депортації українського населення Закерзоння, перебіг виселених акцій 1944–1946 рр., а також хід акції “Вісла” (1947 р.). Особливим моментом, який для польських досліджень цієї теми є винятковим, стало те, що автор не замовчує злочинів Армії Крайової та Війська Польського, інших польських урядових і неурядових організацій проти цивільного українського населення. У праці А.Сови подано цифри українських втрат від польського терору на Закерзонні. Недоліком цього дослідження є досить невдала, на нашу думку, спроба пояснити прагнення всього польського суспільства позбутись “української проблеми” через антипольську діяльність УПА.

Загалом, оцінюючи стан джерельної бази досліджуваної проблеми, слід визнати достатнє документальне забезпечення, яке охоплює різноманітні аспекти теми і дає можливість детально проаналізувати та відтворити справжній перебіг подій, показати реальну картину депортації, розселення й адаптації українського населення Польщі на теренах УРСР. Однак варто підкреслити необхідність виваженого підходу у вивченні як радянських і польських офіційних джерел, що були відповідно відцензуровані й політично заангажовані, так і інформаційних матеріалів українських і польських підпільних формувань, що з огляду на ряд причин не могли цілісно й багатосторонньо відображати події, що відбувались. Дуже малою також залишається кількість опублікованих документів, що торкаються проблем депортації, розселення і соціально-економічної адаптації. З огляду на значення подій 1944–1946 рр. констатуємо невелику кількість опублікованих спогадів очевидців тих подій. Водночас варто відзначити недостатню забезпеченість довідковою літературою досліджуваної проблематики. Доводиться констатувати також відсутність комплексного монографічного дослідження, де ця проблематика була б представлена у цілісно-змістовому аспекті, та відображала повну картину репресивно-депортаційних процесів.

1. Андрухів І. Станіславщина : двадцять буремних літ : 1939–1959. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І. Андрухів, А. Француз. – Івано-Франківськ ; Рівне : Таля, 2002. – 334 с.;
2. Бугай М. “За повідомленням НКВС СРСР, були переселені...” Про депортацію населення з України у 1930–1940 рр. / Бугай М. – К., 1992. – 47 с.
3. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр. : суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Кн. 2 / Білас І. – К. : Либідь ; Військо України, 1994. – 688 с.
4. Борець Ю. У вирі боротьби. Спогади учасника повстанської боротьби (1941–1948 рр.) / Борець Ю. – К. : Наук. думка, 1993. – 304 с.
5. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950 рр.) / Боцюрків Б. ; пер. з англ. Наталії Кочан ; за ред. Олега Турія. – Львів : Вид.-во Українського Католицького Університету, 2005. – 266 с.

6. Веденєєв Д. Роман Шухевич як розробник стратегії і тактики підпілля ОУН(б) у післявоєнний період / Веденєєв Д. // *Галичина : науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. – Івано-Франківськ, 2008. – № 14. – С. 342–350.
7. Веселова О. Ще одна трагічна сторінка історії України / Веселова О., Панченко П. // *Український історичний журнал*. – 1995. – № 6. – С. 112–123.
8. Винниченко І. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис / Винниченко І. – Житомир : Льонок, 1992. – 164 с.
9. Галан Р. Без права на повернення (До 50-річчя виселення лемків) / Галан Р. // *Лемківський календар*. – Львів : Фондація дослідження Лемківщини, 1996. – С. 31–38.
10. Депортації українців та поляків : кінець 1939 – початок 50-х років: до 50-річчя операції “Вісла” : збірник / [упоряд. Ю. Ю. Сливка]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1998. – 132 с.,
11. Депортації. Західні землі України кінця 1930-х – початку 50-х рр. : Документи. Матеріали. Спогади : у 3 т. / Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України ; [відп. ред. Ю. Ю. Сливка]. – Львів : Місіонер. – 1998. – Т. 2. – 536 с. ; 2000. – Т. 3. – 418 с.
12. Документи КДБ. Вовкулаки (Спеціальні провокаційно-розвідувальні групи НКВД–МГБ проти ОУН–УПА) // *Літопис Чер. Калини*. – 1993. – № 3–4. – С. 53–59.
13. Закерзоння. Спомини вояків УПА / за ред. Б. Гука. – Варшава : Вид-во “Тирса”, 1995. – Т. I. – 311 с. – (Серія підпільних мемуарів),
14. Закерзоння. Спомини вояків УПА / за ред. Б. Гука. – Варшава : видавництво “Тирса”, 1996. – Т. II. – 289 с. – (Серія підпільних мемуарів).
15. Закерзоння. Спомини вояків УПА / за ред. Б. Гука. – Варшава : видавництво “Тирса”, 1997. – Т. III. – 304 с. – (Серія підпільних мемуарів).
16. Закерзоння. Спомини вояків УПА / за ред. Б. Гука. – Варшава : видавництво “Тирса”, 1997. – Т. IV. – 268 с. – (Серія підпільних мемуарів)
17. Заставний Ф. Східна українська діаспора / Заставний Ф. – Львів, 1992. – 168 с.
18. Історія української еміграції. – К. : ІМКВО, 1992. – 96 с.
19. Ісаїв П. Історія Станиславова / Ісаїв П. // *Альманах Станиславівської землі*. – Нью-Йорк ; Торонто ; Лондон, 1975. – Т. I. – С. 12–108.
20. Караванська-Байляк А. Во ім’я Твоє. (Мережане життям) / Караванська-Байляк А. – Варшава : Вид-во “Український архів”, 2000. – 440 с.
21. Кіцак В. Адаптація українців Закерзоння в Україні : урядові документи і реалії часу / Кіцак В. // *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія : Історія : зб. наук. праць*. – Тернопіль : Лілея, 1998. – Вип. VII. – С.137–146.
22. Кіцак В. Депортації українців Польщі в УРСР : історіографія проблеми / Кіцак В. // *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. – Тернопіль : редакційно-видавничий відділ історичного факультету “Літопис”, 2000. – Вип. 10. – С. 296–299.
23. Кіцак В. До питання про депортацію українців з Польщі 1944–1946 рр / Кіцак В. // *Матеріали IV Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 125-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, 5 жовтня 2000 р.* – Чернівці : Вид-во “Золоті литаври”, 2001. – С. 222–224.
24. Кіцак В. Доля переселенців із Закерзоння / Кіцак В. // *Український світ*. – 1999. – С. 34–38. – (Спецвипуск. Українські етнічні землі та діаспора).
25. Кіцак В. Житлове влаштування переселенців з Польщі в УРСР та наділення їх землею у 1944–1947 рр. / Кіцак В. // *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія : Історія*. – Тернопіль : редакційно-видавничий відділ історичного факультету “Літопис”, 1999. – Вип. IX. – С.152–157.
26. Кіцак В. Переселення українців Польщі до УРСР (1944–1947 рр.) / Кіцак В. // *Наукові записки : зб. наук. статей Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова / укл. П. В. Дмитренко, О. Л. Макаренко*. – К. : НПУ, 2000. – Ч. 3. – С. 153–160.
27. Кіцак В. Переселення українців Польщі із південних та східних областей УРСР в Західну Україну / Кіцак В. // *Українсько-польські відносини у XX столітті : державність, суспільство, культура : матеріали наукової конференції, (Тернопіль, 15–16 квітня 1999 року)*. – Тернопіль, “Лілея”, 1999. – С. 40–47.
28. Кондратюк К. Депортаційно-переселенські акції із Західної України (40-х початку 50-х рр. XX ст.) / Кондратюк К. // *Наукові зошити історичного факультету Львівського нац. ун-ту імені Івана Франка*. – 2004. – Вип. 5–6. – С. 343–349.
29. Крістенсен К. Волю Україні. Розповідь про Миколу Радейка / Крістенсен К. – К. : Смолоскип, 1999. – 186 с.
30. Лемківщина. Земля – історія – культура / під заг. ред. Струмінського Б.О. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней – Торонто : [Б. м. в.], 1988. – Т. 1. – 568 с.

31. Ленко Н. На межовій землі (спогади з Закарзоння) / Ленко Н. (Наталія Леонтович-Башук). – К. : Видання журналу “Пам’ять століть”, 1999. – 128 с.
32. Макарчук С. Радянські методи розправи з бандерівцями (1944–1950 рр.) / Макарчук С. // Галичина. – Івано-Франківськ, 2001. – № 5–6. – С. 353–361.
33. Міжнародний науковий конгрес “Українська історична наука на порозі ХХІ століття” : доповіді та повідомлення, (Чернівці, 16-18 жовтня 2000 р.) / Українське історичне товариство : Чернівецький національний університет імені Ю.Федьковича / відп. ред. : Л.Винар, Ю. Макар. – Чернівці : Рута, 2001. – Т. 2. – 346 с.
34. Надбужанщина. Сокальщина, Белзщина, Радехівщина, Каміначчина, Холмщина і Підляшшя. Історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто : Об’єднання надбужанців, 1994. – Т. 3. – 735 с.
35. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.) : історико-статистичне дослідження / Нікольський В. – Донецьк, 2003. – 623 с.
36. Онуфрійчук М. Солонина грудка Холмської землі : повість / Онуфрійчук М. – Луцьк : Надстир’я, 2000. – 156 с.
37. Паньків М. Дар пам’яті / Паньків М. // Наше слово. – 1999. – № 46 – С. 3. – 14 листоп.
38. Процюк В. Книга пам’яті / Процюк В. – Львів : Друкарня вид-ва “Вільна Україна”, 1996. – 320 с.
39. Реабілітовані історією // Міжнародна науково-практична конференція (Луцьк, 5–6 грудня 2002 р.) : зб. наук. статей і матеріалів. – Луцьк : Надстир’я, 2003. – 165 с.
40. Реабілітовані історією // Міжнародна науково-практична конференція (Луцьк, 5-6 грудня 2002 р.) : зб. наук. статей і матеріалів. – Луцьк : Надстир’я, 2003. – 165 с.
41. Реабілітовані історією : у 27 т. Т. : Закарпатська область. – Ужгород : Закарпаття, 2004. – Кн. 2. / [М. Бабидорич, М. Вегеш, О. Довганич та ін.] ; обл. редкол. Різак І. М. (голова) та ін. – 797 с.,
42. Реабілітовані історією : у 27 т. Т. : Івано-Франківська область. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2006. – Кн. 2 / [упоряд., авт. передм. Лук’ян Вардзарук]. – 1133 с.
43. Реабілітовані історією : у 27 т. Т. : Рівненська область. – Рівне : ВАТ “Рівненська друкарня”, 2009. – Кн. 2 / обл. редкол. : Корольок В.М. (голова) та ін. – 610 с.
44. Реабілітовані історією : у 27 т. Т. : Тернопільська область. – Т. : Збруч, 2008. – Кн. 1 / упоряд. О. Г. Бажан, Є. О. Гасай, П. З. Гуцал. – 727 с.
45. Сергійчук В. ОУН–УПА в роки війни : нові документи і матеріали / Сергійчук В. – К. : Дніпро, 1996. – 492с.
46. Сергійчук В. Український здвиг : Прикарпаття 1939–1955 рр. / Сергійчук В. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.
47. Сивирин М.А. Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / М. А. Сивирин. – Львів, 2005. – 18 с.
48. Україна – Польща: важкі питання : матеріали ІV міжнар. семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. Варшава, 8–10 жовтня 1998 року / Світовий союз воїнів Армії Крайової. Об’єднання українців Польщі. – Варшава : Tysa, 1999. – Т. 4. – 348 с.
49. Україна – Польща : важкі питання : матеріали V міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. Луцьк, 27–29 квітня 1999 року / Світовий союз воїнів Армії Крайової. Об’єднання українців Польщі. – Варшава : Tysa, 2001. – Т. 5. – 360 с.
50. Україна – Польща : важкі питання : матеріали II міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках”. Варшава, 11–12 жовтня 1997 року / Об’єднання українців у Польщі. Світовий союз воїнів Армії Крайової. – Варшава : Tysa, 1998. – Т. 1–2. – 232 с.
51. Україна – Польща : важкі питання : матеріали III міжнародного наукового семінару “Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни”. Луцьк, 20–22 травня 1998 року / Об’єднання українців у Польщі. Світовий союз воїнів Армії Крайової. – Варшава : Tysa, 1998. – Т. 3. – 268 с.
52. Українська еміграція : від минувшини до сьогодення / Б. Лановик, М. Трефяк та ін. ; за ред. Б. Лановика. – Тернопіль : Чарівниця, 1999. – 512 с.
53. Українсько-польські відносини у ХХ столітті : державність, суспільство, культура : матеріали наукової конференції. Тернопіль, 15-16 квітня 1999 року. – Тернопіль : Лілея, 1999. – 250 с.
54. Хмель С. Українська партизанка / Хмель С. – Львів, 1993. – Ч. 2. – 208 с. – (серія “Бібліотека українського націоналіста”)
55. Чоповський М. Голгофа Західної України (злочинна діяльність окупаційних режимів проти населення західноукраїнських земель та його боротьба за волю і незалежність 1920–1953 рр.) / Чоповський М. – Львів, 1996. – 140 с.
56. Шанковський Л. Тринадцять літ / Шанковський Л. // Альманах Станіславівської землі. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. – Т. 1. – С. 163–193.
57. Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект) / Ярош Б. – Луцьк : Надстир’я, 1995. – 176 с.
58. Wociurkiw B., Strong J. (Eds.). Religion and Atheism in the USSR and Eastern Europe / Wociurkiw B. – Toronto : University Press, 1975. – 412 p.

59. Misilo E. Wstep / Misilo E. // Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944–1946. – Warszawa : Oficyna Wydawnicza “Archiwum Ukraińskie”, 1996. – T. I. Dokumenty 1944 – 1945. – S. 5–16.
60. Мотыка Г. Паны і резуны. Współpraca AK–WiN–UPA 1945–1947 / G. Motyka., R. Wnuk. – Warszawa, 1997. – 232 s.
61. Siwicki M. Eksterminacja Zakerzonii / Siwicki M. // Dzieje konfliktów Polsko-Ukraińskich. – Warszawa, 1994. – Tom trzeci. – S. 11–72.
62. Sowa A. L. Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Zarys problematyki / Sowa A. – Kraków, 1998. – 342 s.

Статья посвящена исследованию особенностям изучения отечественными учеными хода депортационных процессов и перемещения населения западных областей УССР, которые происходили в 1944–1953 гг. в контексте этнонациональных изменений в крае, вызванные репрессиями сталинского режима. Главной задачей статьи является попытка оценить и проанализировать основные историографические подходы к изучению данной темы, определить степень ее научной разработки и выявить отражение исследователями содержания и методов реализации миграционной политики тоталитарной машины. Также в статье на основе анализа научных работ посвященных данной теме, показано, что миграционная политика советского руководства в отношении населения Западной Украины была направлена в первую очередь на подавление национально-освободительного движения региона и адаптации его к привычной модели советского управления.

Ключевые слова: Советизация, историографический анализ, комплексное исследование, депортации, перемещения, миграционные процессы, тоталитарный режим, репрессии, западные области УССР, этнические земли.

The article is devoted to the investigation of learning peculiarities domestic scientists the course of deportee processes and the displacement of the USSR western regions, which took place in 1944–1953 of the twentieth century in the context of ethnic changes on the territory which was caused by Stalin repression regime. The main aim of the article is an attempt to evaluate and analyze the main historiographical approaches to the studying of a given subject, to determine the degree the degree of its scientific development and find the investigator's display content and realization methods of the migration policy by the totalitarian machine. Besides the article is based on the analysis of scientific works, which are devoted to this subject, it is shown that the migration policy of the Soviet leadership as to the population of Western Ukraine was directed first of all to the national liberation movement of the region and its adaptation to the usual example of the Soviet government.

Keywords: sovietization, historiographical analysis, comprehensive research, deportations, displacement, migration processes, totalitarian regime, repressions, the western regions of the USSR, ethnic soils.

УДК 94(477)-061.2: 94(438) “1947/1989”

ББК 63. 3 (4 Укр)

Наталія Стецюк

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ У ПОЛЬЩІ (1947–1989 рр.)

У статті проаналізовано значний документальний матеріал з проблеми дослідження, який знаходиться в державних архівах Польщі: у Варшаві в Архіві Актів Нових (ААН, ААН) і Центральному військовому архіві ім. Болеслава Валігули (ЦВА, СВА), Державному архіві в Перемислі (ДАП, АРР), Державному архіві в Жешові (АРЗ). Виходячи з проблемно-хронологічного принципу джерельно-документальну базу поділено на кілька важливих і взаємодоповнюючих груп, відповідно до їхнього походження: матеріали партійних і державних органів, командування Війська польського, громадських структур української меншини в ПНР, частина з яких вводиться до наукового обігу вперше.

Ключові слова: джерела, архівні матеріали, документи, національно-культурне життя, українська меншина, УСКТ.

Відсутність в українській історіографії комплексного дослідження національно-культурного життя української меншини в Польщі 1947–1989 рр. можна пояснити особливістю архівних матеріалів. Головною перешкодою становить недосконалість системи комплектування архівних фондів. У державних архівах Польщі документи цієї тематики розпорочені серед величезного масиву інших матеріалів, які переважно й виз-

начають назву фонду збереження. Доступ до окремих громадських архівів, зокрема Архіву Об'єднання українців у Польщі, і сьогодні залишається обмеженим, а його матеріали слабо впорядковані.

Метою статті є комплексний аналіз архівних матеріалів з даної проблематики, які вперше репрезентуються автором у цій статті. Це документи, що зберігаються в архівах Республіки Польща: у Варшаві в Архіві Актів Нових (ААН, ААН) і Центральному військовому архіві ім. Болеслава Валігули (ЦВА, СВА), Державному архіві в Перемишлі (ДАП, АРР), Державному архіві у Жешові (АРРz).

Виходячи з проблемно-хронологічного принципу, закладеного в основу дослідження, джерельно-документальну базу можна поділити на кілька важливих і взаємодоповнюючих груп відповідно до їхнього походження: матеріали партійних і державних органів, командування Війська польського, громадських структур української меншини в ПНР.

Серед матеріалів, які дозволяють установити вплив урядової політики на розвиток національно-культурного життя українського населення в Польщі впродовж 1947–1989 років, важливе значення мають документи Центрального комітету Польської об'єднаної робітничої партії (ЦК ПОРП). Так, нами використовувалися матеріали, створені в результаті діяльності членів цієї партійної структури, її секретаріату, урядових представників, а також працівників Відділу культури й Комісії в національних справах, що функціонували в різний час у структурі ЦК. Вони зберігаються в Архіві Актів Нових у Варшаві й переважно представлені ухвалами чи проектами ухвал ЦК, розпорядженнями до воєводських, повітових партійних і державних структур, громадських організацій у справі національної політики й ідеологічної роботи. Більшість із цих документів була прийнята з метою забезпечення реалізації державної політики щодо національних меншин, а також установлення контролю за виконанням розпоряджень влади.

Лише незначна кількість архівних одиниць з документами такого характеру виключно присвячені досліджуваній проблематиці. Це ускладнює пошук потрібної інформації, розпорошеної серед матеріалів найбільшого за своїм об'ємом фонду ААН. Цікавим винятком, який наводить на думку про “гіперважливість” цього питання для комуністичної партії Польщі, є справа, що містить документи “з діяльності націоналістичного елемента серед української меншості” [11]. Уже побічний огляд матеріалів засвідчує культивування стереотипу “українця-бандерівця” навіть у середовищі партійних лідерів країни, а також панування страху втратити контроль над українською меншиною. Найбільш розлога інформація цих документів стосується аналізу “національних проявів” у середовищі української інтелігенції, опрацювання пропозицій ефективної боротьби з ними.

Крім того, документи ЦК ПОРП містять інформацію не лише про заходи партійного керівництва в національній сфері, а й про настрої населення, викликані діями влади. Зокрема, регіональну специфіку функціонування партійних установ та їх зацікавлення національно-культурним життям українського населення відображають документи повітових комітетів ПОРП.

Цінність цих матеріалів як історичних джерел буває різною. Найбільш вірогідні та повні дані про ситуацію в регіоні отримували місцеві партійні керівники, однак не завжди ця інформація в повному обсязі надходила до Варшави. На кожному щаблі влади інформація фільтрувалася, загальні звіти будувалися відповідно до поставленого конкретного завдання в максимально позитивному світлі для керівництва нижчої ланки. Серед значного масиву документів партійних органів першочергове значення становлять нотатки та звіти про реагування українців на заходи комуністичної влади в національній сфері та додатки до них: колективні петиції, відкриті листи, індивідуальні скарги українського населення, вирізки з місцевої преси тощо.

Документи партійних органів влади також часто зустрічаються серед матеріалів з інших опрацьованих фондів, що лише підтверджує міцне поєднання державного та партійного апаратів у комуністичній Польщі.

Дослідження становища українського населення в ПНР після акції “Вісла”, а також передумов його консолідації на нових місцях проживання здійснювалися на основі документів з фонду Міністерства повернутих земель (ф. 196, ААН). Цей державний орган був створений з метою управління північними та західними землями, що остаточно відійшли до Польщі лише після Другої світової війни. У період свого існування впродовж 1945–1949 рр. Міністерство повернутих земель координувало діяльність усіх державних структур у межах цієї території. Такий особливий статус був зумовлений, насамперед, бажанням комуністичної партії встановити свій одноосібний контроль за цим регіоном, вивівши його з-під управління Міністерства публічної адміністрації, яке на той час очолював представник партійної опозиції. Це могло стати на перешкоді реалізації наміченого комуністами курсу, спрямованого на етнічне обезбарвлювання проблемного регіону. Міністерство було ліквідоване відразу після остаточного встановлення монополії комуністичної партії в Польщі в 1949 р.

Основний масив документів цього фонду присвячений проблемам осадництва на території північних і західних земель Польщі, серед яких важливе місце займають матеріали, що стосуються українських переселенців. Вони репрезентують собою, у першу чергу, розпорядження, евакуаційні плани, протоколи конференцій, розклади транспортів, кореспонденцію центрального Департаменту поселення [1], а також щомісячні звіти воєводських Відділів поселення про ситуацію з “осадниками з операції Вісла” [2; 3]. На основі аналізу зазначених матеріалів вимальовується картина перших років проживання українських переселенців на нових місцях, наповнена беземоційними описами жахливих побутових умов, неприязного ставлення до новоприбулих, їх психічної надламності, бажання заховатися від усього світу.

Документи мають регіональну структуру за воєводствами [4; 6], однак не всі воєводства представлені окремими справами. Незначна частина матеріалів об’єднана під загальними назвами без зазначення конкретної місцевості [5]. Крім того, деякі справи фонду структуровані за напрямками діяльності державних органів у сфері українського осадництва.

Матеріали Міністерства повернутих земель потребують критичного опрацювання, особливо це стосується статистики. Достовірність інформації залежить від сумлінності виконання своїх обов’язків місцевими відділами й інспекторами, більшість з яких маніпулювали цифрами й фактами, корегували їх відповідно до політичної кон’юнктури. Використання цих документів потребує зіставлення з іншими джерелами для встановлення вірогідності й об’єктивності статистичних даних, конкретних фактів, подій. Підвищеної уваги дослідника вимагають назви населених пунктів і прізвища, які зустрічаються у звітах з теренів, часті помилки описового характеру ускладнюють ідентифікацію місцевості й особи.

Матеріали органів управління зберігаються також у фонді Міністерства публічної адміністрації і відображають взаємини населення і місцевих органів влади (ф. 199, ААН). Якщо Міністерство повернутих земель представлене документами з перших років проживання українців на нових місцях у північних і західних регіонах країни, то специфікою фонду Міністерства публічної адміністрації є переважно загальнодержавний характер його документів. Систематизацію матеріалів тут здійснено за напрямками зацікавлень цього органу управління. Так, протоколи, викази, кореспонденція міністерства, що стосуються діяльності релігійних структур у Польській державі, відображають релігійні аспекти національно-культурного життя української меншини в умовах комуністичного режиму, допомагають з’ясувати роль церкви в його становленні та розвитку [7].

Поєднання “національного” і “релігійного” надає особливого звучання окремим документам такого спрямування. Особливо, якщо поряд розміщені матеріали про ставлення РКЦ та її духовенства до проблем функціонування українських релігійних організацій у досліджуваний період. У фонді зберігається й низка документів, що відображають ставлення центральних і місцевих органів влади до необхідності задоволення релігійних потреб українського населення, його боротьби за свободу віровизнання [10].

Лише об’ємні матеріали фонду поділені за регіонами. Така особливість зберігання застосована до документів перших повоєнних років, що дає можливість доповнювати інформацію з північно-західних регіонів держави даними інших регіональних документів [8; 9] про ставлення українців до акції “Вісла”, їхні спроби повернення назад на попередні місця проживання, сприйняття цього явища, яке поступово набувало систематичного характеру, владою та польським населенням на місцях, а також спроби збереження переселенцями власної національної ідентичності в умовах політики асиміляції.

Подібний характер мають документи Державного репатріаційного уряду, зокрема, його відділу в Жешові (ф. 3), що зберігаються в Державному архіві в Перемишлі. Поєднання цієї урядової структури з Міністерством повернутих земель і публічної адміністрації, про що свідчить хоча б окрема справа з розпорядженнями цих міністерств і кореспонденцією з ними [12], уможливує комплексне дослідження документів цих фондів. Ця особливість має також інший важливий момент: матеріали Державного репатріаційного уряду (відділення в Жешові) містять переважно нотатки та звіти місцевих інспекторів, які не завжди відповідають офіційній документації.

Доповнюють зазначені документи матеріали генерального штабу Польського війська (ф. 1064), що зберігаються в Центральному військовому архіві ім. Болеслава Валігули в м. Варшава. Головна увага була зосереджена на рапортах і звітах операційної групи “Вісла”, створеної не лише для організації переселенської акції, а й контролю за чітким виконанням її умов на місцях нового поселення. Таємний характер документів, а також специфіка викладу матеріалів підвищують довіру до викладеного матеріалу в цих документах. Крім того, матеріали операційної групи “Вісла” досить часто містять критику діяльності місцевої влади північних і західних регіонів держави, виправлення офіційних статистичних даних, що дозволяє використати цей матеріал для зіставлення інформації з інших опрацьованих документів.

Особливої уваги заслуговує офіційне листування вищого військового командування операційною групою “Вісла” з особистими враженнями про українських переселенців, що допомагає відтворити рівень сприйняття українців військовими, як яскравих представників польського суспільства.

Наскільки багатими на інформацію є документи цієї групи, настільки важко отримати можливість їхнього опрацювання. Система доступу передбачає багатомісячне очікування на дозвіл, відсутність попереднього запису на перебування в читальному залі з обмеженою кількістю місць, що робить працю в Центральному військовому архіві важкодоступною, особливо для іноземного науковця.

Інформацію про громадське, культурно-освітнє життя українців 50-х – першої половини 70-х рр., окрім документів центральних і місцевих партійних органів, містять матеріали Міністерства освіти (ф. 285), що зберігаються в ААН, які є головним джерелом дослідження проблеми українського шкільництва в комуністичній Польщі.

Матеріали фонду представлені розпорядженнями вищих органів влади у справі української освіти, звіти шкільних інспекторів та інспекторів місцевих відділів освіти про порядок і наслідки реалізації освітньої державної програми для національних меншин ПНР. Важливе значення мають статистичні дані, на основі яких можливо простежити динаміку розвитку цієї сфери діяльності української громади.

Документи Міністерства освіти відображають різні аспекти культурно-освітнього життя української меншини в ПНР. Так, серед матеріалів українського шкільництва знаходимо інформацію про організацію викладання української мови як додаткової в деяких польських школах, пунктів вивчення української мови, відкриття декількох українських навчальних закладів, а також проблеми їхнього функціонування в умовах комуністичного режиму. Не залишалися поза увагою представників міністерства українські вчителі, їхнє забезпечення “правильним” дидактичним матеріалом. Аналіз документів такого характеру засвідчує, що для влади в ПНР більш важливим було ідеологічно-правильне виховання українців, ніж задоволення їхніх освітніх потреб. Матеріали міністерства подають не лише інформацію, що стосується українського шкільництва, проблем вищої школи та позашкільної освіти (про бібліотечні фонди, спортивне виховання тощо), а й про ставлення української громади до освітніх реформ уряду, їхнє прагнення досягти рівноправності українського навчання в польській системі освіти.

Особливістю фонду є поєднання документів не за національною ознакою їх учасників, а в хронологічній послідовності, об’єднуючи дані, що стосуються всіх непольських національностей ПНР. Це, з одного боку, ускладнює працю з документами, а з іншого, – надає можливість з’ясувати спільні та відмінні риси урядової політики у сфері освіти представників національних меншин.

Регіональну специфіку освітньої діяльності українців у ПНР можна з’ясувати на основі матеріалів Воєводського уряду та національної ради в Жешові (Ф. 43, Ф. 1258), які розміщені в Державному архіві в Жешові. Незважаючи на подібну назву розглянутих справ “Школи з українською мовою навчання” [13–17], що різняться на перший погляд лише роками документів, більшість з них уміщують документи, які представляють значно ширше коло аспектів національно-культурного життя української меншини в Польщі. Це – організація художніх колективів, спортивних секцій, наукових лекцій тощо. Водночас у справах “Національні справи” [18; 19] знаходимо також інформацію про українське шкільництво. Лише комплексний аналіз цих документів допомагає повноцінно вивчити досліджувану проблему.

Окрему групу архівних документів представляють матеріали громадських установ української меншини Польщі, що займали провідне місце в її національно-культурному житті впродовж 1947–1989 рр. Це, насамперед, документація УСКТ у Польщі, єдиної української організації, яка представляла інтереси українців перед польською комуністичною владою. Головною метою його діяльності, згідно зі статутом, був розвиток культурного життя українців ПНР, що позначилося на характері документів Товариства. Значний масив документації УСКТ зберігається в Державному архіві в Жешові (ф. 43), який представлений постановами з’їздів, ухвалами Головного правління Товариства, звітами місцевих повітових і містечкових відділів, гуртків. Ці матеріали є основним джерелом для з’ясування ролі та місця УСКТ у процесі консолідації української меншини в ПНР, розвитку української культури та шкільництва. Аналіз розпоряджень політичних і державних органів, розміщених серед матеріалів УСКТ, допомагає встановити рівень залежності цього Товариства від державної влади. Особливу цікавість становить документація редакції “Наше слово”, що переважно розпорошена серед матеріалів Міністерства освіти. Значний масив листів українців до редакції, переважно зі скаргами на політику місцевої влади, дискримінаційні утиски, указує на важливе значення цього періодичного видання в житті української громади ПНР, особливо в процесі захисту прав українців.

Завдяки поєднанню зазначених архівних матеріалів, національно-культурне життя української меншини кінця 40-х – першої половини 70-х рр. ХХ ст. набуває реальних обрисів, підтверджених перевіреними фактами. Події кінця 70-х – кінця 80-х рр. потрібно вивчати за допомогою інших типів джерел, що зумовлено особливістю доступу до

архівних документів у Республіці Польща, зокрема опублікованих джерел. Їх основу становлять збірники документів і матеріалів. Унікальним за науковим обсягом археографічної інформації є збірник документів “Українці в Польщі. 1944–1989. Боротьба за національну ідентичність”, упорядкований польськими істориками Р.Дроздом та І.Галагідою. У збірнику зібрані важливі документи, що містять інформацію про національну політику комуністичної влади щодо українського населення, боротьбу українців за свої права [30].

Діяльність української меншини кінця 1980-х рр. у національно-культурній сфері, а також основні тенденції релігійного життя українських греко-католиків відображають документи, видані за підтримки Об’єднання українців у Польщі в 1993 р. [31; 33]. Їх доповнюють документи з історії Православної церкви комуністичної доби, що були впорядковані та систематизовані К. Урбаном [34].

Корисну інформацію можна почерпнути зі сторінок періодичних видань, основу яких становлять публікації газети “Наше слово”. Тижневик “Наше слово” став популярним поміж української національної меншини в Польщі, а для дослідників – оригінальним джерелом, що має пізнавальну та академічну цінність [35, с.147]. На шпальтах цього періодичного видання, пресового органу УСКТ, систематично були розміщені матеріали, які документували діяльність Товариства, культурні заходи за участю українських художніх колективів з Польщі й УРСР, інформації на тему українського шкільництва та освіти тощо.

За умов недоступності архівних матеріалів 80-х рр., ці публікації інколи виступають єдиним джерелом для з’ясування окремих обставин тих часів. Однак аналіз періодики “Нашого слова” засвідчив наявність ідеологічного забарвлення його публікацій, особливо більш раннього періоду, які потрібно використовувати дуже обережно, після джерелознавчого аналізу.

Подібний підхід застосовувався до польських періодичних джерел, які перебували під контролем комуністичної влади (“Trybuna Ludowa”, “Tygodnik Powszechny”, “Prawo i Życie” тощо).

Джерельну базу дослідження збагатили й спогади безпосередніх учасників подій. Серед них виокремлюємо мемуари членів проводу УСКТ, представників українського духовенства та пересічних українців. Головна маса з них об’єднана в збірники [20; 25; 32], однак детальний характер мають спогади індивідуального характеру [21–24; 26; 27–29] щодо окремих подій національно-культурного життя української меншини в Польщі в 1947–1989 рр.

Отже, основу джерельної бази цього дослідження склали переважно архівні матеріали, раніше не відомі або такі, що їх не використовували в контексті досліджуваної проблематики, опубліковані джерела, періодична преса та мемуарні публікації. Найбільшою інформативністю виділяються архівні документи, що зберігаються в архівосховищах Республіки Польща. Зокрема, матеріали партійних, державних, військових органів, а також громадських структур української меншини в ПНР. Їх аналіз дозволив окреслити основні сфери національно-культурної діяльності українців у Польщі в 1947–1989 рр.

Окремі аспекти досліджуваної проблематики вдалося розглянути завдяки опрацюванню опублікованих джерел, періодичної преси та спогадів сучасників тогочасних подій. Вони становлять особливу цінність для висвітлення подій кінця 70–80-х рр. ХХ ст., що зумовлено обмеженістю доступу до архівних матеріалів в архівах Республіки Польща цього періоду.

1. Archiwum Akt Nowych (далі – AAN), z. 196, sygn. 662. – 667 k.
2. AAN, z. 196, sygn. 669. – 439 k.
3. AAN, z. 196, sygn. 784. – 273 k.
4. AAN, z. 196, sygn. 786. – 452 k.

5. AAN, z. 196, sygn. 787. – 823 k.
6. AAN, z. 196, sygn. 788. – 232 k.
7. AAN, z. 199, sygn. 681. – 169 k.
8. AAN, z. 199, sygn. 780. – 412 k.
9. AAN, z. 199, sygn. 783. – 329 k.
10. AAN, z. 199, sygn. 1040. – 67 k.
11. AAN, z. 237, sygn. 127/XIV. – 147. – 123 k.
12. APP, z. 3, sygn. 419. – 317 k.
13. APRz, z. 43, sygn. 6201. – 87 k.
14. APRz, z. 43, sygn. 6203. – 79 k.
15. APRz, z. 43, sygn. 6204. – 93 k.
16. APRz, z. 43, sygn. 6205. – 65 k.
17. APRz, z. 43, sygn. 6206. – 68 k.
18. APRz, z. 43, sygn. 10185. – 87 k.
19. APRz, z. 43, sygn. 10187. – 34 k.
20. Акція “Вісла”. Документи / [наук. ред. і упоряд. Є. Місило]. – Л. ; Нью-Йорк : Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 1997. – 564 с.
21. Грінвальд М. Холмський театр : спогади / М. Грінвальд // Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя. Новіші часи. – Вінніпег ; Торонто : Ін-т дослідів Волині, 1989. – С. 197–201.
22. о. митрат Дзюбина С. І стверди діло рук наших. Спогади / о. митрат Степан Дзюбина. – Варшава : Український архів, 1995. – 532 с.
23. Заброварний С. Інституційні форми життя українців після 1947 року : спогади / С. Заброварний // Наше слово. – 2006. – № 25. – С. 3–4.
24. Караванська-Байляк А. Во ім'я Твоє : спогади / А. Караванська-Байляк. – Варшава : Український архів, 2000. – 439 с.
25. Пропам'ятна книга “1947” / [наук. ред. Б. Гука]. – Варшава : Тирса, 1997. – 648 с.
26. Савчук О. Чужі серед своїх: доля депортованих українців Холмщини / О. Савчук // Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х рр. (До 50-річчя операції “Вісла”) / [упоряд. Ю. Сливка]. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1998. – С. 87–94.
27. Сивіцький М. Геноцид під цензурою / М. Сивіцький // Український альманах. – 1996. – № 28. – С. 60–68.
28. Щирба М. Моя участь в підготовці до Першого з'їзду УСКТ / М. Щирба // Український календар (Варшава). – 1976. – С. 71–79.
29. Щирба М. Погляд з Гурова Ілавецького / М. Щирба // Український календар (Варшава). – 1996. – С. 90–91.
30. Drozd R. Ukraińcy w Polsce. 1944–1989. Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały) / R. Drozd, I. Hałagida. – Warszawa : Burchard edition, 1999. – 302 s.
31. O tożsamość grekokatolików. Zbór dokumentów z historii Cerkwi grekokatolickiej w Polsce / [red. M. Czech]. – Warszawa : Związek Ukraińców w Polsce, 1993. – 318 s.
32. Tradycja a tożsamość. Wywiady wśród mniejszości ukraińskiej w Przemysłu / [oprac. : K. Hann, S. Stepień]. – Przemysł : PWIN, 2000. – 318 s.
33. Ukraińcy w Polsce. 1989–1993 : dokumenty / [oprac. M. Czech]. – Warszawa : Związek Ukraińców w Polsce, 1993. – 318 s.
34. Urban K. Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970 : dokumenty / [oprac. K. Urban]. – Kraków : Astra, 1996. – 418 s.
35. Пронь Т. Український тижневик “Наше Слово” (Варшава) як оригінальне джерело вивчення передумов і перебігу примусового переселення українців Польщі в 1944–1947 рр. // Історичний архів. – 2010. – С. 147–152.

В статті аналізується значительний документальний матеріал по проблемі дослідження, которий находится в государственных архивах Польши: в Варшаве в Архиве Актов Новых (AAN, AAN) и Центральном военном архиве им. Болеслава Валигулы (ЦВА, СВА), Государственном архиве в Перемышле (ГАП, АРР), Государственном архиве в Жешове (APRz). Исходя из проблемно-хронологического принципа документальную базу разделено на несколько важных и взаимодополняющих групп, согласно их происхождения: материалы партийных и государственных органов, командования Войска польского, общественных структур украинского меньшинства ПНС, часть из которых вводится в научный оборот впервые.

Ключевые слова: *источники, архивные материалы, документы, национально-культурная жизнь, украинское меньшинство, УОКО.*

The article deals with considerable documentary records of the issue under study which can be found in the State Archives of Poland: Archiwum Akt Nowych, Warsaw (AAN); the Central Military Archive (Centralne

Archiwum Wojskowe, CWA); Przemysl State Archive (APP); Zseshuv State Archive (APRz). Considering principles of chronological order, documentary source database is divided into several important complementary groups according to their origin: the materials of party and state bodies, Headquarters of Wojsko Polskie; public institutions of the Ukrainian minorities in Poland. Some of the materials have been introduced to scientific viewing for the first time.

Key words: *sources, archival materials, documents, national and cultural life, the Ukrainian minority.*

УДК 379.85
ББК 63.3 (4 Укр) 5

Олена Дутчак

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОТУРИЗМУ: ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті виокремлено та проаналізовано основні підходи сучасних українських та зарубіжних вчених до визначення поняття “етнотуризм”, “етнічна культура”, окреслено етнічні туристичні ресурси.

Ключові слова: *етнотуризм, дефініція, ностальгічний туризм, аборигенний туризм, етнічні туристичні ресурси, етнокультура.*

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Кожен соціокультурний феномен проходить традиційні стадії свого розвитку: зародження, розвиток, стає існування та занепад. На сучасному етапі розвитку суспільства, інформаційного за своєю суттю, науковий простір динамічно “всмоктує” та інтерпретує явища реальної дійсності. Характерною та закономірною рисою сучасної науки виступає звернення до вивчення суспільних явищ, зародження яких в українських реаліях відбулося не так давно. Однією із таких проблем виступає наукове дослідження українського етнотуризму. Надзвичайно важливим постає завдання вивчення термінологічних проблем етнотуризму – окреслення його сутнісних характеристик та вироблення максимально адекватної їм дефініції.

Ця проблема знайшла своє відображення на сторінках наукових праць низки зарубіжних та українських вчених. Однак не існує єдиного підходу до визначення поняття “етнічний туризм”.

Як слушно зауважує львівська дослідниця С.Муравська, передусім варто звернутися до напрацювань європейської та американської науки, де в середині 70-их рр. піднімалися питання про необхідність дослідження такого нового явища в розвитку туризму, як етнічний туризм. Розвиток етнотуризму був спричинений особливостями розвитку суспільства, урбаністичними процесами, з їх позитивними та негативними наслідками і бажанням окремих представників цивілізації повернутися прийомні на короткий час у середовище тих громад, діяльність яких ще не була спотворена мінусами життя в мегаполісах [7, с.70].

Одним із перших визначень цього поняття запропонував американський дослідник В.Сміт у 1977 р., який окреслив етнічний туризм, як туризм, основною метою якого є пізнання глибинних традицій екзотичних народностей та включає відвідування їхніх домівок та поселень, спостереження за обрядами [13]. Інші американські вчені Р.Макінтош та С.Гьольднер, переглянувши запропоноване ним визначення, окреслили етнотуризм як подорож з метою спостереження за культурою і способом життя по-справжньому екзотичних народів [13].

Дослідник з Вашингтонського університету П.Ван ден Берг у 1992 р. описав етнічний туризм, як форму туризму, де культурна екзотика тубільців є основою “приманки” для туристів [13].

Науковці з Великобританії С.Харроон і В.Вайдер визначили етнічний туризм як поїздку, вмотивовану передусім як пошуком тісного контакту з людьми, етнічна приналежність і культурна специфіка яких відрізняється від подібних ознак туристів [7]. Туристи насамперед шукають можливості проникнутися первісною культурою, не спотворену віяннями цивілізації, саме тому об'єктами етнічного туризму стають сільські громади, які проживають у віддалених районах та поводять себе “екзотично” [7].

За висновками С.Муравської, більшість існуючих досліджень етнічного туризму в Європі та Америці концентрує увагу на окресленні етнотуризму як мандрівок до екзотичних і часто ізольованих етнічних груп [7, с.71]. Деякі вчені вважають, що етнічний туризм має включати подорожі друзів та родичів на батьківщину предків з метою вивчення власної етнічної приналежності (ностальгічний туризм. – *О.Д.*). Австралійський вчений Б.Кінг, етнічний туризм відносить до подорожей, основною мотивацією до яких є “етнічне возз'єднання”, тобто відвідування людей, близьких за етнічною приналежністю (аборигенний. – *О.Д.*) [7, с.72].

Узагальнивши попередні напрацювання вчених, китайський дослідник Лі Юнь визначив етнічний туризм, як туризм, основною метою якого є пошук екзотичного культурного досвіду через взаємодію з відмінними етнічними групами. Він включає в себе туристичні поїздки, упродовж яких споглядаються артефакти, ритуали тощо, пов'язані з конкретною етнічною групою. Процес споглядання таких речей, на думку вченого, є важливою частиною мотивації до поїздки [13, с.3]. В даному випадку етнічна група виступає як окрема в соціально-культурному аспекті група людей, які поділяють спільну історію, культуру, мову релігію та спосіб життя.

Варто зауважити, що в світі поряд з терміном “етнічний туризм” широко використовується поняття “аборигенський” туризм, який запропонували Д.Мерпер, Д.Гетц та В.Джеймісон, і “корінний” туризм, хоча насправді мається на увазі те саме явище [13]. Дослідники із туманного Альбіону Р.Батлер і Т.Хинчей (1996) окреслили “корінний туризм” як туристичну діяльність, у якій беруть безпосередню участь корінні етнічні групи з метою дослідження або споглядання атрактивних ознак власної культури, від якої вони відійшли з огляду на ті або інші обставини [14]. Вони вважають, що корінний туризм передбачає участь в ньому представників корінних народів, у той час як в етнічному туризмі можуть бути задіяні не обов'язково представники етнічних груп, культура яких в даному конкретному випадку виявилася атрактивною.

Стосовно думки українських науковців щодо окреслення терміну “етнічний туризм”, то в тут також немає одностайності. Великою мірою це викликано тією обставиною, що у Законі України “Про туризм” не виділено його як одного із видів туризму [3]. Серед 17 запропонованих видів туризму найбільше близьке відношення до етнічного туризму мають культурно-пізнавальний та сільський. У законі запропоновано виділити за метою поїздки 13 видів туризму, зокрема пізнавальний відпочинок та ностальгічний туризм [3].

Аналіз термінологічних проблем етнотуризму знайшов відображення на сторінках підручника В.Кифяка. Він наводить ряд міркувань українських науковців. Зокрема, Л.Кирилюк, вказуючи на швидкі темпи розвитку в Україні ностальгічного туризму, виділяє одним з його видів етнічний і пропонує визначити основні райони його масового розвитку на території нашої держави – прикордонне Закарпаття, Львівщина, Волинь. Він пов'язує цей вид туризму передусім із відвідуванням родичів, які опинились по різні сторони кордону [4].

Схожої думки дотримується київська дослідниця Т.Пархоменко. На її думку, “іноді ностальгічний туризм може накладатися на туризм етнічний, наприклад, коли емігранти відвідують свою етнічну батьківщину”. Етнічний туризм задовольняє потребу у підкріпленні національної ідентичності людини, тобто включеності в певну соціальну спільноту на підставі спільного походження, ототожнення з певною культурою.

Відвідування своєї етнічної батьківщини людиною, яка народилася і виховувалася в іншому соціокультурному середовищі, є своєрідним генетичним покликанням – “покликом предків”. Ностальгічний же туризм виключно індивідуальний, він камерний порівняно з етнічним, це не поклик національної ідентичності, це – відтворення власного життєвого шляху, намагання подолати незворотність часу просторовим поверненням [4].

Сам В.Кифяк під етнотуризмом розуміє поїздки з метою побачень з рідними та близькими [4]. Таке твердження є дискусійним, оскільки науковець у власному тлумаченні сутності етнотуризму ідентифікує останній як ностальгічний туризм.

Н.А.Малова стверджує, що “ностальгічний чи етнічний туризм – це вид відпочинку, під час якого туристи вивчають визначену етнічну групу населення, її життя, особливості культури, побуту і т. д.” [6]. Науковець дає визначення етнічного туризму, але трактує його як ностальгічний.

Загалом російські науковці оперують поняттям “етнографічний туризм” та “етнічний туризм”. При чому, у перше поняття вони вкладають широкий зміст, відносячи сюди аборигенний та корінний види туризму [2]. Під етнічним туризмом вони розуміють ностальгічний туризм, тобто “...відвідування місць свого історичного проживання” [2].

Одеська дослідниця М.Орлова розглядає етнічний туризм як підвид пізнавального туризму, метою якого є ознайомлення з матеріальною та духовною культурою певного етносу. Очевидно, таке визначення найбільш адекватно відображає специфіку етнотуризму, основним спонукальним мотивом якого виступає бажання поринути у культуру певного етносу, незалежно від того, в яких генеалогічних зв'язках з цією спільнотою він знаходиться [8].

У контексті з'ясування вузлових засад етнотуризму особливе місце займає проблема окреслення поняття “етнокультура”, що у нашому випадку виступає у якості основного об'єкту туристичного зацікавлення. У науковій літературі зустрічаємо широкий спектр трактувань поняття етнічна культура, що зумовлюється сферою наукової спеціалізації вчених (історія, географія, культурологія, соціологія, тощо).

Івано-франківський науковець Б.Савчук окреслює етнічну культуру як надзвичайно складне та багатогранне явище, яке формується у процесі адаптації спільноти людей до екологічного середовища та під час історичного розвитку нагромаджує специфічний культурний досвід, який відрізняє її від інших спільнот. Унікальність феномену етнічної культури становлять не окремі специфічні елементи, а неповторність їх переплетення [10, с.347–348].

Відповідно до типів етнонаціональних суспільностей він виокремлює поняття “традиційна (народна) культура”, яка відображає самобутність і окремішність певної спільноти та “етнографічна культура”, яка засвідчує регіональні особливості культури [9, с.44]. Тобто друга виступає структурною складовою першої.

Волинські науковці Л.Черчик та Н.Коленда розглядають це поняття у широкому ракурсі культурної спадщини загалом [12]. На основі аналізу праць вітчизняних та зарубіжних вчених та, підтримуючи думку про неподільність культурного надбання з природою, виводять поняття “культурний ландшафт” – природно-культурний територіальний комплекс, сформований внаслідок еволюційної взаємодії природи та людини, її соціокультурної та господарської діяльності [12, с.209].

Широковживаним визначенням поняття етнічної культури виступає дещо схематизовано дефініція, розміщена на одному з доступних електронних ресурсів. Під етнокультурою автори статті розуміють сукупність матеріальних і духовних цінностей, вироблених певним етносом впродовж його історії на його власній території засобами етнічного самовираження (рідна мова, рідна релігія) [1]. Недосконалість наведеного визначення є очевидною з тих позицій, що в ньому не враховано етнорегіональну ре-

презентативність автентичності та не враховуються відмінності між сучасною (масовою) та традиційною народною культурою.

При розгляді проблеми формування дефініції основних понять етнотуризму виникає потреба окреслити його ресурсну базу як специфічний тип туристичних ресурсів – етнічні туристичні ресурси.

Відомі київські науковці О.Любіцева, Є.Панкова, В.Стафійчук виокремлюють окрему групу етнічних туристичних ресурсів, під якими розуміють сукупність матеріальних та нематеріальних явищ, що репрезентують етнорегіональну мозаїчність України [5].

Загалом можна виокремити два основні підходи до виокремлення етнічних туристичних ресурсів. Їх можна умовно охарактеризувати як географічний та історико-культурологічний. Перший напрямок розглядає етноісторичну специфіку окремої територіальної одиниці у нерозривному зв'язку з природними ресурсами. Другий – акцентує увагу на духовних та матеріальних складниках етнокультури краю.

На такому науковому тлі особливо продуктивною виступає позиція Б.Чаплінського та А.Кібича [11], яким вдалося виробити напевне максимально адекватний підхід. Згідно з їхнім баченням природне середовище безпосередньо впливає на стан матеріальної та духовної культури, ілюструючи свої твердження етнокультурною специфікою Гуцульщини.

Єдність природних та культурних чинників вони окреслюють поняттям “етнокультурні ландшафти”, важливими складовими яких виступають промисли та ремесла, традиції обряди та звичаї. Вони виділяють окремі їх типи:

1. Етнокультурні ландшафти, виділені на підставі поєднання господарської діяльності і природних умов.
2. Ландшафти, виділені на підставі поєднання природних умов, розселення, традицій і побуту.
3. Ландшафти, виділені на підставі поєднання матеріальної і духовної культури (напр. архітектура).
4. Сучасні ландшафти з елементами туристичної інфраструктури (готелі, туристичні комплекси, садиби).

Розвиток етнотуризму науковці розглядають як шлях збереження етнокультурних ландшафтів та відродження традицій, обрядів та звичаїв та дозволяє місцевому населенню, особливо молодому поколінню, отримувати матеріальні вигоди [11, с.263].

З вище окресленого можна зробити ряд наступних **висновків**. На сьогодні існує ряд різновекторних підходів до визначення поняття етнотуризм, як в українській, так і в американській, європейській та російській науці. Така термінологічна неузгодженість зумовлена відсутністю закріплення на законодавчому рівні визначення даного поняття, а також широким науковим дискурсом термінологічних проблем видової класифікації туризму.

Відсутність єдиного підходу до окреслення поняття етнокультура зумовлено багатогранністю самого явища та широким спектром наукових спрямувань, спрямованих на її вивчення. Не дивлячись на це, на сьогодні майже немає спеціальних узагальнюючих досліджень, присвячених різносторонньому вивченню проблеми.

З одного боку, під етнічними туристичними ресурсами варто розглядати не всю культурну спадщину певної територіальної одиниці, а лише ту її складову, що репрезентує її етнічну специфіку, автентичну складову. З іншого, – на абсолютну адекватність відображення сутності туристичних ресурсів претендує поняття етнокультурні ландшафти як нерозривна та взаємозалежна сукупність природних умов, духовної та матеріальної культури.

1. Етнічна культура [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : http://uk.wikipedia.org/wiki/Етнічна_культура.

2. Этнотуризм – что это? [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://www.mede.su/content/78/read246.html>.
3. Закон України “Про туризм” [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 31. – Режим доступу до джерела : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/324/95-вр>.
4. Кифяк В. Ф. Організація туристичної діяльності в Україні / В. Ф. Кифяк. – Чернівці : Книги-XXI, 2003. – 300 с.
5. Любіцева О.О. Туристичні ресурси України : навч. посіб. / О. О. Любіцева, Є. В. Панкова, В. І. Стафійчук. – К. : Альтерпрес, 2007. – 369 с.
6. Малова Н. А. Туризм и культурное наследие / Н. А. Малова // Межвузовский сборник научных трудов. – М., 2009. – Вып. I.
7. Муравська С. В. Етнічний туризм: до проблеми визначення терміну / С. В. Муравська // Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених та студентів “Розвиток українського етнотуризму: проблеми та перспективи” (Львів, 2011 р.). – Львів, 2011. – С. 70–74.
8. Орлова М. Л. Ресурси етнічного туризму регіону: суспільно-географічна оцінка (на матеріалах Одеської області) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 “Економічна та спеціальна географія” / М. Л. Орлова. – Одеса, 2009. – 19 с.
9. Савчук Б. П. Туристичне країнознавство: Європа. Навч. посіб. / Б. П. Савчук – Івано-Франківськ, 2010. – 241 с.
10. Савчук Б. Українська етнологія / Борис Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2004. – 560 с.
11. Чаплінський Б. Проблематика етнокультурного ландшафту Гуцульщини: риси, поділ, збереження / Б. Чаплінський, А. Кібич // Наукові записки Вінницького педуніверситету. Сер. Географія. – 2010. – Вип. 21. – С. 259–265.
12. Черчик Л. М. Культурна спадщина як складова туристично-економічного співробітництва / Л. М. Черчик, Н. В. Коленда // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Економіка. – Спецвип. 3. – Ч. 3. – С. 208–2011.
13. Bulter R. Tourism and Indigenous Peoples / R. Bulter, T. Hinch. – London : ITBP, 1996. – 134 p.
14. Malinowski G. Etnoturistika – turistika etnizna w Polsce [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://artelis.pl/artykuly/9521/ etnoturistika-touristika-etnizna-w-polsce>.

В статье выделено и проанализировано основные подходы современных украинских и зарубежных ученых к определению понятия “этнотуризм”, обозначены этнические туристические ресурсы.

Ключевые слова: *этнотуризм, дефиниция, ностальгический туризм, аборигенный туризм, этнические туристические ресурсы, этнокультура.*

The main approaches of contemporary Ukrainian and foreign scientists to the definition of “etnotourism” is outlined and analyzed, ethnic tourist resources is outlined.

Keywords: *etnotourism, definition, nostalgic tourism, aboriginal tourism, ethnic tourist resources, ethnic culture.*

**ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ
МИРГОРОДСЬКОГО ПОЛКОВНИКА ДАНИЛА АПОСТОЛА**

У статті проаналізовано чинники та фактори, які впливали на формування суспільно-політичних поглядів миргородського полковника Д.Апостола. Дана характеристика та аналіз оточення гетьмана, розкрито основні аспекти впливу козацько-старшинського угруповання на політику гетьмана. Сформульовано основні аспекти зміни політичних поглядів Д.Апостола. Наведено прізвища найближчого оточення гетьмана, та основні аспекти впливу цього оточення на його політику. Розкрито основні причини дружби Д.Апостола з російськими воєводами та князями.

***Ключові слова:** гетьман, козацька старшина, оточення, суспільно-політичні погляди, автономіям, самостійність.*

Суспільно-політичні погляди та позиції усіх державних керманців та політиків відбуваються у певному суспільному оточенні. Саме воно відіграє ключову роль у становленні світогляду людини. Не став винятком і український гетьман Данило Павлович Апостол. Він як політик і очільник держави теж свого часу пройшов етапи формування та еволюції своїх суспільно-політичних поглядів від автономіста до усвідомлення необхідності здобуття Гетьманщиною незалежності.

Дана проблема фрагментарно висвітлюється в історіографії. Окремі спроби дослідити формування суспільно-політичних поглядів миргородського полковника Д.Апостола робили Б.Крупницький [10], В.Антонович [1], Н.Герасименко [3], тощо. Окремі напрацювання є у працях В.Кривошеї [6–9], С.Павленка [12], О.Гуржія [5]. На сьогоднішній день дана проблема потребує детального та ґрунтовного дослідження.

Формування суспільно-політичних поглядів майбутнього гетьмана відбувалося в оточенні козацької верхівки. Батько Д.Апостола Павло Єфремович Апостол працював в урядах П.Тетері, С.Опари, П.Дорошенка. Саме завдяки авторитету батька, козацька старшина підтримала кандидатуру Данила на посаду миргородського полковника. На думку О.Павленка, саме завдяки прихильності І.Самойловича миргородський полковник розпочав свою військово-політичну кар'єру.

Однак у 1687 р. Д.Апостол потрапив у доволі складне становище. З одного боку він завдячував своїм полковництвом І.Самойловичу і зберігав йому вірність, а з іншого – не міг перешкодити його усуненню з посади гетьмана. На той час миргородський полковник утримувався від політичних ігор. Після усунення І.Самойловича Д.Апостол зумів зберегти за собою посаду полковника лише завдяки дружбі з севським воєводою Л.Неплюєвим. Літописець С.Величко відзначив, що “Л.Неплюєв дружив з миргородським полковником”. Дружні відносини з російським воєводою допоможуть зберегти Д.Апостолу свою посаду і в майбутньому [12, с.187].

З приходом до влади І.Мазепи ситуація для Данила Павловича змінилася у не найкращий бік. Гетьман І.Мазепа не мав бажання мати у своєму оточенні полковника, який підтримував тісні контакти з російськими воєводами, які так чи інакше впливали на вирішення політичного життя в Гетьманщині. І.Мазепа неодноразово писав доноси у Петербург стосовно поведінки і дій миргородського полковника. Особливо гетьмана турбували відносини Д.Апостола з низовим козацтвом, який неодноразово надавав їм у своїх маєтках землю для обробітки та зимівників. Цю інформацію І.Мазепа доносив до імператора Петра І. Однак протекціонізм і заступництво Л.Неплюєва і цього разу допомогли зберегти посаду миргородському полковнику [6, с.305].

Таким чином, Д.Апостол на початку своєї військово-політичної кар'єри зіткнувся з ворожим ставленням гетьмана І.Мазепи, який намагався оточити себе переви-

реними людьми, а миргородський полковник на той час підтримував тісні відносини з російськими воєводами. На нашу думку, на цьому етапі свого життя майбутній гетьман ще не виношував ідей здобуття незалежності для своєї держави, оскільки його світогляд формувався під впливом батька, який був nobілітований Я. Вишневецьким до складу польських вельмож і російських воєвод з якими сам підтримував тісні контакти.

Однак погляди Д.Апостола міняють свій вектор після його входження до близького оточення гетьмана І.Мазепи. Особливу роль у цьому процесі відіграв тесть Данила Апостола Василь Іскрицький, який перебував у дружніх стосунках з І.Мазепою Саме він допоміг зятю отримати прихильність і довіру правителя Гетьманщини. Сам миргородський полковник неодноразово доводив свою відданість гетьману І.Мазепі. Д.Апостол знайшов свідків, які засвідчили, що “Кочубей і Жученко відправили на Січ Петрика”. Саме тоді гетьман запідозрив генерального писаря у інформаторстві на користь Москви. Тому нейтралізація своїх опонентів руками миргородського полковника була на руку І.Мазепі [12, с.189].

Часто І.Мазепа залишав миргородського полковника як наказного гетьмана під час своєї участі у військових походах. Миргородський полковник поділяв погляди керманіча держави стосовно відновлення незалежності Гетьманщини. За відомостями самого П.Орлика під час однієї з нарад козацької старшини миргородський полковник висловив наступні слова: “Очі всіх на тя уповають, и не дай, Боже, на тебе смерти, а мы достанемо в такой неволи, то и куры нас загребуть” [4, с.78].

Таким чином, на нашу думку, перебуваючи в оточенні І.Мазепи, майбутній гетьман сформувався як державник. Він теж почав відстоювати ідею відновлення і збереження незалежності Гетьманщини. Незважаючи на тісні контакти і дружні відносини з російською правлячою верхівкою, майбутній гетьман прагнув повернути козацькі вольності у межах “Березневих статей” Б.Хмельницького.

У 1708 р. Д.Апостол був безпосереднім учасником організації повстання проти російського самодержавства. Активно брав участь у переговорах І.Мазепи і Карла XII. Але вже 20 листопада 1708 р. просив І.Скоропадського по клопотати перед Петром I за його персону. На той час він вже покинув табір гетьмана І.Мазепи. На жаль, на сьогоднішній день достеменно не відомо реальної причини переходу Д.Апостола на бік Петра I [10, с.56].

Тим не менше, виходячи з усіх наявних фактів, можемо припустити кілька причин зміни поглядів миргородського полковника. По-перше, Данило Апостол, зваживши усі сили як українсько-шведського альянсу, так і російські, зрозумів, що вони не рівні і перевагу мають власне війська противника. І вже тоді зрозумів, що цю боротьбу українська сторона програє, тому перейшов на бік противника; по-друге – майбутній гетьман мав чималі земельні наділи та володіння і, побоявшись за їх руйнування, а також за долю своєї родини, вирішив покинути табір опозиції. Таким чином, у другому випадку були чисто меркантильні бачення ситуації. По-третє, деякі історики стверджують, що І.Мазепа сам вирішив таємно помиритися з Петром I., тому Д.Апостол виконував функції дипломата. Однак ця версія не містить під собою реальних фактів і пояснень.

Отже, на нашу думку, не можна однозначно стверджувати те, яких поглядів дотримувався Д.Апостол. На початку своєї військової кар'єри він був автономістом і підтримував тісні відносини з російськими воєводами. Увійшовши до близького оточення гетьмана І.Мазепи його позиція змінилася і він проявив себе як державник, який вболівав за відновлення незалежності Гетьманщини.

У подальшому Д.Апостол залишався на позиціях відновлення державності Війська Запорізького. Яскравим фактом є свідчення проте, що у 1723 р. він від імені миргородського полку підписав указ про відміну податків для козаків, які були заведені Першою малоросійською колегією. Саме у зв'язку з цим він разом з козацькою стар-

шиною і П.Полуботком до 1725 р. перебував в ув'язненні у Петропавловській фортеці [1, с.15].

Після смерті Петра I усю козацьку старшину звільнили з ув'язнення, окрім П.Полуботка, який помер у в'язниці. Після звільнення вся старшина, у тому числі і Д.Апостол із синами змушений був залишитися на проживання у Петербурзі. Лише тісні контакти і дружба з російським князем О.Меншиковим дозволила йому згодом повернутися в Україну. У цьому випадку обидві сторони використовували один одного для реалізації своїх планів. О.Меншиков прагнув до скасування Малоросійської колегії, якою управляв його особистий ворог С.Вельямінов і таким чином відстоював позицію у Петербурзі відновлення інституту гетьманства. Миргородський полковник у цій ситуації теж мав свою вигоду, оскільки О.Меншиков пропонував його кандидатуру на посаду майбутнього гетьмана. У зв'язку з цими обставинами Д.Апостолу було дозволено повернутися у свої маєтки в Сорочинці. У 1727 р. він отримує посаду гетьмана Війська Запорізького [9, с.300].

Таким чином, політичні події в Україні в першій чверті XVIII ст. позитивно позначилися на політичній кар'єрі миргородського полковника. Він здобув авторитет і прихильність козаків та старшини, оскільки відстоював ідею незалежності і козацькі привілеї, за що був ув'язнений Петром I. З іншого боку отримав підтримку на той час найвпливовішої людини при російському дворі, О.Меншикова, що допомогло йому отримати булаву гетьмана.

Прийшовши до влади, Д.Апостол як усі його попередники почав формувати власний уряд і своє оточення. Оскільки кожний керманіч держави віддавав найважливіші посади в козацькому уряді своїм однодумцям, прихильникам та родичам. Загальновідомим є той факт, що Д.Апостол мав трьох синів і п'ятьох доньок. Саме через дітей він породичався з найвпливовішими родинами Гетьманщини того часу: Жураковськими, Дуніними-Борковськими, Кулябками, Горленками, Кочу беями, Скоропадськими [3, с.1].

У період гетьманування Д.Апостола уряд Генеральної Військової Канцелярії був сформований у наступному складі: обозним був Яків Лизогуб, суддями – Андрій Кандиба, Михайло Забіла та Іван Борозна, писарем – Михайло Бурковський, асаулами – Іван Мануйлович і Федір Лисенко, підскарбієм – Андрій Маркович, хорунжими – Яким Гречаний і Яким Горленко, бунчужним – Іван Борозна. 10 старшин з 10 родин посідали генеральні уряди [6, с.299].

За гетьманування Д.Апостола простежується неформальний вплив на гетьмана не генеральної старшини, а вибраного самим Д.Апостолом групи людей. Наприклад, 31 січня 1729 р. “сего числа рано прибили из Москви старшини Енеральние и про чия персони которые в кандидатах били положены и вручили Его Ясновельможнейшего Предостойнейшего императорского величества Грамоту, в которой означена Енеральная старшина. А именно: обозный Енеральный пан Яков Лизогуб, судьи пан Михайло Забела да пан Андрей Кандиба, за писаря Енерального до указу Михаил Турковский, асаулы пан Иван Мануйлович да пан Федор Лысенко, хорунжий Енеральный пан Яким Гречаний”. Але вже 2 лютого частина новопризначених старшин розіхалися по своїх домівках: Лизогуб до Седніва, Лисенко в Березну, Борозна в Горінь, Гнат Галаган до Прилук, Мартин Стишевський у Гадяч, Іван Гамалія в Лохвицю. Після цього гетьман одразу видав указ у якому йшлося про те, що “квартири при нас” повинні отримати генеральний суддя Андрій Кандиба, син гетьмана Петро Апостол, писар Михайло Бурковський, хорунжий Яким Горленко, бунчужний Борозна, полковник полтавський Семен Кочубей, бунчуковий товариш Петро Коряцький, суддя полковник Стародубський Микола Ханенко, сотник воронізький Іван Холодович. Саме ці старшини і становили оточення гетьмана Данила Апостола та впливали на його суспільно-політичні погляди [8, с.303–304].

Таким чином, у період гетьманування Д.Апостола відомі 383 урядники з 317 родин (5 Жил, 3 Кандиби, Тарновські, Борсуки, Столпановські, Левенці, Лисенки, Тарасовичі, Солонини, Остроградські, 2 Яворські, Шуми, Шрамченки, Чуйкевичі, Ханенки, Бурковські, Троїцькі, Товсто ліси, Танські, Сулими, Соболевські, савичі, Махновські, Мандрики, Максимовичі, Забіли, Жуковські, Єсимонтовські, Гамалії, Галагани, Афединки, тощо). Цікавим є той факт, що відбувалося зменшення частки українців на ключових посадах у гетьманщині. Так, за гетьманування І. Скоропадського 90% уряду становили українці, а за Д.Апостола лише 60%. Також не відбувалося значних ротацій серед старшинських родин (зберегли владу і вплив 192 родини, повернули – 44, новими були 52, втратили владу – 154 козацькі родини) [8. с. 311].

Отже, формування суспільно-політичних поглядів Данила Апостола відбувалося під впливом старшинсько-козацької верхівки та найближчого оточення. З початком своєї політичної кар'єри він сформувався як автономіст, а згодом під впливом гетьмана І.Мазепи миргородський полковник змінив вектор своєї політичної діяльності. Протягом усього свого подальшого життя він намагався якомога більше зберегти і відстояти права і вольності українського козацтва. Однак, тим не менше, продовжував підтримувати і контакти з російськими правлячими колами, а це допомагало йому здійснювати певні позитивні зрушення у будівництві власної держави.

1. Антонович В. О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России / В. Антонович. – К., 1867. – 62 с.
2. Антонович В. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах / В. Антонович, В. Бец. – К., 1883. – 81 с.
3. Герасименко Н. Данило Апостол (1654 р.) / Н. Герасименко // Історія України. – 2000. – № 5. – С. 1–3.
4. Гуржій О. Гетьманська Україна : у 15 т. / О. Гуржій, Т. Чухліб. – К., 1999. – Т. 8. – 340 с.
5. Діярії гетьмана Пилипа Орлика: опрацював для друку Ян із Токар Токаржевський Карашевич. – Варшава, 1936. – 212 с.
6. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва : нариси історії козацьких полків / В. Кривошея. – К. : Стило, 2002. – 396 с.
7. Кривошея В. Етнічний склад української козацької старшини (1648–1782) / В. Кривошея // Наукові записки : зб. Серія “Політологія і етнологія”. – К., 1997. – Вип. 2. – С. 37–46.
8. Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини / В. Кривошея. – К. : ІТІЕНД ім. І. Кураса НАН України, 2008. – 452 с.
9. Кривошея В. Національна еліта Гетьманщини. (Персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648–1782 рр.) / В. Кривошея ; НАН України, Ін-т політ. і етно-соц. дослідж. Музей гетьманства. – К. : ІПІЕД НАНУ, 1998. – Ч. 2. – 344 с.
10. Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба / Б. Крупницький. – К., 1948. – 284 с.
11. Крупницький Б. Миргородський полковник Павло Апостол (1618–1678) / Б. Крупницький // Праці українського історико-філологічного товариства у Празі. – Прага, 1944. – Т. 5. – С. 42–46.
12. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники / С. Павленко. – К., 2004. – 602 с.

В статтє проанализировано факторы, которые влияли на формирование общественно-политических взглядов миргородского полковника Д.Апостола. Данная характеристика и анализ окружения гетмана, раскрыты основные аспекты влияния козацко-старшинского группировка на политику гетмана. Сформулированы основные аспекты изменения политических взглядов Д.Апостола. Приведены фамилии ближайшего окружения гетмана, и основные аспекты влияния этого окружения на его политику. Раскрыты основные причины дружбы Д.Апостола с русскими воеводами и князьями.

Ключевые слова: гетман, казацкая старшина, окружение, общественно-политические взгляды, автономиям, самостоятельность.

Factors and factors which influenced on forming of social and political looks of mirgorodskogo colonel D are analysed. Apostle. This description and analysis of surroundings of hetman, the basic aspects of influence are exposed petty kozace-officer groupment on the policy of hetman. The basic aspects of change of political looks of D are formulated. Apostle. The last names of the nearest surroundings of hetman, and basic aspects of influence of this surroundings, are resulted on his policy. Principal reasons of friendship of D.Apostola are exposed from by Russian vovodes and princes.

Keywords: hetman, cossack petty officer, surroundings, social and political looks, to the autonomies, independence.

УДК 94(477. 82)“1812”:355.01(470+571)(44)
ББК 63.3(4УКР-9ВОЛ)51-68

Дмитро Хоміч

ВОЛИНСЬКА ГУБЕРНІЯ У ПЛАНАХ РОСІЙСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО КОМАНДУВАННЯ НАПЕРЕДОДНІ ВІЙНИ 1812 РОКУ

У статті проаналізовано місце та роль Волинської губернії в стратегічних концепціях російського Генерального штабу напередодні франко-російської війни 1812 року. Коротко охарактеризовано військові формування і підрозділи, місцем дислокації яких був волинський край у зазначених хронологічних межах.

Ключові слова: Волинська губернія, 1812 рік, війська, 3-тя Обсерваційна армія, О.П.Тормасов.

Незважаючи на недавні святкування 200-літнього ювілею перемоги Російської імперії у протистоянні із наполеонівською Францією, питання участі Волині у війні 1812 року, як правило, вже тенденційно не розглядались. Подібна “байдужість” дослідників до волинських земель напередодні та під час російського походу “Великої армії” Бонапарта знайшла своє практичне упроявлення хіба що в нечисленних згадках про перебування на Волині 3-ї Обсерваційної армії генерала Тормасова і констатаціях повної відсутності активних бойових дій в межах так званого “південно-західного театру війни 1812 року”. В той же час, вивченню питання участі прикордонних регіонів Російської імперії у планах ворогуючих сторін напередодні відкритого збройного конфлікту відводилось дуже незначна частка уваги науковців, що говорить про недостатню комплексну дослідженість окресленої проблематики. Окрім того, актуальність розгляду стратегічної ролі Волині в оперативних концепціях російського військового командування перед нападом Наполеона на Російську імперію підтверджується необхідністю уточнення вітчизняної історичної парадигми стосовно участі українських земель під час “нашествія арміи дванадцяти язиков”.

Нечисленну інформацію щодо стратегічної ролі Волині у розробках російського Генерального штабу напередодні війни 1812 року можна знайти у працях Д.В.Ахльєстишева [4], П.І.Шукіна [5], Д.П.Бутурліна [6], де крізь призму імперської ідеологічної обробки є цікаві відомості про волинські землі у планах вищого військового командування Російської імперії (перевагою даних робіт є використання значної кількості оригінальних документів, що є особливо цінним для роботи сучасних дослідників). Змістовна інформація про специфіку комплектації та дислокації російських військових формувань в межах волинського краю напередодні нападу Наполеона подана у дослідженні Б.С.Абаліхіна “Отечественная война 1812 года на Юго-Западе России” [3]. Достатньо якісними (і в плані авторської подачі матеріалу, і в плані використаної інформаційної бази) є дослідження волинського науковця С.П.Яровенка [1], однак питання створення повноцінної історичної роботи з окресленої проблематики на сьогодні залишається відкритим.

Спроба комплексної характеристики стратегічної ролі Волинської губернії в оперативних концепціях російського військового командування напередодні війни 1812 року на основі широкого кола історичних досліджень є визначальним фактором під час створення даної наукової розвідки. Окрема увага має бути приділена короткому огляду російських військових формувань, що мали діяти на волинських землях у згаданий період.

На початку ХІХ ст. Волинська губернія була місцем розташування значних військових сил Російської імперії. Концентрація численних бойових формувань в межах окресленого регіону була продиктована, насамперед, географічним розташуванням краю (статус прикордонної території сам по собі передбачав необхідність розміщення тут посиленних військових підрозділів) та етнополітичними характеристиками тогочасних волинських земель – важко стверджувати, що неповні 20 років – достатній період

для повної інкорпорації Волині (яка до того майже два століття перебували у складі Речі Посполитої і де серед місцевого населення домінуючі позиції безальтернативно належали полякам) у російську державну структуру. Вперше про стратегічну важливість так званого південно-західного краю (куди ретроспективно входили і волинські землі) заявив тогочасний військовий міністр Російської імперії, небезвідомий Михайло Богданович Барклай-де-Толлі у своїй записці імператору Олександрю I “О защите западных пределов России” у лютому 1810 року. “Бесспорно лучший генерал Его Величества” пропонував перетворити Київ у потужний військово-економічний центр, а в районі Житомира і Мозиря створити мережу укріплених військових таборів. Власне на території Волинської губернії планувалось розмістити до 15 тисяч солдат і значну кількість артилерії. Пізніше М. Б. Барклай-де-Толлі висловив думку про можливість розташування окремої армії чисельністю понад 80 тис. чоловік південніше р. Прип’ять і так званих Прип’ятьських боліт, що простягались на понад 570 верст (1 верста дорівнює 1,07 кілометра). Центр такого військового угруповання мав знаходитись у м. Луцьку, його правий фланг – поблизу м. Пінська, ліве крило – в околицях м. Дубно, авангард – між містечками Ковелем і Ратно [9, с.18].

У відповідності до оперативних розробок російського Генерального штабу, у червні 1810 р. на території Волинської губернії було розміщено окремий військовий корпус під командуванням генерала від інфантерії Дмитра Сергійовича Дохтурова. До складу даного формування входили: кавалерійські полки 5-ї і 6-ї дивізій, кірасирський полк 22-ї та драгунський полк 18-ї дивізій генерал-лейтенанта Меллера-Закомельського та піхотні 7-ма, 25-та та 9-та дивізії [1]. Вже наступного року, в результаті реформування імператорського війська, дані бойові сили було перейменовано в так звану Подільську армію, новим командувачем якої було назначено генерала від інфантерії князя Петра Івановича Багратіона [7, с.37]. Станом на 1 (13) січня 1812 р. військові сили під командуванням П.І.Багратіона, що дислокувалась на території Волинської та Подільської губерній, мали загальну чисельність близько 105 тис. чол. і складалась з 2-ї кірасирської, 4-ї та 5-ї кавалерійських, 2-ї, 7-ї, 12-ї, 18-ї, 24-ї та 25-ї піхотних дивізій [6, с.85].

В умовах наростаючої загрози нападу Наполеона на Російську імперію Генеральний військовий штаб останньої на чолі із імператором Олександром I займався практичною реалізацією так званого “плану Пфуля”. Стратегічна концепція пруського військового радника генерала Карла Пфуля базувалась на тому, що прикордонна смуга Росії поділялася болотами Полісся на дві частини – північну і південну, тому ймовірний наступ наполеонівської армії був можливим тільки на одному напрямку: або північніше цього району, або південніше нього. Проти наступаючих французьких військ передбачалося вести бойові дії двома арміями, одна з яких повинна була утримувати противника з фронту, а інша – діяти з флангу і тилу. Планувалося, що якщо французи поведуть наступ проти 1-ї армії (яка мала розташовувалась на території Литви), то вона повинна відійти до певного рубежу укріплень (для чого і був збудований так званий Дрисський табір на березі р. Західна Двіна) і зайняти там оборону до тих пір, доки 2-я армія (яку планувалось розмістити на Волині і Північній Білорусії) не поведе успішних дій проти флангів наступаючого ворога. Оборонні дії 1-ї армії і дії 2-ї армії на лініях комунікацій французів мали рано чи пізно примусити супротивника до відступу, оскільки, на думку автора плану, ворог не міг довгий час залишатися на спустошеній (в першу чергу, відступаючими російськими солдатами) території. Саме тому у березні 1812 р. Подільська армія була перейменована у 2-гу Західну з перенесенням її штабу з Житомира до Луцька. На той час до складу названих російських військ входили: 7-й піхотний корпус генерал-майора Раєвського (26-та, 12-та піхотні дивізії та дві артилерійські бригади), 8-й піхотний корпус генерала від інфантерії Каменського (18-та піхотна і зведена гренадерська дивізії, артилерійська бригада), 9-й піхотний корпус

генерал-майора Маркова (15-та, 9-та піхотні дивізії з двома артилерійськими бригадами), 10-й піхотний корпус генерала від інфантерії Дохтурова (2-га гренадерська і 2-га кірасирська дивізії), 4-й резервний кавалерійський корпус генерал-майора Чапліца (4-та кавалерійська дивізія), 5-й резервний кавалерійський корпус генерал-ад'ютанта графа Ламберта (5-та кавалерійська дивізія). Крім того, у складі 2-ї армії перебувало 12 артилерійських рот та 10 козачих полків [6, с.90].

Враховуючи той факт, що лінія розриву між Першою і Другою Західними арміями місцями становила близько 250 кілометрів, дещо пізніше російським військовим командуванням було прийнято рішення про своєрідне “ущільнення” власних прикордонних збройних сил. Наказом імператора Олександра I від 8 (20) травня 1812 р. Друга Західна армія була направлена в район містечка Пружани (територія Гродненської губернії), саме ж переміщення здійснювалось швидко та за умов збереження повної секретності. Настільки масштабний маневр значної кількості військ (45–50 тисяч особового складу і близько 250 гармат) був здійснений настільки вміло, що вже до кінця травня зміна дислокації російських військ під командуванням П.І.Багратіона була завершена.

Тим часом, на території Волинської губернії швидкими темпами з березня 1812 р. формувалась нова – 3-тя Обсерваційна (резервна) армія. Спочатку до складу даного військового угруповання планувалось включити 43, 44, 45, 46 та 47 піхотні, 12-ту, 15-ту та 16-ту кавалерійські дивізії [6, с.93], проте наближення прямої загрози відкритих бойових дій обумовили зміну цього плану – дивізії сформовані не були, а батальйони і ескадрони, які планувалось включити до складу цих з'єднань, поступово були направлені для посилення інших військових частин. Натомість, до нової армії була скерована частина підрозділів колишньої Подільської армії (8-й піхотний корпус генерала від інфантерії Каменського, 9-й піхотний корпус генерал-майора Маркова, 5-й резервний кавалерійський корпус генерал-майора Ламберта та Павлоградський гусарський полк з колишнього корпусу генерала Чапліца [6, с.91]). Крім того, з окремого корпусу під командуванням графа Рішельє, що дислокувався на території Криму, на Волинь було відправлено 8-му кавалерійську дивізію [1]. Штаб Обсерваційної армії спочатку було розташовано в м. Дубно, а основні сили були розміщені на території від Любомля до Старокостянтинова. Командування армією було доручено генералу від кавалерії Олександрову Петровичу Торماسову, котрий доповів імператору про вступ в командування військами 19 травня (1 червня) 1812 року [4, с.129].

Головним завданням 3-ї Обсерваційної армії була оборона Волинської та Подільської губерній у разі нападу Наполеона на Російську імперію та протидія можливому вторгненню австрійських військ – не до кінця зрозуміла позиція віденського двору змушувала російське командування враховувати усі можливі варіанти розвитку майбутньої війни. Так, у одному із своїх листів військовий міністр М.Б.Барклай-де-Толлі завдання для новоствореної армії визначив так: “1-е. Наблюдение австрийцев, кои собрали значущее число войск в Галиции и Буковине. 2-е. Обеспечить левый фланг и тыл 2-й армии. 3-е. Содержать в порядке и спокойствии Волинскую и Подольскую губернии” [3, с.22], де найцікавішим був саме останній пункт, який переконливо засвідчував – вище військове командування Російської імперії усвідомлювало реальну можливість пронаполеонівських виступів місцевого населення. Більше того, 17 (29) липня генералу Тормасову надійшов “Высочайший рескрипт о принятии особых мер предосторожности в Подольской и Волынской губерниях”, де зокрема були й наступні слова: “... для случая опасения принимать по усмотрению Вашему решительные меры к удалению из тех губерний в Московскую и другия внутренния Российския губернии, как людей сомнительных по каким-либо отношениям, так и тех, кои по обширности имущества своего или по другим уважениям, таковой же будут подлежать предосторожности” [4, с.210]. Мабуть, з такого ракурсу зовсім не дивним є той факт, що першим

кроком головнокомандуючого 3-ї Обсерваційної армії на волинській землі було видання прокламації до місцевого населення, де Тормасов зазначив, що “вступая с войсками, мною предводительствуемыми, в пределы губернии, уповаю, что обыватели ея во всяком звании, состоянии и чине, сохраняя свято и ненарушимо долг и присягу верноподданничества Всероссийскому Престолу, потщатся, тем более при настоящих обстоятельствах”, а “обнаружившие себя неблагомыслищими и неповинуящимися к учрежденной власти подпадут примерно строгому военному суду и наказанию, оставшиеся в буйственном заблуждени подвергнут себя общему презрению и постыдной смерти” [4, с.215]. Інколи складається таке враження, що утримання окремої армії на південно-західному пограниччі Російської імперії було не стратегічним кроком, а скоріше життєвою необхідністю, що випливала з тотальної недовіри до новоприєднаних земель колишньої Речі Посполитої...

Таким чином, на момент нападу Наполеона на Російську імперію до складу 3-ї Обсерваційної армії входили: три піхотні корпуси (генерала від інфантерії С.М.Каменського, генерал-лейтенанта Є.І.Маркова, генерал-лейтенанта барона Ф.В.Остен-Сакена), кавалерійський корпус генерал-майора і генерал-ад'ютанта графа К.Й.Ламберта [10, с.120]. Крім цих з'єднань О.П.Тормасову були підпорядковані іррегулярні та гарнізонні внутрішні частини, що розташовувались вздовж кордонів Російської імперії (Донський козачий майора Барабанщикова полк, Донський козачий військового старшини Платова полк, Донський козачий військового старшини Власова полк, Донський козачий полковника Дячкіна полк, Донський козачий військового старшини Чикілева полк, Донський козачий Янова полк, 2-й Башкирський козачий полк майора Курбатова, Феодосійський кінно-татарський полк капітана А.Ширінського, Євпаторійський кінно-татарський полк капітан майора Абдулли-аги-Мамайського, 1-й та 2-й Калмицькі козацькі полки) та Українська козацька бригада (Українське козацьке військо) в Тульчині під командуванням полковника графа Івана Йосиповича Вітта (де Вітте) у складі 1-го, 2-го, 3-го, 4-го українських козацьких полків під командуванням відповідно майора Антона Станіславовича фон Піхельштейна, полковника князя Миколи Григоровича Щербатова, полковника князя Василя Петровича Оболенського та майора Данила Івановича Мінницького. Усього до складу армії входило за різними даними від 54 до 60 батальйонів, 76 ескадронів, 9–11 козацьких полків, 14 артилерійських рот, кілька піонерських (саперних) та понтонних рот та близько 170 гармат [7, с.35]. За штатним складом російські історики нараховують у 3-й Обсерваційній до 45 тис. солдат, Карл Клаузевіц вказує про 35 тис. вояків [8, с.45], а князь Вяземський у своїх записках згадує про 25 тис. бійців і гарнізони Волинської та Гродненської губерній [2, с.196], які, можливо, також були під керівництвом генерала Тормасова. Матеріально-технічне забезпечення армії повинно було здійснюватись за рахунок так званих “магазинів” (тилових баз матеріального забезпечення), головні із яких розташовувались в Тульчині і Острозі, важливі склади продовольства були також в Клевані, Рівному, Верховичах, крім того запаси матеріально-технічних засобів і фуражу накопичувались в Ізяславі, Старому Костянтиніві, Новоград-Волинському та Житомирі. Артилерійські парки армії знаходились в Тульчині та Полонному.

Вивчаючи хід та особливості військових дій на території Волинської губернії під час франко-російської війни 1812 р. можна часто зустріти твердження, буцімто вже сам “обсерваційний” (тобто резервний) статус 3-ї армії вказував на її другорядну роль і низькі бойові якості чисельного складу даних військ. Відразу треба зауважити, що за численними свідченнями сучасників подій “грозы двенадцатого года”, основна частина солдат генерала Тормасова були досвідченими, загартованими в боях вояками, які брали участь в кампаніях 1805–1807 рр. проти французів і 1806–1812 рр. проти турків, у чому невдовзі і пересвідчилися наполеонівські війська, добряче пошарпані цими російськими “резервістами”. Досвідченими генералами були і підлеглі О.П.Тормасова:

начальник штабу армії І.М.Інзов, командири корпусів С.М.Каменський, Є.І.Марков, Ф.В.Остен-Сакен. Що стосується кавалерійських командирів, то К.О.Ламберт і Є.І.Чапліц взагалі вважалися одними з найкращих в російській армії [7, с.36]. Тут треба зауважити на ще одному дуже важливому і показовому моменті – фактично усі бойові командири 3-ї Обсерваційної брали участь у придушенні Польського повстання 1794 р. і взагалі певний час своєї кар'єри провели у боях із поляками. Напевне, навряд чи напередодні франко-російської війни 1812 року перебування саме таких “досвідчених” командирів на території Волинської губернії, яку сучасники іронічно називали “польською провінцією”, було випадковим моментом.

Достатньо цікавою є і постать самого Олександра Петровича Тормасова. Головнокомандувач 3-ю Обсерваційною армією хоча і був одним з найстаріших генералів російської армії, останні 20 років своєї кар'єри провів переважно на адміністративних посадах і рідко ставав на чолі військ. Перемоги на Кавказі, приписувані йому біографами, за свідченнями очевидців були скоріше результатом зусиль його соратників: П.С.Котляревського, Д.Т.Лисаневича та ін., тому Тормасов-полководець фактично не був відомий російським військам. Сучасники часто наголошували, що сам Олександр Петрович був позбавлений харизми військового керівника, про що свідчить і “характеристика” Тормасова одним із його підлеглих, генерал-майором В.В.Вяземським, який зафіксував у своєму щоденнику перші враження про нового начальника: “... Ни слова солдату перед войною, ни «здравствуй» офицеру перед тем, что он должен иттить пеш, терпеть нужду и несть голову. Э, Тормасов, ты, как видно, мирной главнокомандующий” [2, с.198]. Власне, в недалекому майбутньому генерал Тормасов ще неодноразово демонстрував свою нерішучість і надмірну обережність, що створювало лише додаткові труднощі для російських військ.

Від самого початку створення 3-ї Обсерваційної армії її командування зіткнулося із цілим рядом проблем. Занадто велика, у порівнянні з чисельністю військ, протяжність відведеної їй ділянки загального фронту не дозволяла прикрити всі важливі пункти та небезпечні напрямки. Ситуація погіршувалася відсутністю чітких відомостей про ворожі плани вторгнення і неясністю позицій Австрії, що підписала з французами союзний договір. Сусіди Тормасова – П.В.Чичагов і П.І.Багратіон – навперобій переконували Олександра Петровича змінити дислокацію ввірених йому військ, керуючись при цьому міркуваннями з безпеки власних армій. Так, П.В.Чичагов в листі від 25 травня (7 червня) 1812 р. повідомляв про підозрілі приготування Австрії і пропонував зблизити війська обох армій (3-ї Обсерваційної та Дунайської) з метою взаємного підкріплення в разі нападу з боку австрійців. В свою чергу, П.І.Багратіон із неприхованою тривогою 12 (24) червня писав військовому міністру Барклаю-де-Толлі, що: “все обстоятельства заставляют меня думать, что неприятель, предпринимая нападение на пределы наши, как знающий достоинства продовольственной части в Волынской губернии и ее готовность к содействию, без сомнения будет искать возможность использоваться пространством между мною и генералом от кавалерии Тормасовым, чтобы ворвавшись у Влодавы или Бреста, ударить в правый фланг 3-й армии и выйти в тыл оной”, пропонуючи підтягнути правий фланг 3-ї армії на північ “за Дивин на половину расстояния к Кобрину” [3, с.271].

Ці прогнози і прохання турбували генерала Тормасова і явно збивали того з пантелику. Не вважаючи можливим розтягувати фланги своєї армії, він у той же час не міг залишатися абсолютно інертним, розуміючи обгрунтованість тривог своїх сусідів. У зв'язку зі зверненнями П.В.Чичагова, О.П.Тормасов писав 30 травня (12 червня) військовому міністру М.Б.Барклаю де Толлі: “Пространство, занимаемое ныне вверенной мне армиею, столь протяженно, что в случае внезапных покушений, и начатий неприятельских действий без совершенного открытия каких-либо пунктов отделение войск произвесть не можно...” [11, с.106]. Поставлений в скрутне становище як неясністю

ситуації, так і проханнями сусідів, він звертався до міністра “испросить Высочайшее начертание, дабы в подобных случаях руководствуясь им, мог выполнять я обязанности звания моего” [11, с.107].

Вже у директиві від 9 (21) червня Барклай-де-Толлі ставив перед 3-ю Обсерваційною армією наступні завдання: зосередити основні сили в районі Луцька, залишивши для спостереження за австрійцями і охорони австрійського кордону одну дивізію і “трохи кавалерії”. У випадку, якщо супротивник поведе наступ на 2-гу армію значними силами, а проти 3-ї залишиться незначна кількість ворожих військ, О.П.Тормасов повинен був рухатись на допомогу генералу Багратіону. У разі ж наступу значних ворожих сил на 3-тю армію, та повинна була відступати в напрямку до Києва. У другому варіанті розвитку подій О.П.Тормасов відкрито сумнівався, вважаючи, що хоча і “... продовольственная часть на Волыни и другие ожидания должны, кажется, понудить неприятеля воспользоваться ими; однако же сего ожидать не можно, ибо цель его войны состоит в нанесении решительного удара для получения мира, а не вести войну продолжительную: занятием же Волыни прекращения войны достигнуть не может...” [5, с.245]. Однак, виконуючи директиви М.Б.Баркляя-де-Толлі, головнокомандувач 3-ї Обсерваційної армії все ж віддав наказ своїм військам розпочати рух у напрямку Гродненської губернії, де і розташовувалась 2-га Західна армія. Чотирнадцятого (двадцять шостого) червня корпусний командир Каменський доповідав генерал-майору Щербатову про наступні переміщення російських військ по території Волинської губернії: егерські 28-й і 32-й полки із Киселина і Озерян прибули в містечко Турійськ, піхотні Тамбовський і Костромський полки в містечко Маційов, Володимирський і Дніпровський полк із Маційова і Милянович в містечко Вижву із особливим приписом “расположиться по сараям и клуням, не занимая отнюдь никаких побочных селений без особаго на то дозволения”. Два зведених батальйони 18-ї дивізії прибули в с. Колодязне, два зведених батальйони 15-ї дивізії – в містечко Білин, два зведених батальйони 9-ї дивізії – в містечко Облапи, 11-та кінно-артилерійська рота – в містечко Турійськ, Павлоградський гусарський полк – в Любомль, Лубенський гусарський полк – в містечко Кузнице, Серпухівський і нижегородський драгунські полки – в містечко Вишнів, Володимирський драгунський полк – в Олеськ, Таганрозький драгунський полк – в Ягодин, Козловський і Вітебський піхотні полки – в містечко Торчин, 13-й і 14-й егерські полки – в Киселин, Куринський піхотний полк – в містечко Блудів, Коливанський піхотний полк – в місто Луцьк, Батарейна рота № 9 – в містечко Романів, Апшеронський піхотний полк – в с. Жидичин, Нашебурзький і Якутський піхотний полк – в Радомисль, 10-й і 38-й егерські полки – в Рожище, Тверський драгунський полк – у Володимир, Стародубський драгунський полк – в с. Купачів, Арзамаський драгунський полк – в с. Свиноарин, Александрійський гусарський полк – в містечко Порицьк, Татарський уланський полк – в містечко Локачі, козачий Євпаторійський полк – в с. Озютічі [4, с.109]. Невдовзі 3-я Обсерваційна армія вступила у перші бої із наполеонівськими військами.

Волинська губернія займала важливе стратегічне значення у планах російського військового командування напередодні нападу Наполеона на Російську імперію у 1812 році. Оперативна значущість Волині була зумовлена як лімітрофним розташуванням краю (фактично, на перетині Західної і Східної Європи), так і специфікою функціонування губернії (яку сучасники іронічно називали “польською провінцією”). У даному регіоні було розміщено значний російський військовий контингент (окрема 3-тя Обсерваційна армія), що виконував конкретні оперативні завдання по прикриттю від ворожих сил кийвського напрямку, а у більш масштабному стратегічному баченні – і закривав один із шляхів на Москву.

1. Яровенко С. П. Волинь у 1812 році: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://yarovenkosp.ucoz.ru/publ/volin_u_1812_roci/20.

2. 1812 год... Военные дневники. / Под ред. А. Г. Тартаковского. – М. : Советская Россия, 1990. – 464 с.
3. Абалихин, Б. С. Отечественная война 1812 года на Юго-Западе России / Б. С. Абалихин. – Волгоград : ВГПИ, 1987. – 104 с
4. Ахлестышев Д. П. Двенадцатый год. Исторические документы собственной канцелярии главнокомандующего 3-ю Западной армией ген. От кавалерии А. П. Тормасова / Д. П. Ахлестышев. – С. Пб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1912. – 722 с.
5. Бумаги, относящиеся до Отечественной войны 1812 года, собранные П. И. Щукиным. – М. : Тип. А. И. Мамонтова, 1904. – Т. 8. – 429 с.
6. Бутурлин Д. П. История нашествия императора Наполеона на Россию в 1812 году / Д. П. Бутурлин. – С. Пб. : Военная Типография, 1837. – 692 с.
7. Габаев Г. С. Роспись русским полкам 1812 года / Г. С. Габаев. – К. : Тип. Окружного Штаба, 1912. – 298 с.
8. Клаузевиц К. Поход в Россию. 1812 год / К. Клаузевиц. – М. : Захаров, 2004. – 247 с.
9. Лякин В. А. Мозырь в 1812 году: Историческая хроника / В. А. Лякин. – Минск : БелСоЭС. Чернобыль, 2005. – 208 с.
10. Михайловский-Данилевский А. И. Описание Отечественной войны 1812 года: в 4 ч. / А. И. Михайловский-Данилевский. – С. Пб. : Тип. Штаба Отдельного Корпуса Внутренней Стражи, 1843. – Ч. 1. – 413 с.
11. Потрашков С. В. Генерал А. П. Тормасов во главе 3-й Резервной обсервационной армии (май-сентябрь 1812 г. / С. В. Потрашков. // Бородино и наполеоновские войны. Битвы. Поля сражений. Мемориалы: Материалы II Международной научной конференции, посвященной 195-летию Бородинского сражения (Бородино, 3–5 сентября 2007 г.). – Можайск. : Маленький город, 2008. – С. 103–117.

Проанализировано место и роль Волынской губернии в стратегических концепциях российского Генерального штаба накануне франко-русской войны 1812 года. Кратко охарактеризованы воинские формирования и подразделения, местом дислокации которых был волынский край в указанных хронологических рамках.

Ключевые слова: Волынская губерния, 1812 год, войска, 3-я Обсервационная армия, А.П.Тормасов.

Analyzes the role and place of Volyn province in the Strategic Concept of the Russian General Staff on the eve of the Franco-Russian war of 1812. Briefly described military formations and units, which was the meeting place of the Volyn region in these chronological limits.

Key words: Volyn province, 1812, the troops, 3rd Observational army, O.P.Tormasov.

РОМАН ЯРОСЕВИЧ – ПРОВІДНИЙ ДІЯЧ РУРП У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1890-х рр.

У статті на основі широкої джерельної бази досліджено участь Р.Яросевича в заснуванні та діяльності Русько-української радикальної партії у Галичині. Проаналізовано особливості формування світогляду та становлення суспільно-політичних поглядів відомого діяча. Основну увагу звернуто на організаційно-політичну, публіцистичну та партійну діяльність, взаємовідносини його з членами РУРП.

Ключові слова: Роман Ярославич, Русько-українська радикальна партія, Галичина, журнал “Народ”.

Русько-українська радикальна партія (РУРП) – перша модерна українська політична партія, у створенні якої взяли активну участь діячі різного віку, неоднакових поглядів та ідейних переконань. Під цим кутом зору інтерес становить постать громадсько-політичного діяча, публіциста, педагога та лікаря за фахом Романа Ярославича (1862–1934)*. Він належав до старшого покоління радикалів, водночас прихильно ставився до “молодого” крила РУРП, був активним діячем краківської групи соціалістів. Обрана тема є малодослідженою, питання місця і ролі Р.Яросевича в заснуванні та діяльності РУРП у першій половині 1890-х рр. історики торкалися фрагментарно та епізодично, в контексті висвітлення суспільно-політичних процесів у Галичині другої половини XIX ст. Окремі аспекти досліджуваної нами проблеми знайшли відображення в працях сучасних українських істориків Я.Грицака [15], М.Кугутяка [24; 25], О.Жерноклеєва [19; 20], серед зарубіжних – Р.Томчика [53] та деяких інших. Мета статті полягає у спробі висвітлити місце і роль Р.Яросевича в утворенні та практичній діяльності РУРП у першій половині 1890-х рр.

* У літературі немає точної дати і місця народження Р.Яросевича. У довідкових виданнях як правило, фігурує дата 1862 р., с. Бедриківці (Бердиківці), Заліщицького повіту (тепер Заліщицького району Тернопільської області); рідше зустрічається 1861 р. Однак крім вище названих зустрічаються ще й такі дані: 1862 р., с. Москалівка Косівського повіту (за одними даними Лановецького району Тернопільської, а за іншими Івано-Франківської області). Детальніше див.: Альманах Станіславівської землі: збірник матеріалів до історії Станіславова і Станіславівщини. Т. 1. / ред.-упор. Б. Кравців. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен : [б. в.], 1975. – С. 604; Бойцан В. Ярославич Роман / В. Бойцан // Енциклопедія Коломийщини / за ред. М. Савчука. Зшиток 14, літера Щ, Ю, Я. – Коломия: Видавничо-поліграфічне товариство “Вік”, 2002. – С. 50; Горбоватий В. Ярославич Роман Гнатович / В. Горбоватий, П. Гуцал, Д. Чубата // Тернопільський енциклопедичний словник / за ред. Г. Яворського. – Тернопіль: Видавничо-поліграфічний комбінат “Збруч”, 2008. – Т. 3: П-Я. – С. 693; Дроздовська О. Ярославич Роман / О. Дроздовська // Українська журналістика в іменах: матеріали до енциклопедичного словника / за ред. М. М. Романюка. – Львів, 2006. – Вип. 13. – С. 457–459; Малюта О. В. Ярославич Роман [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Yarosevych_R; Полек В. Відомі педагоги Прикарпаття. Біографічний довідник (до 1939 р.). Т. 1. / В. Полек, Д. Дзвінчук, Ю. Угорчак. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. – С. 160; “Просвіта” Івано-Франківська: минуле й сучасне. – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2000. – С. 72; Пундій П. Українські лікарі : біобібліографічний довідник. – Кн.1: Естафета поколінь національного відродження / П. Пундій. – Львів ; Чикаго : [б. в.], 1994. – С. 253; Українські лікарі Прикарпаття / упоряд. П.Арсенич, Л. Вардзарук. – Івано-Франківськ : Галичина, 1991. – С. 39; Українські лікарі Прикарпаття / упоряд. П. Арсенич, П. Білянський, С. Генік. – Коломия : Вік, 1995. – С. 89; Ярославич Роман // Енциклопедія українознавства. Т. 10. Перевидання в Україні. – Львів : Наукове Товариство ім.Шевченка у Львові, 2000. – С. 3987; Ярославич Роман // Українська загальна енциклопедія: Книга знання : у 3 т. багатоблітострована, з кольоровими таблицями, мапами та образками. – Т. 3: С-Я / під гол. ред. Івана Раковського. – Львів ; Станіславів ; Коломия : Видання кооперативи “Рідна школа”, 1935. – С.1284.

Сам Р.Яросевич у листі до головного редактора Української загальної енциклопедії Івана Раковського за 1933 р., подаючи свої короткі біографічні дані, зазначав: “Родив си я 19 мая 1862 р. в Москалівці пов. Косів” [Див. додаток].

Відомостей про його дитячі та юнацькі роки життя, на жаль, дуже мало. Народився Р.Яросевич у родині священика, здобував освіту в Коломийській гімназії та на філософському факультеті спочатку Львівського, а згодом Віденського університетів [41, с.590]. Формування суспільно-політичних поглядів Р.Яросевича припало на кінець 70-х рр. ХІХ ст., коли в Австро-Угорській імперії активно поширювалися соціалістичні ідеї. У генезисі українського соціалізму в Галичині провідна роль належала відомому громадсько-політичному діячеві з Наддніпрянської України М.Драгоманову [26, с.6; 23, с.126]. Під його ідейним впливом у Галичині виникла радикальна течія, яка, на противагу народовцям і русофілам, прагнула надати українському рухові модерного європейського характеру [28, с.431, 432]. Радикали, ядро яких становила молодь, одразу ж виступили з різкою критикою існуючого ладу та діяльності старшого покоління народовців і русофілів [14, с.135]. Інтерес до радикального руху виявив і Р.Яросевич, соціальне походження якого не стало цьому перешкодою. Хоча у досліджуваній період впливи греко-католицького духовенства в політичному житті краю залишалися досить значними.

На початку 80-х рр. ХІХ ст. під час навчання у Відні Р.Яросевич належав до українського студентського товариства “Січ”, а в 1885–1886 рр. був його головою [36, с.234; 37, с.534]. Р.Яросевич брав участь у студентських мандрівках в Галичині, що були організовані за участю І.Франка [38, с.73]. Після здобуття ступеня доктора філософії в галузі слов’янської філології [8, арк.1; 41, с.600] він два роки викладав у Коломийській гімназії. Серед його колишніх студентів були В.Стефанік та Л.Мартович [39, с.9; 41, с.616]. У 1888 р. Р.Яросевич видав у Коломії лінгвістичну розвідку “Über das Euchologium Sinaiticum” (“Про Синайський Требник”) [42, с.99; 43, с.566].

Невдовзі Р.Яросевич переїхав до Кракова, де поступив на медичний факультет Ягеллонського університету та деякий час працював у місцевих гімназіях [41, с.595]. Найголовніші причини свого переїзду Р.Яросевич вказав у листах до М.Драгоманова **. Так, в одному з листів Р.Яросевич писав: “[...] Я 2 роки учительовав в гімназії – а що там нема виглядів на який такий кавалок хліба – то я тепер тут на медицині” [41, с.594]. В іншому листі до М.Драгоманова від 24 жовтня 1889 р. зазначав: “[...] Я хоть и виїшов з доброї школи и хоть и добре ся вивчив, то все таки я по окінченню університету в тім напрямі не працював [...]. (У нас при гімназіях не мож дістати місьця дійсного учителя словянської філології – а на університета всього кілька катедр в Австрії – через то я й кинув ся на медицину)” [41, с.601].

** На сьогодні виявлено 39 листів Р.Яросевича, адресованих до М.Драгоманова, за період 1888–1894 рр. [41] і, відповідно, лише три листа М.Драгоманова до Р.Яросевича, які датуються 1892–1894 рр.: Трегуб М. Листи Михайла Драгоманова до Романа Ярославича / М.Трегуб // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37, част. 2. – С. 119–127. За свідченням В.Стефаніка, який протягом 1892–1900 рр. також навчався на медичному факультеті у Кракові і був членом “Академічної громади”, тільки Р.Яросевич з усіх краківських студентів (за винятком ще одного радикала Я.Невестюка, однак його листів не виявлено) листувався з М.Драгомановим. Письменник пригадував, що бачив листи у Р.Яросевича, коли той проживав у м.Щаків поблизу Кракова. Однак після переїзду Р.Яросевича в 1895 р. до м.Борщів на Тернопільщині більшість листів була втрачена. Див.: Павлик М. Проза. Публіцистика. Листування (3 маловідомої спадщини) / упорядник Качкан В. А. – Львів Світ, 1995. – С. 140. Ще під час свого побуту у Відні в середині 80-х рр. ХІХ ст. Р.Яросевич при посередництві тодішнього січовика Т.Окуневського зголосився робити для М.Драгоманова виписки з місцевих віденських бібліотек [43, с.594]. Однак, як відомо з листів Т.Окуневського до М.Драгоманова, Р.Яросевичу в силу певних обставин не вдалося завершити взяті на себе зобов’язання. Див.: Переписка Михайла Драгоманова з д-ром Теофілом Окуневським (1883, 1885–1891, 1893–1895) / зладив і видав М.Павлик. – Львів, 1905. – С. 23, 24. Свого першого листа до М.Драгоманова Р.Яросевич написав у жовтні 1888 р. від імені місцевого українського студентського товариства “Академічна громада”. Особисте знайомство з М.Драгомановим відбулося аж у жовтні 1890 р., коли Р.Яросевич відвідав вченого у Софії [41, с.610].

Наприкінці 80-х рр. XIX ст. молодше покоління українських соціалістів ще не мало власної громадської чи політичної організації, в своїй діяльності змушене було опиратися на існуючі українські студентські товариства [15, с.75]. У Кракові Р.Яросевич брав активну участь у діяльності “Академічної громади” – українського товариства, заснованого наприкінці 1887 р. студентами медичного факультету Ягеллонського університету [37, 463; 41, с.594]. Ця організація стала осередком політичного і культурного життя українських студентів у Кракові [31, с.338].

До товариства входили особи різних поглядів, однак переважали прихильники радикальних ідей. У листі до М.Драгоманова за 25 травня 1889 р. Р.Яросевич писав: “[...] Є у нас и більш консервативні одиниці, котрі однак не підносять свого голосу. [...] Тота більшість будь що будь відстала вже від доктрин львівських народовців, а бодай не стає в их обороні. [...] Треба признати що она (“Академічна громада”. – Ю.Я.) толерантно відноситься до всіх думок и починів” [41, с.599]. Після відкриття 1894 р. медичного факультету у Львівському університеті товариство, до складу якого входили виключно студенти, майбутні лікарі, поступово почало занепадати, а в 1895 р. остаточно припинило своє існування [39, с.10; 37, с.464].

Крім того, Р.Яросевич мав намір здобути посаду викладача у Софії [32, с.78]. Однак у ході свого листування з М.Драгомановим Р.Яросевич усвідомлював свої малі шанси на можливість знайти роботу в Болгарії. Вже наприкінці жовтня 1889 р. у листі до М.Драгоманова він писав: “[...] Великої надії на то, щоби мож мені були дістати місце професора в Софії, нема” [41, с.601]. Однак Р.Яросевич не полишав своїх надій, зазначаючи: “[...] Пішов би за три роки [...] на словістику” [41, с.601]. Р.Яросевич, що не володів болгарською мовою, покладався на посередництво М.Драгоманова, якому навесні 1890 р. навіть вислав необхідні документи [41, с.605, 606].

На межі 1880–1890-х рр. розпочався якісно новий етап у діяльності радикальної течії. Так, з 1 січня 1890 р. у Львові під редакцією І.Франка та М.Павлика при матеріальній допомозі наддніпрянських українців почав видаватися двотижневий журнал “Народ” [21, с.49]. Р.Яросевич, який перебував на навчанні у Кракові, активно співпрацював з редакцією та протягом 1890–1895 рр. передплачував названий часопис [33, с.262]. В одному з номерів журналу Р.Яросевич у співавторстві з іншими радикалами Я.Невестюком і П.Думкою помістив розвідку, присвячену оцінці зборів товариства “Просвіта” від 28 серпня 1890 р. [7, арк.27]. Р.Яросевич загалом позитивно відгукнувся про факт проведення віча, що, на його думку, дало змогу селянам хоч якось включитися в культурно-просвітню роботу. Одночасно він підкреслив важке становище селянства, його політичну безправність, вказував на необхідність залучення інтелігенції до активної культурно-просвітньої роботи серед сільських громад [51, с.285, 286].

Спільно з І.Франком, М.Павликом та іншими радикалами Р.Яросевич виступив одним з ініціаторів створення Русько-української радикальної партії (РУРП) – першої модерної української політичної партії. Він був присутнім на установчому з’їзді радикалів за участю до трьох десятків чол., який відбувся 4–5 жовтня 1890 р. у Львові [10, арк.1; 52, р.167]. У ході дводенних дискусій було вирішено заснувати масову партію та виробити її програму [25, с.57; 24, с.78]. Р.Яросевич долучився до справи вироблення проекту програми партії [45, с.42; 46, с.75]. За прикладом французьких соціалістів програма РУРП була формально поділена на дві частини – “максимальну” й “мінімальну” [11, арк.151; 6, арк.5, 6].

Р.Яросевич поставив свій підпис під програмою РУРП, опублікованою 15 жовтня в часописі “Народ” [11, арк.149; 34, с.303], який став друкованим органом партії [41, с.610]. До того ж Р.Яросевич увійшов до складу першої головної управи – керівного органу партії [22, с.231; 38, с.182]. Інформуючи М.Драгоманова про результати з’їзду, Р.Яросевич зазначав у листі від 7 жовтня 1890 р.: “Зїзд наших радикалів випрацював по дводенних обрадах доста потрібну програму, спосіб організації и тактику поступо-

ваня “руско-української парт[і]ї радикальної” [41, с.610; 32, с.79]. Щодо програми РУРП Р.Яросевич писав: “В перших тижнях по заложеню дорого обійшлась агітація та розповсюднюване програми; мені здає ся, що она доволі добре приймаєсь на галицькім ґрунті и що має добрі вигляди в будучім” [41, с.612]. Водночас Р.Яросевич увійшов до складу комітету, що мав наглядати за роботою головного редактора “Народу” М.Павлика. Останній у листі до М.Драгоманова від 11 жовтня 1890 р. писав про це: “[...] Я остав властителем і редактором (журналу “Народ”. – Ю.Я.), а наглядати буде надо мноју комітет, до котрого ј ја належу (Франко, Левіцкіј, з поза львівських – Данилович і Јаросевич)” [32, с.76].

Радикальна партія від самого початку своєї діяльності зіштовхнулася з проблемою фінансового забезпечення. Для належного функціонування РУРП потрібна була матеріальна допомога. Соціальною опорою партії в основному виступало місцеве українське селянство, яке було бідним. Тому єдиним виходом у цій ситуації було сподівання на допомогу наддніпрянських українців, прихильників радикальних ідей. За дорученням М.Павлика в десятих числах жовтня 1890 р. Р.Яросевич виїхав до Києва, а звідти – в Одесу [32, с.79; 41, с.610]. Р.Яросевич був не єдиним членом партії, який виїздив за дорученням партії на підросійську Україну. Крім нього, такі подорожі в різний час здійснювали Т.Окуневський, Я.Невестюк, Д.Лукіянович та ін. Ціль його мандрівки полягала в отриманні матеріальної допомоги від наддніпрянських українців, передусім для видання журналу “Народ” [32, с.78].

Однак поїздка Р.Яросевича мало допомогла справі. Підросійські українці погодились надати грошову допомогу в розмірі 1500 рублів, але за умови, що дані кошти будуть виплачуватися лише тим співробітникам, які мали вести слов'янську та європейську хроніку в журналі [47, с.265; 27, с.366]. Р.Яросевич у листі до М.Драгоманова за 1890 р. зазначав: “На Україну відписали ми, що тих 1500 рублів, що они дают ми так хочем розділити: по 600 рублів Павликови и Франкови а 300 рублів для евентуальних (можливих – Ю.Я.) співробітників. Я тому настоював на те, щоби П[авлик]ови и Фр[анк]ови дати по 600 р[ублів] бо на ділі вийде так, що ониж сами й будут все робити [...]. Та и ціла робота буде мусіла ся зробити Львівськими людьми [...]” [41, с.612]. З Києва Р.Яросевич надіслав лише 250 рублів [32, с.83].

Водночас наприкінці ХІХ ст. не було єдності в національному русі на підросійській Україні. У київській Старій громаді, яка з 1886 р. фактично перейшла на позиції аполітичного культурництва, виділилося декілька груп з різною політичною орієнтацією. Серед них були “гуртки політиків”, представлені в основному молоддю, яка підтримувала зв'язки з радикальним рухом у Галичині та так звані “австрофіли” на чолі з В.Антоновичем та О.Кониським [15, с.80]. Результатом активного втручання наддніпрянських діячів із київської Старої громади, передусім В.Антоновича і О.Кониського, у галицькі справи стало проголошення “нової ери”, однієї з найвідоміших та найгучніших спроб польсько-українського порозуміння в Галичині – угоди 1890–1894 рр. [48, с.6].

Після проголошення в Галицькому сеймі наприкінці листопада 1890 р. угодової акції українські студенти Відня, в основному прихильники радикальних ідей, виступили з окремою заявою, в якій засудили будь-які спроби порозуміння з польською шляхетською більшістю в сеймі [15, с.83]. Аналогічні протести були зроблені також львівською та краківською групами радикальної молоді. Від імені українських студентів у Кракові лист підписав Р.Яросевич та ще 13 членів “Академічної громади”. У листі з Кракова від 30 грудня 1890 р., поміщеному в “Народі” [35], вказувалося на ігнорування інтересів селян та робітників, бо “виконанє пятої точки програми (“і на конєць старанє о розвій селянства і міщанства”), вважаємо за неможливе, наколи рускі послы мають попірати нинішну урядову систему”, угода визначалася як неповна та незроміла у

багатьох питаннях. У кінці листа наголошувалося, що “програму таку при кінці XIX століття вважаємо понижаючою наше достоїнство народне” [35, с.22].

На початку 1891 р. були призначені вибори до Державної Ради – австрійського парламенту [53, с.63]. Р.Яросевич взяв активну участь у передвиборчій агітації РУРП, проводив її серед селян Коломийщини та Косівщини за кандидатуру С.Даниловича. У листі до М.Драгоманова за 1890 р. Р.Яросевич писав: “Кандидатура Даниловича має там великі шанси (попи зовсім не звернули уваги на соціалізм партії радикальної а чіпились раціоналізму, що їм розяснили в той спосіб, що все ліпший хоть раціоналізм в вірі, як зовсім безвіре, як у німецьких соціалістів, котрі в Гале (нині – м.Галле в Німеччині. – Ю.Я.) віру будь тобі зовсім зігнорували – они й не виступають до тепер проти Д[анилович]а)” [41, с.611]. Згадуючи про свою агітаційну діяльність, Р.Яросевич писав: “2 неділі кидав ся я там у двох повітах (Косівському і Коломийському. – Ю.Я.) и між мужиків и між попів возом и пішки мерз и не спав цілими добами [...]” [41, с.618].

Спочатку Р.Яросевич покладав великі надії на перемогу радикалів та здобуття ними хоча б одного мандату до парламенту, високо оцінював їхні шанси на перемогу, зважаючи на поширення радикальних ідей на Покутті. З цього приводу він писав на початку січня 1891 р. до М.Драгоманова: “[...] При виборах доста буде переводити одного посла в Коломийщині, що помоєму має великі шанси удати ся. Вітак вже в часі каденції ради державної Народовці доста розчаруют провінцію, щоби она пізніше більше прихилилась до Радикалів” [41, с.613].

Однак передвиборча боротьба була дуже напружена і жорстка. Крім того, не було єдності серед українських політичних сил, кожна з яких виступила окремо. Справа зводилася не до передвиборчої агітації, а скоріше до боротьби між прихильниками і противниками “нової ери”. Сили, що критикували народовців, мали слабкі шанси на перемогу. Як писав з цього приводу Р.Яросевич до М.Драгоманова у листі від 16 лютого 1891 р. “шанси наших кандидатів щораз менчі” [41, с.618; 32, с.125]. Як наслідок, на виборах до парламенту, що відбулися 2 березня того ж року, радикальні кандидати С.Данилович та Т.Окуневський не здобули жодного мандату. Мандатів не отримали також і русофіли, а лише народовці, прихильники “нової ери” здобули сім мандатів [29, с.28; 53, с.65].

Після виборчої агітації Р.Яросевич повернувся до Кракова, де намагався збагнути причини поразки радикалів на парламентських виборах. Аналізуючи свою передвиборчу агітацію, в ході якої він “придбав 4 мужицкі голоси, одного попа вздержав від голосованя”, Р.Яросевич відзначав: “Ми могли й побідити, колиб були від разу пококетовали з попами, та моральний бік такої побіди бувби дуже поганий” [41, с.618]. Він дійшов до висновку, що в своїй діяльності партія приділяла мало уваги просвітній роботі серед місцевого населення. Крім того, Р.Яросевич звернув увагу на те, що варто замінити окремі пункти з програми РУРП та укласти програму партії таким чином, щоб вона була більш зрозуміла селянам. Для прикладу, Р.Яросевич у листі до М.Драгоманова від 14 березня 1891 р. писав: “[...] Чи не сьлідовало би пункту о вірі в наші програмі змінити або покинути?” [41, с.619]. Про діяльність РУРП у 1891 р. Р.Яросевич писав: “[...] Она безусловно буде розвиватись, коли лише вдержит ся “Народ” ходьби такий, як тепер [...]. Найважніщов річев булоб видавати осібну газетку для мужиків – вітак знов писати що небудь для України не “Галицького”, та конче тронуті те питання об “марксизмі” в соціалізмі” [41, с.613].

Р.Яросевич спільно з М.Павликом, краківськими та коломиїськими радикалами скептично поставився до участі польської Галицької робітничої партії (ГРП, заснована в листопаді 1890 р., згодом реорганізована в Соціал-демократичну партію Галичини, з 1893 р. і Сілезії – СДПГіС), яка відстоювала соціал-демократичні принципи у святкуванні 3 травня 1891 р. 100-річчя Конституції [32, с.198; 19, с.135; 20, с.21]. Наприкінці липня 1891 р. Р.Яросевич на прохання М.Павлика приїхав до Львова, де взяв участь у

засіданні комітету, який розробляв програму чергового з'їзду партії [32, с.239; 41, с.622]. На цих зборах обговорювали ультиматум краківських радикалів, надісланий незадовго до цього М.Павлику. Суть ультиматуму зводилася до трьох вимог: краків'яни виступали за цивілізовану полеміку з народовцями; щодо Наддніпрянської України, то в партійній пресі мали вміщуватися статті програмного характеру, що давали б уявлення про суть радикальних ідей. Крім того, наполягалось на необхідності продовження видання радикальної газети “Хлібороб” (виходила протягом 1891–1895 рр.), навіть ціною припинення видання журналу “Народ” [41, с.623]. Однак названі вимоги на М.Павлика не вплинули. Тоді, як згодом пригадував Р.Яросевич, “ми порішили, що П[авлик]ови приятельських рад замало, а треба щонебудь твердшого” [41, с.623]. Особисто Р.Яросевич дуже поважав авторитет М.Павлика, оскільки “він один чоловік, що може весь час віддати на працю для партії [...]. Без него не було б ні “Народа” ні партії” [41, с.623].

Р.Яросевич намагався поєднати в діяльності РУРП драгоманівський, народницький соціалізм із марксистським, водночас досягнути компромісу та утримати єдність партії. Свідченням того, що Р.Яросевич був прихильником ідей М.Драгоманова, може слугувати його переписка з вченим, зокрема уривок з листа за 31 серпня 1891 р.: “[...] Ви маєте великий авторитет (се Вам слід знати – для переважної частини нашої молодіжі Ви найвищий трибунал и від Вашого суду апеляції нема [...])” [41, с.629]. Р.Яросевич погоджувався з думками М.Драгоманова, висловленими на сторінках партійної преси і часто підписував статті вченого [32, с.236, 237]. Крім того, криптонімом Р.Я. часто підписувалися відповідно М.Драгоманов та І.Франко***.

Р.Яросевич прагнув такого партійного устрою, за якого б не одна людина виконувала всі партійні справи. Щодо “Народу” він зазначав: “Най [...] буде або лишень в руках Павлика, але най не називає ся “орган партії”, [...], або най він ся лишит органом партійним, але в таким разі най має комітет редак[ційний] вплив на его редаговане” [41, с.625]. Р.Яросевич рішуче виступив за те, щоб позбавити М.Павлика вирішальної ролі в “Народі”. Перед М.Павликом він поставив дві вимоги, про які написав М.Драгоманову в листі від 20 серпня 1891 р. Суть вимог зводилася до наступного: “[...] Не вольно ничого помістити в “Народі”, чого Павлик не запроєктує [...]”, одночасно, на думку Р.Яросевича, “не вольно Павликови ничого помістити, чого комітет більшостев голосів (при чім Павлик має оден голос) не прийме” [41, с.625; 32, с.239]. Р.Яросевич намагався змусити редакційний комітет збиратися перед кожним виходом нового номеру часопису, а не перекладати всієї роботи на М.Павлика. У відповідь на це М.Павлик у листі до М.Драгоманова наприкінці серпня 1891 р. писав: “Що до Ярославича, то ја зовсім не мају јему за зле того, шчо каже, [...] ја казав тільки, шчо Јар[осевич] виказав найбільше недовір'я до мене (інші мовчать в очи)” [32, с.254]. М.Павлик з повагою ставився до особи Р.Яросевича: “[...] Ја јего може з усіх гал[ицьких] радикалів найбільше шанују ј лублю; [...] шчо просто в очи говорить, шчо знаје, чи чује [...]” [32, с.259]. Восени того ж року Р.Яросевич відвідав у Коломиї збори селян, прихильників радикального руху [41, с.634, 635].

Р.Яросевич взяв участь у II-му з'їзді РУРП, який відбувся 3–5 жовтня 1891 р. у Львові. Він виступив із доповіддю про ставлення РУРП до інших партій та організацій [13, арк.2; 18, с.267]. Питання ревізії (перегляду та зміни окремих положень) програми

*** Про це див.: Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.) / Олексій Іванович Дей. – К. : Наукова думка, 1969. – 560 с.; Киян О. І. М. П. Драгоманов і російський лібералізм / О.І.Киян // Український історичний журнал. – 1992. – № 4. – С. 38; Михайло Павлик. Бібліографічний покажчик / укладачі В.Т.Полек, П. Г. Баб'як. – Львів : Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка АН УРСР, 1986. – С. 51; Р. Я. [Драгоманов М.] Галицько-руські радикали перед російською публікою // Народ. – Коломия, 1893. – Нр. 3–6; Драгоманов М. Галицько-руські радикали перед російською публікою / М. Драгоманов // Народ. – Коломия, 1893. – Нр. 9, 10.

партії, висунене “молодими” радикалами, більшістю голосів було знято з порядку денного [18, с.266; 15, с.85]. Про спроби “молодих” радикалів змінити програму РУРП Р.Яросевич зазначив: “Радісний обяв, що “марксісти” заховувались так, щоби не дати нічим причини до ослаблення єдності в партії” [41, с.638]. Р.Яросевича було обрано до складу комісії, яка до наступного з’їзду партії мала підготувати новий проект програми. До складу комісії також увійшли: В.Будзиновський, д-р С.Данилович, Є.Левицький, д-р Т.Окуневський, В.Охримович та М.Павлик [18, с.266; 32, с.271].

Підсумкам з’їзду була присвячена публікація Р.Яросевича під назвою “По зїзді”, опублікована в “Народі” [50]. Метою статті був аналіз діяльності партії протягом першого року існування. Р.Яросевич коротко охарактеризував взаємини РУРП із галицькими народовцями й русофілами, а також із польською ГРП. У статті Р.Яросевич визначив РУРП як культурну партію, яка лише поступово ставала політичною. Побіжно торкнувшись генезису радикалізму в Галичині, він висловив своє розчарування стосовно малого числа прихильників радикально-соціалістичних ідей. Тим не менше Р.Яросевич сподівався на можливість внутрішньої консолідації всередині партії. А в кінці публікації відзначив: “Дальший розвій партії в наших власних руках: від нашої сміливости, рішучости і консеквенції (послідовності. – Ю.Я.) в поступованю залежати буде єї будучність” [50, с.266].

Наприкінці жовтня 1891 р. Р.Яросевич мав виїхати на підросійську Україну. Однак його поїздка затягнулася, можливо, через затримку з отриманням закордонного паспорту [32, с.266]. Невдовзі він таки виїхав до Києва, а звідти – до Одеси, де мав за дорученням партії отримати фінансову допомогу. У Києві Р.Яросевич зустрічався з М.Ковалевським, М.Галіним, Є.Тригубовим, В.Науменком та іншими наддніпрянськими українцями [41, с.635]. Київські діячі, прихильники РУРП погодилися передати певну суму грошей і “по змозі” надсилати кошти редакційному комітетові. Так, М.Ковалевський передав 100 рублів на агітаційний фонд партії [4, с.350]. В Одесі Р.Яросевич відвідав збори “старих”, з якими мав гостру дискусію і “молодих” [41, с.636]. Про одеську молодь М.Драгоманову в жовтні 1891 р. він писав: “Молодіж в Одесі дуже молода и малоначитана – палка – горяча в спорах а деякі з неї фанатичні прихильники партії” [41, с.637].

На початку 1892 р. Р.Яросевич знову виїхав на Наддніпрянську Україну [3, с.321]. У листі до М.Драгоманова від 27 березня 1892 р. Р.Яросевич повідомляв наступне: “Між инчим збирав ся женити [...] и от через неділю йду в Одессу на свій шлюб, що буде 28го лат. Апріля” [41, с.640]. Стосовно цього Леся Українка зазначала: “[...] Ті галичани, що приїздили “шукати жінки собі” на Україні, стали з тим своїм сватанням “притчею во языцех”! У нас хіба капелюхи так вибирають, а не жінок. І тож приїздили не які-небудь, а поступовці...” [44, с.119]. Нареченою Р.Яросевича стала Катря Біціллі – українка грецького походження, родом з Одеси [41, с.593]. Так, у своїх спогадах про І.Франка, Б.Лепкий зазначав: “Часто-густо, [...] приїздили д-р Яросевич з жінкою, дуже гарною панею дещо екзотичного типу [...]” [38, с.249]. М.Павлик у листі до Лесі Українки від 27 травня 1895 р. про неї писав: “Вчера ја познакомивсья з жінкоюу Яросевича – пресимпатична лъудина – одессітка. Вона дуже бажає познакомитисья з дьадьком (М.Драгомановим. – Ю.Я.), і може поїде зо мноју в Відень на тој час, як він там буде” [33, с.241].

В Одесі Р.Яросевич також зустрівся з М.Ковалевським, який, прибувши з Києва, передав йому 300 рублів для М.Драгоманова (найімовірніше на його видавничу діяльність) та відвідав одного з керівників Одеської громади Л.Смоленського [41, с.641, 642]. На важливість зв’язків Галичини і підросійської України вказав Р.Яросевич у своїй статті “На увагу русинам-українцям” [49; 5, с.645]. У кінці публікації він зазначив: “[...] Одними прихильними словами для радикалізму і радикальної партії нічого вдіяти не можна” [49, с.145].

На жаль, конкретних відомостей про життя і громадсько-політичну діяльність Р.Яросевича протягом другої половини 1892–1893 рр. нами не виявлено. Можливо, відповідь на це слід шукати в листі Р.Яросевича, який 26 травня 1894 р. з м.Щакова писав до М.Драгоманова: “Мені нічо було Вам писати цілий той час, бо я зовсім відбив ся був від всего через те, що мені дуже тяжко приходилось жити: жінка й дитина хорі були – грошей не було а тут ще й екзамини треба було робити”. Щодо діяльності РУРП Р.Яросевич зазначав: “[...] Конче треба витворювати якусь організацію партії в формі груп [...] и що на горі партії конче треба когось покласти спосібного до житя, щоби людей розумів [...], а Павлик и Франко ніколи в політиці до нічого не доведут [...]”. Наприкінці цього листа Р.Яросевич підкреслив, що “радикалізм росте, хоть партія паде” [41, с.644].

Навесні 1894 р. Р.Яросевич спільно з С.Даниловичем та І.Франком погодився взяти участь у скликанні чергового з’їзду партії, який був призначений на 13 травня. Також Р.Яросевич згодився підписати запрошення [33, с.86, 95]. На загальних зборах 19 червня 1894 р. політичного товариства “Народна Воля”, заснованого в 1893 р. у Коломиї, Р.Яросевича було обрано до складу його виділу – керівного органу. Новим головою товариства став С.Данилович. Крім Р.Яросевича, до складу виділу обрано Щ.Творовського, К.Трильовського, М.Павлика, І.Франка та трьох селян [53, s.92].

Це свідчило про його авторитет та повагу серед членів РУРП. Однак, протягом зазначеного проміжку часу Р.Яросевич проживав у Кракові, завершував навчання на медичному факультеті та працював лікарем у м.Щаків [33, с.110]. Як зазначав він у листі до І.Франка на початку травня 1892 р. “я тепер далекий и так давно від всего партійного житя, що перестав розуміти ситуацію” [1, с.494]. Подібну заяву Р.Яросевич зробив в іншому листі до І.Франка від 19 травня 1894 р.: “Я тепер так відстав від “політики” через брак часу [...]” [2, с.346]. Він просто не мав фізичної можливості брати активну участь у діяльності РУРП, через що досить скептично поставився до факту обрання його до керівного органу товариства. Невдовзі в листі до М.Драгоманова від 8 липня 1894 р. Р.Яросевич писав: “Недавно вичитав я в “Дѣль”, що мене вибрали не спитавши мене до виділу Н[ародної] В[олі]. То явна деморалізація вибирати когось, хто за цілий рік не буде міг ні разу бути на засіданню не то щось робити” [41, с.646].

Після закінчення Краківського університету та здобуття ступеня доктора медицини Р.Яросевич у 1895 р. виїхав до м.Борщів на Тернопільщині [30, с.3], де проходив лікарську практику до 1905 р., коли переїхав до м.Станиславова. Він продовжував брати активну участь у суспільно-політичному житті Галичини. Свідченням цього стало обрання його в 1897 р. депутатом (поруч з Т.Окуневським) від РУРП до австрійського парламенту [16, с.8; 17, с.7]. За рішенням партійного з’їзду він увійшов на правах гостя до австрійського соціал-демократичного клубу [9, арк.2]. Протягом 1898–1899 рр., поряд з Я.Остапчуком та іншими молодшими членами РУРП, активно виступав за перетворення партії в соціал-демократичну [12, арк.4; 26, с.75]. Після невдалої спроби реорганізувати РУРП вийшов із неї та в грудні 1899 р. поруч з Ю.Бачинським, С.Вітиком та іншими “молодими” радикалами утворив Українську соціал-демократичну партію (УСДП) [26, с.75; 20, с.23; 40, с.21].

Отже, Р.Яросевич відіграв важливу роль у становленні партійно-політичної системи в Галичині. Перебуваючи на навчанні в Кракові, поза межами головних осередків партії – Львова та Коломиї, він активно включився в процес заснування та організаційного становлення РУРП. Протягом першої половини 1890-х рр. Р.Яросевич був залучений до вироблення проекту програми партії, співпрацював з органом РУРП – часописом “Народ”, що видавався почергово у Львові та Коломиї, взяв участь у передвиборчій агітації радикалів до парламенту 1891 р., за дорученням партії декілька разів виїздив на підросійську Україну. Поїздки Р.Яросевича і контакти з наддніпрянськими діячами вплинули на зміни в особистому житті. Він навіть одружився з одеситкою і

сприяв поширенню ідеї соборності на практиці особистого життя, за прикладом І.Франка. За своїми ідейними переконаннями Р.Яросевич стояв ближче до старшого покоління радикалів, перебуваючи під значним ідейним впливом М.Драгоманова. Лише після смерті останнього та поглиблення конфліктів усередині партії Р.Яросевич поступово еволюціонував у бік соціал-демократії, з її марксистським світоглядом.

1. Інститут літератури ім.Т. Г. Шевченка НАН України, відділ рукописних фондів і текстології, ф. 3. Франко І, од. зб. 1607. Р. Ярославич. Лист до І. Франка від 4 травня 1892 р. – С. 491–494 // Листи до Франка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lnu.edu.ua/istoryky/franko-letters/dbr/index.php>.
2. Там само, од. зб. 1609. Р. Ярославич. Лист до І. Франка від 19 травня 1894 р. з Кракова. – С. 345–348.
3. Там само, од. зб. 1612. Р. Ярославич. Лист-секретка до І. Франка від 2 січня 1892 р. з Кракова. – С. 321–322.
4. Там само, од. зб. 1612. Р. Ярославич. Лист до І. Франка від 7 травня 1892 р. з Кракова. – С. 349–352.
5. Там само, од. зб. 1635. Р. Ярославич. Лист до редакції журналу “Народ” (Франка І.) від 30 травня 1892 р. з Кракова. – С. 645–648.
6. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів, ф. 29, оп. 1, од. зб. 170, 31 арк.
7. Там само, ф. 167, оп. 2, од. зб. 3555, 27 арк.
8. Там само, ф. 252, оп. 1, од. зб. 981, 2 арк.
9. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 309, оп. 1, спр. 355, 5 арк.
10. Там само, оп. 2, спр. 171, 7 арк.
11. Там само, ф. 387, оп. 1, спр. 6, 387 арк.
12. Там само, спр. 24, 15 арк.
13. Там само, ф. 663, оп. 2, спр. 91, 2 арк.
14. Аркуша О. Український національно-політичний рух у Галичині наприкінці 80-х рр. XIX ст. / О. Аркуша // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1997. – Вип. 3–4. – С. 118–139.
15. Грицак Я. “Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини / Я. Грицак // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. ССХІІ. – С. 71–110.
16. Д-р Роман Ярославич // Громадський голос. – Львів, 1934. – Ч. 21, 9 черв. – С. 8.
17. Д-р Роман Ярославич // Діло. – Львів, 1934. – Ч. 140 (13.685), 31 трав. – С. 7.
18. П-гий зїїзд укр[аїнських] радикалів // Народ. – Львів, 1891. – Ч. 20 і 21, 24 л. жовт. – С. 266–267.
19. Жерноклеєв О. С. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.) / Олег Станіславович Жерноклеєв. – Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2006. – 536 с.
20. Жерноклеєв О. Українська соціал-демократична партія (1899–1918) / Олег Жерноклеєв. – Івано-Франківськ, 1997. – 104 с.
21. Животко А. Нарис історії української преси (Курс лекцій) / Аркадій Животко. – Подєбриди: Український Технічно-Господарський Інститут позаочного навчання, 1937. – 108 с. + ІV.
22. Іван Франко у спогадах сучасників. / упорядкували канд. філ.-х наук О. І. Дей та Н. П. Корнієнко. – Львів : Книжково-журнальне вид-во, 1956. – 592 с.
23. Кравець М. М. До питання про Русько-українську радикальну партію у Східній Галичині в 90-х роках XIX ст. / М. М. Кравець // З історії західноукраїнських земель. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – Вип. ІІ. – С. 124–140.
24. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / Микола Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
25. Кугутяк М. В. Радикальна партія в Східній Галичині / М. В. Кугутяк // Український історичний журнал. – К., 1990. – № 10. – С. 55–63.
26. Левинський В. Початки українського соціалізму в Галичині / Володимир Левинський. – Торонто : З друкарні “Робітничого Слова”, 1918. – 77 с.
27. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / редкол. І. Вакарчук, Я. Ісаєвич (співголови) та ін. – Львів : Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 564 с.
28. Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням / Іван Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : у 2 т. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 413–450.
29. Макух І. Д-р. На народній службі / д-р. Іван Макух. – Дітройт : Видання Української Вільної Громади Америки, 1958. – 628 с. + VII.
30. Надіслане. Лїкарь др-ъ Р.Яросевич // Дїло. – Львѡвъ, 1895. – Ч. 118, 11 мая (30 червня). – С. 3.
31. Остапчук Я. Подих з недавньої бувальщини (думки і спогади з мого життя) / Я. Остапчук // Збаражчина : збірник споминів, статей і матеріалів. – [Б. р.], [б. м.]. – С. 181–417.

32. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / зладив М. Павлик. – Т. VI (1890–1891). – Чернівці, 1910. – 317 с.
33. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / зладив М. Павлик. – Т. VIII (1894–1895). – Чернівці, 1911. – 293 с.
34. Програма Руско-української радикальної партії // Народ. – Львів, 1890. – Ч. 20, 15. л. жовтня. – С. 301–303.
35. Протести рускої академічної молодіжі протів угодової політики // Народ. – Львів, 1891. – Ч. 2, 15 л. січ. – С. 20–22.
36. Січ. 1868–1898. Альманах в пам'ять 30-их роковин основаня товариства “Січ” у Відні. – Львів : З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка, 1898. – 241 с.
37. Січ. 1868–1908. Альманах в пам'ять 40-их роковин основаня товариства “Січ” у Відні. / зібрали і видали: др. Зенон Кузеля і Микола Чайківський. – Львів : З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка, 1908. – 538 с.
38. Спогади про Івана Франка / упоряд., вступ. стаття і прим. М. І. Гнатюка ; худож. оформл. Б. Р. Пікулицького. – Львів : Каменяр, 1997. – 635 с.
39. Стефаник В. Про ясне минуле / В. Стефаник // Альманах українського студентського життя в Кракові / зібрала і видала редакційна колегія в складі: Володимир Ничай та ін. – Краків : Накладом т-ва “Українська студентська громада”, 1931. – С. 9–11.
40. Сухий О. Національна ідея в програмах та діяльності українських політичних партій Галичини (кінець XIX – початок XX ст.) / Олексій Сухий. – Львів : Каменяр, 1998. – 132 с.
41. Трегуб М. Листи Романа Яросевича до Михайла Драгоманова (1888–1894 роки) / М. Трегуб // Записки НТШ. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 2000. – Т. ССXL. – С. 590–655.
42. Трегуб М. Листування між М. Драгомановим і Р. Яросевичем. 1888–1894 рр. / М. Трегуб // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ у Львові (лютий 1992 р. – жовтень 1993 р.). – Львів, 1994. – С. 99–101.
43. Трегуб М. Роман Яросевич – політичний та громадський діяч, журналіст, редактор / М. Трегуб // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. дев'ятої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 28–29 жовт. 2005 р. / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаніка. НДЦ періодики ; за ред. М. М. Романюка. – Львів, 2005. – С. 564–568.
44. Українка Леся Зібр. творів : у 12-т. / Леся Українка. – Т. 11 : Листи (1898–1902) / ред. Ф. П. Погребенник. – К. : Наук. думка, 1978. – 478 с.
45. Феденко П. Український громадський рух у XX ст. / Панас Феденко. – Подєбради: Український Технічно-Господарський Інститут позаочного навчання, 1934. – 171 с.
46. Феденко П. Український рух у XX столітті / Панас Феденко. – Лондон : Вид-во “Наше Слово”, 1959. – 267 с.
47. Франко І. Зібр. творів : у 50 т. / Іван Франко. – К. : Наукова думка, 1986. – Т. 49 : Листи (1886–1894). – 811 с.
48. Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр.: генеза, перебіг подій, наслідки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. Наук : спец. 07.00.01 Історія України / І. П. Чорновол. – Львів, 1995. – 22 с.
49. Яросевич Р. Др. На увагу русинам-українцям / др. Р. Яросевич // Народ. – Львів, 1892. – Ч. 11 і 12, 10 л. червня. – С. 145.
50. Яросевич Р. Др. По зйїзді / др. Р. Яросевич // Народ. – Львів, 1891. – Ч. 20 і 21, 24 л. жовт. – С. 265–266.
51. Я[росевич] Р[оман] Др., Н[евестюк] Я[ків], Думка П. Селяне на зборах “Просвіти” й “общества Качковського” / др. Р[оман] Я[росевич], Я[ків] Н[евестюк], П. Думка // Народ. – Львів, 1890. – Ч. 19. – 1. л. жовт. – С. 285–289.
52. Himka J.-P. Socialism in Galicia. The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860–1890). – Cambridge, 1983. – 244 p.
53. Tomczyk R. Galicyjska Rusko-Ukraińska Partia Radykalna w latach 1890–1914. – Szczecin, 2007. – 422 s.

На основе широкой источниковой базы исследовано участие Р. Яросевича в учреждении и деятельности Русско-украинской радикальной партии в Галичине. Проанализированы особенности формирования мировоззрения и становления общественно-политических взглядов известного деятеля. Основное внимание обращено на организационно-политическую, публицистическую и партийную деятельность, взаимоотношения его с членами РУРП.

Ключевые слова: Роман Яросевич, Русско-украинская радикальная партия, Галичина, журнал “Народ”.

Based on wide sources investigated R. Yarosevych involved in establishment and operation of the Russ-Ukrainian Radical Party in Galicia. The features of the formation of worldview and the formation of social and

political views known figure. Special attention is paid to the organizational and political, journalistic and party activities, his relationship with members RURP.

Keywords: Roman Yarosevych, Russ-Ukrainian Radical Party, Galicia, the magazine "Narod".

Додаток

Серед матеріалів відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім.В.Стефаника у фонді 252 ("Українська Загальна Енциклопедія") зберігається лист Р.Яросевича з його автобіографічними відомостями до головного редактора "УЗЕ" І.Раковського за 1933 р., написаний ним на прохання останнього. Подає для архіву "УЗЕ", просить не друкувати. В додатку пропонуємо ознайомитися з текстом листа, який доповнить життєпис Р.Яросевича.

Вельми Шановний Добродію
Пане Редактор.

На Ваш заклик подати про себе материял до Вашого видавництва сьмію Вас просити занехати печатаня про мене, бо по мой думці не відогравав я такої важної ролі в нашім політичнім і громадянськім життю. – Я був лише невсипущим агітатором між молодіжжю і на селі.

Родив си я 19 мая 1862 р. в Москалівці пов. Косів. В Відни став доктором філософії (славянська фільологія) а в Кракові 1894 р. доктором медицини.

1897 р. вибраний послом до парламенту до Відня з округу V^{ої} куриі (Борщів – Заліщики Теревовля Чортків).

З правдивим поважанням !
Роман Ярославич

В Станиславові 4.7.1933 р.

Ф. 252, оп. 1, од. зб. 981. – арк. 1–1 зв. Автограф.

УДК 393.95: 398.332.416 (477.86/.87)
ББК 63.5 (4Укр)

Олександр Коломийчук

ПОМИНАЛЬНІ МОТИВИ У РИТУАЛЬНО-ОБРЯДОВІЙ СТРУКТУРІ СВЯТОГО ВЕЧОРА НА БОЙКІВЩИНІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ ст.)

У статті розглянуто поминальні мотиви у ритуально-обрядових діях, приурочених до відзначення Святого вечора на Бойківщині кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Встановлено, що поминання померлих володіє досить давнім архаїчним зв'язком із дохристиянським культом предків. Виділено поминальну компоненту у ритуалах та обрядодіях, магічних діях, що супроводжують святвечірню трапезу на Бойківщині. Проведено паралелі семантико-ритуального змісту Святого вечора із окремими елементами похоронно-поминальної обрядовості. Висвітлено різні точки зору дослідників на проблему культу предків у святвечірніх святкуваннях на Бойківщині.

Ключові слова: поминання, поминальні мотиви, культ предків, ритуально-обрядове дійство, Святий вечір, святвечірня трапеза, жертвоприношення.

Поминання померлих є невід'ємною частиною духовної культури українців. Феномен цього явища ще не до кінця вивчений та проаналізований, проте з впевненістю можна стверджувати, що поминання померлих родичів являється символічною формою встановлення трансцендентального зв'язку із предками через ритуально-обрядову реальність. Власне, поминальні мотиви присутні у ритуальній практиці кожного з циклів річного календарно-обрядового кола, що є цілком закономірним явищем. Як доводять фахівці, поминання померлих є компонентою доісторичного культу родючості, який, у свою чергу, формує центральну вісь обрядів та ритуалів календарного циклу. Це помітно на значній частині звичаєво-обрядового матеріалу бойківської етнографічної групи, причому різних календарних періодів року.

Актуальність цієї проблематики зумовлюється кількома факторами. По-перше, у святвечірніх традиційних святкуваннях, і зокрема, у їх поминальній складовій, присутні міцні трансобрядові зв'язки, які пов'язують ритуально-обрядовий комплекс родинного (життєвого) та календарного циклів. Недаремно відомий французький етнограф А. ван Геннеп відніс новорічні святкування в одну групу разом з обрядами родинного циклу, які загалом назвав обрядами переходу [12, с.161]. Виділення цієї поминальної компоненти у ритуально-обрядовій структурі святвечірнього дійства бойків дозволить по-новому поглянути на цілий ряд традиційних його елементів, запропонувати їх альтернативне трактування. По-друге, аналіз поминальних мотивів Святого вечора на прикладі однієї з етнографічних груп Українських Карпат додає ваги такому дослідженню у зв'язку з присутністю тут як загальноукраїнської культурної компоненти, так і регіонально-специфічної.

Метою цього дослідження є виокремлення та аналіз поминальних мотивів, з'ясування їх місця у бойківських обрядах відзначення Святого вечора, що передбачає також зіставлення ритуальної специфіки споріднених розділів родинної обрядовості. Предметом дослідження є поминальні мотиви у традиціях святкування Святого вечора на Бойківщині як однієї з вагомих компонент цього ритуально-обрядового дійства зимового календаря.

У науковій літературі ця проблематика залишається малодослідженою. На високому теоретико-методологічному та практичному рівні проблематика “культу предків” поставлена у сучасній російській етнографічній науці. Підтвердженням цьому являється неординарні праці Л.Виноградової [7] та Н.Велецької [6]. Із сучасних провідних українських дослідників, що займаються проблемою поминання померлих у календарній ритуально-обрядовій практиці, треба відзначити К.Кутельмаха [22; 23]. Досліджувана проблема частково знайшла своє відображення у свіжій праці М. Горбаль, де такий матеріал приводиться в якості порівняльного для схожих календарних обрядодій, що побутують на Лемківщині [13]. З'ясуванню генези “культу предків”, а також розкриттю звичаїв та обрядів, пов'язаних із цим явищем, у весняно-літньому циклі календарної обрядовості бойків присвячена публікація С.Боян [4]. Семантико-ритуальну характеристику деяких атрибутів Святого вечора, що мають поминальну функціональну спрямованість, знаходимо у цікавій роботі У.Мовної [26]. Значне місце поминальним мотивам у бойківській святвечірній трапезі приділила у своїй дисертаційній роботі Н.Громова [15]. Дослідниця цілком виправдано розглядає прояви культу предків у святвечірніх святкуваннях на Бойківщині як різновид господарської магії [16]. Окремі відомості з цієї проблематики містяться у праці О.Галько [11].

Поняття “поминання померлих” є доволі близьким до терміну “культ предків”. І це не випадково, адже, як стверджують дослідники, поминання душ померлих є пізньою трансформованою формою архаїчного культу предків (який первісно стосувався виключно першопредків) [14, с.88; 15, с.107]. Тому маємо всі підстави у цьому дослідженні поруч із поняттям “поминання померлих” послуговуватись також терміном “культ предків”.

Семантико-ритуальне дійство, що супроводжувало святвечірню трапезу бойків, як і повсюди в Україні, загалом вміщувалось у двочленну структуру подібних календарно-обрядових відрізків з вираженою активністю дії потойбічного світу. Мова йде, зокрема, про відому в етнографічній науці народну світоглядну традицію зустрічати гостей із “того світу” у чітко встановлені періоди: на Страстний Четвер, Зелені свята, Спаса, Святий Вечір та ін. [10, с.238]. У зимовому календарі К. Кутельмах виділяє наступні дві фази контакту із світом мертвих: власне, Святу вечерю 6 січня як час зустрічі покійних та Йорданське водосвяття 19 січня, коли мерці повертаються у “свій світ” [22, с.257].

Як відомо, найбільшу близькість із потойбічним світом жива істота відчуває під час молитви, яка є своєрідним каналом, що проходить крізь обидва світи. В силу молитви широко вірила кожна бойківська родина, та чи не найбільш глибокою віра була саме у такий величний час Святого Вечора. У бойків с. Цінева Рожнятівського р-ну під час святвечірньої молитви обов'язково споминали тих, які не дочекалися до цього свята [5, с.4]. Молитва була незамінною під час святочної родинної вечері і на Покутті [39, с. 84]. На північній Лемківщині під час молитви згадували поіменно кожного із померлих родичів [13, с.73–74]. А на східній Лемківщині наприкінці ХІХ ст. святвечірня молитва була витримана у строгих християнських канонах [40, с. 372].

На території східної Бойківщини (с. Цінева Рожнятівського р-ну) зафіксований досить давній ритуальний акт запрошувати до Святої вечері душі покійних родичів у наступній вербальній формулі: “Просимо Тебе, Господи Боже, допусти до Святої Тайної Вечері праведні і грішні душі. Даємо їм усно, що маємо на столі [5, с.4; 30, с.213]”. У деяких місцевостях північної Лемківщини під час аналогічного ритуального акту до душ померлих звертались безпосередньо: “Прийди, душечко, ся наїсти, коли ти голодна” [33, с.106].

У підгірських та гірських селах Старосамбірщини душі померлих на вечерю запрошувала господиня зі словами: “Приходьте всі душі, які відійшли від нас. Просимо Вас усіх на Святу вечеру!” А потім клала на стіл додаткові ложки [13, с.76].

У с. Чорна, яке до 1951 р. територіально знаходилось в складі Дрогобицької області УРСР, а зараз є населеним пунктом Польської Республіки, під час Святої Вечері на стіл ставили зайву тарілку і на неї клали кутю, страви і виставляли на вікно для померлих, а посуд зі столу не мили і не прибирали до ранку [29, с.272]. Пам'ять про померлих родичів активно підтримувалась й плекалась у святвечірньому ритуально-обрядовому дійстві околиць Дрогобича, де з кожної із святкових страв залишали портохи для померлих, “котрі коло півночі поприходять, щоб хотяй раз в рік посилити ся земними стравами” [25, с.30]. Віра в те, що душі померлих відвідують свої “рідні пенати” у поминальні дні та у переддень Різдва, була поширена серед західних слов'ян. Так, у районі Горняцька (Словаччина) вірили, якщо на Святвечір вночі заглянути у піч, то можна побачити власного батька. А на території Польського Помор'я вважалось, що у цю ніч о 12 годині в домівку приходять душі померлих і для них неодмінно треба залишити накритим стіл [7, с.195].

На Гуцульщині господар, обійшовши навколо хати тричі за рухом сонця, ставив на стіл полотно, а зверху миску із святвечірніми стравами та випеченим “першим хлібом” і навколішках розпочинав молитву спершу за ті душі, “що ми їх не знаємо”. Помолившись, господар брав миску зі столу і промовляв до когось із близьких: “Ми усі з усього щірого серця і з Божої волі кличемо Божі і грішні душі на вечерю і даємо єї, аби вони на тім світі вечеряли, йик ми тут; я даю за тоті померші душі, шо на світі погибли, поратунку не мають; най Бог прийме перед їх душі! Я їх кілько запрошаю і закликаю на цю Божу тайну вечеру, кілько у цім полотні дьирочок, по кілько, аби їх було на одній дьирочці!” Після цього передавав миску тому, до кого звертався [38, с.17–18].

М.Грушевський у цій давній традиційній молитві помічає залишки дохристиянського культу померлих. Цей культ став частиною новорічних святкувань, які розпочинались у той період часу [17, с.154].

На Турківщині суворо дотримувались того звичаю, за яким, сідаючи за святковий стіл, неодмінно спершу здували своє місце. Вірили, що за столом вже перебували душі померлих, тому вчиняли ось так, щоб, бува, не сісти на них [18, с.218]. Ідентичний звичай зустрічаємо і на Гуцульщині [38, с.19].

Поминальні мотиви у відзначенні Святого Вечора на Бойківщині досить виразно простежуються, якщо провести паралелі ритуальної атрибутики цього дійства та похоронно-поминальної обрядовості. Найперше, слід вести мову про незамінний атрибут

значної частини обрядодійств календарного та родинного циклу – свічку. У народних віруваннях полум'я свічки фігурує як надійний апотропей, що відганяє нечисту силу від живих та умираючих. Очищувальна (катартична) сила свічки, як проекції живого вогню, є настільки великою, що перекриває злу усі канали доступу до людини чи тварини [26, с.134].

Тому застосування свічки в ритуально-обрядових діях пов'язане із символікою життя. У слов'янських переказах часто зустрічається наступний сюжет: людина, що потрапляє в гості до Бога або чорта, стає учасником таємничої атмосфери, де горить велика кількість свічок, при цьому довжина кожної з них пропорційна тривалості життя відповідної людини [21, с.207].

Свічка на святвечірньому столі служить символічним дороговказом душам померлих, які у цю таємничу ніч навідуються в колись рідну домівку [26, с.135]. Водночас свічка у таку мить виражає невмирущу пам'ять про померлих родичів: доки палахкотить її полум'я, доти буде жити спогад про рідню у серці кожного з учасників таємничого дійства [5, с.4]. Подібне семантичне навантаження несе собою свічка, запалена у цей святочний час на могилах предків. Існують й інші думки, зокрема, що це ремінісценції східнослов'янського дохристиянського звичаю “гріти покійника” [21, с.207].

Повсюди на Бойківщині поширене ворожіння за димом святвечірньої свічки: якщо він ішов до гори або в середину хати – це віщувало добро, а коли до низу й до дверей – означало смерть когось із родини. Подібний звичай, однак із дещо іншим тлумаченням, зустрічаємо на Житомирському Поліссі. Тут у поминальні дні за димом погашеної свічки визначали, чи задоволеними були трапезою душі покійних родичів: якщо дим ішов вгору до стелі – на добробут родини, якщо ж стелився по підлозі – когось із сім'ї чекала смерть [23, с.179]. Були поширені й інші специфічні прикмети з аналогічним передбаченням. Так, у с. Мшанець Старосамбірсько повіту на початку ХХ ст. побутувала наступна прикмета: смерть господарю дому віщував тріск стіни, господині – тріск біля печі, парубкам – між вікон, дівицям – біля полиць, а дітям – тріск стола. Особливої сили такого роду повір'я, за повідомленням інформатора, набували у часі великої святості, як-от Святий вечір та Різдво Христове [20, с.211]. На Турківщині (с. Верхнє Висоцьке) у ніч на Різдво Христове не прийнято було спати, у домівці світили до самісінького ранку [18, с.218]. Світло не гасили впродовж усієї ночі в іншому населеному пункті Турківщини, селі Тернова Вижня, “жибіся померлим било винно на тамтім світі” [36, с.31].

Народні вірування про смерть наповнюють значну частину заборон, що побутують в цей вечір на Бойківщині. Так, під час святвечірньої трапези не дозволялось вставати з-за столу, а чужим заходити до хати, адже це, за переконанням місцевих жителів, віщувало смерть когось у родині. На Покутті заборону вставати з-за столу мотивували так: “...не годиться, та й гріх” [39, с. 87]. Про смерть близької людини говорили також у випадку падіння ложки зі столу [5, с.4]. Втім, не всюди на Рожнятівщині несподіваний гість на Святу вечерю віщував біду [32, с.88]. А от, для прикладу, в с. Тернова Вижня (Турківського повіт) давніше, навпаки, було прийнято впродовж усієї ночі ходити “брат до брата, а сусід до сусіда “вечеряти” [36, с.31]. На початку ХХ ст. на Гуцульщині щиро вірили, що через обдаровування чужих людей та бідняків можливо передати жертву “за душі померлих” [38, с.19].

Іншим архіважливим атрибутом Святої вечері була отава – оберемок сіна, яким застеляли святковий стіл, а зверху накривали обрусом (скатертиною). Однак, отаву використовували не тільки під час зустрічі новонародженого дитяти Ісуса. У с. Волосянка (Сколівський повіт) на початку ХХ ст. цим оберемком сіна, наповненим магічною силою, устеляли лаву, на якій під час передпохоронного ритуалу повинен був знаходитись покійник [28, с.226]. Ця деталь похоронної обрядовості етнічного населення Українських Карпат ще раз підтверджує наукову правосильність концепції А.Байбу-

ріна. На думку одного з провідних фахівців в галузі слов'янської ритуалістики, сукупна тональність святвечірньої трапези, такі її риси, як обов'язкове ритуальне мовчання, перелік святкових страв, що мають виразне архаїчне коріння, і навіть найменування різдвяних атрибутів (сніп – дід, дідух; солома в різних локальних варіантах – дід, баба) та інші досить помітні ознаки, дають підстави стверджувати, що всі вищеназвані елементи використовувались для відтворення атмосфери смерті, іншими словами, святвечірня трапеза – це трапеза в потойбічному світі [2, с.129–130].

Проте така інтерпретація ритуальної практики Святого вечора у контексті бойківських традиційно-обрядових елементів його відзначення нам видається дещо голословною і, навіть, науково необґрунтованою. Семантико-акціональний код Святої вечері у бойківському традиційному варіанті говорить швидше про досить виразні поминальні мотиви, а не про те, що мав на увазі російський дослідник. Мова йде про дохристиянське дійство запрошення душ померлих, відкладання в окрему посудину страв для “душ усопших” та залишення її на вікні домівки та ін. До речі, аргументи цьому знаходимо у згаданого А.Байбуріна [2, с.130].

Окрім того, такі традиційні різдвяні символи як сіно (отава) та солома можуть володіти й іншим семантичним значенням. Так, у народних віруваннях жителів Закарпаття отава на різдвяному столі програмувала достаток та добробут на прийдешній рік [3, с.213], що, втім, теж мало тісний зв'язок із культом предків. Досить поширеною є також мотивація цього різдвяного звичаю, породжена впливом християнської традиції: “Ми робимо це в пам'ять про Різдво Христове...”; “Їжу ставлять на стіл, устелений сіном; це зображує Ісуса Христа, який лежав так само в яслах у Вифлеємі” [3, с.212].

Найважливішою ритуальною стравою святвечірнього столу була кутя – варена пшениця (або ячмінь), посипана маком, горіхами та медом. Основний інгредієнт куті – зерно, яке є складовою формули життя: вода + земля (вогонь) = життя, де життя – це плоди, насіння, зерно. Тому через культ зерна у обрядовості календарного та життєвого циклів реалізується культ родючості [14, с.60]. У народі твердили, що кутя злучує весь рід: живих і померлих [5, с.4]. Дослідники ж відзначають досить виразну поминальну семантику цієї страви [8, с.269; 34, с.485–486; 13, с.165], а тому те центральне місце, яке відводилось куті на святковому столі, насамперед представляло святвечірню трапезу як ритуальну жертву духам предків [34, с.486]. Показовим з точки зору зіставлення поминального обіду і святвечірньої трапези є той факт, що у білорусів після осінніх поминок кутю ставили вночі на вікно для “годування” душ померлих [34, с.486].

У с. Зелениця Надвірнянського повіту на початку ХХ ст. в день похорону когось із близьких обов'язково готували “кітю” (“вечерю”), як було звично говорити, “на посвітини”. Посвітини справляли відразу першого вечора по похороні: тоді у домівку покійного сходились люди з усіх околиць і при світлі (звідси назва звичаю) і були пов'язані із народним віруванням в те, що душа покійника того вечора приходиться додому пожитись. Для того й готували “кітю”, яку разом з іншими обрядовими наїдками ставили на застільному вікні [27, с.248].

Д.Зеленін, аналізуючи етнографічний матеріал із української, російської та білоруської обрядовості, прийшов до наступного висновку: ритуальні страви східнослов'янського різдвяного свята переконують у тому, що в минулу епоху це свято являло собою поминки, було присвячене культу предків [31, с.26].

В.Пропп погоджується з думкою Д.Зеленіна, однак робить невелике застереження: тотожність обрядового святвечірнього стола поминальному можлива лише за умови, коли поминають не усіх покійників, а виключно членів своєї родини [31, с.27]

Аналогії поминальної вечері із святвечірнім обрядовим дійством дуже виразно простежуються у поліському обряді осіннього циклу “деди”. Так, перед тим, як сісти до поминальної вечері, на Київському Поліссі молились Богу. Важливою умовою цієї по-

дії була присутність усіх членів родини [23, с.201]. У с. Володарка, як розповів інформатор, Свята вечеря відбувалась за наступним сценарієм: "...мати набирала з горщика у миску куті і клала поруч зі свічкою, а також ложки кожному з членів сім'ї", а ще ложка для покійних родичів. Потім всі вклякали і молилися...Вечеряли тихо, без сміху і балачок...Під час вечері заборонялось човгати ногами під столом, бо великий гріх...Так, як на поминальній вечері" [23, с.201]. У цьому свідченні, як бачимо, респондент прямо вказав на тотожність Святої вечері поминальній.

Поминальні мотиви Святої вечері проявляються також у ритуальному відкладанні страв, забороні мити у цю святочну ніч миски та ложки, а також спати. На Рожнятівщині, кутю для померлих називали "полазник". Вірили, що душі цієї ночі неодмінно відвідають домівку [5, с.4]. Заборона спати у різдвяну ніч породжена народними віруваннями про позатілесне перебування душі під час сну й небезпеку, яку для неї становить зустріч із душею покійника (померлі цієї ночі, як говорилося вище, за будь-яких обставин повинні були відвідати колись рідну домівку) [13, с.84]. Народна традиція тлумачила цю заборону "...бо пшениця виляже" [36, с.31]. Таке пояснення є цілком закономірним, адже культ померлих, як ми говорили вище, перебував у безпосередньому зв'язку з культом родючості.

Некролатрія або ж культ предків, на думку сучасних дослідників, є складовою культу родючості й структурною частиною універсального принципу життя – смерть – життя (відповідно до схеми зерно – рослина – зерно), а саме уособлює його другу ланку. Іншими словами, через культ предків (чи поминання душ покійних) відбувається вшанування смерті, яка породжує життя чи відбувається заради життя. У міфо-ритуальній площині це запускання механізму світотворення, в якому людина виступала його активним учасником та водночас головним інструментом. Символічне жертвоприношення, яке виконує людина в ході ритуалу, становило центральну його ідею, що наділена світотворчою семантикою (нове життя у світ приходить через заповідання смерті) [14, с.85, 88].

Одним із видів такого символічного жертвоприношення могло бути ритуальне спалення чи не найяскравішого символу різдвяних свят – дідуха [14, с.94]. В різних місцевостях Бойківщини він називався по-різному: в Дрогобичі та Турківщині – "дідо" [24, с.14; 36, с.30], на Рожнятівщині – "дідух", "дідо" або "король" [18, с.217], місцями на Стрийщині – "Василь" [24, с.14], а в закарпатській Бойківщині – "дідо" або "дідух" [3, с.209]. Локальною варіацією відзначається також і розміщення символічного снопа на святвечірньому столі: "короля" кладуть лежачи колосками до страв, як маленьке дитячко в яслах [18, с.217]. Побутувала традиція класти святвечірнього снопа на лаву в куті стола [30, с.213], або ж на третій день свят переміщувати його на покуть під ікони [3, с.210].

"Дідух" володіє яскраво вираженою поминальною семантикою. На території Галичини побутувала традиція під час вечері йому давати першу ложку куті, "щоби дідух їв і померші душі" [24, с.20].

К.Сосенко не погоджується з таким тлумаченням цього різдвяного атрибута і називає "дідуха" прадідом та першопредком українського народу, вказує на його мітичний характер [35, с.64–65]. На думку дослідника, архаїчний народний світогляд вселив у постать різдвяного снопа не померлого зачинателя роду, а "культуроприносця лицаря", що, на зразок античного Прометея, приніс людям перші культурні здобутки [35, с.66].

Іншою символічною формою жертвоприношення було обрядове колядування. Колядування, згідно розробленої М.Гримич парадигми святково-обрядового дійства, виступає центральною обрядодією всього різдвяно-новорічного циклу свят [14, с.90]. Слід відзначити, що більшість дослідників виводять назву "коляда" від латинського слова "calendae", що означало перші дні кожного місяця, а також назву Нового року у

римлян (припадав на другу половину грудня) [9, с.90]. У жителів етнографічної Бойківщини поняття “коляда” на сучасному етапі має кілька значень: 1) твір зимового обрядового фольклору, переважно релігійного змісту; 2) дар господаря за виконану коляду; 3) колектив колядників (або ряджених); 4) цикл різдвяно-новорічних свят [15, с.119].

Увесь колядковий репертуар бойків кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. умовно можна поділити на релігійний та народний [15, с.119]. Проте традиційно колядками на Бойківщині вважали твори світського характеру, а пісні релігійного змісту називали “христосанками” (їх не співали, як, зрештою, і колядки, а “христосали”) [19, с.58]. Треба сказати, що загальноукраїнські колядки на релігійну тематику у свій час високо оцінив І.Франко [37, с.10].

Колядки світського характеру, що носили ще й назву величальних, за основу сюжету мали побажання усіх благ та добробуту для кожного окремо взятого члена бойківської родини. Ці твори відзначались досить високою різнобарвністю сюжету. Так, маємо приклад бойківської колядки, записаної наприкінці 30-х рр. ХХ ст. у Коростові, що гармонійно поєднувала образ господаря із образами небесних світил: Сонця, Місяця та Зорі [1, арк.148].

Деякі сучасні російські дослідники у галузі слов'янської ритуалістики схильні розглядати різдвяних колядників як посланців від душ померлих родичів [7, с.144]. В цьому контексті щедре обдаровування колядників постає як досить архаїчний ритуальний акт із глибоким семантико-символічним змістом, що виступав своєрідним центром ритуально-обрядового кола різдвяних святкувань. На користь цього свідчить той факт, що символічні дари могли отримувати не тільки колядники, але й інші особи, які, окрім усього іншого, неодмінно повинні бути ритуально “активними” (володіти постійним неперервним зв'язком із світом померлих). Мова йде про таких земних представників душ потойбічного світу як бідняки, полазники, священики та інші [7, с.144].

У бойківському традиційному обряді колядування теж простежуємо щедре обдаровування гостей, що завітали в домівку господаря у цей святочний вечір. Так, на Старосамбірщині наприкінці ХІХ ст. за гарну колядку господар щедро віддячувався: насипав у міх добрячу мірку зерна [19, с.58].

Із вищесказаного впливає наступне: “роздача” обрядового хліба у формах дарування “божих гостей”, “непростих гостей” – колядників, а також так зване “кормління-задобрювання” духів-опікунів домівки та господарства (його дослідники відносять до цієї ж групи), що мало місце у цей вечір на Бойківщині, – все це загалом становить різні прояви акту жертвоприношення або ж взаємозамінюючі способи передання померлим родичам (опікунам дому і господарства) ритуальної їжі, яку спеціально для них готували [7, с.142].

Відмінної точки зору стосовно окресленої проблеми притримується відомий знавець пракоренів українського релігійного світогляду К. Сосенко. На його думку, ініціальні жертви у автентичних традиціях прадавніх народів, якими були й українці, ніколи не носили характеру жертв для душ померлих. Дослідник відмовляється вживати термін “культ предків” задля означення прояву пошанування померлих у святвечірньому дійстві, вважаючи останнє “духовою спільністю живого народу з душами померлих” [35, с.157]. Натомість, доводить К. Сосенко, у ритуально-обрядовій компоненті відзначення Святого вечора українцями досить чітко проявляється архаїчний культ Найвисшого Єства, Бога Творця, якому й призначались усі жертви цієї містичної ночі. З приходом християнства цей культ, очевидно, тільки зміцнів, адже ідея про прихід Месії, Спасителя існувала задовго до християнства і витоки її знаходились на території Стародавнього Сходу [35, с.72–73].

Отже, ритуальна калейдоскопія Святого вечора, і зокрема, присутність у ній різноманітних культів, як архаїчних, так і привнесених християнською традицією, викликає досить різне, іноді й полярне трактування тих чи інших її складових. Однак

незаперечним являється факт існування у семантико-символічному полі традиційних обрядодійств, що виконувались бойками під час таємничої Святої вечері, виразних архаїчних поминальних мотивів. Вшанування й поминання померлих під час святвечірньої трапези наглядно простежуються у порівнянні її із традиційними осінніми поминальними днями народнорелігійного календаря, у зіставленні переліку святкової атрибутики та її семантико-символічного змісту із відповідною атрибутикою похоронно-поминальної обрядовості. Водночас поминальні мотиви присутні і в різдвяному колядуванні, де через акт щедрого обдаровування колядників приноситься символічна жертва померлим родичам. Тому цілком впевнено можемо говорити, що поминальні мотиви простежуються у цілій ритуально-обрядовій структурі цього рубіжного календарного свята, яке фактично відкриває надзвичайно важливий період у святково-релігійному, господарському та магіко-ритуальному житті бойків. Підкреслюємо, що своєї сили поминальний код Святого вечора набуває відповідно до міфо-релігійної світоглядної традиції зустрічати у цю містичну ніч гостей із потойбічного світу, які приносять із собою надприродній, священний зв'язок із першопредками власного роду. Тому вшанування покійних родичів у святковій атмосфері цього вечора відіграло суттєву роль для подальшого життя й господарської діяльності бойківської родини, забезпечення позитивного психологічного стану та матеріального благополуччя.

1. Держархів Львівської області, ф-1245, оп. 1, спр. 53. Опис народних звичаїв українського населення і фольклорні записки членів товариства “Бойківщина”. – 150 арк.
2. Байбурин А. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточно-славянских обрядов / А. Байбурин. – С. Пб. : Наука, 1993. – 242 с.
3. Богатырев П. Вопросы теории народного искусства / П. Богатырев. – М. : Искусство, 1971. – 544 с.
4. Боян С. Культ померлих в календарній обрядовості бойків / С. Боян // Схід. Аналітично-інформаційний журнал. – № 2 (93). – березень – квітень 2009. – С. 62–65.
5. Василечко Л. Шуткова неділя: Народні звичаї, обряди та повір'я / Л. Василечко. – Брошнів : Таля, 1994. – 58 с.
6. Велецкая Н. Календарная обрядность / Н. Велецкая / Языческая символика славянских архаических ритуалов. – М. : Наука, 1979. – 236 с.
7. Виноградова Л. Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян: Генезис и типология колядования / Л. Виноградова. – М. : Наука, 1982. – 255 с.
8. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.
9. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис : у 2 т. / О. Воропай. – [Репринтне видання]. – К. : Оберіг, 1991. – Т. I. – 456 с.
10. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис : у 2 т. / О. Воропай. – [Репринтне видання]. – К. : Оберіг, 1991. – Т. II. – 448 с.
11. Галько О. Ю. Шлюб і сім'я у бойків Карпат наприкінці XIX ст. – 1939 р.: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.05 „Етнологія” / О. Галько. – К., 2004. – 20 с.
12. Геннеп А., ван. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов / А. ван Геннеп; [пер. з франц.] – М. Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 1999. – 198 с.
13. Горбаль М. Різдвяна обрядовість Лемківщини: семантика, типологія, етнічний контекст / М. Горбаль. – Львів : ТзОВ Дизайн-студія “Папуга”, 2011. – 200 с.
14. Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія) / М. Гримич. – К. : ВІПОЛ, 2000. – 379 с.
15. Громова Н. Різдвяно-новорічна обрядовість українців Бойківщини (кінець XX – початок XXI століття) : дис. канд. іст. наук : 07. 00. 05 / Громова Н. – К., 2007. – 310 с.
16. Громова Н. Сучасні магічні обрядодії на Бойківщині, приурочені до Різдвяного циклу свят / Н. Громова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія Історія. – 2006. – Вип. 82–84. – С. 19–20.
17. Грушевський М. Історія української літератури / М. Грушевський. – К. ; Львів, 1923. – Ч. 1. – 360 с.
18. Зборовський П. А. Різдвяний цикл свят за традицією села Верхнє Висоцьке на Турківщині / П. Зборовський // Бойки. До 75-річчя товариства “Бойківщина”. – 1–12/2000, 1–12/2001, 1–10/2002 (71–104). – С. 215–220.
19. Зубрицький М. Народний календар, народні звичаї і повірки, прив'язані до днів у тижні і до рокових свят. (Записані у Мшанці Староміського повіту і по сусідніх селах) / М. Зубрицький // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1900. – Т. 3. – С. 33–60.

20. Зубрицький М. Похоронні звичаї й обряди в Мшанци і сусідніх селах Старосамбірського і Турчанського повіта / М. Зубрицький // Етнографічний збірник. – 1912. – Т. 31–32. – С. 211–226.
21. Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы конец XIX – начало XX в в. Исторические корни и развитие обычаев / [под. ред. С. А. Токарева]. – М.: Наука, 1983. – 222 с.
22. Кутельмах К. Обрядовість як джерело етнічної історії українців Карпат / К. Кутельмах // Українські Карпати: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород : Карпати, 1993. – С. 251–259.
23. Кутельмах К. Поминальні мотиви в календарній обрядовості поліщуків / К. Кутельмах // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів, 1997. – Вип. 1 : Київське Полісся. 1994. – С. 172–203.
24. Левкович І. Українські народні різдвяні звичаї / І. Левкович. – Лондон : Українська Видавнича Спілка. – 43 с.
25. Лепкий Д. Святий вечер в околиці Дрогобича / Д. Лепкий // Зоря. Письмо літературно-наукове для руских родин. – 1882. – Ч. 2. – С. 30–31.
26. Мовна У. Звичаї та обряди українських пасічників Карпат і Прикарпаття (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія / У. Мовна. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2006. – 208 с.
27. Онищук А. Похоронні звичаї й обряди в селі Зелениці, Надвірнянського повіта / А. Онищук // Етнографічний збірник. – 1912. – Т. 31–32. – С. 231–252.
28. Охримович О. Похоронні звичаї й обряди в селі Волосянці, Скільського повіта / О. Охримович // Етнографічний збірник. – 1912. – Т. 31–32. – С. 226–231.
29. Петrenchко Д. Втрачені українські села. Чорна / Д. Петrenchко. – Брошнів-Осада: Таля, 2010. – 528 с.
30. Подорожнюк М. Успадкування традиційних бойківських звичаїв і традицій на Рожнятівщині / М. Подорожнюк // Бойки. До 75-річчя товариства “Бойківщина”. – № 1–12/2000, 1–12/2001, 1–10/2002 (71–104). – С. 212–215.
31. Пропп В. Русские аграрные праздники (Опыт историко-этнографического исследования) / В. Пропп. – С. Пб. : Terra – Азбука, 1995. – 176 с.
32. Рожнятівщина – край бойківський, чарівний. – Рожнятів : Таля, 2001. – 96 с.
33. Сивицький М. Духова культура / М. Сивицький // Лемківщина: земля – люди – історія – культура. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1988. – Т. 2. – С. 102 – 194.
34. Славянские древности. Этнолингвистический словарь : в 5 т. / [под ред. Н. И. Толстого] – М. : Международные отношения, 1999. – Т. 1: Д–К. – 687 с.
35. Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечора / К. Сосенко. – К. : СІНТО, 1994. – 344 с.
36. Турянська М. Бойківські звичаї з Різдва Свят, Нового року й Йордану (Гернова Вижня, пов. Турка) / М. Турянська // Літопис Бойківщини. – 1934. – № 3. – С. 23–27.
37. Франко І. Наші коляди / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. – К. : Наукова думка, 1980. – Т. 28. – С. 7–40.
38. Шухевич В. Гуцульщина / В. Шухевич. – 2-ге вид. – Верховина : Редакція журналу “Гуцульщина”, 1999. – Ч. 4. – 302 с.
39. Kołberg O. Pokucie. Obraz etnograficzny / O. Kołberg. – Krakow, 1882. – Т. 1. – 360 s.
40. Řehoř F. Kalendářik u národního života Lemkův: Příspěvek k rusínskému národopisu haličských Karpat / F. Řehoř // Časopis Českého Musea. – Praha, 1897. – Seš. 4. – S. 353–375.

У статтє рассмотрено поминательные мотивы у ритуально-обрядных действиях, приуроченных к празднованию сочельника на Бойковщине в конце XIX – в первой половине XX ст. Установлено, что поминовение умерших владеет достаточно древнею архаической связью из дохристианским культом предков. Выделено поминательный компонент у ритуалах и обрядодействиях, магических действиях, что сопровождают трапезу рождественского сочельника на Бойковщине. Проведено параллели семантико-ритуального значения сочельника из отдельными элементами похоронно-поминальной обрядности. Выяснено разные точки зрения исследователей на проблему культа предков у праздновании сочельника на Бойковщине.

Ключевые слова: поминовение, поминательные мотивы, культ предков, ритуально-обрядное действо, сочельник, трапеза рождественского сочельника, жертвоприношение.

The article deals with the prayers for the dead motives in the ritual-ceremonial actions that take place in time of the Holy Night celebration in Boykivschyna at the end of the XIXth – the first half of the XXth centuries. Prayers for the dead have an ancient archaic connection with pre-Christian cult of ancestors. Prayers for the dead component in the rites and ceremonies, magical acts that accompany the Holy Night meal in Boykivschyna are highlighted. The author draws a parallel between semantic and ritual meaning of the Holy Night and separate elements in funereal ceremonialism. The different points of view of researchers to the problem of the cult of ancestors in the Holy Night celebrating in Boykivschyna are elucidated.

Keywords: Prayers for the dead, prayers for the dead motives, cult of ancestors, ritual and ceremonial action, the Holy Night, the Holy Night meal, sacrifice.

УДК 930.1:94.(477.8)
ББК 63.1(4 Укр)

Ірина Музичин

ПУБЛІЦИСТИКА ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЩОДО ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті проаналізовано вплив публіцистичної літератури на формування світоглядних орієнтирів російської суспільно-політичної думки щодо західноукраїнських земель. Висвітлено рівень зацікавленості з боку офіційної імперської ідеології основними положеннями та гаслами російської публіцистики початку ХХ ст.

Ключові слова: Російська імперія, українофільство, панславізм, Перша світова війна.

Розкриваючи вплив суспільно-політичної еліти та громадськості Росії на формування курсу держави щодо західноукраїнських земель, слід зробити наголос на значенні публіцистичної літератури кінця ХІХ – початку ХХ ст. як на одному з важливих елементів джерельно-історіографічної бази.

Потрібно зазначити, що публіцистика як первісне узагальнення в художній формі історичних явищ посідає чи не найперше місце як джерело для вивчення різних сторін життя народу.

Щодо аналізу основних досліджень і публікацій, у яких започатковано розробку проблеми, то більшість робіт українських дослідників (в основному школа львівських істориків), які працюють над проблемою зовнішньої політики Росії щодо західноукраїнських земель, не торкаються публіцистичної творчості сучасників [1; 21; 22]. У російській історіографії, то поверхнево і досить однобічно (з наголосом на правомірності російської великодержавної ідеології) аналіз публіцистики подано у працях О.Бахтуріної [2], Н.Пашаєвої [27], О.Міллера [24] та ін.

Метою статті є аналіз найбільш змістовних публіцистичних праць, за допомогою яких можна прослідкувати найважливіші аспекти місця і ролі західноукраїнських територій у зовнішньополітичній стратегії російського імперського уряду, а також заповнити нішу у науковому вивченні впливу публіцистики на російську громадськість початку ХХ ст.

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. ознаменував собою початок нової історичної епохи, однією із характерних ознак якої стала актуалізація національного питання. Національно-визвольна боротьба на Балканах, зростання протиріч в найбільших на той момент імперіях – Австро-Угорській, Османській та Російській ще більше заплутали і без того непросту ситуацію у Європі. Безумовно, ці процеси позначились на політиці в Росії, що невдовзі спостерігалось як у зовнішній, так і внутрішній стратегії Романових.

Політичні реалії початку ХХ ст. сприяли швидкому становленню в російському суспільстві ідей панславізму, а це в свою чергу, зміцнило в його свідомості ідеї всеслов'янської єдності. Крім того, виникло дещо ідеалізоване уявлення про єдиний “руський” народ від Карпат до Камчатки. Велика кількість публіцистичних праць з історії Галичини, Буковини та Закарпаття, насамперед, мали своїм завданням обґрунтувати зовнішньополітичну стратегію Російської імперії (тобто виконували її політичне замовлення).

Тенденції, насичені неославістськими настроями, домінували серед імперської суспільно-політичної думки і повинні були викликати прихильні почуття щодо політики царизму: “Руське населення Галичини, переважно селянство, загалом русофільське, і, внаслідок усвідомлення своєї національної приналежності до великого руського народу, і, внаслідок кривд з боку уряду і поляків, всіма своїми думками схиляється до Росії і чекає від неї допомоги” [13, с.43]. Подібні висловлювання мали на меті сформу-

вати у свідомості росіян ідею про стражденну долю українського населення Галичини, яке чекає допомоги від братів зі сходу.

Прагнучи виконати пропагандистську та культурно-просвітницьку функції, російська суспільно-політична думка ще в кінці XIX ст. українські землі називала “руськими” – спадщиною династії Рюриковичів [17–19; 29; 35].

Новий тотальний характер Першої світової війни спричинив зміни не тільки в способах ведення бойових дій, але і в зовнішній і внутрішній політиці держав-учасниць. Фактор етнічної та релігійної приналежності став тепер чи не найважливішим у процесі визначення лояльності населення і можливості на цю лояльність впливати. Ще наприкінці XIX ст. російський Генеральний штаб розпочав створення етнічних карт потенційних театрів бойових дій, насамперед – західних окраїн Російської імперії і прикордонних областей Австро-Угорщини. Тут слід наголосити, що офіційна російська статистика аж до початку війни не використовувала категорій етнічності. В ході війни, коли та чи інша національна і релігійна приналежність могла стати сама по собі вагомою причиною для репресій, переслідувань, депортацій, у свідомості людей ці фактори набирають значно більшої ваги.

Ідея “общерусского” єднання знайшла позитивний відгук серед урядових верхів імперії, оскільки цілком підходила під концепцію “виправлення (корекції) кордонів” Росії на заході. Крім того, ще однією причиною, яка змусила бюрократію підтримати заклики завершити історичне об’єднання “руського” народу, стало, в цілому, зростання національних рухів в середині імперії та проникнення на її територію української національної ідеї (“мазепинства”), зокрема. Не слід, звичайно ж, забувати, що на початку XX ст. відносини Росії та Австро-Угорщини (складовою частиною території якої були українські землі) значно ускладнились.

Спільною тезою для авторів публіцистичних брошур стало переконання, що однією із основних цілей війни повинно стати об’єднання російського народу, до якого, згідно загальноросійської ідеї, належали і східні слов’яни монархії Габсбургів. Думка про завдання возз’єднати і об’єднати з Росією всі частини російського народу знайшла широке відображення у великій кількості публікацій про Східну Галичину, Буковину і Закарпаття, які з’явилися напередодні або у ході війни.

При детальному ознайомленні з чималим нашаруванням такої літератури можна зустріти різну термінологію і найменування територій західноукраїнських земель (“Червона Русь”, “Галіція”, “Прикарпатська Русь” чи “Карпатська Русь”), які розглядалися виключно в спектрі історичних частин “руських” земель, а населення – як частину великого російського народу. Світогляд кінця XIX – початку XX ст. ґрунтувався на концепції “общерусской истории”, які присутні у працях В.Татіщева, М.Карамзіна, С.Соловйова, В.Ключевського тощо.

Подібні погляди відбивали в цілому суспільну думку тогочасного імперського мислення на дану проблему. Як приклад, можна взяти погляди відомого російського суспільно-політичного діяча П.Б.Струве, який у своїй статті “Велика Росія і Свята Русь” (1914 р.) стверджував, що “Росія – держава національна”, тому “географічно розширюючи своє ядро, російська держава перетворилась в державу, яка будучи населена багатьма народами, в той же час володіє національною єдністю” [33, с.178].

Визначаючи цілі імперії у війні, на перше місце П.Струве поставив завдання возз’єднання і об’єднання з імперією всіх частин російського народу. На практиці це передбачало анексію Галичини. Відстоюючи ідею російської національної території, він доводив, що приєднання краю необхідне для “внутрішнього оздоровлення Росії, оскільки перебування малоросів під владою Австро-Угорщини породило так зване “українське питання” [34, с.68, 82].

Для більшості авторів етнічна єдність східнослов’янського населення Габсбургів з росіянами не викликала ні найменшого сумніву. Зокрема, ініціатор створення Російсь-

кого Окраїнного Общества (РОО), О.Будилович наполягав на негайному приєднанні Угорської Русі до Росії і кордон між нею та Австро-Угорщиною проводив по річці Серет, а не Прут [7]. Він висловлював впевненість в тому, що галицько-буковинські діячі намагаються обґрунтувати тезу про те, що “Галичина і Буковина повинні послужити П’ємонтю південноруського народу, який покликаний духовно об’єднати останній від Карпат до Кавказу і від Тиси до Волги, щоб потім, зі зброєю в руках, відірвати цю область від Москви не тільки в мовному, але й політичному відношенні” [6, с.26]. Обґрунтування військово-політичної стратегії Росії автор виводив із: “... величезного домінування “русского” населення в державі, ... важкого міжнародного становища між тевтонами на заході і монголами на сході, високого світового призначення Росії як представниці всього слов’янства...” [5, с.20].

На одному із засідань Санкт-Петербурзького Слов’янського благодійного товариства, виступаючи як керівник Галицько-Русского Благотворительного Общества (ГРБО) 2 у 1907 р., він звинуватив українофільство у сепаратизмі та штучності, назвавши його вигаданим явищем без історичного коріння та майбутньої перспективи.

У схожому спектрі бачив українську державницьку ідею ще один ідеолог москвофільства – Д.Вергун, називаючи її вигадкою, спрямованою проти Росії. Він стверджував, що українські діячі (“місцева напівінтелігенція” – *Авт.*) використовували економічну підтримку Габсбургів. В свою чергу Австро-Угорська імперія, на його погляд, прагнула використати Галицію як плацдарм для наступу на Російську монархію. Проте автор висловлював впевненість, що західноукраїнське населення за роки перебування в неволі не втратило почуття приналежності до “русського” світу: “Початок наш в Галичині хороший. Народні низи в Галиції як російські, так і польські із розумінням сприйняли нову російську владу” [9, с.45].

Приналежність до єдиного “русского кореня” є превалюючою тезою в роботі відомого галицько-русського суспільного діяча М.Глушкевича, який “заповітною ідеєю руської нації” називав з’єднання всіх “русских племен” [11, с.22]. Українську справу розглядав як “штучну вигадку великої державної австро-німецької завойовницької політики і католицького войовничого клерикалізму” [11, с.26].

Свою працю Д.Марков, як і більшість авторів-публіцистів розпочав з історії “Червоної Русі”, а саме із завоювання у 1349 р. Галичини королем Казимиром. Саме з цього часу, на його погляд, для краю розпочалась ера окатоличення і закріпачення. На думку Д.Маркова, австрійські малороси (він не вживав іншого визначення для населення західноукраїнських земель) завжди були об’єктом боротьби між католиками-німцями та слов’янами-росіянами. Причину цього він вбачав в розташуванні перших на роздоріжжі слов’янства [23].

У другому розділі роботи Д.Марков вдається у пояснення термінології. В його розумінні слово грецького походження “русин” на латинській мові вживається для перекладу слова “російський (“русский”). Автор вважав, що неприпустимо називати “русином” будь-якого росіянина (“русского”) – ні великороса, ні білоруса, ні малороса. Для підтвердження правильності проводив аналогію зі словом “тевтон”, яке на латині означає “німець”. Але жоден німець, стверджував автор, не називає себе “тевтонцем”.

Ще одним фактом, який вказує на цілковиту суб’єктивність і односторонність подібних праць, є покликання Д.Маркова на письмові документи, де галичан названо росіянами, проте назв цих документів ним конкретно не вказано. Автор категорично стверджував про штучність термінів “русинізм”, “русин”, вказуючи, що це ще один метод ведення мовної політики в імперії Габсбургів. Ототожнення ним термінів “сепаратизм” і “русинізм” є ще одним прикладом штучності.

Галицько-русскоеблаготворительноеобщество – засноване 1903 р. в Санкт-Петербурзі на підтримку культурної єдності галичан, буковинців і угорців з російським народом. Активно почало діяти із 1908 р. після пропагандистської подорожі його голови графа В. Бобринського в Галичину і Буковину.

ратизм”, “українофільство”, “русобобія” засвідчував той факт, що однією із головних цілей офіційної Росії в питанні Галичини, Буковини і Закарпаття було дискредитувати і зменшити масштаб “українського питання” на своїх територіях [22].

Дуже схожими за структурою до попередньої роботи є праці А.Белгородського [3] і П.Оссовського [26]. Як і Д.Марков, А.Белгородський зробив спробу обґрунтувати тезу про те, що Галичина, Буковина і Угорська Русь завжди були і залишаться споконвічною власністю імперії Романових. Це він пояснював політичними реаліями початку ХХ ст., а саме тим, що російська офіційна пропаганда змушена шукати ідеологічне та наукове підтвердження, докази етнічної і культурної спорідненості населення, оскільки по обидва боки російсько-австрійського кордону почав набирати сильних обертів український національний рух.

Дослідник П.Оссовський розпочав виклад історії Галичини з детального опису “русинських племен”, поділяючи їх загалом на горців і подолян. Цікавим є той факт, що автор кладе під сумнів належність гуцулів до русинського населення. Як аргументи йому слугують гуцульський спосіб життя, зовнішність, одяг тощо. Він висловлював припущення, що вони нащадки сербів і румун або циган.

Поряд із набором стандартних тез на зразок “русини – це малороси, які живуть в прикордонні з Росією” та “Галичина – одвічно російська земля” [26, с.15], історичною місією Російської імперії П.Оссовський називав примирення слов’ян – поляків і українців, звичайно ж після анексії Романовими “Червоної Русі” [26, с.10].

У роботі І.Осипова вміщено хроніку подій, що відбувалися в Галичині впродовж 1914–1920 рр. Вона розпочинається з твердження, що “Червона Русь – достояние Святого Владимира”. Автор вбачав роль Росії в Першій світовій війні як визволительки братів-слов’ян з австрійського і німецького поневолення. “Для нас, галичан, вихованих в душі культури Заходу, російська адміністрація, власне російські чиновники дореволюційного періоду, постали для нас неосвіченими. Російська адміністрація в більшості була малограмотною, із сумнівними характеристиками, яким не довіряли і в самій Росії” [25, с.7].

Якщо він схвально відгукувався про хороше ставлення російського уряду та окупаційної адміністрації до проросійськи налаштованих галичан, то цілком протилежні в нього думки щодо настроїв російської громадськості загалом: “Іншої позиції дотримується російське суспільство. Воно погано було поінформоване про Галичину загалом, і про російське населення Галичини, зокрема. Нас, “галицьких росіян” – в Росії фактично і не визнавали росіянами. [25, с.12].

Інакше кажучи, і дана робота це доводить, – ідея збирання одвічно російських земель “Прикарпатської Русі” прижилася виключно в урядових кабінетах періоду війни і у свідомості поодиноких прихильників “проросійськи” налаштованих патріотів.

Схожі думки присутні в працях М.Богдановича [4], А.Яриновича [36], В.Дружковського [14], Н.Серповського [32]. Так, на переконання М.Рапопорта “Прикарпатська Русь” завжди залишалась одвічною власністю Росії [31].

Ознайомившись з текстом доповіді П.Казанського, проголошеною на засіданні одеського відділу Російського Благодійного Товариства, стає зрозуміло, що російська публіцистика ХVІІ–ХVІІІ ст. (“Степенная книга” тощо) глибоко вкорінила ідею тяглості російської державності від Київської Русі та утвердила в подальшому традицію вважати Москву борцем за визволення братів-слов’ян від східних гнобителів турок та західного ворога – Тевтонського ордену (німців). Червоною ниткою тут проходить думка про нероздільність Галичини, Буковини і Угорської Русі від всієї Росії (ототожнення з Російською імперією – як прямою спадкоємицею).

Громадсько-політичним діячем детально прослідковано історію тісних зв’язків “братів із-за Збруча” з “державною Руссю”. Зокрема, він зазначив: “Російські царі та імператори ніколи не забували про існування росіян за кордоном. Іван Грозний думав

про повернення отчини святого Володимира... Першим російським монархом, який відвідав Галичину був Петро Великий” [15, с.15].

Історичний екскурс автор доповіді закінчив повідомленням про події 1890 р., коли Олексій III прийняв депутацію галицько-російських селян, де сказав: “Я знаю вас, пам’ятаю про вас і не забуду вас” [15, с.16]. Тим самим П.Казанський намагався пояснити вторгнення російських військ у Галичину та подальші плани імперії щодо її анексії.

Теза про визвольний характер війни для Російської імперії зустрічається і в праці інспектора гімназії М.Коджебаша. Автор запевняє: “Цілі Росії в цій війні (до якої її змусило небажання Австрії та Німеччини вирішити конфлікт мирно), без сумніву, не вузьконаціональні, егоїстичні, як у німців, а “сверхнародні”, альтруїстичні, загальнолюдські” [16, с.4].

Ідея про несправедливу долю “Руського Прикарпаття” та його жителів, яке знемагає під австрійським гнітом та прагне допомоги від своїх “братів” зі сходу, яскраво проявилася в праці громадського діяча І.Гумецького. Останній, як член ГРБО, стверджував, що прямим обов’язком російського суспільства є захист та порятунок Прикарпатської Русі. Він наголошував, що остання – це “спадок наших батьків, не гірший Києва, Новгороду, Володимира...” [10, с.21]. І.Гумецький нагадував, що рятуючи Прикарпаття “ми рятуємо – не Галичан, не Буковинців, не Угроських... – а рятуємо тільки самих себе, ми рятуємо тільки те, що наше було, що є, і що буде наше, і до цього нікому справи немає! А чи сподобається це Галичанам, Буковинцям та ін., чи не сподобається – нам по суті, до цього справи немає...” [12, с.21].

Заперечуючи різницю між “русскими” в Росії і Австрії, автор пропагував ідею їх всесторонньої підтримки, зауважуючи при цьому, що “не війну проповідуємо ми тут, але ми вимагаємо тільки підтримки наших братів: ...нам необхідно їм допомогти, і допомогти не штиком, а – розумом!” [12, с.29–31].

Він дотримувався думки, що українофільство – це штучний витвір поляків, спрямований проти Росії. В українських землях Австро-Угорщини І. Гумецький вже в 1904 р. вбачав стратегічний, політичний та релігійний оплот Росії, “дамбу, в яку впирається... темне море римського католицизму” [12, с.30].

Варто зауважити, що поодинокі автори в своїх розвідках з історії “Прикарпатської Русі”, все ж вбачали етнічну різницю між російським та місцевим населенням. Зокрема, російський дослідник Е.Вульфсон, наголошував на існуванні двох народностей, вказуючи при цьому, що русини – це споріднене з малоросами “плем’я”, відмінне від них за зовнішніми ознаками та мовою [10, с.3].

Прихильник федеративного устрою Російської імперії, яка об’єднає всі слов’янські землі, Н.Ястребов водночас її мету у війні вбачав у приєднанні Галичини, Буковини і північних областей Угорщини. Ототожнюючи “русское” населення Галичини з малоросами, автор заперечував наукову достовірність терміну “українці” [37, с.19]. Робота цього автора “Галиція напередодні Великої війни 1914 р.” є однією із найвагоміших серед публіцистичного нашарування 1914–1915 рр. і становить короткий історичний нарис, в якому розглянуто економічні та політичні процеси краю.

В абсолютній меншості (принаймні серед доступної публіцистичної спадщини) знаходяться праці, надруковані в Росії, які написані на підтримку українофільського руху. Йдеться, зокрема, про публіцистичну працю Л. Бурчака, яка не зачіпає історії москвофільського (русофільського) руху. В дусі ідеології народовців, автор приходить до висновку, що уряд Габсбургів віддав свою перевагу полякам через бачення в українцях Австрії ненадійного союзника, який схиляється до Російської імперії і тим самим загрожує стабільності Австро-Угорщини [8, с.28].

Слід сказати ще про одну характерну рису, присутню в російській публіцистиці початку ХХ ст., а саме, про відсутність єдиної думки щодо питання спорідненості При-

карпатської Русі і Росії, не кажучи про достатню аргументацію таких поглядів. Як виключення, на наш погляд, можна розглядати праці відомого лідера неославістського руху О.Погодіна [28–30]. Значно менший рівень заполітизованості творів та неабияка насиченість фактичним матеріалом привертають увагу до робіт автора. О.Погодін уникає прямих суджень щодо близькості Галичини та Росії, як і прямих політичних оцінок. З цього приводу він висловив думку, що процеси національної диференціації східнослов'янського населення в Галичині на 1914 р. ще були незавершені. Тому можна говорити про розвиток на цих територіях російського та українського населення. Автор писав: “Вдалось би українцям українізувати все російське населення Східної Галиції, або навпаки, притягуюча сила російської державності і російської культури прикликала на свій бік маси російського племені в Австро-Угорщині – це питання залишилось не вирішеним до кінця...” [30].

Підсумовуючи огляд, варто зазначити, що російська публіцистична думка, виконуючи політичне завдання, побудувала окрему історичну схему щодо проблеми місця західноукраїнських земель в зовнішній політиці Романових на початку ХХ ст. Безумовно, публіцистична література здійснила вплив на діяльність російської дипломатії, на формування світоглядного бачення російської громадськості щодо так званої “Прикарпатської Русі”.

Незважаючи на дуже велику кількість робіт публіцистичного характеру, написаних і опублікованих в 1900–1917 рр., більшість із них навіть побіжно не згадують про події, які відбувалися на західноукраїнських територіях у роки війни. Зокрема, про факт вступу російської армії в Галичину у серпні 1914 р., про взаємовідносини з мирними жителями, про спроби військової адміністрації організувати управління Східною Галичиною практично не йдеться.

Однією із основних складових переважної більшості робіт такого плану є отождолення населення Галичини, Буковини та Угорської Русі із малоросами Російської імперії або росіянами. Відповідно український національний рух (“українофільство”) розглядався авторами як штучно вигаданий, створений ззовні та фінансований австрійськими і польськими антиросійськими силами. Українофільство звинувачувалося ними у антидержавних, антинародних, сепаратистських намірах, у дотримуванні ворожої антиросійської позиції.

Слід зазначити, що позиція російської історіографії на початку ХХ ст. прямо залежала від взаємовідносин Росії та Австро-Угорщини. Як правило, імперія Габсбургів розглядалася як держава, яка обмежує розвиток слов'янства. Це, без сумніву, відзеркалювалось і в публіцистичних творах. В результаті, головна увага зосереджується на вирішенні питання приналежності краю до Росії чи Австро-Угорщини) за етнічними, історичними, територіальними та релігійними особливостями. Загалом, розглянуті праці публіцистичного характеру є неабияк заполітизованими. Як правило, увага авторів зосереджена на питаннях розвитку мови і культури, взаємовідносинах з поляками та національно-політичній ситуації, натомість абсолютно не розкриті питання, пов'язані з діяльністю імперського уряду на території Галичини, Буковини та Угорської Русі.

На нашу думку, є об'єктивні підстави стверджувати, що російська суспільна думка початку ХХ ст. вбачала в західноукраїнських землях об'єкт політичного впливу. У свідомості громадськості поступово формувалася теза про історичний обов'язок повернення втрачених колись “исконнорусских” земель. І якщо до початку Першої світової війни такі настрої на сторінках подібних видань можна спостерігати дещо завуальовано, то після розгорання військового конфлікту пропаганда з боку російських авторів переходить у відкриту форму. Не бажаючи загострення відносин з офіційним Віднем, російські урядові кола стояли, як правило, осторонь цієї кампанії і водночас дозволяючи таку діяльність російській громадськості. Проте, на користь того, що імперські офіційні кола не забороняли друк таких брошур (окремі з них фінансували),

свідчить той факт, що інтереси офіційної ідеології Романових повністю співпадали з гаслами та ідеями публіцистичної літератури.

1. Аркуша О. Русофільство в Галичині в середині XIX– на початку XX ст. : генеза, етапи розвитку, світогляд / О. Аркуша, М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія істор. Вип. 34. – Л., 1999. – С. 231–268.
2. Бахтурина А. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / А. Бахтурина. – М., 2000. – 264 с.
3. Белгородській А. Галиція – ісконное достояние Росії / А. Белгородській. – М., 1914. – 46 с.
4. Богдановичь М. Червонная Русь (Австрійські українці) / М. Богдановичь. – Ярославль, 1914. – 32 с.
5. Будилович А. По вопросу объ окраинахъ Росіи / А. Будилович. – С. Пб., 1906. – 25 с.
6. Будилович А. О единстверускаго народа. Речь, произнесенная въ торжественном собраніи Санкт-Петербургскаго Славянскаго благотворительнаго общества 14 февраля 1907 г. / А. Будилович. – С. Пб., 1907. – 43 с.
7. Будилович А. О необходимости включить всю Угорскую Русь в состав Российской империи / А. Будилович. – Х. : Мирный труд, 1914. – 17 с.
8. Бурчак Л. Галиція, ея прошлое и настоящее / Л. Бурчак. – М., 1914. – 38 с.
9. Вергунь Д. Что такое Галиція? / Д. Вергун. – С. Пб., 1915. – 46 с.
10. Вульфсонъ Э. Галиція до великой Европейской войны / Э. Вульфсонъ. – М., 1915. – 230 с.
11. Глушкевичь М. Взглядъ на прошлое, настоящее и будущее Прикарпатской Руси въ связи съ великой войной / М. Глушкевичь. – Ростов на Дону, 1917. – 30 с.
12. Гумецкій И. Значение Русскаго Прикарпатья для Росіи. Прикарпатье будущее – второе Приамурье для Росіи, въ предстоящей ей борьбе съ вероломною Западною Европою / И. Гумецкій. – С. Пб., 1904. – 112 с.
13. Де-Витте Е. И. Буковина и Галичина. Лето 1903 г. Сообщение читанное Е. И. Де-Витте въобщемъ собраніи Кіевскаго Славянскаго Благотворительнаго Общества 22 октября 1903 года / Е. И. Де-Витте. – К., 1903. – 49 с.
14. Дружковскій В. Современная Галиція / В. Дружковскій. – Екатеринославь, 1914. – 16 с.
15. Казанский П. Присоединение Галичины, Буковины и Угорской Руси / П. Казанский. – Одесса, 1914. – 20 с.
16. Коджебаш Н. Война и славянские народности Австрии / Н. Коджебаш. – [Б. м.], 1915. – 27 с.
17. Купчанко Г. Буковина и еи русски жители / Г. Купчанко. – Відень : Книгопечатня Ф. Ястребова, 1894. – 50 с.
18. Купчанко Г. Галичина и еи русски жители / Г. Купчанко. – Відень : Книгопечатня Ф. Ястребова, 1896. – 68 с.
19. Купчанко Г. Угорска Русь и еи русски жители / Г. Купчанко. – Відень : Книгопечатня Ф. Ястребова, 1897. – 63 с.
20. Макарчук С. Галицьке москвофільство в кінці XIX – на початку XX ст. / С. Макарчук // Історичні дослідження. Вітчизняна історія : Республ. міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 1990. – Вип. 16. – С. 101–107.
21. Макарчук С. Москвофільство: витоки та еволюція (середина XIX ст. – 1914 р.) / С. Макарчук // Вісник Львівського університету. Серія істор. Вип. 28. – Л., 1992. – С. 82–98.
22. Марков Д. Галицко-русскій вопросъ / Д. Марков. – [Б. м.], 1909. – 12 с.
23. Марков Д. Русская и украинская идея въ Австрії / Д. Марков. – Львовъ, 1911. – 28 с.
24. Миллер А. Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования / А. Миллер. – М. : НЛО, 2008. – 248 с.
25. Осиповъ И. На проломъ. Очерки 1914–1920 гг. / И. Осиповъ. – Перемишль ; Нью-Йорк, 1922. – 77 с.
26. Оссовскій П. Новые владения Росіи в Западной Эвропе. Описание Галиции / П. Оссовскій. – К. : 1914. – 49 с.
27. Пашаева Н. Очеркии стории русскаго движения в Галичине XIX – XX ст. / Н. Пашаева. – М., 2001. – 201 с.
28. Погодин А. Зарубежная Русь / А. Погодин. – СПб., 1915. – 32 с.
29. Погодин А. Как живется червонноруссам А. Погодина / А. Погодин. – С. Пб. : Тип. В. В. Комарова, 1890. – 179 с.
30. Погодин А. Славянскій мир. Политическое и экономическое положение славянских народов перед войной 1914 г. / А. Погодин. – М., 1915. – 420 с.
31. Рапопортъ М. Червонная Русь (Галиція) / М. Рапопортъ. – С. Пб., 1912. – 76 с.
32. Серповскій Н. Накануне войны у галицких греко-униатов (Изпоездки по Галиции) / Н. Серповскій. – СПб., 1915. – 76 с.
33. Струве П. Великая Росія и Святая Русь / П. Струве // Русская мысль. – 1914. – №12. – С. 176–180.

34. Струве П. Общерусская культура и украинский партикуляризм. Ответь Украинцу / П. Струве // Русская мысль. – 1912. – №1. – С. 68–82.
35. Флоринский Т. Зарубежная Русь и ее горькая доля / Т. Флоринский. – К., 1900. – 28 с.
36. Яринович А. Галичина въ ея прошлом и настоящемъ. Очеркъ исторіи національной жизни русинъ въ Австро-Венгрии / А. Яриновичъ. – М., 1915. – 68 с.
37. Ястребовъ Н. Галиція накануне Великой Войны 1914 г. / Н. Ястребовъ. – С. Пб, 1915. – 147 с.

В статье проанализировано влияние публицистической литературы на формирование мировоззренческих ориентиров российской общественно-политической мысли относительно западноукраинских земель. Освещены уровень заинтересованности со стороны официальной имперской идеологии основными положениями и лозунгами российской публицистики начала XXв.

Ключевые слова: Российская империя, украинофильство, панславизм, Первая мировая война.

The article analyzes the impact of fiction titles on the formation of ideological orientations of Russian social and political thought on Westernlands. The Level of interest of the official imperial ideology and slogans of the main provisions of Russian journalism in the early XX century.

Keywords: Russian Empire, Ukrainophilism, Pan-Slavism, the First World War.

УДК 94(477.8):241.83

ББК 63.3(4Укр)

Ірина Стасюк

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МОНАХИНЬ СТАНИСЛАВІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ УГКЦ (1900–1946 рр.)

Життя монахинь кардинально відрізнялося від життя пересічних жінок тогочасного галицького суспільства. Воно проходило тихо та спокійно в стінах монастиря, сповнене мовчанням, смиренням та покірністю. Монахині жили чітко впорядкованим щоднем, унормованим статутом. Речі, що оточували, їжа, яку вони споживали, та одяг тільки підтверджували бажання жити в духовності та бідності, щоб усю свою любов, увесь свій вільний час присвятити справам милосердя та доброти.

Ключові слова: Згромадження, статут, монахиня, повсякденне життя, Станиславівська єпархія.

Повсякденне життя монахинь – доволі цікава та актуальна тема для дослідників соціальної історії, оскільки асоціюється в пересічній людині з якоюсь загадковістю і таємничістю аскетизму монастирів. Окрім того, греко-католицькі монастирі Галичини початку ХХ ст. характеризувалися своєю “клявзурою”, тобто закритістю від суспільства, монахині не виходили без нагальної потреби та дозволу власної настоятельки навіть за ворота своєї обителі. Черниці не спілкувалися зі світськими особами та не цікавилися політичними новинами. Вони творили своє власне суспільство, життя якого було чітко унормоване головним положенням статуту згромаджень. До вивчення побутового життя черниць можемо віднести зацікавлення одягом, умовами проживання у монастирі, їжею, працею та господарством, яке вели монахині.

У сучасній історичній науці побутове життя монахинь Станиславівської єпархії є малодослідженим. Окремі розвідки, у контексті загальної історії розвитку чинів і згромаджень, зробили Марія Вуянко, Борис Савчук, сестра Андрея Ольга Маслій. Головні відомості про побут монахинь, внутрішній устрій їхніх монастирів дізнаємося зі статутів та конституцій, які зберігаються в Державному архіві Львівської області та в приватних архівах згромаджень. Ці документи чітко регламентували систему управління монастирем і встановлювали правила поведінки, спонукали монахинь до внутрішнього порядку і вдосконалення, до зростання в духовному та моральному плані. Також основу джерельної бази дослідження становлять архівні матеріали Державного архіву Івано-Франківської області – описи монастирів радянською владою під час ліквідації культових споруд у 1946 р.

Метою статті є висвітлення життя греко-католицьких монахинь Станиславівської єпархії у його повсякденному вияві, опис найголовніших моментів побуту, методів ведення господарства.

Згідно з правилами св. Василя Великого, одяг черниць мав бути особливим, відрізняти їх із загалу жіночого суспільства. Корисна особливість цього одягу полягало в тому, що він попереджав кожного та свідчив про обітницю людини жити з Богом [12]. Правилами св. Василя визначено також, що в одязі та взутті не слід шукати краси, бо це ознака пустоти. Тому для потреб тіла слід вживати дешеві речі [16, с.92]. Одяг монахині – це одяг, визначений статутом, переважно одного фасону та покрою, основною відмінністю чернечого вбрання різних згромаджень є колір габіту – чернечої рясі.

Для сестер василіянок характерний був одяг чорного кольору. Елементами монашого вбрання чину є габіт, мантія, намітка (хустка, яка покривала голову черниці), капка (елемент монашого одягу, який закривав шию та плечі), рантушок білого кольору, пояс, черевики та білизна. Оскільки серед сестер василіянок існував поділ на хороших та домашніх сестер*, такий стан речей впливав і на зовнішні відмінності в одязі. Хорові сестри носили на грудях хрест на тасьмі, водночас у сестер домашніх такого елемента в одязі не було. Обов'язковим предметом одягу сестер василіянок була вервиця на 150 розарій (зернята), яку чіпляли до пояса. Василіянкам було заборонено носити одяг із шовку, оскільки вбрання мало засвідчувати прийняту обітницю убогості та скромності. Крій і форма одягу не могли змінюватися, для пошиття одягу обирали однакоє сукно. Одяг та білизну монахинь василіанських монастирів зберігали в спільній “ризниці”, у келіях сестрам заборонено було тримати будь-які особисті речі. При монастирі була монахиня, яка наглядала за одягом – сестра-ризичниця. Вона вела список-перелік усіх комплектів білизни та вбрання сестер, видавала одяг черницям.

Зношені речі сестри здавали, їх використовували як тимчасове вбрання для новичок або як робочий одяг домашніх сестер, що працювали в городі, пральні чи на території монастиря. Такі елементи вбрання, як білизна, чоботи та пояс входили до переліку обов'язкових із посагу сестер, тобто майбутня монахиня повинна була принести ці речі в монастир із собою. Зимовим верхнім одягом сестер були кафтаник або кожушок [7, арк.41].

Історія одягу монахинь із згромадження сестер служебниць доволі цікава. Молода настоятелька новоствореного згромадження Михайлина Гордашевська проходила новіціат не у василіанському монастирі, оскільки він був закритого типу, а у монастирі сестер феліціянок у Жовкві. Улітку 1892 р. Михайлина прибула до Жовкви, де протягом двох місяців вивчала особливості чернечого життя та монастирський устрій польського католицького згромадження. Сестра повинна була вирішити питання одягу черниць для майбутнього згромадження. Сестри феліціянки радили їй нічого не вигадувати, а залишити форму та колір рясі такою, яка була в них. Однак черниця заперечила, оскільки вважала, що якщо одяг монахинь буде однаковим, тоді українські селяни не зможуть розрізнити, де польські служебниці, а де українські. Для вирішення цієї проблеми Михайлина виїхала до Львова, де разом із своєю помічницею сестрою Анною пошила собі габіт синього кольору, який став рясом усіх сестер служебниць [14, с.124].

Як уже згадувалося, ряса у сестер служебниць була синього кольору, капка і рантушок – білі, намітка – чорна. Все, що покривало голову монахині (намітка, капка, рантушок) називалося каптур. Габіт з усіх сторін був зашитий, “лиш з переду з гори до

* Усі сестри в монастирях ЧСВВ, поділялися на дві групи: хорова, підготовка яких передбачала вивчення церковного хорового співу, церковнослов'янської мови і пояснення псалмів, та домашніх, які виконували різні домашні справи, визначені ігуменею. Така особливість була лише в монастирях ЧСВВ, адже в інших згромадженнях поділу між сестрами та новичками на хороших та домашніх не існувало. До прикладу, у сестер служебниць у статуті визначено, що в згромадженні немає «станового» поділу сестер, усі були між собою рівні» [8, арк.19].

половини защемлюваний, и сягає до самих костоць, капка з долини округлої форми, має закривати цілі груди и підходити під саму шию, наметка – хустка, закинена на голову і не довша 1,5 м.”. Узимку сестри вдягали кіптар або чорний плащ. На свята поверх габіту вдягалася чорна мантия [8, арк.40].

Уставом згромадження сестер мирноносиць було визначено “мідяний” (коричневий) колір для габіту. Елементи одягу цього згромадження мали інші назви, ніж в попередніх чернечих спільнотах. Наприклад, замість мантиї сестри носили пелярину (накидка без рукавів), хустка, яка покривала голову сестер мала назву “криша”, під нею були монисто (капка) та начільник. У сестер милосердя св. Вінкентія де Поль ряса (габіт) була чорного кольору, поверх неї вдягали параман. Монахині цього згромадження носили мантиї чорного або білого кольору.

Умови проживання в монастирі були доволі специфічними, відрізнялися аскетичністю та віддаленістю від світського життя. Вся стилістика оформлення монастирської обителі чи бічного дому була спрямована на одну мету – постійна молитва, духовне самовдосконалення та праця. Саме тому кожному монастирю були притаманні стриманість, строгість та практичність в оформленні кімнат та інших приміщень. Статутами кожного згромадження визначалися умови проживання, норми поведінки та моралі для сестер. У келіях василіянок із меблів та ужиткових речей були дозволені ліжко, ковдра, подушка, капа, шафа, стіл, два крісла, “стілчик до клячення”, книжки (не більше двох, причому, дозволені для читання настоятелькою, переважно твори святих отців Церкви), умивальник з приборами, лава, свячена вода, світильник чи лампа. На ніч сестри залишали свої келії відкритими, але монахиням, окрім ігумені, заборонялося заходити до чужих помешкань (до них не міг зайти і священник, без особливого дозволу єпископа) [7, арк.43].

Життя монахинь Ордену сестер милосердя було також доволі скромним, зокрема їхнє побутове майно Станиславівського монастиря станом на 1945 р. складало 6 шаф, 10 столів, 20 крісел, лавки, книги, посуд та двадцять п’ять ікон [3, арк.9].

У статуті сестер служебниць сказано, що в кожному домі мало мешкати не менше чотирьох сестер. У домі, де розташовані спальні сестер, повинна бути строга клявзура – заборона заходити стороннім людям, кожна сестра повинна була мати своє окреме ліжко [8, арк.55]. Згідно уставу згромадження сестер милосердя, монахині проживали спільно, займаючи одну велику кімнату, призначену для сну [3, арк.21–22]. У статуті сестер мирноносиць не вказано чітко про умови проживання, опис їхніх келій також відсутній. Однак, вважаємо, що побут черниць цього згромадження мало чим відрізнявся від умов проживання інших згромаджень.

Монастирський розпорядок дня, визначений статутом, був надзвичайно строгим і чітким. Сестри точно знали, якими справами й коли вони повинні займатися. Монахині ЧСВВ прокидалися від спеціального сигналу – дзвінка о 5 год. ранку. У цілковитій тиші вони вдягалися та вмивалися і лише після другого дзвінка о 5 год. 30 хв. сестри покидали свої келії. Після закінчення спільної ранкової молитви в каплиці черниці заглиблювалися у внутрішні роздуми. Снідали монахині о 8 год., після чого приступали до виконання своїх суспільних та господарських обов’язків. Сестри хорові йшли до школи чи семінарії, а сестри домашні займалися господарством. У цьому й полягала особливість розпорядку дня монахинь василіянок. Через викладацьку діяльність сестри хорові та сестри домашні не могли зійтися на спільну обідню молитву і трапезу. Обідали монахині окремо, що було зумовлено розкладом занять у школі. Однак вечірня молитва завжди була спільною. Після вечері о 21 год. лунав останній дзвінок, що сповіщав час сну. Монахині відправлялися у свої келії, а чергова закривала монастирську хвіртку [15, с.47].

Розпорядок дня у святкові та недільні дні відрізнявся від щоденного. У ці дні сестри могли більше часу присвячувати спільній молитві, читанню духовної літератури

та мали можливість сходитися до каплиці на “іспити совісті”: кожна сестра публічно розповідала про свої недосконалості, а потім усі обговорювали шляхи подолання та виправлення поганих думок. Такі вправи сприяли духовному зближенню сестер та створенню атмосфери довіри в стінах монастиря [7, арк.32].

Сестри служебниці розпочинали свій день о 4 год. влітку та о 4 год. 30 хв. в іншу пору року для того, щоб без поспіху вдягтися, вмитися, застелити ліжко та помолитися. Біля 6 год. приступали до виконання своїх справ. Обідали о 13 год., після чого мали годину для розмови. Ввечері “по праці знову моляться” і о 22 год. “кладуться до спочинку” [2, арк.20].

День сестер мироносиць розпочинався о 5 год. 30 хв., а вже о 6 год. починалися спільні молитви в каплиці. Першою молитвою було проказування “Ангел Господній...” і “точки” – короткі духовні настанови, взяті із Святого Письма, які тривали приблизно півгодини. Після цього сестри відправлялися всі разом на Святу Літургію до храму. Повернувшись із церкви, монахині снідали та приступали до справ, які для них визначала настоятелька. На обід монахині знову сходилися до монастиря, йшли разом до трапезної, де спершу молилися, а потім приступали до споживання їжі. Після обіду всі збиралися на “рекреацію” – спільна розмова, яка тривала півгодини. Після цього всі сестри знову приступали до своїх справ. Ввечері, близько 18 год. черниці збиралися на спільну молитву та вечерю. Після вечері кожна сестра мала ще трохи часу для приватної молитви, близько 22 год. всі розходилися на відпочинок. Монастирський розпорядок дня змінювався під час церковних свят чи реколекцій [13, с.42]. У книзі-історії сестер мироносиць знаходимо цікавий приклад розпорядку дня під час релігійних свят: “На 24 липня припало Свято Святої Марії Магдалини – Покровительки нашого Згромадження. Весь день сестри святкували урочисто і була цілий день рекреація” [11].

Перебіг дня був чітко унормований і статутом згромадження сестер милосердя. Монахині прокидалися о 5 год. ранку, після чого молилися та прибирали спальне приміщення. О 7 год. 15 хв. снідали, о 8 год. розпочиналися буденні справи, о 13 год. Сестри обідали, в післяобідній час поверталися до своїх занять, о 20 год. проходила вечеря, після якої був короткий час на “розвивку” (час для читання, підшиття власного одягу, тощо). Спільна вечірня молитва розпочиналася о 21 год. і тривала до 22 год., після чого всі сестри відправлялися спати [3, арк.22].

Особливим елементом вияву духовності для черниць було зберігання мовчання на протязі всього дня. Св. Василій Великий вважав, що голосу слід вживати в міру потреби [16, с.92]. В уставах кожного згромадження цьому були присвячені окремі параграфи, оскільки мовчання знаменувало духовні поступки монахинь – смирення, терплячість, самовідданість та роздуми. Сестри василіянки мали мовчати увесь день, окрім відведеної на рекреації години після обіду, коли можна було поговорити, а точніше обговорити устави згромадження або думки котрогось з отців Церкви. Мовчання не можна було порушувати навіть уночі [7, арк.47]. Митрополит А.Шептицький писав у статуті сестер служебниць: “Заховуйте св. мовчане, працюйте и молеться, а до інших речей не мешайте ся, лишеть их Вашим Наставницям, мене, и здайте ся на Боже Проведене” [7, арк.19].

Митрополит вважав, що мовчання є таке ж важливе, як і зречення від світу. Говорити монахиням зі світськими людьми дозволялося лише за невимовної потреби, і то тільки про милосердя та Бога. Сестри, які йшли по селі “шукати дітей для захоронки”, йшли мовчки, молилися та не спілкувалися між собою, очі їх мали бути опущені додолу, а руки “скромно зложені при собі”. Та із сестер, яка не дотримувалася мовчання, мала отримати покуту, а якщо не хотіла виконувати покуту, мусила бути вигнаною із згромадження [5, арк.19]. На Загальній Раді жіночих монастирів ЧСВВ 1909 р. було прийнято таку ухвалу: “Котра Сестра шукає розмови з мужчиною, має бути покарана: за першим разом нехай дістане малий столик, за другим разом кромє столика – цілу-

вання ніг усіх сестер, на третій раз – відлучена від сестер на рекреації на цілий тиждень” [10, арк.2]. Навіть при догляді за хворим чоловіком або перебуваючи у будинку, де є чоловік, сестри повинні були бути удвох [8, арк.3].

У статуті сестер милосердя також вказано, що виходити за межі монастиря сестри могли лише в компанії одна одної, а повернувшись у стіни обителі, мусили докладно прозвітувати настоятельці про свою подорож. Монахиням заборонялося без дозволу вести листування з рідними та знайомими. Також умовами статуту не була передбачена можливість приймати відвідувачів та гостей. Сестрам заборонялося бувати в громадських місцях, наприклад, у кіно чи театрах, а також, що є цілком логічним, – виходити заміж [3, арк.22].

Важливим у житті монахині було таїнство сповіді. Сповідь та Св. Причастя відбувалися щонеділі та в дні свят. Монахині могли сповідатися в церквах лише у сповідальницях із ґратами. Сповідників для монахинь призначав єпископ, як правило це був місцевий священник. Один чи два рази на рік сестри сповідалися “незвичайному” – не своєму сповіднику. Ходити на сповідь до іншої парафії було заборонено, сповідь не обговорювалася [5, арк.18]. У кожному домі мав бути свій духівник, а також особливе місце для молитви – каплиця чи престіл, присвячений Матері Божій. Наприклад, найсвятішим місцем станиславівської жіночої обителі сестер василіянок завжди була простора каплиця. Кожної першої п’ятниці місяця тут відбувалася цілоденна адорація Найсвятіших Тайн. Єпископ Г.Хомишин часто самостійно відправляв тут богослужіння [15, с.48].

Дбали сестри не тільки про чужих людей, а й одна про одну. Якщо одна з монахинь хворіла, то мусила розповісти про це своїй настоятельці, обов’язком якої було дбати про хвору сестру. До хвороби сестри повинні були ставитися смиренно. У статуті сестер служебниць про це сказано наступне: “Недужа хай прийме хоробу як дар Божий” [8, арк.13]. За кожну померлу черницю всі сестри дому чи монастиря мали вислухати дванадцять служб божих, прийняти дванадцять причасть та відмолити дванадцять вервиць [7, арк.55].

Важливим у житті сестер Василіянок була клявзура, за якою всі помешкання монахинь та господарські споруди (город, кухня, трапезна) мали бути обведеними огорожею, щоб не було до монастиря зайвого входу, окрім вхідних дверей. Двері монастиря завжди були закриті на замок, дзвінок на хвіртці сповіщав про прихід гостя. При хвіртці була гостиниця (приміщення для відвідувачів), у якій було оснащено спеціальну кімнату для розмов. На ніч ключі від монастиря віддавалися на збереження настоятельці. У церкві сестри також мали бути відділені від загалу віруючих спеціальними ґратами [7, арк.49–52].

А.Шептицький у 1913 р. склав пам’ятку “Духовник вправ” для монахинь ЧСВВ, до якої помістив головні принципи моралі та етики співжиття сестер в одному домі. Зокрема, митрополит вважав, що сестрам потрібно мати однакове ставлення до всіх – до чужих людей і до родичів. Для цього треба було відчужити своє серце, перш за все, від сім’ї та родини. По-друге, треба було вбити в собі відчуття земної потреби в їжі, одязі, здоров’ї, недузї, не варто перейматися ніякою створеною річчю. Власні бажання і думки варто було присвятити лише Богові. Третє застереження присвячувалося співжиттю сестер в одному колективі: “Стережися як-небудь займатися тим, що діється навколо тебе в монастирі, не говори ніколи ні з ким про сестер, ані про стан їх душ, ані про їх вдачі, ані про добрі чи злі прикмети, ані про їх діла. Не суди і не критикуй. Утримуй свою душу у святій рівнодушності” [6, арк.6–9].

Існували також чіткі правила поведінки і в трапезній (їдальні). Кожна сестра мала своє визначене місце за столом. Прийняття їжі відбувалося тільки після спільної молитви. Їли сестри, зберігаючи повну тишу, повільно. Заборонялося виносити страви до келій чи обговорювати їхні смакові якості. Їжу готували “по віку та здоров’ю”. Один

прийом їжі в день був без м'яса. Сестри дотримувалися всіх постів, визначених Церквою. Після обіду тільки з дозволу настоятельки черниці вставали з-за столу та поверталися до своїх звичних справ [7, арк.44–45]. Їжа монахинь була домашнього приготування, переважно з продуктів, які вирощували власноручно, оскільки кожне згромадження, окрім чітко визначеної освітньої чи благодійної мети свого заснування, повинно було вести господарство для самостійного утримання.

Правилами св. Василія Великого для монашої спільноти визначена потреба у фізичній праці. Святий вважав: “Хто може працювати, нехай даром не їсть” [15, с.92]. Митрополит А.Шептицький писав у посланні до сестер василіянок: “Обов’язкова усильна праця. Руками працювати – то ваша задача” [5, арк.22]. У статуті сестер служебниць говорилося про “інші праці” (окрім утримання захорони для дітей та догляд за старими та немічними односельчанами), передусім про домашнє господарство та жіночі промисли. У статуті сестер служебниць визначені такі заняття для монахинь, як прикрашати церкви на свята, прибирати в них, прати церковні фани та ризи, зашивати розірваний одяг або шити новий, дбати про наявність квітів на престолі. Сестри мали самі вести своє господарство, їм було заборонено найматися в найми і вести чуже господарство, монахині могли працювати на кухні, але тільки за великої матеріальної потреби [8, арк.58].

У м. Станиславіві сестри служебниці “провадили кухню для обох місцевих єпископів, готували для студентів Духовної Академії та для учнів Малої Семінарії. Шість монахинь працювало в місцевому шпиталі”, також сестри “порядкують церкву, перуть білля для кафедральної церкви та працюють в місцевій лікарні” [1, арк.4]. Декоруванням церков займалися сестри мироносиці в Богородчанах, зокрема вони виготовляли штучні квіти ручною працею, сплітали їх у вінки і прикрашали хоругви та образи. За це отримували матеріальну винагороду [11].

Проте, головним заняттям залишалася праця на городі та в полі, задля власних потреб та утримання жителів монастиря. Як приклад таких непосильних старань, можна розглянути працю сестер мироносиць на власному полі. Ці дані чітко описані в монастирській книзі історії згромадження мироносиць із Богородчан. Зокрема, тут вміщені записи такого змісту: “Зачали сестри вже веснувати. Справді щиро працювали так, якби не мали лишати врожай комусь, але якби самі мали з поля збирати”, “...сестри даліше, як звичайно займаються працею садженням картофель і копають в городі”, “Сестри виорали кіньми на капусту і одного дня посадили усю капусту. Даліше сестри полять пшеницю”, “Розпочали сестри жати жито...”, “Сестри скінчили жати просо і зв’язали гречку...” [11].

Господарство монахинь не обмежувалося лише наявністю присадибних ділянок, на яких вирощували овочі та зерно. Сестри вели повноцінне господарство, утримуючи домашніх тварин та птицю. Наприклад, монастир сестер милосердя у м. Станиславіві являв собою триповерховий будинок, підвальне приміщення якого складалося з кухні та погребу, що був призначений для зберігання картоплі та дров, якими опалювали весь комплекс. При монастирі розташовувалися господарські приміщення: стайня і сарай. Станом на 1945 р. одинадцять сестер тримали на господарстві вісім курей, дві свині та одну корову. Площа городу становила 52 ари, а сад налічував 30 плодкових дерев [3, арк.9].

Щоб яскравіше висвітлити монастирські економічні можливості сестер василіянок, наведемо господарський опис від 1950 р. обителі в с. Підмихайлівці Букачівського району, яка щоправда входила до складу Львівського архиєпископства. Зокрема, з джерел відомо, що загальна площа монастиря становила 17 га орної землі, 2 га присадибної ділянки, площа парку при монастирі становила 1 га та ще 4 га були зайняті під будівлі, сад нараховував 48 плодкових дерев. Зі свійських тварин тут були: 4 коня, 8 корів, 5 свиней, 8 овець, 21 шт. курей, 2 шт. гусей та 3 шт. індиків. З промислових виробництв

при монастирі існували гуртки з виготовлення фелонів для священників, гурток пошиття трикотажних виробів для церков. Всі речі вироблялися для внутрішньо церковного вжитку та не реалізовувалися на базарах чи ярмарках. Варто відзначити, що таке велике господарство було об'єктивно зумовлене, оскільки в монастирі проживало 40 сестер та 14 дітей-сиріт [4, арк.9].

Матірний дім сестер мироносиць в м. Богородчанах розташовувався на 5 га землі і "...монахині самі все собі обробляли за мирних часів" [11].

Сестри служебниці, маючи багато бічних домів-філій, також володіли власними сільськогосподарськими угіддями. Так, у м. Городенці сестри обробляли 6 га поля, у м. Богородчанах, с. Грабівцях, с. Гринівцях по 3 га, у с. Делятині 1 морг поля, у м. Заболотіві – 5 га поля, до монастиря в с. Микуличин належав 1 га поля, пасовище та сіножаті, у м. Надвірній монастир мав 2 морги поля, у с. Печеніжин – 2 га поля, у самому м. Станиславові сестри обробляли 3 га поля та в м. Тисмениці – 7 га [1, арк.2–4]. При головній провінційній управі згромадження, в монастирі по вул. Дзержинського, 94 м. Станиславова сестри утримували одну корову і двох поросят [2, арк.4–5]. При бічному домі цього згромадження по вул. Шевченка, 40 сестри мали один га землі під оранку, 4 плодкових дерева та утримували на господарстві одну козу, одну свиню та дві курки [2, арк.11].

Кожна сестра чернечої обителі мала чіткі обов'язки, визначені статутом чи завданнями, якими наділяла її настоятелька дому. Про це, зокрема, в статуті говорилося: "Аби в домі законним не було замішання, аби був взірцевий порядок, аби все ішло справно як в годиннику – до сего треба конечно, щоби кожда сестра знала досконало який її є обов'язок, що она має робити кожної днини і кожної години". Для цього настоятелька мала збирати кожного вечора нараду та роздавати завдання на наступний день [11].

Монастирський побут був доволі незвичним для простої людини, однак у монашому житті існували й цілком прості та звичні радості і переживання. У стінах монастирів відзначали найбільші християнські свята, наприклад, сестри мироносиці в день Різдва Христового, на Святий вечір ішли до притулку колядувати. В рифектарі ставили ялинку і прикрашали її свічками, щовечора "сестри невинно бавилися, світили свічки на деревці, то знову другі гасили кацюбою, то знову колядували" [11].

Монахині мусили вживатися і з сусідами, нерідко мали проблеми через невизначені межі поля чи території для випасання худоби, також ставали жертвами дрібних злодіїв, які вночі заходили в сад та обривали всі яблука. Навіть будучи з різних згромаджень, сестри часто зупинялися у монастирях не своєї спільноти. Наприклад, сестри мироносиці згадують про гостювання в них сестри-йосафатки зі Львова, яка мала справи до отця Ігумена, а також львівської сестри-василіянки, що супроводжувала одну із сестер до родинного дому та заночувала в монастирі сестер мироносиць [11].

Таким чином, на основі аналізу статутів кожного згромадження, бачимо, що розпорядок дня, за яким жили монахині, їжа, одяг, побутові речі та інтер'єр приміщень одного згромадження мало чим відрізнялися від іншого. Для утримання монастирських жителів та забезпечення власних матеріальних потреб сестри обробляли присадибні ділянки, утримували худобу та нерідко мусили працювати за винагороду, прибираючи церкви, шиючи церковні ризи та священничі фелони. Основним принципом у чернечому житті було зберігання мовчання упродовж усього дня. Монахині не мали права цікавитися світськими подіями, читати політичну чи художню літературу, обговорювати внутрішнє життя монастиря чи поведінку когось із сестер. Сестрам було обмежено вихід без потреби за межі своєї обителі. Ці правила знаменували внутрішню покору, скромність, послух та потребу постійної, безперервної молитви. Подальше дослідження побутового життя монахинь вимагає всебічного огляду уже існуючих архівних джерел та активного залучення цінних документів, які знаходяться в приватних архівах мона-

стирів, а також інтерв'ю монахинь, які зберігаються у центрах дослідження історії Греко-католицької церкви.

1. Державний архів Івано-Франківської області (далі – Держархів Івано-Франківської обл.), ф. Р-388. Уповноважений Ради в справах релігійних культур при РМ СРСР по Івано-Франківській області, 1944–1989 рр.), оп. 2, спр. 31, арк. 66.
2. Держархів Івано-Франківської обл., ф. Р-388, спр. 51, арк. 118.
3. Там само, спр. 67, арк. 87.
4. Там само, спр. 76, арк. 47.
5. Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.), ф. 358 (Шептицький Андрей. Граф, митрополит галицький Греко-католицької церкви, Архієпископ Львівський, Єпископ Кам'янець-Подільський, культурний і церковний діяч, меценат, дійсний член НТШ 1865–1944), оп. 2, спр. 4, арк. 24.
6. Держархів Львівської обл., ф. 358, оп. 2, спр. 20, арк. 32.
7. Там само, спр. 30, арк. 54.
8. Там само, спр. 405, арк. 175.
9. Там само, ф. 684 (Протоігуменат монастирів Чину св. Василя Великого, м. Львів 1772–1946 рр.), оп. 1, спр. 3311, арк. 49.
10. Там само, спр. 2548, арк. 4.
11. Архів Згромадження Сестер Мироносиць. Історія Згромадження Сестер Мироносиць 1914–1939 рр.
12. Історія розвитку священного одягу. – Унів, 2004. – [Режим доступу] // studyty.org.ua.
13. Маслій О. (сестра Андрея) Згромадження Сестер Мироносиць: історичний нарис / О. Маслій. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2010. – 104 с.
14. Сабол С. Укрита фіялка – сестра Василя Глібовицька, ЧСВВ. / С. Сабол. – Пряшів, 1992. – 222 с.
15. Савчук Б. Твердиня віри. Історія Станіславського (Івано-Франківського) монастиря сестер василіаном / Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Нова Зоря. – 2011. – 259 с.
16. Василій Великий. Морально-аскетичні твори / Василій Великий. – Джерела Християнського Сходу 16. – Львів : Свічадо 2006. – 380 с.

Жизнь монахинь кардинально отличалась от жизни обычных женщин тогдашнего галицкого общества. Оно проходило тихо и спокойно в стенах монастыря, полная молчанием, смирением и покорностью. Монахини жили четко по уставу. Окружавшие вещи, пища, которую они ели, и одежду, которую носили, только подтверждали желание жить в духовности и бедности, чтобы всю свою любовь, все свое свободное время посвятить делам милосердия и доброты.

Ключевые слова: *Ордена, устав, монахиня, повседневная жизнь, Станиславовская епархия.*

The life of the nuns was totally different from the lives of ordinary women then Galician society. It passed quietly and peacefully in the monastery, complete silence, humility and obedience. Nuns lived well under the statute. Things around, the food they eat and the clothes that were worn only confirmed the desire to live in poverty and spirituality, to all love, all free time to devote to works of mercy and kindness.

Keywords: *Order, statute, a nun, casual live, Stanislav diocese.*

ПОЖЕЖА ЧЕРНЕЛИЦЬКОГО ЗАМКУ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ І СПРОБИ ЙОГО ВІДБУДОВИ КРІЗЬ ПРИЗМУ АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ*

У статті представлено раніше не публіковані архівні джерела, які стосуються пожежі в Чернелицькому замку у 1905 році, а також пізніших спроб його відбудови. Ці документи зберігаються в Центральному Державному Історичному Архіві у Львові в фонді Товариства Грона Консерваторів пам'яток старовини Східної Галичини. Тексти документів наведено в оригіналі – польською мовою зі збереженням правопису притаманного зламу XIX і XX століть. Також подано переклад на українську мову і додано коментарі.

Ключові слова: Чернелицький замок, Чернелиця, пожежа в замку, Грона Консерваторів, Мосберг.

Чернелицький замок, розташований у мальовничій місцевості Чернелиця (Городенківський район), що на правому березі річки Дністер, є однією з нечисельних фортифікаційних пам'яток з часів Речі Посполитої, збережених на території сучасної Івано-Франківської області. У літературі цей замок, зазвичай, згадується поруч із сусіднім замком у Раківцю над Дністром, який було закладено також у XVII столітті. За час свого існування замок у Чернелиці багаторазово міняв своїх власників, а з кінця XVIII століття змінилося також його призначення: з одного боку оборонні функції замку втратили значення, а з іншого – фортеця набула статусу постійної резиденції її власників. Така ситуація зберігалась аж до 30-х рр. XIX ст. після чого замок був покинутий господарями і поступово приходив у занепад. І тільки в кінці XIX століття він знову привернув до себе увагу і твердиню почали розглядати як історичну пам'ятку.

На жаль, у більшості наукових і науково-популярних праць як в Україні так і в Польщі, Чернелицькому замку приділялося мало уваги, а подана в них інформація часто майже дослівно повторює короткі дані про фортецю, заміщені в праці Олександра Чоловського “Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej”, виданій ще в кінці XIX століття [22, s. 12–13]. Пізніші автори обмежувалися наведенням фактографічних даних, які, як виявилось, не завжди відповідали історичній дійсності [13, с.104; 14, с.113; 15, с.521–522; 16, с.89–93; 17, с.39–40; 18, с.38–39; 19, с.126–128; 20, с.116–117; 21, с.48–50; 23, s.171]. Наприклад, про пожежу в замку на початку XX століття не згадується в жодній із відомих і доступних нам праць, хоча в науковому середовищі відома публікація Грона Консерваторів під назвою “TeKa Konserwatorska: Rocznik Koła sk. konserwatorów starożytnych pomników Galicji Wschodniej”**, в якій коротко згадано про цю подію.

Попри це, в українських архівних фондах міститься не мало інформації про пожежу в Чернелицькому замку на початку XX ст. і про спроби його відбудови. Саме це питання ми спробуємо глибше проаналізувати у своїй статті, опираючись, головним чи-

* Дана стаття написана в рамках міжнародного проекту “Чернелицький замок: історія і сучасний стан”, який реалізується групою дослідників під керівництвом доктора Віталія Нагірного в Інституті Історії Ягеллонського університету (Краків, Польща) при співпраці з Прикарпатським університетом та Університетом Нафти і Газу (Івано-Франківськ, Україна).

** “TeKa Konserwatorska” була видавничим органом Грона Консерваторів Східної Галичини і видавалась у Львові із 1892 року принаймі до 1912 року. На сьогоднішній день це досить рідкісне виданням, доступне тільки в небагатьох архівах і бібліотеках. Оригінали “Teki Konserwatorskiej” знаходяться в ЦДАЛ, у фонді 616 під назвою “Товариство Коло Консерваторів пам'яток старовини Східної Галичини м. Львів”. Більшість виданих номерів “Teki Konserwatorskiej” збереглися у кількох бібліотеках на Україні і в Польщі, зокрема в Львівській Національній Науковій Бібліотеці України імені Василя Стефаника і в Ягелонській Бібліотеці (Biblioteka Jagiellońska) в Кракові. Окремі випуски доступні в Інтернеті, наприклад на сторінках Ягелонської Цифрової Бібліотеки (Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa) та Підкарпатської Цифрової Бібліотеки (Podkarpacka Biblioteka Cyfrowa).

ном, на неопубліковані архівні матеріали з Центрального Державного Історичного Архіву у Львові [далі – ЦДІАЛ України], а також на документи, звіти і листи Грона Консерваторів пам'яток Східної Галичини³ [далі: Гроно Консерваторів].

Мета статті – вивчення пожежі Чернелицького замку на початку ХХ століття і спроби його відбудови крізь призму архівних джерел

Одним із перших, досі невведених до наукового обігу джерел, які містять інформацію про пожежу в Чернелицькому замку, є лист Казимира Пшибиславського (Kazimierz Przybysławski)⁴ до Грона Консерваторів. Текст листа в повному обсязі я подаю нижче, зі збереженням оригінального польського правопису початку ХХ ст.:

Tekst:

(pieczęć)

UNIŹ POCZTA CZERNELICA
TELEGRAF POTOK ZŁOTY

dnia 31 maja 04

Do Prezydium Grona Konserwatorów, ck
centralnej Komisji, dla Galicji Wschodniej

we Lwowie.

Mam zaszczyt donieść, że doszło do mej wiadomości iż pan. S. Mosberg właściciel zamku w Czernelicy zamierza obecnie zamek ten przebudować. Przy pożarze z dnia 18 maja [в документі спочатку було написано “kwietnia” потім перекреслено і поправлено на “maja”. – М.А.] rb zamczystko to przerobione przez obecnego właściciela w części na mieszkanie prywatne, spłonęło. Obecnie p. Mosberg zamierza je odbudować, basztę znieść, materiałem tym dom mieszkalny w zamczysku odbudować. Uwiadamiając o tem Światne Prezydium Grona, proszę o wezwanie ck starostwa w Horodence by poleciło posterunkowi ck żandarmerii w Czernelicy czuwanie nad tem by p. Mosberg przed zatwierdzeniem planów odbudowy przez Światne Grono żadnych robót w zamczysku tem nie przedsiębrał, a każdym razie, by ck. żandarmerja nie dopuściła do ruszenia /rozbierania/ murów i baszt spalonego zamczyska.

Kazimierz Przybysławski [3, арк. 72].

Переклад:

(печатка)

УНІЖ ПОШТА ЧЕРНЕЛИЦЯ
ТЕЛЕГРАФ ЗОЛОТИЙ ПОТІК

дня 31 травня 04

До Президії Грона Консерваторів, цк
Центральної Комісії, для Східної Галичини

у Львові

Маю честь поінформувати, що дійшло до мого відома, що пан С. Мосберг, власник замку в Чернелиці, тепер має намір цей замок перебудувати. При пожарі в день 18 травня [в документі спочатку було написано “квітня” потім перекреслено і поправлено на “травня”. – М.А.] ц. р. замчиско це, частково перероблене теперішнім власником на приватне помешкання, згоріло. Тепер п. Мосберг має намір його відбудувати, вежу знести, а цей матеріал використати для відбудови мешкального дому в замчиску. Інфор-

³ Ориганільна назва “Grono ck. Konserwatorów i Korespondentów Zabytków Galicji Wschodniej”. Зустрічаємо також назву “Koło Konserwatorów”.

⁴ Казимир Пшибиславський (Kazimierz Przybysławski) був близьким родичем, можливо сином Владислава Пшибиславського (Władysław Przybysławski), власника маєтностей в Уніжі, котрий протягом довгого часу був членом Грона Консерваторів і опікувався історичними пам'ятками в кількох повітах Тернопільського і Станіславського воєводств, в тому числі замком в Чернелиці, див.: [8, s.159]. Не виключено, що після того як Владислав Пшибиславський зайняв посаду заступника керівника Грона Консерваторів і переїхав до Львова, його функції міг перейняти Казимир Пшибиславський.

муючи Світлу* Президію Грона, прошу звернутись до ц. к. староства в Городенці, щоб воно доручило відділенню жандармерії в Чернелиці прослідкувати, щоб п. Мосберг, перед затвердженням Світлою Президією планів відбудови, не проводив жодних праць в замчиську, в кожному разі, щоб ц. к. жандармерії не допустило до порушення (розбирання) мурів і веж згорілого замчиська.

Казимир Пшибиславський.

Наведений документ є важливим для нас в першу чергу тим, що подає точну дату пожежі – 18 травня 1904 року. Однак, це джерело не дає вичерпної інформації про її масштаби та обсяги шкоди, яку вона завдала будівлі. Не знаємо також нічого про те, що спричинило пожежу. Більше того, лист К. Пшибиславського подає досить загальний опис замку з того часу. Згідно з інформацією, наведеною в листі, довідуємося, що тогочасний власник пам'ятки – Самуель Мосберг, здійснив реконструкцію замку, пристосувавши його до житлових цілей. На підставі цих слів важко стверджувати коли саме це відбулося. С. Мосберг, як власник замку в Чернелиці, перший раз згадується в листі городенківського старости Норберта Лорша (Norbert Lorsch) до нього від 8 квітня 1892 р. [1, арк.38], а також в документі від 29 квітня 1892 року, а саме у “Протоколі засідання Грона Консерваторів”, в якому він окреслюється словами: “новий його [замку. – М.А.] покупець єврей”[2, арк.28]. На підставі цієї короткої інформації можна припустити, що С.Мосберг став власником фортеці саме напередодні 1892 року, тому перша перебудова замку мала б бути здійснена ним у період між 1892 і 1904 роками. На жаль, сучасний стан джерел не дозволяє точніше датувати цю подію.

Наступні джерела, які стосуються пожежі та спроб реставрації Чернелицького замку після неї, містяться у вже згаданому періодичному виданні “TeKa Konserwatorska”, а саме у звітах львівських консерваторів за період із лютого по липень 1904 року, а також із липня 1904 по травень 1905 року. Зустрічаємо там два короткі, але цікаві епізоди:

Текст:

Czernelica. Doszło do wiadomości Koła, że p. Mosberg, właściciel zamku w Czernelicy zamierza rozebrać basztę, by materiału stąd stąd uzyskanego użyć na odbudowę swego domu mieszkalnego. Wobec tego, zwróciło się Koło do c.k. Starostwa w Horodence z prośbą, by poleciło posterunkowi żandarmeryi w Czernelicy czuwać nad całością zamku, a zarazem by wzbronilo p. Mosbergowi jakiegokolwiek przebudowy przed uzyskaniem aprobaty Koła [9, s.4].

Переклад:

Чернелиця. До Грона дійшла інформація, що п. Мосберг, власник замку в Чернелиці, має намір розібрати вежу, щоб отриманий із неї матеріал використати на відбудову свого житлового будинку. З огляду на це, Гроно звернулось до ц.к. староства в Городенці з проханням, щоб воно доручило відділенню жандармерії в Чернелиці слідкувати за цілісністю замку, а також щоб заборонило п. Мосбергові будь-якої перебудови без отримання дозволу Грона.

Текст:

Czernelica. Podpisany konserwator zbadał zniszczony niedawno przez pożar zamek w Czernelicy, niegdyż własność Czartoryskich, pamiętny pobytom Jana III. Jako interesujący typ polskiego fortalicium murowanego, zamek ten zasługuje w całej pełni na konserwację. Naglącą jest w pierwszym rzędzie potrzeba pokrycia nowy dachem baszty zamkowej, co kosztować będzie około 1000 K. Koło przeznaczyło na ten cel z własnych funduszów 400 K., pod warunkiem, iż obecny właściciel zamku p. Mosberg poniesie resztę kosztów.

(Kons. Talowski) [10, s.2].

* В оригінальному тексті вміщено слово “światne”, що в дослівному перекладі означає “відмінне” або “чудове”. В перекладі на українську мову я свідомо вживаю вираз “світлу”, оскільки він значно краще передає сенс речення.

Переклад:

Чернелиця. Підписаний нище консерватор дослідив знищений нещодавно пожегом замок в Чернелиці, колись власність Чарторійських, пам'ятний перебуванням Яна III. Як цікавий тип польської мурованої фортеці, цей замок повністю заслуговує на консервацію. Терміновою є першочергова потреба накриття дахом вежі замку, що коштуватиме біля 1000 К. Гроно призначило на цю ціль з власного бюджету 400 К., при умові, що теперішній власник замку п. Мосберг покриє решту коштів.

(Конс. Таловський)

Інформація, яка міститься в цих текстах, відображає зацікавлення Грона Консерваторів станом замку в Чернелиці і розуміння ними його історичної вартості. Перший, лаконічний текст являє собою підтвердження наявності проблем, про які йшлося в згаданому раніше листі Казимира Пшибиславського до Грона Консерваторів, що свідчить про підтримку його звернення. Другий текст, натомість, підтверджує візит консерватора Теодора Таловського до Чернелиці і здійснення ним огляду замку. Тоді ж з'явилося перше знане нам креслення вежі замку, авторства того ж Т.Таловського, оригінал якого, а також фоторепродукція Ю. Ходини з 1975 року, знаходяться в Архіві Інституту Мистецтва Польської Академії Наук у Варшаві*. На оригіналі креслення подана дата – 16 лютого 1905 року, що цілком відповідає цитованому вище звіту Т.Таловського. На мою думку, згаданий малюнок був швидше за все проектом Т.Таловського, за яким, очевидно, була відреставрована замкова брама. Адже сам консерватор відмічав у 1905 році, що замкова брама потребує ремонту [10, s.2], а на малюнку представлена брама без пошкоджень [6, ark 1].

Незважаючи на чітку декларацію Грона, з приводу необхідності порятунку пам'ятки, проблема виділення субвенції на ремонт даху на вежі була непростюю. В лютому 1905 року появився донос на Самуеля Мосберга якогось Мотеля Фаліка з Чернелиці, про що відмічено в нотатках консерваторів:

Текст:

Pod. d. 11 lutego 1905.

Motel Falik z Czernelicy

z doniesieniem, iż Mosberg jako człowiek zamożny nie zasługuje na subwencję Koła (na pokrycie dachu baszty)

Odstapiono JW Panu Kons. Talowskiemu [*Спочатку написано “Dr. Czolowskiemu”* потім закреслено – М.А.]

Do aktów

We Lwowie d. 11/II. 1905

podpis (*підпис нечительний, ймовірно Т.Таловського.* – М.А.)

Wł. Koz. [4, ark.43].

Переклад:

Под. дн. 11 лютого 1905

Мотель Фалік із Чернелиці з донесенням, що Мосберг як багата людина не заслуговує на субвенцію Грона (на покриття даху вежі).

Віддано Пану ЯВПану Конс. Таловському [*Спочатку написано “Др. Чоловському”* потім закреслено. – М.А.]

До актів

У Львові д. 11/II. 1905

Підпис (*підпис нечительний, ймовірно Т.Таловського.* – М.А.)

Вл. Коз.

* Оригінал креслення: [6. – Ark. 1]; Фотокопія 1975 року: [7, ark. 1]. Оригінал креслення, незнаний дослідникам, виявлений в березні 2013 року доктором Віталієм Нагірним в Архіві Інституту Мистецтва Польської Академії Наук. Натомість фотокопія Ю. Ходини з 1975 року публікувалась єдиний раз, див.: [11, s. 132].

Арсеніч Магда. Пожежа Чернелицького замку на початку ХХ століття і спроби його відбудови...

На жаль, в архівних фондах не збереглося ані оригіналу доносу Мотеля Фаліка, ані офіційної відповіді Грона Консерваторів на нього. Можна однак стверджувати, що він був маловірогідним, оскільки в кінцевому результаті власник замку отримав, хоча і з річним запізненням, визначені 400 корон на відбудову даху на замковій вежі, про що свідчить розписка С.Мосберга, яка збереглася в документах Грона Консерваторів:

Текст:

L. 5. Pod 14 / I / 1906

Z urzędu w sprawie subwencji dla Mosberga w Czernelicy na pokrycie dachem bramy fortecznej w Czernelicy.

Subwencję 400 kor. przesłano przekazem pocztowym / receptis obok/

Exlibis do aktów.

We Lwowie d. 14 stycznia 1906 roku

Podpisy (підпис нечительний, ймовірно Т.Тальовського. – М.А.)

Wł. Koz [5, арк. 8]

Переклад:

L. 5. Під 14 / I / 1906

З адміністрації в справі субвенції для Мосберга в Чернелиці на покриття дахом фортечної вежі в Чернелиці.

Субвенцію 400 кор. Переслано поштовим переказом / рецепис збоку/

Копія до актів.

У Львові д. 14 січня 1906 року

Підписи (підпис нечительний, ймовірно Т.Тальовського. – М.А.)

Вл. Коз.

Дана інформація підтверджується також збереженою квитанцією на поштовий переказ Гроном Консерваторів визначеної суми для Самуеля Мосберга, яка приклеєна до цитованої вище записки [5, арк.8]*.

Postanweisung nr Przekaz	Betrag-Kwota-	[кругла печатка]
pocztowy nr	Квота	Lemberg 5
Переказ Почтовий ч. 497		Lwów 5

An	KK	Hr	15
do	Mosberg	400 –	I
до			06
			3

In
w Czernelica
v

Amerkun Beamter
g Urzędnik Gl.
Uwaga Урядник
Замітка

Цитований документ підтверджує отримання С. Мосбергом суми в розмірі 400 корон, призначеної на ремонт даху вежі. Фінансування здійснювалось із бюджету Грона Консерваторів і було признане незважаючи на згаданий вище донос М. Фаліка. На під-

* В даному випадку я не бачу необхідності в перекладі квитанції, оскільки згаданий документ був трьохмовний – німецькою, польською і українською мовами.

ставі інформації іншого, наведеного нижче джерела, можна припустити, що С.Мосберг розпочав ремонт замку власним коштом, а Гроно Консерваторів повернуло йому частину коштів вже після закінчення відбудови даху на вежі.

Після вдалого ремонту замкової вежі С.Мосберг зробив спробу отримати чергову фінансову допомогу на відбудову замку. Для цього він надіслав ще один лист до Гроно Консерваторів датований 14 березням 1906 року:

Текст:

Świetne c.k. Koło Konserwatorów!

Podpisany, właściciel zamku w Czernelicy, odrestaurowawszy bramę wjazdową w tejże warowni z przyjemnością spogląda na imponującą obecnie spuściznę wieków; z drugiej jednak strony ogarnia go smutek na myśl, że ościenny mur frontowy, mieszczący w sobie 2 piętra i przestronne pokoje, ulegając wpływowi przyrody, w jakie lat kilkanaście runie i udaremni wszelkie nakłady i starania jakie podpisany od lat kilku do zamku dokłada.

Mur ten od szeregu lat jest bez dachu, wskutek czego woda deszczowa i stopionego śniegu wyłobiwszy w stropie ostatnimi czasy mnóstwo szczelin, już na dobre do wnętrza pokoi ścieka: Ścianę zaś frontową tegoż muru ścieki wodne tak u fundamentu wypłukały, że zachodzi obawa, by ta ściana w lat kilka nie upadła.

Aby tedy uchronić tej pamiątki dawnej Polski, postanowił podpisany dołożyć wszelkich starań, by mur powyższy naprawić. Podpisany zamierza na powyższym murze wystawić dach, ścianę u fundamentu uszkodzoną podmurować sklepienia pokoi i ściany otynkować, w pokojach urządzić posadzki w ogóle kompletnie zrestaurować i utrwalić. By atoli mózdz w danym razie mieć jakiś użytek z tych odnowionych ubikacyj, musiałby podpisany w ścianie frontowej drzwi schodowe urządzić.

Wobec tego, że powyższa naprawa muru połączona jest kosztami zwyż 2000 koron, a podpisany nie jest bynajmniej w stanie przyczynić się do tej restauracji znaczną kwotą, czuje się przeto podpisany zniewolonym zwrócić się do Świetnego ck. Koła Konserwatorów z następującą prośbą:

Świetne ck. Koło Konserwatorów raczy łaskawie uwzględnić powyższe momenta i podpisanemu, celem urzeczywistnienia jego pragnień zasiłku w kwocie 2000 koron lub też – gdyby to nie było możliwe – pożyczki 2000 koron na dziesięć lat rocznych udzielić.

Czernelica, dnia 14 marca 1906.

Samuel Mosberg [5, арк. 63, 63 зв.].

Переклад:

Світле ц.к. Гроно Консерваторів!

Підписаний нижче, власник замку в Чернелиці, відреставрувавши в'їзду вежу в тій же фортеці з приємністю споглядає на вражаючу тепер спадщину віків; з іншого боку його охоплює смutek при думці, що сусідній передній мур, що містить в собі 2 поверхи і просторі кімнати, підлягаючи впливам природи, через якихось декілька років впаде і зробить даремними всі видатки і старання які підписаний докладає до замку протягом кількох років.

Цей мур протягом кількох років є без даху, внаслідок чого дощова і тала снігова вода виточили останніми часами багато щілин в стелі, вже сильно протікає всередину кімнат: передню стіну цього ж муру стікаючи води так виточили, що появляється побоювання, щоб ця стіна не впала через кілька років.

Щоб зберегти цю пам'ятку давньої Польщі, підписаний постановив докласти всіх старань, щоб направити згаданий мур. Підписаний має намір поставити дах на цьому мурі, пошкоджену біля фундаменту стіну підмурувати, sklepiння кімнат і стіни поштукатурити, в кімнатах зробити підлогу і взагалі повністю відреставрувати і зміцнити. Щоб в даному випадку можна було мати якусь користь з цих відновлених приміщень, підписаний був би змушений зробити сходові двері в передній стіні.

З огляду на те, що згадана направа муру в'яжеться із коштами більше як 2000 корон, а підписаний не є в стані дати на цю реставрацію принаймі більшу квоту, через це підписаний відчувається змушеним звернутись до Світлого ц. к. Грона Консерваторів із наступним проханням:

Світле ц.к. Гроно Консерваторів виявить ласкаве бажання взяти під увагу згадані вище моменти і надати підписаному, з метою реалізації його прагнень, допомогу в сумі 2 000 корон або теж – якщо б то було неможливе – позику 2 000 корон терміном на десять років.

Чернелиця, дня 14 березня 1906.

Самуель Мосберг.

Проаналізувавши докладніше наведений лист, можна з'ясувати декілька фактів. По-перше, в березні 1906 року, тобто два місяці після отримання власником замку субвенції від Грона, вежа замку вже була відреставрована і покрита дахом. Дозволю собі припустити, що С.Мосберг розпочав ремонт власним коштом ще перед отриманням фінансової допомоги від Грона, або ж ремонт було здійснено дуже швидко. Останнє, зважаючи на тогочасну будівельну технологію, видається малоімовірним. Тому вірогіднішим є припущення, що відновлення даху на вежі розпочалося ще перед отриманням фінансової підтримки зі сторони Грона. Також можна стверджувати, що в мурі, який знаходився між брамою і четвертим бастіоном, у той час ще були два поверхи з кімнатами. Однак вони перебували в дуже занедбаному стані. Як згадував господар замку: "Цей мур протягом кількох років є без даху". На підставі цих слів важко стверджувати відколи бракувало даху. Видається сумнівним, що це був наслідок пожежі, яка трапилася за два роки до цитованого листа С. Мосберга. Однак, не можна відкидати припущення, що власник міг свідомо використовувати такі епітети для досягнення своєї мети. Пригадаю, що О.Чоловський, у своїй праці "Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej", яка побачила світ за дванадцять років до описуваних подій, згадував, що вже тоді "Кімнатні приміщення з обох сторін від брами... знищені чи перетворені на стайні"[22, s. 13]. Що цікаво, О.Чоловський відзначає, що кімнати знаходилися з обох сторін від брами, чому однак суперечать усі відомі іконографічні джерела чи описи [12, ark.1].

Відповідь консерваторів на цей лист була негативною. Очевидно, причиною такого рішення був брак фінансів у Гроні. Нам відомо, що Гроно адресувало С.Мосбергу наступний лист з лаконічним змістом:

Текст:

Exp. Do Pana Samuela Mosbega w Czernelicy

W odpowiedzi na pismo [символ нечительний. – М.А.] d. 14 marca 1906 grono ck. konserwatorów Gal. wsch. oznajmia, że dla braku funduszków nie może przychylić się do prośby Pana o subwencyję na restauracyę frontowego muru zamkowego obok bramy wjazdowej w Czernelicy.

We Lwowie d. 6 kwietnia 1906

Podpis (підпис нечительний. – М.А.)

Wł. Koz. [5, арк.63]⁵

Переклад:

Копія. До Пана Самуеля Мосберга в Чернелиці

У відповідь на лист [символ нечительний – М.А.] д. 14 березня 1906 гроно ц.к. консерваторів Схід. Гал. інформує, що через брак коштів не може схилитись до прохання Пана про субвенцію на реставрацію переднього замкового муру біля в'їздної вежі в Чернелиці.

У Львові д. 6 квітня 1906

Підпис (підпис нечительний. – М.А.)

Вл. Коз.

⁵ Під тим номером в архівній справі знаходиться 3 аркуші, в даному випаку мова йде про останній аркуш.

На жаль, це останній із збережених в архівних фондах документів, які стосуються справи відбудови замку на початку ХХ століття. Після цього, аж до кінця Першої світової війни не маємо фактично жодних даних про стан історичної пам'ятки.

Підсумовуючи, треба відмітити, що вцілілі джерела не відображають усіх етапів і проблем, пов'язаних з діяльністю реставраторів і власника замку на початку ХХ століття. Попри це, зацитовані в даній статті документи, що знаходяться в Центральному Державному Історичному Архіві у Львові, дають цікаву інформацію, яка, в комплексі з збереженими фотографіями і опублікованими джерелами, може пролити нове світло на історію Чернелицького замку, а також допомогти у відтворенні його вигляду на межі ХІХ і ХХ століть.

1. Центральний Державний історичний архів у Львові (далі – ЦДІАЛ України), ф. 616, оп. 1, спр. 9. – 108 арк.
2. ЦДІАЛ України, ф. 616, оп. 1, спр. 16. – 92 арк.
3. ЦДІАЛ України, ф. 616, оп. 1, спр. 36. – 114 арк.
4. ЦДІАЛ України, ф. 616, оп. 1, спр. 42. – 92 арк.
5. ЦДІАЛ України, ф. 616, оп. 1, спр. 45. – 83 арк.
6. Archiwum Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk. – Sygnatura 5849. – 1 ark.
7. Archiwum Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk. – Sygnatura Negatyw nr 114218. – 1 ark.
8. Protokół posiedzenia Koła Konserwatorów z dnia 5 marca 1891 r. // Teka konserwatorska. Rocznik Koła C. K. Konserwatorów starożytnych pomników Galicji Wschodniej. 1892. – Lwów 1892. – S. 159.
9. Sprawozdanie Koła c.k. Konserwatorów i Korespondentów Galicji Wschodniej // Teka Konserwatorska. – Т. 3 : luty-lipiec 1904. – № 18–22. – 7 s.
10. Sprawozdanie Koła c.k. Konserwatorów i Korespondentów Galicji Wschodniej // Teka Konserwatorska. – Т. 3 : lipiec 1904 – marzec 1905. – № 22–30. – 9 s.
11. Zabytki województwa stanisławowskiego. Wykaz z lat 1920–1929 (opracowany przez pracowników lwowskiego okręgu konserwatorskiego) / red. nauk. R. Brykowski, G. Ruszczyk. – Warszawa: Ministerstwo Kultury i Sztuki, 1998. – 138 s.
12. Zbiory Ośrodka “Karta” w Warszawie. – Archiwum Fotografii. – Sygn. 004879. – 1 ark.
13. Антонюк Д. Сто п'ятдесят п'ять польських замків і резиденцій в Україні / Д. Антонюк. – Ч. 1. – К. : Грані-Т, 2011. – 188 с.
14. Вечерский В. Замки и крепости Украины / В. Вечерский. – К., 2005. – 151 с.
15. Вечерський В. Фортеці й замки України / В. Вечерський. – К., 2011. – 663 с.
16. Випасняк І. П. Чернелиця – містечко над Дністром (Короткий історичний нарис) / І. П. Випасняк, Я. М. Яценюк. – Чернівці: Технодрук, 2007. – 131 с.
17. Лесик О. В. Замки та монастирі України / О. В. Лесик. – Львів, 1993. – 172 с.
18. Нагірний В. Чернелицький замок / В. Нагірний // Матеріали ІІІ Прикарпатської історико-краєзнавчої наукової конференції. – Коломия, 1997. – С. 38–39.
19. Нельговский Ю. Каменные замки Западной Украины конца XVI – первой половины XVII в. / Ю. Нельговский, Е. Годованюк // Архитектурное наследство. – Вып. 34. – Москва, 1986. – С. 125–133.
20. Прибега Л. Замки та фортеці : альбом / Л. Прибега. – К. : Мистецтво, 2007. – 352 с.
21. Смеречанський Р. Горodenківщина стежками століть / Р. Смеречанський, О. Каглян, В. Никифорок. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – 140 с.
22. Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej / A. Czołowski. – Lwów : Nakładem autora, 1892. – 170 s.
23. Polak T. Zamki na Kresach. Białoruś, Litwa, Ukraina / T. Polak. – Warszawa: Pagina, 1997. – 223 s.

В статті представлені раніше не публікуємі архівні джерела, які стосуються пожеги в Чернелицькому замку в 1905 році, а також більш пізні спроби його відновлення. Ці документи зберігаються в Центральному Державному Історичному Архіві у Львові в фонді Товариства Грозда Консерваторів достопримечательностей древности Восточной Галичини. Текст документа приведений в оригіналі – польською мовою з збереженням правописання присущого йому XIX і ХХ століть. Також надано переклад українською мовою та додані коментарі.

Ключевые слова: Чернелицький замок, Чернелиця, пожега замка, Гроздь Консерваторів, Мосберг.

The not published archived sources which touch a fire in Chernelickomu of lock in 1905 year are presented in the article before, and also more late attempts of his renewal. This documents are kept in Central Record Historical Office in Lviv in the fund of Society of Cluster of Conservatives of sights of antiquity of East Galychyna. Texts of documents are resulted in an original – by Polish with the maintainance of spelling of

inherent fracture Ô²Ô and ÔÔ ages. Translating is also given into the Ukrainian language and comments are added.

Keywords: *Chernelickiy became drenched, Chernelicya, fire of lock, Cluster of Conservatives, Mosberg.*

УДК 94 (477)

ББК 63.3 (4 Укр) 52

Віталій Гайсенюк

БІЖЕНСТВО МОСКВОФІЛІВ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1915–1918 рр.)

У статті висвітлено проблему занепаду москвофільського руху на західноукраїнських землях у роки Першої світової війни. Автор звернув увагу на декілька аспектів цього процесу, а саме – біженство москвофілів та життя українських переселенців на території Російської імперії.

Ключові слова: *москвофіли, біженство, Руська Народна Рада, В. Дудикевич, Карпато-руський добровільний загін.*

Діяльність москвофільських лідерів та організацій під час кількох окупацій західноукраїнських земель російськими військами в роки Першої світової війни серед безлічі напрямів вивчення москвофільського руху є доволі дослідженою темою в українській та зарубіжній історіографії (за винятком періоду російського панування у 1916–1917 рр.). Водночас, поразка цього руху на українських землях та його біженство на територію Росії не мають такої популярності серед наукових запитів дослідників. Це, а також необхідність проведення паралелей між тогочасними і сучасними нам реаліями та спроба обґрунтування теорії про поступовий крах антинаціональних ідеологій в українській суспільно-політичній думці й зумовили актуальність обраного нами дослідження.

Звертаючись до історіографії та джерел, можемо констатувати, що питання перебування москвофілів на території Російської імперії доволі ґрунтовно було висвітлено у тогочасній українській пресі [3; 16; 24], зокрема, у серії статей З. Кузели “Галицькі “емігранти” в Росії” у “Віснику Союзу визволення України” [4–14], а також у мемуарах І.Осипова [18]. Втеча москвофільських діячів разом з відступаючими російськими військами у 1915 р., а також біженство, спричинене застосованою з боку росіян тактикою “випаленої землі”, побіжно описані у працях українських та російських дослідників І.Місюри [15], І.Орлевич [17], з одного боку, та О. Бахтуріної [1] і Н. Пашаєвої [19], – з іншого. Сам факт біженства москвофілів на основі документального матеріалу та авторських теоретичних узагальнень, зокрема, розкритий у монографії Л. Жванко [2].

Біженство із західноукраїнських земель в роки Першої світової війни було спричинене різними факторами: по-перше, воєнними діями російської армії та політикою російської окупаційної адміністрації, по-друге, страхом перед австрійськими розправами серед москвофілів та їх “аудиторії”, галицької проросійської людності. Ми спробуємо дослідити другий тип біженства, так як він був безпосередньо пов’язаний з аспектом російсько-москвофільських взаємо-відносин.

З відступом російських військ, боячись репресій з боку австрійської влади, багато москвофілів покинуло Галичину (бл. 100 тисяч) [1, с.187]. А за словами Р. Мировича, у Росії біженцями стали 200 тис. галицьких москвофілів [19, с.158]. Точного підрахунку біженців з Галичини ніхто не вів, однак є фрагментарні дані. Так, газета “Утро России” 18 червня 1915 р. повідомляла, що кількість біженців “свідчить про те, що кожні півгодини зі Львова відходив потяг, що віз їх до Росії” [1, с.187]. За даними Міністерства внутрішніх справ, тільки у Києві у кінці серпня 1915 р. перебувало 12 тис. біженців з Галичини [1, с.188]. Як відзначали газети, “жили вони у вкрай антисанітарних умовах; спали на підлозі і на землі, харчувалися випадково і огидно та були позбавлені мінімальної медичної допомоги” [1, с.196]. Газета “Свобода” писала: “Москвофільство між утіка-

чами, певно, зникає безповоротно, і кожен з них, котрий там на місці покуштував московських “гараздів”, залишиться до смерті найбільшим ворогом Росії” [3, с.7].

Причини біженства русофільського населення яскраво описав у своїх мемуарах москвофіл І.Осипов: “Галергофська в’язниця, у якій загинули вже сотні галичан, погроми, вчинені австрійською владою... проти беззахисних “русофілів”, варварства і звірства офіцерів і солдат, – все це сповнювало жахом руське населення перед австрійськими і німецькими військами, які поверталися до Галичини. Тому воно, рятуючи життя, цілими масами подалося за росіянами, що відступали, щоб шукати прихистку у близькій йому Росії” [18, с.10]. Причому, значна частина біженців сподівалася на те, що незабаром повернеться додому [1, с.197].

Москвофільські газети рясніли закликами покидати Галичину, тому що австрійська влада, за їх словами, буде страчувати населення та спалювати села, де перебували російські солдати. Газету “Голос народу” з подібними заявами тисячами безкоштовно роздавали серед селян [3, с.7]. Піддавалися на цей обман переважно селяни з традиційно москвофільських повітів, а з інших місцевостей російська армія зганяла людей силоміць. Тому, найбільше біженців було з русофільських сіл таких повітів: Сяноччини (1500 москвофільських родин), Дрогобиччини (виїхало майже все село Лішня), Лемківщини, Калущини (мешканці москвофільських сіл під проводом священника Сойки), з Львівського повіту виїхало понад 118 родин [15, с.151]. Значну частину біженців склали парафіяни з новоутворених православних приходів. Зокрема, в Яворівському повіті Львівської губернії це стало причиною поголового виїзду мешканців сіл Новий Язів і Цетуля. Загальну цифру біженців-українців газета “Свобода” встановлювала у розмірі 300 тис. осіб [3, с.7]. 9 травня 1915 р. до Києва приїхало 800 осіб – інтелігентів та учнів п’яти бурс і пансіонів для молоді, 10 травня прибуло 1,8 тис. селян, 225 інтелігентів та 300 дітей, а також “Товариство російських жінок у Львові”, члени “Товариства ім. Качковського”. 15 травня до Києва прибув С. Бендасюк, у червні – В.Дудикевич, Й.Цьорох [7, с.8]. Перенесли до Києва навіть “Прикарпатську Русь”, яка почала знову виходити з 15 липня 1915 р. під редакторством Ю.Яворського. Однак, вже 8 вересня газета була закрита – офіційно через відсутність передплатників (які евакуювалися до Ростова-на-Дону), а фактично – через вороже ставлення київської громадськості до галицьких біженців-москвофілів [23, с.14].

Перша хвиля переселення відбувалася більш-менш організовано. Російським цивільним властям допомагали москвофіли. Але зовсім по-іншому було проведено другу хвилю виселення, яка припала на початок червня 1915 р. Тепер людей вивозили примусово, особливо чоловіків, для того, щоб вони не могли бути мобілізованими до австрійської армії. Росія не була підготовлена до прийому такої кількості біженців. Через погану організацію евакуація перетворилася в хаотичну втечу. В дорозі люди гинули від антисанітарії, нестачі води і їжі [3, с.7]. “Події, що розгорнулися у середині 1915 року, показали слабкі сторони російського державного організму та сколихнули віру в Росію серед російських галичан”, – писав у мемуарах І.Осипов [18, с.4].

Під час відступу російської армії на галицьких утікачів-москвофілів чекала важка доля. Навіть російські часописи називали їх нерідко “зрадниками”. “Зневажливе ставлення значної частини російської громадськості і преси до галичан довелося їм відчувати на самому початку їх перебування в Росії”, – відзначав І.Осипов [18, с.13].

Москвофільські ж часописи вели постійні рубрики “Галичани-біженці”, що зі стрічок розросталися до об’єму цілих шпальт [4, с.17].

Руська народна рада (далі – РНР) перебралася спочатку до Києва, а на початку вересня 1915 р. – до Ростова-на-Дону, адже, як писала газета “Прикарпатська Русь”, “цілий Київ став проти біженців-галичан” [11, с.11]. “Більшість галичан охоче погодилися на переїзд до Ростова-на-Дону, де вони сподівалися знайти серед корінного російського населення Донської області гостинніший прийом, ніж у космополітичному Києві”, –

писав у мемуарах І.Осипов [18, с.13]. На пароплавах Дніпровського товариства до нового пункту призначення вирушили тисячі москвофілів. У Києві все-таки залишилася 1 тис. з них. Частина москвофілів перебралася до Харківської губернії, багато залишилося в Волинській, деякі роз'їхалися по містах Росії [18, с.13]. Влітку-восени 1915 р. тільки в Курську губернію владою було відправлено 40 тис. галичан [1, с.242]. У Ростові-на-Дону перебувало 6 тис. москвофілів (інтелігенції, не враховуючи селян), а за даними газети “Свобода” – 8 тис. [16, с.2]. Ростовські галичани були приємно здивовані цінами на житло, продукти харчування, ставленням мешканців міста. За словами москвофіла І.Осипова, “пахло там більше Руссю, аніж у Києві” [18, с.16].

Очолив тепер вже ростовських москвофілів все той же В. Дудикевич [19, с.155]. 1915–1916 роки пройшли для москвофілів спокійно. Представники РНР – В.Дудикевич, Л.Алексевич, Г.Малець – намагались домогтися для біженців з Галичини у російській владі права навчатися у вищих навчальних закладах і права на працевлаштування в Росії. “Моє головне завдання полягає в тому, – запевняв В.Дудикевич, – аби дати змогу втомленій молоді вчитися” [16, с.2]. Вони обговорювали це з керуючим Міністерством внутрішніх справ князем М. Щербатовим, який пообіцяв виконати їхнє прохання, але за умови, що РНР ручатиметься за їхню благонадійність, оскільки російська влада боялася проникнення на її територію австрійських шпигунів. РНР видала своїм землякам свідоцтво про благонадійність. До кінця літа 1915 р. біженці з Галичини отримали рівні права поряд із біженцями з Царства Польського і північно-західних губерній. Уряд взяв на себе зобов'язання забезпечити їх житлом, продовольством та одягом. 28 червня 1915 р. Міністерство внутрішніх справ виділило на потреби “карпато-руських” біженців 300 тис. рублів і 160 тис. із Комітету Великої княгині Тетяни Миколаївни.

“Були там москвофільські інтелігенти зі змученим обличчям і байдужим втомленим зором – в нереальному лахмітті, хоч не один з них закінчив у Галичині високі школи, мав добру посаду і значну пенсію”, – писала газета “Свобода” [3, с.7]. РНР надавала галицьким біженцям допомогу – до речі, поділивши їх на класи. До першого класу потрапили ті, кого “народна рада” визнала громадськими діячами або постраждалими за ідею, до другого – біженці з проросійськими поглядами, які, однак, не були “громадськими діячами”. Ще два нижчі класи обійняли усіх інших, посортованих за станами [16, с.2]. Члени “народної ради” отримували особливу допомогу. Натомість, більшість біженців існувала тільки за рахунок своїх мізерних пайків. Газета “Свобода” писала: “Гроші [селянам] у квоті 20 копійок на душу видаються украй неправильно. І так доводиться ходити тижнями до “контори”, поки не одержать своє. Та й одержують... тільки найхоробріші” [16, с.3]. Така система розподілу допомоги біженцям спричинила невдовзі виокремлення опозиції, яка висловила свій протест з приводу різних питань, що стосувалися діяльності “народної ради”. Однак, остання не пішла назустріч протестувальникам.

РНР у Ростові-на-Дону особливо дбала про освіту і виховання молоді, для якої створювалися пансіони та притулки. Кількасот учнів відвідували спеціально створену за особисті кошти імператора Миколи II гімназію для галицьких біженців [19, с.155]. Для тих, хто закінчив середні школи в Австро-Угорщині, створювалися спеціальні курси російської мови, історії та географії Росії [18, с.17].

Коли справа доходила до працевлаштування галицьких москвофілів у російських державних та громадських закладах, перед біженцями поставали перепони чисто формального характеру – колишнє австрійське підданство та погане знання російської мови. Тому, галицькі та буковинські москвофіли, які з державної точки зору вважалися благонадійними, насправді не могли користуватися правами російських громадян. Тільки небагато з них влаштувалося на службу в громадських закладах (міських управах, комітетах) або на приватних підприємствах (банках, заводах та ін.).

Лютнева революція 1917 р., за словами Н.Пашаєвої, “не дала нічого хорошого галицько-російському рухові” [19, с.157]. Росія часів Тимчасового уряду відреклася від

москвофілів як союзників у реалізації своїх внутрішньо- і зовнішньополітичних планів. Опинившись у політичному вакуумі, москвофіли були приречені у кращому разі перебувати на узбіччі соціально-політичних процесів.

У резолюції зборів біженців-галичан у Ростові-на-Дону (до 3 тис. делегатів) було вирішено “радісно вітати встановлення у Росії народовладдя і свободу національного самовизначення”, просити “Тимчасовий уряд, Раду робітничих і солдатських депутатів визволити Прикарпатську Русь (Галичину, Буковину і Угорську Русь) від австрійського абсолютного гніту і приєднати до великоросійської демократичної республіки... найрішучішим чином протестувати проти загарбницьких прагнень і дій українців... щодо інакродумних уродженців Прикарпатської Русі, до російських галичан, буковинців і угрорусів, до їх національних і культурних закладів” [22, с.100]. Пізніше у телеграмі керівництва РНР, відправленій до Петрограду на ім'я російської влади, повідомлялося, що ростовський комісар Тимчасового уряду Зеелер 29 березня 1917 р. без усіякого попереднього допиту “усунув обрану галичанами в лютому 1914 р. РНР від усіякої діяльності”. РНР просила скасувати заходи ростовського комісара і запевняла у своїй лояльності до ТУ і нового ладу.

18 травня 1917 р. зібрання москвофільських біженців з Галичини, Буковини та Закарпаття в Петрограді передало керівництву Росії резолюцію, в якій ішлося про те, що, обговоривши Декларацію ТУ і відозву до народів усього світу робітничих і селянських депутатів “у зв'язку з долею Прикарпатської Русі”, вони висловилися за те, щоб “бачити Галичину, Буковину та Угорську Русь з'єднаними з великою Російською демократичною республікою”, що стане лише “актом відновлення російським революційним народом справедливості і обов'язку щодо малоруської народності” [22, с.101]. Однак, в результаті провалу російського наступу на фронті і втрати Галичини Росія вже не могла провадити активну політику щодо цього регіону. У зв'язку з цим москвофіли у телеграмі до Петрограду (вересень 1917 р.) попрохали “внести до інструкції делегатам ТУ на Паризьку союзницьку конференцію право на самовизначення 5-мільйонного карпато-руського населення Австро-Угорщини”. Подібне прохання містилося також і у телеграмі міністру іноземних справ від москвофільської колонії у Петрограді від 23 жовтня 1917 р. [22, с.101].

Газета “Приазовський край” звинувачувала В.Дудикевича у привласненні “москвофільських” грошей. Російська влада констатувала, що діяльність РНР у Ростові-на-Дону була безконтрольною. Звинувачення лунали на адресу як русофілів, так і українофілів – про те, що в газетній кампанії винні галичани, які через політичні інтриги між собою “винесли сміття з хати”, не врахувавши, що вони не вдома [1, с.198].

Конфлікт із українофілами став поштовхом до того, що РНР організувала засідання з 6 по 19 червня 1917 р. представників евакуйованих з Галичини національно-культурних і політичних закладів, суспільних діячів – представників “карпаторуських” колоній і організацій, які утворилися в Росії, з метою обговорення становища Росії і Прикарпатської Русі. У Липневій резолюції засідання москвофіли:

- наголошували на національній єдності і культурній спільності Прикарпатської Русі з усім іншим “русским миром”;
- визнавали загрозу більшовизму як для Росії, так і для Прикарпатської Русі;
- висловлювали сподівання, що російський уряд оголосить однією з цілей війни визволення Прикарпатської Русі та об'єднання з Росією;
- рішуче протестували проти назви “Україна”, а для окреслення території “південно-руського племені” пропонували назву “Малорусь”;
- у майбутньому адміністративному устрої Росії висловлювали сподівання на автономію. Автономними одиницями мали стати, крім Галичини і Холмщини, Волинь, Поділля, Буковина з прилягаючою однорідною частиною Бессарабської губернії і

Угорська Русь. Назву “Україна” пропонувалося дати області, до якої мало входити Придніпров’я, тобто Київська, Чернігівська і Полтавська губернії;

- засуджували претензії поляків на “руські” землі – Західну і Південну Русь, Білу і Червону Русь, Галичину і Холмщину, висловлені у декларації Державної ради у Варшаві і сеймових депутатів в Австрії від 24 березня 1917 р.;

- протестували проти того, що Тимчасовий уряд визнав Українську Центральну Раду;

- проголошували демократичні свободи – свободу совісті і віровизнання, право православних і греко-католиків, до яких більшість належить у Прикарпатті, вільно влаштувати своє церковне життя, вживати “руську” мову і відкривати “руські” школи усіх рівнів, свободу національного самовизначення національним меншинам, землю – селянам;

- вирішили організувати для боротьби з більшовизмом “Карпато-руський добровільний загін” і закликали галичан вступати до його лав. З цією метою РНР вирішила налагодити взаємини з “російсько-американськими” національними і воєнними організаціями і залучити “руських” добровольців з Америки до участі в “Карпато-руському добровільному загоні”, який організовувався в Росії.

- взяли на себе опіку над військовополоненими “карпато-руськими”, (рішеннями від липня 1916 і березня 1917 р.) та організацію їх повернення на батьківщину, оскільки уряди Росії не прийняли відповідних ухвал [17].

РНР запрошувала земляків, як присутніх в Росії, так і тих, що залишилися на батьківщині, до співпраці, закликала селян зорганізуватися в “Карпато-руський селянський союз” і приєднатися до Всеросійського селянського союзу; закликала опікунські структури дбати, щоб молодь мала нагоду вчитися; “карпаторуським” абітурієнтам радила обирати технічні, комерційні, педагогічні та інші вищі навчальні заклади; молоді, що навчалася в Ростові, за можливості переходити для продовження навчання в університети Москви й Києва та інші центри культурного життя “руського” народу. Для фінансового змінення РНР було прийнято рішення про відновлення Народного фонду, на який мали вносити пожертви земляки з Прикарпатської Русі, Росії та Америки.

Формування “Карпато-руського добровільного загону” взяв на себе Г.Малець разом з Л.Алексєвичем – обидва товариші голови РНР Прикарпатської Русі. Вони уклали угоду з генералом Алексєєвим на таких умовах:

- РНР має право обрати собі командира для загону;
- офіцери-галичани зберігають за собою чини, які вони мали в австрійській армії;
- “Добровільна армія”, а потім “російський” уряд буде підтримувати РНР у її намірах;

- вільнонайманих військових будуть приймати у військові училища на правах російських підданих;

- загін буде підпорядковуватися командуванню “Добровільної армії” і статутам, які зобов’язували російську армію до революції [17].

21 січня 1918 р. було видано звернення до земляків із закликом записуватися в загін. Г.Малець записався першим. Загін складався лише з галичан-біженців, які перебували в Ростові, і налічував 41 особу. Було обрано комітет, який мав відповідати за тих, хто вступив до загону, і відати його справами. Головою обрали Г.Мальця, його помічником – В.Колдру, а секретарем – В.Ваврика. Загін воював пізніше під командуванням Денікіна, а потім Врангеля. Після того, як діяльність РНР Прикарпатської Русі в Ростові-на-Дону внаслідок революції припинилася, “галицко-руський” загін захищав справи Карпатської Русі за посередництвом свого представника Г.Мальця.

Після жовтневої революції 1917 р. в умовах розгрому москвофільських організацій у Галичині та їх розпуску в Росії український рух торжествував. Москвофіли розглядалися російськими революціонерами як союзники російських консервативних сил,

державно-політичним лозунгом яких було самодержавство, православ'я і єдність великорусів, малорусів та білорусів. Галицьке українофільство, тісно пов'язане з ідеями радикальних соціальних перетворень, виявилось для більшовицького керівництва більш доречним, аніж консервативні національно-культурні ідеї загальноруської єдності.

У період національно-визвольних змагань 1918 р. русофіли знову розгорнули свою діяльність в Галичині. Представники РНР висловлювали обурення через те, що їх не запросили на засідання “Української Конституанти” (Установчі збори у Львові 19 жовтня 1918 р.), яка проголосила автономію краю в межах Австро-Угорської монархії. Москвофіли були невдоволені тим, що українофіли проігнорували їхню політичну силу і 1 листопада 1918 р., проголошуючи ЗУНР. У відповідь 17 листопада 1918 р. вони скликали зібрання мужів довір'я РНО в Сяноку під головуванням Д.Маркова і у Львові під головуванням В.Куриловича. На ньому було прийнято меморандум до держав Антанти з вимогою приєднання “Руської Галичини” до Росії.

Таким чином, можемо констатувати, що москвофільський рух у роки Першої світової війни зазнав корінного перелому та пішов на спад вже після закінчення періоду першої окупації західноукраїнських земель російськими військами у 1914–1915 рр. Про це свідчила масова втеча москвофільських діячів та організацій на територію Російської імперії, а також біженство тих людей з простолюду, які все ще вірили у свої “російські” корені. Однак, ставлення російської влади до нібито “єдинокровних” братів з колишньої Під'яремної Русі виявилось не таким райдушним, як того очікували москвофіли, та призвело до масового розчарування галицьких переселенців у своїх колишніх поглядах.

1. Бахтурина А. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны [Електронний ресурс у форматі pdf] / Серия “Первая монография” под ред. Г.А. Бордюгова. – М. : “АИРО-XX”, 2000. – 264 с. – Режим доступу : <http://ftp2.mnib.org.ua/mnib183-Bahturina-PolitRosImpWWostGalMirWojnu.djvu>.
2. Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918) : монографія [Електронний ресурс у форматі pdf] / Л.М. Жванко; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х.: ХНАМГ, 2010. – 360 с. – Режим доступу : www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/idvu/2008_18/23.pdf.
3. З недолі галицьких збігців у Росії [Текст] // Свобода. – 1915. – Ч. 33. – С. 7.
4. Кузеля З. Галицькі “емігранти” в Росії. Ч. 1 [Текст] / З. Кузеля // Вістник Союзу визволення України. – 1915. – Ч. 29–30. – С. 15–17.
5. Кузеля З. Галицькі “емігранти” в Росії. Ч. 2 [Текст] / З. Кузеля // Вістник Союзу визволення України. – 1915. – Ч. 33–34. – С. 7–9.
6. Кузеля З. Галицькі “емігранти” в Росії. Ч. 3 [Текст] / З. Кузеля // Вістник Союзу визволення України. – 1915. – Ч. 35–36. – С. 7–9.
7. Кузеля З. Галицькі “емігранти” в Росії. Ч. 4 [Текст] / З. Кузеля // Вістник Союзу визволення України. – 1915. – Ч. 37–38. – С. 6–8.
8. Кузеля З. Галицькі “емігранти” в Росії. Ч. 5 [Текст] / З. Кузеля // Вістник Союзу визволення України. – 1915. – Ч. 39–40. – С. 10–11.
9. Кузеля З. Галицькі “емігранти” в Росії. Ч. 6 [Текст] / З. Кузеля // Вістник Союзу визволення України. – 1915. – Ч. 41–41. – С. 8–10.
10. Кузеля З. Галицькі “емігранти” в Росії. Ч. 7 [Текст] / З. Кузеля // Вістник Союзу визволення України. – 1915. – Ч. 43–44. – С. 12–13.
11. Кузеля З. Галицькі “емігранти” в Росії. Ч. 8 [Текст] / З. Кузеля // Вістник Союзу визволення України. – 1915. – Ч. 45–46. – С. 9–11.
12. Кузеля З. Галицькі “емігранти” в Росії. Ч. 9 [Текст] / З. Кузеля // Вістник Союзу визволення України. – 1915. – Ч. 47–48. – С. 10–12.
13. Кузеля З. Галицькі “емігранти” в Росії. Ч. 10 [Текст] / З. Кузеля // Вістник Союзу визволення України. – 1915. – Ч. 49–50. – С. 14–15.
14. Кузеля З. Галицькі “емігранти” в Росії. Ч. 11 [Текст] / З. Кузеля // Вістник Союзу визволення України. – 1915. – Ч. 51–52. – С. 9–12.
15. Місюра І. Політика російського окупаційного режиму на західноукраїнських землях у 1914–1915 рр. [Текст] / І.Місюра // Галичина: науковий і культурно-просвітній красназавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2001. – № 7. – С. 149–153.
16. Нужда серед москвофільських збігців в Росії [Текст] // Свобода. – 1915. – Ч. 37. – С. 2.

17. Орлевич І. Галицьке русофільство під час Першої світової війни [Електронний ресурс у форматі pdf]. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vlca_Gum/2011_10/24.pdf.
18. Осипов І. На проломе. Очерки 1914–1922 гг. [Текст] / І. Осипов. – Перемишль ; Нью-Йорк : Современная библиотека, 1922. – 77 с.
19. Пашаева Н. Очерки истории русского движения в Галичине XIX – XX вв. [Текст] / Н. Пашаева. – М., 2001. – С. 150
20. Плач за москвофілами [Текст] // Новий Час. – 1935. – 4 квітня. – Ч. 185. – С. 2.
21. Послідні хвилі московського панованя у Львові : [Текст] // Свобода. – 1915. – Ч. 22. – С. 3.
22. Савченко В. Восточная Галиция в 1916–1920 годах (этнополитическая ситуация в крае) [Текст] / В. Савченко // Отечественная история. – 2004. – № 2. – С. 96–113.
23. Смерть “Прикарпатской Руси” [Текст] // Вістник Союзу визволення України. – 1915. – Ч. 39–40. – С. 14.
24. Справа повороту галицьких виселенців [Текст] // Вістник Союзу визволення України. – 1917. – Ч. 152. – С. 3.

В статтє освещено проблему упадка москвофильского движения на западноукраинских землях в годы Первой мировой войны. Автор обратил внимание на несколько аспектов этого процесса, а именно – беженство москвофилов и жизнь украинских переселенцев на территории Российской империи.

Ключевые слова: москвофилы, беженство, Русская Народная Рада, В. Дудикевич, Карпато-русский добровольческий отряд.

The article deals with the problem of decline Russophile Movement in Western Ukraine during World War I. The author paid attention to several aspects of this process – namely refugee status Muscophiles and Ukrainian immigrants living in the Russian Empire.

Keywords: Moscovphils, refugee status, Russian People’s Council, V. Dudykevych, Carpatho-Ruthenian voluntary detachment.

**УДК (477) “1917”
ББК 63.3**

Богдан Морикіт

АРТИКУЛЯЦІЯ ЛОБІСТСЬКИХ ІНТЕРЕСІВ НАСЕЛЕННЯ У ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ УРЯДУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (березень 1917 – квітень 1918 рр.).

У статті висвітлюється артикуляція лобістських інтересів населення у період діяльності Центральної Ради, вплив цього процесу на ухвалення політичних рішень урядом і врахування інтересів громадськості у встановленні політичного режиму Центральної Ради.

Ключові слова: Українська Центральна Рада, артикуляція лобістських інтересів населення, громадські інтереси, зацікавлені групи, верстви населення.

Проблему діяльності Центральної Ради, як органу, що виконав роль консолідатора громадських інтересів, потрібно розглядати, як процес інтенсивний з характеристиками революційного піднесення та подальшого врахування громадських інтересів у формуванні політичних рішень та платформ. У дослідженні ми звернули увагу на артикуляцію інтересів суспільних верств і його відображення у політиці уряду Центральної Ради. Вивчення громадських інтересів – це передусім визначення причини накопичення критичної маси вимог та фіксування часу їх висловлювання. Для періоду діяльності уряду Центральної Ради притаманні ознаки участі широких верств населення у суспільних процесах. Саме вимоги низів сприяли консолідації політичної волі у центрі, що і спричинило початок відродження Української держави.

Проблема артикуляції інтересів в період Центральної Ради є не дослідженою проблемою. Однак в історіографію дослідження зробили певний внесок такі вчені: Г.Басара-Тилішак у своїй роботі визначив роль провінційної громадськості у національній революції 1917 року [1]. А.Гриценко звернула увагу на робітничий рух періоду початку революції [2]. Важливим є дослідження В.Скальського, присвячене селянському

питанню у 1917 році [7]. В.Солдатенко здійснив масштабний аналіз соціально- економічних причин подій 1917 року [8]. В.Верстюк у своєму дослідженні акцентував увагу на феномені Центральної Ради, як продовженні української державотворчої традиції. Історії робітничої політики українського уряду Центральної Ради впродовж 1917–1918 рр. присвячено праці О. Реєнта.

Мета статті – дослідити процеси артикуляції лобістських інтересів населення у період Центральної Ради і їх модифікацію у політичні вимоги та доктрини.

Проблема дослідження артикуляції громадських інтересів актуалізується через потребу у вивченні зв'язків активності суспільних верств та якості політичних рішень, які приймалися урядом Центральної Ради. Джерельну базу дослідження склали архівні документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, нормативно-правові акти та політичні документи Центральної Ради.

Нагромадження та висловлювання інтересів населення на початку ХХ ст. зумовлене рядом економічних та культурних причин. Перша світова війна спричинила ряд кризових явищ, які призвели до формування нагромадження лобістських інтересів, що не враховувалися центральною владою. Причини формування широкого кола інтересів суспільних верств зумовлено кризовими явищами в економіці та гуманітарній сфері, зокрема:

- мобілізацією половини працездатного чоловічого населення, що зумовило зменшення продуктивних сил в економіці України;
- різким падінням промислового виробництва. Упродовж 1914–1916 рр. в Україні припинили роботу більше 1400 підприємств та 26 доменних печей ;
- активізацією кризових явищ в сільському господарстві (посівні площі в Україні зменшились у 1916 р. на 1,9 млн. десятин, а валовий збір зерна впав на 200 млн. пудів (на 27%) порівняно з 1913 р.) [7, с.30, 40].

Унаслідок кризових явищ у період I світової війни в Україні посилились інфляційні процеси. На початок 1917 р. середній рівень цін на продукти у промислових районах України, порівняно з 1913 р., зріс на 113–130%.

Основними методами вияву громадських інтересів стали страйки. У 1915–1916 рр. в Україні відбулося 520 страйків, в яких взяло участь 230 тис. робітників. У 1916 кількість страйків зросла до 218, а страйкарів — до 193 тис. [2, с.40]. Вище названі тенденції стали причиною формування цілої низки зацікавлених груп , які формували власне бачення розвитку держави та економіки.

Англш-російський політичний словник дає таку характеристику громадського інтересу: “Спільний інтерес індивідів, як членів громади, який залежить від потенційних вигащів і втрат” [6, с.54]. Професор Ворикського Університету Він Грант пов’язує артикуляцію громадських інтересів з діяльністю зацікавлених груп, які у своїй діяльності пропонують альтернативи державній політиці [6, с.84].

У нашому дослідженні буде зроблена спроба аналізу формування громадських ініціатив та інтересів, їх вплив на політику Центральної Ради. Спробою вияву громадського інтересу стала самоорганізація населення у Ради робітничих депутатів, у період з 2 по 9 березня відповідні ради були створені в великих містах і містечках. Дослідник Української національної революції В. Солдатенко зазначає: “У початковий революційний період відбулась переорієнтація владних інституцій, особливо у провінційних містах і містечках” [8, с.74]. Найбільше рад було створено у промислових районах Донбасу, що характеризувало цей процес як виявлення інтересів робітництва.

У цьому контексті варто зазначити, що процес усвідомлення і артикуляції громадських інтересів видозмінився у політичні вимоги і платформи. Варто зазначити, що саме на периферії можна було прослідкувати найбільш яскраві вияви громадської активності, які можна класифікувати за наступними напрямками:

- культурно-просвітницька активність. Найактивнішим об'єднувачем культурних громадських ініціатив на початку Національної революції стало Товариство "Просвіта". Його активна діяльність на місцях була спрямована на просвітницьку діяльність та боротьбу з кризою ідентичності українців. Яскравою характеристикою діяльності товариства став I Всеукраїнський з'їзд "Просвіт", на якому було окреслено проблеми у діяльності організації (нестача інтелігенції для праці, брак лекторів, відсутність належних коштів, значна потреба в літературі);

- професійна громадська активність на українській території набула рис всеохоплюючого масового руху. Так в інформації "Вістника товариства "Просвіта" у Катеринославі" повідомлялося, що на український педагогічний з'їзд 5–6 квітня прибули представники майже усіх міст України, а разом більше 500 педагогів [12, с.35];

- артикуляція лобістських інтересів відбувалася саме з низових організацій: значення для розвитку українського руху мав Всеукраїнський національний конгрес, який відбувся 6–8 квітня 1917 року у Києві. Вибори представників на цей форум проводились на зібраннях українських громад та просвітянських товариств у багатьох містах [1, с.64].

Після люневих подій в м. Петрограді, київські громадські кола постали перед дилемою самоідентифікації. Уже 3 березня відбулися збори представників українських організацій. Зборам була запропонована ідея створення організації спеціально для координування українського руху [8, с.68].

На нашу думку виникнення Центральної ради стало результатом артикуляції громадських лобістських інтересів, які виникли на периферії і на своїй початковій стадії носили культурницько-просвітницький характер, а пізніше трансформувалися у політичні доктрини.

Перші кроки громадсько-політичних активістів в м. Києві були спрямовані на визначення ролі і місця громадського сектору у процесі встановлення нової влади. Перша відозва Центральної Ради від 9 березня 1917 року зверталась до жителів із проханням: "Додержуйте спокій, беріться до роботи, до гуртування у політичні організації" [12, с.67]. Часопис "Вісти Центральної Ради" від 19 березня 1917 року публікує тимчасовий склад Центральної Ради, який складався з представників українських громадських організацій культурного, економічного та професійного спрямування.

Офіційні документи періоду становлення Центральної Ради показали, що її діяльність була спрямована на задоволення інтересів різноманітних політичних партій та громадських структур, передусім через входження їх у керівні органи державного управління. Так, на засіданні 1 сесії Центральної Ради визначено представництво громадських організацій у структурі Центральної Ради, зокрема визначено поняття: "представництва економічних та професійних організацій" [12, с.75]. У протоколах засідань № 54–57 Центральної Ради від 25 червня 1917 року окреслено коло представництва громадського сектору у роботі Центральної Ради, зокрема виділено пропорційне представництво наступним організаціям: "Фінансовим і економічним, союзу залізничників, культурним установам та іншим" [12, с.84].

У своїх спогадах М.Грушевський бачить певну слабкість початкового представництва громадських організацій, зокрема він зазначає: "Центральна Рада на початковому етапі була сформована лишень з представників київських організацій" [3, с.146].

Завершення процесу формування Центральної Ради супроводжувалось всеукраїнськими процесами легітимізації через підтримання зв'язку з низовим громадським рухом, який проявлявся у національних з'їздах. Першим таким громадським зібранням став Національний конгрес, який був скликаний 6–8 квітня 1917 р. з метою розширення соціальної бази нової київської влади. Представництво на з'їзді становило 1000 осіб, що репрезентувало майже увесь громадський сектор, політичні партії та національні меншини. Ініційований владою з'їзд затвердив програмові засади Цент-

ральної Ради, зокрема: широка національно - територіальна автономія України та інших регіонів країни у складі федеративної демократичної Російської республіки; забезпечення економічних, політичних, культурних та інших прав національних прав національних меншин, що проживали на Україні; негайна організація з представників усіх національних та соціальних груп населення місцевих органів влади; допуск представників України до участі в майбутніх мирних переговорах з країнами Четверного союзу; встановлення прав національної меншості для українців, що проживали в інших губерніях Росії.

Більш незалежним від побажань керівництва Центральної Ради став I і II Всеукраїнські військові з'їзди. Як зазначав Олександр Удовиченко генерал армії УНР, віцепрезидент уряду УНР в екзилі: "I-й військовий з'їзд відбувся в травні 1917 року в присутності 700 делегатів, що репрезентували майже 1 000 000 українських вояків, а II військовий з'їзд, відбувся в присутності 2308 делегатів, що прибули з різних відтинків довжелезного російського фронту, навіть з фронту турецького, та які репрезентували до 4 000 000 українських вояків" [11, с.34].

Делегати військового з'їзду артикулювали свої вимоги через комплекс практичних декларацій – частина з яких була втілена в життя. Так розпочався процес українізації військових частин, військовики проголосили ряд ідеологічних вимог перед Петербурзьким урядом: визнати Світову війну як імперіалістичну практику пануючих класів та пришвидшити питання мирних переговорів. Зі свого боку делегати визнали Центральну раду єдиним органом компетентним вирішувати проблеми України.

На нашу думку важливим показовим елементом артикуляції і вираження громадського інтересу була активна діяльність селянства через інститут селянських з'їздів. Рух сільського населення до об'єднання і донесення своїх поглядів до центральної влади розпочався з губернських селянських з'їздів. Основним ідеологічним і політичним мотивом селянських з'їздів стала тенденція бачити в Центральній Раді українську національну владу. З подібними зверненнями звернулися селянські з'їзди Полтавської, Харківської, Катеринославської губернії. Громадський інтерес селянства до питання власності на землю переходить до основ державного ладу та форми правління. Делегати з'їздів виступали за встановлення демократичної федеративної республіки. Республіканський лад розглядався як найкраща форма правління, оскільки: "при монархії, хай навіть і конституційній, тобто обмеженій, можна завжди очікувати, що інтереси трудового народу будуть протиставлені інтересам царя з його оточенням" [7, с.118].

Продовженням губернських селянських з'їздів стало проведення у Києві Всеукраїнського селянського з'їзду, де, окрім політичних декларацій про автономність України і правильність вибраного шляху, було ухвалено резолюцію "Про організацію селянства". В ній було окреслено організаційну структуру українського селянства, відбулось об'єднання в Українську Селянську Спілку. Роль законодавчих органів виконували селянські з'їзди, а в період між ними – Ради селянських депутатів. Виконавчими органами визнавалися Центральний та місцеві комітети Селянської Спілки. На з'їзді прийнято статут Селянської спілки де у параграфі 1 задекларовано : "Для захисту своїх своїх класових і професійно – економічних інтересів, а також для об'єднання всього українського селянства на ґрунті культурного та ідейного, політичного розвитку засновуються в губерніях і повітах селянські спілки з Всеукраїнською спілкою на чолі" [9]. У завданнях, які прописувалися у статуті організації було визначено: "Захист економічних і правових інтересів безземельних і малоземельних селян" [9]. Саме земельне питання зуміло трансформувати інтереси громади у конкретну організацію, яка ставила чіткі завдання перед урядом Центральної Ради, а пізніше і Директорією УНР. Окрім земельних гасел, селянська спілка у своєму статуті визначила один із видів своєї діяльності, як: "Захищати принципи виборів в державні установи й місцеве самоврядування на ґрунті загального, таємного, прямого і пропорціального виборчого права" [10].

Корисність селянської спілки, як органу, що мав на меті самоорганізувати селянство, зрозуміла влада у Києві. Так у зверненнях Ради Міністрів до селянства від 17 січня 1918 року зазначається: “Народне міністерство земельних справ виконуючи волю народу дбає про утворення селянських хліборобських спілок” [10, с.48].

У зверненні Секретаріату земельних справ до Українського народу від 16 січня 1917 року виділяється особлива роль і значення селянських спілок: “таких, яким легше управляти землею” [10, с.45]. Через економічну і соціальну ситуацію артикуляція інтересів селянства набувала політичного відтінку. Основним лейтмотивом діяльності селянства стало безоплатне повернення землі. У пункті 5 завдань, які перед собою ставила Селянська спілка була вимога “безповоротної соціалізації усіх земель” [10]. На даний факт звертає державний діяч Д.Дорошенко, що зазначає “Україна вкрилась сіткою організацій “Селянської Спілки”, яка національну справу ставила лиш як формальне гасло для переведення виключно соціальних завдань — безвипускної експропріації землі у приватних власників та її соціалізації” [7, с.246].

Спробою вертикального впливу на прийняття рішень є наказ делегатам Трудового конгресу від селян Вінницького повітового селянського з’їзду. В ньому зазначались директиви делегатам щодо голосування з принципових для селянства питань: “земля повинна перейти до трудового селянства без викупу на основі її соціалізації; влада на місцях в селах волосних повітах і губерніях повинна бути переобрана; до урядування, як центрів та на місцях не трудові елементи не допускаються” [5].

Важливим напрямком дослідження громадської активності у період уряду Центральної Ради є вивчення ролі робітництва у процесі державного будівництва та вираження ним своїх власних політичних платформ.

Артикуляція лобістських громадсько-політичних інтересів робітників проходила у ідеологічному розрізі діяльності робітничих організацій промислових регіонів України. В найбільших індустріальних містах півдня і сходу України робітники належали до структур, які були більшовицькими або співчуваючими даній ідеології. Питома вага українських робітників у структурі промисловості становила 40 тис. робітників із 1 млн. усього робітництва [3, с.43]. На засіданнях з’їзду, який проходив 24–27 липня 1917 року було винесено ряд резолюцій, які відображали процес артикуляції інтересів робітництва. Так, у резолюції у справі організації робітництва зазначалось, що: “ціллу промислових організацій є підвищення економічного становища робітництва, поменшення годин щоденної праці” [3, с.43]. В резолюціях визначено місце і роль робітничого центру – єдиної промислової Робітничої спілки України.

На нашу думку, скликання робітничого з’їзду було спробою об’єднати зусилля нечисленних робітничих організацій у складному процесі визначення їх як українських пролетарів. Наслідком діяльності робітничих організацій стало входження делегатів робітничого з’їзду до складу Центральної Ради.

Отже, артикуляція лобістських громадських інтересів у період діяльності Центральної Ради вирізняється наступними характеристиками:

- верстви населення України виступили активними зацікавленими групами і їхня спрямованість проявилась у постійних політичних та державницьких дискусіях, які виникали у час урядування Центральної Ради;
- зацікавлені групи артикулювали свій інтерес у державному будівництві і запропонували платформи розвитку держави;
- процес представлення інтересів відбувся знизу і носив організований і представницький характер.

1. Басара-Тилішак Г. В. Громадянська участь у Національній революції: досвід українського провінційного міста / Г. В. Басара-Тилішак // Національна Революція: загальноєвропейська традиція та український контекст. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю. – Івано-Франківськ, 2012. – С. 55–69.

2. Гриценко А. П. Українські робітники на шляху творення національної держави (1-й всеукраїнський робітничий з'їзд 11–14 /24–27/ липня 1917 р.) / А. П. Гриценко // Історичні зошити . – 1992. – № 5. – С. 38–47.
3. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. С. Грушевський – К. : Знання України, 1991. – 240 с.
4. Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України. – К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. – 110 с.
5. Наказ делегатам на Трудовий конгрес від селян Вінницького повітового селянського з'їзду // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2492, оп. 1, спр. 3, 21 арк.
6. Политика. Толковый словарь: Русско-английский. – М. : Мысль, 2001.– 451 с.
7. Скальський В. В Селянські з'їзди на Україні в 1917 р. / В. В. Скальський // Український історичний журнал. – 1998. – № 11. — С. 113–120.
8. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки / В. Ф. Солдатенко – Кн. 1 : Рік 1917. – Харків, 2008. – 560 с.
9. Статут селянської спілки // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України , ф 2492, оп. 1, спр. 3, 1 арк.
10. Статут селянської спілки // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України , ф 2492, оп. 1, спр. 3, 2 арк.
11. 11.Удовиченко О. І. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил, 1917–1921 рр. / О. І. Удовиченко – К., 1995. – 560 с.
12. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. / уряд. Верстюк В. Ф. (керівник) та ін. – К. : Наукова думка, 1996. – 499 с.
13. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1. 9 грудня – 29 квітня 1917 р. / уряд. Верстюк В. Ф. (керівник) та ін. – К. : Наукова думка, 1996. – 424 с.

В статье освещается артикуляция лоббистских интересов населения в период деятельности Центральной Рады, влияние этого процесса на принятие политических решений правительством и учета интересов общественности в установлении политического режима Центральной Рады.

Ключевые слова: *Центральная Рада, артикуляция лоббистских интересов населения, общественные интересы, заинтересованные группы, слои населения.*

The article highlights the articulation of the public interest in the period, the Central Council, its impact on political decision-making by the government and the interests of the public in setting the political regime of the Central Council.

Keywords: *Central Board articulation lobbying interests of the population, the public interest, interest group population.*

МОВНЕ ПИТАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ УНДО (1925–1939 рр.)

У статті висвітлюються основні форми захисту прав української мови в діяльності провідної політичної партії Західної України 20–30-х рр. ХХ ст. – Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО). Автором проаналізовано загальні умови й напрями боротьби націонал-демократів за здобуття державного статусу української мови. Особлива увага звернена на протидію утравкізації початкової і середньої освіти.

Ключові слова: Українське національно-демократичне об'єднання, мова, утравкізація, інтернаціоналізація, міжвоєнний період.

Зважаючи на мовну ситуацію, що склалась в незалежній Україні актуальним завданням нашого громадянства є збереження повноправного статусу державної української мови. Сьогодні мовна проблема безпосередньо пов'язана з питаннями про становлення національної еліти, яка б могла протистояти процесам духовного збідніння нації, мовного та національного збайдужіння. Під цим кутом зору викликає наукову цікавість діяльність українських партій в минулому, під чужоземним поневоленням, які ставили собі за першочергову мету захист природних прав української мови. Головна роль у громадсько-політичному житті західного регіону України в міжвоєнний період належала Українському національно-демократичному об'єднанню (УНДО). В умовах колонізації і денационалізації, українська націонал-демократія відіграла ключову роль у боротьбі за права українців розмовляти, навчатись, послуговуватись в усіх сферах життєдіяльності рідною мовою.

Попри значний внесок партії у культурно-освітній розвиток краю та боротьбі за державний характер української мови, основна увага дослідників зосереджена на політичній та економічній діяльності об'єднання. У вітчизняній історіографії окреслена проблема висвітлена епізодично в дослідженнях М.Кугутяка [20; 42], О.Потіхи [43], І.Соляра [44] та ін.; у польській – у працях Р.Томчика, М.Пап'єжинської-Турек, Р.Торжецького [44, с.75].

Мета дослідження полягає у висвітленні основних форм захисту прав української мови в діяльності УНДО з метою протистояння денационалізаційній політиці польського уряду.

Сумнозвісне рішення Ради послів Антанти від 14 березня 1923 р. вирішило долю Західної України та статусу української мови на подальший міжвоєнний період. Через рік у березні видано урядове розпорядження про впровадження польської мови навчання у всіх державних та приватних середніх навчальних закладах [10, арк.34–36]. У законі про державну мову та мову урядування адміністративних властей, який набув чинності з 1 жовтня 1924 р., стверджувалось, що державною мовою на території Польщі є виключно польська мова. Постанова від 23 червня 1925 р. зобов'язувала всі українські написи на будинках і дороговказках замінити на польські [16, арк. 3]. Дія вищезгаданих законів розповсюджувалась на території Львівського, Станіславівського, Тернопільського та Волинського воєводств. Українська мова могла використовуватись в “автономних” (освітніх, церковних, кооперативних) організаціях. Проте через адміністративні зловживання це положення давало привід для репресій і заборон.

Таким чином, обмеження польськими законами прерогатив української мови та утиски того мінімального обсягу прав, які вони їй гарантували сприяли колонізації і денационалізації українців краю.

Вже з початку своєї діяльності націонал-демократи продемонстрували усвідомлення вагомості боротьби за права української мови. 15 липня 1925 р. новоутворена партія звернулася з відозвою, наголошуючи, що “всупереч святочним міжнародним

зобов'язанням, власній конституції і власним законам, наші відвічні противники прино-
ровлюють до українського народу нечуваний політичний гніт, що виявляється...в топ-
танні прав української мови в публичному житті”. Націонал-демократи запевняли, що
докладуть всіх зусиль в боротьбі за рідну мову [20, с.409].

Партія прагнула в першу чергу виховати серед українського громадянства
“почуття права мови, значення та ціни цього права у громадському житті”. “Адже пра-
во рідної мови, – як відзначав К.Левицький, –має велике значення для життя і майбут-
нього нації. Це є перше право людини, народу і нації, що борються за свої права” [43,
с.77–78].

На засіданні ЦК УНДО 30 серпня 1927 р. першочерговим питанням на порядку
денному став проект закону від 29 серпня того ж року про ведення на польській мові
діловодства в кооперації. Наголошуючи, що “це новий нечуваний наступ на права
української мови в приватних і торговельних підприємствах”, керівництво партії вирі-
шило подати позов до Ліги націй та провести відповідну агітацію “щоб наш загал не
приноровлювався до цього розпорядку” [1, арк.92]. В ході засідання націонал-демо-
крати звітували про проведені заходи, зокрема про початок “ударної кампанії” в пресі
та організації віч. В.Целевич в листі до М.Черкавського від 31 серпня 1927 р. відзначав,
що вже подав вступну статтю в “Діло”, в якій мотивував “протизаконність отього
розпорядку” та пропонував попередити віце-прем’єра, що в разі відмови скасувати дану
постанову “український нарід розпочне рішучу боротьбу проти цього розпорядку на
міжнародній і соймовій арені” [9, арк.38]. Швидка реакція і конкретні дії партії сто-
совно мовних законопроектів ще раз свідчить про усвідомлення нею ваги рідної мови
для повноцінного національного розвитку українського суспільства.

Основний удар полонізаційної політики уряду спрямовувався проти вживання
української мови в школі через утрату навчання. 28 серпня 1925 р. на засіданні
президії ЦК УНДО і представників освітніх установ було вироблено програму дій, яка
передбачала організацію протестаційних народних віч проти полонізації українських
шкіл, бойкот утрату українських гімназій, залучення батьків до шкільних пле-
бісцитів, виступи українських послів і сенаторів у польських законодавчих органах,
Лізі націй та інших міжнародних організаціях. Розпочалась широка кампанія захисту
прав української мови. В ході першого засідання Ширшої Управи УНДО 13 травня
1926 р., після виступу лідера партії Д.Левицького, звітував М.Струтинський, який під-
креслив: “в перших місяцях своєї діяльності ЦК УНДО бере в свій заряд боротьбу з по-
лонізацією українського шкільництва, проводить широко закроєну вічеву кампанію.
Вислід цих віч: тисячні протести проти спольщення українських шкіл. Ці протести з
одного боку висилається до польського уряду, з другого – використовуються загра-
ницею”. Загалом, за підсумками посла, було проведено 60 віч, на яких порушувалась
мовна проблема [34, с.2]. Наймасштабніші з них відбулись 30 серпня 1925 р. в Львові,
Тернополі та Перемишлі. Учасники всіх трьох віч надіслали відповідні звернення до
польських властей [20, с.414]. 20 лютого 1927 р. з ініціативи Народної організації укра-
їнців м. Львова проведено віче за участю більше 1000 осіб, в резолюціях якого вислов-
лювався протест проти обмеження прав української мови [37, с.7]. Станіславське пові-
тове управління державної поліції у відповідному донесенні відзначало тісну спів-
працю греко-католицького духовенства і націонал-демократів в напрямку захисту прав
української мови через вічеву кампанію. Зокрема, повідомлялось про масштабне віче 10
вересня 1928 р. в Микитинцях Станіславського повіту. Його ініціатором став місцевий
греко-католицький парох М.Ганушевський, який критикував польських вчителів за
неправильне вживання українських слів в ході навчання, що тим самим “кривить” укра-
їнську мову. Порушення мовного питання створило “настрій на вічу прихильний для
партії УНДО” [15, арк.28].

2 серпня 1926 р. провід партії через Українську парламентарну репрезентацію звернувся до уряду з вимогою надання прав українській мові в першу чергу в шкільництві. Міністр А.Суйковський обіцяв внести поправки в закони, за умов якщо батьки дітей внесуть відповідні “прохання з зазначенням, що вони Українці, що їх діти говорять по українськи і що вони прохають п. міністра, щоб і школа для тих дітей була ведена матірньою українською мовою” [38, с.5]. Іншими словами це означало повторне проведення шкільних плебісцитів. Організацією і проведенням шкільних плебісцитів в Західній Україні займалося просвітницьке товариство “Рідна школа” під керівництвом центрального та повітових комітетів УНДО. Про це свідчать численні звіти воєводських управлінь про суспільно-політичну ситуацію в воєводствах. Зокрема, у звіті Станіславського воєводського управління за 1927 р. повідомлялося: “зініційована УНДО акція повторного плебісциту на ліквідацію утраквістичних шкіл і за впровадження в усіх школах української мови навчання охопила в останнім часі цілі повіти...а проводять її Рідна Школа, греко-католицькі священники і вчителі” [19, арк.141].

Викладання українською мовою вводилось у школі лише в тому разі, коли громада налічувала не менше як 25% українського населення і якщо батьки не менше ніж 40 учнів подавали відповідні прохання-декларації. Тому націонал-демократи безпосередньо або через греко-католицьких душпастирів займались збіркою декларацій, про що свідчать поліцейні звіти [12, арк.209; 13, арк.1–4]. Як приклад – місцевий парох в листі від 22 грудня 1925 р. подає до ЦК УНДО відомості про стан українського шкільництва в його селі “у нас, в Куликові єсть 7 класів, народна школа з польським язиком викладовим. До неї ходить дітей української національності 287. В р. 1925 з весною внесено українських декларацій 88 за 135 дітей за українською мовою навчання” [3, арк.3].

Націонал-демократи не обмежились лише збіркою декларацій, але й активно відстоювало права української мови на парламентарній арені. Неодноразово мовна проблема порушувалось в парламенті І.Герасимовичем [22, с.2], В.Целевичем [28, с.2], М.Галушинським [29, с.2], Д.Великановичем [7, арк.1–2]. Питання відсутності української мови в шкільній навчальній програмі порушила на засіданні бюджетної комісії сейму 20 грудня 1934 р. посол М.Рудницька. “Ситуація така абсурдна, – наголошувала вона у своєму виступі з сеймової трибуни, – що предмет навчання існує, але програми навчання немає...крім недостачі читанок також недостача підручників української граматики” [41, с.6].

Принциповість і непоступливість націонал-демократів в боротьбі за права рідної мови неодноразово відзначалась поліцейними органами. Комендант поліції Тернопільського воєводства в звіті від 4 січня 1926 р. наголошував, що з усіх партій лише керівництво УНДО вимагало від повітових осередків зібрати матеріал про “всі випадки переслідування української мови в школах” [17, арк.67].

З ініціативи і під керівництвом повітового комітету УНДО 20 червня 1936 р. відбулась велика нарада, присвячена культурно-освітнім справам. Представником від ЦК УНДО виступив Д.Великанович. В ході наради присутні вимагали зміни мовного закону 1924 р. “щоби не пересуджуючи потреби знання польської мови – українська дитина вчилася всіх предметів в рідній мові” та звертались з проханням до Української парламентарної репрезентації “щоби на найближчій сесії Сойму внесла законопроект про зміну закону про викладову мову”. Дані вимоги були затверджені в резолюціях наради [5, арк.46–50].

До боротьби з утраквізацією освіти, націонал-демократи активно залучали молоде покоління, особливо під час підготовки до проведення плебісциту 1937 р. Зокрема, 24 жовтня 1937 р. І.Герасимович зустрівся з членами студентського кружка “Рідної школи” ім. П.Могили у Львові і “агітував студентів, щоби під час і напередодні проведення плебісциту, вони побули в якості інструкторів і дорадчих вісників по селах”.

Така пропозиція зустріла відгук у 50 студентів. Акція розпочалась 4 грудня 1937 р. Студенти в кількості 2–3 осіб відправлялись по селах і пояснювали селянам порядок внесення декларацій та суть освітньої політики Польщі [18, арк.105–106].

Наступ на права української мови відбувався і через церковні інституції. 16 липня 1925 р. Міністерство внутрішніх справ видало постанову про ведення на польській мові метрик і метрикальних витягів [11, арк.9]. Однак це вимагалось лише від священників східногалицьких воєводств. Тому ЦК УНДО пропонував керівникам греко-католицької церкви скликати відповідну нараду, щоб раз і назавжди “постановити одну і певну лінію, по якій має піти боротьба за права української мови в церкві, особливо ж у веденні метрик” [14, арк.19]. Вимоги до священників вести переписку з урядовцями на польській мові, як це було у Стрийському повіті, зустріла різку критику з боку партії. Націонал-демократи заперечували такі вимоги, посилаючись на параграф 8 цивільного закону, в якому чітко вказувалось: “...нема правного припису, який уповноважив би старостів видавати розпорядження, в якій мові мають парохі переписуватись з урядами” [32, с.2]. Регулярні інтерпеляції урядовців з цього приводу “посприяли” в затвердженні 13 лютого 1930 р. нової постанови яка зобов’язувала священників усі записи, в тому числі і переписку, вести на польській мові [11, арк.9].

Заборона послуговуватись українською мовою при використанні основних засобів зв’язку (пошти, телеграфу, радіо) також не залишилась поза увагою націонал-демократів. Українською мовою дозволялось писати адреси лише “у внутрішнім обороті на звичайних листах” на території трьох східногалицьких та Волинського воєводств [36, с.3]. Однак дуже часто польські урядовці ігнорували це право. Регулярні порушення змушували націонал-демократів виступати на урядових засіданнях з відповідними протестами. На початку грудня 1933 р. на засіданні парламенту О. Луцький критикував “безправний факт, що всі адреси на поручених листах мусять бути писані по-польськи”. Поляки капітулювали і дозволили писати адреси по-українськи на поштових посилках, “коли ці посилки не виходять поза внутрішній поштовий оборот у Галичині та східних воєвідствах” [30, с.4]. І це була хоч і маленька, але перемога, яка засвідчила, що УНДО на ділі захищала національні інтереси українців. Під час засідання бюджетової комісії 18 січня 1939 р в ході дискусії над бюджетом Міністерства пошти і телеграфів виступив В.Целевич. Посол наголошував, що згідно з діючим законодавством “звичайні листові посилки можуть бути адресовані по-українськи, тільки назва пошти мусить бути написана в польській мові”, однак польські власті “не респектують постанов того розпорядку, а спеціально на Волині”. На доказ своїх слів, В.Целевич подавав ряд листів, на зворотньому боці яких містились написи “пісаць по польську” та “України нема”. Тому від Міністерства вимагалось видати відповідні постанови, “щоби підчинені органи шанували права українського населення” [4, арк.12].

Аналогічною була ситуація з уживанням української мови на залізниці. Зокрема на засіданні сейму 15 лютого 1939 р. посол С.Біляк акцентував увагу на тому, що “залізничники відмовляються полагоджувати справи громадянам, які вживають своєї рідної української мови” і наголосив, що така поведінка суперечить існуючому законодавству, оскільки “закон від 31 липня 1924 р. поз. 724 в арт. 7 постановляє: “При усній розмові з населенням...при залізничних білетових касах слід відповідно до потреби допустити рідну мову місцевого непольського населення” [39, с.4]. 11 лютого 1938 р. посол Д.Великанович подав інтерпеляцію до міністра шляхів сполучення. Приводом до подання стала “неодноразова дискримінація і відмова працівників залізниці продавати квитки українцям, які звертаються на українській мові”. Посол акцентував увагу на випадку, що трапився з студенткою Оленою Стельмахівною на станції Суховолі Львівського воєводства в перших числах листопада 1937 р. Працівник залізниці вимагав звернення до нього на польській мові, бо “дурної мови”, тобто української, він не розуміє. До інтерпеляції додавався перелік свідків, які відзначили: “Через грубіянський

крик студентка отримала нервовий зрив, так що навіть родичі не могли її заспокоїти”, однак квитка вона так й не отримала. Батько дівчини подав скаргу до дирекції залізниці. Відповідь вражала: “Скарга не розглянута, бо не написана урядовою мовою”. З цього приводу Д.Великанович вимагав від Міністерства відшкодування як матеріальної, так і моральної шкоди. Проте інтерпеляцію відхили. Міністр заперечував негідну поведінку працівника залізниці і наголосив, що залізниця послуговується законом про мову від 1924 р. і її працівники повинні розмовляти українською мовою “при потребі і можливості. В цьому випадку не було потреби, так як пані є студенткою університету Яна Казимира і володіє польською мовою” [8, арк.1–7]. Таким чином, польські урядовці продемонстрували своє справжнє ставлення до мовних прав українців, що змушувало націонал-демократів ще активніше за них боротися.

Проблеми україномовних радіопередач також були предметом зацікавлення з боку УНДО. Про що свідчать чергові збори націонал-демократів у Львові 8 грудня 1933 р. Вони були цілком присвячені питанню україномовних радіопередач, бо “радіо є для українців потрібне, хоч би для пропагування культури, освіти...це справа не приватна, а суспільного характеру” [2, арк.2]. Учасники зборів пропонували провести перепис радіо-абонентів українців і затвердити статут Українського радіового товариства через спеціальний меморіал.

Полонізація набирала таких обертів, що навіть у тюрмах заборонялось спілкуватися українською мовою. Посли від націонал-демократії неодноразово подавали протести до в'язничного департаменту і до міністра С.Грабського з запитом на якій законній підставі українським в'язням заборонено розмовляти між собою рідною мовою [31, с.4].

За право українців послуговуватись рідною мовою в усіх сферах життєдіяльності спрямовувалась акція, проведена УНДО під час загального перепису населення в грудні 1931 р. Провід партії звертався до українців через пресу з проханням, “щоби в той день записано вашу батьківську мову – українську мову. Домагайтесь двомовних аркушів і вписання вас по-українськи” [23, с.2].

Відстоюючи природне і юридичне право послуговуватись рідною мовою, УНДО гостро критикувала дії тих українців, які у мовному питанні зайняли угодовську позицію. Зокрема, провід партії засуджував православних священників Волині і Полісся, які маючи можливість “послуговуватись в переписці з державними властями... українською мовою”, все ж пишуть польською [21, с.3]. Те саме стосувалось юристів, які при захисті прав українців користувались польською мовою. Пропагувалась ідея, що “всякий українець, що загалом береться до якої-небудь політичної діяльності як член нації... мусить в першу чергу думати про те, щоби зберегти і високо держати прапор своєї нації, свою мову” [27, с.1]. Показовим був той факт, що під час складання присяги в сеймі і сенаті 1928 р., українські послы, незважаючи на законодавство, спочатку присягали українською, а потім – польською мовою [40, с.3].

Могутньою зброєю в руках УНДО виступила преса, зокрема часопис “Діло”. Націонал-демократи через газетні публікації давали ряд порад українському населенню у боротьбі за право послуговуватись рідною мовою. Зокрема, в статті “Діла” “До боротьби за право навчання в матірній мові” за 7 лютого 1925 р. подавався зразок Декларації, яку мали підписувати батьки з метою уведення української мови навчання під час проведення плебісцитів [24, с.4]. Питання утисків українців щодо можливості спілкуватися рідною мовою при використанні основних засобів зв'язку (пошти, телеграфу, радіо) також порушувалось в пресі. У статті “Нова ера”, опублікованій 21 січня 1925 р. йшлося про “знесення прав української мови в поштовому і телеграфічному обороті”, оскільки працівники пошти відмовлялись приймати листи з українськими адресами і “заслонюються якимось “okolnik-ом”. Націонал-демократи наголошували, що “українські громадяни повинні домагатися, щоби начальники почт показали отой “okolnik”, а

якщо в ньому містяться такі дивоглядні вимоги..., то слід писати латинськими буквами” [35, с.3]. У часописі ундовці зініціювали корисну рубрику під назвою “Куток мови”, де подавалися нові правила українського правопису за зразком: “не кажіть і не пишть: всьо, але “все”, ...замість: ходити оте...має бути: річ у тому”, “замість: случайно, треба: випадково” [33, с.5].

В основу мовної політики партія ставила гасло: “Для одного народу – одна літературна мова!” [26, с.6]. З цією метою пропагувалась передплата науково-популярного місячника “Рідна мова” та відбувався активний спротив використанню в школі з 1933 р. т. зв. “лемківського букваря”, оскільки він “розбиває устійнений український правопис... і національну єдність” [6, арк.16; 25, с.5]. В численних петиціях до освітнього міністерства націонал-демократи вимагали заборонити буквар, який написаний на основі “мішанини різних слів, наближених до лемківської говірки”, та запровадити в початкових школах навчальних підручників українською мовою [5, арк.63].

Таким чином, усвідомлюючи вагомість мовного питання в процесі розбудови української нації та держави, УНДО впродовж усього періоду своєї діяльності особливу увагу приділяло проблемі захисту української мови. Націонал-демократи доводили право українців на вільне вживання рідної мови на основі польського діючого законодавства. Загалом можна виокремити кілька провідних методів боротьби партії за здобуття державного характеру української мови: збір декларацій за введення української мови навчання; подання інтерпеляцій з відповідними протестами; постійне порушення проблеми утравкізації в польському парламенті та на шпальтах часописів; співпраця з товариством “Рідна школа” та греко-католицьким духовенством. Завдяки добре організованій вічевій кампанії провід партії зумів об’єднати громадськість навколо цієї проблеми.

Боротьбі за права української мови присвятили свою діяльність видатні діячі УНДО: І.Герасимович, М.Галушинський, В.Целевич, О.Луцький, Д.Великанович, М.Рудницька. Досвід УНДО в боротьбі за забезпечення державного статусу української мови може слугувати добрим прикладом для наслідування сучасним політичним та громадським організаціям.

1. Центральний державний історичний архів, м. Львів (ЦДАЛ України), ф. 344 “Українське національно-демократичне об’єднання”, оп. 1, спр. 32, 95 арк.
2. ЦДАЛ України, ф. 344, оп. 1, спр. 40, 4 арк.
3. Там само, спр. 231, 158 арк.
4. Там само, спр. 545, 30 арк.
5. Там само, спр. 552, 63 арк.
6. Там само, спр. 559, 53 арк.
7. Там само, спр. 572, 38 арк.
8. Там само, спр. 579, 9 арк.
9. ЦДАЛ України, ф. 392 “Українська Парламентарна Репрезентація в польському сеймі і сенаті”, оп. 1, спр. 47, 126 арк.
10. Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 2 “Станіславське воєводське управління, м. Станіслав Станіславського повіту Станіславського воєводства”, оп. 1, спр. 227, арк. 185.
11. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 2, оп. 2, спр. 305, 13 арк.
12. Там само, оп. 1, спр. 417, 264 арк.
13. Там само, спр. 637, 43 арк.
14. Там само, спр. 993, 66 арк.
15. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 6 “Станіславське повітове староство, м. Станіслав Станіславського воєводства”, оп. 1, спр. 249, 54 арк.
16. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 8 “Коломийське повітове староство, м. Коломия Коломийського повіту Станіславського воєводства”, оп. 1, спр. 104, 6 арк.
17. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 68 “Станіславське воєводське управління державної поліції, м. Станіслав Станіславського повіту Станіславського воєводства”, оп. 2, спр. 70, 171 арк.
18. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 69 “Станіславське повітове управління державної поліції, м. Станіслав Станіславського повіту Станіславського воєводства”, оп. 1, спр. 728, 116 арк.

19. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 226 “Прокуратура Станіславського окружного суду, м. Станіслав Станіславського повіту Станіславського воєводства”, оп. 1, спр. 15, 153 арк.
20. Кугутяк М. Українська націонал-демократія (1918–1939) у 2 т. / М. В. Кугутяк. – К. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2004. – Т. 2. – 704 с.
21. Баран С. Про мову урядування і переписки установ греко-католицької церкви / С. Баран // Діло. – 2 січ. – 1925. – С. 3.
22. Герасимович І. За українську школу під Польщею / І. Герасимович // Діло. – 1928. – 25 берез. – С. 2.
23. 9 грудня загальний перепис населення // Діло. – 1931. – 9 груд. – С. 2.
24. Діло. – 1931. – 13 січ. – С. 4.
25. Діло. – 1934. – 25 січ. – С. 5.
26. Для одного народу – одна літературна мова! // Діло. – 1934. – 5 лют. – С. 6.
27. Домбчевський Р. Українська мова в політичних процесах / Р. Домбчевський // Діло. – 1933. – 12 листопада. – С. 1.
28. З парламентарної арени // Діло. – 1928. – 4 черв. – С. 2.
29. З парламентарної арени // Діло. – 1928. – 23 черв. – С. 2.
30. За знижку поштових оплат і за права української мови на пошті та за українські авдіції в радіо // Діло. – 1933. – 17 грудня. – С. 4.
31. Заборона вживати українську мову. До відома п. міністрові Грабському // Діло. – 1939. – 20 лип. – С. 4.
32. Івасюк М. Ще про права української мови / М. Івасюк // Діло. – 1933. – 13 квітня. – С. 2.
33. Куток мови // Діло. – 1933. – 23 берез. – С. 5.
34. Народний Комітет // Свобода. – 1926. – 23 трав. – С. 2.
35. Нова ера // Діло. – 1925. – 21 січ. – С. 3.
36. Новий мовний розпорядок на пошті. Як адресувати листи? // Свобода. – 1926. – 21 лютого. – С. 3.
37. Новинки // Нова зоря. – 1927. – 27 лют. – С. 7.
38. Політичний огляд // Нова зоря. – 1926. – 15 серп. – С. 5.
39. Приписи не забороняють громадянам уживати рідної мови // Діло. – 1939. – 22 лютого. – С. 4.
40. Українські застереження // Діло. – 1928. – 29 берез. – С. 3.
41. Шкільництво, якого немає... // Діло. – 1934. – 26 груд. – С. 6-7.
42. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929) у 2 т. / М. В. Кугутяк. – К. – Івано-Франківськ: Плай. – Т. 1. – 2002. – 536 с.
43. Потіха О. УНДО і українське шкільництво (1930 – 1935 рр.) / О. Потіха // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Сер. “Історія”. – Тернопіль, 2007. – Вип. 2. – С. 75-79.
44. Соляр І. Культурно-просвітницька діяльність національно-державницьких партій Західної України у 1920-х рр. / І. Я. Соляр // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Сер. “Історія”. – Тернопіль, 2010. – Вип. 2. – С. 75–79.

В статтє освещаютя основные формы защиты прав украинского языка в деятельности ведущей политической партии Западной Украины 20–30-х гг. XX в. – Украинского национально-демократического объединения (УНДО). Автором проанализированы общие условия и направления борьбы национал-демократов за получение государственного статуса украинского языка. Особое внимание обращено на противодействие утравквизации начального и среднего образования.

Ключевые слова: Украинское национально-демократическое объединение, язык, утравквизация, интерпелляция, межвоенный период.

The article highlights the main forms of protection of the ukrainian language in activities leading political parties in Western Ukraine 20–30-ies of XX century – Ukrainian national democratic union (UNDO). The author analyzes the general conditions and trends of fight of national-democrats to get state status of ukrainian language. Special attention is paid to prevention of bilingualness primary and secondary education.

Keywords: Ukrainian national democratic union, language, utravkvizatsiya, interpellation, the interwar period.

УДК 930.1:94 (477.83/.86)
ББК 63.3 (4Укр.)

Андрій Крюков

АГРАРНІ РЕФОРМИ ПОЛЬСЬКИХ УРЯДІВ МІЖВОЄННОЇ ПОЛЬЩІ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті представлено аналіз українських історіографічних праць радянської доби та сучасності, присвячених аграрним реформам в Галичині 1921–1939 рр., виокремлено об'єктивні і суб'єктивні чинники, які вплинули на характер української історіографії досліджуваної проблеми, намічено питання, які потребують подальших наукових досліджень.

Ключові слова: українська історіографія, міжвоєнна Польща, аграрні реформи.

Аграрна реформа, яку здійснював польський уряд в Галичині в міжвоєнний період, має суперечливі, іноді діаметрально протилежні трактування. Актуальність історіографічного осмислення аграрних реформ Другої Речі Посполитої в Галичині міжвоєнного періоду визначається насамперед необхідністю як глибокого вивчення і переосмислення досвіду минулого в контексті сучасних проблем соціально-економічного розвитку, так і розв'язання земельного питання як неодмінної умови ефективності аграрного сектора в державі. Все це дає можливість об'єктивно представити погляди українських авторів на проблему аграрних реформ в Галичині 1921–1939 рр.

Метою пропонованої статті є аналіз стану дослідження аграрних реформ в Галичині 1921–1939 рр. в українській історіографії, що сприятиме об'єктивному вивченню порушеної проблеми та неупередженому її висвітленню, позбавленню стереотипів і суб'єктивізму в аналізі певних історичних позицій. До уваги бралися дослідження українських вчених радянської доби та сучасного періоду.

Повоєнну українську історіографію можна умовно поділити на радянську та сучасну. Загалом, у радянській історіографії аграрна політика Польщі на західноукраїнських землях трактувалась як буржуазна, антинародна, тобто така, що слугувала насамперед інтересам поміщиків та куркулів, критикувалась за непорушність засад приватної власності як на землю, так і на індивідуальні господарства. Зрозуміло, що ця критика була зумовлена запереченням капіталістичного розвитку сільського господарства та не вписувалась в ідеологічні комуністичні постулати про революційну перебудову села.

Однак слід зазначити, що упродовж 50-х років минулого століття українська радянська історіографія поповнилася низкою праць, автори яких вперше вводили до наукового обігу забуті імена, факти та архівні матеріали. Аналіз літератури з даної проблеми показав, що вагоме місце в історіографічному надбанні міжвоєнного періоду посідає дисертаційне дослідження С.Адалкіна “Аграрні відносини на Західній Україні (1919–1939 рр.)” [2]. Крім того, багато цікавих даних про соціально-економічне становище західноукраїнського селянства міжвоєнного періоду наведено у праці А.Бойка “Становище селян Західної України в панській Польщі (1919–1939 рр.)” [3].

В українській історіографії цього періоду з'являється ряд ґрунтовних праць, присвячених проблемі соціально-економічних відносин у західноукраїнському селі. Серед них варто виділити дослідження Л.Корнійчук “Становище трудового селянства західних областей України під владою панської Польщі (1920–1939), в якому, на нашу думку, міститься глибокий аналіз політичного та економічного становища сільського населення Галичини. Дослідниця спробувала розкрити окремі напрями польської аграрної політики, зупинилась на ключових аспектах аграрної колонізації, осадництва як елементів визиску селян. Л.Корнійчук стверджувала, що аграрна політика польських урядів “була спрямована на збереження великих поміщицьких латифундій і зміцнення куркульських господарств за рахунок грабування трудящого селянства, за рахунок його зубожіння” [21].

Вчені М.Герасименко, Б.Дудикевич [9], М.Кравець [23] в основному звернули увагу на становище бідних селян. Вони стверджували, що комасація, як і парцеляція, були вигідними лише заможній верстві населення, а становища малоземельних селян така реформа не поліпшувала. Їх праці містять значний фактологічний матеріал стосовно різних аспектів економічного розвитку Польщі, витримані в дусі ленінсько-сталінської методології і мають виразний тенденційний характер.

Глибокий аналіз політичного та економічного становища східногалицького селянства міститься у працях П.Свежинського. Зокрема в монографії “Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX – на початку XX ст” [29] автор певну увагу приділив аграрній політиці польських урядів та ставленню до неї різних політичних партій міжвоєнного періоду, проаналізував різні форми аграрного руху на західноукраїнському селі. Автор вперше в радянській історичній та економічній літературі розглянув аграрні реформи на Західній Україні в епоху монополістичного капіталізму.

Початок 60-х років XX ст. позначився певними зрушеннями в радянській історіографії щодо висвітлення історії західноукраїнських земель. Це було обумовлено послабленням компартійного контролю, поверненням історичній науці її дослідницьких функцій. Слід відзначити, що у працях цього періоду основна увага зверталась не на передумови та економічні наслідки земельної реформи, а на її суспільно-політичні аспекти, зокрема становище малоземельних селян та їх взаємини із землевласниками. При цьому обов’язковим було критикувати всі дії, так званої, буржуазної Польщі

У 60–70-ті рр. минулого століття зростає інтерес українських науковців до соціально-економічних процесів на західноукраїнських землях 1921–1939 рр., з’являються фундаментальні видання, в яких автори намагалися висвітлити питання соціально-економічного розвитку західноукраїнського села, показати особливості польської аграрної реформи, розкрити соціально-економічні відносини в аграрній сфері. До таких праць належать фундаментальні авторські монографії радянської доби І.Васюти “Селянський рух на Західній Україні в 1919–1939 рр.” [5]. та “Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз’єднання (1918–1939 рр.), (Львів, 1971) [6]. У монографії на основі багатого фактичного та архівного матеріалу, статистичних та документальних даних автор висвітлив соціально-економічну історію західноукраїнського села, дав розгорнуту картину здійснення аграрної реформи на галицьких землях. І. Васюта вперше в радянській історіографії звернув увагу на істотні відмінності в проведенні аграрної реформи між Волинським воєводством та воєводствами Східної Галичини.

Значний архівний матеріал був залучений дослідниками при підготовці узагальнюючих праць з історії України, а саме: “Історія селянства Української РСР” [13], в “Історії міст і сіл Української РСР”, зокрема в томах, присвячених Івано-Франківській (1971) [14], Львівській (1968) [15], і Тернопільській (1973) [16] областям. Однак ці праці не дають повного уявлення про економічні процеси, що відбувалися в галицькому селі, не враховують особливостей його розвитку.

Серед відомих праць радянської історіографії 80-х років минулого століття, в яких предметом дослідження є міжвоєнне західноукраїнське село, варто виділити монографію С.Макарчука “Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма” [26], в якій автор здійснив ґрунтовний аналіз економічної діяльності Польщі на західноукраїнських землях, аналізує політику колонізації шляхом воєнного й цивільного осадництва тощо).

Заслужують на увагу праці Ю.Сливки “Борьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення” (Київ, 1973) [31], “Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939) (Київ, 1985) [32], які є помітним внеском у дослідження політики польського уряду щодо Західної України, зокрема, в аграрних питаннях. Автор використовує широке коло джерел з історії України й Поль-

щі. Це фактично єдині ґрунтовні дослідження радянської історіографії, в яких докладно проаналізовано концепцію аграрної політики ендеків та санаційних урядів в Західній Україні, її соціальну і національну сутність. Автор наголосив на антиукраїнському характері національної, соціально-економічної, культурно-освітньої політики польських урядових кіл, показав непослідовність прийнятих сеймом законів у розв'язанні складних аграрних проблем, пояснив деякі особливості осадницького руху.

Основним напрямком аграрної політики польських урядів щодо Галичини міжвоєнного періоду присвячена дисертація С.Лилика "Аграрна олігархія Західної України 20–30-х рр. ХХ ст.." [25].

У 90-х роках минулого століття розпочався новий – сучасний період в українській історіографії. Розширений доступ до архівних фондів, можливість опрацьовувати документи у польських та інших закордонних архівах, відкриття спецховищ бібліотек створило умови для інтенсивного заповнення "білих плям" історії. В оцінках дослідників цього періоду прослідковується спроба відійти від усталених раніше стереотипів і висвітлювати досліджувані проблеми з об'єктивної точки зору.

Питанням перебування українських земель у складі II Речі Посполитої присвячено ряд ґрунтовних дослідження, які базуються на широкій джерельній базі, у тому числі і на архівних матеріалах. Так численні ракурси цих питань представлені в працях Г.Ковальчак [19] Дослідник М.А.Свинчук визначив головний зміст урядової політики на західноукраїнських землях, як "зміцнення польськості" в усіх ділянках соціально-економічного та політичного життя Західної України і Волині у тому числі, та якнайшвидшу їх інтеграцію до складу Польської держави [30].

Як показує аналіз, вагомим внеском в українську історіографію є комплексна праця львівських вчених Л.Зашкільняка та М.Крикуна "Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів". Це перша в українській історіографії цілісна історія Польщі, написана на основі залучення до наукового обігу нових комплексів зарубіжних та вітчизняних джерел і спеціальної літератури [12]. З широким залученням польських документів й матеріалів написані праці тернопільської дослідниці Л.Алексієвець [1], в яких авторка значну увагу приділила суті аграрної реформи Польщі, стабілізації фінансової системи розвитку промисловості та сільського господарства, перебудови економіки відповідно до потреб країни 1918–1939 рр.

Директор інституту європейської інтеграції Львівського національного університету імені Івана Франка Б.Гудь у своєму дисертаційному дослідженні [10] та інших наукових працях особливу увагу приділяє аграрним реформам польських урядів, що були спрямовані на парцеляцію великої земельної власності в Західній Україні і передачі землі з фонду аграрної реформи в руки польських колоністів і осадників. Вчений звернув увагу на те, що справжньою метою військового осадництва було створення на західноукраїнських землях бази для боротьби з національно-визвольним українським рухом, а також колонізація цих теренів.

Проблему військового осадництва в західноукраїнських землях активно досліджує історик В.Смолей. У своїй монографії "Польське цивільне і військове сільськогосподарське осадництво в Західній Україні 1919–1939 рр." [33] автор зокрема зазначає, що земельна реформа, яку здійснював польський уряд, принесла мало користі українському селянству, позаяк більшість парцельованих земель відходила до польських селян та до новоприбулих цивільних і військових колоністів. Він стверджував, що особливість проведення земельної реформи у Галичині полягала в тому, що польські політичні кола розглядали її як національно-політичну проблему, тобто під кутом зору національної асиміляції українців Галичини. В.Смолей виокремив основні методи і заходи, підтверджені законодавчими актами Польської держави, що визначали межі і завдання польської колонізації галицьких земель у міжвоєнний період. Польська влада вбачала основне своє завдання, що скеровувалося на зміну становища поляків в Гали-

чині, у поширенні осадництва, яке дозволило б змінити демографічну ситуацію у краї на користь поляків...

Характеристиці аграрної політики Польської держави у міжвоєнний період з одночасною оцінкою сільського господарства українських земель присвятили свої дисертаційні дослідження ряд вчених. Так, новаторським за змістом і постановкою проблеми є дисертаційне дослідження Я.Шабали “Аграрна політика Польщі на Волині (1921–1939 рр.)”, в якому автор підкреслює, що основним компонентом реорганізації земельного устрою в Польщі міжвоєнного періоду була комасація, яку започаткувала польська влада відразу після прийняття закону про комасацію від 31 липня 1923 р. Вчений аргументовано стверджує, що польське осадництво було одним із напрямів аграрної політики польської влади і було зумовлене в основному соціально-економічними чинниками” [34].

Із досліджень, присвячених окремим аспектам соціально-економічного розвитку Галичини, варто виділити публікації З.Баран [3], О.Шміги [35] та ін. Їхні праці базуються на широкій джерельній основі, в тому числі і на архівних матеріалах і засвідчують зростлий рівень аналітичного підходу до історії відродженої Польської держави, її соціально-економічного розвитку у міжвоєнний період.

Не можна обминути увагою і регіональні дослідження. Важливу роль в аналізі аграрних реформ польського уряду в Галичині відіграють праці істориків Львова, Івано-Франківська, Тернополя, чому сприяють багаті традиції у дослідженні Галичини міжвоєнного періоду. Цілком закономірно, що саме західноукраїнські вчені посіли провідні позиції у вивченні актуальних питань історії Галичини.

На особливу увагу заслуговують дослідження М.Вітенка [7], М.Геника [8], Р.Кобильника [18] М.Кугутяка [24], В.Комара [20], П.Федорчака [36] та ін. Так В.Комар досліджує міжнаціональні взаємини у Другій Речі Посполитій, використовуючи широкі архівні джерела, що свідчить про наявність нових фактів, поглядів і міркувань з цієї проблематики. Цікавий фактичний матеріал містить праця П.Федорчака “Новітня історія Польщі ХХ століття” [36], в якій із сучасних позицій проаналізовано політико-адміністративне, юридичне, міжнародне, економічне та соціокультурне становище регіону в контексті політики II Речі Посполитої.

В останні роки розширилося коло дослідників проблеми аграрної політики. Деякі особливості аграрної політики Польщі на українських землях, характер та умови господарювання мешканців сільської місцевості розкриває у своєму дисертаційному дослідженні Н.Коростіль “Економічна та соціокультурна сфера українського села у Східній Галичині (1919–1939 рр.)” (Черкаси, 2007) [22]. Дослідниця І.Кватира у своєму дисертаційному дослідженні “Особливості соціально-економічного розвитку Другої Речі Посполитої (1918–1939 рр.)” (Тернопіль, 2010) акцентує увагу на основних тенденціях розвитку сільського господарства Другої Речі Посполитої та наслідках економічної політики польських урядів [17].

Проблема аграрної політики Другої Речі Посполитої є сьогодні предметом дослідження таких вчених як П.Долганов [11], Т.Никитюк [27], В.Піскунова [28], В.Фугала [37] та ін.

Таким чином, аналізуючи стан української історіографії, можна відзначити, що питання аграрної політики Польщі в Галичині 1921–1939 рр. не залишалося поза увагою дослідників, але, на жаль, кількість праць з цієї проблематики незначна. Сучасні українські науковці головну увагу приділяють вивченню розвитку українського національно-визвольного руху міжвоєнної доби, українсько-польським стосункам, заповнюючи прогалини, які утворилися у дослідженні цих проблем в радянські часи. На нашу думку, доцільними для подальшої наукової розробки проблеми дослідження є такі положення: оцінка наслідків аграрних реформ з точки зору їх ефективності, вияв-

лення позитивних та негативних тенденцій в аграрному секторі Галичини міжвоєнної доби.

1. Алексієвєць Л. М. Новітня історія Польщі (1918–1939) [Текст] / Л. М. Алексієвєць. – К. ; Тернопіль : Астон, 2002. – 320 с.
2. Адалкін С. Аграрні відносини на Західній Україні (1919–1939 рр.) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец.07.00.02 “Історія СРСР” / С.Адалкін. – Львів, 1951. – 18 с.
3. Баран З. До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України / З. Баран // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львівський державний університет ім. І. Франка, 1998. – Вип. 33. – С. 146–153.
4. Бойко А. Становище селян Західної України у панській Польщі (1919–1939 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02” Історія СРСР” / А. Бойко. – Львів, 1951. – 19 с.
5. Васюта І. К. Селянський рух на Західній Україні в 1919–1939 рр. / І. К. Васюта. – Львів : Вид-во Львівсь. ун-ту, 1971. – 222 с.
6. Васюта І.К. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз’єднання (1918–1939 рр.) / І. К. Васюта. – Львів, 1971. – 236 с.
7. Вітенко М. Польсько-українські відносини у Галичині: соціально-економічний аспект (остання третина ХІХ – початок ХХ ст..) : автореф. дис. На здобуття наук.ступеня канд. іст. наук : 07.00.02 “всесвітня історія” / М. Д. Вітенко. – Чернівці, 2006. – 20 с.
8. Генік М. А. Українське питання в діяльності польських політичних партій (1920–1926) : автореф. дис.. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.02 “Всесвітня історія” / М. А. Генік. – Чернівці, 1997. – 17 с.
9. Герасименко М. Боротьба трудящих Західної України за возз’єднання з Радянською Україною (1921–1939 рр.) / М.Герасименко, Б.Дудикевич. – К. : Держполітвидав УРСР, 1955. – 224 с.
10. Гудь Б.В. Українсько-польські конфлікти ХІХ – першої половини ХХ століття: етносоціальний аспект : дис... доктора істор. наук : 07.00.02 “Всесвітня історія” / Богдан Васильович Гудь. – Львів, 2007. – 389 с.
11. Долганов П. С. Українсько-польський конфлікт на економічному ґрунті (1922–1939 рр.) / П. Долганов // Слов’янський вісник. – 2011. – Вип. 12. – С. 53–62.
12. Зашкільняк Л. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
13. Історія селянства Української РСР: у 3 т. – К. : Наук. думка, 1967. – Т.2. – 534 с.
14. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 томах. Івано-Франківська обл. – Т.9. – К. : Головна ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1971. – 639 с.
15. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. Львівська обл. Т. 14.– К. : Головна ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1968. – 980 с.
16. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 томах. Тернопільська обл. Т.20.– К. : Головна ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1973. – 640 с.
17. Кватира І. Особливості соціально-економічного розвитку Другої Речі Посполитої (1918–1939 рр.) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.02 “всесвітня історія” / І. Кватира. – Тернопіль, 2010. – 22 с.
18. Кобильник Р. Українське питання в концепціях польських урядових партій (1926–1930 рр.) / Р. Кобильник // Україна і Польща в ХХ ст.: проблеми і перспективи взаємовідносин. Зб. наук. праць. – К. – Краків, 2002. – С. 95–97.
19. Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель / Г. І. Ковальчак. – К. : Наук. думка, 1988. – 254 с.
20. Комар В. Політика Польщі щодо українців Галичини (1919–1939 рр.): основні напрямки та етапи / В.Комар // Галичина: Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2001. – № 5–6. – С. 290–295.
21. Корнійчук Л. Становище трудового селянства західних областей України під владою панської Польщі (1920–1939) / Л. Корнійчук. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 70 с.
22. Коростіль Н. Зміни в економіці села Східної Галичини в міжвоєнний період (1919–1939 рр.) / Н. Коростіль // Галичина: Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній часопис. – Івано-Франківськ, 2006–2007. – Вип. 12.–13. – С. 378–384.
23. Кравець М. Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921–1939 рр. / М. Кравець. – К. : Вид-во Академії Наук Української РСР, 1959. – 234 с.
24. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939р.) / Микола Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200с.
25. Лылык С. В. Аграрная олигархия Западной Украины 20-х – 30-х годов ХХ в. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. истор. наук : 07.00 02. “История СССР” / ЛГУ им. Ив. Франко / С. В. Лылык. – Львов, 1988. – 19 с.

26. Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С. А. Макарчук. – Львов: Вища школа, 1983. – 225 с.
27. Никитюк Т. Л. Теоретичні аспекти господарського життя Волині в міжвоєнний період (20–30-ті роки ХХ ст.) / Т. Никитюк // Економічний форум. – 2012. – № 2. – С. 16–19.
28. Піскунова В. Аграрна політика Польщі щодо українських земель у міжвоєнний період / В. Піскунова // Матеріали Всеукр. наук. конф. з нагоди 415-річчя від дня народж. гетьмана Б. Хмельницького; ЧНУ ім. Б. Хмельницького, Осередок НТШ у Черкасах, Студентське наук. т-во. – Черкаси : Вертикаль, 2011. – С. 315–318.
29. Свежинський В. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / В. Свежинський. – Львів : Вид-то Львівського університету, 1966. – 192 с.
30. Свинчук А. В. Аграрна політика польського уряду щодо Волині у 20–30-ті роки ХХ століття / А. В. Свинчук // Науковий вісник ВДУ: Історичні науки. – 2000. – № 1. – С. 100–105.
31. Сливка Ю. Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення / Ю. Ю. Сливка. – К. : Наук. думка, 1973. – 255 с.
32. Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939) / Ю. Ю. Сливка. – К. : Наук. думка, 1985. – 271 с.
33. Смолей В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні : Історико-правовий контекст (1919–1939 рр.) / В. Смолей. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 110 с.
34. Шабала Я. М. Аграрна політика Польщі на Волині у 1921–1939 рр. : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ярослав Миколайович Шабала. – Луцьк, 1997. – 167 с.
35. Шміга О. Особливості еволюції соціально-економічної структури західно-українського села в 20–30-і роки ХХ ст. / О. Шміга // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 2. – Тернопіль, 2002. – С. 48–49.
36. Федорчак П. Новітня історія Польщі ХХ століття: навчально-методичний посібник / П. С. Федорчак. – Івано-Франківськ, 2006. – 219 с.
37. Фугала В. Історія вивчення суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі (1921–1939) [Текст] : [монографія] / Василь Фугала ; Дрогоб. держ. пед. ун-т ім. І. Франка, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів ; Дрогобич : [Коло], 2010. – 456 с.

В статтє представлен анализ украинских историографических работ советской эпохи и современности, посвященных аграрным реформам в Галичине 1921–1939 гг, выделены объективные и субъективные факторы, которые повлияли на характер украинской историографии исследуемой проблемы, намечены вопросы, требующие дальнейших научных исследований.

Ключевые слова: украинская историография, межвоенная Польша, аграрные реформы.

The paper presents the analysis of Ukrainian historiography works Soviet era and contemporary devoted to agricultural reform in Galicia 1921–1939 biennium, determines the objective and subjective factors that influenced the character of Ukrainian historiography investigated problem, scheduled issues that need further research.

Keywords: Ukrainian historiography, interwar Poland, agrarian reform.

УДК 069.013 : 908 (477.83)
ББК 63.3 (4 Укр)

Андріана Надопта

МУЗЕЙ “ВЕРХОВИНА” В СТРИЮ: ДОСВІД ЗБЕРЕЖЕННЯ, ВИВЧЕННЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ НАДБАНЬ НАРОДНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ (1932–1939 рр.)

У пропонованій статті автором проаналізована подвижницька діяльність громадськості Галичини щодо збереження пам'яток української культури. Величезну роботу у цьому напрямку проводили регіональні музейні товариства Галичини, зокрема музей “Верховина” в Стрию. Зроблена спроба розкрити його роль та значення у формуванні українського етнографічного музейництва Галичини в досліджуваний період.

Ключові слова: регіональний музей, музейне товариство, музей, етнографічна збірка.

Загальне пожвавлення українського національно-культурного руху в Галичині, після приєднання краю до Польської держави, спричинило виникнення цілої мережі українських музейних товариств та регіональних музеїв. У 1927 році було засноване товариство “Бойківщина” у Самборі, статут та діяльність якого стали зразком для музейних товариств: “Яворівщина” в Яворові, “Лемківщина” в Сяноці, крім того це товариство служило своєрідним координуючим центром для усіх регіональних музейних товариств і осередків Галичини міжвоєнного періоду [25, с.22]. На окремих статутах провадили свою діяльність музейні товариства “Стривігор” в Перемишлі та “Верховина” в Стрию. При місцевих філіях товариства “Просвіта” музейні товариства були засновані в Сокалі, Раві-Руській, Чорткові, Станіславові; при педагогічному товаристві “Рідна школа” функціонували музейні товариства у Тернополі, Бережанах, Рогатині; при товаристві “Український Народний Дім” та на основі його статуту – музейне товариство в Коломиї. Очевидно, такий феномен був проявом дії “самозахисного механізму, імунітету самозбереження націй, що в критичні моменти знаходить собі вихід у часом несподіваних місцях і формах” [15, с.199]. Така культурно-освітня праця в якій істотне місце займала музейна справа стала складовою частиною національного руху галицьких українців та сприймалась владою негативно, бо йшла врозріз із політикою польського уряду.

Метою даної публікації є охарактеризувати діяльність музею “Верховина” в Стрию (1932–1939 рр.). Історія цієї інституції лише частково висвітлена в літературі. Окремі аспекти обраної теми знаходимо в працях Боднарук І. [6, с.438–440], Верес Г. [7, с.101–106], О.Дальчак [10, с.3]. Джерелами для написання нашої статті стали здебільшого матеріали Державного архіву Львівської області, Центрального Державного Історичного Архіву України у місті Львові, звіти з діяльності товариства і музею “Верховина” в Стрию та публікації у пресі.

Задум створити музей в Стрию належить адвокату др. Єроніму Калитовському, який ще у роки Першої світової війни розпочав збирати експонати для майбутньої установи. Доктора Калитовського підтримали вчителі Іванна Витковицька та Інокентій Захарій, які за дорученням Товариства українських жінок у 1916 році займались збиранням воєнних пам'яток [7, с.101]. Однак, важкі роки воєнного лихоліття і повоєнні роки окупації краю поляками не дозволили втілити в життя плани щодо заснування музею.

Ідея Калитовського знайшла своє практичне втілення тільки навесні 1932 року. Голова станової організації “Взаємної помочі українського вчителства” Осип Сілецький став ініціатором заснування музею та організував вчителів стрийщини до збору етнографічних матеріалів, стародруків, книжок, ікон, картин. Адвокат Роман Домбчевський розробив статут майбутнього товариства та музею при ньому.

16 квітня 1932 року відбулись Установчі збори товариства “Верховина”, на яких прийнято статут товариства і музею та обрано його управу [26, с.13]. Головою товариства “Верховина” призначено Осипа Сілецького, членами-засновниками стали: о. Роман Височанський, Омелян Цісик, Володимир Котович, Роман Лисович, Роман Домбчевський, Іван Кузів, Тадей Залеський. Єдиною жінкою серед членів-засновників була знана діячка культурного та господарського життя Галичини – Ольга Бачинська, яка входила до першої управи і виконувала обов’язки скарбника музею. На Установчих зборах обговорено засадничі принципи вступу в товариство, прийнято рішення про ведення хроніки та ухвалено спільно з філією “Союзу українок” проводити найактивнішу роботу у справі збирання етнографічних матеріалів. Слід зазначити, що музейники Галичини радо вітали заснування нового товариства. На Установчих зборах товариства “Верховина” були присутні представники товариств “Лемківщина” в Сяноці, “Яворівщина” в Яворові. Від товариства “Бойківщина” прибула ціла делегація у складі Володимира Гуркевича, Антона Княжинського та Михайла Скорика [26, с.13].

Статут товариства та музею “Верховина” в Стрию був затверджений рескриптом воєводського уряду в Станіславові за № Р. В. 56 / 99 від 28 квітня 1932 року [1, арк. 9]. Ініціатором заснування та головою Виділу, що мав опікуватися музеєм став Осип Сілецький. Крім нього до Виділу увійшли: міський голова о. Роман Височанський, радники Альфред Будзиновський та Омелян Маркович, директор дівочої гімназії “Рідної школи” Омелян Цісик, вчитель Володимир Котович. Секретарем Виділу обрано Романа Лисовича, д-р Роман Домбчевський виконував у нім функції референта видавництва, а Ольга Бачинська стала його скарбником. Обрано й Контрольну комісію у складі інспектора Соколовського Щасного, дир. Олекси Лиса і дир. Івана Кузіва [1, арк.9].

Подібно до інших регіональних осередків, музей “Верховина” проводив формування своєї збірки, головним чином, завдяки численним пожертвам від приватних осіб і організацій та експедиційного обстеження території. Музей утримувався власними коштами і не мав окремих фондів на закупівлю пам’яток. Головним джерелом прибутків слугували внески членів Товариства “Верховина” та незначна матеріальна допомога, яку надавали музею українські товариства “Українська Бурса”, “Маслосоюз”, “Повітовий Союз Кооперативів”, “Взаємна поміч українського вчительства” [8, с.4]. Слід зазначити, що кількість прибічників музею невинно зростала і на 1937 рік товариство “Верховина” налічувало 100 членів [8, с.4].

Ще на установчих зборах 16 квітня 1932 року, члени Товариства вирішили особливу увагу зосередити на зборі етнографічного матеріалу для музею [26, с.14]. Насамперед, робота мала спрямовуватися на формування колекцій писанок, вишивок та народного одягу. З цією метою референт видавництва Роман Домбчевський виготовив відповідні листи до редакцій і видавництв, склав відозви до громадянства і квестіонарі, між іншим “Як записувати топографічні назви” та розіслав їх до читалень, кооперативів, учителів і парафіяльних урядів [6, с.439]. В одному із таких звернень, зокрема, зазначалось, що саме селянство, як велика культурна верства нації мусить подбати про свої музеї [9, с.3]. Крім того, з рефератом про музейництво д-р Роман Домбчевський виступив перед вчителями міста Стрия [6, с.439].

Така пропаганда музею мала свої позитивні наслідки. Станом на 1933 рік осередок налічував 1 248 пам’яток [1, арк.9]. Найбільшу підтримку та розуміння музей “Верховина” отримав серед селян, які й склали більшу частину його жертводавців. До прикладу, цілі колекції вишивок у січні 1935 року подарували жителі сіл Володимирці, Ляловичі-подорожні, Лютинка, Старе село, Буянів, Дубравка, Мельнич Жидачівського повіту [19, с.4]. Вкінці 1935 року музей налічував 1726 каталогових чисел, що становило 1900 предметів [19, с.4]. За 1935 рік до осередку набуто 722 каталогових чисел, з яких 252 числа становлять предмети з етнографії [2, арк.14]. Цього ж року до музею надійшло 170 картонів з 500 вишивками [21, с.4]. Таким чином, за п’ять років

існування музею “Верховина” зібрав 3 500 предметів, з яких 2 400 були внесені у каталог [8, с.4]. Без перебільшення можна стверджувати, що більшу частину збірки музею склали саме етнографічні пам’ятки.

Завдяки активній збирацькій роботі, яку розгорнули під керівництвом Осипа Сілецького вчителі Володимир Котович, Петро Кобат, митець Олекса Харків, проф. Тадей Залеський, Ірина Домбчевська і студент університету Бартков, осередку вдалось зібрати багату колекцію монет, військових відзнак і медалей, сільськогосподарські знаряддя праці, бойківський одяг, писанки і вишивки Стрийщини. Долучились до розвитку стрийського музейного осередку і учениці дівочої семінарії “Рідної школи”.

Багато зусиль до формування збірок музею доклала Ольга Бачинська. Маючи неабиякий досвід колекціонування вона зуміла організувати збирацьку роботу музею “Верховина” в Стрию на високому професійному рівні. Користуючись своїми приватними зв’язками, музейниця замовляла для установи косівські коралі, гердани, ходаки, вовняні онучі тощо [10, с.3]. Окрім того, за її безпосереднього сприяння до установи надійшли десятки стародавніх жіночих сорочок, запасок, спідниць – мальованок, кожухів. Адаже, як кваліфікований музейник створила в краї розгалужену мережу аматорів-збирачів, листувалася з ними, заохочувала до пошуку та закупівлі потрібних для музею речей, давала певні поради та настанови. В архіві Стрийського краєзнавчого музею “Верховина” зберігається листування Ольги Бачинської з Іриною Гашинською з Перегінська та з Марією Залещук з с. Чернятина (повіт Городянка). З листів довідуємося про те, як велась робота по збору експонатів для установи. Марія Залещук вислала Ользі Бачинській для музею гобортки, запаски, хустини, пацьорки, кабатки, сорочки [14]. Якщо не вдавалось закупити до музею цінної старовинної речі, Ольга Бачинська, через своїх аматорів-збирачів, за відповідну плату, замовляла в сільських майстрів “відробити” (відшити) давній взірєць, пошити і вишити сорочку чи запаску [10, с.3].

Щоб максимально популяризувати осередок та заохотити до збирацької роботи всіх небайдужих, музей “Верховина” подавав короткі відомості із своєї діяльності у місцевій пресі. В них вказувалось про нові надходження до музею та зазначались прізвища жертводавців [19, с.4; 18, с.2; 20, с.3; 21, с.4; 12, с.4; 17, с.4, 22, с.1]. Крім того, усім охочим музей безкоштовно розсилав працю розроблену членами товариства та музею “Бойківщина” під назвою “Що збирати для обласних музеїв” [16, с.1].

Музей у Стрию складався з кількох відділів: етнографічного, археологічного, нумізматичного, іконографічного, бібліотечного та відділу рукописів [8, с.4]. Виділ осередку намагався максимально вдосконалювати та доповнювати свою експозицію. Так, у 1936 році до музею було придбано велику габлоту для манекенів [2, арк.59]. З початку травня 1936 року установа була відкрита для загального огляду що четверга та неділі від 10 до 13 години [11, с.4]. Як зазначалось у тогочасній пресі число відвідувачів з поміж місцевого населення було незначним, тоді як “чужинці аж з Варшави приїздять, щоб його оглянути, поробити знімки, та поінформуватися про хід його праці” [8, с.4]. У 1936 році музей “Верховина” відвідало всього 26 осіб, та було проведено 7 екскурсій [2, арк.59]. Члени Комітету Українських Обласних Музеїв (далі КУОМ) В.Кобільник і М.Скорик, які відвідали музей “Верховина” 16 червня 1935 року, відзначили, що експозицію побудовано із взірцевою дбайливістю, крім того, “улаштовані шафи і габльот, хоч і не дуже чисельне, одначе добірне” [2, арк.53].

Відомий польський археолог та етнограф, доцент Львівського, а з 1936 року професор Краківського університету д-р Тадеуш Сулімірський, оглянувши у 1935 році етнографічну колекцію музею “Верховина” висловив не тільки щире захоплення її вартістю але й здивування звідки музей має кошти на придбання таких цінних пам’яток. А дізнавшись, що всі речі подаровані був просто вражений свідомістю українського селянства, його великою культурою [24, с.2].

Наукової роботи музей "Верховина" практично не проводив, хоча ще в квітні 1932 року при музею було започатковано бібліотеку, яка на червень 1936 року налічувала 984 томи [13, с.6]. Крім того, Управою музею було розпочато вивчення топографії свого терену та заплановано проведення розкопок. У ЦДІА України у Львові зберігається лист до НТШ від 24 березня 1937 року за підписами голови товариства "Верховина" Осипа Сілецького та секретаря Марковського з проханням надати відпустку Ярославу Пастернаку для проведення розкопок в Стрийському повіті [3, арк.17].

Як і музей "Бойківщина" в Самборі, музейний осередок "Верховина" у Стрию концентрував свою роботу над дослідженням теренів Бойківщини. Тому обидва осередки Бойківської землі поділили свою працю таким чином, що весь тягар дослідницької та колекціонерської праці на схід від Дрогобича перейняла "Верховина", на захід від цієї лінії "Бойківщина" [16, с.1]. З метою максимального поповнення збірки керівник музею "Верховина" Осип Сілецький та студент Бартков здійснювали експедиції по селах центральної та східної частини Бойківщини.

10 червня 1934 року заходами Товариства "Бойківщина" в Самборі відбувся "З'їзд дослідників Бойківщини" [4, арк.21]. Серед його учасників були знані діячі українського музейництва І.Свенціцький, Я.Рудницький. Осередок в Стрию на дійстві представляв Роман Лисович. З'їзд прийняв ухвалу про організацію наукової експедиції до с. Волосате, з метою проведення етнографічних та лінгвістичних досліджень. Майже весь 1934 рік Управа музею "Верховина" присвятила експедиційному дослідженню регіону з метою вивчення народної культури бойків та поповнення колекцій музею.

Проблеми музейного будівництва Галичини були предметом розгляду на музейних з'їздах. На них обговорювались звіти регіональних осередків, відбувались жваві дискусії з актуальних проблем музейного життя, публічні, не лише для учасників з'їзду, доповіді, присвячені історії та культурі регіону, який представляв музей-господар з'їзду, приймались певні методичні настанови стосовно організації діяльності музейних установ. Починаючи з Другого з'їзду українських музейників (3 червня 1933 року, м. Самбір) музей "Верховина" приймав активну участь у їх діяльності.

Важливе значення для розвитку українського регіонального музейництва Галичини мала прийнята делегатами Третього з'їзду представників українських музеїв Галичини (9 червня 1935 року) ухвала про необхідність місцевим музеям звернути якомога більшу увагу на працю в галузі етнографії. Виконуючи ухвалу з'їзду, Товариство "Верховина" 20 жовтня 1935 року, в приміщенні Народного Дому в Стрию, влаштувало показ народного одягу, живопису, фольклорно-обрядової творчості. Як зазначалось у газеті "Діло", метою дійства була популяризація народного одягу та підбір експонатів до музею [23, с.5]. Члени товариства разом з гуртком прихильників мистецтва при музеї "Верховина" доклали всіх зусиль, щоб показ став не шаблонним оглядом манекнів, а справжнім парадом бойківських звичаїв [27, с.80]. Комплексне експонування пам'яток народної культури доповнювалось демонстрацією традиційного народного вбрання, звичаїв та обрядів селянами Стрийщини. "Показ народної ноші дав ще один доказ, що українське селянство Підкарпаття дуже добре розуміє вагу музейного діла" - такий коментар про дійство знаходимо у газеті "Стрийська Думка" [24, с.2]. Про важливість заходу свідчить і той факт, що на показі у Стрию були присутні делегати від Національного музею у Львові, музею НТШ, музею "Бойківщина" [2, арк.6].

Не менш важливим було й рішення музейного з'їзду у 1935 році про створення "Комітету Українських обласних музеїв" (КУОМ) [2, арк. 4]. Саме він мав координувати діяльність регіональних музеїв, інформувати українські обласні музеї про всі справи, що стосувалися б музейництва та музеїв зокрема, відстоювати справи обласних музеїв і бути тією ланкою, що пов'язувала б обласні і львівські музеї Галичини. На вересень 1936 року членами КУОМ були музеї: "Бойківщина", "Верховина", "Яворівщина", "Сокальщина", музей у Раві-Руській та краєзнавці з Перемишля та Сянока.

На 1939 рік планувалося проведення 7 з'їзду українських музейників в Стрию. 17 травня 1938 року Управа музею “Верховина” звернулася до Воєводського Уряду в Станіславові з відповідним листом. Однак відповіді не надійшло [5, арк.7].

Таким чином, завдяки наполегливій праці ентузіастів та громадськості краю, на кінець 30-х років музей став важливим центром матеріальної і духовної культури українців. Він володів вагомими колекціями монет, медалей, “бойківської ноші”, вишивки, писанки, хліборобських знарядь праці тощо. Учасники товариства та музею “Верховина” в Стрию намагались максимально популяризувати осередок серед громадськості краю, заохочували до збирацької роботи всіх небайдужих.

Розвиваючись за умов відсутності юридичної й економічної підтримки держави, музей в Стрию, як і інші українські осередки Галичини потерпав від відсутності відповідного приміщення, нестачі фахового персоналу та потребував певних методичних настанов стосовно організації своєї діяльності. Осередок був активним членом музейної спільноти Галичини, приймав дієву участь в щорічних з'їздах музейників краю.

1. Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.), ф. 1245 (Товариство “Бойківщина” в Самборі), оп. 1, спр. 79.
2. Там само, спр. 92.
3. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 309 (НТШ), оп. 1, спр. 433.
4. Там само, ф. 364 (Лукань Степан – священик), оп. 1, спр. 14.
5. Там само, ф. 687 (Союз українських наукових робітників книгозбірень і музеїв у Львові), оп. 1, спр. 10.
6. Боднарук І. До історії Стрийського музею “Верховина” / Іван Боднарук // Стрийщина : Історично-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болехівщини. – Нью-Йорк, 1990. – Т. II. – С. 438–440.
7. Верес Г. Світлиця пам'яті. З історії Стрийського музею “Верховина” / Г. Верес // Хвилі Стрия. Сторінки з історії, культури та національно-визвольного руху. – Стрий, 1995. – С. 101–106.
8. Геббель Фр. Наші обласні музеї : Стрийська “Верховина” / Фр. Геббель // Літературно-науковий додаток до “Нового часу”. – Львів, 1937. – Ч. 3. – 1 листоп. – С. 4.
9. Д. Музей товариства “Верховина” в Стрию / Д. // Стрийська Думка. – 1933. – Ч. 10. – С. 3.
10. Дальчак О. В пошуках оригінальних зразків / О. Дальчак // Краєзнавчий вісник / Спецвипуск Стрийського краєзнавчого музею “Верховина”. – Стрий. – 1995. – № 2. – Червень. – С. 3.
11. З діяльності музейного товариства “Верховина” в Стрию // Думка. – Стрий, 1936. – Ч. 66. – 18 трав. – С. 4.
12. З музею “Верховина” в Стрию // Стрийська Думка. – 1934. – Ч. 12. – С. 4.
13. IV Зїзд музейників у Сяноці // Новий час. – 1936. – Ч. 128 (2243). – 10 черв. – С. 6.
14. Інвентарна книга Стрийського краєзнавчого музею “Верховина”.
15. Кирчів Р. Роль музейних колекцій в активізації сучасних етнографічних досліджень України / Р. Кирчів // Народознавчі зошити. – 1995. – №4. – С. 198–200.
16. Кобільник В. Музеї Бойківської землі / Др. Кобільник В. // Думка. – Стрий, 1936. – Ч. 59. – С. 1.
17. Музей “Верховина” в Стрию // Стрийська Думка. – 1934. – Ч. 22. – 20 листоп. – С. 4.
18. Музей “Верховина” в Стрию // Стрийська Думка. – 1934. – Ч. 24. – 20 груд. – С. 2.
19. Музей “Верховина” в Стрию // Стрийська Думка. – 1935. – Ч. 4 (39). – 20 лют. – С. 4.
20. Музей “Верховина” в Стрию // Думка. – 1936. – Ч. 63. – 19 берез. – С. 3.
21. Музей “Верховина” // Думка. – 1936. – Ч. 66. – 18 трав. – С. 4.
22. Музей “Верховина” // Думка. – 1937. – Ч. 93. – 15 квіт. – С. 1.
23. Показ народної ноші у Стрию // Діло. – 1935. – Ч. 278. – 18 жовт. – С. 8.
24. Показ ноші! // Стрийська Думка. – 1935. – Ч. 54. – 4 листопада. – С. 2.
25. Свенціцький І. Образ розвою українського музейництва / Іларіон Свенціцький // Літопис Бойківщини. – 1938. – Ч. 10. – С. 18–23.
26. Установчі Загальні Збори Товариства “Верховина” в Стрию // Нова хата. – Львів, 1932. – Ч.6. – С. 13–14.
27. Ханас З. Нариси з історії жіночого руху Стрийщини / Зеновія Ханас. – Стрий : “Видавничий дім “Укрпол”, 2007. – 358 с.

В пропонуваній статті автором проаналізована подвижницька діяльність громадськості Галичини по збереженню українських культурних цінностей. Окремню роботу в цьому напрямку здійснювали регіональні музеї Галичини, в частині музею “Верховина” в місті Стрий. Сделана спроба розкрити його роль і значення в формуванні українського етнографічного музейного дела Галичини в досліджуваній період.

Ключевые слова: региональный музей, музейное общество, музей, этнографическая коллекция.

In the present article, the author has analyzed tremendous efforts of the public in Galychyna to preserve memorials of Ukrainian culture. Regional museum associations of Galychyna including museum "Verhovyna" in Striy made an outstanding contribution in this respect. An attempt has been made to address its role and significance in establishment of Ukrainian ethnographic museum activities of Galychyna in the studied period.

Keywords: Regional museum, museum association, museum, ethnographic collection.

УДК 94 (100:82:331.556.46(477) "19/20"
ББК 63.3 (4УКР+8АРГ)

Ольга Ярош

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В АРГЕНТИНІ

У статті висвітлено передумови еміграції українців та формування української діаспори в Аргентині. Простежено вплив громади на українсько-аргентинські відносини.

Ключові слова: еміграція, Аргентина, українська діаспора.

Після проголошення незалежності України та поживлення її відносин з іншими країнами світу значно зріс інтерес науковців до вивчення історії української діаспори. Але, якщо українська громада в США і Канаді стала об'єктом дослідження багатьох істориків, то про українців Аргентини написано небагато. Історіографія характеризується окремими роботами, які стосувалися певних аспектів проблеми, зокрема, соціальної адаптації українців в Аргентині та збереження їх національно-культурної ідентичності [30; 28]. Аналіз процесів адаптації іммігрантів в країнах Латинської Америки представлено в працях А.Стрілко [33]. З публікацій українських істориків необхідно відзначити також роботи С.Кача раби [24; 25]. Важливі питання з цієї проблеми розкрито в монографії О.Сапеляк [32]. Узагальнюючим дослідженням про діаспору України є праця В.Трощинського й А.Шевченка "Українці в світі" [34].

Великий внесок у вивчення української громади зробили історики в діаспорі. Найгрунтовніше це питання висвітлено в роботах М.Василика [18; 15] та М.Данилишина [19]. Окремі аспекти даної проблеми простежуються в дослідженнях аргентинського історика Е.Снігура [14] та в працях С.Вапровича [17]. У них переважно досліджувалися проблеми освоєння українцями аргентинської сельви, адаптації українців до аргентинських умов життя, регіони розселення тощо. Незважаючи на інтерес істориків до проблеми формування діаспори, багато її аспектів все ще залишаються недослідженими. Серед таких аспектів можна назвати наступні: питання відносин України з діаспорою, висвітлення двоєдиного процесу характерного для української громади в Аргентині – з одного боку – прагнення зберегти свою етнічну ідентичність, з іншого – якомога швидше інтегруватися в аргентинське суспільство. Метою даної статті є висвітлення загальних тенденцій і національних особливостей формування української громади в Аргентині та її інтеграції в аргентинське суспільство. Актуальність даної проблеми зумовлена перш за все тим, що на території Аргентини знаходиться одна з найбільших українських громад. За останніми даними тут налічується більше 300 тис. українців.

Українська громада Аргентини сформувалася в результаті чотирьох хвиль еміграції. Перша з них тривала з кінця XIX ст. до початку I світової війни. Загалом за цей період з України за кордон виїхало близько 500 тис. осіб, переважна більшість яких були селянами із Західної України. Поштовхом до їх виїзду стали безземелля, безробіття та діяльність еміграційних бюро. Перша хвиля визначається як трудова, тому що економічний мотив від'їзду мав першорядне значення [38]. Політика аргентинського

уряду, в тому числі Закон від 19 жовтня 1876 р., сприяла приїзду іммігрантів саме до цієї країни [14, с.68–69].

Вважають, що перші українські поселенці прибули до Аргентини в 1897 р. Це були 12 галицьких родин, які аргентинський уряд спрямував у провінцію Місьйонес. Серед них були сім'ї Іллі Білого, Томи Винника, Гната Герцуна, Іллі Дудка, Семена Козачика, Теодора Коцура, Івана Максимовича, Томи Мусія, Михайла Опиханого, Теодора Письменного та Йосифа Собчишина [18, с.15]. Українці перетворили сільву в сільські господарства [16, р.76–86.]. Аргентина охоче приймала працелюбних українців. До кінця 1898 р. в провінції Місьйонес проживало 250 українців, в 1900 р. прибули 1600 чол., в 1901 р. – 1700, в 1902 р. – 1600 [22, с.139.]. Усього до початку Першої світової війни в цю провінцію прибуло біля 10 тис. українців. Крім провінції Місьйонес українці оселилися в Буенос-Айресі з околицями. 4 тис. оселилися в містечку Беріссо. Якщо провінція Місьйонес стала центром українців-селян, то Буенос-Айрес – центром українців-робітників. Значна частина українців працювала на будівництві залізниць і каналів в провінції Мендоса. Займались вони також виноградарством, садівництвом, городництвом [31]. Всього, з 1897 р. до 1914 р. в Аргентину переселилося 14 тис. чол. [36, с.63; 8, р.662.].

Еміграція кінця ХІХ – початку ХХ ст. із західноукраїнських земель стала основою для формування етнічних груп українців в Аргентині. Даному процесові сприяло утворення поселень українських емігрантів. У межах новоутворених поселень емігранти з України зберегли свою самобутність, культурні та побутові особливості. Як і в інших країнах світу, українці, що жили в Аргентині, прагнули згуртування, проживали компактними групами. Проблеми повсякденного життя тільки посилювали тенденцію до об'єднання, сприяли збереженню побуту та звичаїв. Таким чином, в результаті згуртованого розміщення на території Північної Аргентини і відносно замкнутого способу життя на початковому етапі свого перебування в цьому регіоні українцям вдалося зберегти звичний життєвий устрій і пригальмувати процес асиміляції [7, р.50–52; 4, р.68–73].

Українці прагнули налагодити організоване громадське і культурне життя і на початку їхнього перебування на чужині гуртувалися навколо церкви. Вона стала першою інституцією до якої зверталися українські переселенці, тому що традиційно саме церква була центром суспільного життя українського села. Саме священики та церкви допомагали гуртуванню поселенців в Аргентині [26]. При церквах виникали навчальні релігійно-соціальні школи українознавства, курси та конференції, церковні братства, аматорські гуртки, читальні та українські школи. Важливе значення мали товариства, завдання яких полягало у наданні як матеріальної допомоги, так і в пристосуванні до нових умов життя та праці. Ці товариства згодом стали культурно-освітніми осередками української еміграції [18, с.53–59].

На період між I і II світовими війнами припадає друга хвиля української еміграції до Аргентини. Цього разу Україну залишали не тільки селяни, але й робітники, науковці, митці, які виїздили за кордон не лише з економічних (як це було раніше), але й з політичних причин. З огляду на сприятливий характер імміграційного законодавства Аргентини, саме сюди емігрувало багато українців. Аргентина виявилася для них досить привабливою: там вже була українська громада, яка, з одного боку, підтримувала новоприбулих, допомагала їм уникнути деяких труднощів життя у чужій країні, а, з іншого, сама міцнішала за рахунок патріотів, які активізували організоване життя аргентинських українців.

У міжвоєнний час особливо активізувалася еміграція із Західної України. Тяжкі економічні умови та еміграційна політика польського уряду спричинили виїзд понад 200 тис. українців із західноукраїнських земель [24, с.73–85; 25, с.184–196; 37]. За підрахунками С.Качараби, у міжвоєнний період із західноукраїнських земель до Арген-

тини виїхало майже 95 тис. осіб. Найбільшої активізації еміграція населення з цього регіону в аргентинському напрямку досягла у Волинському, Тернопільському і Львівському воєводствах. Загалом із регіону Західної України до Аргентини переселилось понад 50% усієї польської еміграції. Агентура мореплавних компаній, користаючи з бездіяльності польських властей, почала діяти на Західній Україні, як у власній вотчині, що привело до вибуху у 1926 р. “аргентинської гарячки”. У цьому році в Аргентину переселилося з Тернопільського воєводства 2 322 чол., Львівського – 1 747 чол., Станіславівського – 1184 чол. [24, с.79]. У цей період Аргентина толерувала вільний вплив іммігрантів. У міжвоєнний період українці розселилися майже в усіх регіонах Аргентини, але найбільші їх скупчення були у провінціях Буенос-Айрес, Місіонес, Чако, Мендоса, Формоса, Ріо Negro, Кордоба та Коррієнтес. Тільки в Буенос-Айресі кількість українців наприкінці 20-х рр. ХХ ст. становила близько 15 тис. [33, с.73].

Найяскравішою рисою цих емігрантів міжвоєнного періоду була поява нового типу українського переселенця – політичного емігранта. Після падіння у 1918–1920 рр. кількох українських урядів вигнанцями стали ті, хто їх підтримував, – солдати, офіцери, службовці, національна інтелігенція, діячі та прихильники УНР, люди, які бажали уникнути переслідувань з боку радянської влади. Серед українців другої хвилі еміграції (на відміну від їхніх попередників) було багато освічених людей молодшого та середнього віку. Саме цим можна пояснити їх досить швидку адаптацію до нових умов життя, а також активну участь у житті громади. Це спричинило появу організацій, які охоплювали всі галузі життя емігрантів: від громадсько-політичного до культурного – театральних, літературних-мистецьких гуртків, хорових колективів та видавничої діяльності. Активна українська громада частково задіяла і попередні покоління емігрантів. Значну роль у цьому процесі відігравали національні церкви – Українська греко-католицька та Українська православна. Прибуття представників політичної еміграції стало потужним імпульсом для розбудови громадського життя українських переселенців в новій країні. З’явилися організації, що почали керувати громадсько-політичним та культурним життям, гуртувати навколо себе українських емігрантів та виховувати у них почуття патріотизму.

Важливим фактором збереження етнічної самобутності стало утворення в 1924 р. українського драмгуртка “Молода громада” (м. Беріссо, провінція Буенос-Айрес), який пізніше трансформувався в Українське культурне товариство “Просвіта”. Через деякий час в Аргентині вже працювало 16 його філій та Центральна управа. При “Просвіті” діяли школи, курси українознавства, мистецькі колективи, хори, оселя для відпочинку дітей і молоді “Веселка” тощо. З часом товариство “Просвіта” стало головним центром українського культурного життя в Аргентині. З 15 січня 1928 року в Аргентині почав виходити офіційний друкований орган “Просвіти” – “Українське слово”, перший український часопис в цій країні.

В 30-х рр. в м. Беріссо було організоване ще одне українське товариство – “Відродження”. Воно виникло на базі двох раніше заснованих організацій – “Стрілецької громади” та спортивного товариства “Сокіл”. Товариства “Просвіта” та “Відродження” продовжують існувати і в наш час. Загальне керівництво та координацію їхньої роботи здійснює Українська Центральна Репрезентація. У міжвоєнний період постійно зростало число українських іммігрантів у будівництві, промисловому виробництві, сфері обслуговування. Відбувалась поступова інтеграція іммігрантів у всі сфери життя аргентинського суспільства. Отже, друга хвиля української еміграції мала свої особливості: збільшення у складі переселенців представників інтелігенції, діячів науки та культури, високий рівень політичної свідомості.

Третя хвиля української еміграції в Аргентину припадає на перші повоєнні роки (період з 1945 р. – до 1953 р.). Головна ознака цього потоку переселенців полягає в тому, що до виїзду їх найбільше спонукали політичні чинники. Значна частина емігрантів

цього періоду – це особи, яких під час окупації України насильно вивезли на роботи до Німеччини, велику частину становили також колишні вояки Української Повстанської Армії та ветерани української дивізії “Галичина”, яким вдалося виїхати на Захід, врятувавшись від знищення радянськими спецслужбами. По війні вони відмовилися повертатися на Батьківщину і оселилися у різних країнах Європи, Північної та Південної Америки, в тому числі і в Аргентині. Повоєнна українська еміграція до Аргентини була невеликою – близько 6 тис. чоловік [39]. Третя хвиля принесла Аргентині найбільше українських патріотів. Українці третьої хвилі сприяли інтенсивному розвитку громадського, політичного та культурного життя в діаспорі. У період після II світової війни українці в Аргентині утворили широку мережу нових організацій та установ, які значно змінили та активізували життя української громади, мали позитивний вплив на збереження української етнічності. Цій меті була підпорядкована діяльність багатьох молодіжних, жіночих, культурологічних, просвітянських і професійних товариств і об’єднань, таких як Організація жінок “Просвіти”, Спілка Української Молоді, Товариство української студентської молоді, Спілка українських науковців, митців та літераторів, юнацька організація “Пласт” та інші [15, р. 154–162].

З метою збереження та продовження традицій українського танцювального мистецтва створювались танцювальні колективи. Утворилась драматична студія “Вертеп”, що працювала у двох різних проявах своєї творчої ініціативи – в Ляльковому театрі і в Експериментальній сцені. В Аргентині працювали українські художники. Серед них: Б.Крюков і його дружина В.Гурська, В.Цимбал, В.Гутник, К.Бульдин, А.Климко, І.Денисенко. Влаштувалися виставки їхніх творів [20, с.111]. Українці видавали свою періодику. Такі газети та журнали, як “Життя”, “Дзвін”, Календар товариства “Просвіта”, Календар товариства “Відродження”, “Голос Української Церкви”, “Українське Слово”, “Наш клич”, “Поступ”, “Україна” та інші, в різні роки були дійовими чинниками існування української громади в Аргентині та інформували іспаномовний світ про українські справи. Видавалися книжки на українську тематику. В 1952 р. в Українському інформаційно-видавничому інституті в Буенос-Айресі вийшла книга О.Мартовича “Por la libertad de Ucrania” (“За волю України”). В 1953 р. в Буенос-Айресі “Просвіта” видала книжку Б.Галайчука “El estado ucraño del siglo XX” (“Українська держава XX століття”).

В 1963 р. УЦР в Аргентині при фінансовій допомозі Спілки українських промисловців і купців було видано “Історію України” Д.Дорошенка в перекладі на іспанську мову. Книга мала 688 сторінок, репродукції трьох карт У.Бопляна і карту України. Передмову написав професор Буенос-Айреського університету А.Антоніо, а доповнення до історії, від 1937 р. до найновіших часів – Е.А.Мартінес-Кодо. Це перша велика наукова праця з історії України видана іспанською мовою [40, с.119]. Також розповсюджувалися українські видання, що виходили в інших країнах. Серед таких – суспільно-політичний і науково-літературний місячник “Визвольний шлях”, що видавався у Великобританії, та мав своїх читачів і передплатників в Аргентині; літературно-мистецький журнал “Київ” із Сполучених Штатів Америки; ілюстрований календар-альманах “Праця” з Бразилії. Отже, до середини XX ст. в Аргентині була сформована, організаційно згуртована українська діаспора, що налічувала майже 300 тис. чоловік. За час перебування в цій країні українці адаптувались до аргентинського середовища, не втративши при цьому свою етнічну самобутність та національну ідентичність. Вони стали повноправними членами аргентинського суспільства і в той же час зуміли зберегти в собі патріотизм та відчуття відповідальності за долю Батьківщини.

Розпад Радянського Союзу, здобуття Україною незалежності несподівано для більшості її громадян принесли безліч проблем і більш за все – економічних. Українці почали масово виїжджати до інших країн з надією на роботу і кращі умови життя для своїх родин. Так почалася четверта хвиля еміграції з України, яку називають трудовою,

або економічною [21, с.302–303; 27]. Характерною рисою нових емігрантів є те, що абсолютна більшість з них – це представники інтелігенції, люди з вищою освітою, із знанням іноземних мов. У червні 1994 р. в Аргентині було прийнято Декрет 1023/94, що сприяв імміграції громадян з країн Центральної та Східної Європи [3; 11, р.33–34]. З цього моменту почали прибувати в Аргентину нові іммігранти з України, які становили 71,5% з усіх прибулих завдяки Декрету (9399 чол.) [9, р. 46; 10, р.62–63]. Вже у 1995 р. українцям було видано 687 дозволів на в'їзд (в 1993 р. – 30 дозволів) [1].

29 квітня 1999 була підписана Угода між Україною та Аргентинською Республікою з питань міграції [29, с.21]. Необхідність підписання цього документу була викликана значною кількістю іммігрантів з України, що прибували до Аргентини протягом останніх років. Ця угода регулювала міграційні процеси між обома країнами та суттєво спрощувала можливість в'їзду [13]. Тільки за 2000 р. до Аргентини прибуло 3457 українських іммігрантів [2]. Багато українських сімей обрали для місця проживання Аргентину. Спрощена процедура отримання візи, право легального працевлаштування, розвинута нормативно-правова база та ціла система закладів, що регулюють проблеми імміграції, зробили Аргентину країною привабливою для багатьох українських емігрантів. Окрім цього, велику надію вони поклали на допомогу існуючої тут української громади.

На перших порах виникало багато проблем й непорозумінь між представниками “нової хвилі” і старою імміграцією. Легше було вихідцям із західних областей України, які володіли українською мовою, зберегли народні звичаї, культурні традиції. Вони викликали більшу симпатію представників старої української діаспори, які допомагали новоприбулим пристосуватися до нових умов життя, знайти роботу, налагодити контакти з іншими вихідцями з України. З часом новоприбулі поступово почали зближуватися зі старою діаспорою. У Маніфестації на підтримку Помаранчевої революції прийняли участь представники старої та нової імміграції українців [23].

Українська громада в Аргентині є досить чисельною та організованою. За даними посольства України в Аргентинській республіці в цій південноамериканській країні проживають більше 300 тис. етнічних українців; основна частина яких (більше 100 тис. осіб) проживає в Буенос-Айресі (у столиці і в провінції) та в провінції Місіонес (приблизно 130 тис. осіб). Місцями компактного проживання українських іммігрантів є також провінції Чако (30 тис. осіб), Кордоба (15 тис. осіб), Мендоса (10 тис. осіб), Формоса (6 тис. осіб), Ріо-Негро (3 тис. осіб) та Коррієнтес (3 тис. осіб) [35]. Українці зайняті у всіх галузях виробництва, у сфері обслуговування, в різних галузях науки і культури [12]. Взаємини українських іммігрантів з аргентинським суспільством характеризуються лояльним ставленням мігрантів до існуючого політичного та правового режиму, соціально-культурних цінностей суспільства та до місцевого населення. Цьому сприяє аргентинська політика та національне законодавство у галузі міграції.

Українська громада має численні асоціації та громадські організації федералізовані в Українську Центральну Репрезентацію, – провідну організацію українців в Аргентині, визнану аргентинським урядом [5, р. 19–20]. УЦР є членом Асоціації зарубіжних громад в Аргентині, яка тісно пов'язана із Дирекцією міграції і міською адміністрацією [23].

Аргентина однією з перших визнала незалежність України. На швидкість прийняття такого рішення вплинула УЦР, яка в 1991 р. ініціювала кампанію зі збору підписів під зверненням до президента Аргентини К.Менема про визнання незалежності України. Українська діаспора під керівництвом УЦР не тільки завжди підтримувала волю України до незалежності, вона зберігає та розвиває її традиції, працює над створенням позитивного іміджу нашої держави у світі. Протягом всіх років свого перебування в Аргентині українці завжди мали хорошу репутацію, їх поважають за працьовитість, чесність, спокійну вдачу, толерантність [6; 18, с.43.]. Чимало українських

інтелектуалів залишили помітний слід не лише в історії громадського життя української спільноти, а й в суспільно-політичному житті Аргентини. Довготривала імміграція українців до Аргентини являє собою значний соціально-політичний та культурно-етнічний феномен, який став важливим фактором життя країни.

Закордонне українство – це важливий демографічний, інтелектуальний та соціально-культурний ресурс нашої держави. Співпраця із закордонними українцями має бути одним із найважливіших напрямків зовнішньополітичної діяльності України. За умов тісної співпраці діаспора може стати для України серйозним засобом здійснення зовнішньої політики та забезпечення позитивного міжнародного іміджу, каталізатором співробітництва між країнами, який буде сприяти налагодженню та розвитку політичних, економічних та культурних зв'язків між Україною та Аргентиною. Саме тому необхідно дослідити усі напрямки діяльності української громади в Аргентинській Республіці та прослідкувати шляхи її впливу на розвиток відносин між двома країнами.

1. Archivo General de la Nación (AGN), Fondo Dirección Nacional de Migraciones, Permisos de Ingreso por Nacionalidad: 1992 – 1996, L. 214, F. 12, 13, 17, 22–24.
2. AGN, Fondo Dirección Nacional de Migraciones, Resumen de las 20 Nacionalidades con Más Saldo Migratorio Favorable y Desfavorable. – L. 214. – F. 115.
3. Archivo Reciente de la Cancillería de la República Argentina. – L. 4632. – F. 1–5.
4. Andruchowicz A. E. Cultura y tradiciones populares de la inmigración ucraniana en Apóstoles: 1897–1930. – Posadas: Universidad Nacional de Misiones, 1999. – P. 68–73.
5. Boletín de la Representación Central Ucrania. – №2–92. – P. 19–20.
6. Downes P. Una ciudad de 70 mil habitantes y más de cien templos religiosos / P. Downes // Clarín. – 2000. – 21 de octubre.
7. Kucy S. Apóstoles: historia, memorias y cultura de un pueblo / S. Kucy, M. Nélica. – Posadas, 1997. – P. 50–52.
8. Luna F. Perón y su tiempo. Buenos Aires : Sudamericana, 1993. – P. 662.
9. Marcogliese M. La Migración reciente de Europa Central y Oriental a la Argentina // Revista Argentina de Sociología. – №1 – 2003. – P. 46.
10. Masseroni S. Europeos del Este en la Argentina. Experiencia migratoria, nostalgia y memoria / S. Masseroni, N. Ponisio // Relaciones Interculturales: experiencias y representación social de los migrantes. – Buenos Aires : Eudeba, 2005. – P. 62–63.
11. Novick S. Políticas migratorias en la Argentina [Електронний ресурс]. // Oteiza E., Novick S., Aruj R. Inmigración y discriminación. – Buenos Aires : Ed. Grupo universitario, 1997. – P. 33–34. // Режим доступу : <http://www.iigg.fsoc.uba.ar/pobmigra/archivos/migrar.pdf>.
12. Sanchez P., Wieimeyer J. La inserción laboral de los migrantes limítrofes y de Europa del Este en el mercado de trabajo del Area Metropolitana de Buenos Aires: incluidos en la exclusión. – Buenos Aires, 2004.
13. Se facilitan los flujos migratorios entre la Republica Argentina y Ucrania // Clarín. – 2001. – 26 de enero.
14. Snihur E. A. De Ucrania a Misiones: una experiencia de transformación y crecimiento / E. A. Snihur. – Apóstoles : Colectividad Ucrania de Misiones, 1997.
15. Vasylyk M. Inmigración Ucrania en la República Argentina. Una comunidad por dentro. – Buenos Aires : Lumen., 2000.
16. Wrobel C. La historia vivida: Testimonios de colonización polaco-ucraniana / C. Wrobel // I Jornadas sobre Poblamiento, Colonización, e Inmigración en Misiones. – Posadas : Ediciones Montoya, 1999. – P. 76–86.
17. Вапрович С. Аргентина – українська імміграція в ній / С. Вапрович. – Львів, 1935. – 33 с.
18. Василик М. Українські поселення в Аргентині. – Мюнхен : Український Вільний Університет, 1982. – 147 с.
19. Данилишин М. Українці в Аргентині / М. Данилишин. – Буенос-Айрес, 1979. – 392 с.
20. Димчук Л. Огляд подій / Л. Димчук // Визвольний шлях. – Лондон. – 1963. – №1.
21. Дробко Е. В. Трудова міграція та українська діаспора за кордоном [Електронний ресурс] / Е. В. Дробко // Університетські наукові записки. – 2006. – № 2. – Режим доступу : <http://www.univ.km.ua/visnyk/1094.pdf>.
22. Зарубіжні українці. Довідник. – К. : Україна, 1991. – 253 с.
23. Звіт Української Центральної Репрезентації в Аргентині. (14.08.1999 р. – 29.10.2005 р.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukrainianworldcongress.org/Richni_Zahalni_Zbory2006/Zvity/Centrali/Argentina.pdf.
24. Качараба С. Еміграційна політика Польщі та її реалізація на Західній Україні (1919–1939) / С. Качараба // Проблеми слов'язознавства. – Вип.52. – Львів, 2002.

25. Качараба С. Еміграція населення Західної України в Аргентину (1919–1939) / С. Качараба // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету. – Вип. 4. – Львів, 2001.
26. Корсун Л. Українська Аргентина вчора і сьогодні: українці, народжені в Буенос-Айресі / Л. Корсун // Час і Події. – Нью-Йорк. – 2007. – № 12. – 21 бер.
27. Корсун Л. “Четверта хвиля” українських іммігрантів – вільна чи економічна? / Л. Корсун // Час і Події. – Нью-Йорк. – 2008. – № 10. – 3 черв.
28. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 / С. Наріжний. – К. : В-во ім. О. Теліги, 1999. –
29. Офіц. вісн. України. – 2000. – 28 лип. – № 28. – С. 21. – Ст. 1156. – Код акту 16251/2000.
30. Попок А. Новітня еміграція з України: проблеми інтеграції в нові суспільства та співпраці з історичною батьківщиною / А. Попок // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – № 1 – К., 2006.
31. Путятова Э. Г. Российские эмигранты в Аргентине (конец XIX – начало XX вв.) / Э. Г. Путятова // Наши соотечественники за рубежом. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ilaran.ru/?n=152>.
32. Сапеляк О. Українська спільнота в Аргентині: історико-етнологічний аспект / О. Сапеляк. – Львів : Червона калина, 2008. – 286 с.
33. Стрелко А. А. Славянское население в странах Латинской Америки / А. А. Стрелко. – К. : Наук. думка, 1980.
34. Трошинський В. П. Українці в світі / В. П. Трошинський, А. А. Шевченко. – К., 1999.
35. Українці в Аргентині [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://argentina.mfa.gov.ua/ua/ukraine-ag/ukrainians-in-ag>.
36. Українці в зарубіжному світі. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 63.
37. Хвилі української діаспори. Друга хвиля. Інтелектуальна : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://diaspora.ukrinform.ua/xvyli-2.shtml>.
38. Хвилі української діаспори. Перша хвиля. Трудова : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://diaspora.ukrinform.ua/xvyli-1.shtml>.
39. Хвилі української діаспори. Третя хвиля. Політична : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://diaspora.ukrinform.ua/xvyli-3.shtml>.
40. Хроніка. З українського життя в діаспорі // Визвольний шлях. – Лондон. – 1963. – № 1. – С. 119.

В статье освещены предпосылки эмиграции украинцев и формирование украинской диаспоры в Аргентине. Прослежено влияние диаспоры на украино-аргентинские отношения.

Ключевые слова: эмиграция, Аргентина, украинская диаспора.

At the research is found out the pre-conditions of the ukrainian emigration, the creation of the ukrainian community in Argentina and its influence at the Ukrainian-Argentinian relations.

Keywords: emigration, Argentina, Ukrainian diaspora.

УДК 94 (438): 94 (477. 83/.86) “1939 - 1941”
ББК 63.3 (0)

Мар'яна Мосорко

ТОРГІВЛЯ У СТРУКТУРІ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ГАЛИЧИНИ У 1939–1941 рр.

У статті подано аналіз рівня розвитку торгівлі як одного із елементів повсякденного життя польського населення Галичини в 1939–1941 рр. Прослідковується вплив політики радянізації з характерним для неї переходом від приватної до державної та колективної форм власності на зміни економічної моделі регіону. Особлива увага приділяється характеристиці всього спектру торгівельних закладів як у міській, так і сільській місцевості. Окремим аспектом дослідження виступає цінова ситуація.

Ключові слова: торгівля, польське населення, Галичина, радянізація, повсякденне життя.

У сучасній історичній науці дедалі актуальнішим стає дослідження історії повсякдення з характерними для нього складовими: побутом, матеріальними умовами життя, працею, відпочинком, медичним обслуговуванням, соціальним забезпеченням тощо. Далеко не остання роль в цьому переліку відводиться торгівлі.

Досліджувана нами тема майже не висвітлена в сучасній історіографії. Дотично окремі її аспекти знайшли відображення на сторінках праць польських істориків В.Бонусяка [29] та Г.Мазура [32]. Варто відзначити певний вклад у її розробку львівських дослідників І.Лемка та В.Михалика [12]. Однак, в територіальному відношенні вказана розвідка присвячена тільки місту Львову. Проблема розвитку торгівлі в інших населених пунктах Галичини потребує подальшої розробки. Цим і обумовлена актуальність нашого дослідження.

Мета дослідження полягає у об'єктивному і всебічному аналізі торгівельного життя як елементу повсякдення польського населення Галичини періоду радянської окупації.

Вже у перші дні після вторгнення Червоної Армії на територію Галичини змінилася ситуація у сфері торгівлі. Основні принципи майбутніх перетворень в даній галузі було сформульовано у Постанові Політбюро ЦК ВКП(б) від 1 жовтня 1939 р. У ній йшлося про необхідність забезпечення відкриття магазинів, ринків, пекарень та інших закладів з метою задоволення потреб населення; формування мережі державних магазинів; ліквідації приватної торгівлі; встановлення максимально можливих цін на продовольчі товари тощо. Тобто, політика радянських владних структур в торгівельній сфері була такою ж, як і в галузі промисловості. Суть її зводилася до ліквідації приватного сектору та створення розгалуженої мережі державних торгівельних закладів.

У жовтні 1939 р. у рамках політики радянізації розпочалася тотальна націоналізація. Вона поширилася, в першу чергу, на заклади дрібної приватної торгівлі. Невеличкі крамниці, власниками яких були і поляки, підлягали конфіскації без жодної компенсації. Згодом радянський уряд видав розпорядження, яке забороняло займатися торгівлею без дозволу та повідомлення фіскальних органів. Всі, хто скуповував та перепродавав сільськогосподарські продукти і предмети ширвжитку, розглядалися, як спекулянти, вороги робітничого класу та каралися в кримінальному порядку позбавленням волі до 10 років з конфіскацією майна” [15, с.2]. Часто з метою ліквідації приватної власності застосовувався метод накладання високих податків на приватні майстерні та іншого роду установи. Однак, навіть такі кроки не принесли одразу бажаних результатів. Лише з середини січня 1940 р. державна торгівля почала витісняти приватну.

Проте, заходи щодо створення державних торгівельних закладів мали місце ще у листопаді 1939 р. Зокрема, у Львівській області станом на 11 листопада було відкрито 67 магазинів народної торгівлі і 23 магазини Центроспівки [16, с.4]. 22 листопада Тим-

часове управління Львова прийняло постанову, яка зобов'язала керівників кооперативних організацій міста збільшити мережу складів та крамниць з існуючих 254 до 819, приділивши особливу увагу околицям міста та районам розташування фабрик та заводів [20, с.4].

Уже в перші дні після вторгнення Червоної Армії ряд державних магазинів було створено у Станіславі. Доказом такого стану речей є повідомлення на сторінках газети “Червоний прапор” від 16 листопада 1939 р.: “Відділ торгівлі тимчасового управління відкрив у Станіславі 10 державних магазинів, серед них – 4 хлібних з великим асортиментом борошняних виробів. Загалом у місті працювало 45 промтоварних і 113 продуктових магазинів” [8, с.2]. Аналогічні зміни відбувалися у Тернополі, торгівельний відділ якого станом на грудень 1939 р. налагодив роботу 5-ти хлібних і продуктових крамничок та 5-ти м'ясних магазинів. В найближчі дні планувалося відкрити ще 15 державних крамниць по продажу продуктів і промтоварів [10, с.4].

Націоналізація охопила не тільки дрібну приватну, а й кооперативну торгівлю. Остання підлягала ліквідації не лише з економічних міркувань. Як відомо, саме кооперативні організації часто виступали центром організованого національного життя, а тому допустити їх подальше функціонування радянська влада не могла. У Доповідній записці на ім'я секретаря ЦК КП(б)У від 7 жовтня 1939 р. повідомлялося, що збором молока, виготовленням та продажем масла на території Західної України до цього часу займалися такі кооперативні союзи: український “Маслосоюз”, польський “Молочарський союз”, німецький “Союз” та єврейська “Хема”. Протягом року вони виготовляли до 4 600 т. масла (з них польський та український – 4 500 т.) [1, арк.28]. Діяльність на території Галичини розгалуженої приватно-кооперативної мережі не входила у плани радянських владних структур. Тому уже до листопада з вітрин місцевих магазинів зникли товари “Маслосоюзу” та “Молочарського союзу”.

Наступними кроками на шляху націоналізації галицької кооперації стали рішення уряду УРСР від 8 грудня 1939 р. про остаточну ліквідацію кооперативних центрів, в тому числі і польських, та проект Постанови Ради Народних Комісарів (далі – РНК) СРСР про “Організацію державної та кооперативної торгівлі та ціни в західних областях Української та Білоруської РСР” від 29 січня 1940 р. [29, с.95]. Вони передбачали створення за радянським зразком нової кооперативної системи, складовими ланками якої стали обласні спілки споживчих кооперативних товариств “Облспоживспілки” та “Повітспоживспілки”. Останні формувалися на базі існуючих кооперативних організацій, привласнивши собі відповідно до рішення РНК УРСР та рішення зборів кооперативних центрів у Львові від 20 грудня 1939 р. все їхнє майно, матеріальні, грошові цінності та торгово-технічну базу у термін до 5 січня 1940 р. [2, арк. 50–51].

Сітка торговельних закладів дуже швидко зростала. Наприклад, якщо у січні 1940 р. у Львівській області працювало 80 одиниць державної кооперативної торгівлі, то через рік їх нараховувалося 3 858. З них 1788 функціонувало в сільській місцевості [18, с.8]. Така ж сама картина спостерігалася і в інших регіонах Галичини. Зокрема, Подільський союз кооперативів у м. Тернополі об'єднував 106 сільських кооперативів Тернопільського повіту [9, с.3]. Також у воєводстві нараховується 17 повітових союзів кооперативів [13, с.4]. У Станіславській області наприкінці 1940 р. було створено 1478 крамниць [5, арк.48]. Загалом наприкінці 1940 р. у західних областях України діяло вже 17,2 тис. магазинів, палаток і підприємств громадського харчування державної і кооперативної торгівлі [11, с.77].

Радянські владні структури строго регламентували життя торговельних установ. В продуктових крамницях впроваджувалась безперервна торгівля від 8 год. ранку до 11 год. вечора. В спеціалізованих хлібних крамницях торгівля тривала з 7 до 23 год., в крамницях інших типів (міськпромторгу, текстильшвейторгу та ін.) – з 10 до 6 год. Ресторани, кафе, їдальні, чайні та буфети працювали з 9 год. ранку до 12 год. вечора.

Закривати ці заклади раніше чи пізніше заборонялося. У випадку порушення встановлених вимог передбачався штраф у розмірі 100 крб. [24, с.6].

Ще однією з вимог до власників торговельних установ стала необхідність наявності в кожній крамниці преїскуранта цін [4, арк. 130], а також встановлення на фасадах будинків вивісок. Виготовляти їх самостійно в довільному порядку заборонялося. Ескіз майбутньої вивіски необхідно було представити до архітектурно-планувального управління міськрад для затвердження. Більше того, ескізи мали точно відображати текст, рисунок та кольори вивіски із зазначенням матеріалів, з яких вона виготовлялася, її місце на фасаді будинку. У випадку невиконання постанови передбачався штраф розміром у 100 крб. або примусові роботи терміном до 1 місяця [17, с.6]. Крім того, не дозволялося самовільно займатися рекламою. З метою впорядкування розклеювання реклам по містах організовувались рекламні бюро, до яких змушені були звертатися всі державні установи [21, с.6].

В економіці Галичини з перших днів панування радянської влади спостерігалася парадоксальна ситуація: в умовах швидкого зростання чисельності торговельних закладів усе більше посилювався дефіцит продукції. Частково такий стан речей можна пояснити так званою манією покупок, яка охопила прибулих на територію Західної України радянських цивільних та військових, а також членів їх сімей. Їхню увагу привертала багатий асортимент різноманітних товарів, яких уже давно не було в СРСР. Про такий стан речей йшлося у Доповідній записці Наркома внутрішніх справ УРСР І.Сєрова секретарю ЦК КП(б)У М.А.Бурмістренко від 15 жовтня 1939 р.: “Має місце масове скуповування солдатами Червоної Армії товарів у магазинах Львова та інших міст Західної України” [1, арк. 50]. Радянські офіцери часто намагалися придбати навіть не потрібні речі. Для прикладу, мешканець Львова А. Яз згадує парадоксальний випадок, коли до кіоску завезли зубну пасту. В черзі за нею стояв радянський військово-службовець. Купивши пасту, він взявся її їсти [31, с.154]. Особливо популярними товарами були годинники, взуття, білизна та предмети одягу. На запитання, для чого вони скуповують геть усе, радянські військовослужбовці часто відповідали, що на згадку [33, с.178].

Ще більш сприятливі умови для прибулих зі східних областей УРСР виникли після зрівняння вартості златого та рубля [29, с.95]. Обидві валюти перебували у грошовому обігу паралельно до 21 грудня 1939 р. Проте, купівельна спроможність радянської грошової одиниці по відношенню до златого в той період була вчетверо нижчою. Це створювало для радянських уповноважених вигідний валютний паритет та уможливило легальне пограбування галицьких крамниць [12, с.25]. Крім того, мало місце вивезення до СРСР цілих складів з продукцією повсякденного вжитку. Врешті, це викликало появу дефіциту [32, с.57].

З іншого боку до виникнення кризової ситуації спричинилася ліквідація приватної власності. Держава встановлювала плани на виробництво промислових товарів та скуповування сільськогосподарської продукції через мережу закупівельних контор Облспоживспілки. Однак, не звиклі до колективного способу життя селяни не надто поспішали здавати власну продукцію за встановленими державою цінами, прагнучи самостійно продати її на ринку. В таких умовах заготівельні плани не виконувалися, що спричинило брак продуктів харчування у шойносформованих кооперативних магазинах. Аналогічна ситуація мала місце і в галузі промисловості. Націоналізація підприємств часто супроводжувалася їх занепадом. У час, коли шпальта тогочасних радянських видань рясніли повідомленнями про швидкі темпи економічного розвитку Галичини, офіційні документи містили зовсім іншу інформацію. Для прикладу у протоколі засідання Станіславського обкому КП(б)У від 16 січня 1940 р. читаємо, що в “області дуже повільно розгортається виробництво товарів ширвжитку” [4, арк.129].

Нестача товарів першої необхідності швидко далася взнаки, спровокувавши виникнення черг. Появившись ще наприкінці жовтня 1939 р., вони залишалися незмінним атрибутом тогочасного повсякдення галичан протягом першої половини 1940 р. Про такий стан речей розповідала мешканка Станіслава К. Каземірчак. 30 листопада 1939 р. вона записала у своєму щоденнику: "...о 2 год. ночі пішла за цукром. До 10 год. вдалося купити півлітри молока. А кілограм цукру та півкілограма гречки придбала тільки о 15 год., простоявши у черзі 13 годин" [28, с.71].

Про черги у кілька десятків метрів згадує також мешканка Львова Я.Дабулевич-Рутковська. На період приходу Червоної Армії вона була ученицею, однак, кожен вільний від навчання день проводила у черзі, займаючи її ще з 3 год. ночі. До ранку біля магазинів формувалися справжні натовпи людей чисельністю понад 1 тис. чол. та протяжністю у кількасот метрів. Проте, навіть таке тривале перебування під крамницею ще не служило гарантом придбання товару. Часто його просто не вистачало. Про такий стан речей писала Я.Дабулевич-Рутковська: "Вчора вночі пішла до пекарні. Черга була дуже великою. Починаючись біля будинку пекарні, вона тягнулася аж до іншої вулиці на кілька десятків метрів. Спочатку продавали двокілограмові буханки хліба, потім вже тільки однокілограмові. Ще пізніше товар взагалі закінчився" [30, с.36].

Особливо ситуація загострилася в січні 1940. У шифротелеграмі НКВД у Станіславі наркомун внутрішніх справ СРСР Л.Берії від 31 січня 1940 р. повідомлялося: "Станіславська область знаходиться в напруженій обстановці, невдоволення населення з кожним днем наростає... Кооперативна мережа розгорнута недостатньо, в магазинах величезні черги, бійки, ...міліція порядку навести не може..." [25, с.284]. В цей час дефіцит виник на практично всі продукти харчування. Якщо в жовтні – листопаді 1939 р. ще можна було купити цукор, горох, крупи, молочні та м'ясні вироби, то у січні дефіцитом стало навіть борошно [30, с.44]. Хліб продавали тільки житний і лише по одній буханці на руки. Цукру, як згадує К. Каземірчак, давали по 1 кг., причому завозили його раз на тиждень. Борошно та крупи взагалі зникли з вітрин [28, с.102]. Така ж сама ситуація склалася і з товарами легкої промисловості. В продажі не було мила, ниток та предметів олягу. Щоб купити панчохи, розповідала Я.Дабулевич-Рутковська, прийшлося займати чергу з 4 год. 30 хв. Що ж стосується наявного у магазинах мила, то власне милом його взагалі було важко назвати, оскільки воно мало неприємний запах і зовсім не пінилося [30, с.60, 70].

Дефіцит товарів спричинився до швидкого зростання цін на них. Наприкінці грудня 1939 р. хліб коштував 1,5 крб., цукор – 3,5 крб., молоко – 1,5 крб. за літр, яйця – 50 коп. за штуку, чай – 1,5 крб. Трохи дорожчим було м'ясо – 4 крб. [28, с.95]. Та вже до кінця січня ситуація кардинально змінилася. В уже згаданій шифрограмі НКВД в Станіславі наркомун внутрішніх справ СРСР Л. Берії повідомлялося: "...На ринку товарів і продуктів дуже мало, а на те, що є, ціни наростають: молоко 3 рублі літр, масло вершкове 70–80 рублів кілограм, яйця 10–15 рублів десяток, картопля 2 рублі кілограм, кури 60–70 рублів штука, гуси 120–150 рублів штука і т. д." [25, с.284]. З метою стабілізації цінової ситуації радянські владні структури вдалися до встановлення максимально можливих цін на продовольчі товари. Однак, такі дії спочатку не були ефективними. Тільки до кінця 1940 р. цінова ситуація менш-більш стабілізувалася [3, арк.45].

Черги настільки увійшли в звичку галичан, що люди призвичаїлися займати їх всюди, де тільки помічали. Лише згодом запитували, що продають [12, с.27]. Дефіцит на товари не зникав. І це при тому, що на території Галичини масово відкривалися заклади торгівлі. Ситуація покращилася тільки навесні 1940 р. у зв'язку із налагодженням постачання продукції із СРСР. РНК УРСР 10 січня 1939 р. прийняла постанову про направлення на територію Західної України товарів першої необхідності. Спочатку Галичину забезпечили необхідним для радянських громадян асортиментом – госпо-

дарським милом, сірниками, сіллю, оселедцем та махоркою. Зокрема, газета “Вільна Україна” з цього приводу повідомляла: “За рішенням уряду СРСР для Західної України в триденний строк буде відправлено 10 тис. т. солі, 14 тис. ящиків махорки, 10 тис. ящиків сірників і 1,5 т. гасу” [23, с.4]. Трохи пізніше для Львівської області передбачалося надіслати “...на 250 тис. крб. господарського мила, на 175 тис. крб. Туалетного мила, на 300 тис. крб. бавовняних ниток...” [14, с.4]. В цей же період у Тернопільське воєводство доставлено 70 т. гасу, 5 вагонів сірників, 1500 т. солі тощо [26, с.4]. Найближчими днями планувалося завезти тютюн, мило та інші товари [27, с.2]. Загалом асортимент доставлених з СРСР товарів не вирізнявся різноманітністю. Ціни на них були помірними: сіль – 20 коп. за кг., сірники – 3 коп. за коробку, керосин – 65 коп. за літр, махорка – 50 коп. за коробку 50 г. [1, арк.46].

5 лютого 1940 р. РНК прийняла остаточний план щодо забезпечення Галичини. Він містив 28 позицій товарів, серед яких домінували різного виду тканини, нитки, предмети одягу, меблі, побутові речі, сірники, тютюн тощо [6, арк. 14]. З продуктів харчування на західноукраїнські землі відправлялися овочі (картопля, помідори, буряки, морква, капуста, огірки, цибуля, цибуля, часник, гриби, цитрусові, сухофрукти тощо [7, арк.18]. В другому кварталі 1940 р. на вітринах магазинів появилися ті товари, які були там ще за часів II Речі Посполитої.

Безперечно, найкраще було налагоджено постачання Львова, оскільки він мав стати своєрідною західною вітриною Радянського Союзу. Протягом квітня – травня 1940 р. до міста завезли промислових товарів на суму 50 млн. Серед них: взуття – на 1 млн 400 тис. крб., 2300 велосипедів, на 700 тис. крб. – електричних ламп. Із продуктових товарів – 1500 т риби (30 т червоної, 200 т копченої, 20 т баликів, 8 т ікри, 800 т оселедців), 450 т рослинного, 400 т тваринного масла, 100 т маргарину, 500 тис. Коробок консервів (350 тис. рибних), 50 т макаронів, 10 т чаю, на 7, 5 млн шампанського, лікерів, коньяку [22, с.6]. Потім у продаж повернулися інші дефіцитні товари, навіть з’явилися небачені раніше породи каспійських риб, балики, кавказькі вина, паюсна і зерниста ікра [12, с.27]. Продавалися також предмети розкошу – порцеляна, годинники тощо.

З метою полегшення здійснення операцій купівлі-продажу було зрівняно курс рубля і злотого. 20 грудня 1939 р. Державний банк СРСР видав постанову, згідно з якою: “Всі розрахунки державних і кооперативних підприємств та установ переводилися з 21 грудня 1939 р. на радянську валюту. З цього моменту продаж і купівля товарів та надання послуг (перевезення залізничним і міським транспортом, продаж квитків в театри і кінотеатри, стягування квартирної плати і платні за користування телефоном, газом, електрикою і т. п.) здійснювалися лише за радянські гроші” [19, с.1]. 24 грудня 1939 р. відмінено польський злотий без права до повного обміну. Максимальна сума, яку можна було виміняти, не мала перевищувати 300 злотих [32, с.47]. Всі інші заощадження втрачалися.

Таким чином, насадження у Галичині радянської економічної моделі спричинилося до значних змін у галузі торгівельного життя. Ліквідація приватної власності виключала можливість існування сектору приватної торгівлі, на зміну якій прийшла кооперативна та державна. Такі дії радянських владних структур негативно позначилися на економічному житті регіону. В умовах зростання чисельності торгівельних закладів мав місце дефіцит на товари, який призвів до швидкого зростання цін. Такий стан речей призвів до погіршення умов життя польського населення, характерними рисами якого стали постійна нестача продуктів харчування та предметів повсякденного вжитку.

1. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 859, оп. 1, спр. 10. – 85 арк.
2. Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 1–П, оп. 1, спр. 3. – арк. 50–51.
3. Там само, спр. 20. – 186 арк.

4. Там само, спр. 25, арк. 130.
5. Там само, спр. 38. – 258 арк.
6. Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.), ф. 221, оп. 1, спр. 140, арк. 14.
7. Там само, , спр. 174, арк. 18.
8. Державні магазини в Станіславі // Червоний прапор. – 1939. – № 36. – 16 листоп. – С. 2.
9. Завадський З. Шириться торгівля / З. Завадський // Вільне життя. – 1939. – 4 жовт. – № 2. – С. 3.
10. Завезення товарів першої необхідності // Вільне життя. – 1939. – 15 груд. – № 59. – С. 4
11. Історія міст і сіл Української РСР. – У 26 Т. Львівська обл. – К, 1968. – С. 77.
12. Лемко І. Львів повсякденний (1939 – 1941) // Лемко І., Михалик В. – Львів: “Апріорі”, 2010. – 240 с.
13. Микитович М. Кооперація розвиває свою діяльність // Вільне життя. – 1939. – 24 жовт. – № 19. – С. 4.
14. Мило, нитки і сірники для населення області // Вільна Україна. – 1939. – 11 груд. – № 65. – С. 4.
15. Нещадно боротися з спекулянтами // Червоний прапор. – 1940. – № 157. – 13 лип. – С. 2.
16. Нові магазини // Вільна Україна. – 1939. – 11 листоп. – № 41. – С. 4.
17. Обов'язкова постанова №5 Президії Львівської Миської Ради від 3 лютого 1940 року “Про виготовлення та встановлення на фасадах будинків вивісок торговельних та ін організацій” // Вільна Україна. – 1940. – 3 березня. – № 133. – С. 6.
18. Півоварчук В. Західноукраїнське суспільство і соціальна політика сталінського режиму: запровадження радянської моделі у соціально-побутовій сфері / В. Півоварчук // Історія в школі. – 1998. – № 12. – С. 5 – 9.
19. Повідомлення Державного Банку СРСР // Червоний прапор. – 1939. – № 63. – 20 груд. – С. 1.
20. Постанова №8 ТУ Львова від 22 листопада 1939 р. // Вільна Україна. – 1939. – 24 листоп. – № 52. – С. 4.
21. Постанова Президії Львівської міськради від 6 березня 1940 року “Про організацію і затвердження реклам бюро” // Вільна Україна. – 1940. – 12 березня. – № 141. – С. 6.
22. Постачання трудящих міста Львова // Вільна Україна. – 1940 – 14 квіт. – № 169. – С. 6.
23. Предмети першої потреби для Західної України // Вільна Україна. – 1939. – 29 верес. – № 5. – С. 4.
24. Про години торгівлі у м. Львові // Вільна Україна. – 1940. – 8 лют. – № 113. – С. 6.
25. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. : документи ГДА СБ України / упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. – К. : Києво-Могилянська Академія, 2009. – 398 с.
26. Товар із Радянського Союзу // Вільне життя. – 1939. – 6 жовтня. – № 4. – С. 4.
27. Торгівля товарами першої необхідності // Вільне життя. – 1939. – 15 жовт. – № 10. – С. 2.
28. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 16715/I. „Wiadomości i ploteczki w roku 1939 w Stanisławowie”. Dziennik Katarzyny Kazimierczak. 23 VIII 1939 – 14 IV 1941. – 198 k.
29. Bonusiak W. Przemiany ekonomiczne w Malopolsce Wscodniej w latach 1939 – 1941 / W. Bonusiak // Okupacja sowiecka ziem polskich 1939-1941 / pod red. Piotra Chmielowca. – Rzeszów; Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2005. – S. 94–111.
30. Dabulewicz-Rutkowska J. Poezja, proza i dramaty pamiętnik nastolatki: Lwów 1939–1941 / J. Dabulewicz-Rutkowska. – Wrocław : “W Kolorach Tęczy”, 1998. – 222 s.
31. Jaz A. We Lwowie za Sowietów / A. Jaz // Lwowskie pod okupacją sowiecką (1939–1941) / wstęp i redakcja T. Bereza. – Rzeszów : Instytut pamięci narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2006. – S. 154–161.
32. Mazur G. Pokucie w latach Drugiej wojny światowej. Położenie ludności, polityka okupantów, działalność podziemia / G. Mazur. – Kraków : Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1994. – 208 s.
33. Skrzypek S. We Lwowie pod okupacją sowiecką / S. Skrzypek // Lwowskie pod okupacją sowiecką (1939–1941) / wstęp i redakcja T. Bereza. – Rzeszów : Instytut pamięci narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2006. – S. 172–193.

В статтє представлен анализ уровня развития торговли как одного из элементов повседневной жизни польского населения Галиции в 1939–1941 гг. Прослеживается влияние политики советизации с характерным для нее переходом от частной к государственной и коллективной форм собственности на изменения экономической модели региона. Особое внимание уделяется характеристике всего спектра торговых точек как в городской, так и сельской местности. Отдельным аспектом исследования выступает ценовая ситуация.

Ключевые слова: *торговля, польское население, Галичина, советизация, повседневная жизнь.*

The article analyzes the development of trading as one of the elements of everyday life of the Polish population of Galicia in 1939–1941. The impact of the policy of the Sovietization, with its characteristic transitions, from private to public and collective form of ownership on changes in economic models of the region are shown. Particular attention is paid to the characteristics of the whole spectrum of commercial establishments in urban and rural areas. Another aspect of the research is the price situation.

Keywords: *trade, the Polish population, Galicia, Sovietization, everyday life.*

УДК 94(477.87) “1944/1958”: 329.73
ББК 63.3 (4 Укр)

Сергій Гордійчук

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ НА ЗАКАРПАТТІ (1944–1958 рр.)

У статті розкривається суть діяльності ОУН та УПА на Закарпатті в післявоєнний період. Значна увага приділяється розгляду крайових проводів ОУН на основі кримінальних справ з архіву служби безпеки України в Закарпатській області. На основі спогадів та додаткових допитів, проведених в наслідок реабілітації засуджених показати необґрунтованість їхніх засуджень та фальсифікації їхніх справ.

Ключові слова: Організація Українських Націоналістів, бандгрупи, репресії, Закарпаття, крайовий провід, Українська Повстанська Армія, СМЕРШ, КДБ, військовий трибунал.

Після приходу радянських військ у 1944 р. в Закарпаття залишилося чимало українських націоналістів, які в 1942 р. були засуджені угорським трибуналом до тюремного ув'язнення. Захищаючи себе від наступу тоталітарного режиму, місцеве населення вдавалося до різних методів боротьби – від саботажу до збройного опору. Організатором боротьби стала Українська повстанська армія (УПА), яка у 1947 р. об'єдналась з підпіллям Організації українських націоналістів (ОУН) в єдину структуру – ОУН-УПА.

Раніше переслідувані угорським режимом стали навіть делегатами Першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України, а також працювали секретарями місцевих органів державної влади в своїх селах, зокрема, в с. Вонігово Тячівського району Іван Немеш, с.Гудя Виноградівського району Федір Тегза, с.Великі Лучки Мукачівського району Михайло Габовда, с.Бедевля Тячівського р-ну Василь Маркуш та інші. Але вже в перший повоєнний рік співробітники НКВС почали масові арешти колишніх членів ОУН.

Досліджуючи діяльність ОУН-УПА на Закарпатті, треба відзначити, що фахові дослідження цієї теми відсутні. Є спроби розкрити певні дії ОУН в окремих селах. Так, детально вивчав діяльність ОУН в с. Колочава Міжгірського району Станіслав Аржевітін [1]. Він використав архівні справи жителів, які були засуджені за співпрацю з ОУН. Велику увагу С.Аржевітін приділив “банді Штаєра”, яка поширювала антирадянські листівки і вбивала агентів КДБ.

Історик Омелян Довганич дослідив діяльність учасників станичної організації ОУН “Перемога” в с. Бедевля Тячівського району [40]. За джерельну основу послужили архівно-кримінальні справи і спогади репресованих Юрія Маханця, Василя Бедея, Миколи Фабриція.

Не можна оминати таку подію в науковому житті як вихід у світ двох книг “Реабілітовані історією. Закарпатська область” [49; 50], які б не побачили світ без подвижницької праці історика Омеляна Довганича. Він на основі глибокого вивчення кримінально-слідчих справ розкрив такі питання, як репресії проти закарпатців у 1930–1950-х роках, переслідування молоді за втечу з шкіл ФЗН, антиколгоспну агітацію, діяльність ОУН тощо. У першій книзі подаються довідки про репресованих закарпатців.

У праці Миколи Вегеша вміщено історико-біографічний нарис про ГУЛАГівське життя Івана Коршинського та листування українського підпільника Федора Удички з побратимами [34]. М.Вегеш у своїй статті висвітлив діяльність ОУН-УПА на Міжгірщині, Тячівщині, Хустщині [35].

Не можна оминати увагу спогади засудженого за участь в підпільному русі Івана Коршинського, який видав ряд публікацій [45–47], що стосуються його засудження та побратимів по нещастю, яких називають “в'язнями сумління”. Проїшовши табори

ГУЛАГу він описує настрої населення, умови перебування політичних в'язнів та життя після відбуття покарання.

Варті уваги спогади Володимира Караташа “Обережно гранати” [42], який був засуджений до 10 років таборів за антирадянську діяльність. І назва цього спогаду підтверджує саму себе, адже Володимир Караташ наголошував, що повстанці ОУН-УПА, ведучи бої з радянськими військами та службами КДБ, залишаючись у безвихідному становищі пускали собі в серце кулю або підривалися гранатами з словами: “Слава Україні” [42, с.6]. Перевидано і доповнено вищезгадану працю у 2001 році Володимиром Караташом разом з Петром Тракслером, також засудженим у 1948 р. на 10 років [43]. Додано було спогади інших політичних в'язнів, що проходили по одній справі з Володимиром Караташом, вірші репресованих та подяки автору, щодо написання такої праці.

Значна кількість дослідників розглядаючи ОУН-УПА на Закарпатті зосереджувалися своєю увагою на окремих аспектах: супротив колективізації – Василь Міщанин [48], ролі Дмитра і Миколи Бандусяків – Олександр Гаврош [36] та Юрій Керекеш [44], про засудженого вчителя Петра Янута – Федір Рубіш [51].

Метою статті є розкриття діяльності ОУН-УПА на Закарпатті в цілому, проаналізувати вищезгадані праці і спираючись на кримінальні справи, що зберігаються в Архіві Служби Безпеки України в Закарпатській області, м. Ужгород реконструювати дії членів ОУН-УПА, показати протиправні дії слідчих органів КДБ щодо засуджених; визначити ким були члени ОУН-УПА окремими бандгрупами чи організованою структурою.

Більшість кримінальних справ складаються з кількох томів, вміщують в собі пакети з доказами проти підсудних, збережено велику кількість вилученої зброї та проведення різного типу експертиз. Велика кількість аркушів в кримінальних справах присвячена допитів свідків. Варто відзначити, що значну частину звинувачених у зв'язках з ОУН-УПА було засуджено до розстрілу, про що містяться відповідні довідки про виконання в кримінальних справах.

Відновити діяльність ОУН після засудження їх угорським режимом було вирішено відразу після звільнення Закарпаття радянськими військами. Адже закарпатське населення очікувало визволителів свого краю, а не нових окупантів – Радянський Союз з Червоною Армією. Насамперед при розгляді діяльності ОУН та УПА на Закарпатті потрібно відзначити про їхню слабку мережу, на відміну від інших українських регіонів Карпат. Проте десятки закарпатців, які воювали за незалежну Українську державу. Рейдові групи УПА дали значний поштовх повстанському руху на Закарпатті.

Треба відмітити, що ОУН та УПА на Закарпатті діяло досить регіонально, тобто в околиці декількох сіл певних районів. Найбільш масовими були у Міжгірському та Тячівському районах, де вони були настроєні більш революційними методами боротьби з радянською владою. Крім того, у краї знаходилися їх бази відпочинку і мобілізаційні зони, у Карпатських лісах члени ОУН і УПА проходили навчання у вишколах. Проти них радянська влада розгорнула 11 винищувальних батальйонів у складі 1 176 бійців [41, с.264]. По всій території Закарпаття діяли донощики органів КДБ, які надавали будь-яку інформацію про перебування членів ОУН і УПА.

Одним з перших 10 листопада 1944 р., за підозрою в ОУН, затримали працівники управління контррозвідки “СМЕРШ” жителя с. Голубине Свялявського району Петра Янута [51, с.58]. В ході слідства з'ясувалось, що з 1938 р. Петро Янута був заручений в ряди ОУН [23, арк.15], а в червні 1938 р. проходив шестимісячне навчання в офіцерській школі Німеччини під псевдонімом “Петрович” [23, арк. 14–15]. В основному навчання проходило з метою підготовки офіцерів для українського війська в боротьбі проти Радянського Союзу [23, арк.31] та виявляти антифашистські настрої серед місцевого населення [23, арк.35]. Також звинувачували в тому, що він нібито був агентом

угорської розвідки [23, арк.35]. Сам Петро Янута визнав факти допомоги у переході угорсько-радянського кордону землякам П.Поповичу, Г.Цифрі та М.Ладані [39, с.106].

У кримінальній справі відсутні речові докази. Є лише те, що він сам наговорив на себе не без впливу фізичного примусу та допит лише одного свідка, який свідчив про допомогу Петра Янута перетнути нелегально кордон його землякам. Крім цього, його справа розглядалися в закритому судовому засіданні. Так 19 січня 1945 року Петра Янута засуджено до вищої міри покарання – розстрілу за участь у діяльності організації ОУН, в яку він вступив ще у 1938 році [23, арк.77, зв]. Петро Янута реабілітований 25 вересня 1992 році. У підсумковому документі відзначено, що жодними доказами не підтверджена шпигунська діяльність Петра Янута проти радянської влади, тоді за що ж розстріляли простого вчителя.

Подібна доля спіткала і вчителя з с. Вільшинки Перечинського району Миколу Прокопа, який працював у селах Запереділля та Голятин, а перед самим арештом, у грудні 1944 р., у самому Міжгір'ї. Засуджений 30 березня 1945 р. військовим трибуналом 4-го Українського фронту, до вищої міри покарання, яка була виконана 9 квітня 1945 р. 21 січня 1945 р. засуджено до розстрілу і учителя с. Іванівці Мукачівського району Івана Мучичку. Розстріляний 30 січня 1945 р. [38, с.196]. Цей список можна продовжувати і тими, хто був відправлений в табори на різні терміни.

Можливо саме ці безпідставні і жорстокі репресії радянського уряду спричинили поновлення у грудні 1944 р. організації ОУН Дмитром Бандусяком [33, арк.57], аргументуючи це тим, що вся Західна Україна створює організацію УПА для боротьби з радянською владою. У січні 1945 року Дмитро Бандусяк, Іван Немеш, Михайло Габовда, Михайло Орос зустрілися і провели нараду в м. Хуст, де було створено крайовий провід ОУН [2, арк.42; 33, арк.57]. Щоб розглянути питання про створення ОУН на Закарпатті потрібно звернути увагу відразу на декілька кримінальних справ, адже засуджені були розкидані.

За свідченнями Михайла Ороса на нарадах члени новоорганізованого проводу ОУН призначили керівництво крайового проводу із простійним місцем у Хусті та кожен член ОУН отримував псевдонім. Крайовим провідником став Дмитро Бандусяк (Лопата), він же організаційний референт, військовим референтом і заступником провідника Андрій Цуга (Мур), референтами по пропаганді Михайло Орос (Данило), з господарських справ – Іван Немеш (Береза), референтом зв'язку – Михайло Габовда (Лозан), служби безпеки – Григорій Бандусяк (Лис) [33, арк.57].

Також було вирішено організувати курінь УПА та виявити вороже настроєних до ОУН-УПА осіб і активістів, лояльно настроєних до радянської влади. Члени ОУН поширювали серед місцевого населення також і антирадянські листівки, під назвою “Що таке УПА”, “Хто ми і чого ми хочемо” [33, арк.59]. Щоправда, за свідченнями Михайла Ороса місцеве населення сприймало ОУН негативно, а членів УПА взагалі називали бандою [33, арк.65].

На нарадах, які проводив керівник проводу ОУН на Закарпатті Дмитро Бандусяк розглядалися питання про активізацію діяльності організації ОУН, про навчання її учасників та про зміцнення дисципліни. Також членами ОУН було розроблено декалог, який складався з 10 заповідей націоналіста [52, с.16], які включали в себе конспірацію, мету створення ОУН та боротьбу за самостійну Україну. Було вирішено і питання про навчання членів ОУН, які тривали два тижні в вишколах у лісах [33, арк.96]. Проводив навчання член ОУН житель Малого Березного Великоберезнянського району Андрій Цуга [33, арк.62].

Кожний член ОУН повинен був завжди мати з собою зброю і живим ворогу не здаватися. Це підтверджується вчинком самого Дмитра Бандусяка 2 серпня 1945 р. Органи КДБ отримавши інформацію про місце перебування членів ОУН оточили Дмитра Бандусяка, Андрія Цугу та інших членів. У перестрілці загинуло декілька оператив-

ників та Андрій Цуга. А Дмитро Бандусяк та уповноважений центрального проводу “Косар” (прізвище невідоме) загинули у селі Присліп Міжгірського району в грудні 1945 р. Втративши всі боєприпаси, вони підірвали себе гранатою. Тобто вчинили за неписаним кодексом ОУН та УПА: загинути, але не здатися ворогу живим [41, с.264–265].

Але потрібно зауважити, що не всі змогли так поступити, а подеколи і не мали змоги, бо були заарештовані органами КДБ зненацька. Так діючи на території Тячівського району члени ОУН Михайло Орос, Іван Немеш, Петро Візичканич, Василь Форкош, Юлія Паш, Микола Криванич, Іван Габорець та Іван Орос були заарештовані в 1945 р. Їхні звинувачення в основному зводилися в допомозі Дмитру Бандусяку створити організацію ОУН на Закарпатті, вербувати нових членів, займатися написанням та поширенням антирадянських листівок та ознайомлення населення з діяльністю ОУН та УПА [33, арк. 235–247].

Спеціальний суд Закарпатської України м. Ужгород, розглянувши справу вищезгаданих осіб, 14 січня 1946 р. присудив Михайла Ороса до найвищої міри покарання – розстрілу [33, арк.265], але 26 квітня 1946 р. Верховний суд СРСР замінив йому вирок на 20 років ув’язнення [33, арк.304]. Відбував свій строк у Норильську Красноярського краю аж до 20 лютого 1960 року. Іван Немеш отримав 20 років, Петро Візичканич та Юлія Паш – по 10, Микола Криванич, Василь Форкош та Іван Габорець – по 5, а Іван Орос – 2 роки виправно-трудоих таборів.

Оцінюючи своє життя і діяльність, у 1992 році Михайло Орос писав: “Ми не змогли вивести Закарпатську ОУН на Галицький рівень. Бракувало досвіду і знання. Але вже той факт, що ми не злякались жорстоких репресивних режимів, вважаю подвигом” [50, с.498], “Ми перші в Закарпатті повели боротьбу за незалежну Україну” [47, с.159]. У довідці про реабілітацію вищезгаданих осіб наголошувалося, що ніяких збройних дій проти радянського режиму члени ОУН не здійснювали, а за що ж тоді їх було засуджено на такі терміни.

Так, влітку 1945 р. у самому центрі Ужгорода силами крайового проводу ОУН СБ, на чолі з Олександром Васьком, було здійснено замах на першого секретаря КПУ Микиту Хрущова, який випадково залишився живим [52, с.4]. Тому після цих подій знову покотилася хвиля арештів проти діячів ОУН, а саме, 18 липня 1945 р. Михайла Габовда, Івана Балажана, Михайла Петричка, Михайла Заяця, Григорія Качуровського. Кримінальна справа затриманих тісно переплітається з справою Михайла Ороса та його побратимів. Адже у допитах Михайла Габовди, члена ОУН чимало розповідей про Дмитра Бандусяка [2, арк.28–30], Андрія Цугу [2, арк.30–31], Михайла Ороса [2, арк.31–32]. Більшість звинувачених по даній справі ввійшли до складу ОУН ще в часи угорської окупації. Після звільнення Закарпаття радянськими військами під керівництвом Дмитра Бандусяка відновили свою діяльність.

Так, житель с. Великі Лучки Мукачівського району Михайло Габовда будучи референтом зв’язку проводу ОУН брав участь у всіх заходах роботи крайового проводу, завербував нових членів – жителів с. Старе Давидково Мукачівського району Івана та Дмитра Качуровські, з с. Луг Великоберезнянського району Івана Кореня, з с. Росвигово Мукачівського району Василя Уксту та з м. Хуста Магдалину Богдан. Про мету створення організації ОУН Михайло Габовда наголошував – зі зброєю в руках боротися проти Червоної Армії та комунізму і таким чином побудувати Самостійну Україну [3, арк. 257–259].

Щоб ознайомитися з діяльністю УПА, на Закарпатті взимку 1945 року у с. Старе Давидково, поблизу Мукачева відбулася зустріч крайового проводу ОУН із інструктором (вірогідно теж закарпатцем за походженням). Однак постій був викритий енкаведистами. Внаслідок чого були арештовані: господар помешкання Дмитро Качуровський, його син Іван та донька Анна.

Анна Качуровська, яка була активним членом організації ОУН поширювала антирадянську націоналістичну літературу та збирала для членів ОУН зброю [3, арк.263–264]. Михайло Петричко з с. Чинадієво Мукачівщини, Михайло Заяць з с. Дубриничі Перечинського району та Іван Балаж з с. Нове Давидково Мукачівського району отримали завдання від проводу ОУН утримувати конспіративні квартири, де проводилися збори членів ОУН [3, арк.259–261, 262, 265–266].

29–30 жовтня 1945 року Спеціальний суд Закарпатської України під головуванням В.Русина розглянув справу Михайла Габовди та його спільників (10 чоловік), які були засуджені на різні строки покарання, в тому числі і до найвищої міри [37, с.72]. Так Михайла Габовду, Анну Качуровську, Михайла Заяця, Михайла Петричко, Івана Балажа – до розстрілу; Івана та Дмитра Качуровкі, Магдалину Богдан – до 20 років; Стефана Ільяшко, Василя Уксту та Івана Кореня – на 15 років ВТТ. Після цього розпочалася активна боротьба батьків засуджених до страти за життя їх батьків.

На ці листи з'явилися аж дві постанови президії Народної Ради Закарпатської України. Лише одного Михайла Габовду було розстріляно 8 грудня 1945 р. [3, арк.293], а Михайлу Заяцю, Михайлу Петричку, Анні Качуровській, Івану Балажу розстріл замінено на 20 років ув'язнення. Всім іншим засудженим було скорочено термін удвічі [3, арк.300–301]. У рішенні про реабілітацію говориться, що участь багатьох засуджених в організації ОУН була формальною, її члени не брали участі в агітації проти Червоної Армії, в саботажі роботи Народної Ради Закарпатської України.

Діяльність одного з засуджених – Івана Балоба тісно переплітається з справою Володимира Рудецького, Олексія Зимогляда та Олексія Якимчука, які хоч і не тутешні (тобто не з Закарпаття), але свою діяльність як членів УПА розгорнули саме на Закарпатті. Метою організації Олексій Зимогляд називав боротьбу з Червоною Армією [26, арк.37], з якою часто Олексій Якимчук і інші члени бували у перестрілках на стороні УПА [26, арк.68]. Вступаючи в члени УПА вони прийняли клятву, в якій зобов'язувалися підкорятися вищому керівництву та боротися за самостійну Україну [26, арк.44–46, 69–71]. Засуджено 3 листопада 1945 р. усіх до розстрілу [26, арк.110–111], який було виконано 16 листопада цього ж року [26, арк.116].

Зі справою Михайла Габовди тісно пов'язана і наступні дві групи засуджених: в одній групі – Федір Тегза, Іван Романець, Іван Бокотей, у другій – Георгій Бандусяк, Василь Бісун і Георгій Бісун. Всі вони були учасниками організації, яка діяла ще в роки угорської окупації.

Проаналізувавши протоколи допитів, можна зробити висновок, що ці підсудні розповідали про діяльність ОУН та їхню участь в ній переважно в роки угорської окупації. Також протоколи засвідчують, що вони не брали участі в організації ОУН після війни. Ніхто з них не визнавав себе винним. Але незважаючи на це, 12 лютого 1946 року спеціальний суд Закарпатської України засудив Федора Тегзу та Івана Романця на 10 років, а Івана Бокотея на 8 років виправно – трудових таборів. Фактично їх судили за діяльність ОУН в період угорської окупації.

Репресованих Георгія Бандусяка, Георгія Бісуна та Василя Бісуна судили окремо як уродженців Закарпаття, бо арештували всіх на території Чехословаччини, коли фактично вони були громадянами цієї країни. Георгій Бандусяк після визволення Закарпаття зв'язався з крайовим проводом ОУН, який очолив його брат Дмитро і був введений Михайлом Габодою в січні 1945 року до його складу як комендант служби безпеки, а потім як господарський референт [27, арк.24–26, 44, 61, 150, зворот]. Був залучений до пропагандистської роботи ОУН й Георгій Бісун [27, арк.178–178, 190–193, 220–221, 240–242]. Але вони не бажали працювати в організації ОУН і прагнули втекти в Чехословаччину.

Радянська влада запропонувала Георгію Бісуну співпрацювати з ними в інтересах викриття ОУН і відпустила з-під арешту. Але він відмовився і втік в Чехословач-

чину як і його двоюрідний брат Василь Бісун. Та радянські органи безпеки так просто їх не відпустили і тут їх арештували. Василь Бісун входив до трійки найактивніших учасників ОУН, проводив сам нелегальні збори [28, арк.29–30, 40–42], проживаючи з 1945 р. в Празі організував квартиру для переховування членів ОУН [28, арк.51, 93, зв].

23 грудня 1946 року Закарпатським обласним судом вони було засуджено – Георгія Бандусяк на 10 років, а Георгія і Василя Бісуна – на 8 років [28, арк.236, зворот]. Все слідство було побудоване виключно на особистих зізнаннях підсудних. Всіх їх судили по суті за одне й теж двічі: спочатку угорський трибунал [27, арк.24–25], а у повоєнний час – радянський суд.

Репресовані і троє братів керівника проводу ОУН на Закарпатті Дмитра Бандусяка. Микола Бандусяк, який не тільки був членом УНО, радником Августина Волошина, але й брав участь у розробці Статуту “Карпатської Січі”. У 1944 р. заарештований радянською контррозвідкою “СМЕРШ”. Відправлений у донбаські шахти Єнакієва. Взимку 1945 р. перебуває у внутрішній тюрмі НКВД у Києві, звідки після допитів був звільнений. Арештований енкаведистами за “антирадянську” організацію у 1948 р. і засуджений на 25 років [44, с.14–15]. Юрій, під час визволення Закарпаття, був інтендантом обласного проводу ОУН. В 1945 р. “СМЕРШ” його арештував і вивіз до СРСР. Засуджений до 10 р. ув’язнення [36, с.12]. До наймолодшого Василя НКВД добирається в 1948 р. і засуджує на 25 р. ув’язнення за зв’язок з антирадянським підпіллям [36, с.12].

Хвиля арештів, переслідувань, репресій над усіма, хто хоч якоюсь мірою викликав підозру або противився радянській владі лише посилювало діяльність ОУН-УПА. Усі зусилля оунівців та їх прихильників були підпорядковані одній меті: готуватись і вести боротьбу за незалежну Самостійну Україну [45, с.80]. Одночасно Крайовий провід Організації Українських Націоналістів та Української військової організації Закарпаття випустили до українського народу ряд листівок [53, с.70–71]. Писали листівки спрямовані проти анти колгоспної агітації [48, с.44]. Листівки такого характеру мали підняти закарпатське населення до боротьби з радянською владою.

Ще одним організатором ОУН на Закарпатті органи КДБ у 1947 році вважали жителя Ровенської області Володимира Поліщука, який вступивши в ОУН отримав від вищого керівництва вказівку – створити таку ж організацію на Закарпатті [29, арк.3]. Налагодив відносини з місцевим населенням під прикриттям кіномеханіка – показував фільми в Тячівському районі [29, арк.39–40]. В липні 1946 р. ним та його керівництвом було створено в Тячівському районі Організацію Закарпатської Визвольної України (ОЗВУ). Вона була однією з складових ОУН, яка перебувала на початкових засадах створення в Закарпатті [29, арк.53].

Важливе місце керівництво ОУН Володимиру Поліщуку відвело щодо вербування нових членів, збирання для УПА інформації, щодо колгоспів, радянських донощиків та місця розташування органів “СМЕРШу” чи КДБ [29, арк.79–81]. Так в таємну організацію Володимир Поліщук втягнув в 1946 р. Івана Чонку, Івана Когута, Степана Полагу. Ці члени ОУН в свою чергу проводили агітаційну пропаганду ОУН, розповсюджували антирадянські націоналістичні листівки та вербували нових членів ОУН. Тому по даній справі розглядалося одразу ж засудження 13 чоловік, які активно діяли в організації ОУН на Тячівщині. Микола Куцин отримав від Володимира Поліщука завдання збирати інформацію про настрої місцевих жителів щодо ОУН [30, арк.20].

Цікавою є діяльність члена ОУН Василя Негрі, який у 1946 р. завербованим Іваном Чонка, отримав вказівку сформувати оунівський провід в с. Угля Тячівського району, виявляти вороже настроєних до ОУН, прихильників МДБ та велику увагу приділяв зброї, яка мала використатися при боротьбі з радянською владою [31, арк.49–53; 32, арк.40–55]. Своє завдання щодо створення організації ОУН в с. Угля Василь Немеш ви-

конав добросовісно, тому що 16 липня 1947 р. було засуджено 9 чоловік з цього населеного пункту, яких завербував Василь Немеш [32, арк.284–289].

Такі ж засудження відбувалися і в с. Бедевя Тячівського району, де Іваном Чонкою з місцевими жителями Миколою Фабриці, Федором Бедей, Миколою Шелевер створили невеликий провід ОУН. У травні 1947р. вони всі були засуджені до 10 років ВТТ [32, арк.201–205]. На 10 років Військовим трибуналом було засуджено і жителя с. Руське-Мокре Тячівського району Михайла Крайла, якого в ОУН завербував Володимир Поліщук [32, арк.206–207]. Також через діяльність в ОУН, яка пересікалася з діяльністю Володимира Поліщука, у 1947 р. були засуджені до 10 років жителі Тячівщини Петро Носа, Петро Кухта, Дмитро Декет, Василь Крічфалуші [32, арк.194–196].

Організація ОЗВУ, як і члени ОУН, користувалися контрреволюційним на той час знаком – тризубом. А вже під час проведення обшуку в помешканні Володимира Поліщука було знайдено каблучку з тризубом та її відтиски на багатьох документах і листах [29, арк.9–10]. Розкриття такої масової організації ОУН на Тячівщині зумовило слідство і суд, що розглядав дану справу засуджувати на тривалі терміни підсудних, щоб налякати інших членів ОУН.

Військовий трибунал прикордонних військ МВС Закарпатського округу розглянувши дану справу 18, 19 і 21 липня 1947 р. засудив: Володимира Поліщука, Івана Чонку, Івана Когута, Омеляна Ковальчука – на 25 років; Івана Дялог, Степана Полагу, Івана Немеша, Миколу Куцина, Семена Гук, Василя Негря, Богдана Ващишина, Марію Цвоку – на 10 років; Миколу Маханця – на 6 років ВТТ кожного.

Також було викрито діяльність членів ОУН в с. Великі Бички Рахівського району. Збиралися з ініціативи керівника Ярослава Тулейдана в гуртожитку Великобичківської середньої школи, проводили збори. Обвинувачувалися Степан Васко, Іван Коршинський, Петро Тракслер, Іван Андришин, Йосиф Ягнюк, на час засудження – колишні учні цієї школи. На своїх зборах вони вирішували питання про встановлення зв'язку з членами ОУН, купівлі зброї та боротьби з радянським режимом за встановлення самостійної України [8, арк. 23–24, 36–39, 49, 63–66, 85–90].

При обшуку квартири Степана Васки було знайдено антирадянську листівку зі знаком – тризуб [8, арк.123]. Вищезгадані члени ОУН навіть досліджували і аналізували причини засудження і поразок їх попередників, таких як Петлюру [8, арк. 23–25, 35–43, 62–69]. Слідство, допити одного з підсудних Івана Коршинського продовжувалися 9 тижнів, із 5 тижнями карцерного режиму в одиночці без будь-якого зв'язку з зовнішнім світом. “Щоночі, змінюючись, – згадує Іван Коршинський, – слідчий Гаврилов, Зудов і ще якісь вимагали признати: допомагав бойовикам ОУН” [34, с.36]. Також звинувачували його у проведенні антиколгоспної агітації [9, арк.106–111, 128–134].

Військовий трибунал прикордонних військ Закарпатської області 6–7 грудня 1948 р. розглянувши справу присудив: Йосифа Ягнюка – до 25 років, а Івана Коршинського, Степана Васко, Петра Тракслера, Івана Андришина – до 10 років ВТТ [9, арк.209–212]. Переглядаючи в 1988 році вищезгадану справу з приводу заяви Йосифа Ягнюка про реабілітацію впливає ряд порушень, щодо підсудних. Так Йосип Ягнюк стверджував, що він змушений був обмовити своїх друзів, тому що органи КДБ часто його допитували ночами, не давали спати та тримали в карцері [10, арк. 228].

Викрито діяльність ОУН і у Воловецькому та Міжгірському районі. Так існування щонайменше двох груп підтверджується засудженням їх військовим трибуналом прикордонних військ МДБ Закарпатської області. Так перша група, створена Олексієм Лянгом, який встановивши зв'язок з керівником УПА Юрієм Сорока з Дрогобичського району. Він допоміг завербувати в травні 1946 р. Василя Ребляна, жителя с. Климець [5, арк.146–149], який потім змушений був постачав продукти членам УПА [5, арк.51–53]. Також Василь Реблян як член ОУН отримав вказівку вбити трьох радянських активістів

з свого села Завадка Воловецького району та поширювати антирадянські листівки [5, арк.13, 14, 18, 23–25, 55, 62, 63].

Отримані від Юрія Сороки листівки передав їх для розповсюдження серед населення своєму сину Івану Реблянчу [5, арк.23, 24, 25, 71–74], що він і зробив 12 травня 1947 р. [5, арк.91, 100, 107, 108]. В цих листівках містився заклик населення до зриву партійних зборів, боротьби з радянським режимом [5, арк.83, 106, 108, 109]. Сам Олексій Лянг повинен був збирати продукти харчування для членів ОУН-УПА та гроші [5, арк.144–146, 164]. 12 листопада 1947 р. їх засуджено до 10 років ВТТ [5, арк.261–262].

Організованішою виявилася ОУН с. Річка Міжгірського району, яка почала діяти в серпні 1946 р. Завербований Іван Химинець створив оунівську організацію, в яку включив Федора Поповича [19, арк.15–19, 22–23, 38–39, 42–43]. Часто виїздив на таємні збори з керівниками ОУН Галичини [19, арк.22, 23, 27, 38–40, 51]. У цьому ж проводі були і Федор Гельбич, який беручи участь у війні на угорській стороні був взятий в полон радянськими військами [19, арк.33–36, 44–46, 129–132, 153–154; 20, арк. 45, 51] та Федор Белла, який будучи членом КПРС неодноразово отримував хабарі для прикриття дій ОУН [19, арк.20, 78–90, 93–97].

24 червня 1948 р. Івана Химинця, Федора Гальбича, Федора Беллу та Федора Поповича було засуджено на 25 років ВТТ кожного [20, арк.140–142]. Але потрібно відмітити, що Іван Химинець відзначав у свої скаргах на слідчих, що часто обмовляв себе та осіб, які проходили з ним по одній справі, через те, що слідчі не давали спати, допити велися майже завжди вночі [20, арк.263]. Отже, про які злочини ми ще не знаємо органів КДБ, що вони чинили проти населення Закарпаття, адже катування на допитах це лише одна з декількох ланок вибивання неправдивих свідчень.

30 вересня 1950 р. в м. Мукачево було заарештовано, за підозрою в діяльності УПА Стефанію Струмляк, засудженість якої викликає подив. Звинувачено її було у виїздах в м. Стрий Львівської області до своєї мами, де вона нібито зустрічалася з членами УПА [6, арк.3]. У одному з журналів, які у неї було вилучено при ошуці була вміщена одна стаття антирадянського змісту [6, арк.90]. Також її було звинувачено у антирадянській пропаганді. Так Франц Канюга стверджував, що затримана Стефанія Струмляк в м. Свалява розповідала йому про радянських солдатів, які гвалтували жінок після звільнення Австрії [7, арк.12]. За ці злочини її було засуджено 18 вересня 1951 р. до 10 років.

При дослідженні ОУН та УПА на Закарпатті ми окремо повинні розглянути діяльність жителів с. Колочава Міжгірського району. Адже по даному населеному пункту було порушено слідчими КДБ декілька десятків справ. Найбільшого клопоту органам держбезпеки завдала група Штаера (4–6 осіб), яка діяла з 1949-го до 1957 року. На цю групу колочавців було заведено агентурну справу “Бродяги” [1, с.2]. Михайло Штаер вперше створив своє угруповання разом з Василем Ваколі, Юрієм Ситарем та Андрієм Іванишем в кінці 1950 р. Наслухані подвигами ОУН-УПА на території України члени групи мали на меті стати членами цього руху, тому на шапках носили тризуб [11, арк.12].

Органи КДБ дане угруповання називали “терористичним”, адже на їх рахунку декілька десятків пограбувань та вбивств. Потрібно зауважити, що їхні дії завжди були спрямовані проти осіб, які були лояльні до радянської влади – колгоспників, працівників міліції, донощиків. За період свого існування банда зі зброєю в руках вчинила чотири терористичні акти та 36 розбійницьких нападів [24, арк.359].

Також дана група вбивала осіб, яких вважала донощиками органів КБД. Так було вбито Юрія Фригана [11, арк.67, 106–108, 125–128; 12, арк.158–159; 15, арк.183–191], молодшого лейтенанта Прокопенка [11, арк.247–248; 13, арк.25–41]. Затримати 4 червня 1955 р. вдалося всіх, крім керівника Михайла Штаера. Засуджено 16 грудня

1955 р. Василя Ваколя і Юрія Ситаря до розстрілу [16, арк.227], вирок був виконаний у Києві 14 травня 1956 р. [16, арк.250]. А Андрій Іваниш отримав 25 років ВТТ.

У жовтні 1947 р. був заарештований брат Михайла Штаєра Василь, який проходив по одній справі з Василем Сюгаєм, Миколою Шимоня, Михайло Бобиком та Оленою Сюгай [17, арк.2]. Але їхня діяльність була більш помірною, тому що вони займалися розвідданими для “банди Штаєра”, постачання продуктів ОУН [17, арк.24, 58–65], поширювати антирадянську літературу [17, арк.21–24, 44–57, 92–97, 102–110]. Під час їхнього арешту Василь Штаєр та Василь Сюгай відкрили вогонь. Внаслідок перестрілки було вбито Василя Сюгай [18, арк.221, зворот]. 9 лютого 1948 р. Миколу Шимоня і Михайла Бобика було засуджено до 25 років, Василя Штаєра і Олену Сюгай – на 10 років ВТТ [18, арк.305–307].

Керівник Михайло Штаєр після засудження його однодумців створив ще одне угруповання разом з Дмитром Мацолою, Анною Лакатош, Дмитром Мацолою та Миколою Штаєром. Продовжуючи грабувати колгоспників і пастухів [21, арк.130, 135, 136], члени “банди Штаєра” погрожували їм від імені УПА [21, арк.127–128; 22, арк.130–131, 132–133, 135–142; 24 – окремий пакет]. Щодо діяльності Анни Лакатош та Дмитра Мацоли, то вони надавали лише інформацію про місце перебування донощиків та самих працівників міліції [23, арк.205–206, 207–211] Михайлу Штаєру та постачали його групі продукти харчування [23, арк.260–263, 296–299, 307–325].

19–24 грудня 1957 р. Закарпатський обласний суд розгляну справу по обвинуваченню Михайла Штаєра та його групи. Засуджено Михайла Штаєра до найвищої міри покарання – розстрілу, який було здійснено 7 серпня 1958 р. Миколу Штаєра – до 10 років, Дмитра Мацолу та Анну Лакатош – до 3 років ВТТ кожного [24, арк.253–254].

Потрібно згадати і про арешт жителя с. Колочава Юрія Буркала, який запевняв місцеве населення, що органи МДБ дали йому завдання викрити негативно настроєне до радянської влади населення [4, арк.20–24, 36–43]. Його прагнули засудити за статтею 109, яка відноситься до засудження посадових осіб при викритті державних таємниць [4, арк.164]. Відомостей про його засудження і звільнення відсутні, тому що з Юрієм Буркалом трапилося залишається таємницею.

Офіційні каральні органи як угорські, та і радянські, судили їх тільки за те, що перш за все вони прагнули мати свою незалежну, самостійну Україну. Радянський режим відкидав право України стати самостійною державою, бо це підривало єдність і дружбу радянських народів, суперечило теоретичним положенням про єдиний радянський народ тощо. Ось чому йшла така жорстока боротьба проти української ідеї та її носіїв. Проаналізувавши суть діяльності ОУН та її учасників на Закарпатті у повоєнний час, можна зробити висновок, що закарпатці ніколи не були “буржуазними націоналістами” і такими не стали, хоча їх за це суворо судили, причому за одні й ті ж самі злочини двічі; спочатку – угорським урядом, а потім – радянською владою.

1. Аржевітін С. ОУН і КДБ на Закарпатті / С. Аржевітін // Нова Колочава. – 2009. – №13. – С. 1–8.
2. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. № 171 (Габовда М., Заяць М. та ін. – всього 11 чол.) : у 2 т. – Т. 1. – 319 арк.
3. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. № 171 (Габовда М., Заяць М. та ін. – всього 11 чол.) : у 2 т. – Т. 2. – 448 арк.
4. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. № 1477 (Буркало Ю.). – 166 арк.
5. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. №1579 (Реблян В., Реблян І., Лянг О.). – 351 арк.
6. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. № 1964 (Струмляк С.) : у 2 т. – Т. 1. – 299 арк.
7. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. № 1964 (Струмляк С.) : у 2 т. – Т. 2. – 311 арк.
8. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. № 2204 (Коршинський І., Тракслер П., та ін. – всього 5 чол.) : у 3 т. – Т. 1. – 305 арк.
9. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. № 2204 (Коршинський І., Тракслер П., та ін. – всього 5 чол.) : у 3 т. – Т. 2. – 429 арк.
10. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. № 2204 (Коршинський І., Тракслер П., та ін. – всього 5 чол.) : у 3 т. – Т. 3. – 258 арк.

11. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. № 5446 (Ситар Ю., Іваниш А., Ваколі В.) : у 10 т. – Т. 1. – 332 арк.
12. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. № 5446 (Ситар Ю., Іваниш А., Ваколі В.) : у 10 т. – Т. 2. – 340 арк.
13. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. № 5446 (Ситар Ю., Іваниш А., Ваколі В.) : у 10 т. – Т. 3. – 288 арк.
14. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. № 5446 (Ситар Ю., Іваниш А., Ваколі В.) : у 10 т. – Т. 7. – 227 арк.
15. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. № 5446 (Ситар Ю., Іваниш А., Ваколі В.) : у 10 т. – Т. 8. – 297 арк.
16. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. № 5446 (Ситар Ю., Іваниш А., Ваколі В.) : у 10 т. – Т. 10. – 275 арк.
17. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. № 5514 (Шимоня М., Бобик М., та ін. – всього 4 чол.) : у 2 т. – Т. 1. – 318 арк.
18. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. № 5514 (Шимоня М., Бобик М., та ін. – всього 4 чол.) : у 2 т. – Т. 2. – 389 арк.
19. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. № 5551 (Химинець І., Попович Ф., та ін. – всього 4 чол.) : у 2 т. – Т. 1. – 210 арк.
20. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. № 5551 (Химинець І., Попович Ф., та ін. – всього 4 чол.) : у 2 т. – Т. 2. – 317 арк.
21. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. № 5585 (Штаер М., Мацола Д., та ін. – всього 4 чол.) : у 7 т. – Т. 2. – 296 арк.
22. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. № 5585 (Штаер М., Мацола Д., та ін. – всього 4 чол.) : у 7 т. – Т. 5. – 306 арк.
23. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. № 5585 (Штаер М., Мацола Д., та ін. – всього 4 чол.) : у 7 т. – Т. 6. – 330 арк.
24. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. № 5585 (Штаер М., Мацола Д., та ін. – всього 4 чол.) : у 7 т. – Т. 7. – 391 арк.
25. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. № 5605 (Янута П.). – 90 арк.
26. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. № 5585 (Рудецький В., Зимогляд О., Якимчук О.). – 136 арк.
27. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. № 5678 (Бандусяк Г., Бісун В., Бісун Г.) : у 2 т. – Т. 1. – 279 арк.
28. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. № 5678 (Бандусяк Г., Бісун В., Бісун Г.) : у 2 т. – Т. 2. – 285 арк.
29. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. № 5812 (Негря В., Когут І. та ін. – всього 14 чол.) : у 9 т. – Т. 1. – 297 арк.
30. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. № 5812 (Негря В., Когут І. та ін. – всього 14 чол.) : у 9 т. – Т. 5. – 266 арк.
31. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. № 5812 (Негря В., Когут І. та ін. – всього 14 чол.) : у 9 т. – Т. 8. – 386 арк.
32. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. № 5812 (Негря В., Когут І. та ін. – всього 14 чол.) : у 9 т. – Т. 9. – 403 арк.
33. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. № 6034 (Немеш І., Паш Ю. та ін. – всього 8 чол.) : у 2 т. – Т. 1. – 360 арк.
34. Вегеш М. На зустріч волі: нариси визвольних змагань / 2-е вид., допов. – Ужгород : Гражда, 2008. – 152 с.
35. Вегеш М. Сторінки історії ОУН-УПА в Закарпатті (1929–1950-ті рр.) / М. Вегеш // *Carpatika – Карпатика*. – 2000. – Вип. 7. – С. 79–80.
36. Гаврош О. Бандусяки / О. Гаврош // *Новини Закарпаття*. – 2003. – 23 серпня. – С. 12.
37. Довганич О. Голгофа жертв політичних репресій: Сторінками обласного тому “Реабілітовані історією” / О. Довганич / Передмова Олашина М. – Ужгород : Гражда, 2009. – 304 с.
38. Довганич О. Репресії проти закарпатської інтелігенції у перше повоєнне десятиріччя / О. Довганич // *Календар “Просвіти” на 1999 р.* – Ужгород : Просвіта, 1999. – С. 196–197.
39. Довганич О. Так ламалися долі репресованих закарпатців: Сторінками обласного тому “Реабілітовані історією” / О. Довганич / Післямова Миколи Олашина. – Ужгород : Гражда, 2008. – 292 с.
40. Довганич О. Так ламалися долі закарпатської молоді. Чому станичну організацію ОУН в Бедевлі називали ім’ям “Перемоги” / О. Довганич // *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія “Історія”*, 2003. – № 9. – С. 68–74.
41. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* / Під ред. М. Вегеша, Ч.Фединець. – Ужгород : Ліра, 2010. – 720 с.
42. Караташ В. Обережно – гранати. / В. Караташ. – Ужгород : Колір принт, 1999. – 32 с.

43. Караташ В. Прометей Заполяр'я / В. Караташ, П. Тракслер. – Ужгород : Колір прінт, 2001. – 124 с.
44. Керекеш Ю. За “зраду” батьківщини і антирадянщину його прирекли до 25 років ув'язнення / Ю. Керекеш // Фест. – 1999. – 16–22 грудня. – С. 14–15.
45. Коршинський І. Вплив Карпатської України на подальшу національно-визвольну боротьбу в умовах комуністичного режиму / І. Коршинський // Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія “Історія”, 2005. – № 13. – С. 79–82.
46. Коршинський І. Скальпелем і пером: факти, події, роздуми у дзеркалі преси / І. Коршинський. – Ужгород : ТІМРАНІ, 2011. – 440 с.
47. Лист 7. – 23.10.01. // Коршинський І. Ю. Сторінки життя: Мої гулагівські, лікарські, депутатські та громадські університети у спогадах, роздумах, бувальщинах, листах та публікаціях / І. Коршинський / Передмова О. Довганича. – Ужгород : Гражда, 2010. – С. 158–163.
48. Міщанин В. В. Боротьба ОУН-УПА на Закарпатті проти політики колективізації в другій половині 1940-х років / В. Міщанин // Науковий вісник Ужгород. нац. ун-ту: Серія “Історія”. – 2008. – № 21. – С. 43–46.
49. Реабілітовані історією. Закарпатська область : у 2-х кн. – Кн. 1. – Ужгород : Закарпаття, 2003. – 788 с.
50. Там само. – Кн. 2. – Ужгород : Закарпаття, 2004. – 800 с.
51. Рубіш Ф. “СМЕРШ” проти вчителя: недоспівана пісня / Ф. Рубіш // Кризь пекло гулагів. Документи, спогади, нариси / за ред. О. Довганича, Ю. Чорі. – Ужгород, 1996. – С. 57–58.
52. Українська Повстання Армія на Закарпатті. – Ужгород : Конгрес Українських Націоналістів, 2005. – 14 с.
53. Худанич В. Карпатська Січ в обороні Карпатської України / В. Худанич // Carpatika – Карпатика. – 2003. – Вип. 26. – С. 67–94.

В статтє раскрывається суть деятельности ОУН и УПА на Закарпатье в послевоенный период. Значительное внимание уделяется рассмотрению краевых проводов ОУН на основе уголовных дел из архива службы безопасности Украины в Закарпатской области. На основе воспоминаний и дополнительных допросов, проведенных в результате реабилитации осужденных показать необоснованность их осуждений и фальсификации их дел.

Ключевые слова: *Организация Украинских Националистов, бандгруппы, репрессии, Закарпатье, краевой провод, Украинская Повстанческая Армия, СМЕРШ, КГБ, военный трибунал.*

This article reveals the essence of the OUN and UPA in Transcarpathia in the postwar period. Much attention is paid to the consideration of boundary wire OUN-based criminal cases from the archives of Security Service of Ukraine in the Carpathian region. Based on memories and additional interviews conducted as a result of rehabilitation of prisoners show the invalidity of their convictions and falsification of their cases.

Keywords: *Organization of Ukrainian Nationalists, bandhrupy, repression, Transcarpathia, national leadership, the Ukrainian Insurgent Army, SMERSH, the KGB, the military tribuna.*

БОРОТЬБА РАДЯНСЬКИХ КАРАЛЬНО-РЕПРЕСИВНИХ ОРГАНІВ ІЗ АРМІЄЮ КРАЙОВОЮ У ЗАХІДНІЙ БІЛОРУСІ (липень 1944 р. – січень 1945 р.)

У статті висвітлено перебіг ліквідації Армії Крайової у Західній Білорусі. Головну увагу приділено формам і методам, які використовували органи НКВС і НКВД у боротьбі з польськими збройними формуваннями. З'ясовано, що невдала спроба керівництва Армії Крайової здійснити операцію "Буря" призвела до значних матеріальних і людських втрат з боку польських загонів.

Ключові слова: Армія Крайова, військово-чекістські операції, ліквідація, НКВС, органи радянської влади, польське підпілля, збройні формування.

У роки Другої світової війни на теренах Західної Білорусі активно діяли збройні формування Армії Крайової (АК). Польський еміграційний уряд, що перебував у Лондоні, а разом з тим і Головне командування АК (ГК АК) ставили собі за мету відновити Польщу в кордонах до 1 вересня 1939 р. Після закінчення Тегеранської конференції (28 листопада – 1 грудня 1943 р.), польським державним керівникам стало відомо про фактичне вирішення питання східних кордонів Польщі на користь СРСР. Крім того, військові події, що розгорталися на Східному фронті, свідчили про майже стовідсоткову імовірність "визволення" так званих "кресів всходніх" радянськими військами. За таких умов, повторне приєднання цих територій до складу СРСР було очевидним. Такий розвиток подій не влаштовував польських політичних лідерів. За допомогою дипломатичних відносин та збройної боротьби АК вони намагалися завадити збереженню західних регіонів Білорусі у складі Радянського Союзу.

Державницькі змагання поляків наштовхнулися на рішучий опір радянського керівництва. Радянська політична верхівка, як відомо, негативно ставилася до польського еміграційного уряду, а разом з тим й до Армії Крайової, керівники якої підпорядковувалися вказівкам з Лондона. Саме тому, польське підпілля розглядалося як реакційне, небезпечне для радянської влади [5, с.68]. Крім того, радянський уряд ні в якому разі не міг допустити диверсійної діяльності загонів АК у тилу Червоної армії [6, с.46].

Тематика польсько-радянського протистояння на західнобілоруських землях у другій половині 40-х рр. ХХ ст. знайшла відображення у працях польських та білоруських дослідників. Серед них варто виокремити праці В.Барабаша [4], З. Борадина [16], І.Валахановіча [5], В.Єрмоловича [6], К.Краєвські [17;18], Г.Піскуновича [20], Я.Сямашки [15]. У вітчизняній історіографії вказана проблематика залишається ще не достатньо дослідженою.

Метою статті є висвітлення перебігу ліквідації Армії Крайової у Західній Білорусі, яка розпочалася після невдалої спроби Головного командування АК здійснити операцію "Буря".

У ході звільнення західнобілоруських земель від німецьких військ відбувалося поступове відновлення радянських партійних осередків на місцях. Керівництвом Радянського Союзу було взято курс на радянізацію цих територій. Перешкодою цьому могла стати наявність глибоко законспірованої мережі польських збройних формувань. Так, на початку 1944 р. у західних областях Білорусі кількісний склад Армії Крайової складав близько 50 тисяч осіб. На їх озброєнні було 1426 ручних і 138 станкових кулеметів, а також 439 автоматів, 6362 карабіни, 2915 пістолетів, 21919 гранат тощо [7, с.155]. Ці сили ГК АК намагалося використати для здійснення широкомасштабної операції під кодовою назвою "Буря".

Операція "Буря" передбачала захоплення важливих стратегічних, промислових і культурних центрів аківськими загонами в короткі проміжки часу зміщення лінії фрон-

ту, ще до їх зайняття Червоною армією. Завдяки цій операції польський еміграційний уряд прагнув змусити керівництво СРСР до польсько-радянського кордону в межах, які були до 1 вересня 1939 р., а також визнати себе єдиним легітимним представником влади у Польщі. Фактично польські урядовці намагалися поставити радянську верхівку перед доконаним фактом й стати рівноправним союзником у боротьбі проти нацистських окупантів [15, с.118].

У рамках операції “Буря” командиром Надніманського з’єднання АК майором М.Коленкевичем (“Котвіч”) була розроблена операція “Гостра Брама”, яка передбачала захоплення Вільно до приходу Червоної армії. Штурм міста мав здійснюватися об’єднаними силами Новоградського і Віленського округів на чолі з підполковником А.Кшижановським (“Вільк”). Початок операції було заплановано на 10 липня, проте в зв’язку зі стрімким наступом радянських військ вона розпочалася 6 липня. Ця обставина не дала змоги аківцям мобілізувати всі наявні сили – у бойових діях взяло участь лише 4 тисячі бійців [5, с.67]. Очевидно, що таких сил було явно недостатньо щоб взяти штурмом добре укріплене місто з численним німецьким гарнізоном, що мав на озброєнні близько 270 гармат різного калібру, 40 танків і штурмових гармат [6, с.45]. 7 липня 1944 р. визволення Вільно розпочала Червона армія. У цей самий день “Вільк” віддав наказ припинити штурм, хоча окремі загони АК продовжили боротьбу разом з радянськими військами [5, с.67].

Невдала спроба здійснення Армією Крайовою операції “Буря” призвела до роззброєння та арештів рядових вояків і офіцерів АК, які брали участь у боях за Вільно, Львів та інші міста. Всім полякам – учасникам бойових дій, радянське командування запропонувало вступити на службу в радянську армію, або ж до армії З. Берлінга (Військо Польське). У разі відмови аківці підлягали роззброєнню та інтернуванню [6, с.46]. Нарком внутрішніх справ СРСР – Л.Берія, пропонував польських солдат і офіцерів, які виявили бажання вступити до Війська Польського, направляти в тиллові частини радянської армії. Офіцерський склад, за його задумом, мав бути спрямований до таборів НКВС, окрім осіб, які могли бути корисними. Такі офіцери мали бути передані до органів НКВС – НКВД і в “СМЕРШ” [14, с.270].

Розпочата ліквідація польського підпілля вимагала негайного створення репресивного апарату на щойно зайнятих територіях. У західних областях Білорусі, України, а також Литви робота органів НКВС-НКДБ по боротьбі з антирадянським підпіллям була об’єднана під керівництвом кількох осіб. У західних областях БРСР її очолив нарком внутрішніх справ, комісар держбезпеки С.Бельченко [12, с.90]. Як і інші керівники, він отримав широкі повноваження щодо очищення тилу Червоної армії від “ворожих елементів” та проведення арештів керівництва Армії Крайової [20, с.67].

До першої хвилі арештованих потрапили ті польські вояки, які брали участь у звільненні Вільно й відмовилися вступити до армії З. Берлінга. Так, внаслідок вдало проведеної 17–18 липня 1944 р. чекістської операції в районі села Богущі (неподалік від Вільно) було заарештовано близько 3 тисяч вояків АК. Серед них виявилось 26 офіцерів, а також командир Віленсько-Новоградського округу А.Кшижановський (“Вільк”) [14, с.270]. Після його арешту новим командиром округу, згідно наказу вищого командування АК у Варшаві, був назначений підполковник М.Коленкевич (“Котвіч”). Він прийняв рішення про передислокацію залишків армії з району Вільно до Гродненської пуці. Під час цього переходу аківці були змушені прийняти бій з радянськими військами, в ході якого 21 серпня 1944 р. М. Коленкевич загинув [5, с.74].

Паралельно з проведенням арештів органами НКВС здійснювалися й інші, не менш ефективні заходи. Зокрема відбувалася примусова мобілізація поляків до Червоної армії. Широко практикувалися депортації вглиб Радянського Союзу, а з осені 1944 р. – до Польщі (в рамках договору про взаємне переселення польського і білоруського

населення). Всі ці та інші заходи радянська влада перш за все спрямовувала на зменшення соціальної бази польського підпілля [4, с.99].

На місцях боротьба з аківськими загонами, що змогли уникнути роззброєння й законспірувалися, проводилася силами органів держбезпеки і міліції. Вони здійснювали розвідку, створювали агентурні мережі тощо [6, с.50]. Згідно наказу НКВС СРСР від 7 квітня 1944 р. розпочалася організація спеціальних оперативно-чекістських груп, які проводили розвідку й збирали дані про тих, хто міг становити можливу загрозу для встановлення радянської влади. При цьому об'єктом інтересів були не колаборанти, а підпільні організації польських, українських та білоруських націоналістів. Також на вище вказані групи були покладені завдання створення агентурної мережі та проникнення агентів в "бандформування і керівні органи повстанських організацій" [11, с.476].

На початках ефективність оперативної роботи по виявленню і ліквідації підпілля була вкрай низькою. Так, протягом липня – серпня 1944 р. на території Ошмянського, Островецького та Сморгонського районів Гродненської області радянськими органами безпеки було заарештовано лише 46 осіб зі складу антирадянських елементів. Серед них було 34 поляки, 11 білорусів і 1 литовець [1, л.262]. За таких умов радянське керівництво вирішило змінити свою тактику. З серпня 1944 р. основною формою боротьби з польськими збройними формуваннями стали чекістсько-військові операції, які передбачали залучення радянських військ, що дозволило покращити результативність [8, с.76].

Проведенню чекістських операцій передувала агентурно-слідча робота, за допомогою якої радянські спецслужби готували підґрунтя для їх здійснення. Реалізація цих операцій передбачала послідовне блокування "інфікованих" районів і організацій в них пошукових робіт. З цією метою органами НКВС здійснювалися облави, прочісувалися лісні масиви, проводилася гарнізонна служба в обласних і районних центрах, а в разі проявів підпільних загонів висилалися військові наряди тощо [13, с.327–328]. Не рідко радянські спецслужби вдавалися до хитрощів. Зокрема в кінці грудня 1944 р. на території Гродненщини було створено 4 мобільні групи НКВС, які здійснювали несподівані напади на аківців діючи під виглядом німецьких і власівських загонів, або ж українських чи литовських партизан [4, с.98].

Внаслідок зазначених заходів та роботи агентури, в другій половині 1944 р. силами органів НКВС у Західній Білорусі було проведено 893 чекістсько-військові операції, в результаті яких вилучено 27123 гвинтівки, 2901 автомат, 2310 ручних кулеметів, 7988 мін, 8480 гранат тощо [5, с.77]. За підрахунками польського дослідника Г.Піскуновича, радянські карально-репресивні органи ліквідували 201 аківський загін, внаслідок чого 818 осіб було вбито, 2179 потрапило в полон [20, с.76].

Загалом польські збройні формування та підпілля зазнали відчутних втрат. Смуга невдач, пов'язана з провалом операції "Буря", що спіткала Армію Крайову в липні – серпні 1944 р. значно деморалізувала її особовий склад. До кінця 1944 р. було заарештовано велику кількість як рядових бійців, так і офіцерів. З осені того ж року діяльність вцілілих, при чому не надто чисельних польських загонів була сконцентрована переважно на зриві переселенської акції.

Після загибелі "Котвіча" 21 серпня 1944 р. в лавах Армії Крайової, що були сконцентровані на території Білорусі відбулася кадрова реорганізація, викликана чималими втратами керівного складу. Зокрема Віленсько-Новогрудський регіон, який охоплював території Гродненського, Молодечненського, Барановичського і Полоцького округів очолив підполковник Ю.Куликовський. До складу вище згаданого регіону входило чотири з'єднання. А саме: 1) "Південь", яке очолив Ч.Зайончковскі ("Рагнер"). Це з'єднання діяло в Новогрудському, Дятловському, Ляховичському районах Барановичського округу, а також в Лідському і Жолудському районах Гродненщини і нараховувало близько 800 вояків; 2) З'єднання "Північ" на чолі з Я.Борисовичем ("Крися")

налічувало до трьох сотень бійців і територіально охоплювало Вороновський, Радунський, Васіліський райони Гродненського округу; 3) З'єднанням “Схід”, у складі якого було до 200 осіб, командував С.Третьякевич (“Загон”, “Сет”, “Оркан”). Воно діяло в Ів'євському, Юратишківському, Ошмянському районах Молодечненського округу і частково в Лідському районі Гродненського округу; 4) Військові підрозділи з'єднання “Захід” під керівництвом поручика Б. Творжанського (“Стоян”) також були сконцентровані на Гродненщині (Щучинський, Мостовський і частково Васіліський райони) [194, s.29]. Окрім названих з'єднань в склад регіону входили 5, 7 і 8 бригади, які відповідно очолювали З.Шендзеляж (“Лупашка”), В.Кітовські (“Орлик”) та В.Туронек (“Тур”). У сукупності ці бригади налічували близько тисячі осіб [19, s.30].

Не зважаючи на кадрову реорганізацію, у другій половині 1944 р. – січні 1945 р. радянським спецслужбам вдалося завдати потужного удару по наявних у Білорусі аківських з'єднаннях. Це стало можливим внаслідок вдалих дій контррозвідки, а також завдяки проведенню чекістсько-військових операцій та прочісування лісосмуг малими групами по 10–15 осіб. Так, у грудні 1944 р. була майже повністю завершена ліквідація з'єднання “Південь”, яке очолював “Рагнер”. Він загинув 3 грудня 1944 р. внаслідок перестрілки [9, с.121]. У січні – лютому 1945 р. радянськими органами безпеки були також ліквідовані основні сили з'єднань “Північ” і “Схід”. 21 січня 1945 р. був убитий комендант “Півночі” – Я.Борисович (“Крися”) [9, с.121].

Значного послаблення Армія Крайова зазнала в цей час також внаслідок викриття і вилучення підпільних радіостанцій та приймачів, за допомогою яких здійснювався зв'язок з вищим керівництвом. Зокрема, на території СРСР розміщувалося 6 з 20 підпільних радіостанцій [8, с.76]. Крім того, існувала велика кількість менш потужних локальних радіоустановок. Так, 8 серпня 1944 р. у Радунському районі Гродненської області після бою із загonom аківців була захоплена радіоустановка, за допомогою якої підпільники тримали зв'язок з Лондоном [2, л. 29]. 13 листопада 1944 р. на квартирі одного з учасників диверсійної групи “Кедив” Грецького, радянські спецслужби знайшли і вилучили підпільну радіостанцію штабу Білостоцького округу АК, за допомогою якої аківці також отримували інформацію від польського уряду [10, с.78]. Згідно з радянськими даними, на території Західної Білорусі станом на 12 грудня 1944 р. було виявлено і вилучено 8 діючих радіостанцій та 6 нелегальних типографій, які друкували літературу антирадянського спрямування [9, с.89].

У зумовленій ситуації зв'язок з головним командуванням АК (в тому числі й через радіо) для польських загонів був життєво необхідним. Його втрата значно ускладнювала становище аківських формувань, оскільки унеможливлювала отримання наказів та інструкцій щодо подальшої боротьби. Найдовше зв'язок з центральними осередками АК тривав на Гродненщині та Новогрудщині, поки не був остаточно зірваний на переломі 1945–1946 рр [18, s.110].

Отже, до січня – лютого 1945 р. завдяки залученню військ Червоної армії радянським органам влади вдалося розгромити головні сили АК. Їх послідовна ліквідація здійснювалася за допомогою низки заходів. Зокрема, великого розмаху набули чекістсько-військові операції, широко практикувалася агентурно-слідча робота. Також радянська влада намагалася підірвати соціальну базу польського підпілля. З цією метою проводилася мобілізація населення до Червоної армії, відбувалися масові виселення поляків у віддалені райони Радянського Союзу. Кульмінаційним моментом у цій політиці стала примусова “евакуація польського елемента” до Польщі.

Значні людські втрати, а також постанови Ялтинської конференції змусили польський уряд прийняти рішення про передислокацію залишків Армії Крайової на польську територію для боротьби з Польським Комітетом Національного Визволення (ПКНВ). 19 січня 1945 р. за наказом головного коменданта АК генерала Леопольда Окулицького Армія Крайова була офіційно розпущена. Водночас ГК АК була вида-

на вказівка про збереження людських ресурсів, зброї та переходу діяльності загонів АК до значно глибшої конспірації [3, арк.33]. Розпуск польських збройних формувань не означав фактичного припинення їх діяльності. Про це свідчить утворення багатьох польських збройних організацій, що постали на місці АК і які в своїй сукупності увійшли в історіографію під назвою “постаківських” [6, с.64]. Загалом боротьба польських збройних формувань і підпілля на території Західної Білорусі тривала майже до середини 50-х рр. ХХ ст.

1. Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ), ф. 4 П, оп. 42, д. 150, 336 л.
2. Там само, оп. 51, д. 7, 338 л.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 57, оп. 4, спр. 195, 349 арк.
4. Барабаш В. НКВД и польское подполье: борьба на Гродненщине во второй половине 1944–первой половине 1945 г. / Виталий Барабаш // Культура, наука, образование в современном мире: материалы IV межд. науч. конф., (Гродно, 15–17 мая 2009 г.) / редкол. Л. Мельникова и др. – Гродно : ГГАУ, 2009. – С. 95 – 101.
5. Валаханович И. А. Антисоветское подполье на территории Беларуси в 1944 – 1953 гг. / Игорь Александрович Валаханович. – Минск : БГУ, 2002. – 146 с.
6. Ермолович В. И. Огнем и мечом: Хроника польского националистического подполья в Белоруссии (1939 – 1953 гг.) / Виктор Иванович Ермолович, Сергей Владимирович Жумарь. – Минск : БелНИЦДААД, 1994. – 112 с.
7. Жарські М. Ліквідацыя акаўскіх і постакаўскіх фарміраваньняў на тэрыторыі Заходняй Беларусі: асноўныя пытанні праблемы / М. Жарскі, Н. Рыбак // Этнасацыяльныя і культурныя працэсы ў заходнім рэгіёне Беларусі: гісторыя і сучаснасць: матэрыялы рэспубл. навук. канф. (Гродна, 5–6 снежня 1997 г.) / пад. рэд. І. П. Крэня. – Гродна : ГрДУ, 1998. – С. 154 – 158.
8. Жумарь С. Ликвидация польского вооруженного подполья в Белоруссии в 1944 –1953 гг. / Сергей Жумарь // Армія Краёва на тэрыторыі Заходняй Беларусі (чэрвень 1941 – ліпень 1944 гг.): тэзісы чацьвёртай навук. канф. беларускіх і польскіх гісторыкаў, (Гродна, 6–7 кастрычніка 1994 г.) – Гродна : Беларускі навукова-даследчы цэнтр дакумэнтазнаўства, археаграфіі і архіўнай справы, 1994. – С. 73–82.
9. Из Варшавы. Москва, товарищу Берия... Документы НКВД СССР о польском подполье. 1944–1945 гг. / отв. ред. А. Ф. Носкова. – Москва ; Новосибирск : Сибирский хронограф, 2001. – 448 с.
10. НКВД и польское подполье. 1944 –1945 : сборник документов (По “Особым папкам” И. В. Сталина) / отв. ред. А. Ф. Носкова. – М. : Рос АН, Ин-т славяноведения и балканистики, 1994. – 305 с.
11. НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939 – 1956): сборник документов / сост. Н.И. Владимирцев, А. И. Кокурин. – М. : Объединенная редакция МВД России, 2008. – 640 с.
12. “Особые папки” Сталина і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр. / упор. Я. Дашкевич, В. Кук. – Львів : ЛА “Піраміда”, 2010. – 594 с.
13. ОУН-УПА в Беларуси. 1939 – 1953 гг.: документы и материалы / сост. В. И. Адамушко и др. – Минск : Вышэйшая школа, 2011. – 528 с.
14. Польское подполье на территории западных областей Беларуси (1939–1945 гг.) / С. А. Ситкевич, С. А. Сильванович, В. В. Барабаш, Н. А. Рыбак. – Гродно : ГГАУ, 2004. – 345 с.
15. Сямашка Я. Армія Краёва на Беларусі / Яўген Іванавіч Сямашка. – Мінск : Беларускае выдавецкае Таварыства “Хата”, 1994. – 416 с.
16. Boradyn Z. Partyzantka sowiecka a Armia Krajowa na Nowogródczyźnie 1941 – 1944 / Zygmunt Boradyn // Europa nie prowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772 – 1999 / pod red. K. Jasiewicha. – Warszawa – Londyn : Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza RYTM, Polonia Aid Foundation Trust, 1999. – S. 729–739.
17. Krajewski K. Działalność Obwodu AK Szczuczyn – Lida (nr 49/67) w latach 1945–1949 / Kazimierz Krajewski // Europa nie prowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772 – 1999 / pod red. K. Jasiewicha. – Warszawa – Londyn: Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza RYTM, Polonia Aid Foundation Trust, 1999. – S. 790–805.
18. Krajewski K. Partyzantka poakowska na kresach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1946–1953 / Kazimierz Krajewski // Ostatni Leśni / pod. red. T. Łabuszewskiego. – Warszawa : Instytut Pamięci Narodowej, 2003. – S. 109–119.
19. NKWD o polskim podziemiu 1944–1948. Konspiracja polska na Nowogródczyźnie i Grodzinszczyźnie / redakcja naukowa T. Strzembosz. – Warszawa : Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 1997. – 404 s.

20. Piskunowicz H. Zwalczenie przez NKWD i NKGB polskiego podziemia na kresach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej / Henryk Piskunowicz // Wojna domowa czy nowa okupacja? Polska po roku 1944 / pod. red. A. Ajnenkiela. – Warszawa : Oficyna Wydawnicza RYTM, 2001. – S. 55–84.

В статті освещен ход ліквідації Армії Крайової в Західній Білорусі. Головне уваження уделено формам і методам, які використовували органи НКВС і НКВД в боротьбі з польськими озброєними формуваннями. Вияснено, що невдалий спроба керівництва Армії Крайової здійснити операцію “Буря” привела до значительним матеріальним і людським втратам з боку польських отрядів.

Ключевые слова: Армія Крайова, воєнно-чекістські операції, ліквідація, НКВС, органи радянської влади, польське підполля, озброєні формування.

The article highlights the progress of elimination of Armia Krajowa in Western Belarus. Main attention is paid to the forms and methods that NKVS and NKVD organs used in the fight against the Polish armed forces. Here is also shown that an unsuccessful attempt of the leadership of Armia Krajowa to carry out the operation “Storm” has led to significant material and human losses by Polish troops.

Keywords: Armia Krajowa, military-chekist operations, liquidation, NKVS, soviet authorities, Polish underground, armed formations.

УДК 93:341.43 (477.86)

ББК 63.3 (4 Укр) 62

Тетяна Турчин

РЕПАТРАЦІЯ ПРИМУСОВИХ РОБІТНИКІВ З НІМЕЧЧИНИ ДО СТАНІСЛАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1944–1953 рр.)

У статті проаналізовано процес репатріації примусових робітників з Німеччини до СРСР. Досліджено основні етапи цієї кампанії, організованої Радянським Союзом. Особливу увагу зосереджено на процесі повернення українських примусових робітників до Станіславської області.

Ключові слова: фільтрація, примусові робітники, репатріація, Станіславська область, СРСР.

Після завершення Другої світової війни на теренах Станіславської області (тепер – Івано-Франківська обл.) з’явилася нова категорія громадян СРСР – колишні примусові робітники Третього рейху. Їх не вважали учасниками війни, а прирівнювали до неблагонадійних осіб, політичних в’язнів і навіть до зрадників Батьківщини. Примусових робітників називали безправними рабами, які не змогли протидіяти німецьким окупантам, тому працювали на користь Третього рейху.

На сучасному етапі проблемами примусової праці радянських громадян під час Другої світової війни займаються такі вчені, як: Г.Грінченко [16], А.Меляков [21], Т.Пастушенко [22; 23], П.Полян [25]. Репатріації колишніх примусових робітників до СРСР присвячені публікації Т.Пастушенко “Репатріація українських “остарбайтерів” на Батьківщину: 1944–1947 рр.” [24], С.Гальчака “Фільтрація як обов’язковий елемент репатріації “східних робітників” [15], “Антигітлерівська коаліція і питання репатріації “східних робітників” [14], О.Янковської “До питання про долю українських репатріантів Великої Вітчизняної війни” [27], О.Буцько “Репатріація українських громадян (1944–1946 рр.)”, “Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944–1946” [12; 13].

Актуальність даного наукового дослідження полягає у спробі аналізу основних етапів репатріаційної кампанії Радянського Союзу на матеріалах Станіславської області. Основною відмінністю у процесі повернення остарбайтерів зі Сходу та примусових робітників, вивезених німцями із дистрикту “Галичина” є наявність серед останніх так званих “самоповеротців”, тобто тих, які самостійно добиралися до кордонів СРСР. Після перевірки їх відправляли до місць постійного проживання, де вони проходили повторні допити у місцевих відділах НКВС. Переважно це були сім’ї з малолітніми дітьми.

Репатріація радянських громадян в СРСР розпочалася ще до завершення Другої світової війни. Двадцять четвертого серпня 1944 р. Державний комітет оборони СРСР прийняв постанову “Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на Батьківщину, насильно вивезених німцями, а також тих, що за різних умов потрапили за кордонну лінію між СРСР та Польщею”. Перша хвиля повернення оstarбайтерів відбулася восени 1944 р., що було пов’язано з перенесенням воєнних дій на територію Німеччини. Проте, офіційне затвердження примусового характеру процесу репатріації відбулося у лютому 1945 р. на Кримській конференції.

Контроль над ходом репатріаційної кампанії здійснював апарат уповноваженого Раднаркому СРСР (з березня 1946 р. Ради Міністрів) у справах репатріації, створений 4 жовтня 1944 р. Його очолив генерал Петро Голіков, який з травня 1943 р. займав посаду начальника Головного розвідувального управління Генерального штабу Червоної армії. Тридцять першого серпня 1944 р. розпочав свою діяльність відділ у справах репатріації при уряді УРСР на чолі з Миколою Зозуленком. А з січня 1945 р. в УРСР при виконкомів рад депутатів трудящих почали створюватися обласні репатріаційні відділи та приймально-розподільні пункти (ПРП) [23, с.155.]. До їх обов’язків входило здійснення контролю над трудовим та матеріально-побутовим облаштуванням репатріантів та ведення звітної документації з кількості прибулих до області осіб.

Остерігаючись репресій багато оstarбайтерів прагнули уникнути повернення на Батьківщину. Частина з них зуміли залишитися у західних зонах окупації Німеччини в таборах для біженців та переміщених осіб. Оstarбайтери використовували різні способи протидії репатріації. Серед жінок найпоширенішим явищем був шлюб з іноземцем та народження від нього дітей. Частина українців називала себе поляками, тому їх відправляли до польських репатріаційних органів. Більш винахідливі оstarбайтери вказували невірні дані щодо місця свого народження у областях, які до 1939 р. не входили до СРСР.

За даними Центрального представництва української еміграції (далі – ЦПУЕ) на кінець 1946 р. в західних зонах окупації Німеччини перебувало 177 000 українців. Зокрема, у американській зоні – 104 000 чол., в англійській – 54 000 чол., у французькій – 19 000 українців. На початку 1949 р. в таборах американської зони окупації Німеччини продовжувало проживати 46 010 осіб, а поза ними – 10 601 чол. У англійській та французькій зонах налічувалося 28 997 українців. Загальна кількість українців, які на січень 1949 р. перебували в Німеччині становила 85 000 [26, с.34]. Крім оstarбайтерів серед них були колишні члени німецьких військових формувань, працівники окупаційної адміністрації та бійці Української повстанської армії.

В цей же час Бразилія, Венесуела, Австралія та Канада потребували робочої сили у різних галузях промисловості. В цих країнах не вистачало шахтарів, будівельників, лісорубів та інших працівників. Тому вони різними способами сприяли збільшенню кількості бажаючих виїхати за межі Німеччини. Примусові робітники під час проходження фільтрації згадували про діяльність спеціальних вербувальних загонів у таборах для переміщених осіб. Наприклад, репатріантка Анна Ковальчук-Лагнер 1919 року народження, жителька села Молодків Солотвинського району Станіславської області розповідала про такі випадки: “...Із табору кожний день відправляли людей в інші міста для роботи, спеціально були такі команди, які займались вербовкою людей. Мене кілька разів викликали на біржу і пропонували виїхати на роботу на острова, а також на шахти...обіцяли великі гроші і хороші умови, але я не згодилася поїхати...” [7, арк.95].

Такі випадки були частіше випадковістю, ніж закономірністю. Згідно із статистичними даними Злученого українсько-американського допомогового комітету (ЗУАДК) до кінця 1951 р. до заокеанських країн (Австралії, Північної Америки та Канади) переселилося понад 138 000 українців. На думку діаспорного вченого Володимира Маруняка цю цифру слід заокруглити до 160 000, адже чимало українців, ви-

даючи себе за росіян, румунів і поляків виїздили через російський Толстовський фонд, Національну Католицьку допомогову акцію (NCWC) та Світовий союз церков (WCC) [20, с.7].

Що стосується тих остарбайтерів, які пройшли всі етапи організованої Радянським союзом репатріаційної кампанії та повернулися додому, то деякі з них висловлювали жаль з приводу втрачених можливостей виїзду до заокеанських країн. Неправильність свого вибору репатріанти пояснювали тугою за ріднею та відсутністю життєвого досвіду. Звичайно ж подібні розповіді мали місце лише після розпаду Радянського Союзу.

Керівництво СРСР приклало максимум зусиль для повернення власних громадян з Німеччини. У важкі післявоєнні роки економіка СРСР також потребувала дешевої робочої сили для відбудови промисловості та сільського господарства. Одночасно репатріація примусових робітників мала важливе політичне значення, адже йшлося про авторитет країни в цілому.

Двадцять третього травня 1945 р. в місті Галле (Німеччина) між представниками союзних держав було підписано документ про передачу через лінію військ колишніх військовополонених та примусових робітників звільнених радянською армією та військами союзників [25, с.51]. Переговори були важкими та тривалими. Спочатку союзники відмовлялися передавати всіх радянських громадян за списками та актами, натомість вони вимагали повернення власних військовополонених. Однак не зважаючи на ряд непорозумінь, які виникли під час переговорів багато радянських вимог все ж були виконані.

Поряд з цим швидкими темпами формувалася сітка радянської фільтраційно-табірної системи. На першому етапі репатріації примусові робітники потрапляли до приймально-передавальних пунктів (ППП), які знаходилися на лінії союзних військ. Всього у Німеччині та Австрії діяло 9 таких ППП. Тут вони проходили первинну перевірку під час якої репатріантів розподіляли за категоріями, статтю та місцем проживання. Після цього їх направляли до перевірконо-фільтраційних пунктів (ПФП) НКВС або до армійських збірно-пересильних пунктів (ЗПП), які розміщувалися у прикордонній смузі СРСР та займалися збором, перевіркою й обліком усіх репатріантів. ЗПП були створені у Львові, Ковелі, Володимирі-Волинському, Раві-Руській, Самборі та Коломиї. Вони склалися із збірно-пересильних таборів (ЗПТ), які підпорядковувалися Народному комісаріату оборони (НКО). В межах Львівського, Одеського та Прикарпатського військових округів діяло 17 прикордонних збірно-пересильних таборів [23, с.153].

Слід зазначити, що репатріаційний процес вражав сумбурністю своїх проявів. Остарбайтери місяцями, а то й роками не могли потрапити додому. Явною була неорганізованість табірної інфраструктури та нестача залізничного транспорту для своєчасного перевезення репатріантів. Звільнені примусові робітники тижнями змушені були перебувати за колючим дротом та спати на холодній землі. Серед них були й діти, які найбільше потерпали від голоду та хвороб.

Крім того, чоловіків та жінок залучали до важкої фізичної праці під час якої остарбайтери отримували травми і навіть гинули від виснаження та недостатнього харчування. Також остарбайтери перебували під постійним морально-психологічним тиском. Звичними були фрази на кшталт: “Працювали на ворога, тепер попрацюйте на Родіну”. Зважаючи на це, київський історик Михайло Коваль прирівняв радянські збірно-пересильні пункти до німецьких трудових таборів [17, с.75].

В ході перевірок на кожного з репатріантів заводилися фільтраційні справи та заповнювалися реєстраційні листки у 2-х екземплярах. Остарбайтери, які пройшли фільтрацію отримували відповідні посвідчення. Поряд з особистими даними у доку-

менті вказувалася назва населеного пункту, до якого прямував той чи інший репатріант для постійного місця проживання [18, с.66].

Під час обшуків у примусових робітників вилучали особисті документи видані різними установами: радянськими органами влади у довоєнний час, німецькою адміністрацією на території дистрикту “Галичина” та за його межами. Згодом їх долучали до фільтраційних справ репатріантів. На даний час в Державному архіві Івано-Франківської області (ДАІФО) налічується 26 006 фільтраційних справ примусових робітників.

Одним із найважливіших завдань, яке виконували члени фільтраційних комісій було виявлення серед репатріантів зрадників Батьківщини. Під час проходження співбесіди частина з них були звинувачені працівниками спецорганів у співпраці з окупантами і загнані в концтабори та у віддалені райони СРСР. Ті репатріанти, які пройшли фільтрацію направлялися до місць свого попереднього проживання.

Транспортування примусових робітників відбувалося згідно з “Тимчасовими правилами про порядок перевезень репатрійованих громадян та військовополонених радянських громадян...”, які призначалися для службового користування. Згідно з документом, перевезення репатріантів організувалося начальниками фронтних збірних пунктів і комендатур. Ними заповнювалися транспортні відомості для кожного вагону потяга, де вказувалися станції прибуття пасажирів. Вагони укомплектовувалися за обласним принципом [2, арк.19–20].

Наступним пунктом призначення для репатріантів були приймально-розподільні пункти (ПРП). Працівники ПРП здійснювали прийом, облік та розподіл прибулих в область примусових робітників. Першого липня 1945 р. розпочав свою діяльність Станіславський ПРП. Він знаходився за 100–120 м. від залізничного вокзалу м. Станіслава за адресою вул. Гаркуші, будинок №38. П'ять із семи кімнат ПРП були відведені для тимчасового перебування репатріантів. У житлових кімнатах нараховувалося лише 30 тапчанів з постільною білизною, столи та стільці [5, арк.120].

У 6-й кімнаті ПРП знаходився так званий “червоний куточок”, де проводилася агітаційно-пропагандистська робота серед примусових робітників. З цією метою до пунктів надсилали примірники періодичної преси, лозунги, плакати, портрети Сталіна та маршалів СРСР. Так, 2 серпня 1945 р. Станіславський ПРП отримав 100 екземплярів газети “Правда”, по 20 одиниць – “Правди України” і “Радянської України” [2, арк.27].

Вважалося, що репатріанти під час перебування за кордоном зазнали негативного впливу, тому обов'язковим було проведення лекцій та доповідей серед них. Наприклад, з 1 липня 1945 р. по 1 січня 1947 р. 36 118 примусовим робітникам з Станіславської області було прочитано 929 лекцій, а на 638 доповідях були присутні 36 109 чол. Також за цей період з ними було проведено 3 270 бесід на різноманітні теми суспільно-політичного життя, такі як: “4-й п'ятирічний план відновлення і розвитку народного господарства СРСР”, “Положення про вибори у Верховну раду СРСР і УРСР”, “Права і обов'язки громадян СРСР”, “Як робітники і селяни Росії під керівництвом комуністичної партії відстояли і відновили радянську владу”. Також до розгляду пропонувалися книга Йосифа Сталіна “О Великой Отечественной войне Советского Союза”, доповіді Микити Хрущова, рішення Кримської та Паризької мирних конференцій тощо [6, арк.8].

Медичний пункт розташовувався у 7-й кімнаті ПРП. Тут розміщувалася шафа з медикаментами, призначеними для надання репатріантам першої медичної допомоги. Частина з них підлягала негайній госпіталізації. Наприклад, протягом 1945-1946 рр. через пункт медичного обслуговування пройшло до 5 000 чол. З них 1 500 чол. (30%) отримали першу медичну допомогу, а 86 чол. (1,7%) було госпіталізовано [4, арк.5 зв.].

Контроль над діяльністю приймально-розподільного пункту (ПРП) здійснював Станіславський відділ у справах репатріації, який розпочав свою діяльність з 1 липня

1945 р. Відділ займався обліково-організаційною діяльністю, про результати якої повідомляв Республіканський відділ у справах репатріації. Інформація подавалася у формі відомостей, звітів, звітних доповідей, списків, запитальників тощо [3, арк.28].

Так, за даними Станіславського відділу у справах репатріації до 1 березня 1948 р. в область повернулося 44 824 чол.: 23 685 – чол., 21 139 – жін., 1 994 – дітей до 16 років. Серед них у промисловості було працевлаштовано 11 611 чол.: 7 203 – чол. і 4 408 – жін., на залізничному транспорті – 138 чол. і 47 жін. У сільському господарстві – відповідно 15 333 і 14 695. В інших організаціях – 1 093 і 1 204. На порядку денному обласних репатріаційних відділів стояла проблема повернення репатріантам їхніх будинків та надання їм в постійне користування альтернативних житлових приміщень. До квітня 1948 р. сім'ям примусових робітників з Станіславської обл. було повернено 83 будинки, а 49 – передано в користування. 382 сім'ї отримали квартири, а 2 003 чол. – розселені в гуртожитках за місцем праці. Мешканцям сільської місцевості були повернені 354 га земельних наділів і надане зерно для засіву цих територій. Окремі сім'ї репатріантів могли отримати від держави одноразову грошову допомогу. У Станіславській області 947 особам з числа репатріантів надано грошову допомогу на суму 172 063 рублів [7, арк.31–32].

Протягом 1949–1951 рр. відбувалося поступове зменшення кількості бажаючих повернутися в СРСР. Якщо до 1 січня 1949 р. до Станіславської області прибуло 44 877 чол., то у 1949 р. – лише 56 чол. [8, арк.13]. У 1950 р. до області повернулося 70, а в 1951 р. – 56 репатріантів [9, арк.19].

Про загальну кількість вивезених нацистами жителів Станіславської області до Німеччини можна дізнатися з “Довідки про збитки, завдані німецько-фашистськими загарбниками та їх спільниками громадянам, колгоспам, суспільним організаціям, державним підприємствам і установам Станіславської області”. А саме, в німецьке рабство було відправлено 68 тис. 361 чол. [1, арк.54]. У звіті Станіславського відділу у справах репатріації за період з 1 січня по 1 травня 1950 р. фігурує цифра у 81 213 чол. [8, арк.13]. Таким чином, до Станіславської області не повернулося від 23 302 до 36 154 чол.

З 1 березня 1953 р. відділ у справах репатріації при РМ УРСР та відділи репатріації при виконкомі обласних Рад депутатів трудящих припинили свою діяльність. За кордоном роботу з повернення радянських громадян проводило Міністерство закордонних справ СРСР. В подальшому проведення політично-масової роботи взяли на себе обласні комітети КП України [10, арк.16–17].

Отже, після повернення додому репатріанти зазнавали подальшого приниження та утисків з боку радянської влади. Колишніх примусових робітників чекали труднощі під час вступу до учбових закладів та оформлення на роботу. Вважалося, що особи з числа репатріантів за своїм соціальним статусом є нижчими від решти своїх співгромадян. Вони довгий час боялися афішувати власне минуле, адже їх вважали неблагонадійними. Поряд з цим, на початку репатріаційної кампанії Радянського Союзу примусовим робітникам обіцяли соціальний захист та щасливе майбутнє на Батьківщині, яке вони так і не отримали. Лише після краху тоталітарної держави була стерта межа між репатріантами та іншими громадянами, адже після довгих десятиліть страху та мовчання вони були почуті свідомою українською громадськістю.

1. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. Р-98, оп. 1, спр. 1. Докладные записки и постановления Станиславской областной Государственной чрезвычайной комиссии о результатах расследования зверств немецко-фашистских захватчиков, 250 арк.
2. Там само, ф. Р-740, оп. 2, спр. 14. Письма отдела по делам репатриации при Совете Министров УССР по вопросу приема, учета и трудоустройства прибывших советских граждан из-за границы, 67 арк.
3. Там само, спр. 15. Сведения о количестве советских граждан вывезенных за границу во время оккупации Станиславской области и количестве возвратившихся на свою Родину после окончания Отечественной войны, 30 арк.

Турчин Тетяна. Репатріація примусових робітників з Німеччини до Станіславської області...

4. Там само, спр. 28. Сведения и списки райисполкомов о прибывших репатриированных советских граждан из-за границы, отчеты и информации о трудоустройстве их, 266 арк.
5. Там само, 266 арк.
6. Там само, 266 арк.
7. Там само, спр. 32. Письма отдела по делам репатриации при Совете Министров УССР по вопросу приема и трудоустройства репатриированных советских граждан, 176 арк.
8. Там само, спр. 46. Письма отдела по делам репатриации при Совете Министров УССР приеме и трудоустройстве репатриированных граждан. Отчеты о работе отдела, 25 арк.
9. Там само, спр. 55. Сведения о прибывших репатриированных советских граждан. Отчеты о работе отдела, 42 арк.
10. Там само, спр. 61. Сведения, информации, переписка по учёту и трудоустройству репатриированных граждан, 19 арк.
11. Там само, спр. 32. Письма отдела по делам репатриации при Совете Министров УССР по вопросу приема и трудоустройства репатриированных советских граждан, 176 арк.
12. Буцько О. В. Репатріація українських громадян (1944–1946 рр.) / О. Буцько // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 143 – 158.
13. Буцько О. В. Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944–1946 / О. Буцько // Сторінки воєнної історії України: зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9, ч. 3. – С. 206–212.
14. Гальчак С. Д. Антигітлерівська коаліція і питання репатріації “східних робітників” / С. Гальчак // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник наукових праць – К., 2005. – Вип. 29. – С. 157–166.
15. Гальчак С. Д. Фільтрація як обов’язковий елемент репатріації “східних робітників” / С. Гальчак // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник наукових статей. – К., 2004. – Вип. 25. – С. 412–420.
16. Гринченко Г. “Остарбайтеры” Третьего рейха – стратегии выживания / Г. Гринченко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7, част. 1. – С. 219–227.
17. Коваль М. “Остарбайтеры” України–раби Гітлера, ізгої Сталіна / М. Коваль // Політика і час. – 1998. – № 10. – С. 68–75.
18. Кравченко А. Українські невільники Третього Рейху (минуле і сучасність): Публіцистична хроніка / А. Кравченко, С. Батурич – Львів: Кальварія, 2005. – 235 с.
19. Лапан Т. Українські жінки на примусових роботах у Третьому Райху / Т. Лапан // Україна модерна – 2007 – № 11 – С. 127–138.
20. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні: у 2 т. / В. Маруняк. – К.: Вид. – ім. О. Теліги, 1998. – Т. 2. – 128 с.
21. Меляков А. В. До розширення джерельної бази досліджень з історії депортації населення України до Німеччини у 1941–1944 рр. / А. Меляков // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8, част. 1 – С. 132–145.
22. Пастушенко Т. Будні українських “остарбайтерів”: боротьба за виживання (на матеріалах спогадів колишніх примусових робітників) / Т. Пастушенко // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 160–176.
23. Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) / Т. Пастушенко / НАН України. Ін-т історії України. – К: Інститут історії України, 2009. – 284 с.
24. Пастушенко Т. Репатріація українських “остарбайтерів” на Батьківщину: 1944–1947 / Т. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9, част. 3. – С. 123–136.
25. Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация / П. Полян. – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – 442 с.
26. Трощинський В. Українці в світі / В. Трощинський, А. Шевченко – К. : Альтернативи, 1999. – 352 с.
27. Янковська О. До питання про долю українських репатріантів Великої Вітчизняної війни / О. Янковська // Сторінки воєнної історії України: зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9, част. 3. – С. 206–212.

В статтє проанализирован процесс репатриации принудительных рабочих из Германии в СССР. Исследованы основные этапы этой кампании, организованной Советским Союзом. Особое внимание сосредоточено на процессе возвращения украинских принудительных рабочих в Станиславскую область.

Ключевые слова: *фільтрація, принудительные рабочие, репатриация, Станиславская область, СССР.*

The article analyses process of repatriation of forced labor workers from Germany to the USSR. The author studied main stages of this campaign organized by the Soviet Union. Special attention was paid to the process of Ukrainian forced labor workers return to Stanislav oblast.

Keywords: *filtration, forced labor, repatriation, Stanislav oblast, USSR.*

УДК 94 (477) + 32
ББК 63.3 (4 Укр)

Наталія Бурачок

НАУКОВА СПАДЩИНА МИКОЛИ ШЛЕМКЕВИЧА

Стаття присвячена Миколі Івановичу Шлемкевичу, громадському й політичному діячеві, науковцю, публіцисту та філософу, учаснику українського суспільно-політичного руху першої половини ХХ ст. У ній проаналізовано становлення ідейно-теоретичних поглядів М.Шлемкевича. Особливу увагу приділено аналізу таких праць як “Верхи життя і творчості”, “Галичанство”, “Загублена українська людина”, “Прогулка до великої столиці”, “Українська синтеза чи українська громадянська війна”, де показано його прагнення до справедливого та достойного життя для українського народу.

Ключові слова: *М.Шлемкевич, наукова спадщина, промови, “українська людина”, націоналізм, свідомість, науковець.*

Сучасний розвиток вітчизняної історичної науки дає можливість звернутися до вивчення життя й наукової спадщини видатних постатей українського минулого. Тож для вітчизняних науковців залишаються актуальними завдання персоніфікації історії України, дослідження тих українських суспільно-політичних діячів та науковців, імена яких донедавна замовчувалися.

Ми дізналися про М.Шлемкевича з великим історичним запізненням. Якби ми пройшли через студію його текстів десь в 1950–1960 рр., то наша історична доля була б зовсім іншою. Він пройшов через найбільш блискучі виміри університетської європейської філософії 1920–1930 рр. М.Шлемкевич належав до віденського філософського гуртка, де були такі мислителі, як Карнап або Вітгенштейн, Шлік та інші. Його дисертація “Сутність філософії” засвідчує про те, що він міг бути професором філософії в найточнішому традиційному європейському значенні цього слова. Але вже в дисертації молодий М.Шлемкевич написав про те, що, власне, філософія має бути прикладена до якоїсь практики у будь-якому жанрі.

Він дуже уважно розглянув всі без винятку елементи української екзистенції, українського історичного існування, від князя Володимира і до середини ХХ століття. М.Шлемкевич, дослідивши всі ці елементи, дійшов до висновку, що їх необхідно об’єднати в якійсь цілісності, в якійсь переконливій структурі, що і буде шляхом української нації. Це говорилося тоді, коли, здавалося, підрадянська Україна абсолютно загнана в якийсь тоталітарний провінціалізм, коли блискучий емігрантський інтелект опинився поза цією самою країною, але драматична ситуація української мислі і української людини не зупиняла філософа. Він працював над цією самою проблемою і, зрештою, дійшов до висновку про необхідність об’єднання всіх цих елементів.

Не можна сказати, що наукова спадщина Миколи Шлемкевича взагалі залишена поза увагою. Аналізу його наукових праць присвячені публікації О.Кульчицький [6], І.Витанович [3], І.Козій [5], В.Артюх [2], В.Пономарьов [9] та ін.

М.Шлемкевич (псевдонім М.Іванейко, Р.Срібний, С.Вільшина) – мислитель, публіцист, промовець, редактор, видавець, політичний і громадський діяч, творець ідеології так званого “творчого націоналізму”, організатор українського інтелектуального життя в діаспорі, народився 27 січня 1894 року в селі Пилява Бучацького повіту на Тернопільщині. Після закінчення народної школи він навчався у гімназіях у Бучачі та Львові, потім упродовж двох років студював філософію в університеті у Відні [6, с.3].

З початком Першої світової війни Шлемкевич перервав свої студії та повернувся з Відня до Сновидова, а у квітні 1915 року під час відступу російської армії з Галичини російська влада насильно вивезла його, як і багатьох західноукраїнських інтелігентів, до Сибіру [4, с.10].

Весною 1917 року Микола Шлемкевич утік зі сибірського заслання і дістався Києва. У Києві Шлемкевич працював секретарем у редакції “Робітничої газети”, а згодом – і у Постійній комісії для складання історично-географічного словника української землі при Українській Академії Наук. Він провів у Києві першу половину Української революції і у своїх мандрівках не раз порівнював європейські столиці із цим “золотоверхим містом” [6, с.3].

У 1923 році М.Шлемкевич відновив студії на філософському факультеті Віденського університету, а по завершенню навчання 1926 року здобув там ступінь доктора філософії за свою роботу “Сутність філософії”. У ній він визначає філософію як внутрішній сенс символічних систем науки, мистецтва та релігії, називає її соком дерева духовної культури, а відтак титулує її царицею наук: “Філософію називали царицею наук, а історичний розвиток блискуче доказав її владарське походження. Бо вона або сидить високо на престолі в царстві духової культури, – або перебуває в засланні...”. У дещо переробленому вигляді його дисертація була опублікована 1934 і 1936 року [6, с.4].

Ще студентом у Відні Микола Шлемкевич почав писати філософські есе, які під псевдонімом М.Іванейко публікував у Львові у редагованому Дмитром Донцовим “Літературно-Науковому Віснику” [12, с.90]. У багатьох з них розповідається про різні міста, країни, частково про подорожі самого М.Шлемкевича.

Впродовж 1928–1929 років філософ стажувався у Сорбонні і звідти надсилав свої “Листи з Парижа”, що їх оприлюднював львівський часопис “Новий Час”.

Із Парижа Шлемкевич повернувся до Галичини та оселився у Львові. Він став співзасновником, членом проводу та ідеологом консервативного Фронту Національної Єдності. Філософ редагував двотижневий часопис Фронту “Перемога” та щоденну газету “Українські вісті”, а свої політичні погляди обґрунтував, зокрема, у статтях “Творчий націоналізм як філософія мілітанс” і “Проблема української інтелігенції (Інтелігенція і політика)”. Шлемкевич критикував тактику ліберального Українського Національно-Демократичного Об’єднання, яке на “пацифікацію” українців польською владою відповідало “нормалізацією” стосунків із нею. Водночас він заперечував і відплатний антипольський терор Організації Українських Націоналістів, а її ідеологію чинного націоналізму згодом назвав “найрадикальнішою антитезою вільному духові”. Обом цим ідеологічним напрямам він протиставляв свій “творчий націоналізм” [6, с.4].

У ідеологічному журналі “Перемога” М.Шлемкевич друкувався під псевдонімом М.Іванейко. Його статті та есе публікуються у кожному номері, де він завжди торкається патріотичних, філософських, іноді націоналістичних тем. Він доносить до читача свої роздуми, переживання та ідеї, пишучи про націоналізм, про те, що таке справжня свобода, про українську свідомість, та не забуває про Т.Шевченка, і про “творчий націоналізм” [8, с.3].

Напередодні Другої світової війни Шлемкевич на деякий час виїздив до Праги викладати в Українському Вільному Університеті, а потім повернувся до Львова. Навесні 1940 року він нелегально перейшов з окупованої радянською армією території Галичини на окуповану вермахтом територію Польщі. Коли ж у липні 1941 року Червона армія відступила з Галичини, філософ знову повернувся до Львова.

М.Шлемкевич у 1941–1944 рр. був близьким співробітником Українського Центрального Комітету, головою якого був Володимир Кубійович. У 1942 році він був обраний дійсним членом НТШ, яке існувало у Львові нелегально [10, с.327].

На пропозицію голови УЦК у 1941–1944 рр. М.Шлемкевич був одним із директорів і головним редактором “Українського Видавництва” (Краків – Львів). На цьому посту він згуртував навколо того видавництва найкращі наукові, мистецькі й літературні сили як галицькі, так і з центральних і східних земель України; тоді “Українське Видавництво” видало сотні книжок, серед них “До джерел” М.Зерова, “Патетична соната” М.Куліша та ін. [10, с.327]. У той же час М.Шлемкевич був співредактором журналу “Наші Дні”, найкращого українського місячника літератури, мистецтва і культури тих часів. У 1943 році став членом Політичної Ради при Президії УЦК [3, с.10].

У 1946 році він видав одну зі своїх головних праць – “Українська синтеза чи українська громадянська війна”. У ній М.Шлемкевич досліджує історичну взаємодію трьох творчих українських політичних сил – монархізму (князівська влада), народовладдя (демократія) та провідництва (провідник або отаман, за Шлемкевичем, – це політик, що є “сам-собі-пан”). Найчастіше ці сили ворогували між собою, як-от під час Української революції, коли Центральна Рада (народовладдя) впала внаслідок заколоту Павла Скоропадського (монархізм), а сам гетьман через сім із половиною місяців зрікся булави з огляду на перемогу повстанців, очолюваних провідниками-отаманами. Враховуючи історичний досвід, М.Шлемкевич уважав перемогу однієї із тих українських політичних сил неможливою та навіть небажаною, натомість їхню синтезу – необхідною умовою поборення “чорного демона” нашої історії. Отже, або українська синтеза, або українська громадянська війна [14, с.28].

Досить цікавою є праця М.Шлемкевича “Прогулка до великої столиці” (1946 р.). Завдяки своєрідним порівнянням, читаючи цю книгу читач починає по-новому розуміти філософію. У цій книзі, столиця розуміється як світогляд, який здавна називається філософією. М.Шлемкевич зазначає, що якби ми твори називали містами, то містом філософії був би Київ [15, с.4].

Противниками світоглядного мислення у даній праці являються люди, замкнуті у своїй фаховості. “Пам’ятаєте колишні прогулянки в наші гори? Ми йшли разом: різноманітне товариство. Оце хтось зупиняється і пильно приглядається до якоїсь рослини. Це, мабуть, ботанік і фармацевт, що бачить у зірваній квітці передусім її лікувальну силу. Були між нами й такі, що, присівши на спочинок, заводили пісень, або пригадували вірші із свіжо прочитаних видань. То були різні гурти, різні люди, окремі світи” [15, с.5]. Але головною ідеєю є те, що вони всі разом йшли вгору, бо всі хотіли стати на верху і обняти одним поглядом увесь світ із лікувальними рослинами і тим строкатим людським життям, що ллється рікою по долинах. Отакий один погляд зверху якоїсь владної ідеї, що обіймає світ і життя, – це, на думку М.Шлемкевича, світогляд, ціль наших духовних мандрівок, їх внутрішній сенс.

Завдяки цій цитаті ми розуміємо, що дуже багато людей залишається по дорозі при своїх квіточках і ніколи не виходить на вершину. Але подумаймо, що сталося б із народом-спільнотою, коли б так усі розгубилися по дорозі.

У цій праці М.Шлемкевич торкається питання не тільки світогляду, а й характеру людини. І пояснюється, що людина, яка всією душею прийняла якийсь окреслений світогляд за свій, то вона стає інша в порівнянні з іншими людьми. Світогляд розуміється як порядок ідей, порядок мислей, – це наче сучасне, розумне місто, та незнана столиця, що ми пустилися її вулицями розглядатися і пізнавати [15, с.10].

Ще одне важливе питання, якого торкається М.Шлемкевич на сторінках цієї праці є питання української революції. Часто буває, коли здається, що небо схиляється і подає українському народові можливість творити своє життя по своїй вільній волі. Та чужі думки наче мутять українську свідомість [15, с.12].

До Америки Шлемкевич прибув з родиною у 1949 році й осів в місті Елізабет у штаті Нью-Джерсі, згодом поселився в Крендорфі, неподалік Нью-Йорка [10, с.327].

Пізніше він визнав, що саме у США жив у свободі та певному достатку. Тут починається найбільш плідний період у його науковій діяльності. Він став співзасновником Українського національно-демократичного союзу, Союзу українських національних демократів, Української національної ради та Українського Публіцистично-Наукового Інституту у Чикаго. Філософ співпрацював із редакцією “Енциклопедії Українознавства” та заснував видавництво “Ключі”, яке видавало започаткований і редагований М.Шлемкевичем щомісячний журнал “Листи до приятелів”. Цими приятелями-читачами були насамперед українці, які внаслідок радянського терору та світової війни опинилися на чужині. У другій половині 1950-х років у видавництві “Ключі”, вийшли головні його праці: “Загублена українська людина” (Нью-Йорк, 1954 р.), “Галичанство” (Нью-Йорк, 1956 р.), “Верхи життя і творчості” (Нью-Йорк, 1958 р.) [7, с.5].

Український науковець у своїй книзі “Загублена українська людина” намагається подати опис основних типів переживання дійсності українською людиною новітньої доби й особливо зразків екзистенціального існування українців після Другої світової війни – і тих, що пішли в еміграцію, і тих, хто залишився під владою Радянського Союзу. М.Шлемкевич пише про всеобіймаючу кризу української людини, що в карколомних подіях ХХ століття загубила чіткі світоглядні, моральні й естетичні орієнтири свого існування.

М.Шлемкевич твердить, що, незважаючи на екзистенціальну несправжність американського суспільства (та, напевно, як і будь-якого іншого), українці не можуть не пристосовуватися до умов його існування, інакше їх розчавить ця нова для них реальність. Але, пристосовуючись, одягаючи потрібні “життєві маски”, все ж таки не потрібно забувати й про “свій український світ”. Якраз цей “український світ” у нього й створює можливість прориву до автентичного буття, до своєї екзистенції [13, с.86].

На початку своєї книги М.Шлемкевич аналізує чотири типи української людини, які сформувалися впродовж століть перебування Наддніпрянщини під російською владою та з незначними змінами збереглися до сьогодні. Він виводить чотири історичні типи світоглядів, у яких на його думку уособлюється модерне українство, “український світ”. Перший тип змалював Микола Гоголь у повісті “Старосвітські поміщики” – такій людині притаманне вегетативне існування з його провідною думкою “Чого би такого з’їсти?”. Цей тип знаходить себе у щасті біологічного живо творіння й “тупіння в достатку”. Власне, так, на думку М.Шлемкевича, закінчує на початку ХІХ століття своє існування на тихих хуторах, “осторонь великих доріг історії” [13, с.18].

Другим типом є “сковородинська людина” з її ідеалом утечі від “світу закутого”, яку цей “світ ловив, але не впіймав” [13, с.20]. Але на відміну від першого типу вона, не бажаючи пристосовуватися до нової російської імперської дійсності, вбачає своє щастя в особистому духовному самовдосконаленні. Така людина настільки віддалилася від реалій соціального життя, що цей суспільний світ насправді навіть і не помічає носіїв способу життя Григорія Сковороди.

Третій тип має назву “гоголівська людина”. Українська людина другого типу, як і сам Гоголь, зачарована Російською імперією та вбачає своє призначення у служінні їй, хоч, як і Гоголь, зберігає певний сентимент до України [13, с.21]. Четвертим типом є “шевченківська людина”. Її гасло – “Борітеся – поборете!”, її мета – національне визволення, а результат її зусиль – єдність думки та дії, духу та життя [13, с.23]. М.Шлемкевич далі твердить про постійну наявність рис світогляду цих чотирьох типів українців у модерній історії, включаючи й сучасну радянську та американську дійсність. Він вірить, що власна вільна держава, якщо вона й можлива, постане лише як політична форма вільних духом людей, як реалізація ідеалу шевченківської людини [13, с.25].

Таким чином, виділені М.Шлемкевичем моделі людини досить цілісно показують розвиток української людини в історико-культурному контексті. Цінність вис-

новків М.Шлемкевича далеко виходять за межі тих систем, які були йому сучасними, адже вони актуальні і в сьогоденні.

У його праці “Галичанство” досліджується ще один вимір української синтези – соборність українських земель: тих, які перебувають “у світлі Львова”, і тих, “що стоять у духово-політичному засягу Києва” [12, с.30]. М.Шлемкевич простежує історію України від найдавніших часів до середини ХХ ст. Зіставлення українського політичного ідеаліста зі Сходу з українцем – політичним реалістом Заходу – приводить автора “Галичанства” до висновку про неминучість формування нового психологічного типу справжнього українця-соборника. М.Шлемкевич може бути віднесений одночасно до прихильників ідеї української специфіки, вираженої в поєднанні східних і західних характеристик, або у коливанні між Сходом і Заходом.

Історія піддала українців своєрідному природному добору: від примусу панщини та утисків Польської держави на Січ утікали найбільш енергійні, свавільні та рухливі особистості. Внаслідок цього добору серед західних українців, уважав Шлемкевич, переважають розважливі, обережні, вперті та дисципліновані особи, натомість серед східних українців – емоційні, запальні та відчайдушні [12, с.36].

“Верхи життя і творчості” – це промови та доповіді М.Шлемкевича. Він промовляв свої доповіді завжди по пам’яті, заздалегідь підготувавши тему (варто згадати, що з промов М.Шлемкевича дуже мало було записано, а ще менше видано, бо він часто не мав навіть чернетки) [6, с.4]. Тому ці зібрання дуже важливі для нас.

М.Шлемкевич був дійсним членом Української академії мистецтв і науки в США [10, с.327]. На початку 1960-их рр., з допомогою Томи Лапичака, М.Шлемкевич заснував Український Публіцистично-Науковий Інститут, завданням якого було стежити за неправильною інформацією про Україну в чужих виданнях і спростовувати ці помилкові дані на наукових основах. М.Шлемкевич вважав боротьбу за українську правду одним із провідних завдань української політичної еміграції і тому останні роки свого життя присвятив організації і розбудові того ж Інституту, який видав низку українських і англійських публікацій [6, с.5].

М.Шлемкевич мав загальне визнання в середовищі тих кіл, які постійною працею, піклуванням про українську справу ставили і свою цеглину в розбудову української духовності, у відродження української державності. Він своєю громадсько-політичною діяльністю, науковими студіями, публіцистичними виступами, видавничо-редакційними проектами залишив великий слід в нашій історії, своїм життям і творчістю здобув собі належне місце в українській діаспорі, в історії суспільної думки України.

Переконаний ідеаліст, він прагнув до здійснення ідеалів Тараса Шевченка та Івана Франка про добро, правду і красу. Пройшовши важку школу життя Микола Шлемкевич залишався справжнім українцем, який навіть будучи в еміграції завжди писав, думав і переживав за Україну. Він шукав нових шляхів для українського суспільства, для його морального зміцнення і державного оформлення. Він є автором низки праць, більшу частину яких написав в еміграції [3, с.10].

Отже, у поданих вище працях наче реалізувався весь життєвий досвід М.Шлемкевича. У них він зводить бій за перемогу людини, зокрема української, над зловорожою силою; в них бачимо М.Шлемкевича як людину, що любить свою вужчу батьківщину Галичину, а одночасно є справжнім соборником – патріотом усієї України. Провідною темою українського науковця, яка пронизує всю нашу історію, підсумовуючи праці М.Шлемкевича, є прагнення справедливого і водночас гарного життя. І хоча історичні обставини дотепер не надто сприяли українській людині у здійсненні цього ідеалу, він не втрачав надії.

1. Абліцов В. Галактика “Україна” Українська діаспора видатні постаті / В. Абліцов. – К. : КИТ, 2007 – 436 с.

2. Артюх, В. Про деякі історіософські ідеї в філософській публіцистиці Миколи Шлемкевича: спроба екзистенціальної інтерпретації / В. Артюх // Філологічні трактати. – 2009. – № 3–4. – Т. 1. – С. 8.
3. Витанович І. Соціологічна спадщина Миколи Шлемкевича // Листи до приятелів. – 1967. – Кн. 7–9. – С. 10.
4. Заремба Я. Микола Шлемкевич зблизька / Я. Заремба // Наше життя. – 1987. – травень. – С. 9–11.
5. Козій І. Проблема позитивізму в традиції українського філософського дискурсу в творчості М.Іванейка // Філософські обрії. – К., Полтава, 2007. – Вип. 17. – С. 69–80.
6. Кульчицький О. Введення в проблематику сутності філософії // М.Шлемкевич. Сутність філософії / О. Кульчицький. – Париж ; Нью-Йорк; Мюнхен, 1981. – 250 с.
7. Мала енциклопедія етнодержавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького / редкол. Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К. : Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.
8. Перемога. Ідеологічний журнал ФНС. – Львів, 1933. – 1 листоп. – С.3
9. Пономарьов В. Філософ синтези Микола Шлемкевич / В. Пономарьов // Тиждень. – 2012. – 26 черв. – С. 10.
10. Українська журналістика в іменах / за ред. М. М. Романюка. – Львів, 1996. – Вип. III. – С. 326–327.
11. Шлемкевич М. Верхи життя і творчості / М.Шлемкевич. – Нью-Йорк ; Торонто : Ключі, 1958. – 158 с.
12. Шлемкевич М. Галичанство / М. Шлемкевич. – Нью-Йорк ; Торонто : Ключі, 1956. – 120 с.
13. Шлемкевич М. Загублена українська людина / М.Шлемкевич. – К. : МП Фенікс, 1992. – 158 с.
14. Шлемкевич М. Українська синтеза чи українська громадянська війна / М. Шлемкевич. – Львів, 1946. – 63 с.
15. Шлемкевич М. Прогулка до великої столиці / М. Шлемкевич. – Пласт, 1946. – 32 с.

Стаття посвячена Николаю Ивановичу Шлемкевичу, общественному и политическому деятелю, ученому, публицисту и философу, участнику украинского общественно-политического движения первой половины XX в. В ней проанализированы становления идейно-теоретических взглядов М.Шлемкевича. Особое внимание уделено анализу таких работ как “Верхом жизни и творчества”, “Галичанство”, “Потерянный украинский человек”, “Прогулка в большой столице”, “Украинский синтез или украинский гражданская война”, где показана его стремление к справедливой и достойной жизни для украинского народа.

Ключевые слова: М.Шлемкевич, научное наследие, речи, “украинский человек”, национализм, сознание, ученый.

This article is devoted to Nikolai Ivanovich Shlemkevych, public and political figures, academics, publicist and philosopher, member of the Ukrainian social and political movement in the first half of the twentieth century. It analyzes the development of ideological and theoretical views Shlemkevych AM. Particular attention is paid to the analysis of such works as “Riding the life and work”, “Galician”, “Lost Ukrainian people”, “Walk to the big capital”, “synthesis Ukrainian or Ukrainian civil war”, which shows his commitment to fair and decent life for Ukrainian people.

Keywords: M.Shlemkevych, scientific heritage, speech, “Ukrainian people”, nationalism, consciousness researcher.

УДК 94 (438): 94(477.85) “1991/2009”
ББК 63.3(0)

Марія Середюк

РОЗВИТОК ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ОСВІТНІХ ВІДНОСИН У 1991–2009 рр.

У статті висвітлюються польсько-українські освітні відносини. Показано діяльність польської та української національної меншин у відродженні й популяризації їх мов на території Західної України та Республіки Польща (РП). Проаналізоване співробітництво вищих навчальних закладів обох країн, їх діяльність у науковій сфері. З'ясовано, що розвиток українсько-польських відносин у 1991–2009 рр. сприяв зміцненню двосторонніх освітніх зв'язків.

Ключові слова: освіта, поляки, РП, Західна Україна, ЗОШ, ВНЗ.

Польсько-українські освітні взаємини розвивалися протягом багатьох століть. Цьому, насамперед, сприяли історичне минуле, географічна зближеність, етнічна спорідненість та врешті родинні зв'язки. Здобуття Україною незалежності сприяло встановленню міждержавних контактів в галузі освіти між двома слов'янськими народами, зокрема у Західних областях України.

З огляду на новітні тенденції поглиблення освітнього і наукового українсько-польського співробітництва важливо по новому проаналізувати їх співпрацю.

Мета статті полягає в тому, щоб показати розвиток польсько-українських освітніх відносин Західних областей України та РП у 1991–2009 рр.

Варто зазначити, що на дану проблему звертали увагу ряд дослідників. Зокрема, співпрцю двосторонніх культурно-освітніх взаємин висвітлювали О.Бабак [2], Д.Горун [5], О.Калакура [8]. Фрагментарно аналізували освітню діяльність окремих закладів Польщі та України Л.Зашкільняк [7], Н.Коцан [16], а серед польських дослідників – Г.Левкович [18], Я.Конєва [15] та інші. Розвитку польсько-української співпраці в галузі культури сьогодення присвячено ряд статей Івано-Франківського вченого П.Федорчака [25–28]. Урахувавши все, автор намагається поглибити окреслену тему, яка ще недостатньо висвітлена в українській історіографії.

На початку 90-х рр. ХХ ст. розвитку освітніх взаємин між Україною та Польщею сприяли національні меншини: українська в республіці Польща та польська в Україні. українці в РП були згуртовані в цілий ряд суспільно-громадських об'єднань (понад 20), найбільшим з яких є Об'єднання українців у Польщі (ОУП) [19, с.5]. В свою чергу, інтереси поляків в Україні представлені двома організаціями – спілкою поляків України (СПУ) та федерацією поляків України (ФПУ) [5, с.116]. громадські організації Польщі та України мали спільні цілі – вивчення рідної мови, відродження національної самосвідомості та підтримка релігійного життя, захист політичних прав тощо [15, с.99].

У зв'язку з цим, сприянням національних меншин РП та України у місцях їх компактного проживання були створені школи з вивчення рідної мови. Зокрема, у Польщі за підтримки Міністерства освіти держави організовано діяльність українських початкових класів в Перемишлі, Гурові Ілавецькому, Бартошицях, Білому Борі [24, с.50]. На середину 1990-х рр. такі ж класи виникли у Банях Мазурських. Водночас, створено українські загальноосвітні ліцеї у Легниці, Гурові Ілавецькому та Білому Борі [13, с.355].

За даними Міністерства науки і освіти України й організацій українців Польщі, у РП в 1995 р. налічувалося 8 українських шкіл і 81 пункт вивчення української мови із загальною кількістю учнів 2800–2840 [26, с.456]. На початок ХХІ ст. в Польщі нараховувалося 107 українських шкіл, де навчалося 2600 дітей. Ці цифри свідчать про тенденцію до зменшення україномовного населення РП. На думку, дослідниці О. Бабак такі дані пояснюються офіційною статистикою, яка виділяє лемків, як окрему меншину

[2, с.121]. З 2000 по 2009 рр. кількість україномовних шкіл у Польщі не збільшувалося. Українську мову можна було опанувати при гуртках громади, школах [33].

Українські освітні заклади у Польщі отримували фінансову підтримку з боку центральних державних установ (Міністерства національної освіти РП, Комісії з питань національних та етнічних меншин у Сеймі). Значну допомогу у розвитку українського шкільництва надавало Ольштинське воєводство, де українська меншина становила 40% від усього населення краю [13, с.354].

Поряд з цим, мало місце недофінансування місцевою владою Польщі українських шкіл, зокрема у Вармінсько-Мазурському та Західнопоморському воєводствах. Така політика уряду пояснювалася розпорошеністю українського населення, великим безробіттям на цих територіях та проживанням інших етнічних меншин [22, с.128].

Проблема шкільництва в РП є складною з огляду на нерівномірне розселення українців у Польщі та асиміляційні процеси. Унаслідок цього зменшувалася кількість дітей, які вивчали українську мову, як підкреслював Марко Сирник, головний редактор журналу “Рідна мова”, ситуація є стабільною. За проведеними підрахунками їх журналу єдиним регіоном в якому кількість дітей, які вивчають українську мову (2005–2009) не зменшувалася, а навпаки збільшувалося було Підляшшя [30, с.46].

Створенню умов для вивчення мов і розвитку освітніх взаємин між двома країнами посприяла підписана 18 травня 1992 р. між міністерствами освіти України та Польщі Угода про співробітництво в галузі науки та освіти [6, с.11].

На її виконання працювала спільна українсько-польська комісія експертів. Вона удосконалювала зміст підручників з історії та географії для загальноосвітніх шкіл, а також з мови і літератури для закладів з польською мовою навчання в Україні та українською – у Польщі [17, с.92].

Вивченню польської мови в Україні сприяли Посольство Республіки Польща в Україні та її генеральні консульства в Києві, Львові й Харкові. За посередництвом цих установ та наполегливістю польських організацій (СПУ та ФПУ) навчальним закладам України були передані підручники та навчальні посібники [8, с.239].

У середині 90-х рр. ХХ ст. в Україні існували три повні одинадцятилітні польські школи – дві з них у Львові, інша у Житомирі. Велика кількість польських класів та шкіл були створені в Західних областях України: Волинській, Рівненській, Тернопільській, Івано-Франківській, Чернівецькій тощо. Створення польських освітніх закладів було зумовлено потребою місцевих поляків, які в зв’язку різних історичних обставин залишилися проживати на цих територіях [31, с.12].

Ініціаторами відкриття польських класів у Західній Україні були Товариства польської культури (ТПК). Вони в свою чергу залучилися підтримкою польських та українських освітніх установ. Так, у 1992 р. у Івано-Франківську за ініціативи ТПК імені Ф. Карпінського та міського відділу освіти було створено перший клас з польською мовою навчання при загальноосвітній школі (ЗОШ) I – III ступенів № 14 (зараз № 3). Її практичну допомогу надавали польські освітні органи та об’єднання “Вспульнота Польська”. З РП були надіслані букварі, читанки, підручники з історії Польщі. До цієї школи були запрошені вчителі із Польщі: Хелена Шарановська, Стася Калиновська, Аліція Марглевська [27, с.521].

Початкові класи із вивчення польської мови діяли у Чернівцях при ЗОШ № 5 та № 26 [32, с.2], школи (№ 1, 7, 10, 15, 25) та гімназії (№ 4,14, 18, 21) у Луцьку [1], Рівному (ЗОШ № 2, 20, 15) [33] тощо.

На вивчення польської мови в Україні особливу увагу звертали ФПО та СПУ. У липні 1995 р. їх керівниками було підписано угоду про співпрацю в галузі освіти та культури, зокрема, про відкриття нових польських шкіл, олімпіад із знання польської мови та літератури, фестивалів самодіяльних колективів [29, с.343]. Освітня діяльність ФПО та СПУ в Україні сприяла до зацікавлення у вивченні їх мови.

Розвитку польсько-українським освітнім взаєминам сприяли діючі молодіжні організації у РП. Активізація їх співпраці найбільше припадає після помаранчевих подій в Україні. Так, було розроблено спільну польсько-українську програму молодіжних обмінів між школами України та Польщі – “Разом”. Її мета поглибити міжкультурний діалог та зламати давні стереотипи двох народів. Тільки в жовтні-листопаді 2006 р. було здійснено обмін між 14 польськими та українськими школами. У 2007 р. їх кількість збільшилася до 25. Учасниками молодіжних обмінів були освітні заклади усіх областей Західної України, зокрема Івано-Франківська ЗОШ № 3 [20].

Проблема польської освіти в Україні не є такою складною, як української в РП. Звісно, на початку 90-х рр. ХХ ст. існували певні непорозуміння із створенням навчальних закладів в обох країнах. Проте, на відміну від України, польська етнічна меншина отримувала фінансову допомогу від різних неурядових організацій РП. Це Фонди ім. Баторія, “Новий Став”, “Інститут Східних Досліджень”, “Освіта для демократії”, “Відродження”, “Східноєвропейський демократичний центр”, Товариство Лева, “Школа Лідерів”, “Наш Станіславів” тощо [3, с.8].

Отже, діяльність українських та польських шкіл в РП та Україні дала можливість національним меншинам вивчати рідну мову, культуру, історію. Водночас створювалися умови для поглибленого інтересу до історії минулого двох народів.

На зміцнення польсько-українських освітніх взаємовідносин спрямовувалася міжнародна діяльність вищих навчальних закладів, зокрема у Західних областях України. Так, за ініціативою Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України було створено Інститут Центрально-Східної Європи у Львові на правах громадської організації науковців. Обидва інститути співпрацювали у вивченні історичного минулого, сучасного політичного становища та перспектив у співпраці країн Центрально-Східної Європи [7, с.233]. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України розробив концепцію Центру полоністики, тобто центр де велика увага зверталася на вивчення польської мови, літератури, історії та культури, здійснювалося дослідження польсько-українських взаємин [35, с.4].

Центри полоністики були створені в усіх областях Західної України. Така зацікавленість зумовлювалася географічною близькістю з РП, інтенсивними економічними, культурними та родинними зв'язками. Полоністичні центри займалися вивченням, дослідженням польської мови, історії та культури. Вони сприяли налагодженню освітніх взаємин з польськими навчальними закладами, українськими центрами культури в Польщі тощо [12, с.248]. З лютого 1997 р. у Львові розпочав свою діяльність науковий центр Польської Академії наук, а у Варшаві – Науковий центр НАН України. Їх створення та діяльність сприяли розширенню творчих контактів обох слов'янських народів [5, с.76].

Великий вплив на розвиток освітніх взаємин мала діяльність таких університетів, як Львівського національного університету імені Івана Франка, Дрогобицького педагогічного інституту, Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, Волинського державного університету імені Лесі Українки, Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича тощо. Викладачами цих навчальних закладів досліджувалися різні проблеми польсько-українських зв'язків. Зокрема, вченими Львівського національного університету було опубліковано чимало праць, присвячених даній тематиці. Серед них, професори Л.Зашкільняк, М.Крикун, М.Швагуляк. Ними було опубліковано “Польща – Україна – Німеччина в сучасній Європі” (вийшло друком Т.6, протягом 1996–2008 рр.), “Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів” (2002 р.) [23]. Із 2007 р. Л.Зашкільняк був співкерівником (разом з проф. Є.Матерницьким із Жешува) українсько-польського наукового проекту “Історія – ментальність – ідентичність. Роль історії та істориків у житті українських і польських народів” (у 2008 р. вийшов Т.1.). Водночас львівський дослідник був координатором

(спільно з проф. В. Резмером із Торунського університету) проекту “Україна–Польща: важкі питання” (Т.10. протягом 1998–2007 рр.) [7, с.232]. Учені Львівського університету залучають студентів до наукових пошуків, допомагають їм у підготовці дипломних робіт із полоністичної тематики, проводять наукові конференції, семінари, симпозіуми тощо.

Львівським національним університетом імені Івана Франка підписано 15 угод з вищими навчальними закладами Польщі: Варшавським, Вроцлавським, Ягелонським, Сілезьким, Опольським, Люблінським, Жешівським, Гданським, Познанським університетами, Краківським педагогічним університетом, Вищими педагогічними школами Кельц, Ченстохови, Вищою школою управління та адміністрації міста Перемишля та Інститутом фізики ПАН, Академію спеціальної педагогіки імені Марії Грегорджевської [34].

Відповідно до цих угод українські та польські науковці проходять стажування, працюють в бібліотеках та архівах, беруть участь у наукових конференціях, семінарах, конгресах, проводять спільні наукові дослідження. Польських вчених цікавлять наші дослідження в галузі точних наук, географії, філології, робота в архівах та бібліотеках [11, с.93].

Особливу увагу на вивчення польської мови звертається у Прикарпатському національному університету імені Василя Стефаника. У 1992 р. на філологічному факультеті було відкрито відділення польської мови і літератури для підготовки спеціалістів-полоністів. Кафедру слов'янських мов очолив професор Микола Лесюк. Викладачі кафедри проходили стажування у вищих навчальних закладах Польщі. Інна Белякова у Варшавському університеті захистила докторську дисертацію. Кафедра слов'янських мов часто залучає викладачів із РП для читання курсів польської мови, морфології та діалектології. До 2008 р. в університеті підготовлено 260 спеціалістів-полоністів, які працюють у польських школах [26, с.456].

У 2008 р на базі Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника проходив конкурс (п'ятий) знавців польської орфографії. У ній взяли участь студенти-полоністи із багатьох ВНЗ України та Польщі. За словами тодішнього проректора з міжнародного співробітництва, Ігоря Цепенди, Прикарпатський університет є одним із десяти найкращих центрів полоністики. До РП направлялися викладачі та студенти ВНЗ на курси з вивчення польської мови та для стажування. Використання такої практики сприяло поліпшенню підготовки спеціалістів та обміну досвідом [21].

Дослідженням польсько-українських взаємин займається кафедра слов'ян Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. У 1996 р. їх колектив провів міжнародну конференцію “Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.”. У ній взяли участь понад 100 вчених України та Польщі: Я.Ісаєвич, Л.Зашкільняк, В.Сергійчук, В.Яровий, І.Ільюшин, О.Карпенко, польські вчені Е.Коко, В.Вежбець, М.Сивіцький та інші. Учені на прикладі Галичини висвітлили українсько-польські політичні, соціально-економічні відносини та культурно-мистецькі й літературні зв'язки [25, с.149]. Викладачі кафедри М.Вітенко та В. Комар захистили із цієї тематики кандидатську та докторську дисертації, опублікували чимало статей.

Польсько-українські відносини в галузі науки, освіти та культури стали предметом дослідження доктора історичних наук, професора П.С.Федорчака. Результатом чого було видано низку статей із цієї тематики. Також, вченим було підготовлено навчальний посібник “Новітня історія Польщі ХХ століття” [28, с.219].

Розвитку польсько-українських освітніх відносин сприяє Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Так, у 2007 р. спільно з обласним Товариством польської культури ім. Адама Міцкевича створено Центр “Східна школа польських студій імені Антона Кохановського”. Його ініціатором був польський науковець, директор Студій Східної Європи при Варшавському університеті Ян Маліць-

кий. Керівником Центру було обрано доцента кафедри міжнародних відносин Владислава Струтинського та викладача, на той час, кафедри міжнародної інформації, кандидата політичних наук Сергія Швидюка [32, с.2].

Діяльність Центру сприяла підписанню Угод про співпрацю між Чернівецьким університетом та Східноєвропейською Вищою Державною Школою у Перемишлі і Лодзьким університетом, поглибленню обмінів між студентськими групами двох країн тощо [23].

Поглибленню польсько-українських відносин у галузі науки і освіти сприяв Інститут Польщі. Він був створений у 2008 р. з ініціативи Надзвичайного і Повноважного Посла України в Польщі Олександра Моцика, на базі факультету міжнародних відносин Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Його діяльність мала налагоджувати та поглиблювати відносини між Україною і РП, а також їх різносторонньому їх вивченню [16, с.163]. Протягом періоду існування Інститут організував круглий стіл “Досвід вступу Польщі до Європейського Союзу: уроки для України”, конкурс “Ілюстрації до творів Юліуша Словацького” (очолив проф. Художньої академії Лодзя Марек Вагнер) тощо. У рамках діяльності Інституту Польщі передбачено різноманітні освітні, дослідницькі напрями: опрацювання проекту монографії “Країнознавча характеристика Польщі” [16, с.164].

Отже, особливу увагу дослідженню історії та культури двох сусідніх народів звертали науковці ВНЗ Західних областей України. За їх участі відбувалися конференції, семінари що свідчило про активність співпраці між навчальними закладами України та Польщі.

Налагодження польсько-українських освітніх взаємин сприяли наукові установи РП. Зокрема, у 1996 р. в Кракові був створений, під керівництвом П. Козакевича, науково-дослідний Польсько-Українського Інститут [11, с.28].

З 2000 року почергово у Варшаві та Львові проводилися Львівсько-Варшавський семінар з “Філософії науки”, в якому беруть участь викладачі та науковці Львівського і Варшавського університетів. До роботи в семінарі залучаються викладачі та науковці з різних університетів України, Польщі та інших країн [4].

Із жовтня 2001 р. у м. Люблін відкрито Європейський Колегіум польських та українських університетів. Він був створений за ініціативою президентів України і Польщі [14, с.195].

Педагогічний університет в Кракові спільно з Львівським проводить серію українсько-польських наукових конференцій “Львів: місто-суспільство-культура” (Львів-Краків: діалог міст в історичній ретроспективі). Водночас, за їх участі організовується спільно з німецькими партнерами цикл наукових семінарів “Польща, Німеччина, Україна: шлях до спільної Європи” [3, с.8].

В червні 2009 року у Вроцлавському університеті проходили Дні Львівського університету, а в травня 2010 р. було проведено Дні Вроцлавського університету в Львівському [23].

Отже, розвитку польсько-українських освітніх відносин у 1991-2009 рр. значною мірою посприяли суспільно-політичні зміни у країнах Центрально-Східної Європи в цей час. Насамперед були створені належні умови для вивчення рідної мови: польської в Україні, української – Польщі, сформулювалися центри полоністики при ВНЗ України. Діяльність їх науковців сприяла налагодженню науково-освітньої співпраці між навчальними закладами двох країн. Результатом цього стали спільні дослідження з історії українсько-польських стосунків. Таким чином, розвиток освітніх взаємин позитивно вплинув на культурне співробітництво України та Польщі, сприяв зміцненню їх зв'язків та напрацювань над історією минулих подій.

1. Атаманюк В. Діяльність польських шкіл у Волинській області [Електронний ресурс] / В. Атаманюк. – Режим доступу : // www.luck.msz.gov.pl/uk/luck_ua_k_17.

2. Бабак О. Українсько-польські відносини (з 1980-х років до 2005 р) / О. Бабак. – Кіровоград, 2005. – 186 с.
3. Бердыховська К. Польша и Украина: вызовы современности / К. Бердыховська // Новая Польша. – 2005. – № 10. – С. 6–9.
4. Варшавський фестиваль науки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // www.ict.edu.pl/festiwal.
5. Горун Д. Українсько-польські гуманітарні взаємини в 1991–2001 рр. / Д. Горун // Україна і Польша в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин: зб. наук. праць. – К., Краків, 2002. – С. 270.
6. Договір між Україною і Республікою Польщею про добросусідство, дружні відносини і співробітництво // Політика і час. – 1992. – № 7–8. – С. 11.
7. До 60-річчя доктора історичних наук, професора Л. О. Зашкільняка // Український історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 232–234.
8. Калакура О. Мовно – культурний розвиток сучасної польської меншини в Україні / О. Калакура // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України : зб. наук. праць. – К, 2007. – Вип. 34. – С. 238–253.
9. Карась Г. Івано-Франківськ: культурно-мистецька хроніка незалежності / Г. Карась // Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2001. – 287 с.
10. Киридон А. Українсько-польські відносини: “нова ера” співпраці / А. Киридон // *Od ugodu hadziackiej do Unii Europejskiej. T. II. Reset czy kontynuacja / pod red. № А. Kulczyckiego, I. Guraka, I. Stoty, M. Rowickiego. – Rzeszów ; Lwow ; Iwano-Frankowsk, 2012. – С. 116–120.*
11. Кіндрат К. Українсько-польські стосунки на зламі тисячоліття / К. Кіндрат, В. Трохимчук. – Львів, 2002. – 112 с.
12. Клименко О. Культурний вимір глобалізації: взаємообумовленість виникнення і тенденції зростання / О. А. Клименко // Політологічний вісник. – К., 2008. – Вип. 36. – С. 246–252.
13. Ключковська І. Українська освіта зарубіжжя як фактор збереження самобутності української меншини / І. Ключковська // Українознавство. – 2006. – Вип. 4–6. – С. 354–359.
14. Козлов Ю. Поляки в Україні. Спроба ретроспективи: національність – мова – культура / Ю. Козлов // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: зб. наук. статей. – К., 2006. – Вип. 12. – С. 193–199.
15. Конєва Я. Польсько-українські відносини в історичному та політичному контексті / Я. Конєва // Варшавські українознавчі записки з польсько-українських зустрічей / ред. С. Козак. – Варшава, 1996. – С. 98–103.
16. Коцан Н. Роль Інституту Польщі Волинського національного університету імені Лесі Українки у поглибленні українсько-польських відносин у галузі науки і освіти / Н. Коцан // *Od ugodu hadziackiej do Unii Europejskiej. T.II. Reset czy kontynuacja / pod redakcją № А. Kulczyckiego, I. Guraka, I. Stoty, M. Rowickiego. – Rzeszów ; Lwow ; Iwano-Frankowsk, 2012. – С. 163–165.*
17. Кульчицький С. Українсько-польська “підручникова” комісія: досвід і підсумки роботи // Україна-Польша: історія і сучасність. Ч. 2. – К., 2005. – С. 90–93.
18. Левковіч Г. Українознавство на польсько-українському пограниччі. 10 років діяльності / Г. Левковіч // Південно-Східний Інститут в Перемишлі 1990–2000. – Перемишль, 2000. – 213 с.
19. Островський І. Українці за межами краю / І. Островський // День. – 2003. – 10 лип. – С. 5.
20. Польсько-українська Фундація Співпраці “Паусі” та Ініціатива “Разом” оголошують конкурс для загальноосвітніх шкіл [Електронний ресурс] – Режим доступу : // www.razom.pauci.org.
21. Плугатор Г. Прикарпаття: конкурс польської мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // www.Kolomyya.org/se/sites/konid=13747.
22. Скарадзінський Б. Добрі починання / Б. Скарадзінський // Нова Польша. – 2001. – № 7. – С. 128–129.
23. Стан і перспективи розвитку співпраці галузі освіти і науки між Україною і РП [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // www.kno.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/.
24. Тима П. Сила меншини / П. Тима / Нова Польша. – 2001. – № 7. – С. 50–57.
25. Федорчак П. С. Міжнародна науково-практична конференція “Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст” / П. С. Федорчак // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 149–150.
26. Федорчак П. С. Українсько – польське наукове та навчально – освітнє співробітництво / Федорчак П. С., Федорчак Т. П. // Проблеми інтеграції науково-освітнього потенціалу в державотворчому процесі : зб. наук. праць [голова ред. кол. Т. І. Рибак]. – Тернопіль, 2004. – Вип. 3. – С. 455–459.
27. Федорчак П. С. Розвиток українсько-польських мовних контактів та взаємин у галузі освіти на Прикарпатті (90-ті роки ХХ ст.) / П. С. Федорчак, Т. П. Федорчак // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського державного лінгвістичного університету LINGVARAX–VII. Мова, освіта, культура: наукові парадигми і сучасний світ. Філософія. Педагогіка. Психологія. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 521–523.
28. Федорчак П. С. Новітня історія Польщі ХХ століття: навч. посіб. для студ. істор. спец. / П. С. Федорчак. – Івано-Франківськ, 2006. – 219 с.
29. Фіглевський М. Культурно-освітня діяльність польських громадських організацій у Західних областях України / М. Фіглевський // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 341–344.

30. Чавага К. З хронічки подій на Підляшші / К. Чавага // Над Бугом і Нарвою. – 2009. – № 6. – С. 45–48.
31. Osadczy W. Polacy na Ukrainie dzisiaj. Informator. Cz. I. Federacja Organizacji Polskich na Ukrainie, Towarzystwo Naukowe “Polska–Wschyd”. – Warszawa, 2005. – 63 s.
32. Witamy spoieczność Bukowiny z 20-leciem Obwodowego Towarzystwa Kultury Polskiej im. Adama Mickiewicza // Gazeta Polska Bukowiny. – Czerwiec, – 2009 – № 25 – S. 1, 2.
33. Фримус А. Обмін школярами [Електронний ресурс] / А. Фримус. – Режим доступу : // www.Rtb.rv.ua/company/tele/video/1957/.
34. Чапляк Л. Угоди про співпрацю Львівського національного університету імені Івана Франка з зарубіжними навчальними закладами та установами [Електронний ресурс] / Л. Чапляк. – Режим доступу : // www.kameniar.franko.lviv.ua/.
35. Інститут у 2008 році // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України в 2008 р. // Інформаційний бюлетень. – Львів, 2009. – С. 3–12.

В статье основное внимание обращено на польско-украинские образовательные отношения. Показано деятельность польской и украинского национального меньшинства в возрождении их языка на территории западных областей Украины и Республики Польша (РП). Проанализировано сотрудничество высших учебных заведений обеих стран, их деятельность в научной сфере. Выяснено, что развитие украинско-польских отношений в 1991–2009 гг способствовало расширению и укреплению двусторонних образовательных связей.

Ключевые слова: образование, наука, поляки, РП, Западная Украина, СОШ.

The article pays attentional Polish-Ukrainian to educational relations. The author shows role of Polish and Ukrainian national minorities in the revival of their languages in the territory of Western Ukrainian oblasts and Republic of Poland (RP). The author analyses cooperation of higher educational institutions in both countries and their activity in scientific sphere. It was determined that development of Polish-Ukrainian relations in 1991–2009 contributed to the expansion and strengthening of bilateral educational relations between educational institutions and historical research.

Keywords: education, science, polish, Republic of Poland, Western Ukraine, secondary school, higher educational institutions.

УДК 94 (437.1/.2): 94 (477)

ББК 63.3 (4 Укр) 63

Ірина Мудрієвська

ДИНАМІКА РОЗВИТКУ СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ З ЧЕСЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ (1993–2011 рр.)

Проаналізовано стан співробітництва України з Чеською Республікою в 1993–2011 рр. в контексті порівняння двох основних хронологічних етапів українсько-чеських відносин крізь призму євроінтеграційних стратегій обох держав, визначені проблеми двосторонньої співпраці на сучасному етапі та перспективи подальшої міждержавної взаємодії.

Ключові слова: двостороннє співробітництво, євроінтеграція, “Східне партнерство”, Вишеградська група.

Актуальність дослідження визначається сучасними інтеграційними орієнтирами України, необхідністю узагальнення досвіду міждержавного співробітництва України з Чеською Республікою в різних його напрямках та формах з метою поглиблення двосторонніх відносин із врахуванням нинішнього зовнішньополітичного курсу України. Пріоритетність євроінтеграційної стратегії обумовлює високу важливість для України двосторонніх відносин з державами Центрально-Східної Європи, важливе місце серед яких посідає Чеська Республіка. В свою чергу, Чехія активно підтримувала євроінтеграційні устремління України і прагнула відігравати провідну роль у виробленні та практичній реалізації “східного вектору” зовнішньої та безпекової політики Євросоюзу, в першу чергу, – щодо України.

Дослідженню різних аспектів українсько-чеських відносин присвятили свої праці вчені С.Віднянський, О.Гетьманчук, Є.Кіш, О.Коваль, Р.Корсак, Я.Логінов, О.Мотрук, О.Підлуцький, С.Устич, П.Черник, О.Цуп та ін.

Метою статті є аналіз динаміки та основних тенденції співробітництва України з Чеською Республікою, порівняння змісту двох хронологічних періодів міждержавного діалогу для з'ясування існуючих проблем розвитку українсько-чеської співпраці та визначення перспектив подальшої взаємодії.

Початковий період двосторонніх українсько-чеських відносин (1990–2003 рр.) характеризувався декларативністю політичних міждержавних відносин і був позначений повільною розбудовою політичного діалогу. Серед причин – різні зовнішньополітичні орієнтації та різні темпи політичних і економічних реформ в Чехії та Україні. Так, у 1990 рр. в Чеській Республіці почали формуватися засади парламентської демократії, інститути громадянського суспільства, а радикальні реформи в економіці змусили говорити про “чеське економічне диво”. Натомість, суспільно-політичне життя в Україні в цей період характеризувалося слабким соціально-економічним розвитком та відсутністю чітко сформованої зовнішньополітичної стратегії.

Перший офіційний візит української делегації на чолі з міністром закордонних справ України А.Зленком до Чеської Республіки відбувся 17 березня 1993 р. У ході візиту А.Зленко провів переговори з президентом Чехії В.Гавелом та головою уряду В.Клаусом, в результаті яких було парафоровано Договір про дружні відносини та співробітництво між двома країнами. 2 червня 1993 р. з метою обговорення перспектив розвитку політичного та економічного співробітництва між двома державами Україну відвідала офіційна парламентська делегація Чеської Республіки на чолі з головою Чеської Національної Ради М.Угде [1, с.68].

25–26 квітня 1995 р. з офіційним візитом до Чеської Республіки прибув президент України Л.Кучма. Під час візиту було підписано “Договір про дружні відносини та співробітництво між Україною і Чеською Республікою”, відповідно до якого передбачалося двостороннє широкомасштабне співробітництво. 30 червня – 2 липня 1997 р. президент Чехії В.Гавел відвідав Україну з офіційним візитом, в результаті якого було підписано 8 угод [1, с.74–75].

Після обміну офіційними візитами президентів України та Чеської Республіки політичні контакти на найвищому рівні певною мірою втратили свою динаміку. З чеського боку це було цілком логічно, адже для Чехії цей період був найбільш відповідальним у плані підготовки до вступу до ЄС [2, с.411].

Упродовж 1990-х – на початку 2000 р. Україна і Чехія активно співпрацювали в міжнародних організаціях. За активної підтримки Чеської Республіки у 1995 р. (період головування Чехії в Раді Європи) Україна стала членом Ради Європи, а 1996 р. Чехія сприяла Україні в набутті членства в Центральноевропейській ініціативі. Україна, в свою чергу, підтримала кандидатуру чеського міністра закордонних справ Я.Кавана на посаду голови Генеральної Асамблеї ООН 2002 р. та колишнього міністра закордонних справ Чехословаччини Ї. Дінсберга на посаду верховного комісара ООН з прав людини [1, с.119].

Перспектива вступу Чехії до Євросоюзу детермінувала необхідність перегляду договірно-правової бази між Україною та Чеською Республікою. Саме тому 28 квітня 2000 р. Чехія заявила про денонсацію договору про безвізовий режим для громадян України, а у 2003 р. денонсувала ще чотири угоди. Зазначимо, що Україна була доволі активною у питаннях вироблення нових договорів та угод, передавши чеській стороні оновлені проекти 10 угод [1, с.106–107, 118, 125]. Започаткуванню нового етапу відносин між Україною та Чехією з позиції майбутнього членства останньої в ЄС був присвячений візит міністра закордонних справ України А.Зленка до Чеської Республіки 23–24 квітня 2003 р.

Український науковець П.Черник наголошує, що сучасні українсько-чеські відносини розпочалися після “Помаранчевої революції” та відповідної зміни політичної еліти в Україні [3, с.176]. Варто зазначити, що Чеська Республіка уважно стежила за президентськими виборами в Україні восени 2004 р. та направила групу спостерігачів. Чехія вітала політичні зміни і активізацію громадянського суспільства в Україні [4]. Поділяючи окремі оцінки П.Черник, ми все ж вважаємо, що вагомим чинником активізації співробітництва між Україною та Чеською Республікою після 2004 р. став саме вступ Чехії до Євросоюзу.

У нових геополітичних умовах особливої важливості набув офіційний візит до України 14–16 червня 2005 р президента Чеської Республіки В.Клауса, який заявив про підтримку євроінтеграційних інтересів Києва. В.Клаус провів переговори з українським президентом В.Ющенком, який підтвердив зацікавленість України в реалізації спільних енергетичних проєктів. В січні 2007 р. під час офіційного візиту міністра закордонних справ України Б.Тарасюка до Чеської Республіки була прийнята Спільна заява міністрів закордонних справ Чеської Республіки та України про співпрацю в реалізації плану-дій Україна-ЄС [4].

Після вступу Чехії до Євросоюзу окремі аналітики охарактеризували її позицію щодо України пасивно-позитивною, що означало дотримання чеською стороною консенсусу прийнятих рішень ЄС, які задовольняють інтереси України або навпаки. Проте, на нашу думку, на початковому етапі свого перебування у ЄС, Чеська Республіка ще не могла відігравати роль вагомого політичного гравця в даному утворенні. З часом ситуація змінилася, підтвердженням чого є позиція Чехії під час головування у Євросоюзі (перше півріччя 2009 р.). Одним із пріоритетів політики чеського головування стала концепція зміцнення контактів з Вірменією, Азербайджаном, Білоруссю, Грузією, Молдовою і Україною для вироблення природного балансу рівноваги політики сусідства ЄС, представленої на Заході, зокрема, трансатлантичною співпрацею із США, і на півдні – проєктом “Союз для Середземномор’я”. Чеська Республіка виступила не лише ініціатором запровадження політики “Східного партнерства”, але і активним її провідником, про що було зазначено у Звіті зовнішньої політики Чеської Республіки за 2010 р. [4].

У 2009 р., не зважаючи на газову кризу, двосторонній політичний діалог між Україною та Чехією тривав. Так, в січні 2009 р. з метою розв’язання газової кризи були проведені переговори в Києві між прем’єр-міністром Чехії М.Тополанеком і президентом України В.Ющенком, прем’єр-міністром Ю.Тимошенко. На запрошення президента Чеської Республіки В.Клауса 24–25 березня 2009 р. з офіційним візитом перебував у Празі президент України В. Ющенко [4].

В цілому, упродовж 2008–2009 рр. політичні контакти між Україною та Чехією були достатньо насиченими. Динаміка політичного діалогу на високому та найвищому рівнях дещо знизилася через виборчі кампанії в 2010 р. як в Україні, так і в Чеській Республіці. Останній візит Президента України до Чеської Республіки відбувся у 2009 р., а дата відповідного візиту до України з чеської сторони ще не визначена. Станом на 19 грудня 2011 р. договірно-правова база між Україною та Чеською Республікою нараховувала 51 угоду [5].

Дестабілізуючим фактором у політичному діалозі останніх років стало надання в січні 2011 р. Чехією притулку колишньому міністру економіки України Б.Данилишину, проти якого в Україні було порушено кримінальну справу. Чеська Республіка зайняла принципову позицію в цьому питанні, висловлюючи занепокоєння подальшим розвитком двосторонніх відносин з Україною та зміцненням відносин між Україною та ЄС. Для чеської сторони дотримання прав людини та демократичних цінностей є традиційно важливим. В свою чергу, українська сторона вважає рішення Чехії політично вмотивованим [6].

Співробітництво України та Чеської Республіки відбувається і в рамках Вишеградської групи. У річному звіті головування Чеської Республіки у Вишеградській групі упродовж 2003–2004 рр. згадується про виявлений інтерес української сторони до співпраці з країнами Вишеградської четвірки. У звітному документі головування Чеської Республіки у Вишеградській групі упродовж 2007–2008 рр. підкреслено, що в зазначений період Чехія і відповідно країни Вишеградської групи значну увагу приділили заохоченню інтеграції та європейської орієнтації країн Східної і Південно-Східної Європи, в тому числі і України. У програмі головування Чеської Республіки у Вишеградській групі на 2011–2012 рр. зазначається, що Чехія має намір підтримувати активізацію діяльності В4 в рамках “Східного партнерства” у відповідності зі спільною Заявою про “Східне партнерство”, прийнятій країнами Вишеградської групи, Німеччиною, країнами “Східного партнерства” на зустрічі міністрів закордонних справ 3 березня 2011 р. в Братиславі [7].

Отже, у 1993–2004 рр. політичні українсько-чеські відносини характеризувалися помірними темпами розвитку, проте мали місце зустрічі представників влади між двома державами, плідною була співпраця в рамках міжнародних організацій. Після вступу у 2004 р. Чеської Республіки до Євросоюзу розпочався якісно новий етап у двосторонніх українсько-чеських відносинах. Чехія розпочала підтримувати євроінтеграційні устремління України з позиції членства у Євросоюзі. Обрання у 2005 р. В.Ющенка президентом України сприяло поглибленню співробітництва між двома країнами у нових геополітичних умовах. Після періоду головування Чеської Республіки у ЄС і запровадження ініціативи “Східне партнерство” співпраця між Україною та Чехією посилилася.

Поряд із політичним діалогом, чільне місце у системі українсько-чеського двостороннього співробітництва посідає економічна взаємодія. Чеська Республіка є одним із важливих економічних партнерів України. Згідно з даними Державної служби статистики України, Чехія посідає 18 місце за обсягами двосторонньої торгівлі з Україною серед 205 країн світу [8]. Україна є другим (після Росії) партнером Чехії за обсягами товарообігу з усього пострадянського простору [4].

Протягом 2011 р. зовнішньоторговельний обіг між Україною і Чеською Республікою склав 2 023,705 млн. дол. США. У порівнянні з 2010 р. експорт українських товарів зріс на 34,5 відсотка і склав 842,432 млн. дол. США, імпорт чеських товарів зріс на 57,9 відсотка і склав 1 181,273 млн. дол. США. Негативне для України сальдо склало 338,841 млн. дол. США [5].

Спираючись на офіційну статистику, є підстави говорити про існування упродовж досліджуваного нами періоду (1993–2011 рр.) негативного торговельного сальдо для України [8].

Водночас, нагальною проблемою економічної співпраці України з Чехією залишається сировинний характер українського експорту: понад 85% експорту становить сировина (залізна руда, титанові руди, алюміній, хімікати, добрива, нафтопродукти, деревина).

Натомість, чеська сторона постачає в Україну понад 90% промислових виробів та високотехнологічних товарів: комплектуючі для реакторів українських АЕС, автомобільна продукція, ліки, алюмінієва фольга, обладнання для електротехнічної промисловості, машинобудування, легкої промисловості [3, 176].

Інвестиції Чехії у загальному обсязі прямих іноземних інвестицій в економіку України становлять лише 0,2%. Станом на 1 січня 2012 р. Чеська Республіка інвестувала в українську економіку 76,9 млн. дол. США. Кількість підприємств з чеським капіталом, які функціонували на території України на початку 2012 р., становила 432 [9]. Обмежена кількість чеських інвестицій в економіку України певною мірою пояснюється несприятливими законодавчими умовами в нашій державі для закордонних

інвесторів. Не останню роль у цій ситуації відіграє і те, що потенційно Чеська Республіка сама є країною, у яку вигідно вкладати кошти (велика кількість інвестицій із Західної Європи наявна в економіці Чехії).

Проблемним питанням українсько-чеських економічних відносин є погашення “ямбурзької” заборгованості України перед Чеською Республікою* [10, 302]. Повернення боргу виявилось важким завданням для української економіки. Варіанти вирішення цього питання неодноразово обговорювалися під час двосторонніх зустрічей вищого керівництва, очільників профільних міністерств обох держав. 28–29 вересня 2010 р. у Києві за участі експертів Міністерства фінансів України та Міністерства фінансів Чеської Республіки відбулися переговори з опрацювання взаємоприйняттого рішення питання щодо погашення українською стороною “ямбурзького” боргу. Українські експерти запропонували реструктурувати його повернення у два етапи – 3 роки + 9 років (з різними відсотковими ставками для кожного з цих етапів). Проте наразі питання повернення боргу Україною чеській стороні залишається відкритим [9].

Невирішеним залишається питання повернення українськими суб'єктами підприємницької діяльності експортних кредитів, наданих чеською стороною у 2000 р. За інформацією керівництва чеської державної корпорації – “Агентства по гарантуванню і страхуванню експорту” (EGAP s. r. o.), станом на 01.01.2011 р. сума становила майже 71 млн. дол. США. Не сприяє розвитку економічного співробітництва порушення чеською стороною міжнародних правил використання авторських і суміжних прав суб'єктів підприємницької діяльності, зокрема наноситься шкода українському підприємству ВАТ “Мотор Січ”, як провідному виробнику обладнання для авіатехніки. Це проявляється в тому, що Чехія здійснює ремонт та обслуговування на своєму військовому авіаремонтному підприємстві “LOM Praha s. p.” авіаційної техніки, на якій встановлені українські двигуни без наявності відповідної технічної та сертифікаційної документації [9].

Отже, українсько-чеські економічні відносини розвиваються, для яких характерним є постійне зростання обсягів торгівлі товарами і послугами (виняток 2009 р. – період газової кризи). Негативним для України є сировинний характер українського експорту до Чеської Республіки, переважання чеського експорту до України над чеським імпортом з України.

Важливою складовою українсько-чеських міждержавних відносин є співробітництво в галузі освіти та культури. Тісні зв'язки підтримують між собою українські та чеські ВНЗ (діє близько 15 угод про співробітництво між ВНЗ України та Чеської Республіки). Важливим є факт створення у Карловому університеті Інституту українських студій, спеціальності україністики на філософському факультеті Масарикового університету м. Брно [1, 70], Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова в Празі у 2003 р. Дана установа працює за окремою угодою з НПУ ім. М. Драгоманова (м. Київ) та за його навчальними програмами і робочими планами. Стало практикою проведення Днів культури – української в Чехії та чеської в Україні. Заходи здійснюються Посольством України в Чеській Республіці, Міністерством культури Чеської Республіки, діаспорними організаціями, Посольством Чеської Республіки та Чеським центром в Україні.

1999 р. позначився популяризацією української культури в Чехії. Зокрема, в рамках кінофестивалю “Фебіюфест” було продемонстровано близько 20 українських фільмів, в рамках ІХ міжнародного фестивалю духовного мистецтва в Празі відкрилася

* Україна уклала з Чеською Республікою 30 червня 1997 р. Угоду “Про умови завершення реалізації після 1.01.1992 р. на території України Угоди між Урядом СРСР і Урядом ЧСРСР про співробітництво в освоєнні Ямбурзького газового родовища, будівництві магістрального газопроводу Ямбург – Західний кордон СРСР та об'єктів Уральського газового комплексу і пов'язані з цим поставки природного газу із СРСР до ЧСРСР від 16 грудня 1985 року”. Згідно з даною угодою Україна визнала борг перед ЧР – 79,17 млн. умовних розрахункових одиниць.

авторська виставка митця з України П. Колісника, в національній бібліотеці Чехії відбувся виступ представників Української студії пластичних мистецтв і т. д [11, 248].

27 жовтня 2002 р. відбувся концерт духовної музики в Києві з нагоди державного свята Чеської Республіки. У 2004 р. відбулися покази сучасного чеського кіно у Києві, Львові та Тернополі. Чеські представники взяли участь у театральному фестивалі “Київ Травневий”. 6 березня 2005 р. у Празі відбулася прем’єра документального фільму про долю українських заробітчани у Чехії (у зйомках фільму взяли участь Форум українців Чехії, агенція Голден Давн, Міністерство культури Чехії (фінансова підтримка), організація чеських кінематографістів [4; 1, 151].

У 2009 р. в галереї Києво-Могилянської академії була організована виставка фотографій під назвою “День у житті Чеської Республіки”. У 2010 р. Генеральне консульство Чеської Республіки у Львові організувало і взяло участь у реалізації широкого спектра культурних та рекламних заходів у Львові, Ужгороді та Дубно, присвячених святкуванню Дня Європи [4].

В Чеській Республіці проживає досить чисельна українська національна діаспора, яка, згідно з останнім переписом населення у 2001 р., нараховувала 22 тис. чеських громадян української національності, або 0,2% від населення Чехії. В Чеській Республіці діє близько 13 українських громадських організацій.

Проте, маємо зазначити і про те, що на території Чехії проживає 135 тис. зареєстрованих українських трудових мігрантів (станом на вересень 2009 р.). Крім того, за даними МВС Чеської Республіки, у Чехії нелегально перебуває до 30 тис. українських трудових мігрантів [5]. Кількість легально працюючих українських заробітчани у Чехії в 4,5 рази перевищує кількість нелегальних українських трудових мігрантів. Це свідчить, що чеський уряд працює в напрямку створення і підтримки умов для легальної трудової діяльності іммігрантів.

Чеська діаспора також є представленою в Україні. Згідно даних посольства Чеської Республіки в Україні нараховується близько 5 917 осіб чеської національності на території нашої держави. Ще у травні 1995 р. було створено спільну земляцьку організацію – Чеська національна рада України, яка об’єднувала земляцтва різних областей України [12].

Отже, співробітництво в гуманітарній сфері між двома державами характеризується активністю і багатовекторністю. Підтвердженням цього є співпраця ВНЗ, активна робота посольств, проведення різноманітних культурно-мистецьких заходів в Чехії та Україні.

Окрім вище зазначених проблем (“ямбурзька” заборгованість, надання політичного притулку Б.Данилишину) актуальними у процесі співробітництва України з Чехією залишаються наступні проблеми. Зокрема, участь України у питаннях енергетичної безпеки Чехії. Враховуючи, що енергоносії транспортуються до Чеської Республіки через українську ГТС, то Україна має забезпечити їх надійне та безперебійне постачання. Однак українсько-російські газові конфлікти порушили цей процес і негативно позначилися на відносинах між двома державами. Ускладнює процес двостороннього співробітництва невирішене питання легалізації українських трудових мігрантів в Чеській Республіці. Також слід зазначити, що політична нестабільність України та відставання в темпах соціально-економічного розвитку від Чехії негативно впливає на весь процес співпраці. Вацлав Клаус, виступаючи на конференції “Центральна та Східна Європа після кризи” (Прага, 18 жовтня 2010 р.) зауважив, що площа будь-якої країни та можливості її внутрішнього ринку відіграють дуже важливе значення. Але про Україну чеський президент зазначив: “Велика не завжди красива. Велика Україна має більше проблем, ніж більшість малих країн” [13].

В той самий час українсько-чеське співробітництво має і широкі перспективи та можливості для поглиблення співпраці. Ми поділяємо підходи вітчизняних вчених про

те, що вказаними напрямками взаємодії можуть стати: 1) реалізація спільних проектів та співробітництво у сфері енергетики (участь чеських підприємств у модернізації ГТС України); 2) спільні проекти у біоенергетичній сфері; 3) інвестування чеської сторони в гірничо-збагачувальну галузь України. Зокрема, чеська фірма PRECOLOR співпрацює з Іршанським ГЗК щодо інвестування у видобуток та переробку ільменіту; 4) проект зборки автомобілів “Шкода”; співпраця українських машинобудівних підприємств з чеським виробником тролейбусів фірмою “Шкода-Остров”; 5) роботи з модернізації та підвищення безпеки діючих реакторів українських АЕС і поставки обладнання компанією “Шкода ядерне машинобудування” [6].

На нашу думку, для подальшої активізації українсько-чеського міждержавного співробітництва слід інтенсифікувати політичний діалог на найвищому державному рівні для подальшої взаємодії в рамках ініціативи ЄС “Східне партнерство” з метою підвищення її ефективності. Було б доцільним посилити співпрацю міжурядових структур у питаннях співробітництва в транспортно-енергетичній сфері. Нагальною є потреба проведення переговорів та консультацій щодо спільних інвестиційних проектів участі чеської сторони у модернізації української ГТС. Очевидним є факт усвідомлення того, щоб на міждержавному рівні вирішити питання легалізації та забезпечення прав українських трудових мігрантів у Чеській Республіці. Для здійснення розрахунків українських підприємств і банківських установ за кредитними й інвестиційними програмами чеських партнерів необхідним є створення робочої групи (в рамках українсько-чеської міжурядової змішаної комісії), яка підготує відповідний проект графіку повернення коштів. Для захисту прав інтелектуальної власності українського ВАТ “Мотор Січ” слід підписати двосторонній договір стосовно модернізації чеською стороною (підприємством “LOM Praha s. r.”) авіаційної техніки українського виробництва.

Отже, проаналізувавши процес становлення і розвитку співробітництва України з Чеською Республікою у політичній, економічній, культурній сферах та міжнародних організаціях можна дійти висновку, що на сучасному етапі обидві країни є зацікавленими у продовженні конструктивного діалогу. Для України тісна співпраця з Чеською Республікою є важливою з точки зору підтримки власних євроінтеграційних прагнень, а також перейнятті досвіду Чеської Республіки в проведенні реформ на шляху до ЄС. Чеська Республіка зацікавлена в зміцненні взаємодії з Україною для утвердження себе в якості головного провідника східного вектора зовнішньої політики ЄС та подальшої енергетичної безпеки в Центрально-Східній Європі, Євросоюзі.

Враховуючи, що державні інтереси України та Чехії щодо зміцнення миру і міжнародної безпеки є схожими, доцільною є практична участь обох країн у створенні системи колективної безпеки і стабільності в регіоні Центрально-Східної Європи. Варто зауважити і те, що для геополітичного положення України одним з найбільш оптимальних варіантів співпраці є субрегіональний рівень співробітництва з країнами Вишеградської групи в європейській регіональній системі міжнародних відносин.

1. Корсак Р. В. Українсько-чеське міждержавне співробітництво в 1991–2005 рр. : монографія / Р. В. Корсак ; Закарпат. держ. ун-т. – Ужгород : Гражда, 2007. – 208 с.
2. Калінічева Г. І. Стратегіями взаємин України з країнами Вишеградської групи // Україна в Європі: контекст міжнародних відносин / за ред. А. І. Кудряченка. – К. : Фенікс, 2011. – 632 с.
3. Черник П. Україна в геополітичних концепціях Чехії та Словаччини ХХ ст. // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2009. – Вип. 21. – С. 172–179.
4. Ministry of Foreign Affairs of the Czech Republic. – Official website. – Mode of access: <http://www.mzv.cz/en>.
5. Посольство України в Чеській Республіці. – Офіційний сайт. – Режим доступу : <http://czechia.mfa.gov.ua/ua>.
1. Актуальні проблеми українсько-чеських відносин та перспективи інтенсифікації двостороннього діалогу. Аналітична записка // Національний інститут стратегічних досліджень. Регіональний філіал в м. Ужгороді. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/447/>.
6. Visegrad Group. – Official website. – Mode of access: <http://www.visegradgroup.eu/>.

7. Державна служба статистики України. – Офіційний сайт. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
8. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. – Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/>.
9. Цуп О. В. Проблема “Ямбурзької” заборгованості України перед Чеською Республікою та її вплив на двосторонні торговельно-економічні відносини // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє: Щорічник. – Тернопіль, 2011. – № 16. – С. 301–307.
10. Цуп О. В. Українсько-чеське співробітництво в сфері культури та освіти (90-і рр. XX століття) // Інтелекція і влада. – Громадсько-політичний, науковий збірник. Серія: історія. Одеса: Астропринт, 2008. – Вип. 11. – С. 243–251.
11. Чеська діаспора в Україні // Посольство Чеської Республіки в Україні. – Офіційний сайт. – Режим доступу: http://www.mzv.cz/kyiv/uk/x2010_05_17/x2004_02_26/index.html.
2. Official website of the President of the Czech Republic. – Mode of access: <http://www.hrad.cz/en/president-of-the-cr/current-president-of-the-cr-vaclav-klaus/curriculum-vitae.shtml>.

Проанализировано состояние сотрудничества Украины с Чешской Республикой в 1993–2011 гг. в контексте сравнения двух основных хронологических этапов украинско-чешских отношений сквозь призму евроинтеграционных стратегий обоих государств, определенные проблемы двустороннего сотрудничества на современном этапе и перспективы дальнейшего межгосударственного взаимодействия.

Ключевые слова: *двустороннее сотрудничество, евроинтеграция, “Восточное партнерство”, Вышеградская группа.*

It is analyzed the state of Ukraine's cooperation with the Czech Republic in 1993–2011 in the context of a comparison of two main chronological stages of the ukrainian-czech relations in the light of european integration strategies of both countries, identified problems at present and prospects for interstate cooperation.

Keywords: *bilateral relations, european integration, “Eastern Partnership”, Visegrad Group.*

**УДК 94 (477)
ББК 63.3**

Андрій Федяк

ФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМІВ ВНУТРІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ У 90-х рр. ХХ ст.

У статті на основі аналізу законодавчих нормативно-правових актів прослідкована еволюція механізмів внутрішньої політики Російської Федерації в 1990-ті рр. У публікації окреслено суть та особливості становлення і розвитку федеральних відносин в країні, а також існування договірної практики між центром та регіонами. Виокремлено два етапи функціонування федералістської моделі в Росії у досліджуваній період.

Ключові слова: *Російська Федерація, суб'єкти федерації, федеральний договір, внутрішня політика.*

Дослідження розвитку федеративних відносин у Російській Федерації є актуальною проблемою в її становленні як федеративної держави. Вивчення генезису їх механізмів владарювання дасть змогу досягнути важкий законодавчий і практично-реалістичний шлях, який пройшла Росія, в контексті формування і впровадження принципів і суті федеративної держави.

Зауважимо, що у багатьох сучасних наукових дослідженнях доволі детально розглянуті окремі аспекти питань політичного, економічного, соціально-психологічного, етнічного розвитку Росії. Передусім у них основна увага зосереджена на вивченні державного устрою країни, структурі органів державної влади, проблеми правового забезпечення функціонування суспільства. Останнім часом доволі актуальним стало комплексне студювання федералізму та його суті. Свідченням чого є фундаментальні роботи Н.Беленко [1], І.Бусигіної [2], А.Володіна [3], В.Іванова [7], О.Козлової [8], Г.Марченко [11], В.Петрова [12], Л.Смірнягіна [15], В.Столярова [16], В.Шумейка [23] та узагальнюючі колективні праці [13; 17].

З огляду на це у даній публікації ми намагатимемося прослідкувати формування внутрішньополітичної доктрини в Росії в 1990-х рр., а саме федералізму як системи політико-правового механізму взаємодії і взаємовідносин владних структур різних рівнів. Основну увагу у внутрішній політиці ми зосередимо на становленні механізмів регулювання федеративних відносин.

Починаючи з Московського царства, Росія завжди відмічалась жорсткою централізацією державної влади, в той же час російська державність стала символом граничного унітаризму.

На зламі 1980–1990-х рр. вимоги економічної регіоналізації зі сторони союзних республік переросли в економічний, а в подальшому в політичний сепаратизм [18, с.50–51]. Спроби союзного центра “умиротворити” республіки засобами економічної регіоналізації були запізними і не змогли зарадити територіальній дезінтеграції Радянського Союзу [2, с.52].

Системна криза і створення відповідно нових умов для розвитку етнонаціональних і культурно-соціальних державностей у регіонах спричинили процеси хаотичної політичної й економічної децентралізації, активувавши прагнення місцевих еліт самоутвердитися на владному олімпі.

Радянський суперцентралізм не сприяв формуванню регіональних відмінностей окремих територій. Лавиноподібний ріст російського регіоналізму після розпаду СРСР в 1990-ті рр. перетворився у політичну проблему. На думку російської дослідниці І. Бусигіної, ця проблема в свою чергу стала наслідком фундаментальних системних зрушень, які відбулися в країні на рубежі 1980–1990-х рр. [2, с.51].

Загалом формування внутрішньополітичного курсу РФ в 1990-х рр. в силу постійної активації регіональних чинників носило стихійний характер. Такий розвиток подій став можливим в силу політико-правового вакууму на федеральному рівні і політичної кризи самого федерального центру. Більше того таку політичну дезінтеграцію посилювала багатоетнічність та культурно-територіальна диференціація, які виступали вагомими чинниками протидії уніфікаційним намірам федеральної влади.

Як відмічає російська дослідниця Н.Беленко, в ситуації транзиту саме федералізм став гнучкою і дієвою формою державної влади, який забезпечує демократичне облаштування соціуму, стабільність і згоду між всіма складовими федеративної спільноти [1, с.2].

У цьому контексті мова йшла про формування такого типу федерації, який пропонував організацію відносин між центром і регіонами на основі партнерства, розмежування предметів ведення і повноважень. Центр і регіони повинні володіти правами, зобов'язаннями і ресурсами, які були б адекватні їх базовим цілям і функціям.

Неоднорідність і фрагментованість російського політичного простору спричинили регіоналізацію країни. Основними її причинами були слабкість федерального центру, руйнування вертикально організованої системи політичного, господарського та ідеологічного контролю, децентралізація суспільного життя, економічна криза, а також швидкий розвиток і посилення регіональних еліт, загострення міжнаціональних відносин.

Загалом послаблення федеральної влади центру відбувалось на тлі посилення центробіжних тенденцій, які були у 1990-х рр. притаманні суб'єктам Російської Федерації. Протиріччя між інтересами центру і територій. Саме у цей час був започаткований процес реальних політичних перетворень. Проте відмітимо, що в російській політичній еліті була відсутня відповідна єдина комплексна політично-державницька концепція побудови федеративного порядку в країні. У цьому зрізі Н. Беленко зазначає, що, починаючи з 1990-х рр., федеративні відносини постійно видозмінювались. Російський федералізм, його принципи, політико-правові основи і методи реалізації

неодноразово піддавалися жорсткій критиці прихильниками унітарної держави та централізації [1, с.2].

Одночасно зауважимо, що доволі непроста внутрішньополітична ситуація в країні вимагала відповідної законодавчої реакції у владній верхівки щодо суверенізації суб'єктів Федерації і в цьому сенсі в пожежному порядку застосування нових дієвих підходів.

Більшість російських дослідників сходяться до думки, що у розвитку механізмів внутрішньополітичних відносин у Росії у 1990-х рр. умовно можна виділити два періоди, які різнилися за своєю сутністю та направленістю. Перший період окреслювався 1990–1995 рр. і був перехідним від радянської державності до демократичної федеративної правової держави з республіканською формою правління. На думку В. Іванова, це був період транзиту від радянської системи до правових норм та інститутів Російської Федерації [7, с.22].

Відповідними політико-правовими конструкціями цього періоду стали Федеративна Угода 1992 р. і прийнята в грудні 1993 р. нова Конституція Російської Федерації. Даний період у сучасній історичній і політичній науці визначається як політико-трансформаційний.

У свою чергу другий період – 1995–2000 рр. – характеризувався конституційно-договірним розвитком федеративних відносин у країні. У цей час мав місце процес поглиблення суверенізації республік, які були суб'єктами РФ та регіоналізації країни. У другій половині 1990-х рр. загострилась політична ситуація, яка витікала із федеративно-конфедеративного дуалізму країни і в політичному процесі все більш вагомою ставала конфедеративна складова в політичному процесі. Цей період можна визначити як конституційно-договірний [16, с.51–73].

Відзначимо, що важливим етапом вироблення механізмів взаємовідносин центру і регіонів стали прийняті у першій половині 1990-х рр. відповідні політико-правові нормативні акти. Зауважимо, що упродовж цього часу центральна влада вела поступальну боротьбу з регіонами щодо реалізації їх бажання політичної, економічної і соціально-культурної відокремленості або самостійності.

У цьому зрізі російська дослідниця О.Козлова, аналізуючи події першої половини 1990-х рр., виділила кілька періодів відстоювання центральною владою федеративного устрою Росії. Перший окреслюється нею літом 1990 – осінню 1991 рр. і характеризується першою хвилею суверенізації і “парадом суверенітетів”. Другий період – осінь 1991 – весна 1992 рр. – визначається першою хвилею консолідації нової російської державності і легітимація трансформованого федеративного устрою з боку більшості республік. У третій період – весна 1992 – осінь 1993 рр. – відбулася друга хвиля суверенізації і встановлення політичного паритету Центру та республік. Четвертий період – грудень 1993 – осінь 1994 рр. – характеризувався другою хвилею російської державності і зміни пріоритетів. Це відбулося внаслідок укріплення сильного президентського режиму. Це в свою чергу змінило баланс політичного авторитету на користь федеративного Центру [8, с.107–121].

Загалом розвиток державного федеративного будівництва в Росії був започаткований Декларацією про державний суверенітет РРФСР 1990 р., Федеративною Угодою 1992 р. та Конституцією РФ 1993 р. Зазначені документи розкривають особливості та сутність перехідного періоду, в рамках якого відбувалися радикальні зміни суспільних умов, в тому числі й становленні механізмів федеративних відносин.

Слід відмітити, що до моменту прийняття Декларації про державний суверенітет Росії і підписання Федеративної Угоди до 1990 р. РРФСР як складова СРСР включала в себе 16 автономних республік. Проте в результаті політико-правових перетворень в країні і змін федеративних відносин в Росії були проголошені 21 республіка.

У першій половині 1990-х рр. структура федеративних відносин об'єктивно не могли влаштувати федеративний Центр. Внутрішньополітичне протистояння в Росії спонукало президентську вертикаль до того, що основні параметри взаємовідносин центру та регіонів визначались не лише Конституцією і відповідними федеративними законами, але й окремими договорами та угодами. Позитивом цього було те, що переговорний процес з суб'єктами Федерації був політично інституалізований.

Як відзначає більшість російських дослідників, процес удосконалення механізмів управління в Росії на федеральному, регіональному та муніципальному рівнях ускладнювався слабкістю інститутів громадянського суспільства та демократичної політичної культури.

Після розпаду СРСР всі автономні області Росії, крім однієї, оголосили себе республіками. Вони разом із вже існуючими заявили про свій суверенітет. На думку В.Іванова, “все це разом взяте створило сильний потенціал сепаратизму і центробіжних тенденцій” [7, с.24].

У цій непростій ситуації центральна влада для впорядкування взаємовідносин із регіонами та стабілізації вкрай гострого внутрішньополітичного становища країни 31 березня 1992 р. пішла на підписання Угоди “Про розмежування предметів ведення і повноважень між федеральними органами державної влади Російської Федерації і органами влади республік в складі Російської Федерації, автономної області, автономних округів, країв, областей, міст Москви і Санкт-Петербургу” [4]. Пізніше зазначений документ увійшов у вжиток під назвою Федеративна угода. Договір підписали 86 із 88 суб'єктів Федерації. 10 квітня 1992 р. дана Угода була включена в Конституцію як її основна частина [6].

Відмітимо, що дана Угода не вирішила всіх насущних питань. Сепаратизм окремих територій був очевидним. Саме тому Угоду підписали не все суб'єкти Федерації, серед них свою виразну самостійницьку позицію чітко відстоювали Татарстан і Чечня.

Також взаємовідносини між центральною владою і суб'єктами Федерації були прописані в прийнятій 12 грудня 1993 р. Конституції Росії. У ній чітко окреслені суверенітет і гарантії державної цілісності країни, функціонування федеральних законів, федеральних органів державної влади, повноваження яких розповсюджуються на всю територію країни, єдине громадянство, державна мова, єдині Збройні Сили, єдина грошова одиниця, загальнодержавні символи і єдина столиця Федерації [9].

У преамбулі Основного Закону вказується, що багатонаціональний народ Російської Федерації зберігає історичну державну єдність, яка склалася. У статті 5 йдеться про те, що Російська Федерація – цілісна, єдина і неподільна, хоча і федеративна держава, яка включає в себе інші держави і державні утворення [9]. Більше того в Конституції було прописано й те, що суб'єкти Федерації не мають права виходу з її складу.

Одночасно в Основному Законі проголошується рівність всіх суб'єктів Російської Федерації. Вона проявляється у рівності їх прав та обов'язків, конституційних установлених рівних меж компетенцій регіонів і в рівному їх представництві в Раді Федерації [9].

Проте і в Основному Законі спостерігалися певні законодавчі недоречності і протиріччя. Так, у статті 11 Основного Закону зафіксовані механізми відповідності внутрішньополітичного регулювання. У ній йшлося про те, що “розмежування предметів ведення і повноважень...здійснюється даною Конституцією, Федеративною Угодою та іншими угодами про розмежування предметів ведення і повноважень”. Проте вже у статті 76 йшлося про те, що “щодо предметів спільного ведення Російської Федерації і суб'єктів Російської Федерації видаються федеральні закони” [9].

Насамперед у поле зору взаємин центру і регіонів потрапили питання компетенцій правової юрисдикції нормативних документів федерального і місцевого рівнів. У цьому зрізі було вирішено про пряму дію федеральних законів на території суб'єктів

Росії, а також розробку і прийняття на їх основі регіональних законодавчих і нормативних актів, які не суперечать федеральним. Одночасно при виникненні правових колізій між сторонами, всі питання вирішуються Конституційним судом.

Також у статтях 11 та 78 Конституції РФ була закладена можливість заключення додаткових угод і договорів між федеральними органами державної влади та органами державної влади суб'єктів Федерації [9]. Проте законодавчо було прописано й те, що будь-які угоди між РФ та її суб'єктами після їх підписання повинні в обов'язковому порядку ратифікуватися Радою Федерації.

У другій половині 1990-х рр. були здійснені конкретні кроки щодо розвитку федеративної державності. Зокрема, для впорядкування відносин із “непокірними” республіками Москва вдалася до підписання окремих договорів. Так, 15 лютого 1994 р. був підписаний перший такий договір, а саме Договір між центром і Татарстаном “Про розмежування предметів введення і взаємному делегуванню повноважень між органами державної влади Російської Федерації і органами державної влади Республіки Татарстан”. Згідно даного документу Татарстан отримав значну самостійність у вирішеннях не тільки внутрішніх, але й зовнішньополітичних та зовнішньоекономічних питань [5].

Згодом упродовж 1994–1998 рр. було підписано 42 індивідуальних договори з 46 суб'єктами РФ. Більшість договорів, а саме 29 угод, були підписані між сторонами в 1996–1997 рр. [6].

Задля цього в 1994 р. на федеральному рівні було створено Комісію при Президенті РФ щодо підготовки договорів про розмежування повноважень між федеральними органами державної влади і органами державної влади суб'єктів РФ. Її спочатку очолив С. Шамрай, а з 15 липня 1998 р. – В. Путін [6].

У 1996 р. центральна влада вдалася до відточування основних механізмів державного устрою країни. Цьому сприяло зміцнення президентської вертикалі. Зокрема, Указом Президента РФ 15 червня 1996 р. була прийнята Концепція державної національної політики. Даний документ став реальною основою для вирішення багатьох етнічних проблем в багатонаціональній державі [10].

Одночасно Президентом РФ 3 червня 1996 р. був підписаний Указ “Про основні положення регіональної політики в Російській Федерації” [20]. А 17 червня того ж року був прийнятий Федеральний закон “Про національно-культурну автономію” [21]. Також були підписані ряд двосторонніх договорів та угод між Федерацією і її суб'єктів.

Важливим аспектом налагодження механізму внутрішньополітичного регулювання стали розробки принципів бюджетного федералізму. 12 березня 1996 р. був виданий Указ Президента РФ про затвердження Положення про порядок роботи щодо розмежування предметів введення і повноважень між федеральними органами державної влади та органами державної влади суб'єктів РФ і про взаємну передачу здійснення частини своїх повноважень федеральними органами виконавчої влади і органами влади суб'єктів РФ [19].

Відзначимо, що питання функціонування і перерозподілу федеративних відносин в Російській Федерації було в центрі уваги й законодавчих органів влади саме в другій половині 1990-х рр. Зокрема, зазначеній проблемі були присвячені відповідні парламентські слухання в Державній Думі і Раді Федерації в 1996, 1998, 1999 р. та засіданні “круглого столу” в Раді Федерації в 1996 р.

Остаточно законодавчо федеральні відносини між центром і регіонами були заключені 24 липня 1999 р., коли Державна Дума прийняла закон “Про принципи і порядок розмежування предметів ведення і повноважень між органами державної влади Російської Федерації і органами державної влади суб'єктів Російської Федерації” [22]. Ним вона остаточно впорядкувала взаємини федеральної та місцевої влад.

Лише після відходу від влади Президента Б.Єльцина і приходу нової команди В.Путіна в Російській Федерації значно активізувалися процеси економічної і полі-

тичної рецентралізації, в результаті чого яскраво спостерігалось падіння ролі регіонального фактору в російському політичному просторі.

Лише із прийняттям у 1999 р. період “параду суверенітетів” і війни законів завершився. Як вважає В.Іванов, після цього продовжилась нормальна, рутинна законодавча робота по формуванню та налагодженню федеративних відносин в РФ. Перехід договірної практики в надійне правове русло закривав дорогу для асиметричної федерації. Новий закон розширював дорогу конституційному оформленню механізму постійного переговорного процесу між виконавчими гілками влади Центру та суб’єктів Федерації [7, с.27].

Таким чином, у першій половині 1990-х рр. російська влада намагалась досягнути суть отриманої державності, формування і розвитку федеративних відносин в країні. Проте вже з середини 1990-х рр. у розвитку системи федеративних відносин у Росії важливе місце відводилося взаємодії федеральних і регіональних органів влади з місцевим самоуправлінням, а також розгляду специфіки діяльності місцевого самоуправління у російській федеративній державі.

1. Беленко Н. Становление и развитие федеративных отношений в России (90-е гг. XX – начало XXI вв.) : автореф. дисс. на соиск. ученой степени доктора ист. наук : спец. 07.00.02 “Отечественная история” / Н. Беленко. – М., 2006. – 43 с.
2. Бусыгина И. Политическая регионалистика / И. Бусыгина. – М., 2006. – 280 с.
3. Володин А. В. Региональный сепаратизм: проблемы теории и практики / А. Володин. – М. : Диалог МГУ, 1999. – 104 с.
4. Договор о разграничении предметов ведения и полномочий между федеральными органами государственной власти Российской Федерации и органами власти краев, областей, городов Москвы и Санкт-Петербурга Российской Федерации от 31 марта 1992 г. // Российская газета. – 1992. – 18 марта.
5. Договор Российской Федерации и Республики Татарстан “О разграничении предметов ведения и взаимном делегировании полномочий между органами государственной власти Республики Татарстан” от 15 февраля 1994 г. // Российская газета. – 1994. – 18 февраля.
6. Договоры о разграничении полномочий между органами государственной власти Российской Федерации и органами государственной власти субъектов Российской Федерации. – Режим доступа : <http://www.politika.su/reg/dogovory.html>
7. Иванов В. Н. Россия федеративная: кризис и пути его преодоления / В. Н. Иванов. – М. : Изд-во ИСПИ РАН, 1999. – 95 с.
8. Козлова О. Национальная политика Российской Федерации в 90-е годы XX в.: исторический аспект : дисс. на соискание уч. степени к. ист. наук : специальность – 23.00.01 – Теория политики, история и методология политической науки (по историческим наукам) / О. Козлова. – Казань, 2004. – 187 с.
9. Конституция РФ. – Режим доступа : <http://www.constitution.ru/>.
10. Концепция государственной национальной политики Российской Федерации утверждена Указом Президента Российской Федерации от 15.06.1996 N909. – Режим доступа : <http://www.russia.edu.ru/information/legal/law/up/909/2051/>.
11. Марченко Г. В. Региональные проблемы становления новой российской государственности / Г. В. Марченко. – М. : Российский научный фонд, 1996. – 171 с.
12. Петров В. Россия: кризис федерации. Прошлое, настоящее, будущее / В. Петров. – М., 1999. – 281 с.
13. Российский федерализм: от Федеративного договора до наших дней / ред. Р. Г. Абдулатипов. – М. : РИО Росархива, 2002. – 280 с.
14. Россия федеративная: проблемы и перспективы / под ред. В. Иванова. – М., 2001. – 443 с.
15. Смирнягин Л. В. Российский федерализм: парадоксы, противоречия, предрассудки / Л. В. Смирнягин. – М. : Первый печатный двор, 1998. – 71 с.
16. Столяров М. В. Россия в пути: новая Федерация и Западная Европа / М. В. Столяров. – Казань, 1998. – 304 с.
17. Тенденции развития федерализма в Российской Федерации. – М., 2002. – 263 с.
18. Трейвиш А. Региональное развитие и регионализация России: специфика, дилеммы и циклы / А. Трейвиш // Регионализация в развитии России / под ред. А. Трейвиша, С. Артоболенского. – М., 1999. – 296 с.
19. Указ Президента Российской Федерации от 12.03.1996 г. № 370 Об утверждении Положения о порядке работы по разграничению предметов ведения и полномочий между федеральными органами государственной власти и органами государственной власти субъектов Российской Федерации и о взаимной передаче осуществления части своих полномочий федеральными органами исполнительной

Федяк Андрій. Формування механізмів внутрішньої політики Російської Федерації в 90-х рр. ХХ ст.

- власти и органами исполнительной власти субъектов Российской Федерации. – Режим доступа : <http://www.systema.ru/inc/bkard.php?Id=30046>.
20. Указ Президента Российской Федерации от 3 июня 1996 г. № 803 Основные положения региональной политики в Российской Федерации. – Режим доступа : <http://www.scrf.gov.ru/documents/26.html>.
21. Федеральный закон 17 июня 1996 г. №74-ФЗ О национально-культурной автономии. – Режим доступа : <http://www.minnac.ru/minnac/info/13882.html>.
22. Федеральный закон от 24 июня 1999 г. “О принципах и порядке разграничения предметов ведения и полномочий между органами государственной власти Российской Федерации и органами государственной власти субъектов Российской Федерации” // Собрание Законодательства РФ. – 1999. – № 26. – С. 31–76.
23. Шумейко В. Ф. Россия: от унитарного к федеративному государству / В. Ф. Шумейко. – М., 2006. – 386 с.

В статье на основе анализа законодательных нормативно-правовых актов прослежена эволюция механизмов внутренней политики Российской Федерации в 1990-ые гг. В публикации очерчены суть и особенности становления и развития федеральных отношений в стране, а также существование договорной практики между центром и регионами. Выделено два этапа функционирования федералистской модели в России.

Ключевые слова: Российская Федерация, субъекты федерации, федеральный договор, внутренняя политика.

On the basis of analysis of legal regulations traced the evolution mechanisms of domestic policy of Russian Federation in the 1990s. The publication outlines the nature and characteristics of the formation and development of federal relations in the country, as well as the existence of contractual practices between the center and the regions. Singled out two-stage operation federalist model in Russia.

Keywords: Russian Federation, subjects of the federation, the federal contract domestic policy.

УДК 930. 1 (438+477)

ББК 63.3 (4 Укр)6

Петро Гава

ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ НА ЛЕМКІВЩИНІ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ В СУЧАСНІЙ ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті проаналізовано сучасну польську історіографію, присвячену політичним процесам на Лемківщині міжвоєнного періоду. Розкрито специфіку досліджуваної теми і рівень її вивчення польськими істориками. Здійснено спробу виокремити недостатньо досліджені аспекти проблеми, які є найбільш дискусійними в історіографії. Підсумовано результати наукових пошуків польських істориків і накреслено напрямки можливих подальших досліджень.

Ключові слова: сучасна польська історіографія, лемки, Лемківщина, старорусини, русофіли, москвофіли.

Історія лемків міжвоєнного періоду є однією з найбільш дискусійних сторінок історії, що залишило свій відбиток на сучасному становищі лемківської спільноти. Для дослідника лемківського минулого це створює додаткові труднощі. Розвідки з сучасного суспільно-політичного і культурного становища лемківської спільноти в Польщі показують, що в даній групі досі триває процес самоідентифікації, а реконструкція ідентичності відбувається з врахуванням двох засадничих часово-просторових контекстів. В історичній пам'яті лемківської спільноти простежуються чітко окреслені рамки, які організують спогади і моделюють тотожність. Сучасні лемки найчастіше апелюють до двох моментів минулого – міжвоєнного періоду і акції “Вісла”, причому перший з них представлений як “золотий вік” або найславніший період [15, с.16, 27].

Історіографічне дослідження окресленої проблеми на сьогодні не знайшло свого ґрунтового висвітлення в українській історичній науці, тому наше завдання полягає у спробі заповнити дану прогалину. Перед тим, як перейти до безпосереднього аналізу праць польських істориків потрібно зупинитися на теоретичних роботах. В польській

історичній науці тема лемків була розглянута в статтях А.Земби, Я.Брускі, Е.Коко й О.Лінкевич. Стаття А.Земби “Лемки і Лемківщина в польській історіографії”, виголошена на науковій конференції в Кракові, присвячена огляду наукових праць, у яких висвітлювалась історія лемків починаючи від XIV ст. до акції “Вісла”. У вступній частині статті автор розкриває труднощі, що виникають перед науковцями під час дослідження історії лемків. Вивчаючи польську історіографію лемків і Лемківщини, автор звертає увагу, що історики були не першими дослідниками даної спільноти та її території як окремої народної культури, а користувалися антропологічним і етнографічним матеріалом, попередньо напрацьованим фольклористами і мовознавцями. Перші праці істориків, присвячені заселеній лемками території, писалися з точки зору адміністративних структур, оскільки джерельний матеріал ще не давав підстав говорити про лемків як активного учасника подій, з другого боку, відмінність підкарпатських русинів від загалу галицьких русинів не була ще відчутною. На думку А.Земби, окремим предметом досліджень лемки могли стати тільки в другій половині XIX ст., коли вийшли на історичну арену як самостійний підмет історії [18, с.31–33]. У публікації Е.Коко [6] й О.Лінкевич [1] лемківське питання представлено в контексті всього спектру польсько-українських стосунків міжвоєнного періоду, тому ці статті можуть мати інформаційну цінність для подальших досліджень. В історіографічній розвідці Я.Брускі проаналізовано не тільки лемкознавчі дослідження, а й представлено, як наукові праці сприймаються в самому лемківському середовищі. Дослідник звертає увагу, що реакція часто є надто емоційною і виникає небезпека інструментального використання наукових досліджень в позанауковому дискурсі. Причину такої вразливості автор бачить у загостренні дискусій щодо національної ідентичності лемків [2].

Потрібно звернути увагу, що історіографічні дослідження А.Земби й Е.Коко можуть бути також прикладом використання в історичній літературі двох підходів до вивчення історії лемків. Основна відмінність простежуються в тому, що А.Земба веде мову про необхідність представлення їх як самостійної одиниці історії і вважає некоректним застосовувати до Лемківщини визначення “Українська Земля” [18, с.35]. Натомість Е.Коко пише про лемків як групу української народності [6, с.141].

Міжвоєнний період нами вибрано не випадково, адже в цей час в лемків чітко окреслюються напрямки національної орієнтації. До того ж наслідки Першої світової війни, час існування ЗУНР і спроби власного лемківського державотворення надавали досить сприятливі умови для автоідентифікації, але, як наслідок, поглиблювалась подальша поляризація політичних поглядів. Формування національної свідомості лемків польські історики розглядають з двох ракурсів: перший – формування лемківської спільноти як окремої нації, другий – поширення поміж лемків української національної ідеї. Дилему етнічної чи національної окремішності лемків спробувала розв’язати краківська дослідниця Е.Міхна. Її монографія присвячена процесам самоідентифікації, які відбуваються в сучасній лемківській спільноті, але праця розпочинається зі змалювання широкого історичного фону процесів самовизначення, що і буде предметом нашого аналізу. Говорячи про міжвоєнний період, Е.Міхна виділяє ряд основних причин низького рівня національної свідомості і відсутності консолідаційних тенденцій в лемківській спільноті, які авторка поділила на внутрішні і зовнішні. У внутрішній площині дослідниця зводить проблему до конфронтації староруської, русофільської і української груп, яка згодом призвела до національного дуалізму [8, с.43]. Як приклад формування національної свідомості лемків Е.Міхна наводить факт створення власних республік [т. зв. Команьчанська (Віслоцька) і Флоринська. – *П.Г.*] після закінчення Першої світової війни. На її думку, небажання поділу лемків на південних і північних (польсько-чехословацьким кордоном) свідчить про формування відчуття загальнолемківської єдності, принаймні в західній частині Лемківщини, яка набирала сили і відсувала на другий план русофільські симпатії [8, с.40].

Зовнішні перешкоди формуванню національної визначеності дослідниця бачить в національній політиці Польщі, проте в ширшій хронологічній перспективі причину несформованості почуття національної приналежності авторка виводить з частой зміни державних центрів, які, з точки зору культури і етнічності, виглядали чужими в очах лемків. Постійна зміна державної приналежності, брак спільної асиміляційної політики призвели, з одного боку, до загальмування формування національної свідомості, а з іншого – перешкождали асиміляції. У географічному плані на заваді стояла віддаленість від осередків зародження українського національного руху. У пізнішій своїй монографії дослідниця доводить, що українські впливи у міжвоєнний період, так само, як і до Першої світової війни, з великими труднощами торували собі дорогу на Лемківщину [9, с.68]. До важливого фактору, який впливав на формування національної свідомості, Е.Міхна відносить діяльність лемківської еміграції в США і Канаді, котра на новому місці проживання, створивши русофільську (Лемко-Союз) і проукраїнську (Організація Оборони Лемківщини) організації, фактично повторювала політичні поділи, що існували на Лемківщині. Фінансовою допомогою чи агітаційною пресою емігранти намагалися підтримати своїх земляків [8, с.45].

Роль лемківських емігрантів у формуванні національної свідомості на Лемківщині підкреслив також П.Мазур, називаючи їх головними “експортерами” модернізації та інспіраторами емансипаційних прагнень лемків в Польщі. Водночас дослідник доводить, що значущість американського фактору не слід переоцінювати, оскільки закриття кордону США для лемків негативно вплинуло на їхнє матеріальне становище і не сприяло модернізаційним змінам, які мали безпосереднє відношення до процесу націєтворення [7, с.45]. У своїй розвідці П.Мазур порушив також питання польської національної політики щодо лемків. На його думку, дії влади були скеровані на сепарацію лемків від українських впливів, тому поляки почали “видумувати лемкам минуле, відшукувати їхнє коріння” [7, с.45]. Поступки влади (видання підручника, діяльність “Лемко-Союзу”) П.Мазур характеризує як тактичний крок, що давав можливість контролювати ситуацію зсередини. Такі ж самі методи, на думку автора, застосовував на Лемківщині і український рух, з тією тільки різницею, що не мав державної підтримки [7, с.46].

Значно більше уваги сучасні польські історики приділили вивченню політичних рухів на Лемківщині. Характерною рисою їх робіт є акцентування на державотворчому досвіді лемківських республік і його впливі на подальшу розстановку політичних сил на Лемківщині.

Однією з перших публікацій, у якій подавався детальний аналіз політичної історії Лемківщини міжвоєнного періоду, була стаття К.Новаковського “Політична ситуація на Лемківщині в 1918–1939 рр.”. На думку дослідника, перші повоєнні роки показали, що лемки намагаються самостійно вирішувати свою долю, мають свідомість єдності зі своїми “братами зі східних схилів Карпат” і прагнуть до незалежності етнічної території лемків [16, с.321]. У політичній ієрархії на перше місце автор ставить старорусько-москалофільський табір. Дослідник зазначає також, що москалофіли були значно ослаблені внаслідок австрійських репресій, але з війни вийшли переможцями, а колишні в’язні Талергофу стали у своїх громадах лідерами з великим авторитетом. Власне, проблема репресій австрійської влади під час Першої світової війни щодо цього політичного напрямку стала, на думку К.Новаковського, причиною слабкої підтримки проукраїнської орієнтації, оскільки в суспільній свідомості сформувалася думка, що українці брали участь у поборенні москалофільського руху. Дослідник висвітлює також коливання в зовнішньополітичних орієнтаціях лемківських політичних діячів, на підставі чого робить висновок, що популярною була концепція приєднання Лемківщини до Великої Росії, а після її занепаду – до Радянської Росії чи Чехосло-

ваччини. Останній варіант, на думку автора, був тимчасовим до моменту, коли стабілізується ситуація в Росії [16, с.321].

Повніше своє висвітлення проблема політичних процесів на Лемківщині знайшла в монографіях Я.Мокляка і Б.Горбала, які вийшли друком в 1997 р. Дослідження першого з них хронологічними рамками охоплює весь міжвоєнний період і є на сьогодні одним з найповніших досліджень даної проблеми, тому вважаємо за доречне зупинитися на ній детальніше, як і на інших працях історика. Подібно до К.Новоковського, Я.Мокляк виводить коріння політичних процесів міжвоєнного періоду з часів Першої світової війни і перших повоєнних років, але трактування окремих моментів продемонструвало кардинальні розходження між обома дослідниками. Найперше, Я.Мокляк, аналізуючи наслідки Першої світової війни, пише, що для різних груп лемків наслідки різнилися в залежності від того, який досвід був ними набутий. Особи, що поверталися з Росії і особисто зіткнулися зі “справжніми москалями”, часто відкидали погляди про російське походження лемків, натомість ті, що поверталися з австрійських концентраційних таборів, ще більше утвердилися в переконанні продовжувати розвивати проросійські концепції [12, с.36].

Якщо попередні автори (Е.Міхна і К.Новоковський) описують події 1918–1920 рр. на Лемківщині як прояв лемківської єдності, то Я. Мокляк навпаки говорить, що приклад Віслоцької [Команьчанської. – *Г.П.*] і Флоринської республік відображав шлях політичного розвитку Лемківщини і традиційне формування національної ідентичності лемків двома шляхами. На його думку, різниця між обома республіками полягала в тому, що Віслоцька, як проукраїнська, мала чітко окреслену політичну програму. Більш складним дослідник вважає дослідження настроїв, що панували на західній Лемківщині [де утворилася Флоринська республіка. – *Г.П.*], оскільки на цій території перепліталися проукраїнська, проросійська, чехофільська і прорадянська орієнтації [12, с.42].

Більше уваги дослідник приділив вивченню політичного життя лемків в складі міжвоєнної Польщі, що дало можливість зробити наступні висновки: “Лемки не мали суспільної, чи політичної організації, котра б виростала з локальних традицій. Організації, у яких вони брали участь, виростали внаслідок інспірації львівських діячів” [12, с.45–46]. Автор вважає такий стан справ нормальним, оскільки у Львові в той час знаходились центральні осередки важливіших інституцій, котрі діяли в провінції, тому хаос в центральному осередку відбивався на політичній ситуації на Лемківщині. Я.Мокляк звертає увагу на конфронтацію в лемківському політикумі між старорусинами і москвофілами з одного боку, та українським рухом з іншого. Хоча автор зазначає, що до 1930-х рр. політичний маятник ще коливався між концепціями староруською і москвофільською. У деяких випадках така невизначеність свідчила про низький рівень політичної свідомості або зумовлювалася прагматичними міркуваннями і очікуванням покращення побутових умов [12, с.54–63].

Аналіз політичних процесів на Лемківщині дав досліднику змогу говорити про те, що лемківське походження не мало вирішального впливу на вибір політичної орієнтації. Значно важливішими були культурні цінності – релігія, мовний простір чи історична традиція [12, с.189]. Наступний важливий висновок, який робить автор, стосується староруського і проросійського рухів. На думку Я. Мокляка, їх можна трактувати як дві окремі течії, але водночас і як етапи в розвитку новітнього українського національного руху. Вибір між цим політичними силами чи участь в обох одночасно зумовлювався культурними впливами, на підставі цього автор підсумовує, що чисто політичний рух на Лемківщині в міжвоєнний період тільки формувалася [12, с.189–190]. Погляди історика на політичне життя лемків міжвоєнного періоду знайшли своє продовження в наступних його публікаціях, спочатку – у контексті вивчення формування

ідентичності лемків [14], а пізніше – у статті присвяченій проблемі участі лемків в польсько-українській війні [11].

Монографія Б. Горбала, у порівнянні з дослідженням Я. Мокляка, хронологічно охоплює менший період (1918–1920 рр.). Свої припущення В. Горбаль ґрунтує значною мірою на листах лемків до своїх родичів в Америці, які попередньо були опубліковані на сторінках газет, що виходили в еміграції. Дослідник вважає їх автентичним описом “прагнень, діяльності, страждань і розчарувань лемків” [4, с.7]. Більша частина монографії присвячена висвітленню політичних процесів на західній Лемківщині, де домінували, як пише сам автор, “русофільські” настрої і менше уваги приділяється східній Лемківщині, у якій домінувала проукраїнська орієнтація. У структурі лемківського політичного руху Б. Горбаль виділяє два напрямки: русофільський і український. На нашу думку, такий підхід до розгляду проблеми є дещо спрощеним, оскільки під терміном “русофіли” автор розуміє діячів з відвертою проросійською орієнтацією і тих, які, за термінологією Я. Мокляка, відносяться до староруської течії. З такою термінологічною неточністю не погоджується і Т. Ольшанський, який наголошує на некоректності використання терміну “руський” (ruski) без урахування контексту, де правильніше було б писати “російський”. Т. Ольшанський не погоджується також із використовуваною Б. Горбалем офіційною назвою Флоринської республіки “*Ruska Narodowa Republika Łemków*”, натомість пропонує замість слова “*Narodowa*” (Національна) писати “*Ludowa*” (Народна) [17, с.26–27]. З поділом політичного руху на Лемківщині на два напрями, який використовує Б. Горбаль, не погодився і Я. Брускі. Дослідник звертає увагу на зародження третьої автохтонної політичної сили, яка формувалася в тіні конфлікту між русофільським і українським таборами. “Сепаратисти”, як називає їх автор, виводились з давніх староруських середовищ і наголошували на існуванні окремого карпаторуського народу. Обидві течії (русофільську і автохтонну староруську) Я. Брускі називає антиукраїнськими і пише, що в міжвоєнний період між ними існував тісний зв’язок, а не рівні села різниці взагалі була малопомітною [3].

Аналіз вищевказаних праць показує, що їх автори, з одного боку, відкрили низку досі маловідомих сторінок з історії політичних процесів на Лемківщині в міжвоєнній Польщі, а з іншого – засвідчує те, настільки дана тема є досі малодослідженою в сучасній історіографії. Прикладом недостатньої вивченості може послужити різноманітність використовуваного термінологічного інструментарію, що не могло не викликати дискусій в науковому середовищі. Суперечки виникають довкола того, як правильно називати проросійську течію на Лемківщині. Сьогодні маємо справу з трьома визначеннями: “москалофіли”, “москвофіли” і “русофіли”. Перший з них зустрічається в статті К. Новаковського [12], ранніх дослідженнях Я. Мокляка [10] і публікаціях інших авторів [14, с.14]. Проте, у своїй монографії Я. Мокляк обґрунтовує коректність використання терміну “москвофільство”, яке є похідним від слова “Москва” [12, с.14].

Такий підхід категорично заперечили А. Земба і Б. Горбаль. На думку А. Земби, термін “москвофільство”, яким користується в своїх працях Я. Мокляк, містить в собі ідеологічний осад успадкований від попередніх поколінь дослідників, які були залежні від своїх національних переконань. Натомість А. Земба пропонує нейтральний, на його думку, термін “русофільство” [18, с.43]. Зауваження А. Земби викликало реакцію Я. Мокляка, яка побачила світ у вигляді спеціально присвяченої даному питанню статті. У ній дослідник пояснює різницю між “москвофільством” і “русофільством”, яка полягала в тому, що представники першого напрямку відстоювали “культ московських традицій”, а другі ідентифікували себе з давньою Руссю, до того ж термін “русофільство” не передає всієї складності відмінностей між цими двома політичними течіями [13]. Аргументи, подані Я. Мокляком, категорично відкинув Б. Горбаль, звинувативши свого опонента в пропаганді політичних маніпуляцій. Своє міркування на користь терміну “русофільство” Б. Горбаль обґрунтовує відсутністю терміну “Москва” в еміграційній

русифільській пресі, де порушувались питання держави. Не можемо погодитися з висновком дослідника, коли він пише, що подальші уточнення відносно термінології не є необхідними [5].

Таким чином, підбиваючи підсумки нашого дослідження слід зазначити, що в сучасній польській історіографії проблема політичних процесів на Лемківщині міжвоєнного періоду знайшла своє висвітлення в низці ґрунтовних досліджень, які значно збагатили наші знання з досліджуваної проблеми. Проте аналіз наукових видань засвідчив потребу подальших досліджень діяльності окремих суб'єктів політичних процесів, особливо вибору термінології при їх вивченні, а також впливу політичних рухів на формування національної свідомості лемків.

1. Линкевич О. Польско-украинские отношения межвоенного периода в современной польской историографии / Ольга Линкевич // Белоруссия и Украина: История и культура. Ежегодник 2005/2006 / гол. ред. Б. Н. Флоря. – М. : Индрик, 2008. – С. 360–386.
2. Bruski J. Nowe publikacje łemkoznawcze / Jan Bruski // *Języki Obce w Szkole*. – 2001. – nr. 6 Specjalny (Nauczanie języków mniejszości narodowych i etnicznych). – S. 270–273.
3. Bruski J. Rusini w Polsce i Słowacji. Meandry świadomości narodowej / Jan Bruski // *Świadomość narodowa w Polsce i Słowacji w XIX i XX wieku*. / red. Nauk. Stefan Bednarek, Polsko-Słowacka Komisja Nauk Humanistycznych Ministerstwa Edukacji Narodowej i Sportu RP i Ministerstwa Szkolnictwa RS. – Wrocław : Atut, 2003. – S. 109–129. – Режим доступу : <http://www.olszowka.most.org.pl/rusi02.htm>.
4. Horbal B. Działalność polityczna Łemków na Łemkowszczyźnie 1918–1921 / Bogdan Horbal. – Wrocław : ARG1, 1997. – 187 s.
5. Horbal B. Rusofilstwo czy moskalofilstwo lub moskwofilstwo. Przyczynek do dyskusji nad nieścisłościami terminologicznymi / Bogdan Horbal // *Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej PAU*. – 2004. – T. 9. – S. 191–194.
6. Koko E. Polska historiografia po 1989 roku o relacjach polsko-ukraińskich w latach 1918–1939 // *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku* / pod red. Piotra Kosiewskiego i Grzegorza Motyki ; Forum Europy Środkowo-Wschodniej, Fundacja im. Stefana Batorego. – Kraków : Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2000. – S. 132–145.
7. Mazur P. Od Gellnera do Hrocha, czyli od porażki do szans na przyszłość – modernistyczna próba wyjaśnienia meandrów kształtowania się świadomości narodowej Łemków w przeszłości i obecnie / Przemysław Mazur // *Przeszłość – Teraźniejszość – Przyszłość. Problemy badawcze młodych politologów*. – Kraków : Wydawnictwo Libron-Filip Lohner, 2010. – S. 37–47.
8. Micha E. Łemkowie. Grupa etniczna czy naród / Ewa Michna. – Kraków : NOMOS, 1995. – 147 s.
9. Michna E. Kwestie etniczno-narodowościowe na pograniczu słowiańszczyzny wschodniej i Zachodniej. Ruch rusiński na Słowacji, Ukrainie i w Polsce / Ewa Michna. – Kraków : PAU, 2004. – 364 s. – (Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej / Polska Akademia Umiejętności ; T. 8).
10. Moklak J. Koncepcje staroruskie i prorosyjskie w ukraińskiej myśli politycznej / Jarosław Moklak // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, MLXXXVIII, Prace Historyczne (Ukraińska myśl polityczna w XX wieku* / pod red. Michała Puwaskiego). – 1993. – Z. 103. – S. 149–154.
11. Moklak J. Łemkowie w wojnie polsko-ukraińskiej 1918–1919 / Jarosław Moklak // *Husaria tradycji*. – 2012. – nr. 6. – S. 130–136.
12. Moklak J. Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe / Jarosław Moklak. – Kraków : Towarzystwo Wydawnicze “Historia Iagellonica”, 1997. – 223 s.
13. Moklak J. Moskwofilstwo (moskalofilstwo) i rusofilstwo. Uwagi o terminologii w związku z artykułem Andrzeja A. Zięby / Jarosław Moklak // *Studia Historyczne*. – 2000. – R. 43. – Z. 4. – S. 701–712.
14. Moklak J. Tożsamość Łemków – uwarunkowania historyczne (XIX–XX w.) / Jarosław Moklak // *Odkrywczy i budziciele Łemkowszczyzny: materiały konferencyjne* / red. nauk. Anna Strzelecka, Leszek Puchała. – Sanok : Oficyna Wydawnicza Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Grzegorza z Sanoka, 2007. – S. 5–8.
15. Nowak J. Zaginiony świat? Nazywają ich Łemkami / Jacek Nowak. – Kraków : UNIVERSITAS, 2000. – 247 s.
16. Nowakowski K. Sytuacja polityczna na Łemkowszczyźnie w latach 1918–1939 / Krzysztof Nowakowski // *Łemkowie w historii i kulturze Karpat* / pod red. Jerzego Czajkowskiego. – Rzeszów, 1992. – T. I. – S. 313–350.
17. Olszański T. Ruska Ludowa Republika Łemków / Tadeusz Olszański // *Magury'98. Rocznik krajoznawczy poświęcony Beskidowi Niskiemu*. – Warszawa, 1998. – S. 25–36.
18. Zięba A. Łemkowie i Łemkowszczyzna w historiografii polskiej / Andrzej Zięba // *Łemkowie i łemkoznawstwo w Polsce* / pod red. A. Zięby. – Kraków : PAU, 1997. – S. 31–43. – (Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej / Polska Akademia Umiejętności ; T. 5).

В статтє проанализирована современная польская историография, посвящённая политическим процессам на Лемковщине межвоенного периода. Раскрыта специфика исследуемой темы и степень ее изученности польскими историками. Предпринята попытка выделить недостаточно исследованные аспекты, которые являются наиболее дискуссионными в историографии. Подведены итоги научных изысканий польских историков и намечены направления возможных дальнейших исследований.

Ключевые слова: современная польская историография, лемки, Лемковщина, старорусины, русофилы, москвофилы.

The article analyzes the contemporary Polish historiography devoted to the political processes in the Lemko Region during the interwar period. The specifics of the topic and the level of its exploring by Polish historians was pointed out. The attempt to accentuate on the most controversial and disputable in the historiography aspects of the problem was made. It was summed up the results of Polish historians' works and outlined possible directions for further research.

Keywords: contemporary Polish historiography, Lemko Region, Lemkos, Old Rusyns, Russophiles, Moscovophiles.

УДК 94
ББК 63.3 (4 Укр)

Володимир Федорак

ЕТНОТУРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ БОЙКІВЩИНИ (НА ПРИКЛАДІ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті проаналізовано етноресурси Бойківщини. Розглянуто фестивалі і музеї, як основні форми етнотуризму регіону, які відображають культурно-побутові особливості бойків. Наголошено на важливості розвитку етнотуризму на Бойківщині як факторові зростання популярності регіону серед туристів, відродження культурної спадщини краю, народних ремесел та звичаїв, збереження та відновлення національних традицій українського народу.

Ключові слова: етнотуризм, Бойківщина, фестиваль, музеї, етноресурси.

Івано-Франківська область має значний потенціал історичних, культурних та природних об'єктів для розвитку різних видів туризму, серед яких особливе місце належить етнотуризму. Етнотуризм – підвид пізнавального туризму, метою якого є ознайомлення з матеріальною та духовною культурою певного етносу [11]. Він став затребуваною формою відпочинку, дає поштовх до відродження та розвитку традиційної культури (народних промислів, архітектури, мистецтва тощо) [4].

Серед сучасних українських досліджень про етнотуризм переважають праці, які висвітлюють дискусії щодо визначення поняття “етнічний туризм”, аналізують його регіональні риси, складові етнотуристичних ресурсів [7; 14].

Мета статті – відображення етнотуристичного потенціалу Бойківщини на прикладі Івано-Франківської області.

Івано-Франківщина є самобутнім регіоном із специфічними культурно-побутовими особливостями. На Прикарпатті знаходяться історико-етнографічні райони Покуття і Опілля, а також гірські етнографічні групи населення бойків і гуцулів [12, с.442].

Бойківщина – етнографічний район, що займає центральну найбільш освоєну частину Карпат (Бескиди, Горгани, Прикарпаття). На території Івано-Франківщини Бойківщина охоплює Долинський, Рожнятівський та частину Богородчанського районів. Своєрідність і самобутність населення бойківського краю проявляється у світоглядних уявленнях та віруваннях, обрядовості та матеріальній культурі.

На території Бойківщини проводяться етнофестивалі, які сприяють збереженню і популяризації національних традицій і звичаїв, календарних свят і обрядів тощо. Зокрема, на Рожнятівщині проходить бойківський фестиваль коломийки “Ой легонька коломийка”.

У смт. Рожнятів відбувається обласний фольклорний фестиваль бойків “Бойкофест”. Серед його організаторів: обласні держадміністрація і рада, обласне управління культури, Рожнятівські районні держадміністрація і рада, науково-культурологічне товариство “Бойківщина”. Під час святкувань туристи мають можливість побачити виступи творчих колективів, концерт за участю переможців обласних та всеукраїнських фестивалів, урочисте запалення бойківської ватри “Хай бойківська ватра палає” в с. Луги. Традиційною складовою цього заходу є виставка-ярмарок декоративно-прикладного, народно-ужиткового мистецтва і ремесел місцевих умільців. Під час фестивалю діють павільйони кухарського мистецтва “Бойківська кухня”. Програма фестивалю також передбачає спортивні бойківські розваги, парад бойківської ноші [3].

14–16 вересня 2012 р. у с. Саджава Богородчанського району за підтримки Богородчанської районної державної адміністрації та районної ради відбувся I Міжнародний фольклорно-етнографічний фестиваль “Саджавське намисто”, присвячений 520-річчю першої писемної згадки про село. Фестиваль став першим у реалізації проекту “Богородчанщина фестивальна”. Ідея фестивалю – об’єднати зусилля сільської громади та влади у представленні Саджави, як села особливого, з багатими традиціями, та фольклором, з унікальним народним музеєм етнографії та побуту Бойківщини. Учасниками та гостями фестивалю стали делегації з міста Щурово (Польща), м. Бахчисарай (Кримська АР), м. Артемівськ (Донецька обл.), м. Тернополя та багатьох районів Івано-Франківської області, сіл району. У рамках фестивалю відбулися фольклорні свята “Хустина з українською душею”, “Вишиванка мамина серцю мила”, “Саджавському роду нема переводу”, районний фестиваль сімейної та родинної творчості, театралізоване бойківське весілля “Просили мама і тато”, виставки бойківського одягу: чоловічих та жіночих сорочок, краваток, віночків, намиста, крайок, бундин, горсиків, кожухів, вишитих рушників [6].

Упродовж фестивальных днів функціонувало “містечко майстрів”, де представляли свої роботи умільці с. Саджава, смт. Богородчан, м. Івано-Франківська, Косівського р-ну, м. Коломиї, м. Тернополя, Чернівецької області.

Фестиваль бойківського меду та ремесел – унікальне культурно-етнографічне свято, яке проводиться щорічно в останню неділю серпня в Долині та об’єднує кращих пасічників та майстрів народних ремесел не лише з бойківського регіону, а й з усієї Західної України. Свято бойківського меду та свято ремесел проводились в Долині як окремі заходи з 2009 та 2008 років відповідно в рамках святкування Днів міста в останню неділю серпня. У 2011 році було прийнято рішення про об’єднання обох заходів в єдиний Фестиваль “Свято бойківського меду та ремесел” [9].

Традиційно гостями свята меду є 60-80 делегацій пасічників з різних регіонів України, зокрема: з Долинського, Рожнятівського, Стрийського районів, а також з Галича, Дашави, Тисмениці, Богородчан, Городенки, Львова, Трускавця і Кіровограда.

Свято ремесел збирає народних майстрів та умільців для проведення виставок та інтерактивних майстер-класів з метою збереження та популяризації традиційних бойківських та українських народних промислів і традицій.

На свято меду з’їжджаються пасічники із різних куточків України, щоб пригостити своїм солодким продуктом та поділитися новинками медової справи. Саме завдяки проведенню таких традиційних масових бджолярських атракцій як щорічне “Свято бойківського меду”, а також науково-практичних заходів для пасічників, найбільшим з яких став щорічний Всеукраїнський зліт “Зустрічі бджолярів у Карпатах”, Долина завоювала та впевнено утримує титул медової столиці Прикарпаття [10].

Усі присутні мають можливість стати учасниками майстер-класів з ковальства, гончарства, познайомитися з давніми бойківськими ремеслами, послухати спів бойківських музик та гру на старовинних музичних інструментах.

Майстри і майстрині демонструють техніку стругання драниць, давнього прядіння, приготування народних страв, методу сучасного соломкоплетіння, бісероплетіння, ковальства та гончарства, виготовлення ляльок-мотанок, взірці малярства і декоративно-прикладного мистецтва тощо [8].

6–7 липня 2013 р. у селі Космач Богородчанського району відбувся фестиваль “Прикарпатські співаночки”. Свято пройшло під час традиційного народного гуляння на Івана Купала і було поєднано із днем села Космач. Участь у ньому взяли художні колективи, солісти й аматори сцени із Богородчанського району, міста Івано-Франківськ та Галич.

Із серпня 2010 р. проходить фестиваль “Свято Карпатського літа” в урочищі Калиновець у селі Вишків Долинського району Івано-Франківської області, на Вишківському перевалі на межі з Закарпаттям. Одна зі складових фестивалю – пошанування і нагородження вівчарів, запалення полонинської ватри. Гості свята можуть оглянути виставкові території сільських громад та бойківські дійства майстрів і народних умільців, скуштувати бойківських страв. На фестивалі працюють майстер-класи ткацтва, писанкарства, гончарства, виготовлення ляльки-мотанки [2].

Можливість ознайомитися із самобутністю Бойківщини надають також музеї регіону, відвідування яких доповнює уявлення про духовну і матеріальну культуру бойків і зазвичай є частиною програми місцевих фестивальних дійств.

Краєзнавчий музей “Бойківщина” в Рожнятові відкрито в 2004 році під час святкування на Рожнятівщині Другого міжнародного фестивалю “Бойківська ватра–2004”. Експозиція музею презентує усе розмаїття бойківського народного мистецтва, серед яких ткацтво, вишивка. В експозиції музею значна кількість предметів побуту бойків, серед яких дерев’яне начиння, що користувалося великою популярністю: ступа, жорна, сито, ночви, діжки, маслянка. Відвідувачі музею можуть ознайомитися з унікальною колекцією бойківських глечиків та глиняних виробів.

Музей етнографії і побуту села Саджава, який був створений у 1989 р., у 1996 р. отримав звання “народний”. Його експонати розповідають про свята та обряди, народні промисли. Саджавський музей визнано найкращим за змістом бойківським музеєм в Україні. У музеї представлено всі аспекти життя і побуту бойків, види ремесел [1, с.14; 5, с.98].

Музей “Бойківщина” ім. Тетяни та Омеляна Антоновичів у м. Долині є першим державним музеєм, присвяченим самобутньому культурному надбанню бойківського краю. У збірці музею – цікаві археологічні знахідки, знаряддя праці та побуту минулих часів, бойківський одяг і вишивка, реконструйовано бойківську хату [13, с.2].

Музей історії міста Болехова імені Романа Скворія, заснований 28 листопада 1967 р. краєзнавцем, ентузіастом Романом Теодоровичем Скворієм, відображає не тільки історію міста, але й інтер’єр бойківської хати початку ХХ ст. [13, с.14].

Цінівський історико-краєзнавчий музей – один з найбільших за кількістю пам’яток культури і побуту Бойківщини, заснований в 1976 році. У музеї зібрано понад п’ять тисяч пам’яток матеріальної та духовної культури.

Окрім проведення фестивалів та діяльності музеїв, які демонструють особливості Бойківщини, туристичній привабливості регіону сприятимуть інноваційні заходи. З 2010 р. Асоціацією інвестиційного бізнесу “Золоте кільце Прикарпаття” у співпраці із Долинською районною радою та районною державною адміністрацією за підтримки головного управління з питань туризму, євроінтеграції, зовнішніх зв’язків та інвестицій Івано-Франківської облдержадміністрації впроваджується проект “Відродження етнічних традицій: створення історико-культурного комплексу “Бойківський хутір “Дзвінка”. Метою проекту є організація стилізованого бойківського хутора (облаштування зони відпочинку, співочого поля, етнічного музею).

Таким чином, етнорегіональна специфіка Бойківщини інтенсифікує розвиток етнотуризму. Бойківські фестивальні дійства, фольклорні свята, професійно-ремесничі фестивалі та діяльність музеїв, експозиції яких відображають культурний колорит населення краю, сприяють популярності регіону серед туристів, відродженню культурної спадщини краю, народних ремесел та звичаїв, збереженню та відновленню національних традицій українського народу.

1. Богородчанщина туристична. – Богородчани, 2006. – 29 с.
2. Бойки відзначають “Свято Карпатського літа”. – Режим доступу : <http://www.mukachevo.net/ua/News/view/31015>.
3. В Рожнятові пройшов фестиваль “Бойко-Фест”. – Режим доступу : <http://dolyna.info/news>.
4. Гаврилюк А. Етнотуризм – як “захисний код” нації / А. Гаврилюк // День. – 14 серпня. – 2012.
5. Гілецький Й. Богородчанський край. З минулого в сучасність / Й. Гілецький, Л. Сливка, Р. Сливка. – Івано-Франківськ, 2009. – 128 с.
6. Голомідова Н. Як у Саджаві бойки гуляли. – Режим доступу : <http://www.gk-press.if.ua/node/7559>.
7. Гуменюк Г. М. Перспективи розвитку етнічного туризму на Прикарпатті / Г. Гуменюк, Р. Загнибіда // Рекреаційний потенціал Прикарпаття: історія, сучасний стан, перспективи. – Вип. 2. – Івано-Франківськ : Фоліант, 2010. – С. 81–86.
8. Лазоришин І. Медовий день Долини // Галичина. – 2011. – 1 верес.
9. Медова столиця Прикарпаття запрошує на Свято бойківського меду та ремесел. – Режим доступу : <http://rada.dolyna.info/novyny/>.
10. На Святі Меду та Ремесел. – Режим доступу : <http://rada.dolyna.info/novyny/>.
11. Орлова М.Л. Ресурси етнічного туризму регіону: суспільно-географічна оцінка (на матеріалах Одеської області) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук : спец. “економічна та спеціальна географія” / М. Л. Орлова. – Одеса, 2009. – 19 с.
12. Прикарпаття: спадщина віків. Пам’ятки природи, історії, культури, етнографії. Історико-культурологічне видання / гол. ред. М. Кугутяк. – Львів, 2006. – 568 с.
13. Туристична Долинщина. Путівник. – Долина, 2008. – 32 с.
14. Шикеринець В. В. Передумови розвитку етнотуризму в Карпатському регіоні / В. В. Шикеринець // Удосконалення механізмів державного управління соціально-економічним розвитком підприємств і галузей : зб. наук. пр. ДонДУУ. Серія “Державне управління”. – 2012. – Вип. 221. – С. 250–261.

Проанализированы этноресурсы Бойковищины. Рассмотрены фестивали и музеи, как основные формы этнотуризма региона, отражающие культурно-бытовые особенности бойков. Подчеркнута важность развития этнотуризма на Бойковищине как фактора роста популярности региона среди туристов, возрождению культурного наследия края, народных ремесел и обычаев, сохранению и восстановлению национальных традиций украинского народа.

Ключевые слова: *етнотуризм, Бойковищина, фестиваль, музей, этноресурсы.*

Analyzed etnoresursy Boykivshchyna. Considered festivals and museums as the main form etnoturyzmu region that reflect cultural and household characteristics boiky. Emphasized the importance of etnoturyzmu Boikivshchyna as a factor in the growing popularity of the region among tourists revival of cultural heritage edge, crafts and customs, preservation and restoration of the national traditions of the Ukrainian people.

Keywords: *etnoturyzm, Boykivshchyna, festival, museum, etnoresursy.*

Відомості про авторів

Адамович Сергій – доктор історичних наук, професор кафедри теорії та історії держави і права Юридичного інституту ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Арсеніч Магда – магістр історії, пошукач кафедри Історії Східної Європи Інституту Історії Ягеллонського Університету в Кракові, Польща.

Борковський Казимир-Євген – доктор, заступник директора Інституту міжнародних відносин Університету Яна Кохановського (філія у Пйотркові Трибунальському).

Борчук Степан – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Бурачок Лілія – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Бурачок Наталія – аспірантка кафедри історії України Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Бурдуланюк Василь – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Вітенко Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов’ян Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”, директор Навчально-наукового центру дослідження українського національно-визвольного руху.

Волошенко Вікторія – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і філософії Донбаської національної академії будівництва та архітектури.

Гава Петро – аспірант кафедри історіографії та джерелознавства Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Гайсенюк Віталій – аспірант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Геник Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Голубко Віктор – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

Гордійчук Сергій – здобувач кафедри історії України Ужгородського національного університету, вчитель історії та правознавства Перечинської ЗОШ-інтернат I–II ступенів.

Господаренко Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, давньої та середньовічної історії Навчально-наукового інституту історії та права МНУ імені В. О. Сухомлинського

Дебенко Василь – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов’ян Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Дрогобицька Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології і археології Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Дрогобицький Ігор – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії і методики навчання Івано-Франківського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Дутчак Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри туризму і краєзнавства Інституту туризму ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Жупник Василь – кандидат історичних наук, методист відділу виховної та психолого-педагогічної роботи ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Засипко Мар’яна – аспірант кафедри історії України Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Кобильник Роман – старший викладач кафедри історії слов’ян Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Кобута Степан – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Коломийчук Олександр – аспірант кафедри етнології і археології Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Комар Володимир – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'ян Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Королько Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, докторант Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Костючок Петро – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології і археології Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Кройтор Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Крюков Андрій – аспірант кафедри історії слов'ян Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Кугутяк Микола – доктор історичних наук, доктор філософських наук, професор, директор Інституту історії, політології і міжнародних відносин та навчально-наукового Інституту історії, етнології і археології Карпат, завідувач кафедри етнології і археології ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Кучера Ірина – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та соціології ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Ларіонова Вікторія – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та соціології ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Марушенко Олександр – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історіографії і джерелознавства Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Міщук Андрій – кандидат історичних наук, провідний фахівець Навчально-наукового центру дослідження українського національно-визвольного руху.

Міщук Мар'яна – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Монолатій Іван – доктор політичних наук, професор, академік АН вищої школи України, професор кафедри політології Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Морикіт Богдан – викладач Івано-Франківського коледжу ЛНАУ.

Мосійчук Тетяна – аспірантка кафедри історії України Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Мосорко Мар'яна – аспірантка кафедри історії слов'ян Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Мудрівська Ірина – аспірантка Державної установи “Інститут всесвітньої історії НАН України”.

Музичин Ірина – аспірантка кафедри історіографії і джерелознавства Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Нагірний Віталій – доктор історії (кандидат історичних наук), доцент, працівник кафедри Історії Східної Європи Інституту Історії Ягелонського Університету в Кракові, Польща.

Надопта Андріана – молодший науковий співробітник Інституту народознавства НАН України.

Педич Василь – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політології Інституту фундаментальної, гуманітарної підготовки та заочно-дистанційного навчання Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Пендзей Іван – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Пуйда Роман – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії та політології Інституту фундаментальної, гуманітарної підготовки та заочно-дистанційного навчання Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Райківський Ігор – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Руккас Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Самборський Євгеній – аспірант кафедри історії слов'ян Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Середюк Марія – аспірантка кафедри історії слов’ян Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Сіреджук Петро – доктор історичних наук, професор кафедри етнології і археології Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Скорейко Ганна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича.

Сливка Любов – кандидат історичних наук, доцент кафедри географії і природознавства ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Стасюк Ірина – аспірантка кафедри історії України Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Стефанюк Галина – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії і джерелознавства Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Стецюк Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Томин Юрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов’ян Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Троян Сергій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України.

Турчин Тетяна – аспірантка кафедри історіографії і джерелознавства Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Федорак Володимир – начальник управління культури, національності та релігій Івано-Франківської ОДА.

Федорчак Петро – доктор історичних наук, професор кафедри історії слов’ян Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Федорчак Тетяна – доктор політичних наук, професор кафедри історії та політології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Федяк Андрій – аспірант кафедри історії слов’ян Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Хоміч Дмитро – аспірант історичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Шологон Лілія – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії і джерелознавства ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Штанько Ярослав – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політології Інституту фундаментальної, гуманітарної підготовки та заочно-дистанційного навчання Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Щербін Лілія – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Яворська Ірина – редактор видавництва “Технодрук”.

Яковлев Юрій – аспірант кафедри історії України Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Ярош Ольга – здобувач відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України.

Яценко Владислав – кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії і джерелознавства ім. М. С. Грушевського.

Яцків Оксана – студентка IV курсу Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

ЗМІСТ

ЮВІЛЕЇ

<i>Комар Володимир, Федорчак Петро.</i> Двадцятиліття кафедри історії слов'ян.....	3
<i>Кугутяк Микола, Дебенко Василь, Маруценко Олександр.</i> Професор Петро Степанович Федорчак: 80-річчя від дня народження та 50 років самовідданої науково-педагогічної діяльності у Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника.....	10

ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ТА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

<i>Сіреджук Петро.</i> Інвентар Надвірної 28 червня 1717 р.....	15
<i>Нагірний Віталій.</i> Інвентарний опис Чернелицького замку 1798 року.....	21
<i>Райківський Ігор.</i> Уявлення про національну єдність України у пресі раних народівців (1862–1866 рр.).....	26
<i>Волошенко Вікторія.</i> Київське товариство грамотності у поширенні “корисних книг” серед селянства Правобережжя.....	39
<i>Королько Андрій.</i> Радикальні народні віча на Покутті першої половини 1890-х рр.....	47
<i>Дрогобицька Оксана.</i> Роль галицької сільської інтелігенції у розбудові місцевої системи охорони здоров'я (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.).....	64
<i>Бурдуланюк Василь.</i> Українська археологія Галичини XIX – першої третини XX ст.....	72
<i>Костючок Петро.</i> Основні тенденції національно-політичної трансформації українства Карпатського регіону (1914–1918 рр.).....	83
<i>Голубко Віктор.</i> Концепція Української держави у баченні Симона Петлюри.....	92
<i>Руккас Андрій.</i> Українські старшини у польській Вищій Військовій школі.....	96
<i>Стефанюк Галина.</i> Заходи німецької окупаційної адміністрації у сфері зайнятості східногалицького соціуму в 1941–1944 рр.....	106
<i>Дрогобицький Ігор.</i> Еволюція організаційно-територіальної структури військової округи IV “Говерля” УПА-“Захід” (1943–1945 рр.).....	112
<i>Борчук Степан.</i> Друга спроба підготовки “Української Радянської Енциклопедії” (1944–1947 рр.)....	115
<i>Вітенко Микола.</i> Завершальний етап та основні наслідки колективізації на території західних областей УРСР (1948–1953 рр.).....	124
<i>Кобута Степан.</i> Івано-Франківська обласна філія Української Гельсінської спілки (1988–1990 рр.)....	129
<i>Адамович Сергій.</i> Ідея соборності в ідеології та діяльності Всеукраїнського об'єднання “Свобода”....	136

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>Томин Юрій.</i> Внутрішня та зовнішня політика Болеслава I Хороброго.....	142
<i>Господаренко Оксана.</i> Еволюція італійської політики Михаїла VIII Палеолога (1259–1282 рр.).....	151
<i>Федорчак Петро, Федорчак Тетяна.</i> Розвиток чеської та словацької культур (1901–1939 рр.).....	159
<i>Ларіонова Вікторія.</i> Феномен російського філософського зарубіжжя початку XX ст.....	167
<i>Монолатій Іван.</i> Українсько-польський антагонізм у земельному питанні в Галичині як етносоціальний конфлікт.....	173
<i>Щербін Лілія.</i> Дмитро Донцов та російський лібералізм.....	183
<i>Троян Сергій.</i> Німецьтво versus слов'янство: австрійські концепції Миттельєвропи напередодні та під час Першої світової війни.....	187
<i>Кучера Ірина.</i> Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині в 1914–1917 рр....	193
<i>Кобильник Роман.</i> Українське питання в політиці Безпартійного Блоку співпраці з урядом (1927–1935 рр.).....	200
<i>Бурачок Лілія, Яцків Оксана.</i> Миротворча діяльність ООН на початковому етапі “холодної війни”... Геник Микола. Конструювання нового геополітичного устрою Центрально-Східної Європи у програмних положеннях Ліберально-демократичної партії “Niepodległość”.....	207
<i>Пендзей Іван.</i> Соціально-економічні та політичні перетворення в Угорщині (1988–1990 рр.).....	212
<i>Проблеми політичної реформи в УНР у висвітленні угорських учених, засобах масової інформації та матеріалах міжнародної наукової конференції (м. Дьйор, 18–21 березня 1988 р.).....</i>	219
<i>Скорейко Ганна, Яворська Ірина.</i> Німецька еміграція з СРСР та України у другій половині XX ст. – на початку ХХІ ст.: етапи, потоки, структура.....	226
<i>Борковський Казимир.</i> Польща у зовнішній політиці України.....	236

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

<i>Шологон Лілія</i> . Періодичні видання українських студентських товариств Галичини як джерело з історії національно-культурного руху українців краю у 60-х рр. XIX – на початку XX ст.	253
<i>Сливка Любов</i> . Епістолярна спадщина та мемуари як джерела до вивчення дрібної шляхти Галичини (XIX – поч. XX ст.).....	257
<i>Педич Василь, Штанько Ярослав</i> . Інституалізація української історіографії в Галичині XIX – початку XX століття: методологічні проблеми вивчення.....	264
<i>Мищук Андрій, Мищук Мар'яна</i> . Суспільно-політична діяльність УРП-УСРП: джерелознавча база....	274
<i>Кройтор Володимир</i> . Українське питання в політиці Румунії (1918–1927рр.): історіографічний контент.....	281
<i>Пуйда Роман</i> . Політика нормалізації Українського національно-демократичного об'єднання (1935–1939 рр.) в сучасній українській історіографії.....	292
<i>Яценко Владислав</i> . “Ліберальна візія” гетьманства Івана Мазепи в сучасній російській історіографії (1989–2000-ні рр.).....	296
<i>Жупник Василь</i> . Депортаційні процеси 1944–1953 рр. на території західних областей УРСР як засіб тоталітарного “упокорення”: історіографічний аспект.....	302
<i>Стецюк Наталія</i> . Джерела до вивчення національно-культурного життя українців у Польщі (1947–1989 рр.).....	310
<i>Дутчак Олена</i> . Теоретико-методологічні проблеми українського етнотуризму: історіографія.....	317

ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

<i>Засипко Мар'яна</i> . Формування суспільно-політичних поглядів миргородського полковника Данила Апостола.....	322
<i>Хоміч Дмитро</i> . Волинська губернія у планах російського військового командування напередодні війни 1812 року.....	326
<i>Яковлев Юрій</i> . Роман Яросевич – провідний діяч РУРП у першій половині 1890-х рр.....	333
<i>Коломийчук Олександр</i> . Поминальні мотиви у ритуально-обрядовій структурі Святого вечора на Бойківщині (кінець XIX – перша половина XX ст.).....	343
<i>Музичин Ірина</i> . Публіцистика як відображення громадсько-політичного світогляду Російської імперії щодо західноукраїнських земель на початку XX ст.....	352
<i>Стасюк Ірина</i> . Повсякденне життя монахинь Станіславівської єпархії УГКЦ (1900–1946 рр.).....	359
<i>Арсеніч Магда</i> . Пожежа Чернелицького замку на початку XX століття і спроби його відбудови.....	367
<i>Гайсенюк Віталій</i> . Біженство москвофілів під час Першої світової війни (1915–1918 рр.).....	375
<i>Морикіт Богдан</i> . Артикуляція лобістських інтересів населення у період діяльності уряду Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.).....	381
<i>Мосійчук Тетяна</i> . Мовне питання в діяльності УНДО (1925–1939 рр.).....	387
<i>Крюков Андрій</i> . Аграрні реформи польських урядів міжвоєнної Польщі в українській історіографії....	394
<i>Надопта Андріана</i> . Музей “Верховина” в Стрию: досвід збереження, вивчення та популяризації надбань народної культури українців (1932–1939 рр.).....	400
<i>Ярош Ольга</i> . Формування української діаспори в Аргентині.....	405
<i>Мосорко Мар'яна</i> . Торгівля у структурі повсякденного життя польського населення Галичини у 1939–1941 рр.....	412
<i>Гордійчук Сергій</i> . Український національно-визвольний рух на Закарпатті (1944–1958 рр.).....	418
<i>Самборський Євгеній</i> . Боротьба радянських карально-репресивних органів із Армією Крайовою у Західній Білорусі (липень 1944 р. – січень 1945 р.).....	429
<i>Турчин Тетяна</i> . Репатріація примусових робітників з Німеччини до Станіславської області (1944–1953 рр.).....	434
<i>Бурачок Наталія</i> . Наукова спадщина Миколи Шлемкевича.....	440
<i>Середюк Марія</i> . Розвиток польсько-українських освітніх відносин у 1991–2009 рр.....	446
<i>Мудрієвська Ірина</i> . Динаміка розвитку співробітництва України з Чеською Республікою (1993–2011 рр.).....	452
<i>Федяк Андрій</i> . Формування механізмів внутрішньої політики Російської Федерації в 90-х рр. XX ст.....	459
<i>Гава Петро</i> . Політичні процеси на Лемківщині міжвоєнного періоду в сучасній польській історіографії.....	465
<i>Федорак Володимир</i> . Етнотуристичний потенціал Бойківщини (на прикладі Івано-Франківської області).....	471
Відомості про авторів	475

СОДЕРЖАНИЕ

ЮБИЛЕИ

<i>Комар Владимир, Федорчак Петр.</i> Двадцатилетие кафедры истории славян.....	3
<i>Кугутяк Николай, Дебенко Василий, Марущенко Александр.</i> Профессор Петр Степанович Федорчак: 80-летие со дня рождения и 50 лет самоотверженной научно-педагогической деятельности в Прикарпатском национальном университете имени Василия Стефаника.....	10

ЭТНОСОЦИАЛЬНЫЕ И НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ В УКРАИНЕ

<i>Сиреджук Петр.</i> Инвентарь Надворной 28 июня 1717 г.....	15
<i>Нагирный Виталий.</i> Инвентарная опись Чернелицкого замка 1798 года.....	21
<i>Райкивский Игорь.</i> Представление о национальном единстве Украины в прессе ранних народовцев (1862–1866 гг.).....	26
<i>Волошенко Виктория.</i> Киевское общество грамотности в распространении “полезных книг” среди крестьянства Правобережья.....	39
<i>Королько Андрей.</i> Радикальные народные веча на Покутье в первой половине 1890-х гг.....	47
<i>Дрогобицкая Оксана.</i> Роль галицкой сельской интеллигенции в развитии местной системы здравоохранения (конец XIX – 30-е гг XX в.).....	64
<i>Бурдуланюк Василий.</i> Украинская археология Галичины XIX – первой трети XX в.....	72
<i>Костючок Петр.</i> Основные тенденции национально-политической трансформации украинства Карпатского региона (1914–1918 гг.).....	83
<i>Голубко Виктор.</i> Концепция украинского государства в видении Симона Петлюры.....	92
<i>Руккас Андрей.</i> Украинские старшины в Польской Высшей Военной школе.....	96
<i>Стефанюк Галина.</i> Мероприятия немецкой оккупационной администрации в сфере занятости восточногалицкого социума в 1941–1944 гг.....	106
<i>Дрогобицкий Игорь.</i> Эволюция организационно-территориальной структуры военного округа IV “Говерла” УПА-“Запад” (1943–1945 гг.).....	111
<i>Борчук Степан.</i> Вторая попытка подготовки “Украинской Советской Энциклопедии” (1944–1947 гг.)... ..	115
<i>Витенко Николай.</i> Завершающий этап и основные последствия коллективизации на территории западных областей УССР (1948–1953 гг.).....	124
<i>Кобута Степан.</i> Ивано-Франковский областной филиал Украинского Хельсинского союза (1988–1990 гг.).....	129
<i>Адамович Сергей.</i> Идея соборности в идеологии и деятельности Всеукраинского объединения “Свобода”.....	136

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ВСЕМИРНОЙ ИСТОРИИ

<i>Томын Юрий.</i> Внутренняя и внешняя политика Болеслава I Храброго.....	142
<i>Господаренко Оксана.</i> Эволюция итальянской политики Михаила VIII Палеолога (1259–1282 гг.)... ..	151
<i>Федорчак Петр, Федорчак Татьяна.</i> Развитие чешской и словацкой культур (1901–1939 гг.).....	159
<i>Ларионова Виктория.</i> Феномен русского философского зарубежья начала XX в.....	167
<i>Монолатий Иван.</i> Украинско-польский антагонизм в земельном вопросе в Галичине как этносоциальный конфликт.....	173
<i>Щербин Лилия.</i> Дмитрий Донцов и российский либерализм.....	183
<i>Троян Сергей.</i> Немецтво versus славянство: австрийские концепции Миттельевропы накануне и во время Первой мировой войны.....	187
<i>Кучера Ирина.</i> Политика русской оккупационной администрации в Восточной Галиции в 1914–1917 гг.....	193
<i>Кобыльнюк Роман.</i> Украинский вопрос в политике Беспартийного Блока сотрудничества с правительством (1927–1935 гг.).....	200
<i>Бурачок Лилия, Яцкив Оксана.</i> Миротворческая деятельность ООН на первоначальном этапе “холодной войны”.....	207
<i>Геньк Николай.</i> Конструирование нового геополитического устройства Центрально-Восточной Европы в программных положениях Либерально-демократической партии “Niepodległość”.....	212
<i>Пендзей Иван.</i> Социально-экономические и политические преобразования в Венгрии (1988–1990 гг.) Проблемы политической реформы в ВНР в освещении венгерских ученых, средствах массовой информации и материалах международной научной конференции (г. Дьер, 18–21 марта 1988 г.).....	219
<i>Скорейко Анна, Яворская Ирина.</i> Немецкая эмиграция из СССР и Украины во второй половине XX в. – в начале XX ст.: этапы, потоки, структура.....	226

<i>Борковский Казимир.</i> Польша во внешней политике Украины.....	236
--	-----

ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ

<i>Шологон Лилия.</i> Периодические издания украинских студенческих обществ Галичины как источник по истории национально-культурного движения украинского края в 60-х гг. XIX – начало XX в.....	253
<i>Сливка Любовь.</i> Эпистолярные и мемуары как источники к изучению дробной шляхты Галичины (XIX – начало XX века).....	257
<i>Педич Василий, Штанько Ярослав.</i> Институализация украинской историографии в Галичине XIX – начала XX века: методологические проблемы изучения.....	264
<i>Мищук Андрей, Мищук Марьяна.</i> Общественно-политическая деятельность УРП-УСРП: источниковедческая база.....	274
<i>Кройтор Владимир.</i> Украинский вопрос в политике Румынии (1918–1927 гг.): историографический контент.....	281
<i>Пуйда Роман.</i> Политика нормализации Украинского национально-демократического объединения (1935–1939 гг.) в современной украинской историографии.....	292
<i>Яценко Владислав.</i> “Либеральный образ” гетманства Ивана Мазепы в современной российской историографии (1989–2000-е гг.).....	296
<i>Жупник Василий.</i> Депортационные процессы 1944–1953 гг. на территории западных областей УССР как средство тоталитарного “усмирения”: историографический аспект.....	302
<i>Стецюк Наталья.</i> Источники к изучению национально-культурной жизни украинцев в Польше (1947–1989 гг.).....	310 317
<i>Дутчак Елена.</i> Теоретико-методологические проблемы украинского этнотуризма: историография.....	

ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ НАУЧНЫХ РАБОТНИКОВ

<i>Засытко Марьяна.</i> Формирование общественно-политических взглядов миргородского полковника Данила Апостола.....	322
<i>Хомич Дмитрий.</i> Волынская губерния в планах российского военного командования накануне войны 1812 года.....	326
<i>Яковлев Юрий.</i> Роман Яросевич – ведущий деятель РУРП первой части 1890-х гг.....	333
<i>Коломыйчук Александр.</i> Поминальные мотивы в ритуально-обрядовой структуре рождественного сочельника на Бойковщине (кон. XIX – первая половина XX в.).....	343
<i>Музычин Ирина.</i> Публицистика как отражение общественно-политического мировоззрения Российской империи на западноукраинские земли в начале XX в.....	352
<i>Стасюк Ирина.</i> Повседневная жизнь монахинь Станиславской епархии УГКЦ (1900–1946 гг.)....	359
<i>Арсенич Магда.</i> Пожар Чернелицкого замка в начале XX века и попытки его восстановления через призму архивных источников.....	367
<i>Гайсенюк Виталий.</i> Беженство москвофилов во время Первой мировой войны (1915–1918 гг.).....	375
<i>Морикит Богдан.</i> Артикуляция лоббистских интересов населения в период деятельности правительства Украинской Центральной Рады (март 1917 – апрель 1918).....	381
<i>Мосийчук Татьяна.</i> Языковой вопрос в деятельности УНДО (1925–1939 гг.).....	387
<i>Крюков Андрей.</i> Аграрные реформы польских правительств межвоенной Польши в украинской историографии.....	394
<i>Надопта Андриана.</i> Музей “Верховина” в Стрые: опыт сохранения, изучения и популяризации достижений народной культуры украинцев (1932–1939 гг.).....	400
<i>Ярош Ольга.</i> Формирование украинской диаспоры в Аргентине.....	405
<i>Мосорко Марьяна.</i> Торговля в структуре повседневной жизни польского населения Галиции в 1939–1941 гг.....	412
<i>Гордейчук Сергей.</i> Украинское национально-освободительное движение на Закарпатье (1944–1958 гг.).....	418
<i>Самборский Евгений.</i> Борьба советских карательных-репрессивных органов с Армией Крайовой в Западной Беларуси (июль 1944 – январь 1945 г.).....	429
<i>Турчин Татьяна.</i> Репатриация принудительных рабочих из Германии в Станиславской области (1944–1953 гг.).....	434
<i>Бурачок Наталья.</i> Научное наследие Николая Шлемкевича.....	440
<i>Середюк Мария.</i> Развитие польско-украинских образовательных отношений в 1991–2009 гг.....	446
<i>Мудриевская Ирина.</i> Динамика развития сотрудничества Украины с Чешской Республикой (1993–2011 гг.).....	452
<i>Федяк Андрей.</i> Формирование механизмов внутренней политики Российской Федерации в 90-х гг. XX в.....	459

<i>Гава Петр. Политические процессы на Лемковщине межвоенного периода в современной польской историографии.....</i>	465
<i>Федорак Владимир. Этнотуристический потенциал Бойковщины (на примере Ивано-Франковской области).....</i>	471
Сведения об авторах.....	475

CONTENTS

ANNIVERSARIES

<i>Komar Volodymyr, Fedorchak Petro.</i> Twenty Years of the Department of History of the Slavs.....	3
<i>Kuhutyak Mykola, Debenko Vasyl, Marushchenko Olexander.</i> Professor Petro Stepanovych Fedorchak: the 80 th Anniversary and 50 Years of Dedicated Scientific and Educational Activities in Vasyl Stefanyk Precarpathian National University.....	10

ETHNO-SOCIAL AND NATIONAL-CULTURAL PROCESSES IN UKRAINE

<i>Siredzhuk Petro.</i> The Inventory of Nadvirna in June 28, 1717.....	15
<i>Nagornyy Vitaliy.</i> The Inventory of the Chernelytsky Castle in 1798.....	21
<i>Raykivskyy Igor.</i> The Conception of National Unity of Ukraine in the Press of Early Populists (1862–1866).....	26
<i>Voloshenko Victoria.</i> The Kievan Society of Literacy in Spreading “the Useful Books” Among the Peasantry of the Right Bank.....	39
<i>Korolko Andriy.</i> Radical People’s Veches in Pokuttya in the First Half of 1890s.....	47
<i>Drogobytka Oksana.</i> The Role of the Galician Rural Intelligentsia in the Development of the Local System of Health Protection (Late 19 th – the 30s of the 20 th Century).....	64
<i>Burdulanyuk Vasyl.</i> The Ukrainian Archaeology of Galicia in the 19 th – the First Third of the 20 th Century.....	72
<i>Kostyuchok Petro.</i> The Main Trends of the National Political Transformation of the Carpathian Ukrainians (1914–1918).....	83
<i>Golubko Victor.</i> The Concept of the Ukrainian State in Symon Petliura’s Vision.....	92
<i>Rukkas Andriy.</i> Ukrainian Officers in the Polish Military High School.....	96
<i>Stefanyuk Galyna.</i> Steps of the German Occupational Administration in the Sphere of the Employment of the Eastern Galician Society in 1941–1944.....	106
<i>Drogobutsky Igor.</i> The Evolution of the Organizational and Territorial Structure of the Military District No. IV “Hoverla” the Ukrainian Insurgent Army-“West” (1943–1945).....	111
<i>Borchuk Stepan.</i> The Second Attempt to Publish “The Ukrainian Soviet Encyclopaedia” (1944–1947).....	115
<i>Vitenko Mykola.</i> The Finishing Stage and Main Consequences of the Collectivization on the Territory of the Western Districts of Ukraine (1948–1953).....	124
<i>Kobouta Stepan.</i> The Ivano-Frankivsk Regional Branch of the Ukrainian Helsinki Union (1988–1990).....	129
<i>Adamovych Sergiy.</i> The Idea of Unity in the Ideology and Activities of the All-Ukrainian Union “Svoboda”.....	136

ACTUAL ISSUES OF THE WORLD HISTORY

<i>Tomyn Yuriy.</i> Domestic and Foreign Policy of Boleslaw I the Brave.....	142
<i>Hospodarenko Oksana.</i> The Evolution of the Italian politics of Michael VIII the Palaeologist (1259–1282).....	151
<i>Fedorchak Petro, Fedorchak Tetyana.</i> The Development of the Czech and Slovak Culture (1901–1939).....	159
<i>Larionova Victoria.</i> The Phenomenon of the Russian Philosophical Abroad Countries in the Early 20 th Century.....	167
<i>Monolatiy Ivan.</i> The Ukrainian-Polish Antagonism in the Land Issue in Galicia as the Ethnosocial Conflict.....	173
<i>Shcherbin Lilia.</i> Dmytro Dontsov and Russian Liberalism.....	183
<i>Trojan Sergiy.</i> The Germans versus the Slavs: the Austrian Concept of the Central Europe before and during World War I.....	187
<i>Kuchera Iryna.</i> The Political of the Russian Occupational Administration in Eastern Galicia in 1914–1917.....	193
<i>Kobylnyk Roman.</i> The Ukrainian Issue in the Policy of the Cooperation with the Government of the Non-Party Bloc (1927–1935).....	200
<i>Burachok Lilia, Yatskiv Oksana.</i> The UNO Peacekeeping Activities during the Cold War.....	207
<i>Genyk Mykola.</i> The Construction of a New Geopolitical Structure of East-Central Europe in the Program Regulations of the Liberal Democratic Party “Niepodległość” (“Independence”).....	212
<i>Pendzey Ivan.</i> Socio-Economic and Political Transformations in Hungary (1988–1990.) The Problems of the Political Reform in the UPR Highlighted by Hungarian Scientists, Mass Media and Materials of the International Scientific Conference (Győr, 18–21 March, 1988).....	219
<i>Skoreyko Anna, Jaworska Iryna.</i> The German Emigration from the USSR and Ukraine in the Late 20 th and Early 21 st Century: Stages, Flows, Structure.....	226
<i>Borkowskij Kazimierz.</i> Poland in the Foreign Policy of Ukraine.....	236

SOURCE STUDY AND HISTORIOGRAPHY

<i>Sholohon Lilia</i> . Periodicals of the Ukrainian Student Societies of Galicia as a Source from the History of the National and Cultural Movement of the Ukrainians of the Region in the 60s of the 19 th and Early 20 th Century.....	253
<i>Slyvka Lubov</i> . Epistolary Heritage and Memoirs as Sources for Studying the Petty Nobility of Galicia in the Period from the 19 th to Early 20 th Century.....	257
<i>Pedych Vasyl, Shtanko Yaroslav</i> . Institutionalization of the Ukrainian Historiography in Galicia in the 19th and Early 20th Century: the Methodological Problems of Studying.....	264
<i>Mischuk Andriy, Mischuk Mariana</i> . The Social and Political Activities of the URP-USRP: Source Study Basics.....	274
<i>Kroitor Volodymyr</i> . The Ukrainian Issue in Romanian Policy (1918–1927): Historiographical Content.....	281
<i>Puyda Roman</i> . The Normalization Policy of the Ukrainian National Democratic Alliance (1935–1939) in Modern Ukrainian Historiography.....	292
<i>Yatsenko Vladislav</i> . “The Liberal Vision” of Ivan Mazepa’s Hetmancy in Modern Historiography (1989–2000).....	296
<i>Zhupnyk Vasyl</i> . Deportation Processes in 1944–1953 on the Territory of the Western Regions of the USSR as a Means of the Totalitarian Submission: Historiographical Aspect.....	302
<i>Stetsyuk Natalia</i> . Sources for Studying the National and Cultural Life of the Ukrainians in Poland (1947–1989).....	310
<i>Dutchak Olena</i> . Theoretical and Methodological Problems of the Ukrainian Ethnotourism: Historiography.....	317

RESEARCHES OF YOUNG SCIENTISTS

<i>Zasytko Marjana</i> . The Formation of the Socio-Political Views of Mirgorod Colonel Daniel Apostol.....	322
<i>Khomich Dmytro</i> . Volhynian Governorate in the Plans of the Russian Military Commanders on the Eve of the War of 1812.....	326
<i>Yakovlev Yuri</i> . Roman Yarosevych as the Leading Figure of the RURP in the Early 1890 s.....	333
<i>Kolomyychuk Olexander</i> . Memorial Motives in the Ritual and Ceremonial Structure of the Holy Night in Boykivshchyna (in the Late 19th and Early 20th Century).....	343
<i>Muzychyn Iryna</i> . Publicism as a Reflection of the Social and Political Outlook of the Russian Empire Concerning the Western Ukrainian Lands in the Early 20th Century.....	352
<i>Stasiuk Iryna</i> . Everyday Life of the Nuns of the Eparchy of Stanislaviv of the Ukrainian Greek Catholic Church (1900–1946).....	359
<i>Arsenich Magda</i> . The Fire in the Chernilytsky Castle in the Early 20th Century and the Attempts to Rebuild It in the Light of Archival Sources.....	367
<i>Haysenyuk Vitaliy</i> . Refugee Status of the Moscowphiles during the First World War in 1915–1918.....	375
<i>Morykit Bogdan</i> . The Articulation of the Lobbying Interests of the Population during the Activity of the Central Rada of Ukraine (March 1917 – April 1918).....	381
<i>Mosiychuk Tetyana</i> . Language Issues in the Activity of the Ukrainian National-Democratic Organization (1925–1939).....	387
<i>Kryukov Andriy</i> . The Agrarian Reform of Polish Governments of Interwar Poland in the Ukrainian Historiography.....	394
<i>Nadopta Andriana</i> . The Museum “Verkhovyna” in Stryi: Experience of Preservation, Study and Promotion of the Ukrainian Folk Culture (1932–1939).....	400
<i>Jarosh Olga</i> . The Formation of the Ukrainian Diaspora in Argentina.....	405
<i>Mosorko Mariana</i> . Trading in the Structure of Everyday Life of the Polish Population of Galicia in 1939–1941.....	412
<i>Gordiychuk Sergiy</i> . The Ukrainian National Liberation Movement in Transcarpathia (1944–1958).....	418
<i>Samborskyi Eugene</i> . The Struggle of the Soviet Panitive and Repressive Organs with the Armia Krajowa in Western Belarus (July 1944 – January 1945).....	429
<i>Turchyn Tetyana</i> . The Repatriation of Forced Laborers from Germany to the District of Stanislav (1944–1953).....	434
<i>Burachok Natalia</i> . The Scientific Legacy of Mykola Shlemkevych.....	440
<i>Seredyuk Maria</i> . The Development of Polish-Ukrainian Relations in Education during 1991–2009.....	446
<i>Mudriyevska Iryna</i> . The Dynamics of the Development of the Cooperation of Ukraine with Czech Republic (1993–2011).....	452
<i>Fedyak Andrew</i> . The Formation of Mechanisms of the Internal Policy of the Russian Federation in the 90’s of the 20 th Century.....	459
<i>Gava Petro</i> . Political Processes in Lemkivshchyna of the Interwar Period in the Modern Polish	

Historiography.....	465
<i>Fedorak Volodymyr</i> . Enoturystychnyy potential Boikivshchyna (for example Ivano-Frankivsk region).....	471
Information about authors	475

ВИМОГИ

до подання статей у Вісниках Прикарпатського університету, журналах, збірниках наукових праць, матеріалах конференцій

1. Обсяг оригінальної статті – 6–12 сторінок тексту, оглядових – до 12 сторінок, коротких повідомлень – до 3 сторінок.

2. Статті подаються у форматі Microsoft Word. Назва файлу латинськими буквами має відповідати прізвищу першого автора. Увесь матеріал статті повинен міститися в одному файлі.

3. Текст статті повинен бути набраним через 1,5 інтервала, шрифт “Times New Roman Cyr”, кегль 14. Поля: верхнє, нижнє, ліве – 2,5 см, праве – 1 см (30 рядків по 60–64 символи).

4. Малюнки подаються в окремих файлах у форматі *.tif, *.eps, Corel Draw або Adobe Photo Shop.

5. Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і бути побудовані за допомогою майстра таблиць редактора Microsoft Word. Формули підготовлені в редакторі формул MS Equation. Статті, що містять значну кількість формул, подаються у форматі LaTeX.

6. Текст статті має бути оформлений відповідно до постанови ВАК №7-05/1 від 15 січня 2003 року “Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України” (див. Бюлетень ВАК України. – 2003. – № 1).

Статті пишуться за схемою:

- УДК і ББК (у лівому верхньому куті аркуша);
- автор(и) (ім’я, прізвище – жирним шрифтом, курсивом у правому куті);
- назва статті (заголовними буквами, жирним шрифтом);
- резюме й ключові слова українською, російською та англійською мовами;
- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв’язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв’язання цієї проблеми й на які опирається автор, виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням подальших розвідок у цьому напрямі;
- список використаних джерел подавати згідно з новим стандартом з бібліографічного опису ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. Основні відмінності від ГОСТ 7.1.–84, який набув чинності з 1 липня 2007 року (див. бюлетень ВАК України. – 2009. – № 5).

7. Стаття повинна бути написана українською мовою, вчитана й підписана автором(ами).

8. Разом зі статтею до “Вісника” необхідно подати дві рецензії провідних учених у даній галузі.

Петро Степанович Федорчак, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'ян 1993–2006 рр.

Колектив кафедри історії слов'ян. Зліва направо, перший ряд: А. А. Ткач, проф. П. С. Федорчак, Л. І. Фуштей; другий ряд: доценти А. В. Крюков, В. І. Сілецький, М. М. Нагорняк, Ю. М.Томин. Червень 1995 р.

Співорганізатори Міжнародної наукової конференції “Гадяцька унія в історії українсько-польських відносин (1658–2008 рр.)” Мирослав Ровіцький та Володимир Комар. 28 листопада 2008 р.

Викладачі кафедри історії слов'ян П. С. Федорчак, В. З. Дебенко та Ю. М. Томин на Міжнародній науковій конференції “Гадяцька унія в історії українсько-польських відносин (1658–2008 рр.)”. 28 листопада 2008 р.

Кафедра історії слов'ян на відкритті тематичної виставки до Міжнародної наукової конференції “Союз Пилсудський – Петлюра 1920 року: історичні обставини і сучасні інтерпретації”. Зліва направо: Н. М. Сидорик, В. З. Дебенко, О. Д. Дідик, П. С. Федорчак, В. Л. Комар, Ю. М. Тomin, Р. В. Кобильник, М. Д. Вітенко.

23 жовтня 2009 р.

Професор Петро Федорчак на лекції зі студентами Інституту історії і політології.

**Викладачі і студенти спеціалізації історії слов'ян у День слов'янської писемності і культури, та вшанування святих рівноапостольних Кирила і Мефодія.
24 травня 2013 р.**

Викладачі кафедри історії слов'ян, зліва направо: Р. В. Кобильник, П. С. Федорчак, В. З. Дебенко, В. Л. Комар, Ю. М. Тomin, М. Д. Вітенко. 24 травня 2013 р.

Професор Петро Федорчак (третій зліва) серед учасників Міжнародного наукового симпозиуму в Стамбулі у палаці Сулеймана Пишного та Роксолани. 2007 р.

Завідувач кафедри історії слов'ян Московського державного університету професор Геннадій Матвєєв та завідувач кафедри історії слов'ян Прикарпатського національного університету професор Володимир Комар на I-му Конгресі зарубіжних дослідників історії Польщі. Краків, 2007 р.

Колаж із фотографій монографій, підручників та навчальних посібників викладачів кафедри історії слов'ян

Вісник Прикарпатського університету. Історія. Випуск 23–24

Наукове видання

**ВІСНИК
Прикарпатського університету**

**ІСТОРІЯ
Випуск 23-24**

До 20-ліття утворення кафедри історії слов'ян
і 80-річчя професора Петра Федорчака

Видається з 1995 р.

В авторській редакції

Головний редактор В. ГОЛОВЧАК
Комп'ютерна верстка Л. КУРІВЧАК

Друкується українською мовою
Реєстраційне свідоцтво КВ №435

Підп. до друку 19.08.2013.
Формат 60x84/8. Папір офсет. Гарнітура "Times New Roman".
Друк на ризографі. Ум. друк. арк. 56,6.
Наклад 100 пр. Зам. № 66.

Видавець і виготовлювач
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
76018, м. Івано-Франківськ,
вул. С.Бандери, 1, тел.: 71-56-22.
E-mail: vdvcit@pu.if.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2718 від 12.12.2006